T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSTANBUL'DA OSMANLI DÖNEMİ ENDÜSTRİ YAPILARININ MİMARİSİ

DOKTORA TEZİ

Ahmet Hamdi BÜLBÜL

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Türk -İslam Sanatları Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Selçuk SEÇKİN

ARALIK 2021

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSTANBUL'DA OSMANLI DÖNEMİ ENDÜSTRİ YAPILARININ MİMARİSİ

DOKTORA TEZİ

Ahmet Hamdi BÜLBÜL

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Türk -İslam Sanatları Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Selçuk SEÇKİN

ARALIK 2021

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında) uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Çalışma arkadaşlarıma,

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……XV

ÖZET……XVII

SUMMARY……XIX

KISALTMALAR ……..…….XXI

RESİM LİSTESİ…….XXVII

EK LİSTESİ……..LXIX

1. GİRİŞ…….....1
   1.1.Çalışmanın Amacı…….....4
   1.2.Çalışmanın Kapsamı……..4
   1.3.Çalışmanın Yöntemi……..6
2. ENDÜSTRİ DEVRİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI
   ÜRETİM VE ŞEHİRLEŞMEYE ETKİLERİ……...7
3. ENDÜSTRİLEŞMENİN OSMANLIDA ORTAYA ÇIKIŞI VE ETKİLERİ……...14
   3.1.Osmanlı Devleti'nde Maden İmtiyazları ve Sonuçları……..40
   3.2.Osmanlı Döneminde İstanbul Dışında İnşa Edilen Endüstri Yapıları Listesi……..47
   3.3.Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Endüstri Yapıları Listesi……...60
      3.3.1.Katalog Oluşturulan Endüstri Yapıları……60
      3.3.2.Varlığına Arşiv Kayıtlarından Ulaşılan Endüstri Yapıları……...63
   3.4. İstanbul'daki Osmanlı Endüstri Yapılarının Yer Seçimi……69
   3.5. İstanbul'daki Osmanlı Endüstri Yapılarının Projeleri ve Mimarları……..72
   3.6. İstanbul'daki Osmanlı Endüstri Yapılarında Batı'dan Esinlenilen Plânlar…….80
4. OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA İNŞA EDİLEN YAPILARI……...82
   4.1. Gıda Endüstrisi……...83
      4.1.1. Askeri Tahiniye Fabrikası (1842).……83
      4.1.2. Unkapanı Değirmeni (1850).……85
      4.1.3. Kuruçeşme Değirmeni (1851)..……87
      4.1.4. Hasköy Un Değirmeni (1851).……..88

4.1.5. Göksu Değirmeni (1852)..…….90
4.1.6. İstinye Değirmeni (1855)…….94
4.1.7. Büyükada Değirmeni (1860)..……...96
4.1.8. Tarabya Değirmeni (1861)..……...98
4.1.9. Paşalimanı Değirmeni (1865)..……..99
4.1.10- Balat Korpi Demosten Un Değirmeni (1882)..…….....103
4.1.11. Cibali Tütün Fabrikası (1884)..……...104
4.1.12. Kasımpaşa Un Değirmeni (1886)..……..107
4.1.13. Balat Buz Fabrikası (1886)……..……109
4.1.14. İstinye Buz Fabrikası (1887)..…….111
4.1.15. Bomonti Bira Fabrikası (1890)…….……..113
4.1.16. Büyükdere Nektar Fabrikası (1892)..……..115
4.1.17. Fındıklı Ermis/Ermys/Hermes Konserve Fabrikası (1892)..…….....117
4.1.18. Çifte Arslan Ekmek Fabrikası (1898)..……118
4.1.19. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikası (1910)…….……..120
4.1.20. Ayvansaray İttihat Un Değirmeni (1910)..……..122
4.1.21. Şişli Arslanyan Ekmek Fabrikası (1913)..…….……..124
4.1.22. Pendik Değirmeni (1915)……..…….…….126
4.1.23. Çengelköy Suma Fabrikası (1919)..…….....127
4.1.24. Kartal Ermis Konserve Fabrikası (1919)..……...……130
4.1.25. Sütlüce Mezbahanesi (1921)..…….131
4.1.26. Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikası (1922)..……..……134

4.2. Toprak Endüstrisi……..135

4.2.1. Büyükdere Tuğla Fabrikası (1841)..…….135

4.2.2. Paşabahçe Cam Fabrikası/Modinao Cam Fabrikası (1846)..……137

4.2.3. Karaağaç Kamondo Tuğla Fabrikası (1873)…….……..140

4.2.4. Karaağaç Şahbaz Agiya Mahdumları Tuğla Fabrikası (1882)..……142

4.2.5. Çobançeşme Tuğla Fabrika-i Hümayunu (1883)……143

4.2.6. Kireçburnu Çimento Fabrikası (1885)..……144

4.2.7. İstinye Kireç Fabrikası (1890)..……145

4.2.8. Yıldız Fabrika-i Hümayunu/Çini Fabrikası (1890)..……146

4.2.9. Göksu Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1892)..……..148

4.2.10. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikası (1900)…….....150

4.2.11. Baldasar Değirmenciyan ve Mahdumları Çimento Fabrikası (1909)..…...151

4.2.12. Paşabahçe Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1910)..……..152

4.2.13. Haznedar Tuğla, Ateş Tuğlası ve Kiremit Fabrikaları (1911)..……...154

4.2.14. Pendik Stelyanidi Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1912)..……..155

4.2.15. Maltepe Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1912)……..156

4.2.16. Tuzla Sterea Osmanlı Çimento Fabrikası (1912)……..157

4.2.17. Bahariye Yaşarzade Hasan Hüsnü Tuğla Fabrikası (1912)……...159

4.2.18. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1913)……...160

4.3. Deri Endüstrisi…….…….161

4.3.1. Beykoz Askeri Debbağ Fabrikası/Deri ve Kundura Fabrikası (1800-1826)..161

4.4. Ağaç Endüstrisi…….164

4.4.1. Psalty Mobilya Fabrikası (1867)..…….……...164

4.4.2. Beşiktaş Tubini Mobilya Fabrikası (1873)..…….…….....165

4.4.3. Ahırkapı Kereste Fabrikası/Ahırkapı Darüssına-i Osmani (1893).....167

4.5. Dokuma Endüstrisi……...169

4.5.1. Eyüp İplikhanesi/Eyüp İplik Fabrikası (1827)..……169

4.5.2. Feshane/ Eyüp Feshanesi (1833)..……171

4.5.3. Bakırköy Basmahanesi/Bakırköy Bez Fabrikası (1850).……176

4.5.4. Kazlıçeşme İplik Fabrikası (1888)..…….....178

4.5.5. Yedikule Mensucat Fabrikası/Yedikule Pamuk Fabrikası (1890)..…….179

4.5.6. Ahırkapı Fanila Fabrikası/ Askeri Dikimevi (1895)……....181

4.5.7. Maltepe İplik Fabrikası (1911).……..……183

4.6. Kırtasiye Endüstrisi…….....184

4.6.1. Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikası/Beykoz Kârhane-i Amiresi (1805)..…….184

4.6.2. Matbaa-i Amire Damga Matbaası/Darüttıbaa (1835)..……...188

4.6.3. Matbaa-i Bahriye/ Bahriye Matbaası (1881)...……..190

4.6.4. Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası (1882).…….……192

4.6.5. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniye (1890)..……...193

4.6.6. Ahmet İhsan Matbaası (1890)..……...195

4.6.7. Malumat Matbaası/ Artin Asaduryan Matbaası (1893)..……198

4.6.8. Tasvir-i Efkâr Matbaası (1909)..…….200

4.7. Kimya Endüstrisi……...201

4.7.1. Küçükçekmece Kibrit Fabrikası/Osmanlı Kibritleri Fabrikası (1893)..……..201

4.7.2. Paşabahçe İspermeçet Fabrikası/Paşabahçe Mum Fabrikası (1895).……..204

4.7.3. Aris ve Şürekâsı Sabun ve Itriyat Fabrikası (1908)..…….....209

4.7.4. Şişli Bluementhal Plak ve Gramofon Fabrikası (1912).……..210

4.7.5. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kauçuk Fabrikası (1914)…….……211

4.7.6. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikası (1915).…….213

4.7.7. Bakırköy İspirto Fabrikası (1917)……..……..214

4.7.8. Baltalimanı Sabun Fabrikası (1921)…….……...215

4.8. Madeni Eşya Endüstrisi…….....217

4.8.1. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Fabrikası (1835)..…….……...217

4.8.2. Yalıköşkü Fabrika-yı Hümayunu/Yalıköşkü Demir Fabrikası (1850).……219

4.9. Enerji Endüstrisi……222

4.9.1. Dolmabahçe Gazhanesi (1854)..…….....222

4.9.2. Üsküdar Nakkaştepe/Kuzguncuk Gazhanesi (1864)……..……225

4.9.3. Çubuklu Gaz Depoları (1876).……...227

4.9.4. Yedikule Gazhanesi (1879)..…….…….229

4.9.5. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (1892)..…….....232

4.9.6. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası (1902)..…….…….236

4.9.7. Üsküdar Bağlarbaşı Elektrik Fabrikası (1911)..……..238

4.9.8. Silahtarağa Elektrik Fabrikası (1914)..……...240

4.10. Ulaşım Endüstrisi…….....243

4.10.1. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikası (1851)..…….....243

4.10.2.Terkos Su Fabrikası/Terkos Terfi İstasyonu (1887-1889).…….245

4.10.3. Göksu Terfi Fabrikası/Elmalı Barajı Terfi İstasyonu (1888).…….....247

4.10.4. Cendere Pompa İstasyonu/Cendere Terfi Fabrikası (1902)…….……..249

4.10.5. Telgraf Fabrikası/Telgraf ve Posta Nezareti Fabrikası (1921)…….…..252

4.11. Silah Endüstrisi……254

4.11.1. Bakırköy Baruthanesi/Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası/
Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları (1724-1913)…….…….254

4.11.2. Azatlı Baruthanesi (1795)..…….....259

4.11.3. Kâğıthane Baruthanesi (1808)..……...264

4.11.4. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikaları (1845)……..……...265

4.11.5. Tersane-i Amire Fabrikaları (1881)……..……...270

4.11.6. Tophane-i Amire Fabrikaları (1887)..…….....272

4.11.7. Karaağaç Tapa Fabrikası (1917)……..……274

4. İSTANBUL'DAKİ ENDÜSTRİ YAPILARININ MİMARİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ….....275

5.1. Gıda Endüstrisi……...276

5.2.Toprak Endüstrisi…….……..…….....278

5.3. Deri Endüstrisi……279

5.4. Ağaç Endüstrisi…….…….....279

5.5. Dokuma Endüstrisi…….....279

5.6. Kırtasiye Endüstrisi…….……...280

5.7. Kimya Endüstrisi…….....280

5.8. Madeni Eşya Endüstrisi……...……...281

5.9. Enerji Endüstrisi…….....281

5.10. Ulaşım Endüstrisi……..……...282

5.11. Silah Endüstrisi……...…….283

6. SONUÇ……284

7. EKLER……291

7.1. Fabrikalar Nizamnamesi……...291

7.2. Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi……..……307

7.3. Memalik-i Ecnebiyye'de Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin
Memalik-i Devlet-i Aliyye'de İcra-i Muamelat İçin Küşat
veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname……..320
8. KAYNAKLAR……324
9. RESİMLER……..……....353
ÖZGEÇMİŞ……..…….....736

ÖNSÖZ

Endüstri Devrimi ile birlikte maddi birikimi olan toprak sahipleri ile tacir ve sanayicilerin kurduğu yeni burjuva sınıfı aristokrasinin tahtını elinden alıyordu. Endüstri ürünü makinaların insan emeğinin yerini almaya başlaması ile de geçimini tarımdan sağlayan kişilerin işsiz kalması kırsaldan şehirlere göçü kaçınılmaz kılmıştı.

Dünya endüstriyel kuruluşların artması ile birlikte enerji kaynaklarının ve fabrikaların etrafında gelişen bir mimariyle de tanışmış oluyordu. Yeni yapı malzemelerinin ortaya çıkması, bunların fabrikasyon üretimle seri bir şekilde çoğaltılması çeşitli yapı tiplerinin de hızla yayılmasını sağlamış, artan refah düzeyi ile birlikte şehirlerin nüfus ve yapı stoklarında da büyük bir artış söz konusu olmuştur.

Batı'da üretim sektörünün arttığı bir dönemde Osmanlı atölye ve ev gibi küçük ölçekli işletmelerle geleneksel yöntemlerle yaptığı üretim kendi coğrafyasının ihtiyaçlarını zor karşılar durumda idi. Üretim sektörünün Batı'yla rekabetten uzak olması bir yana geniş Osmanlı coğrafyasının da Batı'nın iştahını kabartan bir pazar olarak görülmesine neden oluyordu.

Batı tarzı üretim sistemine ayak uydurmak için her türlü teşebbüste bulunan devlet makineli üretim için kendinin kurduğu fabrikalarla modern endüstri hamlesini gerçekleştirmiş oluyordu. Bu hamle zamanla özel girişimcileri teşvikle diğer sektörlerde de kendini göstermiş yerli fabrika ve imalathaneleri modern teknoloji ile donatmak için dönemin şartlarında bir caba sarf edildiği görülür.

Osmanlı her ne kadar teknoloji bakımından Batı'ya bağımlı olsa da Batı'nın en yeni teknolojisini Osmanlı coğrafyasına getirmek için her türlü girişimde bulunmuştur. Ne var ki gerek ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortam, savaşlar gerekse hammadde ve sermaye Batı'daki gibi bir teknolojik gelişime imkân vermiyordu. Osmanlı endüstrisi bağımsız güçlü bir endüstriden ziyade teknolojik transfer modeline dayanıyordu. Buna bağlı olarak endüstriyel tesislerin mimarisinde de bir çeşitlilik olduğu göze çarpar.

"İstanbul'da Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi" adlı bu çalışmada görüş ve önerileriyle tezin şekillenmesini sağlayan Doç. Dr. Selçuk Seçkin, Prof. Dr. Mustafa Özer ve Prof. Dr. Nurcan Yazıcı Metin'e, her zaman yakın ilgisi ve desteğini gördüğüm ailem,

Hilmi Aydın, Çetin Fakiroğlu, Fatih Dalgalı, Serdar Gündoğdu ile İstanbul Koruma Bölge Kurulları ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi Müdürlüğündeki mesai arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Ahmet Hamdi BÜLBÜL

Sultanahmet, 11.11.2021

ÖZET

Osmanlı Endüstrisi, Endüstri Devrimi'ne kadar esnaf teşkilatı içinde usta-çırak yöntemiyle kendi kendine yeterek varlığını sürdüren, diğer devletlerle rekabet edecek düzeyde idi. Yeni sisteme ayak uydurmak için her türlü teşebbüste bulunan devlet iradesi, makineli üretim için devletin bizzat kendisinin kurduğu fabrikalarla modern endüstri hamlesini gerçekleştirmiş oluyordu.

Osmanlı endüstrisinin temelini oluşturan ve "Fabrika-i Hümayun" veya "Karhane-i Amire" adıyla anılan devlet eliyle yapılmış fabrikalar, özellikle iç pazarda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan fabrikalardı.

Osmanlı coğrafyasında, 1840 yılından itibaren bin civarında makineyle üretim yapan fabrika kurulmuştur. Bunların bir kısmı yeni kurulan fabrikalar olduğu gibi bir kısmı da var olan yapıya yeni teknoloji alet edevat ve muharrik güçle çalışan mekanizma eklenerek üretim yapan tesislerdi.

1860'lı yıllardan itibaren ise, dökme demir dikmeler, bağlantı elemanları, profilli demir kirişler ile tamamen metale dayalı yeni endüstriyel yapı modelleri ortaya çıkar. Bu yapı modelleri İstanbul'daki endüstri mimarisinde de kısa zamanda kullanılmıştır.

Üretim miktarı arttıkça fabrikalar da giderek büyümeye başlamış fırınlar, buhar makineleri, elektrik güç kaynakları, bacalar mimarideki yerini almıştır. Fabrikaların inşaat teknolojisi dökme demir dikme, metal giriş ve bağlantı elemanları ile kolaylıkla genişletebiliyor ve eski yapıların yanına yeni birimler kurulabiliyordu. Sonraki süreçte özel teşebbüsün kontrolüne geçen endüstri ve endüstri yapıları, kendine has mimarisi ile İstanbul şehrini şekillendirmeye başlamıştır.

Osmanlı idarecilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha yoğun olarak Batı'da ortaya çıkan yeni teknolojiyi yakından takip ettiği, yerli fabrika ve imalathanelerin modernizasyonunu yapmak için gerekli girişimlerde bulundukları görülür. Bu süreçte, Batı'ya karşı bir teknolojik bağımlılık söz konusu olup Batı'nın en yeni teknolojisini Osmanlı coğrafyasına getirmek için de her türlü gayret gösterilir.

"İstanbul'da Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi" adlı bu çalışma, Osmanlı Döneminde Batılı anlamda endüstriyel gelişim süreci içinde İstanbul'da inşa edilip günümüze gelen ve gelemeyen yapıların tespiti, kuruluşu, mimarisi, plân, malzeme, teknik, yapı

elemanları, cephe özellikleri ve süsleme bakımından değerlendirmesi, sanatsal unsurlarının Türk mimarisine ve İstanbul şehrine etki ve katkıları siyasi, ekonomik ve kültürel ortamla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. İstanbul endüstri mimarisinde etkili olan Avrupa endüstri yapılarının tespit denemesine ek olarak maden imtiyazları hakkında da genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, endüstri, sanayi, mimarlık, fabrika, şirket

SUMMARY

Ottoman industry which mainted its progress under the master-apprentice system in the community of craftsman, was able to compete with the other countries. Government embarked on all kinds of enterprise to keep pace with new deal. Personally, it set up factories for mechanical production. Thus, it made its modern industrial move.

Factories were the basis of Ottoman industry. They were set up by the government and called "Fabrika-i Hümayun" or "Karhane-i Amire." They aimed to meet the requirements of army in domestic market.

Since 1840, in the geography of the Ottoman Empire, about a thousand factories were set up. Some of them were new factories. The others were the existing complex that made production by adding new technological implements and power forced mechanism.

Since 1860s, new industrial building models relying on completely metal, cast iron pillar, fasteners, iron girder were emerged. And at short notice, these building models took part in industrial architecture in İstanbul.

More and more output increased, factories were getting bigger. Big furnaces, steam engines, electrical power supplies, chimneys started to appear in architecture. The technology of building factory was extended easily by cast iron pillar, metal joist and fasteners. New units can be added to old ones. Later on, industry and industrial building controlled by private enterprise started to give shape to İstanbul with its idiosyncratic architecture.

Since the second half of the 19th century, Ottoman governors started to follow new emerging technology in West. They made essential attempt to modernize local factory and manufacturing plant. Within that period, technological dependence on West was at issue. It was seen that all kinds of attempt was made to bring the new technology of West.

This work entitled "The Architecture of Industrial Building in İstanbul in the Ottoman Period" examines both extent and extinct buildings which were built in Western aspect in the Ottoman period. It evaluates their determination, formation, architecture, plan, material, technique, construction elements, front features, ornament. Moreover, the effect and contribution of their artistic elements on İstanbul and Turkish architecture is discussed in association with political, economical and cultural atmosphere.

This work tries to determine European industrial buildings affecting İstanbul industrial architecture. In addition this, general evaluation about mine privilege is done.

Key Words: Ottoman, industry, architecture, factory, company

KISALTMALAR

A.AMD.: Sadaret Amedi Kalemi

A.DVN.: Sadaret Divan Kalemi Evrakı

A.DVN.MKL.: Sadaret Mukavelenameler

A. DVNSMHM.D.: Sadaret Mühimme Defterleri

AE.SABH.I.: Ali Emiri, Abdülhamid

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

AK.: Atatürk Kitaplığı

A.MKT.: Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

A.MKT.MHM.: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

A.MKT.MVL.: Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

A.MKT.NZD.: Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair

AÜSBFD.; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi

BEO.: Bab-ı Ali Evrakı Odası

C.: Cilt

CA.: Cevdet Adliye

C.AS.: Muallim Cevdet Askeri Tasnifi

C.BLD.: Muallim Cevdet Tasnifi Belediye Kısmı

C.DH.: Muallim Cevdet Tasnifi Dahiliye Kısmı

C.DRB.: Muallim Cevdet Tasnifi Darphane Kısmı

C.İKTS.: Muallim Cevdet Tasnifi İktisat Kısmı

C.ML.: Muallim Cevdet Tasnifi Maliye Kısmı

C.SM.: Muallim Cevdet Tasnifi Saray Kısmı

DABOA.: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

DABCA., Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri

D.BŞM.: Bab-ı Defter-i Muhasebe

D.DRBİ.: Darphane-i Amire, İradeler

DH. MKT.: Dahiliye Nezareti Tasnifi Mektubi Kalemi

DH.EUM.3.Şb.: Dahiliye 3. Şube

DH.EUM.KADL.: Dahiliye Kısmi Adliye Kalemi

DH.EUM.THR.: Dahiliye Tahrirat Kalemi

DH.EUM.VRK.: Dahiliye Evrak Odası Kalemi

DH.HMŞ.: Dahiliye Hukuk Müşavirliği

DH.İD.: Dahiliye İrade

DH.İ.UM.: Dahiliye İrade-i Umumiye

DH.KMS.: Dahiliye Kalem-i Mahsus

DHL.: Dahiliye

DH.MB.HPS.: Dahiliye Hapishaneler Müdürlüğü

DH. MKT.: Dahiliye Mektubi Kalemi

DH.MUİ.: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

DH.TMIK.M.: Dahiliye Muamelat

DH.UMVM.: Dahiliye Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti Belgeleri

DVN.SMHM.d.: Bab-ı Asafi Mühimme Defterleri

H.: Hicri

HAT.: Hatt-ı Hümayun Tasnifi

HH.İ.: Hazine-i Hassa İradeler

HR.HMŞ.İSO.: Hariciye Nezareti İstişare Odası

HRT.h.: Haritalar

HR.İD.: Hariciye Nezareti İdare

HR.İM.: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı

HR.MKT.. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

HR.SFR.3.: Hariciye Nezareti Londra Sefareti

HR.SYS.: Hariciye Nezareti Siyasi

HR.TH.: Hariciye Nezareti Tahrirat

HR.TO.: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

HR.UHM.: Umur-i Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyet

HÜ.: Hacettepe Üniversitesi

İAMEA.: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümeni Arşivi

İBB.: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İ.BH.: İrade Bahriye

İ.D.DH.: İrade Dahiliye

İ.DFE.: İrade Defter-i Hakani

İ.DH.: İrade Tasnifi Dahiliye Kısmı

İ.DUİT.: İrade Dosya Usulü

İ.EV.: İrade Evkaf

İ.HR.: İrade Tasnifi Hariciye Kısmı

İ.HUS.: İrade Hususi

İ.ML.: İrade Maliye

İ.MMS.: İrade Meclis-i Mahsusa

İ.MSM.: İrade Mesail-i Mühimme

İ.MT.: İrade İmtiyaz ve Mukavelat

İ.MTZ(05).: İrade Taltifat

İ.MVL.: İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ

İ.OM.: İrade Orman ve Maadin

İ.PT.: İrade Posta ve Telgraf

İRSM.: İrade Rüsumat

İSO.: İstanbul Sanayi Odası

İ.ŞD.: İrade Şura-i devlet

İ.ŞE.: İrade Şehremaneti

İ.TAL.: İrade Taltifat

İ.TNF.: İrade Ticaret ve Nafia

İTO.: İstanbul Ticaret Odası

İ.TPH.: İrade Tophane-i Amire

İTÜ.; İstanbul Teknik Üniversitesi

İ.TZT.: İrade Ticaret ve Ziraat

İÜ.: İstanbul Ünivesitesi

İÜ. NEK.: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

KVKBKM.: Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

M.: Miladi

MAD.: Maliyeden Müdevver Defter

MBİ.: Mabeyn-i Hümayun Evrak

M.EEM.: Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti

MF.İBT.: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi

MF.MKT.: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

MKT. MHM.: Mektubi Kalemi Mühimme

ML.EEM.: Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti

ML.MSF.d: Maliye Nezareti

MSÜ.: Mimar Sinan Üniversitesi

MÜ.: Marmara Üniversitesi

MV.: Meclis-i Vükela Mazbataları

NV.: Nafia Vekaleti Nezareti

MVL.: Meclis-i Vala

PLK.p.: Plân Proje Kroki

R.: Rumi

S.: Sayı

s.: Sayfa

ss.: Sayfa sayısı

ŞD.: Şura-yı Devlet

TS.MA.e: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

TTK.: Türk Tarih Kurumu

VGM.: Vakıflar Genel Müdürlüğü

Y.A.HUS.: Yıldız Hususi Maruzat

Y.A.RES.: Yıldız Resmi Maruzat

Y.EE.: Yıldız Esas Evrak Defteri

Y.EE.KP.: Yıldız Kamil Paşa Evrakı

Y.MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y.PRK.ASK.: Yıldız Perakende Askeriye Kısmı

Y.PRK.AZJ.: Yıldız Arzuhal Jurnal

Y.PRK.AZN.: Yıldız Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı

Y.PRK.BŞK.: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y.PRK.EŞA.: Yıldız Elçilik Şahbenderlik ve Ateşemilitarlık

Y.PRK.M.: Yıldız Müteferrik

Y.PRK.MF.: Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ML.: Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.MYD.: Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y.PRK.OMZ.: Yıldız Orman Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ŞH.: Yıldız Şehremaneti Maruzatı

Y.PRK.TNF.: Yıldız Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

Y.PRK.TKM.: Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği

Y.PRK.TŞF.: Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dairesi

YTÜ.: Yıldız Teknik Üniversitesi

ZB.: Zaptiye Nezareti Maruzatı

RESİM LİSTESİ

Resim 1) Cibali'deki Askeri Tahiniye Fabrikası (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Stamboul, P. 20, Septembre 1904)

Resim 2. Askeri Tahiniye Fırını ve Mağazası (S.E. Michel Pacha, Quais et Entrepots de Constantinople 1881)

Resim 3. Askeri fırın depo ve mağazası (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, , Stamboul, P. 2, Septembre 1904)

Resim 4. Askeri fırın depo ve mağazası (Atatürk Kitaplığı, D. Hrt.: 3988)

Resim 5. Askeri fırın, depo ve mağazasının da yer aldığı kartpostal (1900)

Resim 6. Askeri fırın depo ve mağazasının havadan görünüşü. (Güzelleşen İstanbul, S.XX, İstanbul1943)

Resim 7. Askeri fırın ve deponun havadan görünüşü (İÜ.Tıp Tarihi Arşivi 1933)

Resim 8. Unkapanı Değirmeninin vaziyet plânı (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, 2, Stamboul, Septembre 1904)

Resim 9. Unkapanı Değirmeninin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Unkapan, E. 1:1000, 1933, P.20)

Resim 10. Unkapanı Değirmeninin kadastral paftası (İBB.MP.A. P.212, 7.11.1929)

Resim 11. Unkapanı Değirmenin fırın çizimleri (Rıfkı, Fen-i İnşaat, tarihsiz)

Resim 12. Unkapanı Değirmenin fırın çizimleri (Rıfkı, Fen-i İnşaat, tarihsiz)

Resim 13. Unkapanı Değirmeninin genel görünüşü (Kartpostal, Edit.: J.M.P.711)

Resim 14. Galata'dan Unkapanı değirmeninin görünüşü (İÜ. NEK., 90463)

Resim 15. Süleymaniye Camii'nin minaresinden Unkapanı Değirmeni (İAMEA.1934)

Resim 16. Süleymaniye Camii Minaresinden Unkapanı Değirmeninin genel görünüşü (Albret Kahn, Septembre 1912, A.1113, collections.albert-kahn-de-seine.fr)

Resim 17. Unkapanı Değirmeninin görünüşü (Achille Samandji, 1910)

Resim 18. Unkapanı Değirmeninin hava fotoğrafı (İBB.MP.A. 2005)

Resim 19. Unkapanı Değirmeninin günümüze gelen yapıları (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2008)

Resim 20. Unkapanı Değirmeninin günümüze gelen yapıları (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2008)

Resim 21. Unkapanı Değirmeninin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 22. Unkapanı Değirmeninin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 23. Unkapanı Değirmeninin sokaktan görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 24. Unkapanı Değirmeninin giriş kapısı (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 25. Unkapanı Değirmeninin giriş kapısının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 26. Unkapanı Değirmeninin mevcut ortofoto rölövesi (Mehmet Alper)
Resim 27. Unkapanı Değirmeninin mevcut ortofoto rölövesi (Mehmet Alper)
Resim 28. Unkapanı Değirmeninin kesiti (Mehmet Alper)
Resim 29. Unkapanı Değirmeninin restitüsyonu (F. Seçer, Mimarlık Dergisi,s.357, ss.1-2,2011)
Resim 30. Hasköy Un Değirmeninin görünüşü (DABOA.,PLK.p. 4538/1)
Resim 31. Hasköy Un Değirmeninin kesiti (DABOA.,PLK.p. 4538/2)
Resim 32. Göksu Değirmeninin vaziyet plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.3560)
Resim 33. Göksu Değirmeninin plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. Pafta: CC 19/1, AK. Hrt. 1583)
Resim 34. Göksu Değirmeninin genel görünüşü (Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s. 501)
Resim 35. Göksu Değirmenin harap olduğu dönemden bir görünüş (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 36. Göksu Değirmeni (Boğaziçi Şirket-i Hayriye tarihçe salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.88)
Resim 37. Göksu Değirmeni (Fotoğraf Ali Sami, 14 Recep 1323/ M.14 Eylül 1905, AK. Alb. 83)
Resim 38. Göksu Deresi'nden değirmenin görünüşü (Fotoğraf Ali Sami 1905)
Resim 39. Göksu Değirmeninin harap durumdaki görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 40. Göksu Değirmeninin faal olduğu dönemden bir görünüş (Fotoğraf Ali Sami, 14 Recep 1323/ M.14 Eylül 1905, AK. Alb. 83)
Resim 41. İstinye Değirmeninin plânı (DABOA., PLK.p.2846)
Resim 42. İstinye Değirmeninin vaziyet plânı (DABOA., PLK.p. 3778, H.19.12.1300/M. 21 Ekim 1883)

Resim 43. İstinye Değirmeni ve çevresini gösteren harita (DABOA., ŞD. 2892/37, H.11.01.1297/M. 25 Aralık 1879)
Resim 44. İstinye Değirmeninin havadan görünüşü (Rundblickaufnahme von Konstantinopel &Bosporus 19 Marz 1918 Kaiserlich Osmanichen Ballonzug 3)
Resim 45. Büyükada'da William Churchill'in dul eşi Kadanko tarafından Nizam Mevkii'nde inşa edeceği değirmenin plânı (DABOA,İMVL. 433/19078, H. 04.01.1276/ M.24 Mayıs 1860)
Resim 46. Büyükada Değirmenin vaziyet plânı (Antoine M. Raymund, Plan de Prinkipo, Juin 1912)
Resim 47. Büyükada Değirmeninin plânı (İstanbul Harita Şirketi, Rahmi Arı, Ö.1:2000, AK. Hrt.2035)
Resim 48. Büyükada Nizam mevkii ve değirmen (Kartpostal)
Resim 49. Büyükada Değirmenini gösteren sonradan renklendirilmiş kartpostal
Resim 50. Büyükada Değirmeninin genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 51. Büyükada Değirmenini faalken gösteren bir kartpostal
Resim 52. Büyükada Değirmeninin genel görünüşü (Atatürk Kitaplığı Krt.26470)
Resim 53. Tarabya Değirmeninin deniz tarafından görünüşü (Konstantiniye'den İstanbul'a s.594, 1876)
Resim 54. Paşalimanı Un Değirmeninin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Paşa Liman, Sultantepe, E.1:1000, 1931, P.67)
Resim 55. Paşalimanı Un Değirmeninin özgün kat plânları (DABOA.,PLK,p.2564/1)
Resim 56. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti (DABOA., PLK,p.2564/1)
Resim 57. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti (DABOA., PLK,p.2564/1)
Resim 58. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti (DABOA., PLK,p.2564/1)
Resim 59. Paşalimanı Un Değirmeninin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 26 Nisan 1952)
Resim 60. Paşalimanı Un Değirmeninin faal olduğu dönemden görünüşü (Fotoğraf: Pascal Sebah)
Resim 61. Paşalimanı Un Değirmeninin genel görünüşü (İ.6NKVKBK.Müdürlüğü Arşi.D.614)

Resim 62. Paşalimanı Un Değirmeninin faal olduğu dönemden bir görünüşü (Konstantiniyye'den İstanbul'a C.IV, s.843)
Resim 63. Paşalimanı Un Değirmeninin genel görünüşü (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 64. Paşalimanı Un Değirmeninin günümüze gelemeyen ahşap çatı kuruluşu (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 65. Paşalimanı Un Değirmeninin değirmen taşı yuvaları (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 66. Paşalimanı Un Değirmeninin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2017)
Resim 67. Paşalimanı Un Değirmeninin cephesinin rölövesi (Çizim: Barış Han, İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 68. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti (Çizim: Barış Han, İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 69. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti (Çizim: Barış Han, İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614)
Resim 70. Korpi Demosten Değirmeninin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Aya-Kapu, Gül-Cami, Cibali, E.1:1000, 1928, P.21)
Resim 71. Korpi Demosten Un Değirmeninin Haliç üzerinden görünüşü (İÜ.NEK, 90463)
Resim 72. Korpi Demosten Un Değirmeninin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952)
Resim 73. Korpi Demosten Un Değirmeninin Sirkeci yönünden görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952)
Resim 74. Korpi Demosten Un Değirmeninin Sirkeci yönündeki cephesi (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.1913)
Resim 75. Korpi Demosten Un Değirmeninin Haliç'e bakan cephesi (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.1913)
Resim 76. Cibali Tütün Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Aya-Kapu Gül-Camii, Cibali, P.21, E.1:1000, 1928)
Resim 77. Cibali Tütün ve Sigara Fabrikasının Haliçten görünüşü (İÜ. NEK.,90553/1, Fotoğraf: Guillaume Berggren)

Resim 78. Cibali Tütün Fabrikasında denk vesaire eşya nakli için yapılmış demiryolu (İÜ. NEK.,90553/2, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 79. Cibali Tütün Fabrikasının yaprak tütünlerinin ambarı (İÜ. NEK.,90553/4, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 80. Cibali Tütün Fabrikasının yaprak tütünlerin tefrik mahali (İÜ. NEK.,90553/5, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 81. Cibali Tütün Fabrikasının makine vasıtasıyla tütün kıyılan mahali (İÜ. NEK.,90553/7, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 82. Cibali Tütün Fabrikasının paketlere tütün konulan mahali (İÜ. NEK.,90553/9, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 83. Cibali Tütün Fabrikasının imal olunan tütünlerin sandığa konulduğu mahal (İÜ. NEK.,90553/11, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 84. Cibali Tütün Fabrikasının el ile yapılan sigara mahali (İÜ. NEK.,90553/14, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 85. Cibali Tütün Fabrikasının sıkı ve gevşek sigaraların tefrikiyle kutulara koyulan mahal (İÜ. NEK.,90553/15, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 86. Cibali Tütün Fabrikasında imal olunmuş tütünlerin ambarı (İÜ. NEK.,90553/19, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 87. Cibali Tütün Fabrikasının buhar makine merkezi (İÜ. NEK.,90553/22, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 88. Cibali Tütün Fabrikasının bıçkı ve testere ile imal olunan sandık vesair eşya mahali (İÜ. NEK.,90553/26, Fotoğraf: Guillaume Berggren)
Resim 89. Galata Kulesi'nden Cibali Tütün Fabrikası (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 90. Günümüzde Kadir Has Üniversitesi olarak kullanılan Cibali Tütün Fabrikası (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 91. Cibali Tütün Fabrikası Haliç Cephesi rölövesi (Mehmet Alper, 1999)
Resim 92. Cibali Tütün Fabrikası bodrum ve zemin rölövesi (Mehmet Alper, 1999)
Resim 93. Cibali Tütün Fabrikası sistem detayları (Mehmet Alper, 1999)
Resim 94. Kasımpaşa Un Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Kassım-Pacha, E.1:1000, 1926, P.23)

Resim 95. Kasımpaşa Un Değirmeninin bacası ve etrafındaki yapılaşma (İÜ.NEK., 90475/50, Foto: Abdullah Freres)
Resim 96. Kasımpaşa Un Değirmeninin yapılarını görünüşü (Kartpostal)
Resim 97. Kasımpaşa genel görümünde değirmeninin görünüşü (Kartpostal)
Resim 98. Kasımpaşa Un Değirmeninin giriş cephesi (Atatürk Kitaplığı, Krt.14931, 1923)
Resim 99. Kasımpaşa Un Değirmenin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 100. Kasımpaşa Un Değirmeninin cephesi (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 101. Kasımpaşa Un Değirmeninin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 102. Kasımpaşa Un Değirmeninin içinin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 103. Kasımpaşa Un Değirmeninin cephe çizimi (Çizim: Pınar Ezgeç, 1998)
Resim 104. Kasımpaşa Un Değirmeninin plânı (Çizim: Pınar Ezgeç, 1998)
Resim 105. Balat Buz Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Fener Corne D'or,23, E.1:500, 1929)
Resim 106. Balat Buz Fabrikası ve çevresinin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi 14 Mayıs 1952)
Resim 107. Balat Buz Fabrikası'ndan buz naklini gösteren bir kartpostal
Resim 108. İstinye Buz Fabrikasının vaziyet plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.4635, H.1326/M.1908)
Resim 109. İstinye Buz Fabrikasının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.5118, Ö.1:500, H.1322/M.1905)
Resim 110. İstinye Buz Fabrikasının yerini gösterir harita (Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şti, 1926, P.56, AK. Hrt.2463)
Resim 111. İstinye Buz Fabrikasının havadan görünüşü (Rundblickaufname von Konstantinopel & Bosporus 19 Marz 1918, Kaiserlich Osmanichen Ballonzug 3)
Resim 112. Bomonti Bira Fabrikası parsel sınırları (İstanbul Rumeli Ciheti, Pafta17, AK. Hrt. 2407)
Resim 113. Bomonti Bira Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Chichli, 2, E.1:1000, Decembre 1924)
Resim 114. Bomonti Bira Fabrikası'nın genel görünüşü (Kartpostal)

Resim 115. Bomonti Bira Fabrikasın genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 116. Bomonti Bira Fabrikası (Servet-i Fünun S.994, s.93, H.16.05.1328/M.26 Mayıs 1910)
Resim 117. Bomonti Bira Fabrikası'nın reklam ilanı (Servet-i Fünun, No:1105, s.311, H. 26.07.1328/M. 03 Ağustos 1910)
Resim 118. Bomonti Bira Fabrikası'na ait bir hisse senedi
Resim 119. Bomonti Bira fabrikasının faal olduğu dönemde görünüşü (Kartpostal)
Resim 120. Bomonti Bira Fabrikasının cephe görünüşü (İ.2NKVKBKM.Arşivi)
Resim 121. Bomonti Bira Fabrikaya ait bir kesit ve görünüş çizimi (İ.2NKVKBKM.Arşivi)
Resim 122. Bomonti Bira Fabrikasının cephesinin çizimi (Nokta Plânlama Mim. Müh. İnş. ltd. Şti.2008), İ.2NKVKBKM.Arşivi)
Resim 123. Bomonti Bira Fabrikasının kesiti
Resim 124. Bomonti Fabrikası ve bacasının mevcut görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 125. Bomonti Bira Fabrikası genel görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 126. Bomonti Bira Fabrikasının genel görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2019)
Resim 127. Büyükdere Nektar Fabrikasının yerleşim plânı (Rumeli Ciheti, AK., Hrt. 2416, 1926, P.88)
Resim 128. Büyükdere Nektar Fabrikasının vaziyet plânı (Çizim Şerife Türk, 2004)
Resim 129. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının vaziyet plânı (DABCA, 37/50/15, 05.06.1933)
Resim 130. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının fabrikanın bir çizimi (Çizim: Behçet Cantok, İA.1961, s.2360)
Resim 131. Büyükdere Bira, Nektar ve Kibrit Fabrikasının fabrika birimlerini gösteren kroki (İA.1961, s.2360)
Resim 132. Büyükdere Nektar Fabrikası (Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 648)
Resim 133. Büyükdere Kibrit Fabrikasının cephe görünüşü (Şerife Türk, 2004, a.g.e., s.239)
Resim 134. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının kuzey doğu cephesi (Şerife Türk, 2004, a.g.e., s.241)
Resim 135. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının yan cepheleri

(Şerife Türk,2004, a.g.e., s.240)
Resim 136. Büyükdere Kibrit Fabrikasının Sarıyer Hamidiye Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi ortasında kalmış mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 137. Büyükdere Kibrit Fabrikasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 138. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikası arazisine yapılan hastane binası ve fabrika (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 139. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikası bacasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 140. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Djihanghir Foundoukli, Octobre 1926, P.31)
Resim 141. Fındıklı Ermis Konserve fabrikasının havadan görünüşü (Hayat, S.44, 1968, s.30)
Resim 142. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının caddeye bakan cephesi (Atatürk Kitaplığı, Krt.6832)
Resim 143. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi (Atatürk Kitaplığı, Krt.6827)
Resim 144. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi ve makine aksamı (Atatürk Kitaplığı, Krt.6828)
Resim 145. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi (Atatürk Kitaplığı, Krt.6824)
Resim 146. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının parsel sınırları (Alman Mavileri 1913- 14, Ö. 1:500, H.9-2, AK. Hrt. 2682)
Resim 147. Çifte Arslan Ekmek Fabrikası Vaziyet plânı (Charles Edouard Goad, Galata, Constantinople Vol.I,, Stamboul, Decembre 1905, P.29)
Resim 148. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının Jimnastik salonu olarak kullanıldığı dönem (Suat Nirven, Beyoğlu Kazası Galata, , Ö.1:500, 1949, P.37-39)
Resim 149. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 1956)
Resim 150. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 151. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2021)
Resim 152. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Üsküdar, Şemsi Paşa, E. 1:1000, 1931, P.61)
Resim 153. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikasının havadan görünüşü

(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 26 Nisan 1952)
Resim 154. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikası (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 155. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikası (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137)
Resim 156. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikasının iskeleden görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 157. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikasının caddeye bakan cephesi (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137)
Resim 158. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikası yıkılırken (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137)
Resim 159. Ayvansaray İttihat Değirmeni plânı (Alman Mavileri1913-14, P. L12-2T1)
Resim 160. Ayvansaray İttihat Değirmeni vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, Octobre 1929, P.29)
Resim 161. Haliç'ten İttihat Değirmeninin görünüşü (İÜ.NEK.90865-10, 1865-75)
Resim 162. Ayvansaray İttihat Değirmeni ve bacasını gösteren bir kartpostal
Resim 163. Piyer Loti tepesinden Haliç (Kartpostal)
Resim 164. İttihat Değirmencilik Şirketi'ne ait bir hisse senedi (İstanbul Müzayede, 57. Müzayede, Lot.1339 23 Kasım 2019)
Resim 165. Arslanyan Ekmek Fabrikasının vaziyet plânı (Alman Mavileri 1913-14, F.14-1 ve F 15-3 paftaları birleştirilerek)
Resim 166. Arslanyan Ekmek Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Nichantach, E.1:1000, 1925, P.4)
Resim 167. Arslanyan Ekmek Fabrikasının özgün plânı (VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 168. Arslanyan Ekmek Fabrikasının özgün plânı (VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 169. Arslanyan Ekmek Fabrikasının kesiti (VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 170. Arslanyan Ekmek Fabrikasının kesiti (VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 171. Arslanyan Ekmek Fabrikasının alternatif cephe çizimi (VGM. Arşivi, Ö.1:50,

Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 172. Arslanyan Ekmek Fabrikasının alternatif cephe çizimi (VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911)
Resim 173. Arslanyan Ekmek Fabrikasının genel görünüşü (Servet-i Fünun, S.1172, H. 21.12.1331/M.21 Kasım 1913, s.28)
Resim 174. Arslanyan Ekmek Fabrikasının Genel Görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 175. Arslanyan Ekmek Fabrikası (Le Beton Arme, S.180,1913)
Resim 176. Arslanyan Ekmek Fabrikasının içi (Servet-i Fünun, S.1172, H. 21.12.1331/M.21 Kasım 1913, kapak)
Resim 177. Arslanyan Ekmek Fabrikasının un deposu olarak kullanılan bölüm (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.
Resim 178. Çengelköy Suma Fabrikasının vaziyet plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.3584)
Resim 179. Çengelköy Suma Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Çengelköy, 251-354, 1950)
Resim 180. Çengelköy Suma Fabrikasının havadan görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 181. Çengelköy Suma Fabrikasının denizden görünüşü (İ.6 NKVKBKM. Arşivi, D.2339)
Resim 182. Çengelköy Suma Fabrikasının denize bakan cephesi (İ.6 NKVKBK.Müdürlüğü Arşivi, D.2339)
Resim 183. Çengelköy Suma Fabrikasının deniz ve Kuleli Caddesinden görünüşü (Çizim: Ayşegül Orhan, İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.2339)
Resim 184. Kartal Ermis Konserve Fabrikasının konumunu gösteren harita (Atatürk Kitaplığı, Hrt.3164, H.1334)
Resim 185. Yüzyılın başında Kartal genel görünüşü (Atatürk Kitaplığı, Krt.15480)
Resim 186. Kartal Ermis Konserve Fabrikasının içi ve çalışanları (12 Eylül 1939) (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196938)
Resim 187. Kartal Ermis Konserve Fabrikasına ait bir hisse senedi (Albayrak Mezat, 13 Temmuz 2021, Lot.2)
Resim 188. Sütlüce Mezbahanesinin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952)

Resim 189. Sütlüce Mezbahanesinin inşaat halindeki durumu (Sevet-i Fünun, S.1530, R.10 .10.1341/M. 10 Aralık 1925,s.53)
Resim 190. Sütlüce Mezbahanesinin genel görünüşü (Atatürk Kitaplığı, Krt. 5254)
Resim 191. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'e bakan cephesi (Atatürk Kitaplığı, Krt. 577-20)
Resim 192. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'ten görünüşü (1950) (L'İllustration de L'Orient, İstanbul Özel Sayısı,1950, s.25)
Resim 193. Sütlüce Mezbahanesinin birimleri (Atatürk Kitaplığı, Krt. 5256)
Resim 194. Sütlüce Mezbahanesinin içinden genel görünüş (Atatürk Kitaplığı, Krt. 5260)
Resim 195. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'ten görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi, 1985)
Resim 196. Ayvansaray Ermys Konserve Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, 1929, P.29)
Resim 197. Ayvansaray Ermys Konserve Fabrikasının krokisi (DABCA., N. 41/608, 05.12.1923)
Resim 198. Ayvansaray Ermys Konserve Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952)
Resim 199 Ayvansaray Ermys Konserve Fabrikasının Haliç'ten görünüşü (1910)
Resim 200. Büyükdere Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (Nedjib Bey, 1920)
Resim 201. Büyükdere Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk AŞ., 1926, P. 87)
Resim 202. Büyükdere Tuğla ve Briket Fabrikasının bulunduğu yer (Nedjib, Guide de Stamboul VII Feuille, Bosphore-Cote D'osie, Constantinople, AK. Hrt. 415)
Resim 203. Büyükdere Mahallesinin yüzyılın başındaki hali (Kartpostal)
Resim 204. Büyükdere Tuğla ve Briket Fabrikasında üretilen damgalı tuğlalar.
Resim 205. Paşabahçe Moidano Şişe ve Cam Fabrikasının bulunduğu yer (Nedjib, Guide de Stamboul, Y. Feuille les Villegiatures d'ete de la Cote de Roumelie 2 partie, E.1:5000, t.y. AK. 426)
Resim 206. Şişe Fabrikası plânı (H.1306/M.1889, AK. Hrt.4032)
Resim 207. Paşabahçe Modiano Cam Fabrikasının plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. AK.1587,P.DD 26)
Resim 208. Paşabahçe Cam Fabrikası (Boğaziçi Mecmuası, C.1, S.2, 29 Teşrin-i evvel 1936,

s. 30)
Resim 209. Paşabahçe Modiano Şişe ve Cam Fabrikasını gösteren bir kartpostal
Resim 210. Kâğıthane çevresini gösterir harita (Ö.1:12.000, AK. 3885
Resim 211. Kamondo Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şirketi, 1926, AK. Hrt.2356, P. 18)
Resim 212. Kamondo Tuğla Fabrikasının Haliç üzerinden görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952)
Resim 213. Kamondo Tuğla Fabrikasının havadan görünüşü (İBB. Mesken ve Gecekondu Müd. Arşivi. 1966)
Resim 214. Kamondo Tuğla Fabrikasının uzaktan görüldüğü bir kartpostal (Edit.Bon Marche)
Resim 215. Kamondo Tuğla Fabrikasının görünüşü (Fotoğraf: Abdullah Freres, 1880-1893, http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28550)
Resim 216. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk AŞ., 1926, P. 18, AK., Hrt. 2356)
Resim 217. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (İBB. Mesken ve Gecekondu Müd. Arşivi. 1966)
Resim 218. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının görünüşü (Foto: Achille Samandji, 1900)
Resim 219. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasında üretilen damgalı tuğla örnekleri
Resim 220. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952)
Resim 221. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının bulunduğu mevki (Osmanlı Bankası Arşivi, APLANKA 01)
Resim 222. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının özgün plânı (DABOA., Y.MTV., 191/107)
Resim 223. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının genel görünüşü (Yıldız Albümleri, 3b2918u)
Resim 224. Yıldız Çini Fabrikasının vaziyet plânı (Alman Mavileri 1913-14, Pafta D 13-2 ile D 14-4'ün birleştirilmiş hali, Ak. Hrt.2558,2560)
Resim 225. Yıldız Çini Fabrikası (İÜ. NEK. 90509/25, 1900)
Resim 226. Yıldız Çini Fabrikasının giriş cephesi (AK., Albüm 156/11, 1905)
Resim 227. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş (İÜ. NEK. 90509/28, 1900)
Resim 228. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş (İÜ. NEK. 90509/28, 1900)

Resim 229. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş (İÜ. NEK. 90509/25, 1900)
Resim 230. Yıldız Çini Fabrikasının görünüşü (İAMEA. D.512, 1935)
Resim 231. Yıldız Çini Fabrikasının fırınları (İAMEA. D.512, 1935)
Resim 232. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüşü (İAMEA. D.512, 1935)
Resim 233. Yıldız Çini Fabrikasının giriş kapısı (İAMEA. D.512, 1935)
Resim 234. Yıldız Çini Fabrikasının mevcut hali (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 235. Yıldız Çini Fabrikasının plânı (Önder Küçükerman,1987)
Resim 236. Göksu Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı (DABOA., ŞD., 761/24, H.03.01.1310/M.28 Temmuz 1892)
Resim 237. Göksu Tuğla Fabrikasının plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. P. CC 19/1, AK. Hrt.1581)
Resim 238. Göksu Tuğla Fabrikasının görünüşü (Servet-i Fünun, S.131, R. 3 Ağustos 1311/M. 15 Ağustos 1895, Kapak)
Resim 239. Göksu Tuğla Fabrikasının içinin görünüşü (Servet-i Fünun, S.131, R. 3 Ağustos 1311/M. 15 Ağustos 1895 s.356.)
Resim 240. Göksu Tuğla Fabrikasında üretilen damgalı tuğla örnekleri
Resim 241. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının vaziyet plânı (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol. II, Decembre 1905, P.24)
Resim 242. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi 12 Mayıs 1952)
Resim 243. V. Onnik Derunyan'a ait Azapkapı Köprübaşı mevkiindeki dükkândan Galatasaray Tevkifhanesi için kireç tozu alındığına dair makbuz. (DABOA., DH.MB. HPS.M., 51/57)
Resim 244. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının görünüşü (kartpostal)
Resim 245. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının Kasımpaşa tarafından görünüşü (Kartpostal)
Resim 246. Baldasar Değirmenciyan Çimento Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Balat, E.1:1000, 1929, P.28)
Resim 247. Baldasar Değirmenciyan Çimento Fabrikasının uzaktan görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)

Resim 248. Hacı B. Değirmenciyan ve mahdumlarından, Emniyet-i Umumiye için alınan inşaat malzemelerine ait faturalar. (DABOA.,DH.EUM.LVZ, 70/77)
Resim 249. Paşabahçe Tuğla Fabrikasının plânı (İstanbul Harita Şirketi, Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.1:2000, P. EE, AK., Hrt.1581)
Resim 250. Paşabahçe Tuğla Fabrikasının gününüze gelen bacası (Fotoğraf: Köksal Yaşar Şişman, 2021)
Resim 251. Haznedar Tuğla ve Kiremit Fabrikasının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 1918)
Resim 252. Pendik Stelyanidi Tuğla ve Kiremit Fabrikası nın ruhsat başvurusunda yer alan krokisi (DABOA., İML. 91/7, H 03.02.1330/M. 23 Ocak 1912)
Resim 253. Maltepe Tuğla Fabrikası bulunduğu alan (Erkan-ı Harbiye Matbaası, H. 1334/ M. 1915, AK.3164)
Resim 254. Sterea şirketine ait 5 Lira değerinde 5 hisselik senet (Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.85)
Resim 255. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikası hisse senedi üzerindeki çizimi
Resim 256. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikasında üretilen damgalı tuğla (Foto: Merve Akyazıcı, 2020)
Resim 257. İngiliz ve Fransız donanmaları neferatı için mezarlık almak üzere Beykoz'da bulunan debbağhane arazisinde bir mahal tahsisi ile ilgili plânda debbağhane (DABOA.,İ.HR.,104/5115)
Resim 258. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının vaziyet plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., Ö.1:2000, P.76, AK. Hrt.1947)
Resim 259. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., Ç.1:2000, P. CC 31/3, AK. Hrt.1649)
Resim 260. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının imalat seyri (Beykoz Debagat ve Kundura Fabrikası tanıtım kitapçığı, İstanbul 1940)
Resim 261. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının dönem analizi (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886)
Resim 262. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi. Boğaziçi, 26 Nisan 1952)
Resim 263. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının perdahhanesi ve mescidi

(İÜ.NEK, 77948/3)
Resim 264. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının makine aksamı (İ. 6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886)
Resim 265. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının denizden görünüşü (D-DAI-İST. 9585)
Resim 266. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasında 1914 yılında alınmış bir fotoğraf (İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886)
Resim 267. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının genel görünüşü (Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.3, s.133)
Resim 268. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının denizden görünüşü (AK., Alb.595, 1961)
Resim 269. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasında 1961 yılı çalışmalarından bir görünüş (AK.Alb.595,1961)
Resim 270. Psalty'nin Şişhane'deki fabrikası (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Pera&Galata, Decembre 1906 P.25)
Resim 271. Psalty'nin Meşrutiyet Caddesindeki fabrika ve mağazası (Jacques Pervititch, Beyoğlu, E.1:500, 1932, P.51)
Resim 272. Psalty Mobilya Fabrikasının Müellif Sokağa bakan cephesi
Resim 273. Tubini Mobilya Fabrikasının Beşiktaş'ta bulunduğu yer (Jacques Pervititch, Bechiktache, E.1:600, 19 Mart 1922, P.4)
Resim 274. Ahırkapı Kereste Fabrikasının uzaktan görünüşü (Kartpostal)
Resim 275. Ahırkapı Kereste Fabrikasının bir çizimi (Servet-i Fünun S.448, R. 12 Ekim 1899/M.13 Eylül 1315, s.88)
Resim 276. Ahırkapı Kereste Fabrikasının içi (Servet-i Fünun, S.234, R.24 Ağustos 1311/M 05 Eylül 1895, s.1)
Resim 277. Ahırkapı Kereste Fabrikasının içi (Servet-i Fünun, S.234, s.1, R.24 Ağustos 1311/M 05 Eylül 1895, s.1)
Resim 278. Ahırkapı Kereste Fabrikasının aktif olduğu zamandan bir görünüş
Resim 279. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü (İÜ.NEK. 90817/51 Foto: Abdullah Freres)
Resim 280. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü (İÜ.NEK. 90450/14 Foto: Abdullah Freres)

Resim 281. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü (İÜ.NEK. 91031/21, Foto: Abdullah Freres)
Resim 282. Eyüp İplik Fabrikasının genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 283. Eyüp İplik Fabrikasının genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 284. Eyüp İplik Fabrikası harap durumdayken havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul, 14 Mayıs 1952)
Resim 285. Eyüp İplik Fabrikasının son dönemdeki halinin görünüşü (Kartpostal)
Resim 286. Eyüp İplik Fabrikasının harap halinin görünüşü
Resim 287. Eyüp İplik Fabrikasının kat zemin ve kat plânı (https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b27962/?co=ahii)
Resim 288. Feshanenin özgün plânı (DABOA., Y.PRK.ASK., 25/32-4)
Resim 289. Feshanenin vaziyet plânı (Ahmet Şerafettin Şimşek, İA. s.4341)
Resim 290. Feshanenin plânı (Alman Mavileri 1913-14, Pafta L 12 ve L 13'ün birleştirilmiş hali)
Resim 291. Feshanenin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul,14 Mayıs 1952)
Resim 292. Feshanenin denize bakan cephesi (İÜ. NEK. 90865/08 Foto: Abdullah Freres)
Resim 293. Feshanenin Haliç'e bakan cephesi ve bacaları (İÜ.NEK. 90865/09, Foto: Abdullah Freres)
Resim 294. Feshanenin anıtsal sahil kapısı (İÜ.NEK., 91014/01, Foto: Abdullah Freres)
Resim 295. Feshanenin buhar kazganları (İÜ.NEK., 91014/02, Foto: Abdullah Freres)
Resim 296. Feshanenin Haliç'ten görünüşü (İÜ. NEK., 91014/03, Foto: Abdullah Freres)
Resim 297. Feshanenin neferat çuhasının vargil koğuşu (İÜ. NEK., 91014/17, Foto: Abdullah Freres)
Resim 298. Feshanenin neferat çuhasının tarak destegahları (İÜ. NEK., 91014/13, Foto: Abdullah Freres)
Resim 299. Feshanenin zabitan çuhasının tarak ve valgir koğuşu (İÜ. NEK., 91015/08,

Foto: Abdullah Freres)
Resim 300. Feshanenin fes dinki koğuşu (İÜ. NEK., 91015/29, Foto: Abdullah Freres)
Resim 301. Feshanenin bobin dairesi (Taha Toros Arşivi, No: 562 391)
Resim 302. Feshanenin trikotaj dairesi (Taha Toros Arşivi, No: 562389)
Resim 303. Feshanenin fes yapımında kullanılan makineler
Resim 304. Feshanenin Haliç'e bakan cephe rölövesi (Ekiz, 2000)
Resim 305. Bakırköy Bez Fabrikasının bulunduğu alan (Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 18)
Resim 306. Bakırköy Basma Fabrikasının cephe çizimi (DABOA., HR.SFR. 3 444/19-56-2)
Resim 307. Bakırköy Bez Fabrikasının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 3185)
Resim 308. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)
Resim 309. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)
Resim 310. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)
Resim 311. Bakırköy Bez Fabrikasının faal olduğu dönemden bir görünüş (Foto Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)
Resim 312. Bakırköy Bez Fabrikasının bulunduğu alanın mevcut hali
Resim 313. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının plânı (Jacques Pervititch, Kazlı-Çeşme, M.1:1000, 1939, P.1)
Resim 314. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının havadan görünüşü (Foto: Hilmi Şahenk, 1960)
(Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi F.No:684)
Resim 315. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının havadan görünüşü (İBB. Mesken ve Gecekondu ve Müdürlüğü Arşivi, 1964)
Resim 316. Kazlıçeşme İplik Fabrikasından günümüze gelebilen bacalar
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26)
Resim 317. Kazlıçeşme 'de günümüze gelen bir baca (İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26)
Resim 318. Kazlıçeşme'de günümüze gelen bir baca (İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26)

Resim 319. Kazlıçeşme İplik Fabrikası bacalarının rölövesi (İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26)
Resim 320 Yedikule Pamuk Fabrikasının plânı (Jacques Pervititch, Kazlı-Çeşme, M.1:1000, Eylül 1939, P.1)
Resim 321. Yedikule Pamuk Fabrikasının hava fotoğrafı (İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964)
Resim 322. Yedikule Pamuk Fabrikasının denizden görünüşü (İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26)
Resim 323. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikası/Askeri Dikimevinin plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.6587, H.1315/M.182)
Resim 324. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikasının havadan görünüşü (Alman Ark. Enst. Fot. Arş. No:3930)
Resim 325. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikasının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.4517)
Resim 326. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikası/Askeri Dikimhanenin plânı (Alman Mavileri 1913-14, Pafta G6)
Resim 327. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikasının içi (Servet-i Fünun, S.232, R.10 Ağustos 1311/M. 22 Ağustos 1895, s.372)
Resim 328. Askeri Fanila Fabrikasının havadan görünüşü (D-DAİ-İST-8098)
Resim 329. Askeri Fanila Fabrikasının genel görünüşü (İ.4NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi)
Resim 330. Askeri Fanila Fabrikasını içi (Servet-i Fünun, S.232, R.10 Ağustos 1311/M.22 Ağustos1895, s.372)
Resim 331. Kartal ve Maltepe arasında fabrikanın konumunu gösterir harita (Erkan-ı Harbiye Matbaası, H.1334/M.1915, AK.3164)
Resim 332. Maltepe Osmanlı İp ve Keten Şirketi'ne ait1916 tarihli 10 Liralık hisse senedi (Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.82)
Resim 333. Beykoz Kâğıt Fabrikasının vaziyet plânı (DABOA., HRT.h. 2163, H.18.5.1328/M.28 Mayıs 1910)
Resim 334. Beykoz Kâğıt Fabrikasına yeni yapılan ek binalardan biri (1900-1915) (Konstantiniyye'den İstanbul'a III, s.127)
Resim 335. Beykoz Kâğıt Fabrikasının çayırdan görünüşü (İÜ. NEK., 91540/1, Foto: Zekai)

Resim 336. Beykoz Kâğıt Fabrikasının keçehanesi (İÜ. NEK, 77948/2, Foto: Zekai)
Resim 337. Beykoz Kâğıt Fabrikasına sonradan inşa edilen değirmen kuyularının görünüşü (İÜ.NEK., 77948/29, Foto: Zekai)
Resim 338. Beykoz Kâğıt Fabrikasının saman ve paçavrahanesi (İÜ.NEK91540-32, Foto: Zekai)
Resim 339. Beykoz Kâğıt Fabrikasının saman ve paçavrahanesinin görüşü (İÜ.NEK.,91540/33, Foto: Zekai)
Resim 340. Beykoz Kâğıt Fabrikasının su ihtiyacını gidermek için yapılan havuzu (İÜ.NEK., 91540/34, Foto: Zekai)
Resim 341. Beykoz Kâğıt Fabrikasının görünüşü (İÜ.NEK., 91540/2)
Resim 342. Beykoz Kâğıt Fabrikasının denizden görünüşü (Kartpostal)
Resim 343. Beykoz Kâğıt Fabrikasının tomar kâğıtları kesmeye mahsus salon (İÜ.NEK., 91540/6, Foto: Zekai)
Resim 344. Beykoz Kâğıt Fabrikasının alâ kâğıt imaline mahsus bir numaralı makine (İÜ.NEK., 91540/9, Foto: Zekai)
Resim 345. Beykoz Kâğıt Fabrikasının birinci derece hamuru ihzar eden müteharrik kafesli tekneler (İÜ.NEK.,91540/14, Foto: Zekai)
Resim 346. Beykoz Kâğıt Fabrikasında hamuru beyaz yapmak için oluşturulan kimyasal havuzlar (İÜ.NEK., 91540/17, Foto: Zekai)
Resim 347. Beykoz Kâğıt Fabrikasının cinsine göre tasnif edilmiş hamurların süzgeçli hamurları (İÜ.NEK., 91540/19, Foto: Zekai)
Resim 348. Beykoz Kâğıt Fabrikasının kola tekneleri (İÜ. NEK.,91540/23, Foto: Zekai)
Resim 349. Beykoz Kâğıt Fabrikasının içi (İÜ.NEK., 91540/24, Foto: Zekai)
Resim 350. Beykoz Kâğıt Fabrikasında samanı hamur haline getirmek üzere 100 derece hararetle müteharrik kazanlar (İÜ.NEK., 91540/26, Foto: Zekai)
Resim 351. Beykoz Kâğıt Fabrikasında islime mahsus kazanlar (İÜ. NEK., 91540/31, Foto: Zekai)
Resim 352. Matbaa-i Amire'nin plânı (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 353. Matbaa-i Amire'nin üst örtü plânı ve cep görünüşü (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 354. Matbaa-i Amire ve damga matbaasının plânı (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)

Resim 355. Matbaa-i Amire'nin havadan görünüşü (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 356. Matbaa-i Amire'nin avludan görünüşü (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 357. Matbaa-i Amire'nin avluya bakan cephesi (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 358. Matbaa-i Amire'nin bacası (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 359. Matbaa-i Amire'de damga matbaa binasının cephe çizimi (İ.4.NKVKBKM. Arşivi)
Resim 360. Matbaa-i Amire'de damga matbaasının cephe çizimi (İ.4. NKVKBKM. Arşivi)
Resim 361. Matbaa-i Bahriyenin genel görünüşü (İÜ.NEK.77946/19)
Resim 362. Matbaa-i Bahriyenin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Kassım-Pacha, E.1:1000, 1926, P.20)
Resim 363. Matbaa-i Bahriyenin Havadan görünüşü (İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964)
Resim 364. Matbaa-i Bahriyenin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 365. Matbaa-i Bahriyenin caddeye bakan cephesinin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 366. Matbaa-i Bahriyenin mevcut görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 367. Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası üretimi sigara paketi
Resim 368. Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası üretimi Bafra Sigarasının paketi
Resim 369. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniye plânı (Jacques Pervititch, Guedik-Pacha Ferhad, E. 1:500, 1923, P.3)
Resim 370. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin havadan görünüşü (İÜ. Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivi, No:53, 1933)
Resim 371. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin havadan görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)
Resim 372. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 373. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin kat plânı
Resim 374. Ahmet İhsan Matbaasının yapılacağı alan (Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Septembre 1904, P.16)
Resim 375. Ahmet İhsan Matbaasının yapıldığı zamandaki görünüşü (Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul

R.1328/M.1912, kapak)
Resim 376. Ahmet İhsan Matbaasının müdüriyet ve muhasebe dairesinden bir görünüş (Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.10)
Resim 377. Ahmet İhsan Matbaasının birinci katı ve eşya asansörü (Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.5)
Resim 378. Ahmet İhsan Matbaasının litografya makinesi dairesi (Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.14)
Resim 379. Ahmet İhsan Matbaasının hurufat makineleri dairesi (Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.15)
Resim 380. Ahmet İhsan Matbaasının plânı (Çizim: Halil Onur), (İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821)
Resim 381. Ahmet İhsan Matbaasının cephe rölövesi (Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821)
Resim 382. Ahmet İhsan Matbaasının enine kesiti (Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821)
Resim 383. Ahmet İhsan Matbaasının kesiti (Çizim: Halil Onur) (İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821)
Resim 384. Ahmet İhsan Matbaasının kesiti (Çizim: Halil Onur) (İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821)
Resim 385. Ahmet İhsan Matbaasının otel olan mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 386. Malumat Matbaasının genel görünüşü (Malumat, S.68, H.6 Ramazan 1314/M. 08 Şubat 1897, s.294)
Resim 387. Almanya'da Kamschtad şehrinde Maylender Fabrikasında Malumat Gazetesi için yaptırılan renkli resim tabına mahsus makine (İÜ.NEK., 77943/59)
Resim 388. Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch,

Mahmutpaşa Mahallesi, M.1:500, 1940, P.63)
Resim 389. Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul 26 Nisan 1952)
Resim 390. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının yapılacağı alan (DABOA., BEO., 142/10628, H.03.07.1310/M.21 Ocak 1893)
Resim 391. Küçükçekmece Kibrit Fabrikası vaziyet plânı (DABOA., İTNF., 3/5, 15.10.1311/M. 21 Nisan 1894)
Resim 392. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul,26 Nisan 1952)
Resim 393. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasını cephe ve içinin görünüşü (Servet-i Fünun Dergisi, S.393, R.10 Eylül 1314/M.22 Eylül 1898, s.1, Foto: Diran Çırakçıyan)
Resim 394. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının faal olduğu dönemden bir görünüş (Servet-i Fünun, S.393, R.10 Eylül 1314/22 Eylül 1898, s.37, Fotoğraf: Diran Çırakçıyan)
Resim 395. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasında kutuların imali (Servet-i Fünun, S.392, R.10 Eylül 1314/M. 22 Eylül 1898, s.37, Foto: Diran Çırakçıyan)
Resim 396. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasında kutuların imali (Servet-i Fünun, S.392, R.10 Eylül 1314/M.22 Eylül 1898, s.37, Foto: Diran Çırakçıyan)
Resim 397. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının genel görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 398. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 399. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının cephe düzeni ve alınlığı (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 400. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının kemerle hafifletilen cephe duvarı (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 401. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının içinin mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül, 2020)
Resim 402. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının ön cephe ve arka cephesinin rölövesi (Didem Erdoğan, 2012)

Resim 403. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının yerini gösteren bir harita (Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 38)
Resim 404. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının denizden görünüşü (İÜ.NEK., 90616/4)
Resim 405. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının arka taraftan görünüşü (İÜ.NEK., 90616/2)
Resim 406. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının arka taraftan görünüşü (İÜ.NEK., 90616/5)
Resim 407. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının ispermeçet mumu kazanı (İÜ.NEK., 90616/6)
Resim 408. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının kazan dairesi (İÜ.NEK., 90616/7)
Resim 409. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun istihzarına mahsus otoklav makinesi (İÜ.NEK., 90616/8)
Resim 410. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun tathirine mahsus havuzlar (İÜ.NEK., 90616/9)
Resim 411. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun tasfiyesine mahsus su makinesi (İÜ.NEK., 90616/10)
Resim 412. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında ispermeçeti son defa beyazlatmaya mahsus havuzlar (İÜ.NEK., 90616/11)
Resim 413. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum dökmeye mahsus makine dairesi (İÜ.NEK., 90616/12)
Resim 414. Kapandıktan sonra İspirto ve İçki Fabrikasına dönüştürülen İspermeçet Fabrikasının krokisi (Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.1: 2000, İHŞ. P.55, AK.1587)
Resim 415. Aris ve Şürekası Sabun ve Itriyat Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, 1929, P.29)
Resim 416. Şişli Bluementhal Plak ve Gramofon Fabrikasının vaziyet plânı (Alman Mavileri 1913-14, E.1:1000, P.G.15, AK.Hrt.2971)
Resim 417. Şişli Bluementhal Plak ve Gramofon Fabrikasının plânı (Jacques Pervititch, Ferikeuy, E.1:1000, Janvier 1925, P.8)
Resim 418. Şişli Bluementhal Plak ve Gramofon Fabrikasının görünüşü (Kartpostal)
Resim 419. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kauçuk Fabrikasının plânı (Alman Mavileri 1913-14, E.1:500, P.L15/3, AK.Hrt.2826)
Resim 420. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kauçuk Fabrikasının havadan görünüşü

(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul, 26 Nisan 1952)
Resim 421. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Eminönü,Timurtaş, M.1:500, Ağustos 194, P.69)
Resim 422. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikasının havadan görünüşü İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964)
Resim 423. Bakırköy İspirto Fabrikasının cephesi
Resim 424. Bakırköy İspirto Fabrikasının genel görünüşü
Resim 425. Bakırköy İspirto Fabrikası görünüş ve kesiti (Nur Akın, Yegan Kahya, Yıldız Salman,2002)
Resim 426. Baltalimanı Sabun Fabrikasının genel görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 427. Baltalimanı Sabun Fabrikasının genel görünüşü (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 428. Baltalimanı Sabun Fabrikasının Bursa Sergisi Rehberi adlı kitaba verdiği reklam (Bursa Sergisi Rehberi, Mürettibi: Hacı Beyzade Ahmed Muhtar (Yeğdaş), Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul R.1339/M. 1923)
Resim 429. Feriköy Dapy N. ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının plânı (Jacques Pervititch, Chichli, E.1:1000, Juillet 1923, P.1)
Resim 430. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının reklam afişi
Resim 431. Feriköy N. Dapei N. ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının 1914 yılında taşındığı Kalafatyeri'ndeki mahal (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 6645)
Resim 432. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının 1914 yılında taşındığı Kalafatyeri'ndeki yerin vaziyet plânı (Charles Edward Goad, Constantinople Vol., Galata, Decembre 1904, P.1)
Resim 433. Yalıköşkü Demir Fabrikasının yerini gösteren bir harita (İAME Arşivi, D.1072)
Resim 434. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Adalet Kulesi'nden görünüşü (İÜ.NEK., 908/38)
Resim 435. Yalıköşkü Demir Fabrikasının plânı (DABOA., İDH, 334/21909, H.08. 07.1272/M.15 Mart 1856)
Resim 436. Yalıköşkü Demir Fabrikasının genel görünüşü (D.DAI-IST-9712/8002225/58)
Resim 437. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Galata Kulesi'nden görünüşü (Bahattin Öztuncay, Dersaadetin Fotoğrafçıları, Aygaz, İstanbul 2006)
Resim 438. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Topkapı Sarayı'ndan görünüşü (İAMEA. 1935)

Resim 439. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı (1899)
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)
Resim 440. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı (Beyoğlu Ciheti Haritası, P.10,Ö.1:2000,AK. Hrt.553)
Resim 441. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Dolma-Baghtche, E.1:1000, Aout 1926, P.29)
Resim 442. Dolmabahçe Gazhanesinin özgün plânı (DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892)
Resim 443. Dolmabahçe Gazhanesinin damıtma imbiği plânı (DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892)
Resim 444. Dolmabahçe Gazhanesinin plânı (DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892)
Resim 445. Dolmabahçe Gazhanesinin genel görünüşü (Güzelleşen İstanbul, S.XX, 1944)
Resim 446. Dolmabahçe Gazhanesinin işgal yıllarındaki hali
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)
Resim 447. Dolmabahçe Gazhanesinin işgal yıllarındaki hali
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)
Resim 448. Dolmabahçe Gazhanesinin bacaları ve gazhane cepheleri
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)
Resim 449. Dolmabahçe Gazhanesinin cephesi
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)
Resim 450. Dolmabahçe Gazhanesinin gazometresi
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)
Resim 451. Dolmabahçe Gazhanesinin havadan görünüşü (1950)
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)
Resim 452. Kuzguncuk Gazhanesinin vaziyet plânı (Anadolu Ciheti Haritası, İHŞ. P.5, Ö.1:2000, AK. Hrt.1926)
Resim 453. Kuzguncuk Gazhanesi (AK. Albüm 155/24, 1900)
Resim 454. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin yüzyılın başındaki hali (1905-1915)
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s.807)
Resim 455. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin yüzyılın başındaki hali (1905-1915)

(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s.809)
Resim 456. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin vaziyet plânı (Çizim: Gökhan Avcıoğlu, İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 457. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin kesit ve görünüşleri (Çizim: Gökhan Avcıoğlu, İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 458. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin ve gazometresinin görünüşü (Çizim: Gökhan Avcıoğlu, İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 459. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin gazometresinin plân ve kesitleri (Çizim: Gökhan Avcıoğlu, İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 460. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin havadan görünüşü (İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 461. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin son hali (Foto: Feridun Çılı) (İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 462. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin vaziyet plânı (Fotoğraf: Feridun Çılı) (İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 463. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin gazometresi (Fotoğraf: Feridun Çılı) (İ.6 NKVKBKMA., D.1199)
Resim 464. Çubuklu Gaz Depolarının vaziyet plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, P.77, Ö.1:2000, AK. Hrt.1948)
Resim 465. Çubuklu'da inşa edilecek gaz depolarının plân ve görünüşü (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4035, H.1298/M.1881)
Resim 466. Çubuklu Gaz Depolarının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4034, H.1304/M.1887)
Resim 467. Çubuklu Gaz Depolarının ahşap olanların kâgire dönüştürülme plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4030, H.1326/M.1908)
Resim 468. Çubuklu Gaz Depolarının plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4033, H.1341/M.1923)
Resim 469. Çubuklu Gaz Depolarının denizden görünüşü (İÜ.NEK., 90616/13,1900)
Resim 470. Çubuklu Gaz Depolarının genel görünüşü (AK.Alb. 522)
Resim 471. Çubuklu Gaz Depolarının denizden görünüşü (AK. Alb. 522)
Resim 472. Yedikule Gazhanesinin göründüğü eski bir harita (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 5359, P. 9, Dersaadet, H.1324/M.1906)

Resim 473. Yedikule Gazhanesinin vaziyet plânı (Atatürk Kitaplığı, Hrt.4825)
Resim 474. Yedikule Gazhanesinin vaziyet plânı (Alman Mavileri 1913-14, P. M 3-4 ve N 3-4 birleştirilerek, AK. Hrt.3002 ve3019)
Resim 475. Yedikule Gazhanesinin kadastral paftası (İ.MP.Ö.1:2000, 8.10.1944)
Resim 476. Yedikule Gazhanesinin inşaat anından bir görüntü (İÜ.NEK.,90830/13, Foto: Abdullah Freres)
Resim 477. Yedikule Gazhanesinin inşaatı devam ederken görünüşü (İÜ.NEK.,90830/14, Foto: Abdullah Freres)
Resim 478. Yedikule Gazhanesinin genel görünüşü (İÜ.NEK.,90830/26, Foto: Abdullah Freres)
Resim 479. Yedikule Gazhanesinin açılış merasimi (İÜ.NEK.,90838/21, Foto: Abdullah Freres)
Resim 480. Yedikule Gazhanesi ve gazometrenin genel görünüşü (İÜ.NEK.,90838/29, Foto: Abdullah Freres)
Resim 481. Yedikule Gazhanesi gazometresi (İÜ. NEK., 90838/28, Foto: Abdullah Fereres)
Resim 482. Yedikule Gazhanesi (İÜ. NEK., 90838/31, Foto: Abdullah Freres)
Resim 483. Yedikule Gazhanesinin içinden bir görünüş (İÜ.NEK., 90838/32, Foto: Abdullah Freres)
Resim 484. Yedikule Gazhanesinin açılış merasimi (İÜ.NEK., 90838/35, Foto: Abdullah Freres)
Resim 485. Yedikule Gazhanesinin havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Yedi-Koule, 1952)
Resim 486. Yedikule Gazhanesinin ve gazometresi (L'İllustration de L'Orient, İstanbul Özel Sayısı,1951, s.21)
Resim 487. Yedikule Gazhanesinin havadan görünüşü (Fotoğraf: Hilmi Şahenk, 1960)
Resim 488. Yedikule Gazhanesinin denizden görünüşü (Kartpostal, Edit: Jacques Ludwigsohn)
Resim 489. Yedikule Gazhanesinin son yıllarda alınan bir fotoğrafı (Ahmet Hamdi Bülbül Arş.)
Resim 490. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin vaziyet plânı (Alman Mavileri 1913-14,

E.1:1000, P.A4, AK. Hrt.2585)
Resim 491. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi yapılarının sınırları (Alman Mavileri 1913, E.1:500, P.A4/3, AK. Hrt.2974)
Resim 492. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Haydar Paşa, 1930, P.1)
Resim 493. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin mevcut vaziyet plânı (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 494. Kadıköy Hasanpaşa Gazhane yapılarının plân ve kesiti (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 495. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi su gazı yapılarının kesit ve görünüşleri (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 496. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi sayaç atölyesi kesit ve görünüşleri (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 497. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin gazometresinin plânı (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 498. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin gazometresinin kesit ve görünüşü (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 499. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin lojman ve trafo plânı (D.S. Mimarlık Restorasyon, İ.5 NKVKBKMA.)
Resim 500. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (İETT. Arşivi, 1956)
Resim 501. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin onarım öncesi görünüşü
Resim 502. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin onarım sonrası görünüşü (Fotoğraf: Ezgi Hazar, 11 Temmuz 2021)
Resim 503. Haydarpaşa Limanı etüt haritasında elektrik fabrikası (Ö.1:1000, AK. Hrt.973)
Resim 504. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı (Malumat, S.380, H.11.01.1321/M. 09 Nisan 1903, s.3357)
Resim 505. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının plânı (Charles Edward Goad, Constantinople Vol. III, Kadı-Keui, Avril 1906, P.59)
Resim 506. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının plânı (Plan Officiel de la ville de Constantinople Section 4, Scutari, E.1:4000)

Resim 507. Haydarpaşa rıhtım binalarının inşaat sırasında alınmış bir görüntüsü (Malumat, S.380, H.11.01.1321/M. 09 Nisan 1903, s.3360)
Resim 508. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası (Kartpostal)
Resim 509. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasını genel görünüşü (Kartpostal)
Resim 510. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının görünüşü (İÜ. NEK., 90533/14, 1903, Foto: Ali Sami)
Resim 511. Alman prenslerinden Frierich Wilhelm ve Eithel Friedrich'in Haydarpaşa Elektrik Fabrikasını ziyareti (İÜ. NEK., 90533/12,1903 Foto: Ali Sami)
Resim 512. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının iki adet büyük elektrik dinamo makinesi (İÜ. NEK., 90533/15,1903 Foto: Ali Sami)
Resim 513. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası'nda lambaları ve vinçleri hareket ettiren akümülatörler (İÜ. NEK., 90533/17,1903 Foto: Ali Sami)
Resim 514. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası (İÜ.NEK., 90533/13)
Resim 515. Üsküdar Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı (Jacques Pervititch, Üsküdar, Bağlarbaşı, Selamsız, Octobre 1930, P.76)
Resim 516. Üsküdar Elektrik Fabrikasının özgün plânı (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 517. Üsküdar Elektrik Fabrikasının özgün plânı (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 518. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 519. Üsküdar Elektrik Fabrikasının enine kesiti (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 520. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 521. Üsküdar Elektrik Fabrikasının boyuna kesiti (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 522. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 523. Üsküdar Elektrik Fabrikasının cephe görünüşü (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 524. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kulesinin kesit ve görünüşü (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)

Resim 525. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kesiti (DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922)
Resim 526. Üsküdar Elektrik Fabrikasının motor kablo dairesi (AK. Alb.522)
Resim 527. Üsküdar Elektrik Fabrikasının rölövesi (Çizim: Hassa Mimarlık; İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 528. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kesit rölövesi (Çizim: Hassa Mimarlık; İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 529. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüş rölövesi (Çizim: Hassa Mimarlık, İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 530. Üsküdar Elektrik Fabrikasının enine kesit rölövesi (Çizim: Hassa Mimarlık, İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 531. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü (İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 532. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü (İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 533. Üsküdar Elektrik Fabrikasının içinin görünüşü (İ.6NKVKBKMA., D.2289)
Resim 534. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı (Rumeli Ciheti Haritaları, P.28, Ö.1:2000, 1926, AK. Hrt. 2655)
Resim 535. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının kontur ölçüleri (Alman Mavileri 1913-14, P.K-17/3, AK. Hrt.2768)
Resim 536. Silahtarağa Elektrik Fabrikasına eklenecek olan trafonun yeri (DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921)
Resim 537. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının görünüşü ve kesiti (DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921)
Resim 538. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının görünüşü ve kesiti (DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921)
Resim 539. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının plânı (DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921)
Resim 540. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının yan cephe görünüşü (DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921)
Resim 541. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaat anını gösteren bir fotoğraf (İÜ.NEK., 91542/14, Fotoğraf: Guillaume Berggren, 1895)
Resim 542. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaatının karkas hali (Servet-i Fünun, S.1165, H. 02.11.1331/M.03 Ekim 1913, s.483)

Resim 543. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaat anından bir görünüş (Servet-i Fünun, S.1165, H. 02.11.1331/M.03 Ekim 1913, s.484)
Resim 544. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı, İstanbul, 1952)
Resim 545. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının genel görünüşü (İETT. Arşivi)
Resim 546. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının mevcut hali (Foto: Merve Akyazıcı, 2020)
Resim 547. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının plân ve görünüşleri (Silahtarağa Elektrik Envanter Defteri, 31 Decembre1928)
Resim 548. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikası (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matba-i Osmaniye, 1330/1914, s.114)
Resim 549. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının elektrikle çalışan tesviyehanesi (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.124)
Resim 550. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının Levazım Ambarları (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.126)
Resim 551. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikası (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.108)
Resim 552. Şirket-i Hayriye umum müdürü Hüseyin Ali Bey arka plânda Hasköy Fabrikasının plânı (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.37)
Resim 553. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının plânı (Alman Mavileri 1913-14, Ö.1:5000, P. K.12/1)
Resim 554. Terkos Su Fabrikasının inşaat halinden bir görünüş (İÜ.NEK., 91544/4)
Resim 555. Terkos Su Fabrikasının plânı ve dönemsel analizi (Saltuk Akatay,2003)
Resim 556. Terkos Su Fabrikasının mevcut hali
Resim 557. Göksu Terfi Fabrikasının bulunduğu alan (Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 38)
Resim 558. Göksu Terfi Fabrikasının plânı (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., M.1:2000, P.32, AK.Hrt.1912)
Resim 559. Göksu Terfi Fabrikasının genel görünüşü (İÜ. NEK., 90472/8, Foto: Abdullah Freres)

Resim 560. Göksu Terfi Fabrikasının filtre ve kazan makineleri dairelerinin genel görünüşü (İÜ. NEK., 90472/10, Foto: Abdullah Freres)
Resim 561. Göksu Terfi Fabrikasının tulumba ve makineler dairesi (İÜ. NEK., 90472/9, Foto: Abdullah Freres)
Resim 562. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketine ait bir hisse senedi (Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.54)
Resim 563. Cendere Terfi Fabrikasının bulunduğu alan (Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P. 9,1926, AK.Hrt.2645)
Resim 564. Cendere Terfi Fabrikasının özgün plânı (DABOA., PLK.p. 6387/1)
Resim 565. Cendere Terfi Fabrikasının plânı
Resim 566. Cendere Terfi Fabrikasının makinelerine ve memurin-i idaresine mahsus dairenin caddeden görünüşü (İÜ.NEK., 90545/1, 1902, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan))
Resim 567. Cendere Terfi Fabrikasının arka cephesi (İÜ.NEK., 90545/3, 1902, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan))
Resim 568. Cendere Terfi Fabrikasının bacası, makinelere ve memurin-i idaresine mahsus dairenin yandan görünüşü (İÜ.NEK., 90545/2, 1902, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan))
Resim 569. Cendere Terfi Fabrikasının çift terfi makineleri (İÜ.NEK., 90545/4, 1902, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan)
Resim 570. Cendere Terfi Fabrikasının terfi makineleri ve çift kazanlarının görünüşü (İÜ. NEK., 90545/5, 1902, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan))
Resim 571. Cendere Terfi Fabrikasının terfi makinelerinden birinin yandan görünüşü (İÜ.NEK., 90547/26, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan)
Resim 572. Cendere Terfi Fabrikasının makine dairesinin içinden görünüş (İÜ.NEK., 90547/27, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan)
Resim 573. Cendere Terfi Fabrikasının cephelerinden (İÜ. NEK., 141838, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan)
Resim 574. Cendere Terfi Fabrikasının makine dairesinden bir görünüş (İÜ. NEK., 141840, Foto: Phebus (Bogos Tarkulyan)
Resim 575. Telgraf Fabrikasının vaziyet plânı (Alman Mavileri,

Berlin Wilmersdorf 1914, P.G7, AK.1119)
Resim 576. Alay Köşkü ve hemen yanında bir dönem Telgraf Fabrikası olarak kullanılan yapı (Foto: Abdullah Freres)
Resim 577. Günümüzde kütüphane olarak kullanılan Telgraf Fabrikasının mevcut hali (Foto: Ahmet Hamdi BÜLBÜL, 2021)
Resim 578. Bakırköy Baruthanesi olarak gösterilen Reşadiye Kışlası ve baruthane arazisi (Makriköy Haritası, Ö. 1:20.000, H.1331/M.1913, AK.Hrt.3185)
Resim 579. Bakırköy Baruthanesinin arazisini gösterir harita (DABOA., İ.HUS 67/39)
Resim 580. Bakırköy Baruthanesine ait bir gravür (Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798)
Resim 581. Bakırköy Baruthanesine ait araziyi gösterir harita (DABOA., YPRK. TNF. 1/49, H. 29.12.1300/M. 31 Ekim 1883)
Resim 582. Bakırköy Baruthanesine ait alanın haritası (AK. Hrt.3931, Ö.1:500)
Resim 583. Bakırköy Baruthanesinin genel görünüşü (Library of Congress: httphdl.loc.govloc.pnpcph 3b47272u)
Resim 584. Bakırköy Baruthanesinin dıştan görünüşü (Library of Congress: httphdl.loc.govloc.pnpcph.3b47277)
Resim 585. Bakırköy Baruthanesinin genel görünüşü (Library of Congress: httphdl.loc.govloc.pnpcph.3b47269)
Resim 586. Bakırköy Baruthanesi (Library of Congress: httphdl.loc.govloc.pnpcph 3b47297u)
Resim 587. Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları vaziyet plânı (İst.Vak.1.Böl. Müd. Arşivi, Ö.1:2000)
Resim 588. Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları vaziyet plânı (Nedjip Bey, İstanbul Şehir Rehberi,1920-21, Ö.1:5000)
Resim 589. Asit ve Eter Fabrikası ve İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının vaziyet plânı (AK.Hrt.3185)
Resim 590. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları) önünden baruthanenin genel görünüşü (İÜ.NEK.,90972-1, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 591. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları)dış kapılarının fabrika dışından görünüşü (İÜ.NEK.,90972-23, Foto: Zekai Bey,1895)

Resim 592. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları) tavhanelere mahsus kazanhanesi (İÜ.NEK.,90972-6, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 593. Asit ve Eter Fabrikasının kazanhanesi (İÜ.NEK.,90972-8, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 594. Dumansız Barut Fabrikasına gelen şimendifer yolu (İÜ.NEK., 90972-12, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 595. Dumansız Barut Fabrikası için inşa edilmekte olan kimyahane (İÜ.NEK., 90975-14, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 596. Dumansız Barut Fabrikasında pamuk asitlemeye mahsus daire (İÜ.NEK., 90972-19, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 597. Dumansız barut hazırlanmasına ait makineler (İÜ.NEK., 90972-29, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 598. Asit fabrikasında meydanlık (İÜ.NEK., 90972-32, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 599. Eter Fabrikasının içten görünüşü (İÜ.NEK., 90972-38, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 600. Baruthanede Asit ve Eter Fabrika-i Hümayunu (İÜ.NEK., 91117-2, Foto: Zekai,1895)
Resim 601. Asit ve Eter Fabrika-i Hümayununun genel görünüşü (İÜ.NEK., 91117-3, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 602. Eter Fabrikasının içinin görünüşü (İÜ.NEK., 91117-5, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 603. Eter Fabrika-i Hümayunu (İÜ.NEK., 91117-11, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 604. Asit ve Eter Fabrikası ambarlarının dıştan görünüşü (İÜ.NEK., 91117-14, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 605. Asit ve Eter Fabrikasında galva ve klosak kolaları (İÜ.NEK., 91117-19, Foto: Zekai Bey,1895)
Resim 606. Asit ve Eter Fabrikasının kesit ve görünüşleri (İÜ.NEK, Hrt.93601, Ö.1.144)
Resim 607. Asit ve Eter Fabrikasının ölçekli plânı ve görünüşleri (İÜ.NEK, Hrt.93601, Ö.1.144)
Resim 608. Asit ve Eter Fabrikasının kezzap, zaçyağı, asit, eter, kimyahane, mıknatıs daireleri ve bacanın fotoğraf ve plân karşılaştırması
Resim 609. Asit ve Eter Fabrikasının etersülfürin dairesi fotoğraf ve plân karşılaştırması

Resim 610. Azatlı Baruthanesinin vaziyet plânı (DABOA, Ö.1:1000, H.C.1319/M.1901-1902)
Resim 611. Azatlı Baruthanesinin krokisi (İAMEA.,19.10.1935, D.278, Ö.1:5000)
Resim 612. Azatlı Baruthanesine ait bir gravür (Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798)
Resim 613. Azatlı Baruthanesinin perdah çarkı ve büyük çark mahallinin bir gravürü (Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798)
Resim 614. Azatlı Baruthanesi soba mahalinin çizimi (DABOA., C.AS., 818/34777, H.15.10.1249/M. 25 Şubat 1834)
Resim 615. Azatlı Baruthanesi için Simon Kalfa tarafından tasarlanan kükürt değirmeni (DABOA. CAS 928/40135, H.29.12 1300/M. 31 Ekim 1883)
Resim 616. Azatlı Baruthanesinin genel görünüşü (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 617. Azatlı Baruthanesinin nazır dairesi kalıntıları (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 618. Azatlı Baruthanesinin nazır dairesi kalıntıları (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 619. Azatlı Baruthanesi yapılarının 1935 yılındaki görünüşü (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 620. Azatlı Baruthanesine su getiren kemerler ve kapı (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 621. Azatlı Baruthanesi Camii'nin 1935 yılındaki kalıntıları (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 622. Azatlı Baruthanesinin çarklarından biri (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 623. Azatlı Baruthanesinin çarklarından biri (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 624. Azatlı Baruthanesinin kapılarından biri (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 625. Azatlı Baruthanesinin kalıntılarından bir görünüş (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 626. Azatlı Baruthanesinin yapılarından birinin görünüşü (İAMEA., 15.10.1935, D.278)
Resim 627. Azatlı Baruthanesin mevcut halinin görünüşü (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül)
Resim 628. Azatlı Baruthanesin günümüze gelen kalıntıları (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül)
Resim 629. Azatlı Baruthanesin günümüze gelen kalıntıları (Foto: Ahmet Hamdi Bülbül)
Resim 630. Kağıthane Baruthanesi ve çevresini gösterir harita (DABOA., Hrt. H.2130,

29.12.1341/M. 12 Ağustos 1923)
Resim 631. Kâğıthane Baruthanesinin vaziyet plânı (Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P.18, 1926, AK. Hrt.2356)
Resim 632. Kâğıthane Baruthanesinin vaziyet plânı (Sedat Hakkı Eldem, Sadabad, İstanbul 1977)
Resim 633. Kâğıthane Baruthanesinin 1926 yılındaki görünüşü (Sedat Hakkı Eldem, Sadabad, İstanbul 1977)
Resim 634. Kâğıthane Baruthanesinin bulunduğu alanın havadan görünüşü (Harita Genel Komutanlığı, İstanbul, 26 Nisan 1952)
Resim 635. Kâğıthane Baruthanesinden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003) (Hüseyin Irmak, Kâğıthane Tarih Envanteri, s.36)
Resim 636. Kâğıthane Baruthanesinden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003) (Hüseyin Irmak, Kâğıthane Tarih Envanteri, s.36)
Resim 637. Kâğıthane Baruthanesinden günümüze gelebilen yapılar (2003) (Hüseyin Irmak, Kâğıthane Tarih Envanteri, s.43)
Resim 638. Kağıthane Baruthanesinden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003) (Hüseyin Irmak, Kâğıthane Tarih Envanteri, s.43)
Resim 639. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikalarının vaziyet plânı (DABOA., PLK.p.61/1)
Resim 640. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu plânı (DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/M.07 Kasım 1901)
Resim 641. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu plânı (DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901)
Resim 642. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu kesit ve görünüşü (DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901)
Resim 643. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu kesit ve görünüşü (DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901)

Resim 644. Zeytinburnu Fabrikasında geceleri istihdam edilmekte olan müstahdem ve amelelerin gece kalacakları koğuşların plânı
(DABOA., YARES. 156/65, H.22.04.1326/M. 24 Mayıs 1908)
Resim 645. Zeytinburnu Mavzer Fabrikasının cepheden görünüşü
(İÜ. NEK.91092-03, Foto: Ali Sami:1902)
Resim 646. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikası (İÜ.NEK.,91092-15, Foto: Ali Sami,1902)
Resim 647. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının mavzer fişeklerine mahsus kapsülhane
(İÜ.NEK., 91092-12, Foto: Ali Sami,1902)
Resim 648. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının çelik fabrika-i hümayunlarında top imaline mahsus amudi hidrolik pres makinesi ve tav fırınlarıyla seyyar maçunalar.
(İÜ.NEK.,91092-18, Foto: Ali Sami,1902)
Resim 649. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının çelik şarapnel ve tane imaline mahsus hidrolik pres makinesi (İÜ.NEK., 91092-19, Foto: AliSami,1902)
Resim 650. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının mavzer fişek kovanları imalathanesinin genel görünüşü (İÜ.NEK., 91092-4, Foto: Ali Sami, 1902)
Resim 651. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının mavzer fişeklerine mahsus nikel kaplamalı çelikten mamul şarjör imalathanesi (İÜ.NEK., 91092-7, (Foto: Ali Sami, 1902)
Resim 652. Bir dönem su deposu olarak kullanılan tarihi baca kaidesi
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 653. Tarihi bacanın kaide rölövesi (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 654. Fabrikanın hamam plânı (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 655. Bir dönem ağır bakım tamir fabrikası olarak kullanılan fabrikanın vaziyet plânı
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 656. Vaktiyle demirhane ve dökümhane olarak kullanılan yapıların cephe görünüşleri
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 657. Vaktiyle marangozhane ve atölye olarak kullanılan yapıların plânı
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)
Resim 658. Vaktiyle marangozhane ve atölye olarak kullanılan yapıların cephe görünüşleri
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5)

Resim 659. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikalarının vaziyet plânı (İstanbul Harita Şirketi, Bakırköy Ciheti, P. 1/1 ve P.2/3'ün birleştirilmiş hali, Ö.1:500)
Resim 660. Tersane-i Amire Fabrikalarının vaziyet plânı (Necip Bey, İstanbul Rehberi, Rumeli Ciheti, Ahmed İhsan ve Matbaası, İstanbul 1340/M.1920)
Resim 661. Elektrik, Çekiç ve Torpido fabrikalarının konumu (Necip Bey, İstanbul Rehberi, Rumeli Ciheti, Ahmed İhsan ve Matbaası, İstanbul 1340/M.1920)
Resim 662. Tersane-i Amire vaziyet plânı (AK. Hrt.6646)
Resim 663. Tersane-i Amire'de bir çalışma anı (AK. Krt.14572)
Resim 664. Tersane-i Amire Torpido Fabrikası (İÜ.NEK., 77954/31)
Resim 665. Tersane-i Amire Torpido Fabrikasının iç görünüşü (Fotoğraf: Abdullah Freres) Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28527
Resim 666. Tersane-i Amire Çekiç Fabrikasının genel görünüşü (Fotoğraf: Abdullah Freres) (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28553u)
Resim 667. Tersane-i Amire'den bir görünüş (Fotoğraf: Abdullah Freres) (Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28545u)
Resim 668. Tersane-i Amire kurşun boru fabrikası Library of Congress: (http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b29155u)
Resim 669. Tersane-i Amire Elektrik Fabrikası (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b29147u)
Resim 670. Tophane fabrikası (İ.NEK.,90509/12)
Resim 671. Tophane fabrikasını genel görünüşü (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46532)
Resim 672. Tophane Fabrikasının marangozhanesi (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46532)
Resim 673. Tophane Fabrikasının deposunun iç görünüşü (Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46526)
Resim 674. Tophane Fabrikasının iç görünüşü (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46524u)
Resim 675. Tophane Fabrikasının iç görünüşü (Library of Congress: http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46522u)

Resim 676. Karaağaç Tapa Fabrikasının vaziyet plânı
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P.18, 1926, AK. Hrt.2356)
Resim 677. Karaağaç Tapa Fabrikasının görünüşü (AK. Alb. 577/1)
Resim 678. Cenova Bisagno Gaz Fabrikasının plânı (DABOA, Plk. p. 2200).
Resim 679. Bir gaz fabrikasının kuş bakışı görünüşü (DABOA, Plk. p. 2200)
Resim 680. Milan Gaz Fabrikasının kesit ve görünüşü (DABOA, Plk. p. 2200)
Resim 681. Gaz fabrikasının gazometre ve regülatör kesiti (DABOA, Plk. p. 2200)
Resim 682. Gaz fabrikasının gaz arıtma ekipmanlarının kesit ve görünüşü
(DABOA, Plk. p. 2200)
Resim 683. Buhar motoru bacası çizimi (Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1836, Pl.LXX)
Resim 684. Metal çatı makası ve bağlantı elemanları çizimi
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1851,Pl.384)
Resim 685. Almanya Nenersdorf Şeker Fabrikası kesiti
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1853,Pl.587)
Resim 686. Gaz Fabrikasının görünüşü ve gazometre plân ve kesiti
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, pl. Pl.659)
Resim 687. Ahşap ve döküm bağlantı askı elemanları
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.664)
Resim 688. Paris Un Değirmeni plânı ve kesitleri
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.665)
Resim 689. Paris Un Değirmeni çark, mil ve bağlantı elemanlarının çizimleri
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.666)
Resim 690. Un değirmeni cephe çizimi (William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s.124.)
Resim 691. Un değirmeni ve baca çizimi (William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s.113)
Resim 692. Un değirmeni plânı (William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II,

on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s. 122)
Resim 693. Un değirmeni kesiti (William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865,s. 127.)
Resim 694. Un değirmeni kesiti (William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865,s. 104)
Resim 695. İstanbul Rıhtım Şirketi tarafından hazırlanan metal kiriş detayları (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 696. İstanbul Rıhtım Şirketi tarafından hazırlanan metal kiriş ve bağlantı detayları (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 697. Kâgir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve bağlantı detayları (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 698. Kâgir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve bağlantı detayları (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 699. Kâgir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve gergi bağlantı çizimi (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 700. Çatı kirişi, oluk ve gergi bağlantı detayları (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 701. Kagir endüstri yapı kesiti (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1)
Resim 702. İstanbul için hazırlanmış bir elektrik fabrikası plânı (DABOA., Plk.p.6725-23)
Resim 703. Selanik Gazometresi plânı (DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898)
Resim 704. Selanik Gazometresi kesiti (DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898)
Resim 705. Selanik Gazometresi bağlantı elemanları detayları (DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898)
Resim 706. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrika plânı ve görünüşü (Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)

Resim 707. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrikanın kesiti
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 708. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika plânı
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 709. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrikanın kesitleri
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 710. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika kesiti
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 711. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika baca ve fabrika kesiti
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 712. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrikanın çatı kuruluşu
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9)
Resim 713. Osmanlı Reji ve Tütün İdaresi'ne ait bir fabrika plânı.
(DABOA., PLK.p., 3418)
Resim 714.Yedikule Kazlıçeşme Kireçhane Caddesi'nde bulunan debbağ fabrikasının Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifadesine dair İlyas, Mustafa ve İsmail'in arzuhali ekinde yer alan fabrika plânı kesiti (DABOA.,ŞD., 3137/15)
Resim 715. Dersaadet'te mezbahalar tesis ve inşası için Fransa Mezabih-i Belediyesi Şirket-i Umumiyesi tarafından hazırlanan plân (DABOA., BEO., 4656/349195)
Resim 716. Dersaadet'te mezbahalar tesis ve inşası için Fransa Mezabih-i Belediyesi Şirket-i Umumiyesi tarafından hazırlanan aksonometrik çizim
(DABOA., BEO., 4656/349195)
Resim 717. İstanbul'da bir elektrik santralı binasının plânı. (DABOA., PLK.p., 5378/7)
Resim 718. Massachusett değirmeni gravürü
Resim 719. Almanya Breisach'ta Rudolf Erismann duvar kâğıdı fabrikasına elektrik üreten fabrika (1858) (https://www.erismann.de/en/history)
Resim 720. Romanya Turda Bira Fabrikası
(https://cristitomlo.wordpress.com/turda-1990-2015/)
Resim 721. Almanya, Rothenburg Aula Sabun Fabrikası 1840
(https://www.mittermeiersalterego.de/en/history/)

Resim 722. Paris Alfortville Elektrik fabrikası
(http://megedoudeau.jmbertho.odns.fr/index.php/electricite/histoire-de-la-distribution-a-paris/les-centrales-de-production)
Resim 723. Fransa Mont-Saint Martin Port-Sec Fabrikası
(https://www.industrie.lu/usineportsec.html)
Resim 724. Avustralya, Sidney Kirravee Tuğla Fabrikası (Ron Ringer, The Brickmasters 1788-2008, Dry Press Publishing, Horsley Park 2008, p.281)
Resim 725. Fransa Vaugirard Gaz Fabrikası (1835) (https://autour-de- paris.com/dossiers/passe-industriel-15e-arrondissement-photos-archives)
Resim 726. Serrieres Philip Morris Sigara Fabrikası
(https://www.architectes.ch/fr/reportages/renovations/philip-morris-batiment-m-63807)

EK LİSTESİ

Ek.1. Fabrikalar Nizamnamesi (DABOA., BEO, 942/70597, H.25.11.1314/M 27 Mayıs 1314; Ticaret ve Nafia:27932)

Ek.2. Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi (Düstur Zeyl 3, (Şura-yı Devlet Encümeni tarafından tertip edilmiştir) Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1300)

Ek.3. Memalik-i Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Aliyye'de İcra-i Muamelat İçin Küşat veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname (Mecmua-i Lahika-i Kavanin, Artin Asaduryan Şirket-i Müretiyye Matbaası, Dersaadet H.1311/M.1893, s.426-427.)

1.GİRİŞ

İngiltere'de başlayarak, Avrupa ülkelerini etkisi altına alan Endüstri Devrimi, insan veya hayvan gücüyle çalışan tarımsal üretimden makineli üretime geçiş olarak tanımlanabilir. İlk endüstrileşme dokuma sektöründe yaşanırken, buharlı makinenin icat edilip devreye girmesi ile birinci dönemini tamamlayan Endüstri Devrimi, etkisi altına aldığı ülkelerin sosyoekonomik yapısında köklü bir değişime de neden olmuştur. İlk önce tarım sektöründe etkisini gösteren bu değişim, şehir merkezlerinde gelişerek yayılma göstermiştir. Bu merkezler dışında kalan yerler ise açık bir pazar durumuna gelmeye başlamıştır. Arz ve talebin artması sonucu zaten var olan sermaye birikimi ile endüstrileşme özellikle Avrupa'da hızla artmaya başlamış, refah seviyesinin yükselmesiyle şehir yapılarında da yapısal olarak bir evrilme söz konusu olmuştur.

Endüstrileşme, Osmanlı'da Avrupa'dakine benzer bir yapıda ve eş zamanlı oluşmamıştır. Osmanlı Devleti geleneksel yöntemlerle yürüttüğü üretimi, talebin fazla olduğu zamanlarda satın almayı tercih etmiştir. Orta Çağdaki İslam dünyasının aksine bu dönemde Osmanlı'da teknik ve dolayısıyla endüstri rağbet edilen bir konu olmamıştır. Bunda Osmanlı'nın dini ve ahlâki dünya görüşünün, ekonomik faaliyet hırsına ve bu yaşanan dünyaya değer vermemesi, buna bağlı olarak teknik ve maddeyi elde etmek anlayışına sahip olmamasının etkili olduğu söylenebilir. Bunu eğitime bağlı olarak sermaye, kırsal nüfusun fazla olması, şehirde olanların da devlet memurluğunu tercih etmesi, bitip tükenmek bilmeyen savaşlar, ayaklanmalar, isyanlar vs. gibi spesifik başlıklarla da açıklamak mümkündür.

Osmanlı'nın bu dönemde geniş bir coğrafyaya hükmetmesi ve sınırlarını korumak için güvenliğe bağlı olarak, askeri ve mali bakımdan güçlü kalabilmesi için devletin ihtiyaç duyduğu ürünleri üretme ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla Batı tarzında seri üretim yapabilen devlet bünyesinde kurulan fabrika, imalathane ve atölyeler daha çok askeri teçhizat üretiminde kullanılacak malzemelerin üretimine yönelik kurulmuştur.

Osmanlı endüstrisi, devlet tarafından kurulan, yine önceki dönemde var olan bazı endüstriyel kuruluşlar, bizzat devlet veya devlete bağlı kurum ve kuruluşların kontrol ve denetimi altında, emeklemek suretiyle yürümüştür. Osmanlı'nın endüstrisi genel itibari ile savaş endüstrisi, "imalatı harbiye"; askerlik gereçleri endüstrisi, "levazımatı askeriye"; padişahın hazinesine bağlı endüstri "Hazine-i Hassa" ve tersane den meydana geliyordu.

Avrupa’da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme, Osmanlı Devleti’nde tüm bölgelerde bir paralellik göstermemiştir. İmalathane ve atölye ölçeğinde geleneksel yöntemlerle yapılan üretim ancak kendi halkının ihtiyaçlarını karşılar durumda idi. Osmanlı’nın bu yüzyılda içinde olduğu sosyal ve ekonomik durum da göz önüne alındığında iletişim ve ulaşımın da kısıtlı olduğu görülür.

Pamuklu tekstildeki modern fabrikaların yapılmasıyla kendini gösteren Endüstri Devrimi’nin açık ekonomi koşullarının olmasına rağmen, Osmanlı coğrafyasında Batılı anlamda endüstriyel kuruluşların görülmeye başlaması için yüz yıl geçmesi gerekecekti.

18. yüzyıldan itibaren teknolojisini sürekli geliştiren Avrupa, düşük maliyetle, kısa sürede, çok sayıda ve yüksek kalitede mal üretmeye başlamasına karşın Osmanlı ise bilim, teknolojiyi üretme ve geliştirmeden ziyade satın alarak, Avrupa’dan getirtilen usta ve uzmanlarla modern teknolojiyi tanıma ve kendi personeline öğretme yoluna gitmiştir.

Osmanlı’da endüstrileşme ile birlikte Avrupa’ya ilgi artmış, ticari ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Ancak Osmanlı’daki endüstrileşme Avrupa’dan farklı olarak daha çok teknolojiyi ve ara malları ithal eder bir karakterdeydi. Tanzimat ile birlikte devletin kendisi fabrikaları doğrudan yapmayarak, girişimcilere destek verip onları teşvik ederek fabrikalar ve imalathaneler kurmuştur.

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, özel sektörün desteklenerek endüstriye katılımının sağlandığı, daha çok gıda sektöründe üretim yapan fabrikaların kurulmasıyla da devlet tarafından kurulan fabrikaların endüstriyel kuruluşlar arasındaki payında bir küçülmenin söz konusu olduğu görülmektedir.

İstanbul, İngiltere’de Lancashire, Yorkshire, Londra, Manchester; Amerika’da New York ve Manhattan gibi şehirlerin su ile olan ilişkisinin de avantajıyla, kısa zamanda her köşesinden bacalar yükselen bir sanayi şehri haline geldi. İstanbul, Boğaziçi’nin ve Haliç’in her iki yakasında, Sirkeci, Yedikule, Zeytinburnu, Bakırköy, Küçükçekmece, Kartal, Maltepe ve Pendik kıyılarında çeşitli dönemde kurulan endüstriyel kuruluşlarıyla giderek Avrupa’dakine benzer bir endüstri kenti hüviyetine bürünmüş oldu.

19. yüzyılın başında İstanbul’da 187’si Avrupa yakasında, 33’ü Anadolu yakasında, bir tanesi de Büyükada’da olmak üzere irili ufaklı 221 endüstri kuruluşu mevcuttu. 19. yüzyılın ortasından itibaren yabancı sermaye ile birlikte teknoloji ve nitelikli işgücünün Osmanlı’ya girmesiyle birlikte, İstanbul endüstriyel kuruluşların en yoğun olduğu merkezlerden biri haline

geldi. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul sınırları içinde bulunan 256 endüstriyel kuruluşla birlikte Osmanlı coğrafyasındaki endüstriyel kuruluşların %55'i İstanbul'da idi.

Osmanlı'da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketleri bu yüzyılda Avrupa'dan getirtilen makinelerle ve teknik personel desteği ile başlamıştır. Yine bu dönemde mevcut yapılar yeni teknoloji ile donatılarak bir üretim yapıldığı görülür. Osmanlı endüstri yapılarının büyük çoğunluğunun tasarımcısı bilinmemektedir. Osmanlı arşivlerinde yer alan fabrika çizimlerinin büyük bir bölümünde herhangi bir mimar veya mühendisin adına rastlanmamıştır.

Avrupa'da 18. yüzyılda gelişmeye başlayan endüstrileşme ile birlikte Osmanlı ve dolayısıyla İstanbul birtakım yeniliklerle ve yapım teknikleriyle tanışmış oldu. Çoğu askeri amaçlı fabrika, kışla, okul gibi yeni tipolojik kategoriler, amaca uygun plân şemaları, tasarım kalıpları ve teknolojisiyle birlikte Avrupa'dan gelmiştir.

Osmanlı endüstriyel yapıları, teknik ağırlıklı yapılar olduğu için mimarisi de teknolojik aletlerin şekil ve ebatlarına göre mimari ve estetik olmaktan çok, fonksiyonel yönünün ön plâna çıktığı yapılar olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı endüstri yapılarının bir kısmı da kurulacak yapının makine vb. teknik aksamının teknolojisinin alındığı ülke şirketleri tarafından kurulmuştur. Alınan teknolojinin plânlanması mühendislik bilgisi de gerektirdiğinden, makinelerin üreticileri tarafından kendi ülkelerinde buna uygun tip proje geliştirilmiş olup, fabrika kurulumunda aynı sistem Osmanlı coğrafyasında da uygulanmıştır.

1.1.Çalışmanın Amacı

Osmanlı döneminde İstanbul'da ilk endüstrileşme askeri alanlarda başlamış devamında da sivil alanda genişleyerek devam etmiştir. Bu kapsamda İstanbul'daki Osmanlı dönemi endüstri yapılarının tamamı ele alınarak sektörel bir dağılım içinde bunların mimari ve sanatsal unsurlarının Türk mimari sanatına ve İstanbul şehrine katkılarının yanı sıra, Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve kültürel durum hakkında da bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır.

1.2.Çalışmanın Kapsamı

1765 yılı başlangıç olarak kabul edilen Endüstri Devrimi'nin 1765-1850 arası dönemi de 1.Endüstri Devrimi Dönemi olarak kabul görmesi genel geçer bir durum olması göz önüne alınarak; Osmanlı'da Batılı anlamda ilk sanayi girişimleri III. Selim döneminde yapılmaya başlanmış, III. Selim cülusundan sonra başlattığı ıslahatlar arasında barut işini düzeltmek için H.1206/M.1791 yılında işlemez durumda olan Selanik ve Gelibolu baruthanelerini lağvederek İstanbul baruthanelerini genişletmek üzere yaptığı çalışmalar, Osmanlı endüstrileşmesinin prototipini oluşturmuştur. Bu nedenle bu çalışmada başlangıç olarak Bakırköy ve 1795 tarihli Azatlı Baruthaneleri en erken yapılar olarak ele alınmış Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılına kadar Osmanlı İstanbul'unda inşa edilen endüstri yapıları incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Endüstri devriminin ortaya çıkışı, üretim ve şehirleşmeye katkılarının ele alındığı ikinci bölüme bağlı olarak üçüncü bölümde, Endüstri Devrimi'nin Osmanlı'da ortaya çıkışı hem ekonomi hem mimariye etkileri kronolojik bir gelişim süreci içinde irdelenmiştir. Yine bu bölümde, endüstrileşmeyle ilintili olarak Osmanlı Devleti'nin yabancılara verdiği maden imtiyazları ile İstanbul'da 1794-1923 yılları arasında inşa edilen irili ufaklı tüm endüstri yapılarının kronolojik listesi hazırlanmıştır. Bu bölüm başlığı altında ayrıca varlığına kaynaklardan ulaşılan endüstri yapılarının listesi, endüstri yapılarının yer seçimi, projeleri ve mimarları ile Batı'dan esinlenilen plânlar incelenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm İstanbul'da inşa edilen endüstri yapıları kataloğundan meydana gelmektedir.

1913-1915 Sanayii istatistiklerinde Osmanlı endüstri kuruluşları gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya, madeni eşya olmak üzere sekiz gruba ayrılmıştır. Bu gruplara enerji, ulaşım ve silah endüstrisi de eklenerek toplam on bir başlık altında bir katalog hazırlanmıştır. Buna göre İstanbul'daki endüstri kuruluşları aşağıdaki gruplama şeklinde oluşturulmuştur:

1-Gıda Endüstrisi, değirmencilik, makarna, şeker ve tahin, konserve, bira, ve içki, buz, suma, tütün vs.

2-Toprak Endüstrisi: Tuğla, kiremit, çimento, kireç, porselen, cam, çini vs.

3-Deri Endüstrisi: Debagat, saraçlık ve ayakkabı çeşitleri.

4-Ağaç Endüstrisi: Kereste, marangozluk, doğramacılık, tahta kutu, mobilya ve çeşitli ağaç işleri.

5-Dokuma Endüstrisi: Yün iplik ve yün dokumacılığı, pamuk ipliği ve pamuk dokumacılığı, ham ipek, ipek dokumacılığı, hazır elbise ve çamaşır, çeşitli dokuma işleri.

6-Kırtasiye Endüstrisi: Sigara kâğıdı, matbaacılık ve çeşitli kırtasiye işleri.

7-Kimya Endüstrisi: Yağ, sabun, ispermeçet, kibrit, ispirto, lastik, çeşitli kimya ürünleri.

8- Madeni Eşya Endüstrisi: Dökümhane ve imalathaneler ve çeşitli döküm işleri.

9-Enerji Endüstrisi: Gaz ve elektrik üretimi.

10-Ulaşım endüstrisi: Tramvay, vagon, tren, araba, yapım işleri ve telgraf, su terfi istasyonları.

11-Silah endüstrisi: Baruthaneler, silah, top, tüfek vs.

Katalog oluşturulan bu on bir grup endüstri kuruluşu, yapısı değişik eklemelerle de olsa günümüze gelebilen ve varlığına kaynaklardan ulaştığımız günümüze gelemeyen yapılar, inşa tarihlerine göre bir sıralama içinde ele alınmıştır. Günümüze gelen yapılar da fonksiyon değişikliğine uğradıkları için ayrıca bir gruplama yapılmamıştır.

Çalışmamızda ayrıca, endüstri devriminin ortaya çıkışı, Osmanlı'da endüstrileşme, Osmanlı maden imtiyazları, İstanbul dışında ve içindeki endüstri yapılarının listeleri, endüstri yapılarının yer seçimi, projeleri ve mimarları ile Batı'dan esinlenilen yapılar hakkında bir tespit yapılmıştır. Çalışmamızda katalogdaki gruplama dâhilinde endüstri yapılarının mimarisi plân, malzeme, teknik, yapı elemanları, cephe özellikleri ve süsleme bakımından bir değerlendirme de yapılmıştır.

Görsel belgelerin kaynağını içeren bir resim listesi yanı sıra kısaltmalar listesi, ek listesi ile birlikte kapsamlı bir kaynakça da hazırlanmıştır.

1.3.Çalışmanın Yöntemi

"İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi" başlıklı bu çalışmada hem görsel hem de yazılı kaynakların birinci kaynaklar olmasına özen gösterilmiştir. Bunu için de Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (DABOA) bu çalışmanın ana eksenine oturtulmuştur. Söz konusu arşivde konumuzla ilgili tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Kapsamlı bir inceleme ve araştırma sonucunda endüstri mimarisi ile ilgili pek çok yapının plânına veya krokisine ulaşılmıştır.

Osman Nuri Ergin'in Mecelle-i Umur-ı Belediye (C.1-9)'si çıkış noktası olan bir diğer önemli kaynağı oluşturmuştur. Bu eserde atıfta bulunulan kaynaklara da ulaşılarak konuyla ilgili göz atılmamış kaynak bırakılmamasına özen gösterilmiştir. İstanbul'daki Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruları müdürlüklerinin arşivlerindeki konuyla ilgili dosyalar, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümen Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Üniversite Kütüphaneleri, İstanbul Mimarlar Odası Büyükkent Şubesi Arşivi, İstanbul Sanayi Odası ve Ticaret Odası, İstanbul Büyükşehir ve ilçe belediyeleri arşivlerindeki konuyla ilgili bilgi, belge ve dokümanlar çalışmanın ikinci derece kaynaklarını oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak konuyla doğrudan veya dolaylı yollarla ilgisi olan yayınlar, seyahatnameler, fotoğraf ve kartpostallar, plân ve projeler, haritalar, resimler, gravürler, gazeteler, dergiler vs. gibi yayınlanan veya yayınlanmamış kaynaklar incelenmiş, katalog oluşturulan yapılardan günümüze gelenler yerinde incelenerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

2. ENDÜSTRİ DEVRİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ve ŞEHİRLEŞMEYE ETKİLERİ

Uygarlık tarihinde MÖ. 8000'li yıllarda olduğu kabul edilen tarım devrimi ile toplum toplayıcılık, avcılıktan sonra yerleşik hayata geçmiş, toprak ana sermaye konumuna gelmiştir. Yerleşik hayatla birlikte üretim insan ve hayvan gücü ile sağlanırken bu gücün daha verimli ve yüksek performansta kullanılabilmesi için aletlere ihtiyaç duyulmuştur.

Alet yapımı ile birlikte tarıma dayalı üretim geleneksel el tezgâhları ile evlerde yapılabilir hale gelmiştir. 18. yüzyılın başına kadar, dünya tarım toplumlarının yaşadığı bir yerdi. Toplumların enerji kaynakları insan ve hayvan gücünden başka su, rüzgâr ve ağaç gibi kaynaklardı. Endüstri Devrimi ile birlikte geleneksel tarım ve üretimden uzaklaşıp gelişen teknoloji ve icatlara bağlı olarak, yeni bir sistem ve yaşam tarzının oluşması kaçınılmaz hale gelmiş, fabrika üretimine yöneliş başlamıştır. Endüstri kuruluşları etrafında gelişen yeni şehirler, nüfusun artmasına bağlı olarak toplumun sosyolojik yapısının değişmesine neden olmuştur. Tarıma bağlı toplumlarda toprak sahipleri/ağaları olan aristokratlar yerini sermaye sahibi burjuvalara bırakmış ve statülerine bağlı olarak toplumların sosyoekonomik yapıları da değişmiştir.

Endüstrileşme, teknolojik yenilik ve ekonomik büyümenin yanında köklü toplumsal değişim süreçlerini de başlatmıştır. İnsanlar kırsal yörelerden kentlere göç ederek fabrikalardaki düşük ücretli işçi nüfusunu büyütmüş, fabrika işçiliğinin artmasıyla sınıf kavgaları yoğunlaşmış, toplumsal denetim araçları olarak kamuya açık okullar ve iyi düzenlenmiş ceza evleri yapılmış, aileler üretim merkezleri olmaktan çıkmış ve yeni bir iş bölümü oluşmuştur. Fabrikalarda tipik olarak erkekler iş bulurken, kadınlar ise esas olarak ev işleri yapmakla sınırlandırılmıştır. Endüstrileşmeye, milyonlarca Avrupalının batıya Atlantik ötesine ve doğuya genişleyen Rus İmparatorluğuna doğru kitlesel göçleri şeklinde başka bir önemli değişiklik daha eşlik etmiştir. Süreç yayılarak dünyanın her köşesini dönüşüme uğratmayı sürdüren ve genellikle çözümlenmemiş sonuçlar getiren küresel bir gelgit dalgası oluşturmuştur.[1]

1765 yılı Sanayi Devrimi'nin başlangıcı, 1765-1850 arası dönem de Endüstri Devrimi Dönemi olarak kabul edilir. Modern bilim devrimi sonrasında, özellikle Endüstri Devrimi süreci içinde, bilim ve teknoloji kavramları birbirine iyice yaklaşarak iç içe girmişlerdir. Endüstri Devrimi öncesinde ise bu durum teknik tecrübeye ve ustalık tecrübesine dayanmaktaydı.

[1] James Mc Clellan III, - Harold Dorn, *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Edit: Murat Alev, Çev: Haydar Yalçın, Akılçelen Kitapları, 5. Baskı, Ankara 2006, s.324.

İskoç (İngiliz) iktisatçı ve düşünür Adam Smith'in (1723-1790), 1776'da 'Ulusların Zenginliği'[2] adlı kitabını yayımlamasıyla modern iktisadın temelleri atılır. Adam Smith, rekabete dayanan piyasa mekanizmasının 'görünmez bir el' gibi toplumun işleyişini düzenleyeceğini, bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda özgürce davrandıkları sürece ulusal zenginliğin sürekli artacağını, piyasaya yapılacak her türlü müdahalenin ekonominin doğal işleyişini bozacağını ve toplumun yararının en yüksek seviyeye çıkmasını engelleyeceğini savunuyordu.[3]

Avrupa'da endüstrinin arka plânında çevresel sınırlamaların ve baskıların olduğu uzun dönemli bir ekonomik gelişme ve teknolojik yenilik yatar. İngiltere'de arazinin kullanım amaçları çeşitliydi: Ekim; sığır, at ve koyunlar için otlak; kereste için orman. Kent merkezlerinde tarım dışı geçim yolları arayan nüfus çoğaldıkça kasaba ve kentlerin nüfusu da arttı. 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında İngiliz kasabaları ile ticaret ve endüstri büyümekteydi ama 17. yüzyılın ortalarında kritik darboğazlar oluşmuş ve büyümenin denetlenmesine başlanmıştır. Ekonomik yaşam, iç içe geçmiş bir eylemler süreci olduğu için, bir alanda oluşan eksiklik ya da yapılan sınırlama tüm sistemi aksatmaktaydı. Bu sınırlamaların bazıları 18. yüzyılda yapılan teknolojik yeniliklerle birlikte İngiltere ekonomisini daha önce görülmeyen bir hızla büyütmeye başlamıştır.

İngiltere'deki endüstrileşmeyi Batı Avrupa'nın büyük kısmında ve Amerika Birleşik Devletleri'nde görülen endüstrileşme takip etti. Ayrıca İngiltere'nin refahı kolonileri olan Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da da hızlı bir biçimde yayıldı.[4]

Demir üretimi, iplik ve dokuma endüstrileri, madencilik ve ulaştırma hizmetlerinin hepsi yeni teknolojiler uygulanarak iyileştirilmiştir. Yeniliklerin çoğu, geleneksel yöntemlerden ayrılan kökten ve yaratıcı yeniliklerdi. Ancak, bu teknolojik yeniliklerin asıl etkisi sınırlı kaynakların ve yetersiz yöntemlerin destekleyemeyeceği bir nüfus artışına rağmen ekonomiyi genişletmek olmuştur. Endüstrileşme sürecinin arka plânında büyüyen nüfus, ekonomik ve ekolojik sınırlarına dayanmıştı.[5]

[2] Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, Türkçesi: Mehmet Tanju Akad, Islık Yayınları, İstanbul 2020.
[3] Hüsnü Erkan, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, İş Bankası Yayınları,2. Baskı, İstanbul 1994, s.
[4] Daron Acemoğlu- James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü*, Çeviren: Faruk Rasim Celioğlu, 45. Baskı, Doğan Kitap İstanbul 2019, s.49.
[5] James Mc Clellan III, - Harold Dorn,a.g.e.,s.325.

Endüstri Devrimi ile birlikte zenginleşmenin yolu artık imalat yoluyla üretip serbest ticaret politikaları ve araçları ile dünyaya satmaktan geçiyordu. O zamana kadar dünyanın kıymetli madenlerinin sömürüsü ve uluslararası ticaret yoluyla sağlanan ticari sermaye birikimi, yüzyılın ikinci yarısından itibaren imalat üzerinden hedef yükselterek devam etmeye başlamıştır. Nitekim daha sonraki yıllarda dünya endüstri üretiminin ve ticaretinin büyüme hızı önceki yıllara ve dönemlere kıyasla çok daha yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Mesela, 18. yüzyıl boyunca dünya sanayi üretiminin ve ticaretinin yıllık ortalama büyüme hızları sırasıyla yüzde 1,5 ve 1,1 iken; 1780-1830 döneminde yüzde 2,6 ve 1,4; 1820-60 döneminde ise yüzde 3,2 ve 3,8 olarak gerçekleşmiştir.[6]

Ekonomik ve siyasal kurumlar arasında güçlü bir sinerji vardır. Sömürücü siyasal kurumlar, gücü dar bir elitin elinde yoğunlaştırır ve bu gücün uygulanması konusunda çok az kısıtlama getirir. Bu durumda genellikle ekonomik kurumlar bu elit tarafından toplumun geri kalanının kaynaklarının sömürülmesi için yapılandırılır.[7] Bunda toplumsal zeminin siyasi boyutu önemli bir etken olmuştur. Avrupa'da en büyük siyasi çalkantıların yaşandığı dönemde, kıtanın geleneksel kurumları da yapısı da yıkılmış, derebeylik sistemi çökmüştür. Aristokrasinin gücünü kaybetmesine karşın burjuva kuvvetlenmiştir. Derebeyin toprağa bağlı köleleri özgürleşmiş, yatay ve dikey nüfus haraketleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransız İhtilali ile endüstrileşme hareketinin bağlantısı çok kuvvetlidir. Zaten hemen ihtilal sonrası yıllarda fabrikalaşma hızlanır. Siyasi devrim ile endüstri devrimi birbirine çok bağlıdır.[8]

19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan devrim niteliğindeki endüstriyel gelişme, kömür ve kömürün neden olduğu yeni enerji kaynakları olmadan mümkün olamazdı. Kömürden gittikçe daha fazla yararlanılması ayrıca bir takım teknolojik ilerlemelere yol açtı. Demir dökümhanelerinde odun kömürü yerine kömür kullanılmaya başlanması, çok yüksek miktarda demirli metalin daha düşük maliyette bulunabilmesini sağladı. Kömür çıkarma ihtiyacı ve büyük derinliklerden su çıkarma gerekliliği buhar makinesinin geliştirilmesinde etkili olmuştur.[9]

[6] Michel Beaud, *A History of Capitalism 1500-1980*, Monthly Review Press., New York 1983, s.84.
[7] Daron Acemoğlu- James A. Robinson, a.g.e., s.81.
[8] John U. Nef, *Sanayileşmenin Kültürel Temelleri*, Çev. Erol Güngör, MEB. Yayınları, İstanbul:81-82.
[9] Prasannan Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken Asya Neden Yoksul Kaldı?*, Çeviren: Mehmet Öktem Kalaycıoğlu, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019,s.166.

Diğer bir ana endüstri olan demir üretiminde demir cevherinin ergitilmesi, her fırının yıllık olarak dört kilometre karelik ağaçlı bir bölgeye eşdeğer tüketimiyle ormanları yok etmiştir. Demirin eritilmesi ve saflaştırılması gibi ekmek, bira ve cam yapımı da yakıt için odun kömürü olarak ağaca bağımlı olmuştur. Bu üretim süreçlerinin hiçbirinde kömür kullanılamıyordu, çünkü yakıt ya da duman ürünle doğrudan temas ettiğinde, özellikle kükürt olmak üzere kömürdeki yabancı maddeler kullanılan teknikler nedeniyle ürünü bozabiliyordu. Ayrıca, kömür ateşi zararlı gazlar ürettiği için yapıların ısıtılmasında ve aydınlatılmasında yakıt olarak odun tercih ediliyordu. Kereste azaldıkça fiyatı da kaçınılmaz olarak artmıştı.

Kömür ve buharın gittikçe artan kullanımı güç kaynakları ile taşımada devrim yarattı. İngiltere adalarında üretim ölçeğini muazzam ölçüde genişleterek yeni bir endüstriyel ekonomi doğurmuş oluyordu.[10]

Endüstri Devrimi, pamuklu dokuma sektöründe kendini göstermiştir. İngiliz basma üreticileri 18. yüzyılda iki sorunla karşılaştılar; boyama rengini mükemmelleştirmenin ve rengi sabitleştirmenin yanı sıra saf pamuk Hint kumaşlarına uygun ikame bulmak zorundaydılar. Sorun 1770'lerde Richard Arkwright'in çözgü olarak kullanılabilecek sağlamlıkta pamuk iplik eğirebilen su çerçevesini bulması ile çözüldü.[11]

1784'te İngiliz mucit Henry Cort kömür kullanarak piki dövme (işlenmiş) demire dönüştürmek için eriyiğin karıştırılmasını içeren ve üretkenliği arttıran "karıştırma" sürecini geliştirmiştir. Bu değişiklikler, İngiliz demir üretimini coğrafi ve maddesel yönden ormandan bağımsız hale getirmiştir. Demir üretimindeki gerilemenin böylece önüne geçildikten sonra dünya yeni bir "Demir Çağı"na girmiştir. Endüstri Devriminde başka bir anahtar endüstri olan kömür madenciliği benzer bir gelişme biçimi göstermiştir. O da nüfus artışına uygun olarak büyümekteydi ve bir darboğaza girmişti. Yüzeysel yataklar tüketildiğinde maden kuyularının derinliği artırılmış ve bu nedenle kuyular daha hızlı bir şekilde yeraltı sularıyla dolmuştu. Kuyulardan su çekmek için kullanılan geleneksel yöntemler hayvan gücüyle çalıştırılan çeşitli tasarımlardaki pompalara dayanıyordu. Pompaları çalıştırmak için daha etkili bir güç kaynağı ihtiyacı 17. yüzyıl sonlarında açık hale gelmişti. Kısa süre içinde suyu çekmek için şu ya da bu

[10] Prasannan Parthasarathi, a.g.e, s.289.
[11] Prasannan Parthasarathi, a.g.e., s.103.

biçimde ateş kullanan "tulumba makineleri" ortaya çıkmıştır. Tanınmayan bir demir tüccarı olan Thomas Newcomen 1712'de ilk pratik buhar makinesini icat etmiştir.[12]

Çok aşamalı tekstil üretimi, bağımsız yan teknolojilerin hızlı büyümeyi körüklediği bir durumu temsil etmektedir. İplik eğirme ve dokuma tezgâhlarında bir etki-tepki düzeni içinde karşılıklı yapılan teknolojik yenilikler gelişmenin itici gücü olmuştur.

Dokuma, 1785'ten sonra buhar makinesinin bağımsız bir güç kaynağı olarak uygulandığı, mekanik güçlü bir dokuma tezgâhıyla en sonunda makineleştirilmiştir. Bu nedenle, umulmadık bir şekilde olmamakla birlikte 1712 ve 1812 arasında pamuk endüstrisindeki işçi verimliliği 200 kat artmıştır. 1813'te çalışan mekanik dokuma tezgâhı sayısı 2.400'dü ve 1833'te bu sayı 100.000'e fırlamıştı. (Mekanik dokuma tezgâhı, yalnızca el dokuma tezgâhlarının değil el tezgâhı dokumacılarının da yerini almıştır.) Tekstil üretiminin makineleştirilmesi ve endüstrileştirilmesi endüstriyel uygarlığın İngiltere'ye gelişinin işareti olmuştur.[13]

Ekonomi tarihçilerinin "sürdürülebilir büyümeye geçiş" dedikleri ve 1780'lerde Britanya'da başlayan süreç ana endüstrilerin ayrı ve bir arada gelişmelerindeki karşılıklı güçlendirici etkilere yorulabilir. Buna göre, demirin kömürle ergitilmesine başlanması kömür endüstrisinin büyümesini körüklemiş, bu ise madenlerden su boşaltmak için buhar makinelerinin icadına yol açmış, bu arada büyük miktarlarda kömür taşıma gereksinimi demiryolunu getirmiş ve bu da demir üretiminde hızla yükselen ve karşılıklı yarar sağlayan bir süreç içinde çok büyük artışlar sağlamıştır. Sonuç, önce bir ulusun sonra da dünyanın dönüşümüydü. Kırsal çiftçi nüfusları kentli fabrika işçileri haline gelmişti. Atların ve çamurlu yolların yerini lokomotifler ve demir raylar almıştı. Yapı malzemeleri olarak ağaç ve taşın yerini artan bir şekilde demir ve çelik almış ve buharlı gemi yelkenli geminin yerine geçmişti. Önceki neolitik ve kentsel devrimlerde olduğu gibi, bu temel değişim süreçleri bir kez başladığında toplumsal ve ekonomik yaşamın önceki biçimlerine artık geri dönüş yoktu.[14]

Sanayi devrimi öncesinde çoğu Avrupa ülkesinin kontrolü aristokrasilerin ve geleneksel elitlerin elindeydi ve bunların başlıca gelir kaynaklarını arazi sahipliği ya da monarşilerin onlara

[12] James Mc Clellan III, - Harold Dorn,a.g.e.,s.327.
[13] James Mc Clellan III, - Harold Dorn,a.g.e.,s.332.
[14] James Mc Clellan III, - Harold Dorn,a.g.e.,s.332.

sağladığı tekeller ve uyguladıkları giriş engelleri sayesinde yararlandıkları ticari ayrıcalıklar oluşturuyordu.[15]

Batı için bu yeni üretim ve zenginleşme modeli sadece iktisadi hayatı değil, aynı zamanda insanlığın hayat tarzını da değiştirmeye başlamıştır. Zira toplumsal yapı daha bariz hale gelen sınıfsal katmanlarla tanımlanmaya başlamıştır.

Modern toplumlardan önceki toplumlar çok büyük ölçüde insan ve hayvan gücüne ve bir ölçüye kadar da rüzgâr ve su gücüne bağlıydı. Yakıt olarak, özellikle odun olmak üzere yenilenebilir kaynaklar kullanılıyordu. Endüstri uygarlığı, buhar makinesine ve önce kömür daha sonra da petrol olmak üzere yenilenemeyen fosil yakıtlara dönerek var olan enerji kaynaklarında ve enerji tüketim biçimlerinde önemli değişiklikler getirmiştir. Kömür ve daha sonra petrol üretimi, 18. yüzyıldan başlayarak katlanarak artmış ve bugünün endüstrileşmiş toplumların da kişi başına enerji tüketimi geleneksel endüstri öncesi toplumlarında olandan 5-10 kat daha fazla bir düzeye ulaşmıştır. Endüstrileşme, ciddi şekilde artan enerji tüketimiyle birlikte geleneksel topluma yalnızca çeki düzen vermekle kalmamış, endüstriyel üretimin temel ekonomik etkinlik olduğu yeni tür bir toplum yaratmıştır.

İngiltere, ardından onu takip eden diğer Batı Avrupa ülkeleri için büyük bir rekabet üstünlüğü sağlamaya başlamıştır.

19. yüzyılın başında Amerika Birleşik Devletleri'nin New Jersey eyaletinin en büyük kenti Newark'ın üretim gücünü göstermek için yapılan sergilerle her yıl giderek artan yeni endüstriler, New Jersey İngiltere'nin endüstri kenti Birmingham'ın bir parçası haline geliyordu. 1826 yılında ilk endüstri sayımını yapan Newark'ta demir, çelik, pamuk, tütün, çikolata, cam, sabun, vapur, bira fabrikaları İngiliz ekonomisine canlılık katmasının yanında İngiltere'nin endüstrinin devi olmasını da sağlıyordu.

İngiltere'nin Birmingham kenti 18. yüzyıla kadar orta büyüklükte bir üretim merkezi iken 19. yüzyılda binlerce endüstri yapısıyla en büyük endüstri kenti durumuna gelmiştir. Manchester bir kasaba iken İngiltere'nin üçüncü büyük şehri konumuna gelmiş ve dünyanın atölyesi ünvanını almıştır. Manchester'in Kuzey Doğusunda yer alan Oldham, dünyada pamuk ipliği

[15] Daron Acemoğlu- James A. Robinson, a.g.e., s.85.

üretiminin merkezi olmuştu. Fransa'nın Manchester'i olarak anılan Montluçon, Berry Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Sanayi Devrimi'nin Fransa'daki merkezi durumuna gelmiştir.

Avrupalı devletlerin endüstriyel gelişmelere destekleri sadece ithal ürünlerin rekabetine karşı koruma şeklinde değildi. İngiltere'de en azından VIII.Henry'nin hükümdarlığından itibaren, siyasi otorite sahipleri devletin gücünü ülkenin teknolojik kapasitesini genişletmek için kullandılar. Öte yandan Fransız idarecileri ve siyasileri 18. yüzyılda İngiltere'nin teknolojik sırlarını elde etmek için kapsamlı bir endüstri casusluğu sistemine giriştiler. Fransız hükümeti yüzlerce İngiliz zanaatkârı, makine işçi ve ustasını toplayıp Manş Denizi'nin karşı kıyısında istihdam etmeyi başarmıştı. Örneğin 1814 yılında çeşitli metalürji becerilerine sahip İngiliz James Jackson'ı ailesiyle birlikte Fransa'ya yerleştirmeye ikna etmişti. 1840 yılında bir gözlemciye göre Fransa'da Rouen'deki ve pamuk fabrikalarındaki ustabaşıların Lancashire'dan olduğu görülür. Belçika'da, Hollanda ve Liege civarında ve Viyana pamuk fabrikalarında da yönetici ve ustabaşılar Glasgow ve Manchester imalathanelerinde çalışan İngilizlerdi.[16]

Endüstriyel anlamda devletlerin müdahaleci politikaları 19. yüzyılda da devam etti. İngiltere, Fransa, Belçika ve Almanya'da üretimi desteklemek için geniş bir yelpazede farklı politikalar uyguladı. Ekonominin gelişmesine bu tür devlet desteği verilmesini öngören laissez-faire[17]in zararlı etkileri, teknoloji aktarımına ket vurulan, imalat için yeni endüstriyel yöntemlerin kurulumunu durdurulduğu, teknik beceriler ve bilginin köreltildiği veya yok olduğu görülür.[18]

[16] Prasannan Parthasarathi, a.g.e., s.272,273.
[17] Sadece mülkiyet haklarını korumayı amaçlayan yeterli düzenlemelerin yer aldığı bir ekonomik ortamda özel taraflar arasında alım satım işlerinin müdahaleci hükümet kısıtlamaları, tarifeler ve sübvansiyonlardan arındırılmasını ifade eden "bırakınız yapsınlar" anlamına gelir.
[18] Prasannan Parthasarathi, a.g.e., s.294.

3. ENDÜSTRİ DEVRİMİNİN OSMANLI'DA ORTAYA ÇIKIŞI ve ETKİLERİ

İlk önce İngiltere'de başlayarak, Avrupa ülkelerini etkisi altına alan Endüstri Devrimi, etkisi altına aldığı ülkelerin sosyoekonomik yapısında köklü bir değişime neden olmuştur. Tarım sektöründe etkisini gösteren bu değişim şehir merkezlerinde gelişerek yayılma göstermiştir. Bu merkezler dışında kalan yerler ise açık bir pazar konumuna gelmeye başladı. Arz ve talebin artması sonucu sermaye birikimi ile endüstrileşme özellikle Avrupa'da hızla yayılmaya başlamıştır. Endüstri Devrimi, insan veya hayvan gücüyle çalışan tarımsal üretimden makineli üretime geçiş olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla ilk endüstrileşme dokuma sektöründe yaşanırken buharlı makinenin icat edilip devreye girmesi ile Endüstri Devrimi'nin birinci dönemini tamamlar.

Dünyanın sermaye ve istihdam üzerinden ölçülen en büyük ticari girişimleri ezici bir çoğunlukla dönemin öncü ekonomileri Avrupa ve Kuzey Amerika merkezliydi. Kısaca Batı olarak tanımlanan bu bölgelerde seri üretim, modern şehircilik hizmetleri, sigorta ve bankacılık gibi dünya ekonomisinin hızla büyüyüp gelişen sektörlerine hâkimdi. Müslüman çoğunluklu bölgelerde yabancılar gelip de kendi hukuk sistemleri altında ilk örneklerini kuruncaya kadar tek bir banka yoktu. Finans alanlarındaki bu bölgelerarası farklılıklar bireyselden anonim ticarete geçiş sürecindeki farklılıkları yansıtıyordu.[19]

Endüstride görülen yoğunlaşma ile beraber işletmeler hukuki olarak belli bir gelişme içine girmişlerdir. Anonim şirketler bir sermayedarın tek başına karşılayabileceği miktardan daha fazla sermaye gerektiren büyük kuruluşlar için zorunlu olmasa da en uygun hukuki formüldür.[20]

Osmanlı'da endüstrileşme Avrupa'dakine benzer bir yapıda ve eş zamanlı oluşmamıştır. Osmanlı'da geleneksel yöntemlerle yürüttüğü üretimi, talebin fazla olduğu zamanlarda satın almayı tercih etmiştir. Orta çağdaki İslâm dünyasının aksine bu dönemde Osmanlı'da teknik ve dolayısıyla endüstri rağbet edilen bir konu olmamıştır. Bunu eğitime bağlı olarak sermaye, kırsal nüfusun fazla olması, şehirde olanların da devlet memurluğunu tercih etmesi, bitip tükenmek bilmeyen savaşlar, ayaklanmalar, isyanlar vs. gibi spesifik başlıklarla açıklamak mümkündür.

[19] Timur Kuran, *İslam ve Ekonomik Azgelişmişlik*, Çev. Abdullah Cemal Balcı, Efil Yayınevi, Ankara 2019, s.42,43.
[20] Baykan Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, Doğu Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2018, s.52,53.

İslam hukukundan kaynaklı çoğulculuğun gayrimüslimlere verdiği çok hukukluluk hakkı özellikle 1800'lerin başından itibaren Müslümanlar aleyhine işledi. Bu haksız rekabet ortamı Batı Avrupa ile Ortadoğu'nun ayrışan yollarının en önemli nedenlerinden birisiydi.[21]

Batı'da toprağa bağlı gelişen zenginliğin Osmanlı'da sahibi devletti. Miri, vakıf ve mülk toprakları diye üçe ayrılan Osmanlı toprak düzeninde miri arazilerin sahibi devlet olup ancak ekilip biçilmesi için reaya verilirdi. Vakıf arazileri ise sosyal yardım amaçlı kullanımda olan topraklar olup alınıp satılması ve miras bırakılması kesinlikle yasak olan arazilerdi. Bu iki toprak çeşidi genel toprakların büyük bir bölümünü oluşturuyordu. Bunların dışında kalan az miktardaki mülk arazileri ise özel şahıs mülkiyetindeki araziler idi. Bu toprak düzeni Avrupa'daki gibi toprağa bağlı bir burjuvanın oluşmasına, sermaye birikimine ve dolayısıyla endüstrinin gelişmesi önünde bir engel idi. 18. yüzyıldan itibaren savaşlara bağlı olarak güç kaybeden merkezi idare, özellikle Balkanlarda yaşayan ve Batı'da yaygınlaşan özel mülkiyet kavramından etkilenen tebaa için geleneksel toprak düzeninde birtakım gevşetmelere gitmiştir. Zamanla tımar sahipleri belirli vergi karşılığında arazileri sahiplenmeleri ile bu sefer devlet vergi gelirlerini kaybolmasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Timur Kuran Batı'nın ekonomik gelişmişlik düzeyini ticari korporasyonların/şirketlerine bağlayarak açıklar. Osmanlı ve dolayısıyla Ortadoğu'nun endüstriyel modernleşmesinin gecikmesine yol açan İslami kurumları ikiye ayırır. İlk grubu miras sistemi, çok eşliliğe cevaz, faiz yasağı, gayrimüslimlere sağlanan hukuk seçme hakkı; ikinci grubu ise sözleşme hukuku, vakıf sistemi, mahkeme sistemi ve kapitülasyonlar oluşturur. Bunlara ek olarak da korporasyon yokluğu ve tüccar loncalarının yokluğunu gerekçe gösterir. Kuran ayrıca Ortadoğu sivil toplumunun zayıf olmasının ana nedeni olarak vakıf sistemini gösterir. Ona göre vakıf sistemi İslamiyet'in ilk dönemlerinde faydalı bir işlev görse de zamanla kaynak israfına yol açmış olması, yolsuzluğu teşvik etmesi, şartnamesinin değişmezliği ve öz yönetime sahip olmaması gibi nedenlerle sivil toplum kesimleri arasında endüstrileşen ülkelerde olduğu gibi koalisyon veya ortaklıklar kurulmasını engellemiş olması ve durağanlığın taşıyıcısı olması gibi nedenlerle toplumun ekonomisinin zayıf olmasında etkili bir müessesedir.[22] Varlıklı insanlar vakıf kurmayı geniş avantajlar sağlayan bir ayrıcalık olarak görmeye başlamışlardır. Bu durum kendilerine hem servetlerini devletten koruma hem de bir kısmını kişisel kullanıma yönlendirme imkânı veriyordu. Olumsuz yanı beklenmedik fiyat hareketleri, göçler ve vakıf

[21] Ali Tekin, *Kısır Döngü*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2020, s.32.
[22] Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslâm Hukukunun Rolü*, Çeviren: Nurettin El-Hüseyni, YKY., İstanbul 2012, s.366.

kaynaklarının kullanım ve idaresinde ayarlama talebi yaratan teknolojik yenilikler karşısında bir dinamik verimsizlik kaynağı haline gelmesiydi.[23]

Osmanlı'da Türk, Rum, Ermeni, Yahudiler arasındaki etnik bölünme, muhtemelen piyasayı daha çok parçalıyor ve sermaye birikimini daha da zorlaştırıyordu. Osmanlı dünyasında, tarımda büyük ağırlık taşıyan küçük üreticilik, tüccarların birikim güçlükleriyle başlayan sermaye sıkıntısını daha da derinleştiriyordu.[24] Boratav'a göre Osmanlı'nın son döneminde ulusal kapitalist reformlar yapılamamasının bir nedeni Osmanlı burjuvazisinin zayıf olmasıydı. Bu sınıf çoğunlukla Rum, Yahudi ve Ermeni iş adamlarından oluşuyordu. Bu iş adamları genellikle kapitülasyon antlaşması imzalanmış yabancı ülkelerden birisinin hukuki koruması altındaydı. Bu burjuvazi sanayide daha çok dış ticaretle uğraşması nedeniyle ulusal bir sanayi atılımına da öncülük etmesi beklenemezdi.[25]

Askeri konularda Osmanlı yöneticileri Avrupa'daki teknik gelişmelere ayak uydurdular ve 1770'lere kadar barut, top dökümü ve küçük silah yapımında Avrupa'nın en ileri bilgi teknolojilerini ithal ettiler veya kendilerini geliştirdiler. Osmanlı devletinin ekonomik felsefesi 17. ve 18. yüzyıl Batı Avrupa devletlerinkinden farklıydı. Avrupa devlet görevlileri yerli üretime ve işçilerin üretim ve korunmalarına odaklanırken, Osmanlı bürokrasisi kökenine bakmaksızın tüketime ve malların doğru yerde yeterince bulunmasıyla ilgileniyordu. [26]

18. yüzyılın sonunda devleti yenileyip ekonomiyi kurmak isteyen 3. Selim, *" Ben her zaman İstanbul veya Ankara üretimi kumaşlar giyiyorum. Ancak, benim devlet adamlarım Hint ve İran yapımı kumaşlar giyiyorlar, eğer onlar yerli üretim kumaş giyseler yerli mallara talep olurdu"* şeklindeki ifadesi Osmanlı tekstil endüstrisine saldırının Avrupa'dan değil de Doğu'dan olduğunu gösterir.[27] Osmanlı ekonomik düşüncesi, imparatorluğun beslenmesini merkezine almıştı. Devletin amacı nerede üretildiğine bakmaksızın temel malların uygun fiyatlarda bolca bulunmasıydı. Bu çerçevede alt kıtadan ithal edilen kaliteli pamuklu kumaş, Osmanlı pazarlarında hoş bir ek çeşit olarak görülüyordu.[28]

Osmanlılar Batı'nın üstünlüğünü daha 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görmeye başlamıştı. Daha sonra ona karşı çıkabilme çaresini Batı'nın bazı kurumlarını almaya heves

[23] Timur Kuran, (2019), a.g.e., s.50,51.
[24] Donald Quateart, *Osmanlı Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları,4. Baskı, İstanbul 2013, s.286.
[25] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988.
[26] Prasannan Parthasarathi, *Avrupa Zenginleşirken Asya Neden Yoksul Kaldı?* Çeviren: Mehmet Öktem Kalaycıoğlu, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2019, s.126
[27] Donald Quateart, a.g.e., s.10.
[28] Prasannan Parthasarathi, a.g.e., s.143.

etmekte aramışlardı. Bu kurumlar, askeri, siyasi, hukuki ve eğitime ait olmak üzere zaman içinde gelişen kapitalizm denilen sosyal sisteme has idiler. Bunların ortaya çıkması, güçlenmesi, değişmesi sermaye mallarına sahip kapitalist sınıfın ortaya çıkışına ve güçlenmesine bağlı idi.[29] Kapitalizmi kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı ya da o akımların vücuda gelmiş hali olan kuruluşlar değil, aynı zamanda belki de daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır.[30]

Osmanlı'da endüstrisi ile meşgul olan bir teşkilât yoktur. Bununla beraber devlet eliyle kurulmasına, yine önceki devirlerde başlanmış olan bazı endüstri dalları, devlet veya onunla alâkalı dairelerin kontrol ve murakabesi altında, emeklemek suretiyle yürümüştür. Buna göre, şu endüstri dallarının meydana çıktığı görülür:

1 — Savaş endüstrisi, imâlatı harbiye.

2— Askerlik gereçleri endüstrisi "Levazımatı askeriye"; Padişahın hazinesine bağlı endüstri "Hazine-i Hassa" ve tersane.[31]

Avrupa'dakine benzer büyük sermaye birikiminin Osmanlı'da olmayışı "tımar" sistemi ile açıklanabilir. Osmanlı'da üretim loncalar marifetiyle devlet kontrolünde gerçekleşiyordu. İktisadi bakımdan kapalı bir sistem olan loncalar belirli etik ve ahlâki kurallar çerçevesinde haksız rekabeti önleyici tedbirleri ile sosyal ve ekonomik teminatı sağlayan bir yapıya sahipti. Devlet loncaya bağlı kurum ve kuruluşların ürettikleri malların denetimi ve fiyatları dışında loncalara doğrudan bir müdahalede bulunmazdı.

İmalat endüstrisi gelişemeyince, lonca sistemi hem yenilik hareketlerine karşı hem de sürekli olarak ayarı dürülerek (tağşiş edilerek) çıkarılan paraların yarattığı enflasyona karşı kendini korumak isteyecekti. Bunun için loncalar 18. yüzyılda tersine dönüş şeklinde daha disiplinli olarak değerler sistemine sıkı sıkıya sarılmaya itiliyordu.[32]

Loncaları, imalat sektörünün tek barometresi sayıp analizi onlara dayandırmak tehlikelidir. 19. yüzyılda loncalar gerilediği için genel olarak imalat sektörünün de gerilediği ısrarla öne sürülür. Loncalara bağlı olmayan endüstriyel faaliyet biçimleri göz ardı edilir. Aslında, loncaların kısıtlayıcı nitelikleri onları gittikçe büyüyen Batı rekabetine dayanıksız kılmıştı. 18. yüzyılın

[29] İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Alan Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1989, s.14.
[30] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, s.5.
[31] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) C.VII*, Tarih Kurumu Yayınları 6. Baskı, Ankara 2007, s.453.
[32] İdris Küçükömer, a.g.e., s.52.

ikinci yarısında ekonomi kötüye giderken loncalar rekabet edemez hale gelmiş ancak kendilerini korumak için Yeniçeri Ocağı'nı seferber etmişlerdi. Endüstriyel sektörün en zayıf bileşenleri olan loncaların kaderini, genel olarak imalat sektörünün kaderiyle eş saymak doğru değildir. Kaldı ki bütün loncaların çöktüğü de doğru değildir. Pek çok lonca 19. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüş, bazıları ise 20. yüzyılda da hayatta kalmıştır. Bunda da ekonomik mantıkları değil sosyal işlevleri etkili olduğu söylenebilir.[33]

Loncalar 17. yüzyılda iç ve dış nedenlerden dolayı bozulmaya başlayınca 1727 yılında bir nevi tekel olan "gedik usulü" uygulamaya konulur.[34] Ticari yaşama sınırlamalar getiren loncaların yanı sıra "gedik usulü"de Osmanlı endüstrisi üzerinde etkili olmuş önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir tür esnaf tekeli olan gedik usulüne göre, endüstri ve ticaretin her dalında bulunan iş yerlerinin imalathanelerin sayısı o sektörde çalışanların kaç kişi olabileceği belirlenerek sınırlanmıştı. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi aynı zamanda bir gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane, ölüm veya herhangi bir nedenle boşalmadıkça bu şansı elde edemez, kendisi iş yeri açamaz, çok uzun sürelerle bir gediğin boşalmasını beklerdi. Girişim ruhu, zengin olma isteği, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpülendikten ve yaşı ilerledikten sonra bir gedik sahibi olma şansına kavuşuyordu. Hiç kuşkusuz, bireyi körelten bu durum, Osmanlı'da sağlıklı bir rekabetçi endüstrinin doğmasını ve gelişmesini engelleyen temel unsurlardan biri[35] olan "gedik usulü", 1855'ten itibaren yavaş yavaş kaldırılmaya başlanır.[36] Osmanlı İstanbul'unda gedikle üretim ve ticarette kullanılan araçların kârlarından pay sağlayan yetkilerdi. Bu da İslami kurumların özel sektörün gelişimini engellemesine neden olmuştur. 19. yüzyılda Batı kökenli finansal enstrümanlara erişim sağlandıkça gedik piyasası kuruyup gitti. Para vakfı gibi pazarlanabilir gedik de o dönemin üretim araçlarına finansal likide kazandırma ihtiyacına verilmiş idealden uzak bir yanıttı. Osmanlı ve Batılı çözümlerden her biri kendi kurumsal donatımları üzerine kuruldu. İçerdikleri yeniliklerdeki farklılıklar bölgeler arasında oluşan ekonomik performans farklılıklarında son derece önemli roller oynadı.[37]

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde geniş bir coğrafyaya hükmetmesi ve sınırlarını korumak için güvenliğe bağlı olarak askeri ve mali gücün güçlü olması gerektiğinden, Osmanlı'da endüstri,

[33] Donald Quateart, a.g.e., s.25,26.
[34] Şevket Pamuk, *Osmanlı İktisadi Tarihi*, İletişim Yayınları İstanbul 2005, s.62.
[35] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VI*, TTK. Yayınları, Ankara 1976, s.276.
[36] Enver Ziya Karal, a.g.e., s.239.
[37] Timur Kuran, (2019), a.g.e., s.48

devlet bünyesinde kurulan fabrika ve imalathane ve atölyeler daha çok askeri teçhizat üretiminde kullanılacak malzemelere yönelik kurulmuştur.

Avrupa'da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme, Osmanlı Devleti'nde tüm bölgelerde bir paralellik göstermemiştir. İmalathane ve atölye ölçeğinde geleneksel yöntemlerle yapılan üretim ancak kendi halkının ihtiyaçlarını karşılar durumda idi. Osmanlı'nın bu yüzyılda içinde olduğu durum göz önüne alındığında iletişim ve ulaşımının da kısıtlı olduğu görülür.

Pamuklu tekstildeki modern fabrikaların yapılmasıyla kendini gösteren Endüstri Devrimi'nin ekonomi koşulları açık olmasına rağmen Osmanlı coğrafyasında görülmeye başlaması için yüz yıl geçmesi gerekecekti.

18. yüzyıldan itibaren belirgin olarak değişen ekonomik koşullar, Osmanlı tımar sisteminin eski önemini kaybetmesini beraberinde getirdi. Mahalle ölçeğindeki işyerlerini bünyesinde barındıran loncalar endüstrileşmeye ve fabrikalaşmaya ayak uyduracak yapıda değildi. Zira askeri amaçlı üretim yapan büyük tesisler loncalar dışında gelişme sağlayan kuruluşlardı. Askeri amaçlı ordunun ihtiyacı olan giyim, kuşam, askeri teçhizat üretimi bizzat devlet sermayesiyle kurulan fabrikalar ve imalathanelerde gerçekleşiyordu. Devletin ekonomik ve askeri olarak güçlü olduğu dönemde iyi işleyen bir sistem olan lonca sistemi yeni gelişmelere ayak uyduramadığından 19. yüzyılın ortalarında kaldırılmıştır. Loncaların kaldırılmasıyla çıraklık yolu kapanmış, bu ihtiyacı gidermek için zamanla sanayiciler birleşip her sanat dalı için gerekli okulların açılmasını sağlamıştır.

Osmanlı endüstrisi 18. yüzyılda iaşe (provizyonizm) gereği ihracat sürekli kontrol altında tutulduğu için maliyetin en büyük unsuru olan hammadde bakımından geniş ölçüde koruma altında bulunmuş ve büyük ölçüde yerli hammaddeye bağımlı kalmıştır.[38]

18. yüzyıldan itibaren değişmeye başlayan ve teknolojisini sürekli geliştiren Avrupa, düşük maliyetle, kısa sürede, çok sayıda ve yüksek kalitede mal üretmeye başlamasına karşın Osmanlı ise bilim, teknolojiyi üretme ve geliştirmeden ziyade satın alma yoluna gitmiştir.

1811 yılında Fransa-İspanya meselesi, Rusların Lehistan sınırına asker göndermesi üzerine Napolyon'un Vistül kıyılarına 300 bin asker yollamak üzere tedbirler alması, askere yazılmalar, çiftçilerin perişan olmasına neden oluyordu. Onun da sonucu olarak ticari işlerde bir buhranın doğmasına ve dolayısıyla Londra mağazaları şeker, kahve ve pamukla dolmuş Manchester ve Birmingham fabrikalarının dokuduğu kumaşların yığılıp kalması, mağaza sahiplerinin kira

[38] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s.233.

ödeyemeyecek duruma gelmesine neden oluyordu. İngiliz mallarının yerini tutmak üzere Fransız, Hollanda, Belçika, Almanya fabrikaları sermayelerinin gücü üzerinde işlere giriştiler bu da Avrupa'nın bütün ticaretini alt üst etmiş binlerce tüccar iflas etmiş, birçok fabrika da kapanmıştı.[39]

Batıyla başarılı bir biçimde rekabet etmek, mutlaka karşılaştırılabilir bir ürünü daha ucuza üretmek anlamına gelmez. 1830'larda İngiliz pamuklu kumaşı çok daha ucuzdu ama Osmanlı ürünü kadar kaliteli değildi. Ortadoğulu üreticiler çoğu zaman, yüksek kaliteli ürünler imal ediyor ve uygun fiyatlarla satıyordu. Yabancı rekabete karşı koyacak ölçüde fiyatları indirmek, bilhassa dönemin başlarında, standartları düşürmek anlamına geliyordu. Osmanlı imalatçılarından bazıları bu ana noktayı gözden kaçırmış ve büyük darbe yemişti. Pek çoğu da modanın, Batı stilleri yönünde hızla değiştiğini görmemişti.[40]

Osmanlı'da Batılı anlamda ilk endüstriyel girişimler III. Selim döneminde yapılmaya başlanmış, 1835 yılında İngiltere ve Belçika'dan getirtilen makinelerle inşa edilen fes fabrikası ile somut adımlar atılmıştır. Osmanlı'da endüstrileşme ile birlikte Avrupa'ya ilgi artmış ticari ilişkilerin gelişmesine neden olmuş ancak Osmanlı'daki endüstrileşme, Avrupa'dan farklı olarak daha çok teknolojiyi ve ara malları ithal eden bir durumdaydı. Tanzimat'tan sonra devlet doğrudan fabrika yapmamış ancak müteşebbislere destek verip onları teşvik ederek fabrikalar ve imalathaneler kurmuştur.

Devlet desteği esasen İstanbul'daki bir fabrikaya yapılan mali destekti. Ancak ucuz Avrupa ithal mallarının rekabetini kısıtlama yönünde bir çapa yoktu. Mevcut piyasa şartlarında yerli tekstil üretiminin hayatta kalması için güçlü bir korumacı devlet politikası gerekiyordu. Osmanlı hükümetlerinde böyle bir devlet yaklaşımı olmadı. Fabrikalar da istenilen fiyat ve kalitede kumaş üretememiştir.[41]

Osmanlı yeni teknolojik gelişmeleri benimsemeye, uygulamaya ve kullanmaya açık bir tutum sergiledi. Ancak sermaye sıkıntısı yaşayan Osmanlı, kasıtlı olarak Kuzey Atlantik ekonomileri tarafından dışlandığı ve Batı dünyası ile teknolojik alışverişin dışında tutulmaya çalışılmıştır.[42] Nitekim Beykoz Çuha Fabrikasının kuruluş aşamasında Avrupa'dan yeni teknolojiye uygun

[39] Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihi 2*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.207,208.
[40] Donald Quataert, a.g.e., s.285.
[41] Mehmet Genç, a.g.e., s.69-73.
[42] Rhoads Murphy, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalara Yeni Görüşler*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.17.

makine alet ve edevat ithal edilmesi gerektiği yönünde bir isteğe verilen cevabi yazıda İngiltere'de yurt dışında makine ihraç etmenin yasak olduğu belirtilmişti.[43] Benzer bir tutum da vergilendirmede görülüyordu. Osmanlı kapitülasyonlar gereği ithal mallar üzerinden dilediği gibi gümrük vergisi alamıyordu; bundan başka tütün ve tuzdan başka her türlü malın da ithal edilmesi serbest idi. Bu imtiyazlı durumdan faydalanan Avrupa devletleri ise, Osmanlı memleketlerinden gelen birçok mala gümrük kapılarını kapatmış bulunuyordu. Ülkelerine girmesine izin verdikleri mallar üzerinden de o kadar ağır gümrük vergisi alıyorlardı ki Osmanlı mallarının dış pazarlarda yerli mallarla hiçbir rekabet imkânı kalmıyordu.[44]

1830'lu yıllarda ilginç bir tesadüf olarak Osmanlı endüstri sektöründe ilk defa buharlı makineleri kullanmaya başlayan birçok yeni fabrika kurulmaktaydı. Hemen hepsi devlete ait olan bu fabrikaların koruma altına alınması gibi düşüncenin müzakerelerde hiçbir şekilde bahsi edilmemiştir. Bunlar ordu için elbise, ayakkabı, fes, mühimmat imal eden fabrikalardı. Talep edilen miktar ve kalite ürünleri özel sektör yapabilecek kapasitede değildi. Dışardan ithali de hem arzın istikrarı hem de yapılacak harcama bakımından mahzurlu sayılıyordu. [45]

Gülhane Hat-ı Hümayunu'ndan bir yıl önce bir anlaşma imzalanmıştı. Osmanlı hükümeti Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yla arasında olan Mısır sorununun çözümü için desteğini ve yardımlarını almak için İngilizlerle yapmak zorunda kaldığı 1838 tarihli Balta Limanı İngiliz-Türk ticari anlaşması ile birçok imtiyazını ve diğer ithalat-ihracat kontrollerini terk etmişti.[46] Balta Limanı Sözleşmesi niteliksel olarak diğer anlaşmalara göre daha geniş hükümler içermesi bakımından önemliydi. Bu sözleşmeyle büyük avantaj sağlayan İngilizlerin gümrük vergisi ödemeleri ihracatta %12, ithalatta %5 olarak belirlenmiş böylece Osmanlı hazinesi önemli bir gelir kaynağı olan gümrük vergilerinde mahrum kalmıştı.[47] Bu durum İngilizlerin baştan beri rahatsız olduğu bazı kanunları ortadan kaldırarak, kendi mallarına, geniş Osmanlı coğrafyasında bir pazar oluşturuyordu. Bunu da dış ticarette o döneme kadar var olan her türlü kısıtlamayı ortadan kaldırıp yabancı malların kolayca ülkeye gelişini, yerli üretimin de dışarıya çıkarılmasını kolaylaştırmayı başararak[48] Osmanlı tüccarlarına göre daha avantajlı bir konuma

[43] Mübahat S. Kütükoğlu, "Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s.547.
[44] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VI, (Islahat Fermanı Devri 1856-1861),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2007, s.237,238.
[45] Mehmet Genç, a.g.e., s.89.
[46] Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalara Yeni Görüşler*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.46.
[47] Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri" *150. Yılında Tanzimat*, TTK. Yayınları, Ankara 1992, s.94.
[48] Rifat Önsoy, a.g.m., s.27,29.

geçmişlerdir. 1841 yılında Avrupa devletleri bu anlaşmayı Bab-ı Ali'nin temsilcisi Mehmed Ali'ye zorla kabul ettirmişlerdi. Böylece Tanzimat'ın başlangıcında fabrikalara yapılan ilave yatırım hususundaki ümitler tamamen kaybolmamış, bu olumsuz olay Abdülmecid ve müşavirlerini yıldırmayarak devamında Osmanlılar Boğaziçi sahilleri ile Marmara'yı endüstri tesisleri ile donatmak için büyük bir gayret içine girmişlerdir.[49]

Devletin Batı'yla ilk liberal antlaşması İngilizlerle yapılan 1838 tarihli serbest ticaret antlaşması olarak kabul edilse de Ökçün bu tür serbest ticaret anlaşmasının ilk kez Ruslarla yapılan 1829 tarihli "Edirne Antlaşması" olduğunu söyler. Zira bu antlaşmanın 7. Maddesinde ilk kez Osmanlı'daki tekel usulünün ve benzeri tehditlerin kaldırılacağı ön görülmektedir.[50]

Tanzimat'la birlikte başlayan Batılılaşmaya bağlı olarak Osmanlı iktisat sisteminde de bir Batılılaşma söz konusudur. Zira Avrupa'da sonuçları görülen bu sistemle hem gelir hem de üretimin artırılması istenmiştir. Ancak bu hedefin tam anlamıyla başarılı olduğu da söylenemez.

Batılılaşmanın en yoğun yaşandığı Tanzimat döneminde dahi Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki gibi bir burjuva sınıfı olmamıştır. Bunun gerekliliğine dair fikirler dile getirilmişse de bir türlü başarılamamıştır. Bu duruö Cumhuriyet döneminde bir eksiklik olarak görülmüş ve milli burjuva yaratmak için devletin destekleyerek zenginleştirdiği aileler görülecektir. Osmanlı döneminde burjuva niteliklerini taşıyan ve sermaye birikimine sahip bir sınıftan bahsetmek mümkün değildir.[51] Bu şartlar altında Osmanlı idarecileri endüstrileşme ile ilgili başlangıcı devlet eliyle fabrikalar kurarak gerçekleştirmişti.

Kurulan bu fabrikaların pek düşünülerek plânlı programlı atılmış adımlar olmadığı görülür. Yeterli alt yapı, nitelikli eleman, tecrübeli yönetici ve insan gücünün olmaması nedeniyle kurulan birçok fabrika başarılı olamadı.[52] Endüstri işletmeciliğinde başarı sağlayamayan devlet işletmecilikten vaz geçerek fabrika kurma ve işletme işini sermaye sahibi özel girişimcilere bırakacaktı. Devletin bu aşamadaki görevi ise yerli üreticiyi gerek teşvikler gerekse harçlarda göstereceği kolaylıklarla bu özel girişimcilerin ayakta kalmasını sağlamaktı.[53]

---

[49] Edward C. Clark (1992),a.g.e.,s.46.

[50] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Yay. Haz. Gündüz Ökçün, Hil Yayınları, İstanbul 1984, s.368. Bu yayın Ticaret ve Ziraat Nezareti 1917 yılında "Sanayi İstatistiki" başlığı altında yayınlanmış olup Gündüz Ökçün tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

[51] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 9. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s.157.

[52] Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi" *Osmanlı,* C.3. Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s.219.

[53] Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" *Tanzimat*, İstanbul 2006, s.481.

Osmanlı Devleti'nde fabrikalaşma daha çok askeri alanlarda olmuştur. İlk makine kullanılarak oluşturulan fabrikalar Yeniçerilerin kaldırılmasıyla yeni ordunun oluşması ile birlikte ihtiyaç duyulan malzemenin temini için ve fes kullanımının yaygınlaşması sonucu oluşan fabrikalardır. Bunların önde gelenleri 1835 yılında açılan Feshane ile İzmit İslimiye'deki çuha fabrikalarıdır.[54] İslimiye'deki fabrikanın kurulmasında makine ithalatı, Batı'dan endüstri uzmanı ve teknisyenin getirilmesi ve Merinos yapağısı elde etmek için Rumeli'nin bazı bölgelerinde İspanyol koyunu üretilmesidir.[55] Osmanlı endüstrisinin gelişimini engelleyen başka bir faktör de yabancı devletler imzalanan ticaret anlaşmalarıdır. Zira düşük ithal gümrüklerinden yararlanan Avrupa ürünleri kısa zamanda Osmanlı pazarlarını ele geçirerek yerli üretimleri saf dışı etmiştir.[56] Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni bu kez İngilizlere dış pazar kaynağı durumuna geliyordu. 1838 yılında İngilizlerle yapılan serbest ticaret antlaşması uyarınca:

1-Yabancı tacirler Türkler ile eşit duruma getirilecek

2- Dışardan her türlü mal ithal edilecek

3- Devletin tüm tekelleri kaldırılacak

1841 yılında bu kararlar Avrupa'nın diğer ülkelerine de yayıldı. Bunun sonucu olarak devlet ihraç edilen mallardan %12 gümrük vergisi alıyor ve ihracat güçleşiyordu. İthalat ise kolay hale geliyordu.[57]

Osmanlı Devleti 16 Ağustos 1839 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na isteyerek girmiş değildir. Başlangıçta İngiliz teklifleri kabul edilmek istenmemesine rağmen bir yandan her geçen gün hazinenin uğradığı zararın artması, öte yandan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı dolayısıyla devletin o sırada içine düştüğü siyasi bunalım, sonunda Osmanlı hükümetini serbest ticaret ilkelerini kapsayan Balta Limanı Antlaşması'nı imzalamak zorunda bıraktı.[58] Bu gümrük esareti Avrupa'nın ön aldığı bir dönemde kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi mevcut sanayinin de yok olmasına neden olmuştur. Gerçi serbest ticaret antlaşmasının tıpkı İngiltere gibi Osmanlı'nın da endüstrileşmesini sağlayacağı fikri, İngiltere dış işleri bakanı Palmerston İstanbul'daki sefire

[54] Adnan Giz, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikası", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S.30, İstanbul 1968, s.17.
[55] Adnan Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S.27, İstanbul 1968, s.15.
[56] Rifat Önsoy, a.g.m., s.12
[57] Orhan Türkdoğan, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Töre Devlet Yayınları, Ankara 1981, s.120-121.
[58] Orhan Türkdoğan, a.g.e., s.277.

verdiği direktifte belirtiyordu. Palmerston, İstanbul sefirinden ayrıca sultanın ve tebaasının servet ve refahının artacağını gerekli kişilere anlatmasını istiyordu. Osmanlı bu antlaşmayı uygulamakla Batı uygarlığına gireceği söyleniyordu. Ancak David Urguhart, eski Osmanlı rejiminin liberalizm olduğunu, Osmanlı liberalizmini Avrupalıların bile örnek alması gerektiğini söylüyordu. İşte büyük riyakârlıklarla en masum ümitlerin kolkola gezdiği sisli bir ortamda yeni bir kalkınma denemesi başlamıştı. Bir yandan, üstün İngiliz ve Avrupa endüstrisine kapılar ardına kadar açılırken, diğer yandan sanayileşme çabasına girişildi. Bu ters deneme, tabii ki eski yeni bütün emdüstrinin yok olması ve gelişme olanaklarının kaybedilmesi ile sonuçlandı. [59]Nitekim Adam Smith, sanayi devrimi öncesinde kaleme aldığı "Ulusların Zenginliği"adlı eserinde ticaret anlaşmalarının olumsuz yönleri ile ilgili, ayrıcalık tanınan ülkenin tüccar ve imalatçıları için avantajlı olsa da bu ayrıcalıkları tanıyan ülke için kaçınılmaz olarak dezavantajlı olduğunu, bu şekilde onlara karşı yabancı bir ülkeye tekel verilmiş olacağı, bunların çoğu zaman ihtiyaçları olan yabancı malları başka ulusların serbest rekabetine izin verildiği durumdan daha pahalıya satın alacaklarını söyler.[60]

Tanzimat'ın ilanından önce Türkler Avrupa ile mücerret bir halde yaşadığı müddetçe yerli mallarla idare edilir, Avrupa'dan çok az eşya ithal edilirdi. Bu dönemde sanat ve ticaret çoğunlukla Osmanlı tebaası elinde idi. Tanzimat'tan sonra tekel ve imtiyaz usulleri lağvedilerek serbest ticaret ilanı yapılmasıyla, Osmanlı ülkelerinde esnaf ve tüccar teşkilatı durumunu koruyamayarak o zamana kadar genellikle Müslümanların elinde bulunan iç ve dış sanayi ve ticaret birinci derecede gayrimüslimlere, ikinci derecede müdahalelerle ve kapitülasyonlarla durumları daha müsait olan yabancılara intikal etmiştir. 19. yüzyılda Avrupa'da buhar kuvvetinin endüstride kullanılması vapur ve tren gibi ulaşım araçlarının ortaya çıkması ve çoğaltılması eski Osmanlı endüstri ve ticaretinin çökmesine neden olmuştur.[61]

Tanzimat vitrindeki Batılı görüşüne bakılarak, Batılılaşma hareketi diye hâlâ övülür. Hareketin baş mimarı Reşit Paşa "büyük" sıfatıyla anılır. Reşit Paşa, Tanzimat'tan sonra çokça örneğine rastlanılan yeni tip devlet adamıydı. Eskiden nüfuzlu paşaların himayesine girilerek kariyer yapılırken, Reşit Paşa bir yabancı devlete dayanarak kariyer yapma dönemini başlatmıştır. Reşit Paşa'nın koruyucusu İngiliz büyükelçisi Lord Stratford Canning'dir ki Tanzimat reformlarının gerçek mimarı da bu kişidir. Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden olan Mustafa Reşit

[59] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, C.1, Tekin Yayınevi, İstanbul 1990, s.108.
[60] Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, İkinci Cilt, Türkçesi: Mehmet Tanju Akad, Islık Yayınları, İstanbul 2020, s.159.
[61] Osman Nuri Ergin Mecelle-i Umur-ı Belediyye, C.2, İBB. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s.691.

Paşa ve Fuat Paşa ile Camondolar arasında da yakın bir ilişki söz konusu idi. Özellikle Abraham Camondo Reşit Paşa'nın hem yakın dostu hem de sarrafı idi. Tanzimat'la gelen bu batılılaşma sömürge ve yarı sömürge haline getiren bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen bir Batılılaşma bir uydulaşmadır. [62]

Osmanlı sanayi ve ticaretinin çökmesinin en önemli sebebi Avrupa sanayi ve ticareti olmakla birlikte daha önce Osmanlı dünyasında da sanat ve ticaret pek rağbet edilir bir meslek olarak görülmemekteydi. Tanzimat'a kadar İstanbul'da resmi daireler ancak Bab-Ali ile Bab-ı Defterdari denilen Maliye Nezareti'nden ibaret iken, Tanzimat'tan sonra devletçe merkeziyet usulü kabul edilerek, İstanbul'da nezaretler tahsis edilmiş, taşrada eyalet veya vilayet teşkilatı oluşturulmuştur. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra askerlik mesleği yeniden düzenlenip genişlemesiyle daha önce sanat ve ticaret ile hayatını kazanmakta iken o zamanlarda bu kapıyı da kapanmış gören Müslümanlar, o tarihten sonra yeni açılan askerliğe ve hükümet memurluğuna yönelmesi sanat ve ticaretin çökmesinin[63] diğer önemli nedenlerinden biridir.

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı idarecileri endüstriye hız vermiş, çoğu devlet eliyle olmak üzere 160 civarında büyük ölçekli fabrikanın kurulması sağlanmıştı. 1840'lı yıllarda toplam bütçe gelirlerinin 1/8'i genel olarak endüstriye yani fabrikalaşmaya ayrılmıştır. 1847-1848 yıllarında bu oran 1/6'ya yükseltildiği görülür.[64] Genellikle tekstil ürünü diyebileceğimiz pamuk, yün, ipek, iplik, bez, kumaş üretiminin yanı sıra gıda ve kırtasiyeyi inşaat malzemeleri tuğla, kiremit ve çimento fabrikaları takip etmiştir.

Bu dönemde fabrikalar giderek çoğaltıldı ve kapasiteleri artırıldı. 1830'lu yılların sonundan itibaren ordu için üretim yapan ve kapasiteleri devletin ihtiyacını aşan bazı fabrikaların mamulleri serbest pazarda satılmaya başlandı. Endüstri yatırımların genişlemesi 1840'lı yıllarda hızlanarak devam etti.

1846 yılında gelirlerin düştüğü, fabrikaların kapatılmasının gündeme geldiği bir dönemde, hazine gelirleri düşüşte olsa da ileride artacağı gerekçesiyle, sanayinin geliştirilmesi gerektiği ve eski fabrikaların kapatılmasının uygun olmayacağı belirtilmiştir.[65]

1854 yılında ilk defa olarak 3.3 ve 1855 yılında 5.5 milyon Osmanlı altını değerinde fakat İngiliz parası üzerinden borçlanmalar oldu. Böylece Osmanlı Devleti'nin Batı finans

[62] Doğan Avcıoğlu, a.g.e., C. 1, s.119.
[63] Osman Nuri Ergin, 2, (1995), a.g.e., s.692.
[64] Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İTO. Yayını, İstanbul, 2011, s.20.
[65] DABOA., A.M., 3/11, H.06.08.1262/M.30 Temmuz 1846.

baronlarının vesayeti altına girdiği dönem başlamış oldu.[66] Üretim güçlerinin tasfiyesiyle eşzamanlı olarak ilerleyen Batılılaşma hareketleri sonucunda kaçınılmaz olarak devlet, Duyun-u Umumiye Anlaşmasına sürüklenecekti.[67] Duyun-u Umumiye örgütü, Osmanlı devletinin şerefini kurtarmak için devletin bir dairesi sayılmıştı. Ancak Batılı devletlerin ortak çıkarlarını temsil eden tamamen bağımsız bir kuruluştu. Asli görevi Osmanlı'nın borçlarına karşılık gösterdiği vergi gelirlerini toplamak ve alacaklılara dağıtmaktı. Duyun-u Umumiye bir anlamda ikinci bir maliye bakanlığı gibiydi.[68]

Tanzimat'la birlikte sanayileşme başlangıçta devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılırken 1860 sonrasında özel girişimcilere önem verilmeye başlamıştır. Osmanlı hükümeti, devletin genel ekonomik hayat şartlarının ancak endüstrileşerek sağlanabileceği görüşüyle özel girişimcilerin şirketleşerek fabrika kurmalarını teşvik etmiştir. 5 Aralık 1861'de sabit buhar (vapur) makineleri için nizamname hazırlanarak[69] yapılacak fabrikaların belirli kurallara göre yapılması yönünde ilk adımlar atılmaya başlanmıştır.

Tanzimat hareketi bile Türk toplumunun temelinde yatan kültür kodunun değişmesinde başarılı olamamıştır. Devletin dini ve ahlâki dünya görüşü yüzünden, iktisadi faaliyet hırsına ve bu yaşanan dünya, tekniğin ve maddelerin zaferini elde etmek telakkisine sahip olmayan bir dünya görüşünü değiştirememiştir.[70] Tanzimat sonrasında devlet içindeki Hristiyan ve Musevi reaya öteden beri Osmanlı'nın ekonomik hayatındaki uygun rollerini devam etmelerine ek olarak, Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticari ilişkilere aracılık etmeye başlar. Özellikle Hristiyan olanlar kapitalist ve emperyalist devletler tarafından himaye edilmek suretiyle, Anadolu'nun bazı şehirlerinde yeni bir sanayi-ticaret sınıfına dönüşüyordu. Bu durum imtiyazları ve yabancı sermayenin yoğunlaştığı bir dönemde, sınıf piramidi ters yüz etmektedir. Yüzyıllarca kimliğini koruyan reayaya 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çağın yapısına uygun olarak sanayi ve ticari sınıfın oluşmasını sağlamıştır.[71]

Bu arada tasfiye olan endüstriyi korumak için 1840-1860 yılları arasında alınan devletçi ağırlıklı tedbirlerin sonuç vermemesi üzerine, Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde esnafın durumunu iyileştirmeye yönelik bazı tedbirlerin alındığı görülür:

[66] İdris Küçükömer, a.g.e., s.67.
[67] İdris Küçükömer, a.g.e., s.71.
[68] Doğan Avcıoğlu, a.g.e., C.1, s.127.
[69] A.DVN. MKL., 75/18, H.02.06.1278
[70] Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İçtimai Değişmelerimiz ve Sosyal Tabakalaşma" *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.10, S.1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959, s.100-112.
[71] Orhan Türkdoğan, a.g.e., s.370.

1- İthal gümrüğün artırılması,

2-Memalik-i Osmaniye'de üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması,

3-Sanayinin ihtiyacı olan kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla endüstri okulları açılması

4- Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulması.[72]

Islah-ı Sanayi Komisyonu, Meclis-i Vala üyelerinin bazılarının atanması ile kuruldu. Komisyona gerektiği zaman davet edilecek olan üyelere Rıza Efendi başkanlık etmişti. Aralarında Ticarethane-i Amire Müftüsü Agâh Efendi, Şehremanet-i Celilesi muavini Hafız Ömer Efendi, Daru'ş- Şura-yı Askeri aza-yı kiramdan Hamdi Bey, Divan-ı Muhasebat azasından Tahsin Efendi, Beytülmal eski müdürü Ali Efendi, Meclis-i Maarif Umumiyye azası Hacı Emin Efendi, Bab-ı Zaptiye'de Meclis-i Tahkikat azası Hacı Tevfik Efendi, Kigork Efendi, Yagop Efendi olarak belirlenmişti. Söz konusu komisyona Cuma ve Pazar hariç her gün devam edecek olan kişilerin isimleri ise Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi'nde Mahlulat kâtibi Halil Razi Efendi, Asakir-i Şahane amirlerinden Hakkı Efendi, Ünye ve İstanköy Sancakları eski kaymakamı Mustafa Efendi, Telgrafhanenin önemli memurlarından Kolağası Cemal Bey, Bayburt hanedan-ı kadiminden Mehmet Bey, Hayriye tüccar-ı mütebarından Hacı Raif Efendi ve değerli tüccarlar Mehmet Efendi, Hoca Anton Efendi, Hoca Nasri Efendi olarak belirlenmiştir.[73] Komisyonun ele alacağı konular yayınlanan bir talimatnamede belirtilmişti. Talimatnameye göre, mevcutta %5 olan gümrük resmini artırmak, sanayii teşvik için sergiler açmak, şirketleri teşvik ederek sanayinin gelişimini sağlamak ve sanayi okulları açmak öncelikler arasında yer alıyordu. Komisyonun asıl amacı ise İstanbul sanayicilerinin uzun zamandan beri maruz kaldıkları çöküntüyü gidererek kalkınmalarını sağlamak burada uygulanan tedbirleri diğer bölgelere de uygulamaktı.[74] Komisyonun görevleri 1873 yılında şehremanetine devredilmesiyle komisyon lağvedilir.[75] Bir yıl sonra da ortadan kaldırılır.[76]1874 yılında Osmanlı idarecileri kurulacak fabrikalarda kullanılan makine ve aletlerin vergiden muaf tutulmasını, 1876 yılında da fabrikalarda üretilen ürünleri tüm iç vergilerden muaf tutarak girişimcilere ve imtiyaz sahiplerine vergi muafiyeti getirerek bir kolaylık sağlamıştır.[77]

[72] Osman Nuri Ergin,1, (1995), a.g.e., s.69, Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası., *HÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y.2, S.2, Ankara 1984, s.7,8.
[73] Osman Nuri Ergin,2, (1995), a.g.e., s.694,695.
[74] Adnan Giz, "Islahat-ı Sanayi Komisyonu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi,* S.33, s.17.
[75] DABOA., A.MKT. MHM., 452/49, H.19.02.1290/M.18 Nisan 1873.
[76] DABOA., İ.DH., 687/ 47945, H.09.06.1291/M.24 Temmuz 1874.
[77] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s.465.

1878 yılında sanayi okulları mevcudu öğretilen ilimler ve okulların durumu ve ihtiyaçlarıyla ilgili lahiya yayınlanarak okulların daha verimli olması için gerekli tedbirlerin alınması istenir.[78] Bu tür çalışmaların sonraki yıllarda da peyderpey yapıldığı görülür. Nitekim 1886 yılında Fransa'dan getirtilen uzmanlara rapor hazırlattırılmıştır.[79] Sanayi okullarında okuyan öğrenciler eğitim için Paris'e,[80] Almanya'ya, [81] Belçika'ya[82] ve Macaristan'a[83] gönderildiği, İngiltere'deki sanayi ve teknik okullarının etüd programı ve tüzüğü hakkında rapor ve bilgi alınarak[84] bir yol haritası belirlenmiştir. Sanayi okulları için gerekli alet ve edevat Almanya'dan, teknik bilgi ve program ise İngiltere ve Belçika[85] gibi ülkelerden temin edildiği görülmüştür.

Abdülaziz döneminde esnafın durumunu iyileştirmeye yönelik alınan tedbirlerden biri de Osmanlı'da üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla İstanbul'da bir sergi[86] açılması idi. Sergi organizasyonunun başında Maarif Nazırı Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa bulunmakta idi.

22.12.1862 tarihinde yayınlanan yedi bölüm ve 61 maddeden oluşan bir nizamnamenin [87] 2. bölümün 4. bendi sanayide kullanılan aletler ve edevatlar ile ilgilidir.[88]Serginin Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayınlanan "Madde-i Resmiye" başlıklı tebliğinde:

"Cülûs-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûn-ı hazret-i Padişâhi rûz-ı fîrûzundan beri Memâlik-i Şâhâne'nin tezyid-i esbâb-ı servet ü mamûriyyeti hakkında icra buyurulan ve âsâr-ı fi'liyyesi meşhûd-ı âlemiyan olan tedâbir-i sa'ibe-i hazret-i Hilafet-penâhi cümle-i nafi'asından olmak üzre işbu bin iki yüz yetmiş dokuz senesi Ramazan-ı Şerifi ibtidasında mahsulât u masnû'ât-ı dâhilliyyeden mürekkeb Dersaâdet'te bir büyük sergi küşâdına irâde-i mehâsin ifâde-i hazret-i şehriyârî müteallik ve şeref-sunûh buyurularak eşyâ-yı lâzimenin celb u istihsarım ve esbâb u teferruât-ı sâiresini müzakere vü tanzim için bâ-irâde-i eniyye teşkil olunan komisyon-ı mahsûsan riyaseti mu'ahharan Maarif-i Umûmiyye Nâzırı devletlü Mustafa Fazıl Paşa hazretleri uhdelerine tefviz u ihale buyurulmuştur. Eyâlât-ı Şâhâne'de erbâb-ı hıref u sanayi cânibinden irsal buyurulmuş olduğu misillü gönderilecek eşyanın sûret-i nakl u irsali maddesinde şayan buyurulan teshilât u muâvenât-ı seniyye ve keyfiyyâtı matbu beyannamelerle her tarafa neşr u ilân kılınmış olduğundan Dersaâdet'çe dahi cümlenin ma'lûmu olmak içün bir sûreti ve komisyona memur a'zânın esâmisi zirde tab' u ilân kılınmıştır. Sâye-i kudret-vâye-i hazret-i Padişâhî de

[78] DABOA., Y.PRK.MF., 1/6, H.29.12.1295/M.24 Aralık 1878.
[79] DABOA., Y.PRK.MF. 1/48, H.29.12.1303/M.28 Eylül 1886.
[80] DABOA., MF.İBT., 2/139, tarihsiz.
[81] DABOA., İ.DH., 1180/92288, H.14.10.1307/M.3 Haziran 1890.
[82] DABOA., MF.MKT. 24/12, H.03.12.1291/M.11 Ocak 1875.
[83] DABOA., HR.İD., 84/45, M.13.06.1918.
[84] DABOA., HR.SFR.3, 391/21, M.07.03.1892; HR.SFR.3., 406/30, M.26.09.1893.
[85] DABOA., Y.A.RES., 60/33, H.24.02.1310/M.17 Eylül 1892.
[86] Mecmua-i Fünun, H.Şaban 1279/M. Ocak-Şubat 1863,S.8,s.337-342.
[87] Tercüman-ı Ahval, 9,12,15,17,20 Şaban 1279/M. 29 Ocak, 1,4,6, 9 Şubat 1863.
[88] Tercüman-ı Ahval, H. 9 Şaban 1279/M.29 Ocak 1863, S.291, s.3.

teşekkül eden bir kumpanya vasıtasıyla Sultan Ahmed Hân tâbe serâhu hazretlerinin cami-i şerifleri civarında vaki' At Meydanı'nda tarz-ı cedîd ü müstahdem üzre müceddeden bir sergi inşası karîn-i müsâ'ade-i mekârim-âde-i hazret-i Padişâhî buyurulmuş olduğundan şu bir iki gün zarfında emr-i inşasına teşebbüs ü ibtidar olunacaktır. İşbu sergi her ne kadar Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne eşyasına mahsus ise de Avrupa'da vapur kuvvetiyle ve daha şâir suver u esbâb-ı teshiliyye ile işletilen destgâhlarda meydan-ı husûle getirilen emti'a-i mütenevvi'a usûl-i kadîme üzre el ile imâl olunan eşyânın nısfı bahâsına ve belki daha aşağı çıkarılmakta olduğu cihetle erbâb-ı hıref u sanâyiin sâye-i inayet-vâye-i hazret-i Padişâhî de bu makûle muhtera'âtı dahi re'yü'l-ayn müşahede ederek terakki-i ma'mûlâtın esbâb u vasıta-i sahihasına iktiran etmeleri için Avrupa'da hiref u sanâyi için yeni icad olunmuş sehlü'l-istimâl bazı makine veedevât irsaline rağbet edenler olduğu halde yalnız o misillü şeylerin dahi kabulünde ve bunlar için civâr-ı sergide bir mahalli-i mahsus u münasib tertib u tahsisata karar verilmiş ve eşyâ-yı dâhiliyye misillü zikrolunan makine ve edevât dahi resm-i gümrükten muaf tutulmuştur.

….

Komisyon A'zâları

Teşrifâtî-i Hariciyye saâdetlü Kâmil Beyefendi hazretleri,

Meclis-i Vâlâ a'zâ-yı kiramından saâdetlü Nâzım Efendi hazretleri,

Ticâret Müsteşarı saâdetli Server Efendi, İzzetlü Ağaton Efendi" [89] olarak yazılmıştır.

Daha sonra 1865 tarihinde Dublin'deki sanat ve sanayi sergisi,[90] 1868 yılında Viyana sergisinde teşhir edilen sanayi ve maarif ile ilgili eserlerin modelini getirmek için sergi komisyonu azasının görevlendirilmesi,[91] 1891 yılında Amerika'da Şikago Sergisi'ne Hükümet-i Seniye'ce iştirak edilmesi,[92] aynı yıl Palermo yakınında açılacak sanayi sergisi için Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Gazetesi'nde ilan verilmesi, katılımcıların ilana göre müracaatta bulunmasının istenmesi,[93] Osmanlı sınırları içinde Mart 1892'de Filibe'de açılan ziraat ve sanayi sergisi,[94]1894 yılında İskenderiye Sanayi Sergisi,[95]aynı yıl Mekteb-i Sanayi öğrencilerinin ürettiği ürünlerden oluşan bir sergi,[96]1896 yılında Macaristan'da Budapeşte açılan sanayi ve tarih sergisine katılımın sağlanması,[97] 1900 yılında Paris'teki sanayi ve ziraat sergisine katılımın sağlanması,[98]1902 yılında Almanya'nın Düsseldorf şehrinde açılan sanayi sergisine

[89] Tasvir- Efkâr,7 Cemaziyelahir 1279/29 Kasım 1862, S.40, s.1,2.
[90] DABOA., HR.SFR.3., 106/53, M.25.09.1865.
[91] DABOA., MF.MKT., 8/27, H.14.11.1289/M.8 Mart 1868.
[92] DABOA., İ.MMS., 121/5194, H.28.10.1308/M.6 Haziran 1891.
[93] DABOA., HR.TH., 108/69, M.23.04.1891.
[94] DABOA., Y.PRK.OMZ., 1/41, H. 29.12.1309/M.25 Temmuz 1892; İ.MTZ. (04), 15/957, H. 05.07.1309/ M.4 Şubat 892.
[95] DABOA., Y.A.HUS., 298/97, H.29.11.1311/M.3 Haziran 1894.
[96] DABOA., Y.PRK.OMZ, 1/59, H.16.08.1311/M.22 Şubat 1894.
[97] DABOA., HR.İD., 2090/11, M.29.02.1896.
[98] DABOA., Y.A.RES., 83/99, H.19.06.1314/M.25 Kasım 1896.

hükümet tarafından bir heyet gönderilmesi,[99] 1903 yılında İzmir Sanayi ve Ticaret Sergisinin açılması,[100] 1904 yılında Petersburg'ta açılan sanayi-i nefise sergisine katılımın sağlanması,[101] 1907 yılında Atina'da Ziraat ve Sanayi Daimi Sergisi'nin açılması,[102] 1908 yılında Barselona'da açılan sanayi sergisine Osmanlı ürünlerinin sergilenmesi,[103]1910 yılında Brüksel'de açılan uluslararası sanayi sergisinde madencilik, elektrik, makine vs. gibi teknolojik gelişmeleri takip edip incelemelerde bulunmak üzere maden mühendislerinin sergi için görevlendirilmesi,[104] yine aynı yıl Münih'te açılacak olan Sanayi-i İslamiyye'ye ilişkin asar-ı nefise sergisine Hükümet-i Seniye'ce iştirak edilmesi,[105] 1912 yılında Manchester'da açılan Uluslararası İlim Sanat ve Sanayi Sergisi'ne temsilci gönderilmesi,[106] Osmanlı Devleti'nin bu dönemde sanayiye verdiği önemin göstergesidir.

1866 yılında Osmanlı'nın el emeği, insan ve hayvan gücüne dayalı küçük ölçekli imalathanelerinin Avrupa'da kurulan fabrikalarla rekabet edemeyeceği, küçük işletmeleri ayrı ayrı çalışmasının endüstrinin devam edebilmesine imkân veremeyeceği gerekçesiyle Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulur. 1868 yılından itibaren de kumaş, kemha ve yastıkçı tezgâhlarında düşüş özel fabrikaların kurulmasında bir artış yaşanmaya başlar.

Islahat-ı Sanayi Komisyonu'nun girişimleriyle hayata geçirilmek istenen endüstri politikalarından biri de Batı sermayesiyle rekabet etmek amacıyla geleneksel imalat sektöründe dağınık halde faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârları bir araya getirerek esnaf şirketlerinin kurulmasını sağlamak olmuştur. Komisyonun esnaf ve zanaatkârları bir araya getirmek suretiyle oluşturulmasını istediği şirketlerin raporlaması sonucu bir talimatname ile[107] aşağıdaki şirketler kurulmuştur.

1 Simkeşhane ve Kılabdancı Esnafı Şirketi, (2 Rebiülahir 1283/1865)

2-Saraç Esnafı Şirketi (22 Safer 1284/1866)

3-Kumaşçı Esnafı Şirketi (16 Zikhicce 1284/1867)

4-Demirci Esnafı Şirketi (6 Muharrem 1285/1867)

[99] DABOA.,Y.PRK.ASK., 181/181, H.22.01.1320/M.1 Mayıs 1902.
[100] DABOA., Y.PRK.ASK., 202/104, H.08.06.1321/M.1 Eylül 1903.
[101] DABOA., HR.İD., 2090/51, M.09.02.1904.
[102] DABOA., A.MTZ.(04), 154/97,H.24.02.1325/M.8 Nisan 1907.
[103] DABOA., MF.MKT., 983/46, H.26.01.1325/M.11 Mart 1907.
[104] DABOA., BEO., 3741/280568, H.20.04.1328/M.1 Mayıs 1910.
[105] DABOA., İ.HR., 421/15, H.16.02.1328/M.27 Şubat 1910.
[106] DABOA., HR.SFR.3., 671/21, M.22.04.1912.
[107] DABOA., A.MKT.MHM., 394/28, H.24.07.1284/M.21 Kasım 1867.

5-Düğmeci Esnafı Şirketi (21 Zilhicce 1284/1868)

6-Tabakçı Esnafı Şirketi (21 Şevval 1287/1871)[108]

Devlet idarecileri, küçük ölçekte yerel üretim yapan esnaf tarzı üretimin Avrupa'daki gibi bir sanayi için yetersiz olduğu, güçlü bir sanayi için şirketleşmenin kaçınılmaz olduğu sonucuna varmasıyla 1850 yılında ilk Osmanlı şirketi Şirket-i Hayriye kurulur. Bunu İstanbul'da 1910 yılına kadar kurulacak yerli ve yabancı 95 şirket takip eder. Türk ve Müslüman nüfusta anonim şirket kuracak sermaye birikimi olmadığı için şirketlerin büyük kısmı yabancı şirketlerin kontrolü altındaydı. Diğer kısmı da Osmanlı tebaası altındaki Rum, Ermeni ve Yahudi girişimcilerin çoğunlukta olduğu Türk girişimcilerin kontrolündeydi. Yabancı şirketler özellikle madenler, ulaşım yani demir yolları ve bankacılık sektöründe yoğunlaşmıştı.

Sultan II. Abdülhamid Han döneminde II. Meşrutiyetin ilanına kadar Osmanlı topraklarında anonim tarzda ahali-i mahalliyenin sermayesiyle hiçbir şirket kurulmadı. Meşrutiyetin ilanından sonra şirket kurulmasına teşebbüs edildiyse de tecrübesizlik ve ahlâksızlık bunları yaşattırmadı.[109]

1873 yılında çıkartılan bir yasa ile devletin fabrika kurması yerine özel sektörü teşvik edici birtakım önlemlerin alındığı görülür. Kurulacak olan yeni fabrikalar için gerekli makine, alet ve edevatın gümrüksüz ithal edilmesi ve vergilerden muaf olarak alınıp satılması sağlanmıştır.

1888 yılında bu muafiyet fabrika inşasına lüzumlu iptidai maddelere dönüştürülmüş, 1897 yılında ise fabrika kuracaklara on yıl süresince vergi muafiyeti kabul edilmiştir. 1883 yılı ile 1913 yılları arasında, milli sermaye ile inşa edilen tesislerin sayısı 46, yabancı sermaye ile inşa edilen tesislerin sayısı ise 39 idi.[110]

Osmanlı endüstrileşmesi 1820'li yıllarda başlaması devlet eliyle olmuştur. Oluşturulmaya çalışılan endüstrileşme hamlesi ordu ve sarayın ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla bir başka deyişle; pahalıya malolan ithal ürünlerin daha ucuza maledilmesi ve dışarıya bağımlılığı azaltmak amaçlanmıştır.[111] Yapılan girişimlerdeki başarısızlıkta gerek bu sektörde yetişmiş eğitimli ve nitelikli insanın olmaması, gerekse Avrupa'daki gibi finans kaynaklarının

[108] Osman Nuri Ergin, 2, (1995), a.g.e., s.718.
[109] Osman Nuri Ergin, 2, (1995), a.g.e., s.736.
[110] Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.59.
[111] Komisyon, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s.503.

bulunmamasının yanı sıra hammadde ve ulaşım sorununun da önemli bir etmen olduğu göz ardı edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu esnada endüstrileşmiş ülkeler, kapitülasyonlar ve egemen güçlerin lehine yapılan ticaret antlaşmalarıyla durumlarını daha da güçlendiriyordu. Tüm bu olumsuzlukların farkında olan devlet Avrupa'yla rekabet edecek hiç olmazsa kendi kendine yetecek bir sanayi oluşturmak için yerli üreticilerden faydalanma yoluna gitti. Onun için de bir loncaya bağlı olarak ayakta kalmaya çalışan esnaf ve zanaatkârları birleştirerek anonim şirket mantığını devreye soktu. Esnaf grupların girişimiyle kurulan şirketler, güçlü ve birikmiş sermayelerinin olmaması, yeni teknolojiyi bilen nitelikli eleman bulma sıkıntısına ek olarak devlet desteğinin çok az olması hatta hiç destek olmaması nedeniyle bir süreklilik ortaya koyamayarak açılan fabrikaları ve imalathaneleri kapatmak zorunda kalmışlardır.

Bunun en önemli sebeplerinden biri de 1877-1878 ve 1897-1898 savaşlarındaki yenilgiler de zaten ekonomik olarak zor bir dönem yaşayan Osmanlı imalatçılarının geleneksel pazarlarını ve müşterilerini kaybetmelerine neden olmasıydı. [112]

Merkezi otoritesini sağlamlaştırmak için oluşturulan anonim şirketleri kendisine bağlayan devlet, şirketlerin başarılı olmaları halinde hem esnafı kontrol altında tutacak hem de Avrupa'ya bağımlılıktan kurtulabilecekti.[113]Ancak devletin şirketleşme politikaları, Batılı sermaye sahiplerinin gözünü Osmanlı coğrafyasına çevirmesine neden oldu. Osmanlı'da kurulan şirketler ithal makine, alet ve edevatla çarklarını döndürüyorlardı. Bu dönemde bir milli sanayi hamlesinden söz etmek mümkün değildi. Millileşme 2. Meşrutiyet'in sonrasında İttihat ve Terakki iktidarı döneminde bir ivme kazanmıştı.

Kurulacak şirketin kuruluş amacı ve diğer hükümlerini gösteren tüzük taslağı üzerine önce ticaret nezaretince gerekli incelemeler yapıldıktan sonra sadrazamlık makamına gönderilir ve oradan Şura-yı Devlet'e havale edilirdi. Maliye ve genel kurulca yapılan incelemeler ve değişikliklerle şirketin kuruluşu heyet-i vükelaca uygun görüldüğü takdirde padişah tarafından onaylanarak şirket kurulurdu.[114]Müslümanların büyük şirketler oluşturmasındaki başarısızlığı, ekonominin yeni sektörlerinde Müslümanların çarpıcı ölçülerdeki azlığı ve vakıfların bariz verimsizliği ile açıklamak mümkündür.[115]

[112] Donald Quateart, a.g.e., s.287
[113] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Turhan Yayınları, Ankara 2004, s.462.
[114] Osmanlı Anonim Şirketleri, a.g.e., s.72-73.
[115] Timur Kuran, (2019), a.g.e., s.53.

Klasik Osmanlı iktisadi sisteminde, uzun zaman değişmeden iktisadi kararları yönlendiren, başvuru çerçevesini oluşturan ilkelerin başında iaşe ve gelenekçilik gelir. İaşe, iktisadi faaliyetin amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğunca bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamaktır. Bu amaca uygun olarak ihracat, teşvik edilen, kolaylaştırılan değil, aksine yasaklar, kotalar ve ihraç resimleri ile sınırlandırılan bir faaliyet olarak düzenlemelere tabi tutuldu. Buna karşılık ithalat, arzu edilen, teşvik gören ve kolaylaştırılan bir faaliyet olarak düşünüldü. Gelenekçilik ise değişim yeni dengeler aramak yerine eski durumu muhafaza etmek, eski duruma geri dönmek olarak özetlenebilir.[116]

19. yüzyılın reformcu devlet adamları veya en azından onların bir kısmı bu politikayı terk ederek serbest ticarete geçmeye çalışmışlardır. Ancak, resmi dönüm noktası literatürde genellikle söylendiğinin aksine, ne 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması, ne 1839 Tanzimat Fermanı'ydı. Bunlar eski iaşeci politikanın tabutuna çakılmış birer çiviydi sadece. Bu dönüm noktası devletin ve tarihçilerin azgın bir eşkıya güruhu saydığı Yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı 1826 yılıydı. Devletin Yeniçerilerden rahatsızlık duyması için haklı gerekçeleri vardı. Çünkü Yeniçeriler şehir loncalarının çıkarlarını devletin ve elitlerin tecavüzlerine karşı koruyan bir güçtü. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, genellikle kabul edildiği gibi, askeri ve siyasi modernleşmeye karşı duranların yok edilmesi değildi. Devletin bu hareketi çok derin ekonomik sonuçlar doğurdu. Çünkü lonca ayrıcalığını koruyan silahlı güç yok ediliyor ve böylelikle yeni rağbet gören laissez-faire[117] politikalarını uygulama imkânı doğuruyordu. Halk egemenliğini savunan Yeniçerilerin yok olmasından sonra, artık devlet serbest ticareti geliştirebilirdi.1838 antlaşması ve 1839 fermanı bu açıdan değerlendirilmelidir.[118]

1882 (H. 17 Muharrem 1300/R.17 Teşrinisani 1298) yılında "Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi" çıkartılır. 8 bölümlük nizamname 44 maddeden meydana geliyordu. Nizamnamenin bölümleri; şirketin teşkili, imtiyazın şirkete devri, şirketin idaresi, şirketin idare heyeti, hesap ve müfredat, gelirlerin taksimi, ihtiyat akçesi, şirketin süresi ve feshi gibi başlıklar altında toplanmıştı.[119] Anonim şirketlerle ilgili ilk nizamnameden beş yıl sonra bu sefer "Memalik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Aliye'de İcra-yı Muamelat

[116] Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s.224.
[117] Yalnızca mülkiyet haklarını korumayı amaçlayan yeterli düzenlemelerin bulunduğu bir ekonomik ortamda özel taraflar arasında alım satım işlemlerinin müdahaleci hükümet kısıtlamaları.
[118] Donald Quateart, (2013), a.g.e., s.22.
[119] Düstur, Zeyl 3,(Şura-yı devlet Encümeni Tarafından tertip edilmiştir) Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, H.1300/M.1883.

İçin Küşad Veyahud Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname" yayınlanır.[120] Nizamnameye göre yabancı ülkelerde kurulan anonim şirketler Osmanlı hükümetinden izinsiz Osmanlı coğrafyasında şubeler kuramaz acentelikler açamazdı. Nizamname gereği teftişler Ticaret Nezareti'ne verilmişti

Devlet 1873 yılında özel sermayeyi, fabrikalarda kullanılacak makine, alet ve edevat için başlattığı vergi muafiyeti ile fabrika kurmaya teşvik etmeyi amaçlamıştı. 1880'li yıllardan sonra özel girişimcilere ait fabrikaların arttığı görülür. Buna bağlı olarak yeni kurulacak fabrikaların inşaatına dair o tarihe kadar yapılan düzenlemelerin yeterli görülmemesi üzerine kapsamlı bir nizamnamenin hazırlanması gündeme gelmiş ve 28.12.1889 tarihli yedi bölüm ve yetmiş beş maddelik "Memalik-i Şahane'de Fabrikalar Tesisine Dair Nizamname Lahiyası" hazırlanmıştır.[121] Fabrika için gerekli izinlere ayrılan birinci bölümde ayrıca fabrikada kullanılacak aletler, hava yenilemeye yönelik tedbirlerin ne olacağı, atık suyun yapıdan nasıl uzaklaştırılacağı, dumanın çekilmesi için tasarlanan yöntemler başvuru dilekçesine eklenmesi istenmiştir. İkinci bölüm ise fabrikaların kurulacağı alanlar hakkında olup İstanbul ve ona bağlı yerler ile nüfusu on binden az olan yerleşim yerlerinde, fabrika inşasının yasak olduğu alanları gösteren bir haritanın ilgili belediyesi tarafından hazırlanması istenmiştir. Fabrika yapımının yasak olduğu alanlar dışında baruthane, silah ve askeri mühimmat depoları, hastahaneler, müzeler, okullar, köşk ve kasırlar ile dini yapıların yakınında fabrika kurulması özellikle yasaklanmıştır. Fabrikanın kurulacağı alanın yedi yüz metre yanında yaşayan halkın itirazı olmaması koşuluyla izin verilebileceği belirtilmiştir.

Nizamnamenin 31. maddesinden başlayan kısımda; gerekli prosedürü tamamlayan girişimciler yapmak istedikleri fabrikanın yüksekliğini ve ölçülerini gösteren plânlarını tahkik komisyonuna iletmeleri gerektiği, komisyonun da yapının yürürlükteki nizamnamelere uygun olduğuna dair görüşünden sonra inşaata geçilebileceği belirtilmiştir.

Çimento fabrikaları, kireç ocakları, cam, çömlek, çini, porselen; kurşundan meydana gelen her şeyin üretimi, dericilik, forsacılık, ispermeçet, yağ mumları, suni, doğal ve bitkisel gübre üretimi, kemik kömürünün üretimi, iğnelerin bilenmesi, kurşun ve arsenik bileşenli boya fabrikaları, tekstil ile ilgili pamuk, yün, ipek ipliği üretim yerleri, tunç ve çeşitli bileşenlerin dökümhaneleri, sağlığa zararlı oldukları, nizamnamenin dördüncü bölümünde belirtilmiştir.

[120] Mecmua-i Lahika-i Kavanin, Artin Asaduryan Şirket-i Müretiyye Matbaası, Desaadet H.1311/M.1893, s.426-429.
[121] DABOA.HR.TO 478/24, H.05. 05.1307/M. 28.12.1889.

1897 yılında çıkartılan Fabrikalar Nizamnamesi ile fabrikaların nasıl ve ne şekilde kurulacağına dair genel kurallar on üç madde altında açıklanmıştır.[122]

Endüstrinin gelişebilmesi için gerekli olan en önemli şartlardan biri olan Avrupa'daki gibi sermaye sahibi girişimcilerin varlığı idi. Osmanlı iktisadi sisteminde böyle bir zümrenin doğmasına elverişli şartları içinde barındırmadığı söylenebilir. Normal olarak iç pazara yönelen üretim ve mübadelede çoğu kere, şehir esnaflık üretiminde de devlet karları, mümkün olduğu kadar kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Bunda her zaman başarılı değildi. Endüstri ve ticarette devletin normal meşru saydığı kâr sınırı %5 ile %15 arasında değişir, genellikle %10'un altında bulunurdu. Dini yasaklara rağmen fiilen meşruiyeti kabul edilen faizlere, ticaret ve sanayi kredi ve sermaye akışının sınırlı kalacağına şüphe yoktur.[123]

Sanayileşmenin temel sorunu olan sermaye ve nitelikli iş gücü yetersizliğini aşmak için önemli merhaleler aşan Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesini asıl engelleyen unsurların hammadde yetersizliği ve teknoloji üretememek olduğu görülmektedir. Sanayi teknolojisi ithal edilip büyük kaynaklar harcanarak kurulan fabrikaların rekabet güçleri teknoloji geliştirilemediğinden zamanla tükenmektedir. Fabrika kuruluşu tamamlandığında yeterli hammadde temin edememenin önemli bir engel oluşturduğu görülmektedir. Zaman ilerledikçe bu engele fabrika teknolojisinin yenilenmesi sorunu da eklenmektedir.[124]

2. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'nın iktisadi ideolojisi 1908-1914 dönemi, 1914-1923 dönemi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Birinci dönemde Tanzimat'tan gelen tartışmaların devam ettiği dönemdir. Osmanlı'nın bu dönemde kalkınma hamlesi sanayi mi, ziraat ağırlıklı mı olacak soruları, sanayiye dayalı kalkınmaya himayeci devlet anlayışını benimsediği 2. Meşrutiyet döneminde özellikle de 1. Dünya Savaşı dönemine rastgelen ikinci dönemde savaşın etkisiyle liberal tutum yerini korumacı ve müdahaleci milli bir anlayışa bırakmıştır.[125]

19. yüzyıl Osmanlı endüstrisi sanıldığının aksine hiç de can çekişmiyordu. Aslında toplam üretim düzeyleri 1914 yılında 1800'e göre daha yüksekti. Öte yandan, yün, pamuk ve keten dokuma üreticilerinin uluslararası ihracat pazarları tamamen yok olmuştu. Dönemin sonunda, bu üreticiler artık bir zamanlar ürünlerinin önemli tüketicileri olan Batı ve Orta Avrupalılar için hemen hemen hiçbir şey üretmiyorlardı. İhraç edilen Osmanlı imalat ürünlerinin mutlak

[122] DABOA., BEO, 942/70597, H. 25.11.1314/M.27 Nisan 1897.
[123] Mehmet Genç, a.g.e., s.230,231.
[124] Ahmet Kal'a, Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.1, İstanbul 2003, s.252,253.
[125] Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Fakültesi Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s.54-57.

değerinin dönemin sonunda dönemin başına oranla daha büyük olması pek ala güçlü bir olasılıktır. Ne var ki,19. yüzyılda imalat sektörünü anlamak için asıl anahtar iç pazardır.

Osmanlı tekstil işçilerinin çoğu ülke içindeki tüketiciler için dokuma, baskı ve boyama işlemlerini yapıyordu, gerçi 19. yüzyılda devlet toprak kayıplarına uğramıştı ama yaklaşık 1914'te bu tüketiciler 26 milyon gibi geniş bir kitleyi oluşturuyordu.[126] Osmanlı endüstrisi kendi içinde 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyüyüp gelişmesine rağmen dünya ekonomisi içinde ise küçülmüştür. Osmanlı'nın 1830 yılında dünya ticaretinde %3 olan payı, 1910'a gelindiğinde %1'in altına düşmüştü.[127]

1910'lu yıllarda iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi ulusal burjuvazi yaratma amacıyla Osmanlı coğrafyasındaki çeşitli şehirlerde yiyecek temini, askeri ihtiyaçların satın alınması gibi konularda yerli tacirlere ayrıcalık sağlamıştır. Devlet eliyle bir burjuva yaratma anlamına da gelen bu eylemde seçilen kişilerin İttihat ve Terakki'ye yakın olmaları dikkat çekicidir.

İttihat ve Terakki endüstrileşmede Türk kökenli girişimcilerin öncülük etmesinden yana bir politika izledi. Ancak çoğunlukla küçük ve orta boy yerel ticarethane sahibi Türk iş adamları yeterince organize değillerdi ve endüstrileşme hamlesine öncülük etmeleri de mümkün olmadı.[128]

Ulusal nitelikte bir kapitalizme yönelişin karşısında en önemli engel Türk burjuvazisinin cılızlığı idi. Osmanlı burjuvazisi vardı ancak bu sınıfın üç önemli niteliği endüstride değil, ticarette (ağırlıkla dış ticaret) gelişmiş olması ve buna bağlı olarak aracı konumunda bir özellik taşımasının yanı sıra büyük ölçüde gayrimüslim (Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten) unsurlardan oluşması idi.[129]

İttihat ve Terakki idarecilerinde millileşme politikası gereğince, o dönemde sermayeyi elinde tutan gayrimüslim halk yerine Müslümanları koyma politikası söz konusuydu. Bu kapsamda Rum ve Ermenilerin ekonomideki etkilerini kırabilmek için İttihat ve Terakki'nin kurulmasında ve gelişmesinde desteği olan Yahudilerle iş birliğine girerek milli bir ekonomi yaratma çabasındaydılar. Yahudiler amaca ulaşmak için bir araçtı.[130] İttihat ve Terakki ileri gelenleri Avrupa'nın saygınlığını kazanmak ve iş birliğini sağlamak için en önemli faaliyetin liberal

[126] Donald Quateart, (2013) a.g.e., s.39.
[127] Charles İssawi, *An Economc History of the Middle East and North Africa*, New York 1982, s.24.
[128] Ali Tekin, a.g.e., s.66.
[129] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, Ankara 1988, s.15.
[130] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.390.

ekonomik politikalardan geçtiği düşüncesindeydi. Bu kapsamda yürütülen ekonomik politikalarda endüstri önemliydi ve devlet ekonomisinin düze çıkması ona bağlıydı.

1909 ve 1910 yıllarında hazırlanan yasa tasarılarında kurulacak fabrikaların nitelikleri, devletçe desteklenmesi, vergi (emlak, temettü, öşr) muafiyetleri gibi konuları içeriyordu. Bunda da amaç geleneksel imalathane bilincinden çıkıp belli büyüklükteki fabrikaların açılmasını sağlamaktı.[131] Bu yasa tasarısı 1913 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun alt yapısını oluşturuyordu.[132] Teşvik-i Sanayi'den yararlanacak fabrikalar için belirli kriterleri karşılamak durumundaydı. Nizamnameye göre fabrika yapıları, makine, alet ve edevatlarla birlikte sermayesinin en az bin lira değerinde olması ve en az beş beygirlik muharrik güçle çalışan motor bulundurması, bir yıl içinde yedi yüz elli iş günü zarfında işçi çalıştırıyor olması bu kriterler arasındaydı.[133]

Şirket veya fabrika kurmak için verilen imtiyazlarda belirli şartlara uyulması zorunlu idi. Buna göre belirli bir alan sınırlanmasının olduğu, aynı bölgede benzer üretimi yapan fabrikaların açılmasına müsaade edilmesi, imal edilen ürünün yanı sıra o ürünün ticaretini yapmak da imtiyaz sahibine aitti. Ayrıca imtiyaz sahibi fabrikasını kuracağı bölgedeki faal fabrikaların veya insan gücü ile iş yapan mahalli ölçekteki imalathanelerin kapatılmasını sağlayacak veya yenilerinin açılmasını önleyecek bir talepte bulunamazdı. Buna ek olarak imtiyaz bölgesi dışında kalan bölgelerdeki ürünlerin imtiyaz alanı içine girmesine ve Avrupa'dan ithal malların da imtiyaz bölgesine girmesine engel olamazdı.[134]

Bazı şirketlerde imtiyaz için bir anonim şirket kurulması zorunlu idi. İmtiyaz sahibi fabrika kurmak için inşaat süresince sermaye ispat ve temininin yanı sıra bazı kuruluşlardan Osmanlı Bankası üzerinden fabrika kurulması halinde iade edilmesi koşuluyla kefalet akçesi alınması şartı getirildiği görülür. Fabrikanın yeri yerel yönetimin izni ile sorunsuz bir bölgede uygun bir yere kurulması öngörülmüştür.[135]

Kurulacak şirketin kuruluş amacı ve hükümlerini gösteren tüzük taslağı üzerine önce Ticaret Nezareti'nce gerekli incelemeler yapıldıktan sonra sadrazamlık makamına gönderilir, oradan da Şura-yı Devlet'e havale olunurdu. Maliye dairesi ve genel kurulca yapılan incelemeler ve

[131] DABOA., HR.İD., 1169/4, M.14.10.1910.
[132] DABOA., HR.İD., 1169/7, M.17.02.1914.
[133] DABOA., DH. UMVM., 78/1 H.1331/M. 1913.
[134] Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyıl'ın ikinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *AÜSBFD.*, S.1, C.27, Ankara 1977. s.146,148.
[135] Gündüz Ökçün, (1977), a.g.m., s.158,159.

değişiklikler Heyet-i Vükela'ca uygun görülmesi halinde padişah tarafından onaylanarak şirketlerin kurulması sağlanırdı.[136]

İttihat ve Terakki Partisi iktidara mutlak hâkim olduğu 1913 yılında, 1909'da alt yapısını yaptıkları ekonomik projeleri "Milli İktisat" programı kapsamında uygulamaya başlamışlardı. 1915 yılında yedi büyük şehirde her biri beşten fazla çalışanı olan toplam 14.060 kişiye iş alanı sunan 283 sanayi kuruluşu mevcuttu. Bu kuruluşların %52,2 İstanbul'da olup %81'i de özel mülkiyetteydi.[137]

1914 yılında Osmanlı hükümeti bu dönemde kadar büyük ödünler verilen kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmış olduğunu bildirdi. Avrupalı devletlerin tepkisini çeken bu duruma Osmanlı müttefiki Almanya'da tepki göstermişti.

Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1917 yılında yayınlanan ve 1313-1915 yılları arasını kapsayan istatistiklerde Osmanlı Devleti'nde 117 sanayi kuruluşu devlet tarafından teşvik aldığı bu sanayi kuruluşlarından 63'ünün İstanbul sınırları içindeki fabrikalar olduğu bilinmektedir. Bu istatistiklerde yapılan sayımlarda amaç, üretim, imalat, miktar ve değeri, çalışanların sayısı bakımından az çok önem taşıyan sanayi kuruluşlarını toplayıp derlemek olduğu için, küçük sanayi ve ev sanayii bu sayımın dışında bırakılmıştır. Belirtilen koşullar altında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sanayi kuruluşlarına başvurulmuştur. 1 Kanun-i evvel 1329/M.14 Aralık 1913 tarihli bu kanun ile toplam değeri 1000 lirayı geçen ve yılda toplam olarak 750 gün miktarda işçi çalıştıran ve en az 5 beygirlik muharrik güç kullanan ve tabii hammaddeleri veya yarı imal maddeleri başka bir şekle sokan fabrikalara da bazı muafiyetler tanımaktaydı.[138]

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanmak isteyen fabrika sahipleri için R.1 Teşrinisani 1331/1915 yılında "Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstifade Etmek Üzere Müracaat Eden Fabrika Sahiplerinin Verecekleri Haritaların Tasdiki Matlubat-ı Belediyenin Tamamen Tahsil ve İstifasına Talik Edilmeyerek Müracaat Vukuunda Bittastik Sahiplerine İtasına Dair Tezkire-i Emanet Penahı" yayınlanır.[139] R.14 Ağustos 1334/1918 tarihinde de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun bazı maddelerine açıklık getirmek için Şura-yı Devlet tarafından karar alınır.

[136] *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Yayına Hazırlayan: Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011, s.72,73.(Bu yayın Ticaret ve Zıraat Nezareti tarafından 1918 yılında yayınlanmış "Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri" kataloğudur)
[137] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi, "Alman Ruhu"*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.353.
[138] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.18.
[139] Osman Nuri Ergin, 8, (1995), a.g.e., s.4475-76.

Kararda 1.madde gereğince, yedinci maddenin 4. fıkrası ile 13 ve 14. maddelerine açıklık getirilmiştir.

1913-15 yılındaki sayımlarda Osmanlı endüstrisinin bölgelere ve etnik yapıya göre dağılımında İstanbul 149 tesis ile endüstri kuruluşlarında ülke genelinin %52,2'sini, İzmir 61 tesis ile %21,5'ini, diğer şehirler ise 73 tesis ile %25,8'ini bünyesinde barındırıyordu. Toplam 283 tesiste 15.000 işçi çalışıyordu. Etnik yapıda ise 15 tesis Müslüman Türkler tarafından kurulmuş işçilerin %15'ini; 50 tesis Rumlar tarafından kurulmuş işçilerin %60'ını; 20 tesis Ermeniler tarafından kurulmuş işçilerin %15'ini; 5 tesis Museviler tarafından kurulmuş, işçilerin %10'nu oluşturuyordu. 10 tesis ise yabancılar tarafından kurulmuş olup çalışan işçi sayısı belirtilmemişti.[140]

[140] Haydar Kazgan, Toktamış Ateş, Murat Koraltan, "Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, C.1, Kuruluştan Cumhuriyet'e İMKB.Yay. İstanbul 1999, s.66.

3.1.Osmanlı Maden İmtiyazları ve Sonuçları

Osmanlı coğrafyası zengin maden yataklarını içermekteydi. Çeşitli maden sanayine hayat veren bu kaynaklar en çok imparatorluğun Avrupa toprakları ile Anadolu topraklarında bulunmakta ve işletilmekte idi.[141]

Osmanlı Devleti'nde madenler 16. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik olmadıkları için yavaş yavaş terkedilmeye başlamıştı. Genel olarak madenler 17. yüzyılın sonuna kadar âtıl kalacaktı. Bunda mevcut teknoloji ile maden ocaklarında azalan getirisi ile Osmanlı altın ve gümüş madenleri için Amerika'dan Avrupa'ya gelen altın ve gümüşün etkili olduğu görülür.[142]

Osmanlı'da 1858 yılına kadar maden işletmeciliğinde vergi dışında farklı bir uygulama yapılmamıştır. Aynı yıl çıkartılan "Arazi Kanunnamesi"yle kimin uhdesinde olursa olsun miri arazide yer alan ve "Mevaadd-ı Madeniye" olarak adlandırılan ilk grubu oluşturan altın, gümüş, bakır, demir, kükürt, bor, kobalt, şap, maden kömürü, cıva, güherçile, zımpara, tuz vb. madenlerin devlete ait olduğu belirtilmiştir. "Mevaad-ı Gayri Madeniye" olarak adlandırılan mermer, çakmak ve alçı taşı, kireç, kum, kil vs. gibi madenler ise ikinci grubu oluşturuyordu.

Madenciliğin çöküşünü hızlandıran etmenlerin biri de maden mevzuatının dönemin şartları ile orantılı gelişmemiş olmasıydı. Tanzimat'tan önce devlet, toprak üzerinde yüksek mülkiyet ve denetim hakkına sahipti. Toprağa tasarruf edenler devletin kiracısı durumunda idi. Eğer madenin ortaya çıktığı arazi tasarrufa elverişli ve devamlı bir tasarrufa konu oluyorsa mutasarrıfın gücü yettiği takdirde beşte birini devlete eda etmek şartıyla işleyebiliyordu. Gücü yetmediği takdirde bu hususta bir hakkı tanınmazdı.[143]

28 Mayıs 1861 tarihli irade ile yürürlüğe giren, beş bölüm ve elli dört maddeden oluşan "Maadin Nizamnamesi"yle maden işletme imtiyazı şahıslara verilebileceği gibi şirketlere de verilebilecekti, teminatın ödenmesi halinde bir şirket birden fazla maden imtiyazı alabilecek, yabancı şahıs ve şirketlere maden işletme imtiyazı verilmeyecek ancak yabancılar Osmanlı tebası tarafından kurulan şirketlere ortak olabilecekti. İmtiyaz süresi ise on yıl olarak belirlenmişti[144] Ne var ki; 1867 yılında yürürlüğe giren "Yabancıların Mülk Edinmeleri Kanunu" ile yabancı şirketlerin veya şahısların Osmanlı coğrafyasında maden işletme imtiyazı

[141] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VI, (Islahat Fermanı Devri 1856-1861),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2007, s.243.
[142] İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Alan Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 1989, s.31.
[143] Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, C.2, S.1, s.120.
[144] DABOA., C.DRB, 28/1360, H.09.01.1318/M.17 Temmuz 1861; 41/2044, H.09.01.1278/M.17 Temmuz 1861.

aldığı, 1869 nizamnamesiyle birlikte daha önceki nizamnamenin daha da genişletildiği ve imtiyaz süresinin doksan dokuz yıla çıkartıldığı görülür.[145]1873 yılında kurulan bir komisyonun hazırladığı raporda önemli görülen dokuz konu Şura-yı Devlet'e bildirildi. Maden imtiyazı alanların maden bölgesinde kalhane ve fabrika kurmaya teşvik edilmiştir.[146] Nihayetinde 7 Eylül 1887 tarihinde madenlerin işletilmesi ile ilgili bir nizamnameyi 1906 yılındaki nizamname takip eder. 1906 yılında yayınlanan nizamname ile ilgili hazırlık aşaması birtakım pazarlıklar ve değişiklik istemlerinin yoğun yaşanmasına neden oldu.[147] Maden nizamnamesi yalnız yeni madenlerin araştırılmasına ve kurulacak yeni işletmelere dairdi. Mevcut işletmelere dair herhangi bir kayıt bulunmadığına göre, onlar eski mevzuat dairesinde çalışmalara devam edeceğini gösteriyordu. Tanzimat'ın her alanında yapılan ıslahat hareketlerinde görülen ikilik böylece maden mevzuatında da kendini gösteriyordu.[148]

Osmanlı hükümetinin ithalatla ilgili gümrük vergilerinin artırılmasını gündeme getirdiği bir ortamda kapitülasyon engeline takılıyordu. Borçlanma ile birlikte bütçede meydana gelen açığı kapatmak için ithalat vergisinin artırılmasına yönelik tek taraflı işlem yapılamadığı için dış ticarette en büyük payı elinde bulunduran İngiltere'nin vergi artışına sıcak bakması da düşünülemezdi. Nitekim İngiliz dış işleri bakanı Lord Lansdown, Osmanlı'nın Londra Sefaretine gönderdiği ültimatom şeklindeki yazıda tepkilerini dile getirmiştir. Vergi artışı ile birlikte Osmanlı hazinesine girmesi beklenen gelir yaklaşık 750.000Lira civarında idi. Bu %25 olan senelik 187.500Lira borçlara karşılık Duyun-i Umumiye idaresine bırakılacağından geri kalan paranın Vilayet-i selase bütçesinde tahmin edilen 800.000 Liralık açığı da kapatması mümkün değildi.[149]

Son nizamname ile maden türlerine göre farklı sürelerde imtiyaz verildiği görülür. 1887 tarihli nizamnamede 1882 yılında Sadrazam Said Paşa öncülüğünde maden mühendisleri yetiştirmek için bir okul kurulur. 1914 yılında 1. Dünya savaşı öncesinde ise Osmanlı hükümeti ekonomik bağımsızlıkla ilgili önemli bir adım atar ve kapitülasyonların kaldırıldığını ilan eder.

Devlet Arşivleri'nde tasnifi yapılan belgeler üzerinde yapılan incelemede; maden işletmeleri ile ilgili verilen imtiyazların büyük çoğunluğu yabancı uyruklu şirketler ve girişimcilere olduğu görülür. Osmanlı madenlerini işletmek veya maden arama ile ilgili çeşitli zamanlarda çıkartılan

[145] DABOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, No:2, S.201-216.
[146] DABOA., MV., 7/77, H.10.05.1303/M.14 Şubat 1886.
[147] DABOA., ŞD. 536/49, H.25.06.1324/M.16 Ağustos 1909.
[148] Enver Ziya Karal, a.g.e., s.348.
[149] Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi" Duyun-u Umumiye"*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı, İstanbul 1979, s.148.

şartnameleri yerine getirip imtiyaz alan yabancı devletlerin başında İngiltere ve Fransa gelmektedir. Onları Almanya, İtalya, Yunanistan, Amerika, Avusturya –Macaristan, Rusya ve Karabağ takip eder.[150]

1878 yılında yabancı memurlara[151]ve Konsoloslara meadin imtiyazı verilmemesi kararlaştırılmasına rağmen[152] Ereğli madenleri özel bir imtiyazla Mösyö Munye'ye,[153] İnegöl'deki krom maden işletme imtiyazı İtalyan İspiridon'a,[154]Tire kazasında Halkapınar Çiftliğinde bulunan zımpara madeni işletme imtiyazı İngiliz tebasından Frederick Şarno'ya,[155] Lice kurşun madenleri Rus David Salamon uhdesinde iken Alman Meadin-i Şarkiye Şirketi ortakları Y. Rittershausten ve G. Rittershausten'a,[156] Karesi bor madenleri işletmecisi Fransız fabrikatör Demazor'a,[157]Ereğli Maden-i Hümayunu'nda Kozlu mevkiinde bir liman inşasıyla madenden çıkartılmış kömürün nakli Yanko Bey'e,[158] Aydın'daki maden işletme imtiyazı sahibi İngiliz John Peterson'a,[159]Kastamonu ili, Cide kazası Aydos Köyü civarındaki kömür madeni işletmesi Mahakoğlu Tanail ve Serkis Efendi'ye[160] Karesi dâhilindeki borasit madeni imtiyazı İngiliz Mösyö Hanson'a[161] verilmiştir.

Selanik, Kesendire madenleri, Kesendire Madenleri Şirketi kurucuları Allatini Kardeşler, Henriko Mizrahi, Roma'da bulunan J.B.Serpieri ile İzodor Keşfiyat Şirketi'ne 14 Ekim 1893'te verilir. 9 Mart 1895 tarihinde ise Manastır'daki krom madenleri Atnoş Zaho Efendi'ye verilir. Ancak Zaho 10 Ağustos 1896 tarihinde haklarını Allatinilere devreder.

Ereğli Liman ve kömür işletmesi Meadin Anonim Şirketi'nin sahibi Baron De Nerov'ya,[162] Konya'nın Kardi nahiyesindeki krom madeninin işletmesi Mösyö Rahbani'ye,[163]Aydın'ın Kuşadası kazasına bağlı Ayasluğ nahiyesinin Çerkence karyesindeki zımpara madeni işletmesi imtiyazı Arnest Abot ve Bedros Balyan'a,[164] Sivas'taki simli kurşun madenleri işletmesi İngiliz Amiral Sir Edmund Commerl'a,[165] Erzincan, Tercan Kazası Pulk Köyü'ndeki petrol ve neft

[150] DABOA., Y.PRK.OMZ., 2/56, H.12.04.1318/M.9 Ağustos 1900.
[151] DABOA., MB.İ., 43/17, H.09.01.1295/M.13 Ocak 1878.
[152] DABOA., İ.ŞD., 41/2145, H.29.10.1295/M.26 Ekim 1878.
[153] DABOA., A.MKT.MHM., 34/44, H.05.07.1296/M.25 Haziran 1879.
[154] DABOA., İ.DH., 792/64338, H.13.10.1296/M.30 Eylül 1879.
[155] DABOA., Y.A.HUS., 164/136, H.16.07.1297/M.24 Haziran 1880.
[156] DABOA., HR.UHM., 216/19, M.01.06.1878.
[157] DABOA., Y.PRK.OMZ., 1/16, H.29.02.1301/M.30 Aralık 1883.
[158] DABOA., ŞD., 6/61, H.04.11.1309/M.31 Mayıs 1892.
[159] DABOA., A.DVN.MKL., 88/26, H.29.12.1309/M.25 Temmuz 1892.
[160] DABOA., İ.ML., 1/59, H. 26.02.1310/M.19 Eylül 1892.
[161] DABOA., A.DVN.MKL., 17/61, H.29.12.1310/M.14 Temmuz 1893.
[162] DABOA., HR.TH., 182/2, M.16.09.1896.
[163] DABOA., MV., 90/68, H.16.06.1314/M.22 Kasım 1896.
[164] DABOA., BEO., 871/65299, H.17.06.1314/M.23 Kasım 1896.
[165] DABOA., Y.PRK.TŞF., 5/7, H.08.03.1315/M.7 Ağustos 1897.

madenlerinin imtiyazı Alman Şarl Rayzer'a,[166] Mihalıç Kazası'ndaki litografya taş ocaklarının işletmesi İngiliz Aleksandre Şarl ve arkadaşlarına,[167] İstanbul Sarıyer'deki bakır madeninin işletmesi İngiliz Reed'e[168] verilmiştir.

1901 yılında Maden imtiyazlarının yabancılara verilmeyeceği gündeme gelmiş hatta bir nizamname tasarısı da hazırlandığı [169] ancak yeni maden Nizamnamesi'ne İngiliz sefirin ettiği itirazlar sonucu ferman buyurulmadan madenleri işletmek imtiyazını sağlama çalışmalarına karşı Bab-ı Ali'nin durumu toparlamaya çalıştığı bilinmektedir.[170] Ne var ki yabancılara maden imtiyazı verilmesi daha da artarak devam etmiştir. Nizamnamelere göre bir ülke yabancı devlet girişimcileri birden fazla devlet girişimcisiyle ortaklaşa imtiyaz alabiliyordu. 1900 yılında en fazla ortaklık Osmanlı-İngiltere vatandaşları arasında olurken onları Osmanlı- İtalya takip etti.[171]

Bu tarihten sonra; Keşan kazasında hudut üzerinde bulunan linyit kömürü maden çıkarma imtiyazı Fransız Ogüst Rive'e,[172]Keşan Linyit madeni işletmeleri Fransa ve Avusturya tebasından Ogüst Ribo ile Silloposas'a,[173]Adapazarı'nın Karasu nahiyesine bağlı Kurudere karyesinde Irmık Dere ve Sarıcılar mevkiinde simli kurşun ve çinko maden imtiyazı Artin Karamanyan'a,[174] Kastamonu'nun Daday kazasındaki krom madenlerinin imtiyazı Yavani Efendi'ye,[175] Aydın Bozüyük nahiyesinde Bini Köyü'ndeki zımpara taşı maden çıkarma imtiyazı Edward Witel'e verilmiştir.[176]

Devlet Arşivleri'nde yapılan araştırmada ayrıca; Sivas'ın Hafik kazasına bağlı Ortaköy'deki bakır madeninin işletmesi İshak Fernandes'e,[177] Cide ve Bartın kazalarındaki kömür madeni çıkarma imtiyazı Serkis Bey'e,[178]Aydın'ın Nif Kazası'ndaki simli kurşun ve çinko madeni işletmesi Fransız Kaşrohe'ye,[179] Dersaadet sınırları içinde maden kömüründen elde edilen gazın dağıtımı ve işletmesi imtiyazı Fransız Octave Bezanson ve Lois Bauer'e,[180] Konya'nın

[166] DABOA., Y.PRK.OMZ., 2/22, H.29.02.1316/M.18 Temmuz 1898.
[167] DABOA., Y.PRK. OMZ., 2/34, H.16.04.1317/M.24 Ağustos 1899.
[168] DABOA., MV., 101/8, H. 01.06.1318/M.26 Eylül 1900.
[169] DABOA., HR.İD., 2018/67,68, M.12.12.1901.
[170] DABOA., Y.PRK.OMZ., 3/52, H. 20.12.1323/M.15 Şubat 1906.
[171] DABOA., Y.PRK.OMZ., 2/56, H.12.04.1318/M.9 Ağustos 1900.
[172] DABOA., DH.MKT., 501/:47, H.03.02.1320/M.12 Mayıs 1902.
[173] DABOA., MV., 110/18, H.11.07.1322/M.11 Eylül 1904.
[174] DABOA., BEO., 3473/260446, H.24.12.1326/M.17 Ocak 1909.
[175] DABOA., İ.MT., 7/4, H.15.03.1327/M.06 Nisan 1909.
[176] DABOA., İ.MT., 7/7, H.30.04.1327/M.20 Mayıs 1909.
[177] DABOA., MV., 133/30, H.16.10.1327/M.31 Ekim 1909.
[178] DABOA., İ.MMS., 144/41, H.07.12.1329/M.29 Kasım 1911.
[179] DABOA., İ.TZT., 1/32, H. 19.04.1332/M.17 Mart 1914.
[180] DABOA., A.DVN.MKL., 58/6, H.10.07.1332/M.04 Haziran 1914.

Sudirhemi nahiyesi, Süzme Köyü'ndeki cıva madeni işletmesi İngiliz Alfred Barkıl ile Fransız Mohir'e,[181] İzmit'in Pamukova nahiyesi, Kurtbelen Köyü'ndeki manganez maden imtiyazı Resid Macron, ve Mıgırdiç Haçatoryan'a, Kırşehir'in Keskin kazasına bağlı Halkalı Köyü'ndeki simli kurşun ve bakır madenlerinin işletmesi Yunan tebaasından Yani Sinodino, Stelyo ve Siperi'ye,[182] Giresun, Görele, Gırlak Mahallesi'ndeki Bakır madeni İngiliz Frederick Howard'a,[183] İzmir, Seydiköy, Gümüldür karyesindeki simli kurşun madeni işletmesi Fransız George Prodom'a,[184]Milas, Karaoğlan Karyesi'ndeki demir ve zımpara madeni işletmesi Alman Albert Kiesche'e,[185] Fethiye, Göçek Karyesi'ndeki manganez madeni işletmesi Vartanes Mardikian Efendi'ye,[186]Adapazarı dâhilinde bakırla karışık simli kurşun ve çinko madenleri işletmesi Alman Şark Meadin Şirketi Müdürü Henry Guldenburg'a, [187]Ordu Çakanus ve Yakacık Köyü'ndeki bakırla karışık simli kurşun madeni işletmesi Viçent Rahçi'ye,[188] Aydın, Saruhan zımpara madeni işletmesi Alman Frank Koops'a[189] verildiği görülmüştür.

1919 yılında Memalik-i Osmaniye'de şimdiye kadar verilen meadin imtiyazları hariç sulh anlaşmasına kadar kimseye maden arama ruhsatnamesi verilmeyeceği bildirilir.[190]

Ancak 1919 yılı ve sonrasında da yabancılara maden arama ve işletme imtiyazı verilmiştir. Yapılan araştırmada; Edremit kazasındaki demir madenleri işletmesi Konstantin Panani'ye,[191] İtalyan maden işletmesi Joseph ile maden işletmecisi Ruhbani Efendi manganez madeni işletmesi için imtiyaz aldığı görüldü.[192] Malatya, Tepehan mevkii bakır işletmesi için Kigork Aslanoğlu ve Samancıoğlu Kigork,[193]Kastamonu'nun Azdavay ve Daday'daki kömür madeninin işletmesi için Yunan Valmas Antuan ve Haralombos Yosefidis,[194] Fethiye'deki krom madenlerinin işletmesi için İngiliz Ernest Peterson ve Dauglas Peterson,[195] İzmir'de civa madenlerinin imtiyazını elinde bulunduran ve yeniden ruhsat alan Karabet Arapyan ve arkadaşları,[196] İçel'in Anamur Kazası Kelviran ve Gömçebelen köylerindeki simli kurşun

[181] DABOA., İ.MT., 9/2, H.28.09.1332/M.20 Ağustos 1914.
[182] DABOA., İ.TZT., 1/49, H.22.04.1334/M.27 Şubat 1916.
[183] DABOA., İ.DUİT., , 25/4, H.06.02.1335/M.2 Aralık 1916
[184] DABOA., İ.DUİT., 25/3, H.28.09.1335/M.18 Temmuz 1917.
[185] DABOA., İ.DUİT., 25/12, H.13.04.1336/M.26 Ocak 1918.
[186] DABOA., İ.DUİT., 25/15, H.22.04.1336/M.4 Şubat 1918.
[187] DABOA., MV., 211/90, H.15.05.1336/M.26 Şubat 1918.
[188] DABOA., İ.DUİT., 27/9, H.28.02.1337/M.3 Aralık 1918.
[189] DABOA., İ.DUİT., 25/10, H.26.07.1337/M.27 Nisan 1919.
[190] DABOA., MV., 216/97, H.30.11.1337/M.27 Ağustos 1919.
[191] DABOA., MV., 217/195, H.28.03.1338/M.21 Aralık 1919.
[192] DABOA., İ.DUİT., 24/2, H.15.01.1338/M.10 Ekim 1919.
[193] DABOA., İDUİT., 24/10, H.15.02.1339/M.29 Ekim 1920.
[194] DABOA., İ.DUİT., 29/10, H.05.08.1338/M.24 Nisan 1920.
[195] DABOA., İ.DUİT., 29/15, H.24.10.1338/M.11 Temmuz 1920.
[196] DABOA., Y.EE.KP., 38/3720, H.29.12.1341/M.12 Ağustos 1923.

madeni işletmecisi İtalyan Alfred Billiyoti,[197] maden arama ve işletme için ruhsat alan yabancı uyruklu kişiler olarak karşımıza çıkar.

1922 yılında petrol, neft ve havagazı madenlerinin arama izninin kimseye verilmeyeceği belirtilse de[198] yabancılara verilen maden işletme imtiyazının Cumhuriyet döneminde de devam ettiği görülmüştür.

Cumhuriyet Dönemi'nde; Muğla'nın Sultaniye Köyü'ndeki krom madeni imtiyazı Ernest Matkiko'ya yeniden verilir.[199] Muğla'nın Çenger Köyü'nde bulunan krom madeninin imtiyazı Amerikalı Thomas'a,[200] Van'ın Beşparmak ve Kurzat köylerindeki Müşir Fuat Paşa'ya ait petrol işletme imtiyazının Fransız Emil Mayen'e,[201] Muğla ilinin Kozağaç Köyü'nde bulunan zımpara taşı maden imtiyazının Amerikalı Ernest Emanifkoy'a, [202] yine Muğla'nın Nebigüne Köyü'ndeki zımpara taşı madeninin işletmesi Octavius Vital'e,[203] Balıkesir'in Aziziye ve Yıldız köylerindeki borasit madeninin işletmesi İtalyan George Vitalis'e,[204] İzmir'in Fetrek köyündeki manganez ve demir maden işletme imtiyazı Ahmed Nureddin Bey ile Fransız Günel Blum'a,[205] Eskişehir'in Sebetçi Köyü'ndeki magnezit madeni imtiyazı Fransız İshak Yaziyel'e [206] Karesi'nin Sultançayırı Köyü'ndeki kömür ve asfalt madenleri arama imtiyazı H. Bern William'a,[207] Karesi'nin Sultançayırı ve Ömer köylerindeki borasit maden işletmesi İngiliz Şarl Lutning'e, 1929 yılında Ereğli, Kozlu sahasında bulunan 383 nolu kömür ocağı işletmeciliğinin İtalyan Jean Deskofy'e,[208] yine Ereğli, Kozlu'daki Abdülkadir Paşa'ya ait Taşkesen Kömür Ocağı'nın %80 hissesinin Fransız Leon For'a,[209] Keçiborlu kükürt maden ve fabrikasının İtalyan Jean Deskofy'e,[210] yine Ereğli kömür havzasındaki Çamlı Kömür Ocağı'nın General Domin E-Metalurji Şirketi'ne,[211] Eskişehir'in Küplü Köyü'ndeki krom madeni imtiyazının Alman Alfred Palika'ya verildiği görülmüştür.[212]

[197] DABCA., 30-18-1-2, 28/33-3, 27.04.1932.
[198] DABCA., 30-18-1-1, 6/38,15, 03.11.1922.
[199] DABCA., 30-18-1-1, 9/21,16,03.04.1924.
[200] DABCA., 30-18-1-1, 10/31,4, 22.06.1924.
[201] DABCA., 30-18-1-1, 10/41,17, 27.08.1924.
[202] DABCA., 30-18-1-1, 11/51,8, 22.10.1924.
[203] DABCA., 30-18-1-1, 11/51,9, 22.10.1924.
[204] DABCA., 30-18-1-1, 11/52,14, 26.10.1924.
[205] DABCA., 30-18-1-1, 11/52,15,.26.10.1924.
[206] DABCA., 30-18-1-1, 13/14,9, 12.03.1925.
[207] DABCA., 30-18-1-1, 15/:61,5, 20.09.1925.
[208] DABCA., 30-18-1-2, 5/50,2, 09.10.1929.
[209] DABCA., 30-18-1-2, 5/50,3, 9.10.1929.
[210] DABCA., 30-18-1-2, 6/56,12, 29.11.1929.
[211] DABCA., 30-18-1-2, 8/1,6, 01.01.1930.
[212] DABCA., 30-18-1-2, 10/22,18, 26.04.1930.

1926 yılında yabancılara verilen imtiyazların yanı sıra aralarında Türk uyruklu işletmecilerin de olduğu 17 maden ocağının feshi yapılır.[213] Bunu 1926-35 yılları arasında diğer maden işletme fesihleri takip eder. Fesihlerle birlikte birkaç maden işletmesi yerli sermayeye devredilirken çoğunun yine yabancı sermayeye devredildiği görülmüştür. Yabancı devletler Osmanlı coğrafyasında bulunan her türlü maden için ruhsat aldığı gibi Osmanlı tebaasına mensup Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar da yabancı devlet mensubu girişimcilerle ortak maden imtiyazı aldığı, alınan imtiyazların süresinin 15 ile 99 yıl arasında değiştiği ama büyük çoğunluğunun 99 yıllık olduğu tespit edilmiştir.

[213] DABCA., 30-18-1-1, 19/37-16, 30.05.1926.

3.2. Osmanlı Döneminde İstanbul Dışında İnşa Edilen Endüstri Yapıları Listesi[214]

Osmanlı endüstri kuruluşlarının büyük bölümü İstanbul'da yoğunlaşmıştır. İstanbul'dan sonra en fazla endüstri kuruluşunun bulunduğu il İzmir'dir. Onu da Bursa, Selanik, İzmit, Manisa, Balıkesir gibi iller takip eder. İstanbul dışında yapılan tesislerde yapının hizmet verdiği sektörün işlevsel ihtiyaçları ile teknolojiye bağlı olarak güç kaynaklarının etkili olduğu görülür. Tüm sektörlerin öncü yapılarının İstanbul'da yapıldığı göz önüne alınırsa Anadolu ve diğer Osmanlı coğrafyasında meydana getirilen fabrikaların da gerek plân şemaları gerek kullanılan malzeme ve teknik bakımından benzer özellikte inşa edildiği gözlemlendi. Bunda ulaşım, nüfus ve merkeze olan mesafenin de etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca geleneksel üretimin yapıldığı yerlerde aynı sektörde yeni teknoloji ile fabrikalaşma sürdürülmüştür. Örneğin Adana, Bursa, Musul ve Bağdat gibi yerlerde pamuklu dokumacılık, ipek dokumacılığı sektöründe Bursa, Edirne, Amasya, Konya ve Denizli öne çıkarken nüfus yoğunluğu fazla olan yerlerde sermayeye bağlı olarak gazhane, elektrik, tramvay üretmeye yönelik tesisler, gıda ihtiyacına göre hemen hemen her ile un fabrikaları ve değirmenlerin yapılması gibi.

Fabrikanın kurulmasında hammaddeye yakınlık, ulaşım ağına bağlı olarak merkeze yakınlığın yanı sıra nüfus ve ihtiyaçlar da göz önüne alınmıştır. Fabrikanın yapılacağı alan önceleri bir komisyon tarafından yapılan keşif sonucu hazırlanacak rapora göre belirlenirken daha sonraları ise nizamname ve yönetmeliklere göre belirlenmiştir. Sektörün teknolojik gelişmelerine göre de şekillenmiştir. Fabrikaların plân proje ve inşaatları ise tip projeler dışında büyük bir bölümü Osmanlı tebaasına mensup gayrimüslim mimar mühendis ve kalfalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunda gayrimüslim tebaanın Batıyla olan münasebetleri etkili olduğu gibi tespit edilen tesisleri meydana getiren sermayenin büyük bölümünün gayrimüslim olması da etkili olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı'da faaliyet gösteren yabancı mimarların da sermayedarlar yoluyla pek çok endüstri yapısında görev aldıkları görülür.

Yapılacak tesisler davet, sipariş ve ihale usullerine göre inşa edilirdi. Fabrikalara ilişkin teknoloji geliştiren yabancı kuruluşlar, tesislerin alternatifli tip projelerini hazırladıkları ve

[214] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri,* a.g.e.,; Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyıl'ın ikinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *AÜSBFD.*, S.1, C.27, Ankara 1977*Osmanlı Anonim Şirketleri*, Yayına Hazırlayan: Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011; Mecmua-i Lahika-i Kavanin, Artin Asaduryan Şirket-i Müretiyye Matbaası, Desaadet H.1311/M.1893; Donald Quateart, *Osmanlı Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları,4. Baskı, İstanbul 2013 yayınları ile büyük çoğunluğu Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivlerindeki belgelerden tespit edilen endüstri kuruluşları.

bunlara göre yaptıkları tanıtımlarla pazarladıkları teknolojilerini anahtar teslimi uygulamışlardır.

İstanbul dışındaki endüstri yapılarının en gösterişlileri devlet eliyle yapılan fabrika-i hümayunlardı. III. Selim döneminde başlayan yenileşme hareketleri kapsamında ihtiyaç duyulan ve ithalat yoluyla temin edilen başta askeri teçhizat, yün, kumaş fes gibi büyük bölümü tekstile yönelik malzemelere hazineden ödenen parayı azaltmak için bu tür malzemeleri daha ucuza mal etmek için devlet tarafından kurulan bu tesislerin büyük bölümü İstanbul'da idi. İstanbul dışında ise yine merkeze yakın İzmit Çuha Fabrika-i Hümayunu, halı ve dokuma türü üretim yapan Hereke Fabrika-i Hümayunu, yünden yapılan kaba kumaş üreten Balıkesir Aba-i Hümayunu, ipekli üretim yapan Bursa İpek Fabrikası, savunma amaçlı üretim yapan Kayseri ve Konya Güherçile Fabrika-i Hümayunları geleneksel yapım teknikleri ile gerek plan gerek süsleme bakımından öne çıkan endüstri kuruluşları olarak karşımıza çıkmaktadır.

İstanbul dışında kurulan endüstri yapılarından değirmenler ve gazhaneler İstanbul'daki örneklerine benzer özellikler arz ederken diğer yapı gruplarında bir çeşitlilik söz konusudur. İstanbul dışındaki endüstriyel kuruluşların başında gıda sektöründe üretim yapan fabrikalar gelmektedir.

İstanbul dışında 1800- 1923 yılları arasında yapılan endüstri kuruluşlarının varlığı ile ilgili yapılan incelemede aşağıda listesi verilen yapılara ulaşılmıştır:

1-İslimye Şayak Fabrikası (1840)

2-Bulgaristan Samakof Gülle Fabrikası (1840)

3-Tokat Kalhanesi (1841)

4-Bulgaristan Samakov Demir Fabrikası (1842)

5-Hereke Fabrika-i Hümayun (1843-45)

6-İzmit Çuha (Yün ve Kumaş) Fabrikası (1844)

7-İzmir Kâğıt Fabrikası (1846)

8-İzmir Muslin Boyama ve Basma Fabrikası (1847)

9-Bağdat Dökümhanesi (1847)

10-İzmir Yağ Fabrikası (1850)

11-Biga Buz Fabrikası (1850)

12-Bursa İpek Fabrikası/Harir-i Hümayun (1852)

13-Selanik Allatini Değirmeni ve Un Fabrikası (1857)

14-Bursa David Saban Kardeşler İpek Fabrikası (1860)

15-Bursa İshak İskender İpek Fabrikası (1860)

16-Bursa Muis ve Savuk Kardeşler İpek Fabrikası (1860)

17-Bursa Emirza Artin İpek Fabrikası (1853)

18-Bursa Emirza Rafik İpek Fabrikası (1873)

19-Bursa İnstasyadis Odesif İpek Fabrikası (1909)

20-Bursa Ayineli Yorgaki İpek Fabrikası (1884)

21-Bursa Balaban Agop İpek Fabrikası (1892)

22-Bursa Balabanyan Mamuk İpek Fabrikası (1877)

23-Bursa Balaban İstefan Veresesi İpek Fabrikası (1852)

24-Bursa Bay Onnik İpek Fabrikası (1860)

25-Bursa Bay Biraderler İpek Fabrikası (1853)

26-Bursa Bay Greguvar Zevcesi İpek Fabrikası (1898)

27-Bursa Bıdıkyan Osib İpek Fabrikası (1877)

28-Bursa Brut Mari Luiz İpek Fabrikası (1863)

29-Bursa Boduryan Akpos ve Karnik İpek Fabrikası (1848)

30-Bursa Bahari İpek Fabrikası (1858)

31-Bursa Boduryan Karnik ve Madam Guma İpek Fabrikası (1843)

32-Bursa Belar-Lans İpek Fabrikası (1873)

33-Bursa Tevik İpek Fabrikası (1911)

34-Bursa Dervişyan Karabet Zevcesi İpek Fabrikası (1873)

35-Bursa Sılukizade İpek Fabrikası (1868)

36-Bursa Simkeşyan Eznif İpek Fabrikası (1854)

37-Bursa Şeftiyan İstefan Zevcesi İpek Fabrikası (1878)

38-Bursa Sandık Emini Ahmet Efendi Veresesi İpek Fabrikası (1863)

39-Bursa Dağıstanlı Hacı Abdullah İpek Fabrikası (1848)

40-Bursa Osman Fevzi İpek Fabrikası (1865)

41-Bursa Gama Paul Veresesi İpek Fabrikası (1863)

42-Bursa Gama Lui Veresesi İpek Fabrikası (1853)

43-Bursa Konstan Bay İpek Fabrikası (1833)

44-Bursa Kurdikyan Hacı Onnik İpek Fabrikası (1863)

45-Bursa Gülmezyan Serviçin Nişan İpek Fabrikası

46-Bursa Köleyan Diran İpek Fabrikası (1860)

47-Bursa Köleyan Mihran İpek Fabrikası (1848)

48-Bursa Versamidi Zevcesi İpek Fabrikası (1868)

49-Bursa Vasilyadi Zevcesi İpek Fabrikası (1911)

50-Bursa Dervişyan Kogas İpek Fabrikası (1909)

51-Bursa Hacı Sabri İpek Fabrikası (1913)

52-Bursa Koyucuyan Mihran İpek Fabrikası (1910)

53-Bursa Mensucat-ı Osmaniye Fabrikası (1910)

54-Bursa Morukyan İpek Fabrikası (1908)

55-İzmir Antibi Moiz ve Avram Fanila Fabrikası (1898)

56-İzmir Şark Halı Şirketi Boya Fabrikası (1905)

57-İzmir Tabah Corci Anton Fanila Fabrikası (1905)

58-İzmir Kumaş (Basmane)Fabrikası (1861)

59-Adana Çırçır Fabrikası (1864)

60-Filibe Pamuk Fabrikası (1864)

61-Trablus (Mislate) Zeytinyağı Fabrikası (1865)

62-Kula Mensucat Fabrikası (1866)

63-Rodos Vapur Değirmeni (1867)

64-İzmit Patrikyos Un Fabrikası (1870)

65-Kırkağaç Çırçır Fabrikası (1876)

66-Balıkesir Edremit Komili Zeytinyağı Fabrikası (1878)

67-İzmit İpek Fabrikası (1880)

68-İzmir Sigara Fabrikası (1880)

69-Eskişehir Kereste Fabrikası (1881)

70-Selanik Allatini Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1885)

71-Selanik Mişon Levi Eşya-i Zccaciyye Fabrikası (1886)

72-Tarsus Mavromati ve Şürekası Pamuk Fabrikası (1887)

73-Mersin Mavrometi Çırçır Fabrikası (1887)

74-Samsun Sigara Fabrikası (1887)

74-İzmir Mensucat Fabrikası (1888)

75-Selanik Fes ve Mensucat Fabrikası (1889)

76-Adana Hazar (Harez) Nişanyan Fabrikası (1889)

77-İzmir Darağacı Buz Fabrikası (1888-89)

78-Manisa Makarna ve Un Fabrikası (1890)

79-Selanik Allatini Bira ve Buz Fabrikası (1890)

80-Selanik Fernandez Olimpos Bira Fabrikası (1890)

81-Kayseri Güherçile Fabrikası (1891-92)

82-Tanen Asit Fabrikası (1891)

83-İzmir Buz Fabrikası (1893)

84-Eskişehir Demiryolu İnşa Malzemeleri Fabrikası (1894)

85-Adana Tütün Fabrikası (1895)

86-Sivas Bez Fabrikası (1896)

87-Konya Güherçile Fabrikası (1896)

88-Trabzon Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1898)

89-İzmir Çuval İp ve Yelken Bezi Fabrikası (1901)

90-Uşak Yılancızade Biraderler Şayak Fabrikası (1901

91-Uşak Hamzazadeler ve Şürekası İplik ve Şayak Fabrikası (1901)

92-Adana Salih Efendi Un Fabrikası (1902)

93-Adana Tophani ve Mahdumları Pamuk ve İplik Fabrikası (1904)

94-Uşak Bıçakzade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası (1905)

95-İzmir Havagazı Fabrikası (1905)

96-Adana Simonoğlu Pamuk ve İplik Fabrikası (1906)

97-Selanik Fernandez Kenevir ve Dokuma Fabrikası (1906)

98-Adana Milli Mensucat Fabrikası (1907)

99-Balıkesir Ayvalık Sızma Han Yağ Fabrikası (1908)

100-İzmir Tuzakoğlu Un Fabrikası (1908)

101-İzmir Bılaklar Yün Fabrikası (1909)

102-İzmir Kozineri Lui İplik Fabrikası (1910)

103-Arslan Çimento Fabrikası (1910)

104-İzmir Osmanlı Aba Fabrikası (1911)

105-Tarsus Rasim Bey ve Şurekası Pamuk Fabrikası (1911)

106-Eskihisar Çimento Fabrikası (1912)

107-Kocaeli Darıca Aslan Çimento Fabrikası (1912)

108-Aydın Bomonti Nektar Fabrikası (1912)

109-Balıkesir Ayvalık Sezai Ömer Madra Zeytinyağı Fabrikası (1914)

110-Adapazarı Başak Traktör Fabrikası (1914)

111-İzmir Turan Turyağ Fabrikası (1916)

112-Karamürsel Mensucat Fabrikası (1917)

113-Adana Cam Fabrikası (1918)

114-Ankara Yüniş Tekstil Fabrikası (1920)

115-İzmir Piyale Makarna Fabrikası (1922)

116-Adana Sapmazlar Çırçır Fabrikası (1918)

117-İzmir Darağacı Stefanidis ve P. Milakopidis Değirmeni

118-İzmir Darağacı Stimatyadi Kastaki ve Yukovos Değirmeni

119-İzmir Darağacı Tuzcuoğlu Yuvanoki Değirmeni

120-İzmir Darağacı Karmanyola M. Un Fabrikası

121-İzmir Darağacı Çinçini Dakik Fabrikası

122-İzmir Darağacı Magnifiku Alfons Değirmeni

123-İzmir Sinekli Venturato Panayot Değirmeni

124-İzmir Yorgalo Biraderler Değirmeni

125-İzmir Faypees Değirmeni

126-Uşak Huzurzade Hacı Hüseyin Efendi ve Şurekası Değirmeni

127-Bursa Odunluk Dakik Fabrikası

128-Manisa Balyozoğlu Un Fabrikası

129-Manisa Nümune İktisat Un Fabrikası

130-Manisa Yaralızade Dakik Değirmeni

131-İzmir Birahyoti Con. Un Fabrikası

132-Darıca Hacı Vasilu Şürekası Değirmeni

133-Bursa Ateş Değirmeni

134-Bursa Turpçuoğlu Değirmeni

135-İzmit Patrikyos Mahdumları Değirmeni

136-Bandırma Terakki-i Dakik Fabrikası

137-İzmir Samolada İbrişimci ve Şürekası Makarna Fabrikası

138-İzmir Saman İskelesi Kiraste Çubuklu Kimon Makaronya Fabrikası

139-İzmir Jarboni ve Hacı Yenaki Şeker Fabrikası

140-İzmir Samolada İbrişimci Helva ve Tahin Fabrikası

141-İzmir Klidara Andon A. Şeker Fabrikası

142-İzmir Kesanaki Yorgi Çatal Sakal ve Mahdumları Şeker Fabrikası (1843)

143-İzmir Lipovac Veresesi Tahin Fabrikası

144-İzmir Birun Abad Konserve Fabrikası

145-İzmir Basmane Çımaris Yani Konserve Fabrikası

146-İzmir Aydın Bira Fabrikası (1912)

147-İzmir Madam Pirakob Bira Fabrikası (1909)

148-İzmir Keşişdağı Bira Fabrikası (1909)

149-İzmir Mısır Şarl Buz Fabrikası (1909)

150-Halep Tütün Fabrikası

151-İzmir Darağacı Nikolaidi Biraderler Çimento Fabrikası

152-İzmir Darağacı Liçe Rubolo Biraderler Deri Fabrikası

153-İzmir Darağacı Valcı K. ve Mahdumları Deri Fabrikası

154-İzmir Desipri Biraderler Kutu Fabrikası

155-İzmir Gavanahira İlya Kutu Fabrikası (1904)

156-İzmir Kapudanaki Yani ve Mahdumları Kutu Fabrikası (1367)

157-İzmir Kondomimiko Vastilyo Koloğlu Kutu Fabrikası (1894)

158-İzmir Kibriyadi Dimitriyos Kutu Fabrikası (1885)

159-İzmir Alikivyadi Dimitriyos Kutu Fabrikası (1900)

160-İzmir Vastaridis P.D. Kutu Fabrikası (1901)

161-İzmir Yorgiyadi Iraklı ve Şürekası Kutu Fabrikası (1904)

162-İzmir Galija Karlo Araba Fabrikası (1876)

163-İzmir Plaklar Yün Fabrikası

164-Bandırma Şark Halı Fabrikası (1909)

165-İzmir Osmanlı Aba ve Şayak Fabrikası (1911)

168-İzmir Kozineri Lui İplik Fabrikası (1914)

169-İzmir Osmanlı Pamuk Fabrikası (1914)

170-İzmir Şark İplik ve Mensucat Fabrikası

171-Manisa Ali Fikri ve Şürekası İplik Fabrikası (1910)

172-İzmir Atnaşola Biraderler Sigara Kağıtı Fabrikası

173-İzmir Reform Matbaası

174-İzmir Ruso Dimitri Mahdumları Matbaası

175-İzmir Tetekyan Matbaası (1844)

176-İzmir Jerardo Matbaası (1848)

177-İzmir Selanik Matbaası

178-İzmir Ahenk Matbaası

179-İzmir Amedi Matbaası

180-İzmir Köylü Matbaası

181-İzmir La Press Matbaası

182-İzmir La Viduri Paul Matbaası

183-İzmir Ottoman Oil Campany Fabrikası (1913)

184-İzmir Darağacı J.A. Mahdumları Pirene Fabrikası (1908)

185-İzmir Darağacı Atnasyadis J.A. Mahdumları Pirene Fabrikası (1910)

186-İzmir Darağacı Samola İbrişimci Pamuk Yağı Fabrikası (1910)

187-İzmir Vurca Manganyoti ve Şürekası Pirene Fabrikası (1907)

188-İzmir Darağacı Lipovaç A.N. Veresesi Sabun Fabrikası

189-İzmir Mak Arthur Palamut Hülasası Fabrikası (1909)

190-İzmir Vital K. Ve Şürekası Palamut Hülasası Fabrikası (1909)

191-İzmir İsigonis D. Madeni Eşya Fabrikası

192-İzmir Hristo Dolos Yani Madeni Eşya Fabrikası

193-İzmir Rankin ve De Mas Madeni Eşya Fabrikası

194-İzmir Rays Biraderler Madeni Eşya Fabrikası

195-İzmir Kalohretas K. ve Şürekası Madeni Eşya Fabrikası

196-İzmir Leonidopulos H. Madeni Eşya Fabrikası

197-İzmir Leonidopulos Y. Madeni Eşya Fabrikası

198- Kavala Gazhanesi (1904)

199- Mersin Gazhanesi (1901)

200- Yafa Gazhanesi (1891)

201- Basra Gazhanesi (1887)

202- Uşak Gazhanesi (1891)

203- İnebolu Gazhanesi (1891)

204- Beyrut Gazhanesi (1887)

205- Midilli Gazhanesi (1891)

206- Şam Gazhanesi (1853)

207- Edirne Gazhanesi (1887)

208- Selanik Gazhanesi (1853)

209- Balıkesir Aba Fabrika-i Hümayunu (1842)

210- İnebolu Un Fabrikası (1890)

211- Siroz Pamuk Temizleme Fabrikası (1864)

212- Selanik İpek Fabrikası (1850)

213- Selanik İp ve Çuval Fabrikası (1901)

214- Cisr-i Ergene Un Fabrikası (1912)

215- Zonguldak Lavuar (Kömür Yıkama) Fabrikası (1919)

216- Trabzon Bakır Fabrikası (1850)

217- Şam Murtazazade Un Fabrikası (1893)

218- Hendek Hızar Fabrikası (1908)

219- Midilli Fabya Zeytinyağı Fabrikası (1896)

220- Biga Tencerli Un Fabrikası (1900)

221- Draç Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1889)

222- Siroz Tarandafil Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1911)

223- Ordu Bolaman Tuğla Fabrikası (1913)

224- Sofya Tuğla Fabrikası (1901)

225- Üsküp Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1892)

226- Üsküp Çoran /Cerdiş Un Fabrikası (1912)

227- Makedonya Koçana Debreli İsmail Un Fabrikası (1897)

228- İzmit Un Fabrikası (1901)

229- Çanakkale Davan Dali Eğiferi Un Fabrikası (1887)

230- Gönen Un Fabrikası (1909)

231- Beyrut Un Fabrikası (1904)

232- Antalya Un Fabrikası (1919)

233- İzmit Kandıra Mehter Karyesi un Fabrikası (1905)

234- Adapazarı Teofilos Un Değirmeni (1906)

235- Dedeağaç Atnaş Pelteki Un Fabrikası (1906)

236- Alaşehir Un Fabrikası (1907)

237- Manastır Buharlı Un Fabrikası (1907)

238- Adana Yunusoğlu Un Fabrikası (1907)

239- Konya Un Fabrikası (1907)

240- Moğlova Un Fabrikası (1907)

241- Erzurum Kırkdeğirmenler Un Fabrikası (1907)

242- Cisr-i Mustafa Paşa Un Değirmeni (1907)

243- Ordu Papazoğlu Kosti Un Fabrikası (1911)

244- Merzifon Rahip Uzunyan Un Fabrikası (1904)

245- Arnavutluk Görüce İliya Protosengelos Un Fabrikası (1901)

246- Ayvalık Kaldi Biraderler Un Fabrikası (1902)

247- İşkodra Fazıl Bin Adem Un Fabrikası (1904)

248- Bayburt Tayyar Ağazade Un Fabrikası (1905)

249- Trabzon Değirmendere Vardoryan Un Fabrikası (1888)

250- Trabzon İsmail Şevket Un Fabrikası (1888)

251- Trablusgarp Abram Nahum Un Fabrikası (1888)

252- Kula Un Fabrikası (1907)

253- Çanakkale Aleks Zerko Un Fabrikası (1891)

254- Biga Yorgaki Un Fabrikası (1893)

255- Manisa Dimitri Zaka Un Fabrikası (1893)

256- Balıkesir Burhaniye Dimtiri ve Mahdumları Un Fabrikası (1901)

257- Balıkesir Bandırma Un Fabrikası (1914)

258- Turgutlu Hilal Un Fabrikası (1915)

259- Çanakkale Karabiga Un Fabrikası (1917)

260- Merzifon Durkiyan Artin Un Fabrikası (1901)

261- Balıkesir Edincik Un Fabrikası (1890)

262- Tekirdağ İnecik Dimitri Buharlı Un Fabrikası (1890)

263- Edirne Yakub ve Biraderleri Un Fabrikası (1890)

264- Niksar Georgian Fokas Un Fabrikası (1891)

265- Silivri Anastaş Estamoli Buharlı Un Değirmeni (1901)

266- Kırklareli Kostaki Un ve Buz Fabrikası (1912)

267- Dedeağaç J. V. Peratopapa Un Fabrikası (1910)

268- Kırşehir Un Fabrikası (1899)

3.3. Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Endüstri Yapıları (1700-1923)

3.3.1 Katalog Oluşturulan Endüstri Yapıları

1- 1724- Bakırköy Baruthanesi (Birkaç yapı kalıntısı günümüze gelmiştir.)
2- 1795- Azatlı Baruthanesi (Birkaç yapı kalıntısı günümüze gelmiştir.)
3- 1800- Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası
4- 1805- Beykoz, Hünkâr İskelesi Kâğıt ve Çuha Fabrikası/Hamidiye Kâğıt Fabrikası
5- 1808- 1839 Kâğıthane Baruthanesi (Birkaç yapı kalıntısı günümüze gelmiştir.)
6- 1827- Eyüp, İplikhane-i Amire (Günümüze gelememiştir.)
7- 1833- Eyüp, Feshane-i Amire
8- 1835- Matbaa-i Amire Damga Matbaası
9- 1835- Feriköy, N. Dapei ve Mahdumları Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
10- 1841- Büyükdere, Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
11- 1842- Unkapanı, Askeri Tahiniye Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
12- 1846- Paşabahçe, Cam ve Billur Fabrikası
13- 1845- Zeytinburnu, Mühimmat Fabrikası/Fabrika-yı Hümayun
14- 1850- Unkapanı, Un Fabrikası (Günümüze kısmen gelmiştir)
15- 1850- Sirkeci, Yalıköşkü Demir Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
16- 1850- Bakırköy, Bez Fabrikası /Basmane (Günümüze gelememiştir.)
17- 1851- Hasköy, Un Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
18- 1851- Hasköy Şirket-i Hayriye Tersanesi
19- 1852- Beykoz, Göksu Değirmeni (Günümüze gelememiştir.)
20- 1854- Dolmabahçe Gazhanesi
21- 1855- İstinye Değirmeni (Günümüze gelememiştir.)
22- 1860- Büyükada Un Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
23- 1861- Tarabya Değirmeni (Günümüze gelememiştir.)
24- 1864- Üsküdar, Nakkaştepe Gazhanesi (Birkaç yapı kalıntısı günümüze gelmiştir.)
25- 1865- Üsküdar, Paşalimanı Un Fabrikası
26- 1867- Psalty Mobilya Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
27- 1873- Beşiktaş, Tubini Mobilya Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
28- 1873- Karaağaç, Kamondo Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
29- 1874- Terkos Terfi İstasyonu/Terkos Su Fabrikası
30- 1876- Çubuklu Gaz Depoları
31- 1879- Yedikule Gazhanesi

32- 1881- Kasımpaşa, Matbaa-i Bahriye
33- 1881- 1895 Tersane-i Amire Fabrikaları
34- 1882- Balat, Korpi Dimosten Un Değirmeni (Günümüze gelememiştir.)
35- 1882- Karaağaç, Şahbaz Agiya Mahdumları Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
36- 1882- Ebuzziya Matbaası (Günümüze gelememiştir.)
37- 1882- Sirkeci, Seferoğlu, Sigara Kâğıdı Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
38- 1883- Alibeyköy, Çobançeşme Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
39- 1884- Cibali, Tütün ve Sigara Fabrikası
40- 1885- Kireçburnu, Çimento Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
41- 1886- Kasımpaşa, Un Fabrikası
42- 1886- Balat, Buz Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
43- 1887- İstinye, Buz Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
44- 1888- Göksu, Elmalı Barajı Terfi İstasyonu (Günümüze gelememiştir.)
45- 1888- Yedikule, İplik Fabrikası /Mensucat Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
46- 1890- Ahmet İhsan Matbaası
47- 1890- Çemberlitaş, Osman Bey Matbaası (Günümüze gelememiştir.)
48- 1890- İstinye, Lineros Kireç Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
49- 1890- Yıldız, Çini Fabrika-i Hümayunu
50- 1890- Şişli, Bomonti Bira Fabrikası
51- 1892- Büyükdere, Nektar Fabrikası
52- 1892- Kadıköy, Hasanpaşa Gazhanesi
53- 1892- Göksu, Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
54- 1892- Fındıklı, Ermis/ K. Yorgi Pagapolu Konserve Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
55- 1893- Küçükçekmece, Osmanlı Kibrit Fabrikası
56- 1893- Ahırkapı Kereste Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
57- 1893- Malumat Matbaası, Artin Asaduryan Matbaası (Günümüze gelememiştir.)
58- 1895- Paşabahçe, İspermeçet Mumu Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
59- 1895- Ahırkapı, Fanila Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
60- 1898- Galata, Çifte Arslan Ekmek Fabrikası
61- 1900- Azapkapı, Derunyan V. Onnik Çimento Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
62- 1902- Ayazağa, Cendere Su Pompa İstasyonu
63- 1902- Haydarpaşa, Elektrik Fabrikası
64- 1908- Balat, Sabun ve Kimya Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
65- 1909- Kazlıçeşme, İplik Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)

66- 1909- Balat, Değirmenciyan Baldasar ve Mahdumları Çimento Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
67- 1909- Tasvir-i Efkâr Matbaası (Günümüze gelememiştir.)
68- 1910- Üsküdar, Şemsipaşa Tütün Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
69- 1910- Paşabahçe, Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
70- 1910- Bakırköy, Haznedar Tuğla, Ateş Tuğlası, Kiremit Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
71- 1910- Ayvansaray, İttihat Değirmencilik Un Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
72- 1911- Maltepe, İplik Fabrikası /Osmanlı İpek Keten Eşya Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
73- 1911- 23 Üsküdar, Elektrik Fabrikası
74- 1912- Pendik, Stelyanidi Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
75- 1912- Maltepe, Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
76- 1912- Şişli, Bluementhal Plak ve Gramafon Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
77- 1912- Tuzla, İsteria Osmanlı Çimento Mamulatı Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
78- 1915- Fatih, Sabuncuzade Şakir Sabun Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
79- 1912- Bahariye, Yaşarzade Hasan Hüsnü Efendi Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
80- 1913- Tuzla, Petodi Tuğla Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
81- 1913- Şişli, Arslanyan Ekmek Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
82- 1914- Eyüp, Silahtarağa Elektrik Fabrikası
83- 1914- Eyüp, Lastik Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
84- 1915- Pendik, Tiryandafilopulos Yorgi Değirmeni (Günümüze gelememiştir.)
85- 1917- Bakırköy, İspirto Fabrikası
86- 1919- Çengelköy, Suma Fabrikası
87- 1919- Kartal, Konserve Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
88- 1921- Sirkeci, Telgraf Fabrikası
89- 1921- Baltalimanı, Sabun Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
90- 1922- Balat, Ermis Konserve Fabrikası (Günümüze gelememiştir.)
91- 1923- Beykoz, Paşabahçe, İspirto ve İçki Fabrikası

3.3.2. Varlığına Arşiv Kayıtlarından Ulaşılan Endüstri Yapıları

1. Samatya, Demir Fabrikası[215]
2. Ayazma, İskelesi Bıçkı Fabrikası[216]
3. Cibali, Bıçkı Fabrikası[217]
4. Çatalca, Tütün Fabrikası[218]
5. Feriköy, Sabun Fabrikası[219]
6. Beşiktaş Dereboyu, Matbaa, Mukavva, Doğrama ve Dakik Fabrikası[220]
7. Karaağaç (Kırkağaç) Fişek Fabrikası[221]
8. Fenerbahçe civarında Mensucat Fabrikası[222]
9. Galata Kürkçüler, Sigara Fabrikası[223]
10. Istabl-ı Amire Araba Fabrikası[224]
11. Balkapanı, Gedikli Müskirat Fabrikası[225]
12. Kadıköy, Kav ve Kibri Fabrikası[226]
13. Göksu Evani-i Türabiye (topraktan mamül) Fabrikası[227]
14. Galata, Kostaki Tanaşaki Makaronya Fabrikası[228]
15. Feriye, Çorap Fabrikası[229]
16. Balıkpazarı, Yorgi Bayramoğlu Makarna Fabrikası[230]
17. Odunkapısı, Vasilaki Dimitriyadis Makarna Fabrikası[231]
18. Nur-u Osmaniye, Nikola Dimekof Ayakkabı Fabrikası[232]
19. Fener, İstimbot Fabrikası[233]
20. Üsküdar, Gazoz Fabrikası[234]

---

[215] DABOA., A.MKT.NZD., 44/116, H.29.12.1267/M.25 Ekim 1851.
[216] DABOA.,A.MKT. NZD., 294/52, H. 09.04.1276/M.05 Kasım 1859.
[217] DABOA., A.MKT.MHM., 205/87, H.01.07.1277/M.13 Ocak 1861.
[218] DABOA., ZB., 7/23, H.11.06.1290/06 Ağustos 1873.
[219] DABOA., İ.ŞD., 29/1382, H.09.09.1292/M.09 Ekim 1875.
[220] DABOA., Y.PRK.TKM., 4/27, H.22.07.1298/M.22 Haziran 1881.
[221] DABOA., Y.PRK.ASK., 1/60, H.1294/ M.1877.
[222] DABOA., İ.MMS., 69/3225, H.07.07.1298/M.05 Haziran 1881.
[223] DABOA., MB.İ. 87/99, H.12.01.1299./M.04 Aralık 1881.
[224] DABOA., HH.İ., 1/45, H.05.12.1266/M.12 Ekim 1850.
[225] DABOA., ŞD., 2916/10, H.27.02.1303/05 Aralık 1885.
[226] DABOA., BEO., 53/3920, H.25.01.1310/M.19 Ağustos 1892.
[227] DABOA., BEO.,59/4415, H.05.02.1310/M.29 Ağustos 1892.
[228] DABOA., Y.MTV., 80/220, H.29.01.1311/M.12 Ağustos 1893; ZB., 391/139, R.22.10.1323/M.20 Aralık 1905.
[229] DABOA., İRSM., 5/14, H.09.08.1313/M.25 Ocak 1896.
[230] DABOA., İ.RSM., 6/52, H.17.07.1314/M.22 Aralık 1896.
[231] DABOA., BEO., 842/66432, H.14.04.1314/M.12 Eylül 1896.
[232] DABOA., A.MTZ. (04), 91/17, H.03.01.1321/M.01 Nisan 1903.
[233] DABOA., ZB., 373/99,R.07.04.1322/M.21 Haziran 1904.
[234] DABOA., ZB., 55/59, R.19.06.1322/M.31 Ağustos 1904.

21. Karaköy, Kostaki Makaronya Fabrikası
22. Dolapdere, Ali Bey'e Tuğla fabrikası[235]
23. Kazlıçeşme, Hacı Hasan Efendi'nin Deri Fabrikası[236]
24. Galata, Müskirat Fabrikası[237]
25. Kantarcılar, Müskirat (Alkollü içki) Fabrikası[238]
26. Silivri, Un Fabrikası[239]
27. Kendros Kireç Fabrikası[240]
28. Galata, Mösyö Jost İnşaat Fabrikası[241]
29. Kantarcılar, Müskirat (Alkollü İçecek) Fabrikası[242]
30. Üsküdar, Balaban, Giovanni Makarna Fabrikası[243]
31. Samatya, Vahram Gümüşyan Elmastaş Fabrikası,1905[244]
32. Eğrikapı, Şişe Fabrikası[245]
33. Ortaköy, Müskirat Fabrikası[246]
34. Büyükdere, İspirto Fabrikası[247]
35. Eyüp, Bahariye Araba Fabrikası[248]
36. Alemdağ, Kereste Fabrikası[249]
37. Balat, Çini Fabrikası[250]
38. Kabataş, Elektrik Fabrikası (geçici)[251]
39. Eğrikapı, Lorenzo Baldazar Mum Fabrikası[252]
40. Silahtar, Yağ Fabrikası[253]
41. Hasırcılar, Selamet Un Fabrikası[254]
42. Galata, İşler H. Madeni Eşya Fabrikası (Sanayi İst)

---

[235] DABOA., DH.EUM.THR., 1/19,H.08.08.1327/M.25 Ağustos 1909.
[236] DABOA., DH.EUM.VRK., 1/7,H.01.11.1327/M.14 Kasım 1909.
[237] DABOA., DH.EUM.3.Şb., 3/54, H.22.03.1333/M.07 Şubat 1915.
[238] DABOA., DH.HMŞ., 5/8, H.24.01.1337/M. 30 Ekim 1918.
[239] DABOA., DH.EUM.2.Şb., 53/16, H.19.07.1336/M.30 Nisan 1918.
[240] DABOA., DH.MB.HPS., 78/99, H.04.12.1336/M.10 Eylül 1918.
[241] DABOA., DH.UMVM, 1/73, H.06.05.1337/M.7 Şubat 1919.
[242] DABOA., DH.HMŞ, 5/8, H.24.01.1337/M.30 Ekim 1918.
[243] DABOA., HR.HMŞ.İSO., 1/7, R.21.06.1338/M.12 Mart 1920, DABOA., HR.TH., 163/44, M. 02.10.1895;
[244] Osmanlı Sanayii İstatistikleri, a.g.e., s.93.
[245] DABOA., ŞD., 54/31, H.17.05.1339/M.27 Ocak 1921.
[246] DABOA., DH.UMVM., 99/36, H.22.10.1339/M.28 Temmuz 1921.
[247] DABOA., İ.RSM., 2/59, H.07.12.1311/M.11 Haziran 1894.
[248] DABOA., DH.İ.UM., 3/1, H.24.11.1340/M.19 Temmuz 1922.
[249] DABOA., HR.İD., 78/41, M.08.02.1918.
[250] DABOA., DH.HMŞ, 6/11, H.16.05.1340/M.15 Ocak 1922.
[251] DABCA., 230, 85/5-9, 22.04.1912.
[252] DABOA., HR.UHM., 261/74, M.24.09.1888.
[253] DABOA., HR.UHM., 338/40, M.18.04.1901.
[254] Osmanlı Sanayii İstatistikleri, a.g.e., s.47.

43. Kalafatyeri, Bursalı Biraderler Madeni Eşya Fabrikası
44. Galata, Bon ve Şürekâsı Madeni Eşya Fabrikası
45. Kalafatyeri, Demirciyan N. Fabrikası
46. Galata, Con Fabrikası
47. Kalafatyeri, Hiralagos ve Şürekâsı Fabrikası
48. Galata, Dandola R. Fabrikası
49. Azapkapı, Josat H. Ve Monye A. Fabrikası
50. Galata, Sinak ve Bastiyani Fabrikası
51. Kalafatyeri, Sünger Marko Fabrikası
52. Galata Kaçelli Fabrikası
53. Kalafatyeri, Mihailidis Y. Fabrikası
54. Tophane, Mehmed Salih Fabrikası
55. Kalafatyeri, Vasilyadis Fabrikası
56. Mahmutpaşa, Hilmi Cevdet ve Levi Biraderler Şürekâsı Bakır ve Teneke Fabrikası
57. Nur-u Osmaniye, Dimkof K.Nal Fabrikası, 1887
58. Samatya, Zilciyan K.ve Şürekâsı Zil Fabrikası 18.yy
59. Bab-ı Ali, Kigorkyan H. Hurufat Fabrikası, 1877
60. Sultanhamam, Yavruyan K. Ve Mahdumları Teneke Kutu Fabrikası, 1880
61. Odunkapı, İslam Makaronya Fabrikası
62. Üsküdar, Kostantin Polizo ve Leko Makaronya Fabrikası,1866
63. Galata, Rake Biraderler Makaronya Fabrikası
64. Odunkapı, Kazilas İstimatyos Makaronya Fabrikası, 1856
65. Galata, Mika Mahdumları Makaronya Fabrikası,
66. Zindanhan, Yıldız Makaronya Fabrikası
67. Tophane, Atinopulos s. Tahin Fabrikası,1865
68. Azapkapı, Atinopulos Şeker Fabrikası,1865
69. Kutucular, Antonyadis Antonyos Şeker Fabrikası
70. Tahtakale, Antonyadis Yanko ve Şürekâsı Şeker Fabrikası
71. Balat, Hacı Ali Efendi Tahin Fabrikası
72. Üsküdar, Çıknavoryan Bisküvit Fabrikası,1877
73. Tahtakale, Ali Faik Osmanlı Şeker ve Lokum Fabrikası
74. Kemeraltı, Futopulos Yani Lokum Fabrikası
75. Alacahamam, Kalaycıoğlu A. Ve Yağcıoğlu A. Tahin Fabrikası,1901
76. Unkapanı, Kostantinidis Yorgi Tahin Fabrikası

77. Mumhane, Nomiku, J.D. Şeker Fabrikası, 1865
78. Mumhane, Viris Foti Lokum Fabrikası
79. Mumhane, Yenaropulos Petro Lokum Fabrikası,1877
80. Beyoğlu Ermis Konserve Fabrikası,1903-1907
81. Kantarcılar, Aris Konserve Fabrikası,1903-1907
82. Mumhane, Emniyet Konserve Fabrikası,1903-1907
83. Ortaköy, Ortaköy Konserve Fabrikası,1903-1907
84. Çubuklu, Pagapulo Yorgi K. Konserve Fabrikası, 1903-1907
85. Feriköy, Kartal Konserve Fabrikası,1912
86. Beykoz Umuryeri, Kireç Fabrikası,1902
87. İstinye Kireç Fabrikası,1890
88. Zeytinburnu, Altın Yapağı Osmanlı Anonim Şirketi Fabrikası,1876
89. Yedikule, Altıparmak ve Kalaroni Fabrikası,1900-1911
90. Yedikule, Pince Biraderler Deri Fabrikası,1914
91. Yedikule, Teripo Kostantin N. Ve Mahdumları Fabrikası, 1856
92. Yedikule, Canbezdi Biraderler Deri Fabrikası, 1890-1900
93. Yedikule, Denizlili Hacı Hasan ve İsmail Hakkı Deri Fabrikası, 1890-1900
94. Yedikule, Skanavi Andon Deri Fabrikası, 1890-1900
95. Yedikule, Şişman Ahmet Deri Fabrikası,1911
96. Yedikule, Kalosdiyan Piravadal ve Darbhaneliyan Deri Fabrikası,1900-1911
97. Beykoz, Kalınığlu Ananyas Deri Fabrikası,1900-1911
98. Beyoğlu, Patriyanu Daryos Marangoz Fabrikası,1893
99. Beyoğlu, Pisalti Mefruşat Fabrikası,1867
100. Fatih, Hacı Ahmet Efendi Marangoz Fabrikası,1914
101. Çemberlitaş, Hacı Osman Efendi Marangoz Fabrikası,1909-1913
102. Haseki, Haseki Fabrikası,1914
103. Paşalimanı, Sarrafyan A. Ve N. İmalat-ı Osmaniye Fabrikası
104. Beyoğlu, Osmanlı- Avusturya Mefruşat ve Halı Fabrikası,1913
105. Sultanhamam, Fridman Leon J. Fabrikası
106. Beyoğlu, Feriko Piyer Mefruşat Fabrikası
107. Galata, Fokelstein H. Mefruşat Fabrikası,1897
108. Beyoğlu, Kortesi Biraderler Mefruşat Fabrikası,1902
109. Nişantaşı, Narlıyan Mefruşat Fabrikası,1893
110. Gümüşsuyu, Mihran Muradyan Mukavva Fabrikası

111. Saraçhane, Hafız Osman Efendi Tahta Çivi Fabrikası,1915
112. Ahırkapı, Şevki Bey Tahta Çivi Fabrikası,1915
113. Mercan Yokuşu, Abalıyan Dokuma Fabrikası,1914
114. Ortaköy, İspenciyan Artin ve Dikran Balık Ağı Fabrikası,1902
115. Feriköy, Cıvan Spon Osmanlı Sırma ve Kalapdan Fabrikası, 1910
116. Fincancılar Yokuşu, Krespi Rabeno Moiz Saçak ve Püskül Fabrikası,1887
117. Sirkeci, Macit Mehmet Karakaş Kuşak Fabrikası,1911
118. Hasırcılar, Dragonis K. Sigara Kâğıdı Fabrikası,1890
119. Hoca Alaaddin, Dübuton Mair Sigara Kâğıdı Fabrikası,1910
120. Tahtakale, Salto A. Sigara Kâğıdı Fabrikası,1867
121. Çakmakçılar, Selanikli S.M. Menase ve Şürekası Sigara Kâğıdı Fabrikası,1891
122. Alaçam, Kaon Moiz Sigara Kâğıdı Fabrikası,1911
123. Çiçekpazarı, Mayorkas Avram Sigara Kâğıdı Fabrikası,1882
124. Galata, Prütopapas J.D. Şürekâsı Sigara Kâğıdı Fabrikası,1911
125. Hocahan, Sevicin A. Sigara Kâğıdı Fabrikası,1911
126. Fincancılar, Namer Çelbon Sigara Kâğıdı Fabrikası,1911
127. Galata, Aristovlos ve Anastasyadis Matbaası,19.yy.
128. Bab-ı Ali, İkdam Matbaası,19.yy.
129. Cağaloğlu, Amedi Matbaası,19.yy.
130. Beşiktaş, Pekmezyan Fabrikası,19.yy.
131. Beyoğlu, Patris Matbaası,19.yy.
132. Beyoğlu, Brüodos Matbaası,19.yy.
133. Galata, Prüto Papas J.D. ve Şürekâsı Matbaası,19.yy.
134. Galata, Tatekyan Matbaası,1844
135. Galata, Tahidromos Matbaası,19.yy.
136. Galata, Tercüman-ı Hakikat Matbaası,19.yy.
137. Sirkeci, Hukuk Matbaası,19.yy.
138. Sirkeci, Dernesyan Vahram ve Hıraçya Matbaası,19.yy.
139. Bab-ı Ali, Zelich A. Ve Mahdumları Matbaası,19.yy.
140. Bab-ı Ali, Jamanak Matbaası,19.yy.
141. Galada, Jerardo Biraderler Matbaası, 1848
142. Hocahanı, Serviçin A. Matbaası,19.yy.
143. Bab-ı Ali, Sabah Matbaası,19.yy.
144. Galata, Soma ve Boni Matbaası,19.yy.

145. Nur-u Osmaniye, Tanin Matbaası,19.yy.
146. Bab-ı Ali, Garoyan Arşak Matbaası,19.yy.
147. Galata, Feratelli Hayim Matbaası,19.yy.
148. Galata, Kromilos A.A. Matbaası,1840
149. Yüksek Kaldırım, Löflar F. Matbaası,19.yy.
150. Fincancılar, Matosyan Agop Matbaası,19.yy.
151. Sirkeci, Mahmut Bey Matbaası,19.yy.
152. Beyoğlu, Müdafaa Matbaası,19.yy.
153. Cağaloğlu, Matbaa-i Hayriye,19.yy.
154. Beyoğlu, Neologos Matbaası,19.yy.
155. Bab-ı Ali Hilal Matbaası,19.yy.
156. Sur-i Sultani, Matbaa-i Amire,1831
157. Yedikule, Aris ve Şurekası Yağ Fabrikası,1916
158. Yedikule, Borkard İstikzarat-ı Uzviye Fabrikası,1914
159. Balat, Hamiz Karbon Osmanlı Anonim Şirketi Fabrikası,1911
160. Ortaköy, Mahsulat-ı Kimyeviye ve Envai Mürekkebat-ı Dar-üs'sınası, 1902

3.4. İstanbul'daki Osmanlı Endüstri Yapılarında Yer Seçimi

İstanbul gerek coğrafi konumu gerekse ticaret merkezi olma özelliği ile endüstrileşme açısından, Avrupa'daki örnekleriyle benzer özellikler göstermekteydi. Zira Avrupa ve Amerika'daki gibi endüstri şehirlerinin denize veya nehirlere kıyısı olması, Batılı yatırımcıların acenteliğini yapacak gayrimüslim kitlenin varlığı, İstanbul'u da böyle bir merkez haline getirmesi için yeterliydi. İstanbul, İngiltere'de Lancashire, Yorkshire, Londra, Manchester; Amerika'da New York ve Manhattan gibi şehirler gibi su ile olan ilişkisi bakımından kısa zamanda bir endüstri şehri haline geldi. Hatta Boğaziçi ve Haliç havzasının varlığı, İstanbul'u yer seçimi konusunda daha avantajlı hale getiriyordu.

Nitekim İstanbul'un endüstriyel kuruluşların dağılımına bakıldığında Haliç ve Boğaziçi kıyı şeridinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Sirkeci'den Küçükçekmece'ye kadar olan sahil kesimi, Haliç'in ve Boğaziçi'nin her iki yakası endüstriyel kuruluşların yer aldığı yerler olarak karşımıza çıkar. Haliç'te özellikle Alibeyköy ve Kâğıthane deresi etrafı, Boğaziçi'nde Beykoz, Marmara kıyılarında da Zeytinburnu, Bakırköy, Maltepe ve Pendşk gibi semtler fabrikalaşmanın yoğun olduğu yerlerdir. İstanbul'daki endüstriyel kuruluşların yer seçiminde tamamen ulaşım ve merkeze olan mesafeleri dikkate alınırken, zamanla kanun ve nizamnamelere bağlı olarak bilinçli tercihler yapılmıştır. İmtiyaz sözleşmelerinde kurulacak fabrikanın şehir içinde mahsur ve mazarrattan salim uygun bir alanda kurulması gerektiği belirtilirken fabrikanın kurulacağı yerin bağlı olduğu belediye görüşü alınarak, ebniye kanunu hükümleri doğrultusunda yapılması şartları koşulmuştur. Bunun yanı sıra şartnamesinin önemli bir maddesi de imtiyaz alındığı tarihten itibaren en erken bir yıl olmak kaydıyla fabrikanın inşasına başlanılması ve devamında da üretime geçilmesi ile ilgili maddedir.

İstanbul'daki endüstriyel kuruluşlardan Azatlı Baruthanesinin yer seçiminde, dolapları su gücü ile işletmek hem masrafı azaltacağı hem de işi çoğaltacağından su akıntısının olduğu bir yerde yeni bir baruthane tesisinin yapılması düşünülmüştür.[255]

Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikasının yer seçiminde, fabrikanın çarklarını çevirecek su, yerleşim yerine uzaklığı ve deniz yoluyla ulaşım kolaylığı için Beykoz, Değirmen Ocağı mevkii uygun bulunmuştur.[256]

[255] İAMEA, D.278, 1935.
[256] DABOA., C. İKTS., 2/85, H.07.12.1218/M.19 Mart 1804; 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804.

Küçükçekmece veya Yeşilköy ile Florya arasına tekabül eden yerlerin keşfi ile ilgili miralay Muhiddin Bey'in görevlendirilmesinden sonra[257] Küçükçekmece'de boş bir arsanın tespit edilmesi üzerine[258] münasip bir yerin belirlenmesinde yine Küçükçekmece gölü etkili olmuştur.[259]

Matbaa yapılarının genellikle Cağaloğlu çevresi ile Galata ve Üsküdar'da yoğunlaştığı, bunda da Bab-ı Ali'ye yakınlık, ticaret merkezleri ve geçiş yerlerinin etkili etkili olduğu söylenebilir. Zeytinburnu Demir Fabrikasının merkeze uzaklığından dolayı esnaf ve zanaatkârların Galata'daki ecnebi demir tüccarlarına yöneltmesine kayıtsız kalmayan hükümet, Tersanedeki yoğunluk nedeniyle gemilerin bakım ve onarımı için zorluk yaşadıklarından şikâyetle, rahat bir ortamda bakım ve onarım için Boğaziçi ve Haliç kıyılarında yaptıkları keşiften hem ulaşım hem merkeze yakınlık bakımından en uygun yerin Yalıköşkü civarı olduğu ve burada bir demir fabrikası kurulmasını kararlaştırılmıştır.[260]

Bakırköy'deki Baruthane-i Amire arazisinde yeni teknoloji Dumansız Barut Fabrikası ve bu fabrikanın en önemli yapısı "Asit ve Eter Fabrikası"nın yer seçiminde de şehir merkezine ve ulaşım kaynağına olan mesafeler dikkate alınmıştır.

H.25.11.1314/M.27 Mayıs 1897 tarihinde çıkartılan "Fabrikalar Nizamnamesi"ne[261] göre inşa edilecek fabrikaların ne şekilde tesis edileceğine açıklık getirilmiştir. Nizamnamenin birinci bölüm, birinci maddesinde:

"İşbu nizamnâme ahkâmına tâbi bulunmak ve saray ve kasr-ı hümâyûnlar ile devâir-i askeriyeye müteallik karagolhane ve fabrika ve kışla ve hastane ve cebehane ve baruthane ve eslihahane ve hapishane ve ebniye ve tesîsât ve mekâtib ve istihkâmât kılâ vesâir mebâniyi terâfiiye-i askeriye ve devâir-i resmiye ve belediye ve zabıta ve cevâmi-i şerîfe ve tekâyâ ve meâbid-i sâire ve her sınıf mekâtib-i askeriye ve mülkiye ve husûsiye ve kütübhane ve medreseler civarında yapılmamak şartıyla fabrikalar ve destgâhlar inşâ ve tesis etmek ve işletmek üzere zuhûr eden talimlere cânib-i hükûmet-i seniyyeden ruhsat itâ buyrulacakdır." denilmiştir. Nizamnamede ayrıca saray-ı hümayunlar, cephaneler veya baruthaneler civarında fabrika inşa etmek kesinlikle yasaklanmıştır. Fabrikanın ana beden duvarlarının karakol, kışla, hastahane, hapishane, cami, medrese vb. kamu yapılarına yüz metre mesafeden az olmamak kaydıyla fabrika ve atölye inşa etmek isteyenlere hükümet-i seniyeden ruhsat veya dokuzuncu madde gereğince imtiyaz verileceği, fabrikaların fenni ve sıhhi açıdan eksikliği bir komisyon tarafından tetkik edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

[257] DABOA., Y.MTV., 72/51, H23.05.1310/M.13 Aralık 1892.
[258] DABOA., BEO., 95/7092, H.04.04.1310/M.26 Ekim 1892.
[259] DABAO., MV., 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık 1893.
[260] DABOA., C.AS. 992/43359, H.13.07.1266/M.26 Nisan 1850.
[261] DABOA., BEO., 942/70597, H.25.11.1314/M.27 Nisan 1897; Ticaret ve Nafia:27932.

Nizamnamenin 3. maddesinde, fabrika veya atölyenin ismi, sanatı, kurulacak fabrikanın yeri, icra edilecek ameliyenin çeşidi belirtilerek, fabrika veya atölyenin plânı, kullanılacak makine, alet ve edevatı belirten münasip ölçekte bir harita eklenmesi istenmiştir. Vali tarafından tayin olunacak fen memurlarının, fabrikanın kurulacağı alanın tetkik edilmesinden sonra fabrikanın kurulmasında herhangi bir maruzat görülmediği takdirde, valinin mütalaası ile birlikte hazırlanacak dosyanın Nafia Nezareti tarafından incelenmesi sonucu ruhsat verileceği belirtilmiştir. Fabrika veya atölyelerin inşa edilmesinde bir sakınca görüldüğü takdirde durum Vilayet Meclis İdaresi tarafından Nafia Nezaretine bildirilecek alınacak cevaba göre işlemde bulunulacağı ifade edilmiştir.

13. maddede ise; meskûn mahallerden 750 metre uzak bulunmaları lazım gelen bu mesafede tesisine ruhsat verilen fabrikaların inşası sırasında ahalinin rahatsız olmaması ve zarar görmemeleri koşulu ile ikinci sınıf tabir olunacağı belirtilmiştir.

Fabrika seçiminde erken dönemde enerji kaynaklarına yakınlık ve ulaşım etkili olurken hava gazı ve elektriğin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla şehrin merkezine yakın yerler daha önemli olmuştur.

3.5. İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Projeleri ve Mimarları

13. ve 14. yüzyıllarda günümüzdeki mimarlık, yapı mühendisliği, makine mühendisliği, yüklenicilik ve taşeronluk biçiminde kendini gösteren kurumsallaşmalara benzer ne bir mesleki uzmanlaşma ne de iş ayrılığı söz konusu idi. Orta çağda yapı ustabaşısı, yapının her aşamasına ilişkin uygulamaları iyi bilen, onları yakından izleyip denetleyen, gerçekten işinin uzmanı kişilerdi. Onlar mimar oldukları kadar da mühendis idiler.[262]

Endüstri yapıları ve özellikle fabrikalar 18. yüzyıldan önce de biliniyordu ama o zamanların egemen üretim biçimi zanaatçıların imalathanelerinde veya dükkânlarında yapılan aile içi bir üretim sistemiydi. Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan yeni fabrika sistemi, giderek makinelerin, işçilerin ve işçileri yöneten gözetmenlerle ilgili belirli düzen ve kuralları olan düzenlemeyi kullanan standart bir yapıya sahip üretimi içermeye başlamıştı. Richard Arkwright'ın 1780'lerde öncülüğünü yaptığı ve yüzlerce işçinin çalıştığı tekstil makineleri dizisi modern anlamda ilk fabrikaların doğuşudur. Aynı zamanda. İngiltere'de geliştirilen Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan ve birbirlerinin yerine geçebilen parçaların kullanıldığı Amerikan üretim sistemi, daha sonra 19. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan temel bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fabrikalar köklü toplumsal dönüşümlere neden olmuştur. Geleneksel mal ve hizmet değişiminin yerini para ekonomisi alırken, endüstriyel ve şehir merkezli bir işgücü de geleneksel kırsal üretimin karşısına yeni çalışan sınıf olarak çıkmıştır. Fabrika, çalışanlar açısından evde çalışmaya ve aile yaşamına karşı daha önce görülmemiş bir yabancılaşma getirmiştir. Fabrika patronları bir yenilik olmuş ve bir Orta çağ aygıtı olan saat, zamanın ve işyerinin endüstriyel efendisi haline gelmişti. Fabrika sistemi, özellikle İngiltere'deki ilk evrelerinde şiddetli bir işgücü sömürüsüne neden olmuştur.

Batı teknolojisi ve tekniklerinin bir müessese çerçevesinde tanıtılması, sarayda "Taife-i Efrenciyan" olarak adlandırılan grubun çalışmaları neticesinde gerçekleşmiştir. Sultanın emrindeki bu ücretli hizmetlilerin masrafları hazineden karşılanırdı.[263] Grubunun üyeleri, Batı ile temas kurup en son teknolojik gelişmeleri Osmanlı'nın çıkarları doğrultusunda sivil ve askeri projelerde uygularlardı.[264] 18. yüzyılda gelişmeye başlayan endüstrileşme ile birlikte

[262] Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, 6. Baskı, TÜBİTAK. Yayınları, Ankara 2005, s.111.
[263] DABOA., AE. SMMD.IV, 48/557, tarihsiz.
[264] Rhoads Murphy (1992), a.g.m., s.8.

Osmanlı ve dolayısıyla İstanbul bir takım yeniliklerle ve yapım programlarıyla gelen çoğu askeri amaçlı fabrika, kışla ve okul gibi yeni tipolojik kategoriler, amaca uygun plân şemaları, tasarım kalıpları[265] ve teknolojisiyle tanışmıştır.

Osmanlıda 1795 yılında, Humbaracı ve Lağımcı Ocakları Kışlası bünyesinde kara mühendislik eğitimi verildiği bir mühendishane kurulduğu, 1806 yılında ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun adını alan mühendis okullarının varlığı bilinmektedir. Bu okullardan mezun olan ve görev alan askerlerin devlet destekli fabrikanın arazi seçimi başta olmak üzere keşif ve metraj işlemleri yanı sıra plân ve projesine katkıda bulunduğu örneklere rastlanılmaktadır.

Osmanlı'da endüstri yapıları çıkartılan bir nizamname kapsamında yapılıyordu. Nizamname, fabrikaların nasıl inşa edileceğine dair genel hükümleri konu alan birinci bölüm, zararlı madde yayan fabrikaları içeren ikinci bölümden oluşan 13 maddeden meydana gelmekteydi.

Ebniye Kanunu'nda [266] fabrikalara yapılan ek yapılarla ilgili İstanbul'da bazı mahallerde inşasına devletçe müsaade edilen fabrikaların inşaatı, alet ve üretilen ürünlerin depolanması veya saklanması için yapılan depo vb. yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi olmaması nedeniyle, Şura-yı Devlet kararından bahisle Dâhiliye Nezaretince bir tezkire yayınlanmıştır.[267]

Osmanlı'da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketleri bu yüzyılda Avrupa'dan getirtilen makinelerle ve teknik personel desteği ile başlamıştır. Yine bu dönemde mevcut yapıların yeni teknoloji ile donatılarak üretim yapıldığı görülür. Osmanlı Endüstri yapılarının büyük çoğunluğunun tasarımcısı bilinmemektedir. Osmanlı arşivlerinde yer alan fabrika çizimlerinde de herhangi bir mimar veya mühendisin adı olmadığı görülür. Fabrikalar teknik ağırlıklı yapılar olduğu için mimarisi de teknolojik aletlerin şekil ve ebatlarına göre mimari ve estetik olmaktan çok, fonksiyonel yönünün ön plâna çıktığı yapılar olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı endüstri yapılarının bir kısmının da kurulacak yapının makine vb. teknik aksamının alındığı ülke şirketleri tarafından kurulmuş olduğu görülmüştür. Çünkü alınan teknolojinin plânlanması mühendislik bilgisi de gerektirdiğinden o makinaların üreticileri tarafından tip proje geliştirilmiş olduğu bu yeni teknolojinin tanıtımını da ona göre yaptığı bilinmektedir.

Fabrikaların üretim yapacak makinenin mühendisleri ve onu kuranların direktifleri veya çizimleri doğrultusunda yapıldığı bir gerçektir. Tekstil üretimi yapan makinelerin mühendisleri

[265] Afife Batur, Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1988, C.4, s.1045-46.
[266] DABOA., A.DVN.MKL., 22/27, H.03.01.1300/ 14 Kasım 1882.
[267] Osman Nuri Ergin, 7, (1995), a.g.e., s.3994-95.

Smeaton, Rennie, Arkwright, Wat gibi isimlerin yönlendirdiği tekstil fabrikaları, tip proje haline gelmiş ve tüm sanayileşen diğer ülkelerde de genel kabul görmüştür. İşveren ile inşaatı yapan yüklenici arasındaki anlaşma doğrultusunda fonksiyonel olarak yapılan fabrikalarda estetik kaygının pek gözetilmediği, nadiren mimarinin el verdiği ölçüde yapının cephe, alınlık, pencere ve kapılarda veya kat silmelerinde özen gösterildiği tespit edilmiştir. Başlangıçta belirli bir kapasiteye göre inşa edilen fabrikalar, zamanla talebin artmasına bağlı olarak ek binalarla çoğaltıldığı ve bir kompleks haline gelmiştir.[268]

Yabancı ülkelerden teknik destek de istenmiştir. Örneğin, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun kıyafetleri ve malzemelerinin üç yüz bin liralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için girişimlerde bulunulduğu 1832 yılında, Avusturya, İngiltere Hollanda ve Fransa gibi ülkelerden teklifler alındığı ve en uygun teklifi veren Fransa'dan gerekli alet edevat ve teknik yardım alınmış olduğu bilinmektedir.[269]

II. Mahmud döneminde bayındırlık işlerinin saray teşkilatından çıkartılıp devlet mekanizması içindeki konumuna geçirilmesi için ilk girişimler başlatılarak Hassa Mimarlar Ocağı Şehremaneti'ne bağlanmıştır. H.28.05.1247/M.4 Kasım 1831 tarihinde Şehremanetiyle mimarbaşılık memuriyeti birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü olarak adlandırılmıştır.[270] 1839 yılında ise Ticaret Nezareti'nin oluşturulması ve Meclis-i Umur-i Nafia'yla birleştirilmesinden sonra bu müdürlük de Umur-i Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır.[271]

1821yılında Azatlı Baruthanesi civarında beş, sekiz ve on top yerleştirilebilen bir tabya inşası Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından gerçekleştirilir. 1837 yılında da aynı baruthanenin havuzlarını ve barut kalitesinin kontrol edildiği tecrübehaneyi inşa eder.

Yine II Mahmud döneminde, padişahın emriyle 1831 yılında bina eminliğine atanan ve "mimar ağa" ünvanı verilen Altunizade Zühdi Paşa Beykoz'da inşa edilen deri fabrikası ile Paşabahçe'de inşa edilen şişe, mum ve kâğıt fabrikaları; Zeytinburnu, Mavzer ve Fişek Fabrikası; Defterdar Çuha Fabrikası'nın inşa sorumluluğunu üstlenen isim olarak karşımıza çıkar.[272]

---

[268] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.158,159.

[269] Mübahat S. Kütükoğlu, "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" *Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 523-595.

[270] DABOA., CSM., 57/2860, H.28.05.1247/M.4 Kasım 1831.

[271] DABOA.,C.İKTS., 37/1827, H.25.06.1255/M.5 Eylül 1839.

[272] Hamit Küçükbatır, "Altunizade Zühdü Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, C.2, TDV.Yay., İstanbul 1989, s.545; T. Baltacıoğlu, "İsmail Zühtü Paşa (Altunizade)", *DB. İstanbul Ansiklopedisi*, C.4,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.216.

Osmanlı hükümetinin davetiyle İstanbul'a gelen önemli endüstri sanayici ve mühendislerinden biri de İskoç asıllı İngiliz Sir William Fairbairn (1789-1874)'dir. 1839 yılında oğlu ile birlikte yaklaşık on yıl Osmanlı hükümeti ile bir bağlantı kurmuş ve II. Mahmud'un ölümünden sonra da İstanbul'da kalmıştır. Dönemin hükümetinin istekleri doğrultusunda limanlar, doklar ve endüstrinin modernizasyonu ile ilgili İstanbul ve çevresinde birçok yapıda incelemelerde bulunmuştur. Fairbairn ülkesine döndükten sonra da Osmanlı ile ilişkisini kesmez, Londra'daki fabrikasında prefabrik olarak hazırlanıp İstanbul'a gönderilen demir un fabrikası, yapım teknolojisi açısından Avrupa endüstri mimarisi için bile ilk örneklerden biri olmuştur. Fairbairn değirmenlerin işleyişi, makine ve çark sistemi ve mimari çizimlerle desteklenen kitabı en önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir.[273]

1840'lı yıllarda büyük bir kısmı devlet tarafından olmak üzere özel girişimcilerin de yer aldığı bazı endüstriyel kuruluşlar, İstanbul'un fiziksel yapısının belirlenmesinde etkili olmuştur. Var olan el tezgâhlarının olduğu yapılara buharla çalışan makineler konularak fabrikaya dâhil edilmiş, bazıları da yabancı girişimlerle bugünkü anlamda fabrika olarak kurulmuştur.[274]

1850'li yıllarda Osmanlı, Batılılaşma anlamında Avrupa teknolojisini tanıma ve teknoloji transferi için Avrupa'da özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'ya fabrika gezileri gerçekleştirilmiştir.

İzmit'te bir Çuha Fabrikası kurmak amacıyla gerekli alet edevat ve teknoloji için araştırma ve çalışmaların yapılması için 1843 yılında Londra'ya gönderilen Ohannes Dadyan'dan aynı zamanda Zeytinburnu'nda inşası düşünülen demir fabrikası için gerekli alet ve edevatın fiyatları hakkında araştırma yapması da istenir.[275] Yapılan tetkiklerde Londra'da mühendis William Frin ile fabrikanın tesis ve montaj işi ile ilgili mukavele yapılır.[276]

19. yüzyılın ikinci yarısında, endüstri mimarisi ve tekniğinde İstanbul'daki uygulamalara yön veren bir diğer kişi ise mühendis Louis Jullian Barret'tir(1828-1889). İtalya, İspanya, Avusturya, Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Hollanda, İngiltere ve Prusya gibi devletlerin rıhtım, liman, depo, kömür madeni ve sanayi kuruluşların mekanik ve hidrolikle

[273] William Fairbairn, *Treatise on Mills and Millwork,* London 1871

[274] Nurcan Yazıcı, *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, MSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk-İslam Sanatları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.90,91.

[275] DABOA., İ.MSM., 24/611, H.06.03.1259/M.4 Temmuz 1843.

[276] Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1989, s.159.

ilgili çalışmalarıyla öne çıkan ve bu konuda hazırladığı plân çizim ve detaylar, dönemin endüstriyel mimarisinin tip projeleri olmuştur.

Devlet Arşivleri'nde yer alan belgelerde 1876 yılına tarihlenen İstanbul Rıhtım Şirketi'ne ait plân ve projelerde[277] Barrett'in imzası göze çarpar. Bu projelerde kullanılan mimari plânlar ve detaylar İstanbul'da Osmanlı Endüstri mimarisinin birçok yapısında kullanılmıştır.

Kalfa Hacı Karabet'in Bakırköy Basmane Fabrika-i Hümayunu,[278] ile Zeytinburnu'ndaki Demir Fabrikası'nın bazı birimlerinin kalfalığını yaptığı bilinmektedir. [279]

Zeytinburnu mühimmat fabrikalarından 1880 yılında temeli atılan Fişekhane'nin mimarı ise Serkis Balyan'dır. Bu fabrikanın bir özelliği de Serkis Balyan'ın son eserleri arasında yer almasıdır.[280] 1855 yılında, Alay Köşkü'nün hemen yanında sur duvarına bitişik olarak inşa edilen Telgrafhane binası Giuseppe Fossati tarafından plânlanlanmıştır.[281]

Paşabahçe Cam ve billur fabrikası Fransa'dan getirtilen mühendis, usta ve kalfaların yönlendirmesiyle yapılmıştır.[282]

Mimar Yanko Bey, sahibi olduğu çini ve fağfuri fabrikasının plânlarını[283] Mimar Andon İstilyanos İstilyanidis ise Pendik'teki tuğla ve kiremit fabrikasının[284] projelerini hazırlayan kişilerdir.

Yıldız Çini Fabrikası'nın tamiri ve yeniden yapılan birimlerinin mimarı İtalyan mimar Raimondo d'Aronco'dur. Fabrika Seerrieres'deki fabrika modeli esas alınarak kırmızı tuğlalar ile inşa edilmiştir.

1910 yılında tamamlanan Üsküdar Şemsi Paşa'da vaktiyle yer alan fabrikanın mimarı ve aynı zamanda inşaatını gerçekleştiren kişinin Victor Adaman olduğu bilinmektedir. Ancak bu fabrikanın plân şeması ve tasarımı Philip Morris Şirketinin Fransa'nın Serrieres kentindeki vaktiyle değirmen binası olan ancak firmanın bu yapıyı satın almasından sonra sigara fabrikası

[277] DABCA., NV., 76/56,1, 29.04.1874.
[278] DABOA., D.DRB.İ., 14/26, H. 18.05.1262/M.14 Mayıs 1846.
[279] DABOA., D.DRB.İ., 19/8, H.17.05.1263/M.03 Mayıs 1847.
[280] Mustafa Cezar, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, Birinci Baskı, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1971, s.118.
[281] Cengiz Can, a.g.e., s.158.
[282] DABOA., HH.İ., 3/34, H. 07.09.1267/M.06 Temmuz 1851.
[283] DABOA., İ.HUS., 21/26, H.08.08.1311/M.14 Şubat 1894.
[284] DABOA., İ.ML., 91/7, H. 03.02.1330/M.23 Ocak 1912.

olarak kullanmaya başladığı yapının benzeri olması Victor Adaman'ın bir tip projenin uyarlayıp uygulayıcısı olduğunu gösterir.

Almanya'daki mezbahanelerin projeleri incelenerek hazırlanan Sütlüce Mezbahanesinin yapımının 1921'de plânlandığı, bazı kaynaklarda mimar olarak adları geçen Ahmet Burhaneddin, Osman Fıtri ve Makro Logos'un mühendis olduğu dikkate alınırsa yapının elektrik ve teknik projelerinin de bu mühendisler tarafından hazırlanmış olabileceğini akıllara getirir. Ana yapının projelerini ise Mimar Vedat Bey çizmiştir.

Şişli'deki Artin Arslanyan Ekmek Fabrikasının mimarı ise Kemalettin Bey'dir. Onun hazırladığı projenin bazı detaylar dışında uygulama gördüğü anlaşılmaktadır.

Üsküdar Bağlarbaşı Elektrik Fabrikasının mimar ve mühendisi o zamanki ünvanıyla Mühendis Mekteb-i Alisi İnşaat Muallimi ve Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi Heyet-i Fenniye Müdürü Mühendis Mimar Ali Talat Bey (1869-1922)'dir.

Çobançeşme Tuğla Fabrikası Hazine-i Hassa adına Hafız Behram Ağa tarafından inşa edilmiştir. Cibali Tütün Fabrikası Alexandre Vallaury tarafından tasarlanmış olup mimar Hovsep Aznavur tarafından uygulaması gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise Eugene Bottazi tarafından fabrikaya yeni eklemeler yapılmıştır.

Osmanlı Devleti, endüstri kuruluşlarının yerinin belirlenmesi için, Küçükçekmece Kibrit Fabrikası ve Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikasının yer seçiminde olduğu gibi, bir komisyon tarafından hazırlanacak raporun uygun görülmesi halinde ön keşif ile birlikte yapılacak yapının temsili üç boyutlu görünüşü ve plânının hazırlanmasını istemekteydi.[285] Daha çok özel teşebbüslerin fabrika kurmaya başladığı 1860 yılı sonrasında yapılacak fabrikaların nasıl ve ne şekilde yapılacağı belirli zamanlarda çıkartılan nizamnamelerle belirlenmiştir.[286]

İstanbul'da özgün plân şemalarına ulaştığımız çizimlerin en önemlilerinden biri de Bahriye Nezareti'nce hazırlatılan fabrika projeleridir. Tersane fabrikaları olarak da bilinen fabrikaların çizimlerinin Bahriye Nezareti'nin bünyesinde bulunan mimar ve mühendislerce yapıldığı görüşü, yaptığımız tespitlerde neticesinde ağırlık kazanmaktadır. Bunda da gerek mimari tasarım gerekse geleneksel teknik ile yapılmış olmalarının etkili olduğu söylenebilir.

[285] DABOA., Y.MTV., 72/51, H23.05.1310/M.13 Aralık 1892; DABOA., MV., 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık 1893; DABOA., C. İKTS., 2/85, H.07.12.1218/M.19 Mart 1804; 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804.
[286] DABOA.HR.TO., 478/24, H.05. 05.1307/M.28.12.1889; DABOA., BEO, 942/70597, H. 25.11.1314/M.27 Nisan 1897.

Osmanlı Devleti'nin endüstri kuruluşlarında istihdam edilmek üzere nitelikli eleman ihtiyacını gidermek için sanayi mektepleri kurmaya başladığı 1863 yılından sonra, demircilik, makine bakımı, dericilik, marangozluk, terzilik, kunduracılık, ziraat ve mimari konularında pratik ve teorik dersler de verilmeye başlanmıştır.

Dışa bağımlı bir teknoloji ve nitelikli insan gücü ile oluşturulan Osmanlı endüstrisi, bir müddet ayakta durmaya çalışsa da devam eden savaşlar ile ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar, sağlam bir endüstri oluşturmasına müsaade etmemiştir.

1908 yılında inşaat malzemelerinde büyük oranda dışa bağımlı bir durum söz konusu idi. Örneğin tuğla üretimin sadece %32'si yerli kaynaklardan karşılanıyordu. Kiremidin durumu da bundan farksız değildi. Çok fazla geçmişi olmayan çimentonun %52,7'si iç kaynaklardan yarıya yakın diğer kısmında ise dış kaynaklardan temin edilmekteydi.

1913 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkati'nin sağladığı teşviklerle bir ulusal sanayinin kurulabileceği düşüncesiyle bir takım endüstriyel girişimlere ağırlık verilmiş, ancak bu dönemde ülkenin içinde olduğu savaş ortamında çok da sağlıklı sonuçlar alınamamıştır. Bu dönemde yapılan en önemli atılım o zamana kadar yabancıların ve gayri müslimlerin tekelinde olan endüstri, savaş döneminde devlet yatırım işleri Türk müteahhitlere verilerek bir Türk burjuvazisi yaratılmaya çalışılmıştır.[287] 1913 yılında sanayi-i muhtelifiye ait binaları kurmak için ruhsat verme işinin vilayete ait olduğu kuvve-i muharrike ruhsatlarının da vilayetçe düzenlenip verilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır.[288]

1915 yılında ise fabrikalarda meydana getirilecek üretim ve sanat eserlerinin cins ve türüne göre fabrika binalarının şekil ve vasıfları fenne uygun olması gerektiği, fabrika inşa etmek isteyenler ile mevcut fabrikalarını esaslıca tamir ve tadilatına ruhsat talebinde bulunanlara, belediyece ruhsat verilmeden önce Emanet'e fabrikayı nasıl yapmaları gerektiğini belirtmeleri gerektiği, aksi takdirde fabrikaların tahrik kuvvetlerine ruhsat talebi sırasında bir takım tadilat yapma ihtiyacı doğacağı belirtilmiştir.[289]

19. yüzyılda gayrimüslim mimar ve kalfaların önem kazandığı bir ortamda yabancı mimarlara da önemli endüstri yapılarının yapım işleri verilmişti. Türk mimarlar ise tamamen göz ardı edilmemişti. Ancak, Batılılaşma ile birlikte Batı tarzı mimari de önem kazanmıştı. İşverenler

[287] S.Ural, Türkiye'nin Sosyal Ekonomisi ve Mimarlık, *Mimarlık*,1974, S.11-12, s.7.
[288] DABOA., DH.İD., 107/65, H.24.12.1331/M.24 Kasım 1913.
[289] "Gerek yeniden fabrika binası inşadına ve esaslıca tamirat ve tadilata, gerek kuvve-i muharrike vaz edilsin edilmesin fabrika tesis ve küşadına Emanet'ten istilam edilmeksizin dairelerce ruhsat verilmesine dair Tezkire-i Emanet penahı"R.4 Mart 1331/M.17 Mart 1915; Osman Nuri Ergin, 8, (1995), a.g.e., s.4474.

ve devlet adamlarının Batılılaşan arzu ve zevklerine uygun yapılar yaptırma isteği gayrimüslim mimar ve kalfaları öne çıkarıyordu. Zira Türk mimari geleneğinden anlaşılacağı gibi bütün ustalık ve sanat dini mimari alanında yoğunlaşmıştı. Endüstrileşme ile birlikte tamamen farklı ve amaca yönelik bina yapımı bir takım mühendislik bilgisi gerektiriyordu. Yeni icatlar ve teknolojik gelişmeler artık yapıların mimarisi ve iç düzenlemesinin şekillenmesinde etkili olmaya başlamıştı. Gerçi Osmanlı idarecileri teknolojinin takibini gerek sefirler aracılığı ile Batılı büyük firmaların tanıtımından, gerekse de Batı'ya gönderilen öğrenci, idareci, mimar ve kalfaların raporlarından takip ediyordu. Teknolojinin Osmanlı coğrafyasına gelmesi sadece makine alet ve edevat kapsamında değildi. Teknolojiyle birlikte mimari, sanat ve kültürel bir değişim de kendini hissettirmeye başlıyordu.

Osmanlı endüstri yapılarının erken devrindeki devlet desteğiyle yapılan örnekleri, belirli bir üslup ve süsleme programıyla inşa edilen anıtsal denebilecek yapılardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise İstanbul'da orta düzeyde birçok tüccar, Avrupa'dan getirttiği alet ve edevatta mevcut işyerlerinde bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu durum giderek fabrikalaşmaya dönüşür. Yine bu dönemde mühendisler ve teknik bilgi sahibi kişiler kendi yapılarını inşa eder duruma gelmişti. Endüstri yapıları sanayiciler ile mühendisler arasındaki protokole sadık kalınarak işverenin istekleri doğrultusunda amaca yönelik olarak inşa edilmeye başlanmıştı. Bu dönem yapılarının cephe düzenlemeleri sade ve gösterişten uzaktır.

3.6. İstanbul'daki Osmanlı Endüstri Yapılarında Batı'dan Esinlenilen Plânlar

İstanbul'daki endüstri yapılarından Batı'daki fabrikalara bakılarak esinlenilen uygulamalara bakıldığında; ilk akla gelen uygulamalarda örneğin, 1839 yılında oğlu ile birlikte yaklaşık on yıl Osmanlı hükümeti ile bir bağlantı kuran, İskoç asıllı İngiliz Sir William Fairbairn (1789-1874)'ın değirmen tasarımının birçok değirmene esin kaynağı olduğu görülmektedir.

Bomonti Bira Fabrikası, Rusya'daki Valter Bira Fabrikasının form, biçim ve tarzında olduğu, dönemin diğer bira fabrikalarının da mimar Edmund Jungenfeld'in, Lafayetle Brewinf Co.'nun St. Louis'teki Breving Beer Factory ve Romanya'da Turda Bira Fabrikası ile benzer özellikler arz ettiği görülmüştür.

Haydarpaşa rıhtım elektrik fabrikası tasarımı ise 1858 tarihli Almanya, Breisach'taki Rudolf Erisman Duvar Kâğıdı Fabrikasının elektrik üretimini sağlayan fabrika ile Lublin Şeker Fabrikasının görünüş ve plân şemasına benzer özellikler göstermektedir.

Gazhanelerde ise, 1835 tarihli Fransa, Paris'te Vaugirerd Gaz Fabrikaları, Liverpool Gasworks, Aylesburg ve Stretford Gasholders plân şemalarında ve gazometrelerinin ise aynı olduğu, Fransız Des Rotes D'Etats Dans L'Empire Ottoman (Osmanlı Devleti Yol Yapım ve Tamamlama Şirketi'nin Turqie d'Asie) için hazırlamış olduğu ve içinde gaz fabrika plânlarının olduğu çizimlerin yanı sıra, Selanik Gazhanesi'nin gazometresinin aynısının İstanbul'daki gazhanelerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tuğla Fabrikalarının plân şeması ve strüktürel yapı elemanlarının, Belçika Landuyt Tuğla Fabrikası ile Avustralya'nın New Soth Wales kentindeki Kirawee Tuğla Fabrikasının plân şemasında olduğu görülmektedir.

Küçükçekmece Kibrit Fabrikası, Fransız Jean-Joseph Labbe'nin (1859-1965) sahibi olduğu 1880 yılında yapılan Usine Port- Sec'in plân şeması ve görünümde inşa edilmiştir. Benzer görünümde bir başka fabrika da İtalya'nın Lombardiya kentindeki Crespi Fabrikasında görülür. Kibrit fabrikasının tasarımında ise 1905 yılında kurulan Fransız Societe des Moteur Gnome Colombes eyaletindeki binasının ilk tasarımındaki plân şeması ve cephe tasarımında yapıldığı göze çarpar. Bu da belirli bir dalda üretim yapan fabrikaların birbirlerinden esinlendiğinin göstergesidir.

Cibali Tütün Fabrikası ise 1850 yılında ABD. Massachusetts'in Lowel kentindeki Tremont ve Suffolk değirmenlerinin cephe düzeni ve strüktürel şemasını yansıtmaktadır.1892 tarihli Fransa

Postel-Vinoy elektrikli teçhizat fabrikasının konseptine benzer uygulama Şişli Bulemental Plak Fabrikası'nda görülür.

Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın, İspanya'nın 1892 tarihli ilk elektrikli motor fabrikası Madrid, Calle Mazarredo'daki bina ile pencere şekli kullanılan mimari elemanlar bakımından benzerlik arz etmesi, binanın bu tip yapılarda bir öncü olmasından kaynaklandığını göstermektedir. Bu duruma Fransa'nın Alfortville kentindeki 1914 tarihli elektrik fabrikası ile cephe tasarımı bakımından benzemesi örnek verilebilir.

Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki, önceleri tramvay sonraları elektrik fabrikası olarak kullanılan yapının, Varşova'da mimar Artur Karol Nikozy Goebel'in 1912 yılında yaptığı Rentel Spotka tramvay fabrikası ile neredeyse birebir aynı şemada olması, bu tip endüstrinin Osmanlı coğrafyasında yeni oluşu ve bir prototipe ihtiyaç duymasından kaynaklı olabilir. Elektrik fabrikasının kulesi ve pencere görünümleri ise Rothenburg, Nürnberg'deki Aula Sabun ve Parfüm Fabrikası'nın benzeridir.

Şemsi Paşa Tütün Fabrikası ve deposu, Philip Morris Şirketinin Fransa'nın Serrieres kentindeki vaktiyle değirmen binası olan, ancak firmanın bu yapıyı satın almasından sonra sigara fabrikası olarak kullandığı yapının, ana konsepti ve plân şemasında yapılmıştır.

Fransızlar tarafından Eyüp'te yapılacak mezbaha için kısmen karada, kısmen de Haliç üzerinde olacak şekilde hazırlanan plânlar uygulamaya girmemiştir.[290] Buna karşılık Sütlüce'de yapılan mezbaha Almanya'daki mezbaha örnekleri baz alınarak çizilmiştir.

Yıldız Çini Fabrikası, Fransa'nın Verseilles kentindeki çini fabrikasının modeli esas alınarak kırmızı tuğlalar ile inşa edilmiştir.

[290] DABOA., BEO., 4656/349195, H.20.01.1339/M.04 Ekim 1920.

4-OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA İNŞA EDİLEN ENDÜSTRİ YAPILARI

1913-1915 Sanayii istatistiklerinde bu sektörde üretim yapan endüstri kuruluşlarının büyük çoğunluğu özel şirket, bir kısmı anonim şirket çok az kısmı da devlet tarafından yapılan yapılardı. Osmanlı endüstri kuruluşları gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya, madeni eşya olmak üzere sekiz gruba ayrılmıştı. Bu gruplara enerji, ulaşım ve silah endüstrisi de eklenerek sanayi yapıları toplam on bir başlık altında incelenecektir. Buna göre, İstanbul'daki endüstri kuruluşlarının grupları ve içerikleri aşağıda verilen şekildedir.

1-Gıda Endüstrisi, değirmencilik, makarna, şeker ve tahin, konserve, bira ve içki, buz, suma, tütün vs.

2-Toprak Endüstrisi: Tuğla, kiremit, çimento, kireç, porselen, cam, çini vs.

3-Deri Endüstrisi: Debagat, saraçlık ve ayakkabı çeşitleri.

4-Ağaç Endüstrisi: Kereste, marangozluk, doğramacılık, tahta kutu, mobilya ve çeşitli ağaç işleri.

5-Dokuma Endüstrisi: Yün iplik ve yün dokumacılığı, pamuk ipliği ve pamuk dokumacılığı, ham ipek, ipek dokumacılığı, hazır elbise ve çamaşır, çeşitli dokuma işleri.

6-Kırtasiye Endüstrisi: Sigara kâğıdı, matbaacılık ve çeşitli kırtasiye işleri.

7-Kimya Endüstrisi: Yağ, sabun, ispermeçet, kibrit, ispirto, lastik, çeşitli kimya ürünleri.

8- Madeni Eşya Endüstrisi: Dökümhane ve imalathaneler ve çeşitli döküm işleri.

9-Enerji endüstrisi: Gaz ve elektrik üretimi.

10-Ulaşım endüstrisi: Tramvay, vagon, tren, araba, yapım işleri ve telgraf, su terfi istasyonları.

11-Silah endüstrisi: Baruthaneler, silah, top, tüfek vs.

Katalog oluşturulan bu onbir grup endüstri kuruluşu, yapısı değişik eklemelerle de olsa günümüze gelebilen ve varlığına kaynaklardan ulaştığımız şekliyle, günümüze gelemeyen yapılar ise inşa tarihlerine göre bir sıralama içinde ele alınmıştır. Günümüze gelen yapılar fonksiyon değişikliğine uğradıkları için ayrıca bir gruplama yapılmamıştır.

4.1. Gıda Endüstrisi

4.1.1. Askeri Tahiniye Fabrikası (Resim:1-7)

Günümüzde Fatih ilçesi sınırları içinde yer alan Unkapanı Mevkii, İstanbul'un un ve tahıl merkezi durumundaydı. Bu bölgede bir depo ve birkaç değirmenin varlığı bilinmektedir. Askeri Tahiniye Fabrikası da besleyici özelliği bilinen tahinin üretilmesi için kurulmuş bir endüstriyel kuruluştur.

Askeri Tahiniye Fabrikası, Fatih Cibali'de Üsküplü Camii Caddesi üzerinde 238 pafta, 1047 ada, 1 parselde, Haraççı Kara Mehmet Camii'nin yanındaydı.[291] Fabrikanın yer aldığı parselin 1908 yılı sonrasında boş olduğu, hemen yanında ise Cibali Tütün Fabrikasının Karton ve Kutu Fabrikasının olduğu görülür.[292]

Askeri Tahiniye Fabrikası'nın ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemesine karşın 1916 yılında en az elli yıldan beri mevcut olduğu belirtilmektedir.[293] Ayrıca Devlet Arşivleri'ndeki bir belge yeni yapılan askeri değirmenin üzerine yazılacak taşın imal ve irsali hakkındaki yazışmadan [294] değirmenin 1862 yılında hizmet verdiğini gösterir. 1882 tarihli haritalarda da fabrika görülmektedir.

Tamamen ordunun un ve tahin ihtiyacına yönelik üretim yapan fabrikanın kurulması için, II. Mahmud'un sanayi ve teknolojik gelişmeleri yerinde görmek amacıyla, 1839 yılında yurt dışına bir heyet gönderildiği bilinmektedir. Yapılan girişimler sonucunda dönemin en ünlü mühendislerinden biri olan İngiliz William Fairbairn (1789-1874) İstanbul'a gelir.[295] Ziyaret sırasında Fairbairn'e bir buharlı değirmen siparişi verilir. Değirmenin İstanbul'da vuku bulan yangınlardan etkilememesi için metal olması istenir. Prefabrik olarak üç katlı yapılan yapının, taşıyıcı sistemi dökme demir kiriş ve dikmelerden meydana getirilmiş, makinelerin desteklenmesi için kâgir bir duvarla bölümlenen yapının üzeri de metal levhalarla kapatılmıştı. Fairbairn'in Londra yakınlarındaki atölyesinde imal ettiği fabrikayı 1841 yılında gemi ile İstanbul'a göndermesi[296] Devlet Arşivleri'ndeki kayıtlardaki tarihler ile aynı zamanlara denk gelmesi, yapının 1842 yılında kurulduğunu desteklemektedir.

[291] Charles Edward Goad, Constantinople Vol. I. 20, September 1904.
[292] Jacques Pervititch, Unkapan, Pafta 20, 1932, 156 A.
[293] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.50.
[294] DABOA., A.MKT.NZD., 425/96, H.21.12.1278/M.19 Haziran 1862.
[295] Müller Wiener, (1992), a.g.m.,s.76,77.
[296] Emre Dölen, "Askeri Tahiniye Fabrikası" DB. İstanbul Ansiklopedisi, C.1, İstanbul 1993, s.354.

Fabrika 1866 tarihinde askeri idareye bırakılır.[297] Aynı yıl başta üst örtü olmak üzere bir tadilat geçirir. [298]1868 tarihindeki bir belgeye göre, askerin ekmeği için gerekli unun öğütülmesi amacıyla söz konusu değirmene lazım olan makinenin alınması istenmiştir. [299]1893 yılında Unkapanı Askeri Tahiniyye İdaresi Müdürünün Miralay Mehmed Beyin olduğu ve gösterdiği başarı nedeniyle de nişana layık görüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır.[300]

Mühendis William'ın, Unkapanı Fabrikası küçük değirmen makinesinin çalışmama nedeni hakkındaki raporu çerçevesinde, gerekli şalt ve lıvırların Londra'da bulunan Miralay Rasim Bey aracılığı ile sorumlu yapımcı fabrikatör Hind &Lund'la yapılan kontrata dâhil edilmesi istenir.[301]

1893 yılında değirmenin gazla çalıştığını,[302]1901 yılında değirmenlerin makinelerinin bozuk olduğu bir müddet üretimin durdurulduğunu[303] Devlet Arşivleri'ndeki belgeden öğrenmekteyiz.

Fabrika 7.6x15.2m. ölçülerinde dikdörtgen plân şemasında olup, üç katlı olarak tasarlanmıştı. Fabrikanın alt katlardaki kemer alınlıkları dökme demirden, üst kattakiler ise dövme demirden imal edilmişti. Fabrikanın taşıyıcı sistemi dökme demir kolon ve kirişlerle inşa edilmiştir. Dış cephe ve çatı, dökme demir levhalarla kaplanmıştı. Fabrikanın temelleri ve makineler için hazırlanmış bölümler kâgir olarak inşa edilmişti.[304]

Askeri fırın ve depo ise Unkapanı köprüsünün Sirkeci ayağında vaktiyle var olan Un Kapanı Camii'nin hemen yanında uzun kenarları Haliç'e bakan cephesi 36,75cm, diğeri 35.80cm; kısa kenarları Sirkeci'ye bakan cephesi 29,50, Cibali'ye bakan cephesi de 32.60cm. ölçülerinde dikdörtgen plân şemasında ki katlı yığma bir yapıydı. Dört yöne meyilli çatısının her yüzünde önde üçer, arkada birer aydınlık fenerleri mevcuttu. Yapının tüm cepheleri dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli pencereler ile aydınlatılmıştı.

[297] DABOA., A.MKT.MHM., 351/35, H.29.10.1282/M.17 Mart 1866.
[298] DABOA., MAD.d., 13625, H.25.12.1282/M.11 Mayıs 1866.
[299] DABOA., A.MKT.MHM., 430/37, H.07.09.1285/M.22 Aralık 1868.
[300] DABOA., İ.TAL., 24/16, H.22.12.1310/M.07 Temmuz 1893.
[301] DABOA., HR.SFR.3., 405/83, M.10.08.1893.
[302] DABOA., HR.SFR.3. 404/54, M.13.05.1893.
[303] DABOA., Y.MTV., 221/158, H.29.06.1319/M.13 Ekim 1901.
[304] Emre Dölen, (1993), a.g.m., s.354.

4.1.2.Unkapanı Değirmeni (Resim: 8-29)

Unkapanı'nda bulunan birkaç değirmenden biri olan yapı, İstanbul'un en anıtsal değirmenlerinden biridir. 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistikine göre İstanbul'da yer alan 14 değirmenden biridir. İstanbul'daki en eski değirmen olan 1846 yılında kurulan Büyükada Değirmeni'nden 12 yıl sonra 1858 yılında kurulduğu[305] söylense de Devlet Arşivleri'ndeki kayıtlardan, 1842 tarihinde Halil Rifat Paşa tarafından inşa edildiği[306] ve 1845 tarihinde on iki çift değirmen taşının harap olduğu ve Yenifoça'dan taş getirilmesi istenildiğini[307] öğreniyoruz. Başka bir belgede de Maliye Nezareti tarafından İstanbul Unkapanı'nda yaptırılmakta olan vapur değirmenine, Foça'dan gönderilecek değirmen taşları için çeşitli yazışmaların yapılması,[308] değirmenin üst örtüsünün kurşun ile tamirinin istenmesi,[309] yapının çeşitli kaynaklarda geçen 1855 tarihinden önce yapıldığını gösterir.

1892 yılında fabrikanın ihtiyaç duyduğu değirmen taşları, İngiliz kayışı, lastik şerit, buhar kazanı vb. malzemelerle ilgili, İngiliz şirket fabrikaları Whitmore &Binyon Co. Ve Hick Nargreaves & Co. Mark Lane'den fiyat teklifleri alınır.[310] Bahsi geçen firmalar bu yıllarda Osmanlı endüstrinin parça tedarikçisi durumundadır. Nitekim 1893 yılında Zeytinburnu'ndaki fabrika için buhar kazanı da Hick Nargreaves&Co firmasından temin edilmiştir.[311]

Pervititch Sigorta Haritaları'nda değirmenin ana yapı, depo binaları, fırın, yatakhane, iki baca, dükkânlar ve su deposundan müteşekkil olduğu, değirmen tuğla derz dolgulu almaşık duvar tekniğinde beş katlı olarak inşa edildiği, iç kısımda ahşap ve çelik konstrüksiyon kullanıldığı görülür.

Yapı, Fatih ilçesi Yavuz Sinan Mahallesi, 515 ada 1 parselde yeralmaktadır. Günümüzde İstanbul Manifaturacılar Çarşısı'nın bir bölümünün olduğu yerde değirmeninin ana yapısı bulunmaktaydı. Ancak çarşının yapımı sırasında harap durumda olan yapı yıkılarak yerine çarşının blokları yapılmıştır.

[305] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.50.
[306] DABOA., İ.DH. 59/2911, H.01.04.1258/M.12 Mayıs 1842.
[307] DABOA., C.İKTS., 29/1411, H.13.10.1261/M.15 Ekim 1845.
[308] DABOA., C.ML., 448/18110,H.15.10.1262/M.06 Ekim 1846.
[309] DABOA., A.AMD., 12/ 17, H.29.12.1265/M.15 Kasım 1849.
[310] DABOA., HR.SFR.3., 391/8, M.06.02.1892.
[311] DABOA., HR.SFR.3., 402/58, M.28.01.1893.

İki değirmen bacasından biri günümüze gelememiş olup diğeri ise kısmi olarak günümüze ulaşmıştır.

Fırın ise tuğla derz dolgulu olup tek katlıdır. Üç bölümden oluşan fırının orta bölümünde depo ve servis binalarının yanı sıra bir de baca mevcuttur. Yatakhane de tuğla derz dolgulu almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiş olup iki katlı ve volta döşemelidir. Yapı topluluğunda ayrıca buğday siloları ve dükkânlar yer almaktadır.

Fabrikanın mevcut iki deposundan birinin üst katının yatakhane olarak kullanıldığı, dikdörtgen plân şemasındaki yapının üzeri, kırma bir çatı ile kapalı idi. Yapı günümüzde oldukça harap durumdadır.

4.1.3. Kuruçeşme Değirmeni

Vakfı Hümayun'a senelik üç bin kuruş vermek üzere Kuruçeşme'de buharla çalışan bir değirmen inşası için sabık sadrazam Reşid Paşa tarafında yirmi yıl süre ile imtiyaz verilmesi istenir.[312] Ahmed Reşid Efendi'nin mutasarrıfı olduğu Kuruçeşme'deki harap sahilhanenin halka faydalı bir yapıya dönüştürülmesi düşüncesi, civarında da hane veya sahilhane gibi yapıların olmaması nedeniyle bu görüş olumlu karşılanır. Kimseye zararı olmayacak bir değirmen veya adi fırın veyahut da vapur değirmeninin inşa edilmesi için Dersaadet'te bulunan bir mühendisin olumlu görüşü olduğuna, adi vapurlu değirmen gibi gürültüsü, duman ve kokusu olmayan bir değirmen olmasının daha uygun olacağı belirtilir. Dersaadet civarında bulunan değirmenler, gerekli olan unu yetiştiremediği, hatta Hoca Bey ve Marsilya tarafından un getirtildiği bilinmektedir. Bu nedenlerle, arsanın on hisseye taksim olunduğu, bir hissesinin kendi uhdesinde olduğu, beş hissenin ehl-i İslam'dan beş kişiye satılması, değirmen hisselerinden Osmanlı tebasından olan Hristiyanlara dahi verilmek üzere yirmi beş yıllığına imtiyaz verilmesi, söz konusu değirmenin gerekirse genişletilmesi, ilave edilmesi veya yanında fırın dahi yapılmak üzere inşası hususunda ruhsat hazırlanması istenmiştir. Ancak değirmenin çevresinde hane ve sahilhanelerin olmaması, vapurlu adi değirmenler gibi duman ve gürültü olmayacağının belirtilmiş olduğu, etraf ve civarda herhangi bir nesneye zararı olmamak üzere kömürsüz ve gürültüsüz olarak arsanın bir hissesi kendisinde kalıp diğer beş hissesi ehl-i İslam ve değirmen gediği hisseleri de Osmanlı tebasından Hristiyan ve İslam dinine mensup kişilere satılması, yabancı devlet tebasına mensup kişilere hisse verilmemesi, değirmenin genişletilmesi ve yanına fırın ilave edilmesi için istenilen yirmi beş yıllık imtiyazın fazla olması nedeniyle bu sürenin sadece yirmi yıl olmak üzere imtiyaz verilmesi Nafia hazinesine bunun gediği mukabili olan üç bin kuruşun ödenmesi şartıyla değirmenin inşasına ruhsat verilir.[313] Yapı günümüze gelememiştir.

[312] DABOA., C.BLD., 73/3605, H. 29.12.1255/M.04 Mart 1840.
[313] DABOA., İ.MVL., 216/7177, H. 25.09.1267/M.25 Temmuz 1851.

4.1.4. Hasköy Un Değirmeni (Resim: 30,31)

Yerinde vaktiyle suyla çalışan bir değirmen olduğu ve değirmenin harap duruma gelip yıkılmasıyla birlikte Senevi Ticaret Hazinesi'ne iki bin beş yüz kuruş vermek şartıyla Yakup Bey tarafından Hasköy'de mutasarrıfı olduğu değirmenin yerine üç taşlı bir vapur değirmeni inşa edilmesine izin verilmesini istemesi[314] sonucu konu Nafia Nezareti'nde müzakere edilir, bakanlık Dersaadet'te ve Bilad-ı Selase'deki değirmenlerde öğütülen unun ithal edilerek burada satıldığı belirtilerek Hasköy'de bir değirmen inşasında mahzur görmemiş, Ticaret hazinesine iki bin beş yüz kuruş ruhsat ücreti verilmesini karşılığında eski değirmenin olduğu parselde vapur değirmeni yapılması için ruhsat verilmiştir.[315] Yakup Bey'in mutasarrıfı olduğu değirmenin 1885 yılındaki işletmecisi ise Mösyö İstefanoviç'tir.[316]

Devlet Arşivleri'nde yapılan incelemede Hasköy'de birden fazla değirmenin olduğu tespit edilmiştir. Bu değirmenler, Abdüsselam Bahçesinde,[317] Piripaşa Mahallesi'nde Mısırlıoğlu Dellal Elyaco'nun değirmeni,[318] Hasköy Kiremitçi Ahmet Çelebi Caddesi'ndeki değirmendir.[319]

1907 tarihinde İstanbul'da bulunan dört değirmenden en iyi durumda olan değirmen[320]İstanbul'da yer alan diğer 5 değirmen gibi Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmamıştır.[321]

Arşiv belgelerine göre, Hasköy Değirmeni iki normal bir de çatı katından meydana gelmekteydi. Üst örtü kırma çatı ile kapatılmıştı. Dikdörtgen plân şemasındaki değirmenin dar cepheleri ilk iki katta üçer yuvarlak kemerli pencere, pencerelerin arası çatı katı yatay kat silmesine kadar kesme taşla oluşturulan sütun şeklinde silmelerle çerçevelenmiştir. Cephelerin ortadaki pencereleri yanlara nazaran daha geniş idi. Çatı katı ise ortada yuvarlak kemerli pencere ve yanlarda kare şemalı pencerelerler aydınlatılmıştı. Bu yapının yanında kare plân şemalı makine dairesi onun da önünde yukarıya doğru daralan silindirik baca yer alıyordu.

[314] DABOA., C.BLD., 116/5758, H. 29.01.1267/M.04 Aralık 1850.
[315] DABOA., İ.MVL., 206/6593, H.05.06.1267/M.07 Nisan 1851.
[316] DABOA., ŞD., 303/51, H.10.04.1302/M.27 Ocak 1885.
[317] DABOA., C.BLD., 13/646, H. 20.11.1210/M.27 Mayıs 1796.
[318] DABOA., A.MKT.NZD., 19/39, H.20.01.1267/M.25 Kasım 1850.
[319] DABOA., PLK.p., 525/-, tarihsiz
[320] DABOA., BEO., 3168/287584, H. 10.09.1325/M.17 Ekim 1907.
[321] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s. 50.

Makine dairesi tek katlı olup mekân yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılmaktaydı. Kırma çatılı bu bölümün çatı alınlığı alışılmışın dışında yarım daire şeklinde biraz geniş tutulan pencere ile hareketlendirilmişti. Değirmen günümüze gelememiştir.

4.1.5. Göksu Un Değirmeni (Resim: 32-40)

Göksu deresi üzerinde yer alan un değirmeni, bölgede yer alan diğer değirmenler gibi sarayların has ekmeklik unlarının öğütüldüğü değirmenlerdendir. Göksu'da vaktiyle var olan ahşap değirmen yıkılarak yerine bu büyük taş değirmen yapılmıştır.

Göksu'da yer aldığı bilinen un değirmeni günümüze ulaşamamıştır. Bu değirmenin, 1913-1915 sanayi sayımına göre 1852 yılında özel mülkiyet tarafından kurulmuş olduğu ve sonra da kiraya verildiği bilinmektedir. Yapıya ilişkin birkaç görsel belgeden değirmenin üç katlı, zemin kat yüksekliği diğer katlara göre fazla, tuğla moloz almaşık duvar örgülü, üçgen alınlıklı beşik çatılı, zemin katta tam kemerli farklı boyutlarda pencere açıklıkları bulunan, üst katlarda ise basık kemerli pencere açıklıkları olan dikdörtgen plânlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Değirmen, Göksu Irmağı paralelinde devam eden ark ile gelen suyun su çarkı ve tribününe dolmasıyla çalışıyordu.

Göksu değirmeni ilk yapıldığında su ile çalıştırılmış daha sonra Panayotçe Papakiryako adlı bir Rum Hanım, değirmene buharlı makine takabilmek için Şu'ra-i Devlet'e başvurmuş ancak izin alamamıştır. Kaldı ki Şu'ra-i Devlet çevreye duyarlılık göstererek Göksu'ya atfen, bu tür özelliği olan yerler için buharlı makine kullanma taleplerinin değerlendirilmeyeceğini belirtmiştir.[322]

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki 15.09.1891 tarihli bir belgede ise Göksu'da Yorgios Papa Kiryago'nun mutasarrıfı olduğu un fabrikasına koymak istediği makineye ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.[323]

Bir başka belgede ise; Uncuyan Apik'in Göksu'daki un fabrikasına bir makine konulmasına izin verildiği[324] 09.04.1895 tarihli belgede ise Uncuyan Apik Efendi'nin Göksu'daki fabrikasına gaz buharıyla hareket eden bir makine konmasına izin verildiği görülür.[325] Değirmen 1895 yılından sonra gaz buharıyla çalıştırılmaya başlanır. Ancak un fabrikasında kullanılan gazın çevredeki halkı rahatsız etmesi üzerine yapılan şikâyetler sonucu Dâhiliye Nezareti gazın ahaliyi rahatsız etmesinin yanı sıra sağlığa zararlı olduğunu belirtilerek

[322] DABOA., İr. Dah. No 14734, M.18.08.1868.
[323] DABOA., D.D., 1188/14, H.11.10.1312/M.07.04.1895.
[324] DABOA., YPRK. 2B, 15/56, M.09.04.1895.
[325] DABOA., BED, 596/44692, H.13.10.1312/M.09.04.1985.

ilgililerinden acil önlem almasını istemiştir.[326] Nihayetinde değirmende gaz buharından vazgeçilip tekrar su ile çalışmaya devam edilmiştir.

34 Haziran 1916 tarihli Beykoz Saliha Sultan Vakfı'ndan Göksu Çayır ve Arazisi Musadda İfraz İstikamet Krokisinde değirmen ve değirmen arkı da çizilmiştir. Söz konusu haritada değirmen arkının değirmenin olduğu yeri yarımada edecek şekilde çevirdiği görülür. Günümüzde kapatılan arkın Göksu Deresi'ne paralel uzandığı görülür.[327]

Sarayın ekmek ihtiyacı için kurulan Göksu Değirmeni 19. yüzyılın sonlarında Uncuyan Apik Efendi'ye satılmıştır. Osmanlı'nın ileri gelen tüccarlarından olan Uncuyan Apik İzmit, Akmeşe/Ermeşe/Çarpağan Aziz Meryem Ana Ermeni Manastırına gelir getirmesi için de bir değirmen inşa ettirmiştir.

Başkentin bir zamanlar saygın tüccarlarından olan Uncuyan Apik, Darülaceze kurulurken oluşturulan komisyonun da üyeleri arasında yer almıştır.[328]

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ilk Ermeni olaylarında Ermeşe Manastırı idarecileri de yer almış, okulun maddi-manevi hamilerinden Apik Uncuyan Efendi, Taşnak Komitesinin 26 Ağustos 1896 tarihinde gerçekleştirdiği Osmanlı Bankası Baskını sırasında meydana gelen olaylardan dolayı suçlu bulunarak tutuklanmıştır. Uncuyan'ın nezareti altında bulunan Galata'daki mektep ve kilisede silah bulunmuştur.[329] Uncuyan, Taşnak Komitesi ile yazışmalarının ele geçirilmesine rağmen, rahatsızlığından dolayı serbest bırakılmıştır.[330] Ancak; Galata'da Hınçaklar, bir takım Ermeni komitaya para vermedikleri gerekçesiyle Apik Uncuyan ve Maksudzade Simon Efendileri katletmişlerdir.

Uncuyan Apik Efendi'nin Göksu'daki değirmenine ilave edilmek üzere kazılan yerde bulunan küp hakkında gereğinin yapılmasına dair Müze Müdürlüğüne tezkire yazılmıştır.[331] Yapılan hafriyat sırasında ortaya çıkan ve Bizans eseri olduğu anlaşılan üç küpün Müze-i Hümayun'un görevlendirdiği memura teslim edilmesi istenmiştir.[332] Değirmenin direktörü olan Melkun Efendi'nin idaresi altında çalışanlara para cezası uyguladığı, değirmen çalışanlarını sırf

[326] DABOA., DH. MKT k. 391/12, H.06.01.1313/M.29.08.1895.
[327] Atatürk Kitaplığı, Hrt.: 003560.
[328] Osman Nuri Ergin, 6, (1995), a.g.e., s.3494.
[329] DABOA., Y.A. Res. 83/18, H.1310/M.1892.
[330] DABOA., A. MKT. MHM., 630/5, tarihsiz.
[331] DABOA., MF. MKT., 183/146, H. 28.03.1311/M.9 Ekim 1893.
[332] DABOA., MF. MKT., 195/89, H.06.08.1311/M.12 Şubat 1894.

Ermenilerden seçtiği ve esnaftan iane adı altında para talep ettiği şeklindeki ihbarlar dolayısıyla lazım gelen takibatın yapılması istenmiştir.[333]

Göksu'da Uncuyan Apik Efendi'ye ait değirmende münazaa edenlerin cezalandırılması, buranın tüccarından yardım namıyla para alamayacağı ve burada yalnız Ermeni istihdam edilmesinin dikkat çekici olduğu belirtilmiştir, [334] Osmanlı Arşivlerindeki başka bir belgede ise değirmende çalışanların sayısı hakkında bilgi verilmektedir. Belgede, Uncuyan Apik Efendi'nin Göksu'da bulunan değirmenindeki on yedi bekâr Ermeni hakkında ne şekilde işlem yapılacağı sorulmuştur.[335]

1915 yılında İstanbul ve İzmir değirmenlerinde çalışanların sayısı 1237 olup her değirmene 47 kişi düştüğü görülür. Göksu Değirmeni'nde çalışan sayısının da bu ortalama civarında olduğu söylenebilir.

1915 yılında bütün değirmenlerde olduğu gibi genel iaşenin sağlanması için Göksu Değirmeni de hükümet hesabına çalışmaya başlamıştır.[336]

İstanbul'un Anadolu yakasında gerçek bir su tesisi bulunmaması ve gittikçe artan su ihtiyacı nedeniyle 17 Ekim 1888'de, bir Fransız şirketini temsil eden Karabat Sıvacıyan'a 65 yıl süreli imtiyaz verilmiştir.7 Haziran 1914'te imzalanan bir anlaşma ile imtiyaz süresi 1888'den başlamak üzere 99 yıla çıkarılmıştır. Bu şekilde oluşan Üsküdar-Kadıköy su şirketi, Göksu da Elmalı Deresi üzerinde 1.Elmalı Barajı'nı 1893'te tamamlamıştır. Ancak daha sonra kısmen yıkılan baraj 1926 da aynı şirket tarafından tamir edilmiştir. Elmalı Barajı'nın inşaatı sırasında ve sonrasında akan sular değirmeni döndürebilecek kapasitede olmadığından değirmen, fonksiyonunu kaybederek âtıl hale gelmiştir.

Belgelere göre, Beykoz ilçesi Göksu Mahallesi 7 ada, 2 parselde yer alan değirmen dikdörtgen plân şemasında kâgir olarak inşa edilmiştir. Kat silmeleri çatı silmeleri ve pencere denizlik hizasındaki silmeler tuğla ile belirginleştirilmişti. Zemin kata Göksu Deresi'ne bakan cephenin zemin katı irili ufaklı, kenarlardan ortaya doğru yükselen, ortada küçülen yuvarlak kemerli pencere ve kapı açıklıkları ile, üst katlarda almaşık olarak dikdörtgen formlu bir büyük bir küçük şekilde yedi pencere ile, onun üzerinde yer alan son katta ortadaki büyük, yanlardaki

[333] DABOA., MKT., MHM., 626/1, H.12.03.1312/M.13 Eylül 1894.
[334] DABOA., MV., 81/36, H.04.03.1312/M.5 Eylül 1894.
[335] DABOA., ZB., 78/6, H.05.07.1312/M.2 Ocak 1895.
[336] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.40.

üçer pencere küçük, yedi pencere ile aydınlatılmıştı. Değirmenin dar cephesi zemin katta yuvarlak kemerli kapı ve her iki yanında yer alan yine yuvarlak kemerli pencere, üst iki kat aynı boy üçer pencere ile çatı alınlığı ise dairevi bir pencere ile hareketlendirilmişti.

Göksu Deresi'ne bakan cephenin önünde ahşap kazıklar üzerine bir rıhtım oluşturulmuştu. Yine bu cephede en üst kattaki orta açıklık, ahşap konsollarla dışarı taşırılmış küçük bir köşk şeklinde düzenlenmişti. Eski fotoğraflarda değirmenin Göksu Deresi'ne bakan cephesinin arkasında depo binası olduğu, yine değirmenin güney yönünde de ahşap bir mescit olduğu görülür. İstanbul değirmenlerinin içinde müstesna bir yeri olan değirmen, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde harap hale gelmiş uzun yıllar bu halde kalmış, 1983 yılında Göksu Camii Derneği'nce Milli Emlak'tan satın alınmış, kısmen yıkılarak Kur'an kursu haline getirilmiştir.

4.1.6. İstinye Değirmeni (Resim: 41-44)

İstinye'deki değirmenlerle ile ilgili en eski belgelerden biri 28 Haziran 1855 tarihine aittir. Belgede Reşit Paşa'nın İstinye'de yaptırdığı[337] ve yanındaki arsaya fırın açmak için ruhsat aldığı[338] belirtilmektedir. Başka bir belge ise İstiye'de bulunan değirmenin alet ve edevatının Üsküdar'da yeniden inşa ettirmiş olduğu, değirmen mahaline konulması için izin istendiğini belirten Mösyö Hamlin'in dilekçesidir.[339] Ancak İstinye'deki en önemli değirmen Fransız tebasına ait Jordan Fortane'e ait değirmendir. Bu değirmen ile ilgili en eski belge ise yine Fransız tebasından Mösyö Bizon adındaki girişimciye vapur değirmeni satın alıp fırın inşa etmesine izin verildiğine yönelik belgedir.[340]

1865 yılında ise Saray-ı Hümayun Ekmekçibaşısı Mehmed Ağa'nın yerine ikinci Ekmekçibaşı Hasan Ağa'nın atanmasıyla Saray-ı Cedid-i Hümayun'daki has ve adi fodula fırınlarıyla nan-ı askeri ve dakik idarelerinde mevcut karışıklığın ıslah edilmesi ve bunların belirli şartlar dahilinde İstinye Vapur Değirmeni direktörü Manolagi Bazergan'a ihalesiyle[341] birlikte Tophane-i Amire ve Bab-ı Seraskeri'nin[342] un ve ekmek ihtiyaçlarını İstinye Vapur Değirmeni Kumpanyası'ndan karşılandığı mevcut faturalardan anlaşılmaktadır. [343]

Arşiv belgesine göre, Fener'de bir İngiliz vapurundan çıkarılan zahirenin İstinye'deki değirmen mağazalarında kurutularak dış ülkelere sevk edilmesine izin verilir.[344] 30 Aralık 1889 tarihinde ise bu sefer değirmende iyi una kalitesiz un karıştırılarak halka dağıtıldığı ve halk sağlığına zarar verildiği yönündeki ihbarların artması sonucu[345]İstinye un değirmeniyle buz fabrikasında kurutulup iyi buğday ile karıştırılarak ahaliye satmak üzere götürülen çürük buğdayın sağlığa zararlı olması nedeniyle zahirelerin tamamının dışarı çıkartılması ve sağlığa zarar verecek durumun önlenmesi istenir.[346] İstinye Değirmeni, ikisi kare plânlı biri dikdörgen plân şemasında yanyana bitişik nizamda inşa edilen üç yapıdan meydana gelmekteydi. Ortadaki yapının hemen arkasında ise makine dairesi ve baca yükseliyordu.

Ortadaki kare plân şemasındaki ana değirmen yapısı, dört normal bir de çatı katından oluşmaktadır. Değirmenin zemin katı ortada basık yay kemerli bir kapı, her iki yanında birer

[337] DABOA., İ.MVL. 334/14382, H.12.10.1271/M.28 Haziran 1855.
[338] DABOA., A.MKT.MHM., 96/54, H.09.01.1273/M.9 Eylül 1856.
[339] DABOA., HR.TO., 423/26, tarihsiz.
[340] DABOA., A.MKT.NZD., 194/85, H.18.01.1273/M.18 Eylül 1856.
[341] DABOA., MB.İ., 21/20, H.26.06.1282/M.16 Kasım 1865.
[342] DABOA., HR.MKT., 680/94, H.07.12.1286/M.10 Mart 1870.
[343] DABOA., HR.MKT, 708/86, H.05.09.1287/M.29 Kasım 1870.
[344] DABOA., DH.MKT.,1581/56, H.01.05.1306/M.3 Ocak 1889.
[345] DABOA., DH.MKT., 1685/88, H. 07.05.1307/M.30 Aralık 1889.
[346] DABOA., DHçMKT.,1687/24, H.12.05.1307/M.4 Ocak 1890.

pencere, onlara da bitişik ikişer pencere ile diğer katlarda yanyana bitişik ikişerli sekiz pencere yer almaktaydı. Çatı alınlığı da ortada dikdörtgen formda yanlarda yuvarlak ikişer pencere ile alışılmışın dışında bir düzenlemeye sahipti. Değirmen bacası tuğladan yukarı doğru gittikçe daralan dairevi plândaydı. Değirmen 19. yüzyılın sonunda harap durumdayken yıktırılmıştır.

4.1.7. Büyükada Un Fabrikası (Resim: 45-52)

İngiliz vatandaşı Mösyö Morton 1860 yılında Büyükada'da makarna ve un üretmek için bir değirmen inşa etmek istediği, değirmen için un ve makarna gümrüğü hakkında bilgi istenmesi[347]ve devamında değirmende yapılacak un ve makarnanın resmi gümrüğü hakkında bilgi verilmesi[348] üzerine alınan imtiyazla İngiliz vatandaşı Mösyö Pal ile birlikte Nizam mevkiinde un, peksimet ve makarna üreten bu fabrika kurulur. [349]

Büyükada'da Nizam Mevkii'ndeki bu değirmen ile arsasının hisselerinin bir kısmı İngiliz tebasından Komsi Morteni Kumpanyasına ait olması ve usulsüz olarak İngiliz Joseph adlı tüccarın eşi Eleni kızı Yani uhdesinde olması nedeniyle Hariciye Nezareti kitabetince tespit edilen miktar üzerinden satışının yeniden yapılması istenmiştir.[350]

1876 yılına tarihlenen değirmene ait bir hisse senedinde fabrika ve arsa hisselerinin dörtte üçünün Mösyö Morton dörtte birinin ise Joseph'e ait olduğu anlaşılmaktadır.[351]

Fabrikanın 1893 tarihinde ise sahibinin Tantavizade Mehmed Halid Bey olduğu ve onun döneminde buharlı değirmen genişletilerek yeniden ruhsat alındığı,[352] ithal edilen alet ve edevatın da resmi harçtan muaf tutulduğu anlaşılmaktadır.[353]

Değirmen 1894 depreminde büyük zarar görür. Depremde değirmenin büyük ocağının üç yerinden parçalandığı ve parçalarının kuzeyden doğuya döndüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.[354]

Tantavizade Halid Bey fabrikanın Dersaadet'in dışında olduğu ve ulaşım zorluğu için getirtilen zahireden fazla resmi harç alınmaması hakkında talepte bulunur.[355] Zira Büyükada'daki bu değirmende ithal buğday ve zahire kullanıldığı zahire ve buğdayın da Romanya'dan getirtildiği bilinmektedir.[356] Fabrika için alet ve edevat ise İngiltere'den temin edilmekteydi.[357]

---

[347] DABOA., İ.DH., 147/7627, H.26.5.1263/M.12 Mayıs 1847.
[348] DABOA., HR.MKT., 320/47, H.07.06.1276/M.01 Ocak 1860.
[349] DABOA., ŞD., 788/44, H.23.05.1278/M.26 Kasım 1861.
[350] DABOA., HR.UHM., 214/15, H.11 Mayıs 1279 /M.23.05.1863.
[351] DABOA., HRT.TO., 516/76, H.28.07.1293/M.19 Ağustos 1876.
[352] DABOA.,ŞD., 1198/16, H. 14.10.1310/M. 01 Mayıs 1893.
[353] DABOA.,İ.RSM., 2/36, H.13.08.1311, M. 19 Şubat 1894.
[354] Feriha Öztin, *10 Temmuz 1894 İstanbul Deprem Raporu*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.81,82.
[355] DABOA., BEO., 578/43294, H.30.08.1312. M.25 Şubat 1895.
[356] DABOA., BEO., 1498/112322, H.01.02.1318/M.31 Mayıs 1900.
[357] DABOA., BEO., 3080/230955, H.07.05.1325/M.18 Haziran 1907.

Fabrika 1911 yılında ise Tantavizade Halid Bey'den Etıbba-yi Askeriye'den Kolağası Mustafa ve Etıbba-yi Mülkiye'den Selami Efendiye intikal etmiştir.[358] Ancak Tantavizade Halid Bey ölmeden önce damadı Hasan Selami ile Kolağası Mustafa Bey'e hibe ettiği un fabrikasının Tantavizade Halid Bey'in iflas etmiş olması nedeniyle satılamayacağı belirtilmiştir.[359]

Ulaşılan belgelere göre, dikdörtgen plân şemasında biri dört katlı, diğeri 3 katlı iki yapıdan meydana gelen değirmenin beş katlı ana yapısının sağ ve sol cepheleri basık yay kemerli olup her kat dört sıra pencere ile aydınlatılmıştı. Çatı katındaki pencereler kuşevi şeklinde düzenlenmiş, çatı üçgen alınlığı ortada biri büyük yanlardaki daha küçük üç yuvarlak pencere ile teşkilatlandırılmıştı. Değirmen binasının denize göre sol köşesinde, yukarı doğru daralan kare kesitli bir baca yer alıyordu. Ana yapının yanındaki iki katlı binanının sol cephesi her katta üçer basık yay kemerli pencere ile aydınlatılmış, pencerelerin bitiminde ana beden duvarından yükselen kare kesitli bir ikinci baca yer almaktaydı. Muhtemelen fırın olarak kullanılan bu yapının kısa kenarının olduğu cephenin çatı alınlığında dikdörtgen bir pencere yer almaktaydı. Bu yapının çatısının ortası dört tarafı cam pencerelerle düzenlenenmiş aydınlık feneri şeklindeydi. Büyükada'da yer alan bu değirmen günümüze gelememiştir.

[358] DABOA.,ŞD., 3078/ 16, H.26.03.1329/M.27 Mayıs 1911.
[359] DABOA., MV., 155/75, H.25.08.1329/M.21 Ağustos 1911.

4.1.8. Tarabya Değirmeni (Resim: 53)

Vapur değirmeninin inşaası 26 Aralık 1861 tarihinde tamamlanmıştır.[360] Zamanla harap olan yapının, İngiliz tacir Ligor Coupe'nin tasarrufunda bulunduğu, harap durumda olduğu ve tamiri için yapılan başvuru üzerine, Ticaret ve Dâhiliye nezareti uzmanlarınca incelenmiş, [361] 04 Haziran 1888 tarihinde, değirmenin aslına sadık kalınarak tamir edilmesine izin verilmiştir.[362]

İngiliz tebasında Mösyö Coupe'nin Tarabya'da yer alan değirmeni tamire başlamış ancak görülen lüzum üzerine giriştiği uygulamalar durdurulmuştur.[363] Önce izin verilip sonra durdurulan tamirle ilgili olarak, Mösyö Coupe zarara uğradığı gerekçesiyle zararın giderilmesi için girişimde bulunması sonucu, zararın tespiti ve tazminatın ödenmesini talep etmiştir.[364] Ligor Coupe'nin oğlu Yakomi adlı tüccarın Tarabya'da devlet namına ferağ mumelesi yapılan değirmenindeki eşyaların satılarak bedelinin hazineye teslim edildiği, ancak pudrel demirleriyle değirmen binası ve taşları hakkında Beytülmal Müdüriyeti'nden bilgi alınması kararlaştırılır.[365] Önce tamirine izin verilen ve daha sonra vazgeçilen değirmen için tazminat ödenmesi gerektiği, ancak paranın aynı zamanda değirmenin hükümete satılması karşılığında verildiğinin kabul edilmesi gerektiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[366]

Mösyö Coupe'den devlet anamına satın alınan değirmen taşlarıyla demirlerinin satılması ve bekçi Dimitri'nin değirmenin kapısında inşa ettiği baraka ile etrafı duvarla örülü mahalin talebi üzerine bekçi Dimitri'ye kiralanır.[367]

1880'li yıllara tarihlenen bir fotoğrafta değirmenin dikdörtgen plân şemasında kâgir malzeme ile üç katlı olarak inşa edildiği görülmektedir. Boğaza bakan cephenin katlarının tuğla silmelerle birbirinden ayrıldığı, her katta sövelerin tuğla ile çevrili dikdörtgen formda basık yay kemerli üçer pencere ile aydınlatıldığı görülmektedir. Yapının sağ yephesinde aynı özelliklerde her katta dörder pencere yer almaktadır. Kiremit örtülü kırma çatılı değirmenin kuzey batı köşesinde yukarı doğru gittikçe daralan kare kesitli baca yükselmekteydi. Değirmen günümüze gelememiştir.

[360] DABOA., MB.İ., 16/132, H.23.06.1278/M.26 Aralık 1861.
[361] DABOA., Y.PRK. BŞK., 13/27, H. 23.09.1305/M.3 Haziran 1888.
[362] DABOA., DH.MKT., 1511/7, H.24.09.1305/M.04 Haziran 1888.
[363] DABOA., İ.ML., 7/24, H.27.01.1311/M.10 Ağustos 1893.
[364] DABOA., ML.EEM., 187/61, H.06.02.1310/M.30 Ağustos 1892.
[365] DABOA., ML.EEM., 188/60, H. 27.02.1310/27 Eylül 1892.
[366] DABOA., ML.EEM., 189/33, H. 04.03.1310/M.26 Eylül 1892.
[367] DABOA., ML. EEM., 200/54, H. 29.10.1310/M.16 Mayıs 1893.

4.1.9. Paşalimanı Un Değirmeni (Resim: 54-69)

Üsküdar ilçesi, Hacı Hesna Hatun Mahallesi, Paşa Limanı Caddesi, 106 pafta, 170 ada, 1 parselde yer alan yapı Pertevniyal Valide Sultan Vakfı'na ait idi.[368]

Değirmen tuğla hatıl sıraları ile takviye edilmiş, yükseldikçe kalınlıkları azalan moloz taş ve derz dolgu ile meydana getirilmiştir. Tapu kaydında "kâgir değirmen ve bostan" olarak kayıtlı 9910.10m² lik bir arazi üzerine yer almaktaydı.

Üsküdar Paşa Limanı dakik yapısı olarak da bilinen değirmen Abdülmecid döneminde inşa edilen Büyükada'daki değirmenden on iki yıl sonra, Cibali'deki değirmenden de sonra, 7 Kasım 1863 tarihinde Paşalimanı'ndaki bostandaki boş arazide inşa edilmiştir.[369]1865 yılında tamamlanan değirmen[370] İstanbul'un günümüze kadar gelebilen anıtsal değirmenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

1889 tarihinde alınan bir izinle yenilenen değirmen, 1898 yılında da bir onarım geçirir.[371] 1900 yılında üretim kapasitesi %50 arttırılacak şekilde tadil edilmiş ana yapının Üsküdar tarafında, ana yapıdan daha alçak ve içinde tuğla payeler bulunan bölüm ile muhafaza duvarı bu dönemde yapıya eklenmiştir.[372] 1900 yılında Evkaf Nezaretine bağlı olarak,[373]Mösyö Kozmino Efendi adında bir tüccara kiraya verilmiştir ki,[374] Kozmino Efendi 1901 yılında Nişan-ı Mecidi ve iftihar madalyası ile ödüllendirilmiştir.[375] Fabrikanın 1913 yılındaki işletmecisi ise Galata'da Hobyar Han'da ikamet eden Değirmenci Dimitraki Frankipolos'tur. Fabrika 1920 yılından 1986 yılına kadar İttihat Değirmencilik Anonim Şirketi uhdesinde kalmıştır.

1910 yılında ise değirmenin bacasından çıkan duman ile kömür tozlarının ahaliyi rahatsız etmesi üzerine yapılan şikâyetlere ilişkin alınan Şura-yı Devlet'in 18 Mart 1326 tarihli kararında: Pertevniyal Valide Sultan tabet-seraha hazretleri vakfından olan değirmenin otuz kırk sene önce inşa edildiği, Ayakapı ve Balat ve sair mahallerde tamamen mahalle içinde olan değirmenler için bir şey denilmediği ve yalnız bu değirmenin şikâyet edilmesinin sebebinin anlaşılmadığı, yalnız bu değirmen hakkında kesin bir kararın olamayacağı belirtilerek Sabit Makineler Hakkındaki Nizamname'nin 10. Maddesi gereğinin *("…bundan böyle vapur*

[368] DABOA., İ.EV. 33/6, H.25.09.1320/M.26 Aralık 1902.
[369] DABOA., İ.DH. 517/35194, H.25.05.1280/M.07 Kasım 1863.
[370] DABOA., İ.MVL., 534/23960, H.07.02.1282/M.02 Temmuz 1865.
[371] DABOA., ŞD. 142/74, H. 08.10.1315/M.02 Mart 1898.
[372] DABOA., İ.EV. 33/6, H.25.09.1320/M.26 Aralık 1902.
[373] DABOA., Y.A.RES., 108/3, H.08.04.1318/M.05 Ağustos 1900.
[374] DABOA., Y.A.RES., 109/9, H.07.06.1318/M.02 Ekim 1900.
[375] DABOA., İ.TAL., 243/ 27, H.08.11.1318/M.27 Şubat 1901.

makinesi bulunan fabrika sahipleri bacalardan çıkan buhar ve dumanı "fümivör" aletiyle ihrak ve imha eylemeye veya ocaklarında odun ve kok kömürlerinden ziyade duman vermeyecek yakıt kullanma mecbur olacaklardır. Bu mecburiyetin şimdilik Dersaadet ve Bilad-i Selase'de bulunan fabrikalar hakkında olduğu belirtilmiştir...") yapılması istenmiştir.[376]

Yapıda kullanılan tuğlalar yine Osmanlı'nın son dönem endüstri kuruluşlarından biri olan Sütlüce'deki Agiya Şahbaz Mahdumlarına ait tuğla fabrikasında üretilmiştir. Toprak ve molozlarla dolu olan zeminde dağınık halde bulunan beton parçaları ve bunların üzerindeki kalın kesitli ankraj elemanları vaktiyle değirmende kullanılan makinaların kaidelerinin oturduğu bölümlerdir. Değirmenin özgün zeminin bugünkü moloz dolgunun yaklaşık bir metre altında olduğu görülür.

Tekel Deposuna yakın olan bölümün, zemin katın üstünde dört kat döşemesini içerdiği, pencere sıraları ve beden duvarlarındaki yapıyı güçlendirmek için yapılan bağlama kılıçlarından belli olmaktadır.

Değirmenin ana yapısını, Üsküdar yönünde biraz daha alçak bir yapı ile güney tarafta ise tek katlı moloz taş ve derz dolgulu bir yapı çevreler. Fabrikanın bacası ise ana yapının batısında ve arka ucunda yer almakta, ana beden duvarında ise açıklıkları yer yer değişen tuğla kemerler bulunmaktadır.

Vaktiyle 24 taşın olduğu değirmene ait 1933 tarihli müsakkafat varakasında, yapının kâgir değirmen vasıflı olduğu, kapıdan girince 285 arşın miktarında bir boşluk, sağ tarafta bir bekçi kulübesi, üstünde iki göz yazıhane ve bir hela, zeminde bir temizleme yeri, birinci katta bir elek yeri, 2 katta bir ayıklama yeri ve bölme odası, üçüncü katta bir elek dairesi, dördüncü katta da yine bir elek dairesinin yer aldığı; ikinci kısımda ise, bir depo ve ayrıca bir kazan dairesi, amele koğuşu, bir oda ve bir hela, üstünde, bir koridor, beş oda, tekrar zemin bir mutfak ve bahçe, bahçede de üç oda ve bir hela olduğu yazılıdır. Varakada ayrıca alanda yer alan ahşap deponun 17x10:170 metre olduğu, ahşap ikametgâhın 30 arşınlık bir avlunun derununda bir mutfak, zeminde, bir sofa, üç oda bir hela, birinci katta; bir sofa, üç oda, bir hela; kâgir bostan evinin zemininde bir oda, bir ahır, bir mutfak, bir hela ve dört dönüm miktarında ağaçlı sebzeli bostanı ve havuz bostan kuyusunun olduğu yazılıdır.

Kaidesi ve duvarları aynı tarz işlenmiş, taş duvar, üstü tuğla ile örülen yüksek baca, değirmenlerde kullanılan müteharrik gücün buhar makineleri olmasından kaynaklanmaktadır.

[376] Osman Nuri Ergin, 7, (1995) a.g.e., s.4125.

Değirmenin 1900'lü yıllarda çekilen bir fotoğrafından ana yapı ve ek binaların çatısının kiremitle kapatıldığı görülür. Paşalimanı Un Değirmeni 1. Dünya Savaşı'nda tüm değirmenler gibi hükümet hesabına üretim yapmıştır.

Ana bina 17.34 x 21.43 m. boyutlarında dikdörtgen plân şemasında olup yapının hemen arkasında 8.90 x 115.50 m. depo kısmı bulunmaktadır. Beş katlı yapının Paşa Limanı'na bakan cephesinde her katta 5 pencere açıklığı mevcuttur. Tüm cephede biri kapı bir gül pencere olmak üzere 26 açıklığı vardır. Giriş cephesi üzerinde ve yapının arka cephesinde bulunan üçgen alınlıklarda yer alan gül pencereler yapıya neoklasik bir hava vermektedir.

Ana fabrika binasının kâgir duvarlarının kalınlıklarının her katta incelerek devam ettiği, 1900 ve 1983 yılı fotoğraflarından ve Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivinde yer alan fotoğraflarda, yapının taşıyıcı sistemi ve döşeme kaplamalarının ahşap olduğu görülmektedir. Zemin katta 1. kat döşemesini taşıyan ve mekânı kuzey batı güney doğu yönünde, 3 bölüme ayıran kolonlar bulunmakta olup, zaman içinde yapılan tadilatlarla değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır.

Çatı makasları 3 m. ara ile yerleştirilmiştir. Makaslar pencerelerden yaklaşık 50 cm. üstünde duvarlara oturtulmuştur. Aşıklar 80 cm. aralıkla konularak, kaplama tahtaları bunlara çakılmış ve beşik çatı ile üst örtü kapatılmıştır.

2 Nolu bölüm ana yapının güney batısında yer almakta olup 3 kattan oluşmaktadır. 1930 yılında Pervititch haritalarında depo diye adlandırılmıştır. Caddeden basık kemerli ahşap iki kanatlı 205 cm. yüksekliğinde bir kapı ile girilen mekândan avluya geçmek için aynı ölçülerde bir kapı daha bulunmaktadır. Üst kata kuzey batı duvarı ile güney batı duvarının birleştiği köşede dönerek çıkan ahşap bir merdiven ile katlar arasına ulaşım sağlanmıştır. Bu bölümde de taşıyıcı sistem ahşap olup yapı beşik çatı ile kapatılmıştır. Yapı içinde fotoğraflarda demir putreller görülmektedir. Ayrı bir girişi olduğu için özel idare kayıtlarındaki tamirhane ve atölye kısmı olarak adlandırılmıştır. En üst kat ise müsakkafat varakalarında amele koğuşu olarak gösterilmiştir.

3. Yapının cephesi avluya bakmakta olup diğer duvarları kapalıdır. Zemindeki basık kemerli pencerelerin üstünde dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Ambar olarak kullanılan bu katta tuğla kolonlardaki yivlerden burada ahşap bölmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan eklenen 3. kat ise özel idare kaydından anlaşıldığı gibi amele koğuşu olarak düzenlenip bir köprüyle ana mekâna bağlanmıştır.

4. Yapı ise set duvarı üzerinde bir kat görülmekte olup, buranın da müsakkafat varakasındaki tanımdan mutfak olarak kullanılan bölüm olduğu anlaşılmaktadır. 3. Bölümün de çatısı gibi bu çatı da tek eğimli avluya doğru inen ahşap çatı ile kapatılmıştır.

5. ve 6. depo bölümlerine 1.bölümden geçilebildiği gibi pasaja da açıldığı, duvarlardaki kemerli çıkış açıklıklarından anlaşılmaktadır. 6. Kısım duvarlarda ve yerlerde makine akşamından kalan bazı izleri taşımaktadır.

7.yapının altında bir bekçi kulübesi olduğunu yine müsakkafat varakasından anlaşılmaktadır. Değirmenden günümüzde ana beden duvarları dışında bir şey gelememiştir.

4.1.10. Balat Korpi Demosten Un Değirmeni (Resim:70-75)

Mösyö Korpi'nin Cibali'de inşa ettiği değirmene koymak için İngiltere'den getirttiği alet ve edevatların vergiden muaf tutulmasını istediği, 1882 tarihinde ise yapının yapılmış olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.[377] 1883 tarihinde yurt dışından getirilen alet ve edevatın vergiden muaf olduğu belirtilir.[378] 1884 yılında ise bu sefer Cibali'de inşa edilen değirmen için Mösyö Korpi'nin Avrupa'dan getirttiği alet ve edevat arasında bulunan çatı inşasına mahsus demir, galvenizli bacanın da gümrük harcından muaf tutulması istenir.[379]1886 yılında ise fabrikada çıkan buğday ve kepek tozunun çevreye zarar verdiği gerekçesiyle bu durumun önüne geçilmesi için gerekli önlemlerin alınması fabrikatör Korpi'den istenmiştir[380] 1902 yılında fabrikanın tadilatının yapılabilmesi için tadilatın fiyatı hakkında Korpi'nin eşi tarafından Şura-yı Devlet'e başvurulur.[381]

1913 yılında ise söz konusu fabrikaya makine ile ekmek üretmek amacıyla fırın eklenmesi için ruhsat verilir.[382] I. Dünya Savaşı'nda alacakların büyümesi sonucu askere verilen unlu mamullerin kesilmesi noktasına gelindiği ama ara ara yapılan ödemelerle iş o raddeye gelmeden önlendiği anlaşılmaktadır.

1926 yılında İstanbul Ticaret Odası kayıtlarında şirketin İstanbul'un ikinci sınıf tüccarlarından Korpi Demosten B. Adına kayıtlı olduğu, bürosunun ise İstanbul Galata'da Mehmet Ali Paşa Hanı'nda olduğu belirtilmiştir.[383]

Günümüze gelemeyen Haliç kenarındaki değirmen binasının kâgir malzeme ile beş katlı olarak inşa edildiği, sağ cephesinin fabrika bacasının olduğu yere kadar olan cephe ile Fener Caddesi'ne bakan dar cephesinin her katta altışar pencere ile aydınlatıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu caddeye bakan bakan dar cephenin çatı alınlığında da yuvarlak pencerenin bulunduğu eldeki belgelerden tespit edilmektedir.

---

[377] DABOA., ŞD., 504/25, H.06.12.1299/M.19 Ekim 1882.
[378] DABOA., ŞD. 572/49, H.13.10.1300/M.17 Ağustos 1883.
[379] DABOA., ŞD. 2478/14, H.23.08.1301/M. 18 Haziran 1884.
[380] DABOA., DH.MKT., 1386/74, H.24.03.1304/M.21 Aralık 1886.
[381] DABOA., ŞD., 3015/60, H.21.07.1320/M.24 Ekim 1902.
[382] DABOA., DH.İD., 42/8, H.17.05.1331/M.20 Haziran 1913.
[383] *Dersaadet/İstanbul Ticaret Odası'nda Kayıtlı Olan Bankerler, Tüccarlar ve Komisyoncuların İsimleri (1926)* Çev. Zekeriya Kurşun, İTO. Yay. İstanbul 2008, s.76.

4.1.11. Cibali Tütün Fabrikası (Resim: 76-93)

Tütünün ilk kez İngiliz, İtalyan ve İspanyol gemici ve tacirleri aracılığıyla 16. yüzyılın sonlarında İstanbul'a geldiği bilinir. 17. yüzyılda yaygınlaşan tütün kullanımı, sonraki yüzyıllarda giderek bir sektör haline gelmiştir.

1872 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk kez hükümet tekeli oluşturulmuş, aynı yıl yapılan sözleşme ile İstanbul'da tütün alıp satma, işletme imtiyazı beş yıllığına Hristaki Zografos ile Mösyö Zarifi'ye verilmiştir.[384] İmtiyazdan altı ay sonra imtiyazın feshedilmesiyle söz konusu imtiyazı hükümet üzerine almış, İdare-i İnhisariye-yi Duhan isimli bir şirket kurup nazırlığına da tütüncü Tahir Efendi getirilmiştir.[385] İlk zamanlarda başarılı olan yapılanma zamanla çeşitli nedenlerle başarısız olur. Bu arada 16 Eylül 1873 yılında Duhan İdare-i İnhisariye Nazırı Tahir Efendi azlettirilip yerine Rüsumat Nazırı Raşit Efendi tayin olunur.[386] Ancak Raşit Efendi ile de amaçlanan düzeye gelemeyen Duhan İdare-i İnhisariyesi lağvedilir.[387]

1881 yılında Osmanlı Hükümeti'ne tütün vergisinin ortak menfaat ve tekel yoluyla işletilmesi gerektiği Leonidas Baltazzi (Baltacı) tarafından teklif edilir.[388] 1883 yılında Duhan Rejisinin idaresi için Osmanlı Bankası ve ortaklarına otuz yıllığına imtiyaz verilir. Osmanlı Bankası, Viyana'da Credit Anstalt adlı Avusturya Endüstri ve Ticaret Kredi Şirketi, Berlin'de Banker Bleichroder'in ortak girişimiyle kurulan Memalik-i Osmaniyye Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji Şirketi döneminde hazineye sağlanan gelirin gerilemesiyle ülkede tütüncülük gerilemeye başlamıştır. Şirketin sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi, elde ettiği geliri yurt dışına çıkarması üreticiyi ve hükümeti de zora sokmasına neden olmuştur.

Cibali Tütün Fabrikası'nın mimarları olarak Alexandre Vallaury, Hovsep Aznavur ile Eugene Bottazzi adları geçmektedir. Kuruyazıcı "Alexandre Vallaury'nin, 1886-1890 tarihleri arasında büro şefi; Hovsep Aznavur'un 1886-1891 tarihleri arasında inşaat büro şefi vekili, Eugene Bottazzi'nin ise 1910-1914 tarihleri arasında mimar olarak Cibali Tütün Rejisi'nde görev alan isimler olduğunu söyler. [389] Fabrika Alexandre Vallaury tarafından tasarlanmış olup mimar Hovsep Aznavur tarafından ise uygulaması gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Fabrika 10.385 m²'lik bir alanda inşa edilmiş olup, 20. yüzyılın başlarında Eugene Bottazi tarafından fabrikaya

[384] DABOA., HR.TO., 473/53, tarihsiz.
[385] DABOA., İ.MMS., 44/1336, H.08.09.1289/M.9 Kasım 1872.
[386] DABOA., A.MKT.MHM., 465/17, H. 03.08.1290/M.26 Eylül 1873.
[387] DABOA., İ.MMS., 56/2522, H.29.01.1294/M.13 Şubat 1877.
[388] DABOA., Y.A.HUS., 162/74, H.28.10.1296/M.15 Ekim 1879.
[389] Hasan Kuruyazıcı, İstanbul'un Unutulmuş Mimarları, *İstanbul*, S.30, İstanbul 1999, s.52-54.

yeni eklemeler yapılmıştır.[390] Fabrika önceleri tütün işleyen bir depo görevi görürken 1900 yılından itibaren ise sigara üretmeye başlamıştır.

1935 yılında fabrika için Standart, Müller, Molens ve Dekufte marka sigara makinaları satın alınır.[391] 1894 yılında Serveti Fünun Dergisi'nde yayınlanan "Osmanlı Tütünleri ve Reji İdaresi" başlıklı yazıda " *Osmanlı tütünleri yalnız Memalik-i Osmaniye'de sarf ve istihlak olunan mahsulat arz-ı dâhiliyeden değildir. Bu tütünlerin şöhreti bütün dünyayı sarmış kıymeti erbab-ı fen tarafından tasdik edilmiştir. Hemen hemen medeni âlemin her köşesinde Osmanlı tütünleri ithal olunmakta ve yer yerde abadi ihtiyat ve makbuliyatta en kibar sınıf tarafından serfedilmektedir.*

…Reji İdaresinin Haliç Tersanesinde Cibali'de cesim (büyük) binalarda fabrikaları vardır. Fabrikanın tütün yapraklarını cinsine göre tefrik (ayırmak) ederek; Drama'nın, Bafra'nın, Samsun'un, Sinop'un, Trabzon'un makbul tütünlerini birer tarafa istif ederek 6-7 santimetre dolu, 4-5 santimetre arzında olan kehribar gibi yaprakları yerli yerine koyacak birçok amele işler.

Bir taraftan buharla işleyen İngiltere'de imal ettirilen ve ithal edilen otuz kadar tütün kıyacak makine, yevmiye 10 -15 kıyye(1280gr.) tütün kıymak yani her makine beş yüz kilo tütün çıkarmaktadır. Her makine iki işçi ile kullanılıyor. Diğer tarafta beş büyük salon var. Tütünleri paketlere konulup balya ediliyor. Bir salonda büyük küçük dört yüz kız ve kadın çalışıyor. Günde kırk bin paket hazırlanıyor…" denilmektedir.[392]

Fabrika geniş bir alana konuşlandırılmış olup her biri dört katlı üç binadan oluşmaktadır. Binalar tefrik ve harman işleri, sigara yapım ve paketleme ile fabrikanın sosyal ilerinin yapıldığı imalat,[393] bakım ve idare şeflikleri ile depolardan meydana gelmektedir.

Fabrikanın ana binası Haliç'e paralel dikdörtgen plân şemasında bodrum, zemin ve iki normal kattan meydana gelmektedir. Bodrumdan çatıya kadar yükselen düşey cephe bordürleriyle cephe hareketlendirilmiş, bu düşeylik üst üste sıralanmış, düz lentolu ve kemerli uzun dikdörtgen pencereler ve aralarındaki plastırlarla sağlanmıştır. Zemin kat döşeme silmesi, saçak silemeleri, plastırlar arasında yer alan kat silmeleri, plastırların profilli üst silmeleri en son katta

[390] Füsun Alioğlu- Berrin Alper, "Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası-Sanayi Yapısından Üniversiteye" *İstanbul Dergisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul Ekim 1998, s.48.
[391] DABCA., 30.18-1-2, 51/4-1, 15.01.1935.
[392] Servet-i Fünun, 6 Kanun-i sani1309/M. 13 Ocak 1894, S.149, s.296.
[393] Mehmet Alper, *Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'ndan Kadir Has Üniversitesi'ne,* Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s.59.

kesme taş görünümlü sıva duvar dokusu bu düşeyliği dengeleyen yatay elemanlar olarak göze çarpar. Binanın beşik çatısı, kuzey ve güney cephelerinde bir alınlıkla sonlandırılmıştır.[394] Haliç havzasının bu anıtsal endüstriyel mirası günümüzde Kadir Has Üniveritesi tarafından kullanılmaktadır.

[394] Mehmet Alper, a.g.e., s.92.

4.1.12. Kasımpaşa Un Değirmeni (Resim: 94-104)

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden Kasımpaşa İskelesi civarındaki zahire ambarının bitişiğindeki üç parça araziye değirmen ve dekain inşa edilmek üzere terk edildiği belirtilmiştir.[395]

1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri'nde değirmencilik bölümünde asli müessese olarak listelenen değirmenlerden 11. sırada Plitas Mahdumları ve Madencidis Biraderler değirmeni olarak yazılmıştır.[396] 1926 yılında Jacques Pervititch'in hazırladığı sigorta haritalarının 3 numaralı Kassım-Pacha paftasında, 740 numaralı adada "moulin" "PLYTAS" olarak gösterilmiştir. Parselde ayrıca eski değirmenin kalıntıları, depolar ve mağazaların olduğu görülür.

Fabrika Beyoğlu ilçesi, Bedrettin Mahallesi, 119 pafta, 927 ada, 7,9,14,15 parsellerde Havuzbaşı Sokak, Değirmen Sokak ve Ambar Sokağın çevirdiği alanda yer almaktadır.

Fabrika depo, hangar, su değirmeni, satış reyonundan meydana gelmekteydi. 1900'lü yılların başında Kasımpaşa'da kurulan fabrika bir dönem Plytas Un Fabrikası olarak hizmet vermişken, 1920'li yıllarda Balcızadeler tarafından işletilir. 1927 yılı tapu kayıtlarında ise Ahmet Süreyya ve Mehmet Adil adlarına kayıtlıdır. Fabrikanın üzerindeki ipotek nedeniyle satışa çıkartılmış, İş Bankası tarafından satın alınmış ve hisseler Türk Tecim Anonim ve Sosyete adlı firmaya devredilmiştir. Fabrika bu firma tarafından 1956 yılına kadar üretime devam eder. Bu tarihten sonra Kasımpaşa Un Fabrikası olarak işlevini sürdüren fabrika, 1968-1982 yılları arasında ise Sinangil Unları tarafından işletilir. 1984 yılında fabrikanın makine aksamı sökülerek Konya'da kurulan yeni fabrikaya taşınır.[397]

Değirmen kompleksi üç bölümden oluşmakta olup, eski değirmen binası güneydoğu doğrultusunda uzanan dik açılı yamuk bir plân şemasındadır. 953 metrekarelik alanda zemin+dört katlı olarak tuğla hatıllarla almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiş, döşemeler volta tekniğinde olup çelik kirişler aracılığı ile taşıtılmaktadır. Yapının üçüncü kattaki bölümlerin büyük bir bölümü ile diğer katlar ahşap döşeme ile kaplanmıştır. Yapının günümüzde olmayan çatısı vaktiyle kırma çatı ile Marsilya tipli kiremit ile örtülü idi. 1928 yılında değirmene ambar olarak eklenen buğday silolarının bulunduğu ikinci yapı iki katlı olup 620 m²lik bir alan üzerine inşa edilmiştir. Kepek ambarlarının bulunduğu üçüncü bina 550 m²lik alan üzerinde zemin+üç

[395] DABOA., İ.DH., 252/ 15510, H.16.07.1268/M.06 Mayıs 1852.
[396] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s. 47.
[397] Pınar Ezgeç, *Kasımpaşa Un Fabrikası Restorasyon Projesi*, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s.83.

katlı olarak inşa edilmiştir. Bitişik nizamda inşa edilen değirmen yapısının Havuzbaşı Değirmen Sokağa bakan kuzey cephesi oldukça gösterişlidir.

Günümüze harap durumda gelebilen fabrikanın, değirmenin olduğu ana binası beş katlı kâgir yapı malzemesiyle inşa edilmiştir. Döşemeleri demir putrelli ve volta döşemeli olan yapının, ana binasının depo ve ambar ihtiyaçlarını karşılamak üzere yanına biri üç, diğeri dört katlı iki yapı daha yapılmıştır. Almaşık duvar tekniğinde, volta döşemeli ve ahşap kirişlerle desteklenen ana yapı kuzeybatı- güneydoğu istikametinde yer almaktadır.

Değirmen binasının en gösterişli cephesi kuzey cephesidir. Bu cephenin ortasında basık yay kemerli bir kapının solunda daha küçük ebatta ikinci bir kapı vardır. Kapının üzerinde dikdörtgen pencereler asimetrik bir biçimde düzenlenmiştir.

Kemerlerin altında ortadaki tek, yanlardaki çift yuvarlak kemerli pencere ile cephe hareketlendirilmiştir. Bu pencere sırasının hemen üzerinde ise dikdörtgen şeklinde düzenlenmiş iki pencere ile hemen solunda yer alan ve bu dönem değirmenlerinde yaygın olarak görülen köşk şeklinde düzenlenmiş bölüm yer alır. Bu bölüm dikdörtgen bir söve içine alınmış olup en altta basık yay kemerli büyük bir pencere, üzerinde altta üç, üzerinde üç olmak üzere toplam altı pencere, saçak destek sırası üzerindeki bölümde de yuvarlak kemerli üç pencereden oluşan düzenlemeyle cephe tamamlanır.

Değirmen yapısının doğu cephesinde vaktiyle var olan tuğla örgülü ve giderek daralan bir görünüm arz eden baca günümüze gelememiştir. Yapı oldukça harap bir biçimde günümüze ulaşmıştır.

4.1.13. Balat Buz Fabrikası (Resim: 105-107)

Osmanlı mutfağında 15. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılan kar/buz, şerbet türü içeceklerin soğutulması ve dondurma yapımı için kullanılıyordu. Yüksek dağlardan sabahın erken saatlerinde veya gece getirtilen kar ve buzlar kuyularda ve havuzlarda saklanırdı. Erimesini engellemek için kuyular ve havuzlar saman, kuru ot veya keçelerle sarılarak muhafaza edilirdi. Sarayın ihtiyacını gidermek için İstanbul'da Cibali ile Eyüp'te kar ve buzluklar mevcut idi. [398]

Doğal yolla elde edilen ve saklanan kar ve buz 19. yüzyılın sonlarında buharla çalışan makinelerle suni olarak üretilmeye başlandı. Zamanla gazlı motorlu makinelere geçilerek bir sektör halini aldı.

Kar ve buz makineleri Osmanlı endüstrisinde yerini almaya başlaması ise Almanya, Fransa ve Belçika gibi ülkelerden getirilen makinelerle olmuştur. Osmanlı'da yeni bir sektör olan buz üretimi için fabrika kurmak rağbet görmeye başladı. 19. yüzyılın sonlarında fabrika açmak için imtiyaz başvurularında bir artış olduğu görülür.

Bekçiler müdürü Salim Ağa bir buz fabrikası kurabilmek için imtiyaz başvurusunda bulunur. 1886 yılında çıkartılan bir fermanla Mabeyn-i Hümayun Bekçiler Müdürü Salim Ağa İstanbul, Edirne ve Bursa ile Biga Kazası dâhilindeki buz imal ve satışı için verilmiş olan imtiyazı uygulamaya geçirmek ister. H.23 Zilkade 1303/M.23 Ağustos 1886 tarihli Nizamname-i Esasi Hükümleri'ne göre kurulan İstanbul Buz Osmanlı Anonim Şirketinin imtiyaz sözleşmesinde, yukarıda adı geçen bölgelerde buhar makineli buz fabrikaları ve gereken yerlerde buz depoları tesisi ile üretilecek buzların ticaretini yapmak, imtiyaz süresi sonunda uzatılması imkânı olmak üzere imtiyaz süresinin 25 yıl olduğu belirtilmiştir. İmtiyazı elinde bulunduran şirket ferman tarihinden itibaren bir yıl içinde buz fabrikasının inşasına başlamak ve birinci fabrikayı en çok bir buçuk yıl içinde tamamlamayarak buz imal ve satışına başlamak zorunda iken sözleşme hükümleri gereğinin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Fabrika ve depoların her türlü işlerinin gümrük harçlarından muaf tutulması, buz üretim ve ticaretinden vergi alınmaması, yabancı devletlere ihraç edilecek buzların ihracat vergisinden muaf tutulması sözleşme şartlarındandır. [399]

Bomonti biraderlerden Valter ve Adolf Bomonti, Fatih'te Abdi Subaşı Mahallesi, Balat Caddesi üzerinde 24 numara üzerindeki arsaya tek katlı bir bina inşa eder. İçine konulan bin lira

[398] DABOA., MAD.d., 2544, H.29.12.1242/M.24 Temmuz 1827.
[399] *Osmanlı Anonim Şirketleri,* a.g.e., s.419,420.

değerindeki makineyle buz imal etmeye başlarlar.[400] Söz konusu kişilerin İstinye'de de bir buz fabrikaları bulunmaktadır, İstinye'deki buz fabrikasının sahipleri Valter Bomonti ve Adolf Bomonti 1894 yılında dördüncü rütbeden Mecidi nişanı ila taltif edilirler.[401] İstinye'de buz üretmek için imtiyaz alan Bomonti kardeşlerin imtiyaz sahası dışında Balat'ta da fabrika açmaları karcı esnafın tepkisine ve şikâyetlerine neden olur.[402]

Bomonti kardeşlerin Balat'taki buz fabrikası genel sağlığa zararlı olduğu hakkında şikâyetlerin artması üzerine Dâhiliye Nezareti'nce gerekli tedbirlerin alınması istenir.[403]

Bomontilerin, Osmanlı'nın son devrinde buz üretimini elinde bulundurdukları görülür. Kar depolama ve satış imtiyazı Hazine-i Hassa'ya ait olmakla birlikte Bomonti kardeşlerin İstinye, Fatih ve Feriye'deki fabrikalarda buz imal ettikleri ve sattıkları görülmektedir. Öyle ki, Saray-ı Hümayun için lazım olan buzlar da Bomonti kardeşlerin buz fabrikasından temin edilmekteydi.[404]

Bomonti kardeşler, anonim bir şirket olan Dersaadet Buz Osmanlı Anonim Şirketinin hisse senetlerini de alarak buz üretiminde imtiyazı, dolaylı da olsa ellerinde bulunduruyorlardı. Bu arada İngiliz banker Baker'in sahibi olduğu Soğuk Hava Mahzenleri Osmanlı Anonim Şirketinin buz üretmesi üzerine, Bomonti buz şirketinin buz üretimi ile ilgili imtiyazın kendilerinde olduğu gerekçesiyle, meydana gelen hukuksuzluğu gidermek için sadaret makamına başvururlar.[405] Konuyla ilgili Ticaret Nafia Nezareti görevlendirilerek iki tarafa da imtiyaz hükümlerinin gereği neler yapılması gerektiği bir yazıyla ilgili şirketlere bildirilir.[406]

Balat Buz Fabrikası, Mürsel Paşa Caddesi üzerinde dizili fabrikalar gibi dikdörtgen plân şemasında üç bölümden meydana geliyordu. Yapının ortasında soğutucuların yer aldığı mekanik dairesi, yanlarda ise depolar yer alıyordu. Yapı günümüze gelememiştir.

[400] DABOA., ŞD., 3029/70, H. 30 Recep 1322/M.10 Ekim 1904.
[401] DABOA., İ.TAL., 68/20, H.03.06.1312/M.02 Aralık 1894.
[402] DABOA., ŞD., 2997/10, H.13.10.1317/M.14 Şubat 1900.
[403] DABOA., DH.İD., 112/11, H.25.06.1329/M.23 Haziran 1911.
[404] DABOA., HH.İ., 201/71, H. 15.01.1328/M.27 Ocak 1910.
[405] DABOA., DH.MKT., 869/25, 27.04.1322/M.11 Temmuz 1904.
[406] DABOA., BEO., 2896/ 217153, H.03.07.1324/M.23 Ağustos 1906.

4.1.14. İstinye Buz Fabrikası (Resim: 108-111)

Bomonti kardeşlerin İstinye'deki Buz Fabrikası ile ilgili en eski belgeler, fabrikada üretilen buzların gümrük vergisinden muafiyetine ilişkin belgesi[407] ve fabrikanın gelirler ve masraf defteridir. [408] Fabrikanın buz üretiminin yanı sıra buğday kurutmak için de kullanılmıştır. Burada kurutulan iyi buğday ile karıştırılarak halka satılmak üzere götürülen çürük buğdayın sağlığa zararlı olması nedeniyle zahirenin tamamının dışarıya çıkartılarak satışın engellenmesi istenmiştir.[409]

Fabrikanın 1893 yılında imtiyaz şartlarına aykırı olarak Joseph Zaharya adında bir ikinci şahsa devren satılması[410] isteminin gerçekleşmediğini, fabrikanın sahipleri Valter ve Adolf Bomonti kardeşlerin bir yıl sonra askeriye ve hastahanelere bilabedel verdikleri buzlar nedeniyle dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif edilmelerinden anlaşılmaktadır.[411]

İstinye'de buz üretmek şartı ile izin alan şirketin, imtiyaz sınırları dışında Feriköy ve Fener'de de fabrika açması üzerine İstanbul'daki karcı esnafının şikâyetlerine neden olmuştur.[412] 1908 yılında ise bu sefer kar toplama ve satma imtiyazı Hazine-i Hassa'ya ait olması nedeniyle Bomonti biraderlerin fabrikada üretilen buzlara kar katarak sattığı gerekçe gösterilerek buna engel olunması istenmiştir.[413]

İstanbul'da buz üretimi 1886 yılında 25 yıllık bir imtiyazla Dersaadet Buz Osmanlı Anonim Şirketi'ne verilmişti. İmtiyaz süresinin bitim yılı olan 1907 yılından sonra bu sefer 50 yılık bir imtiyazla süre uzatılır. Söz konusu şirketin asıl fabrikası olan İstinye'deki fabrikadan başka Feriköy'de Bomonti Bira Fabrikası'nda da tali olarak buz imali yapılmaktaydı.[414]

İngiliz uyruklu Mösyö Baker'in kurduğu Soğuk Hava Mahzenleri Osmanlı Anonim Şirketi'nin buz üretmesi, bu sektörde daha önce imtiyaz alan Buz Osmanlı Anonim Şirketi'nin ticari faaliyet alanına tecavüz ettiği gerekçesiyle engellenmesi gerektiği ve mütecaviz şirketin ancak belirli şartlarda ve getirtilen suyun halis olması kaydıyla bu işi istisna kabilinde yapabileceği belirtilmiştir.[415]

---

[407] DABOA., ŞD., 1182/10, H.24.02.1305/M.11 Kasım 1887.
[408] DABOA., Y.PRK.M., 2/77, H.29.12.1305/M.06 Eylül 1888.
[409] DABOA., DH.MKT., 1687/24, H.12.05.1307/04 Ocak 1890.
[410] DABOA., BEO., 168/12545, H.20.08.1310/M.09 Mart 1893.
[411] DABOA., İ.TAL., 68/20, H.03.06.1312/M.02 Aralık 1894.; BEO., 535/40117,H.19.06.1312/M.18 Aralık 1894.
[412] DABOA., ŞD., 2997/10, H.13.10.1317/M. 14 Şubat 1900.
[413] DABOA., BEO., 3274/245477, H.16.02.1326/M.20 Mart 1908.
[414] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.74.
[415] DABOA., DH.MKT., 869/25, H.27.04.1322/M.11 Temmuz 1904.

İstinye Buz Fabrikası 1913-15 Osmanlı Sanayi Sayımı'nda Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan üç asli kuruluştan İstanbul'da olan tek fabrika olarak karşımıza çıkar. Yapı günümüze gelememiştir.

4.1.15. Bomonti Bira Fabrikası (Resim: 112-126)

Osmanlı Arşivinde yer alan belgede, Alman Adolf Bomonti vekili Kiforok Aznavur aracılığı ile Feriköy, Çiftehavuzlar mevkii yakınında Fırın Sokak'ta etrafı boş, yerleşim merkezine uzak ve bakla tarlası olarak kullanılan araziyi kiraladıkları belirtilerek, burada içinde hayvan gücüyle çalışan modern bir makine ve kazanın olduğu bir fabrika kurmak istediklerini belirtmişlerdir. 1888 yılında Bomonti kardeşlerin (Adolf ve Valter) teşebbüsü ile inşasına başlanılan fabrika iki yıl sonra tamamlanır. Modern anlamda ülkede ilk bira fabrikası olma özelliği olan yapı, 1891 yılında Adolf Bomonti adına Kiforok Aznavur adına ruhsat alır.[416] 300 bin kuruş harcanarak kurulan fabrika[417] 1893 yılında üretime geçer.[418]

Adolf Bomonti'nin inşa etmiş olduğu bira fabrikası için getirttiği alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf olduğunu belirterek depozito olarak 1891 ve 1892 yıllarında Avrupa'dan ithal ettikleri alet ve edevata mukabil verdikleri 29.575 kuruş depozitonun kendisine iadesi istemine karşın; ithal edilen alet ve edevata ilişkin defterin Nafia Nezareti'nce incelenmesi söz konusu alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf olup olmadığının Rüsumat Emaneti'ne sorulması, gelecek cevaba göre işlem yapılacağı bildirilmiştir. [419]

1908 yılına kadar yalnızca üst fermantasyon birası üreten fabrika aynı anda buz üretimi de yapmaktaydı. 1909 yılında alt fermantasyon bira da üretmeye başlayarak İstanbul'da giderek tekel oluşturması üzerine, bu alandaki talebin fazla olması nedeniyle Büyükdere Nektar Fabrikası'nın sahipleri de bira üretmeye başlayarak tekeli kırmaya başlamıştır. Ancak bu işletme zarar etmeye başlamış, 1912 yılında Bomonti kardeşlerle birleşerek Bomonti- Nektar Birleşik Bira Fabrikası adını almıştır. Böylece Bomonti kardeşler, ikisi İstanbul'da biri İzmir'de olmak üzere üç bira fabrikası ile yine tekel haline gelmiştir.

Fabrika 1915 yılında devam eden savaş nedeniyle motorlarının Tekâlif-i Harbiye gereği alınması sonucu o yıl üretim yapmamıştır. Aynı yıl arpa ve yakıt kıtlığı nedeniyle diğer fabrikaların da üretimleri olumsuz etkilenmiş, fabrika imalat miktarlarını düşürmek zorunda kalmıştır.[420]

[416] DABCA., 230, 115/16, 18.08.1891.
[417] DABOA., BEO., 271/20290, H.23.02 1311/M.05 Eylül 1893.
[418] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.72.
[419] DABOA., İ.RSM., 2/14, H. 26.03.1311/M.07 Ekim 1893.
[420] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.72.

Bomonti kardeşlere ait üç fabrikada 915 beygir gücünde 6 buhar makinesi olduğu ve dönemin son teknolojisi ile donatılmış alet ve edevatla hizmet verdiği bilinmektedir. 1913 yılında İstanbul'daki bira fabrikalarında çalışanların sayısı ortalama 118, 1915 yılında ise bu ortalama %14,4'lük azalma ile 95'e inmiştir.

1923 yılında bir müddet ertelenmesi uygun görülen[421] Bomonti Nektar Birleşik Bira Fabrikalarının Türk Anonim Ortaklığı olarak 1 Ocak 1928 tarihinde on yıl süre ile bira üretmesine izin verilir. Bira tüketiminin artması nedeniyle Bomonti-Nektar Türk Anonim Şirketi ile İnhisarlar Umum Müdürlüğü arasında imzalanan mukavele ile dört yüz bin lira bedel ile fabrikaları devlet tarafından satın alınır.[422] Şirketin adı Türk Bira Fabrikaları olarak değişir.

Bomonti Bira Fabrikası, Şişli, Feriköy Fırın Sokağı, Sıra Cevizler Sokağı ile kuzey ve batı yönlerinde Baruthane Deresi ile sınırlanan 167 pafta, 1018 ada, 1 parsel üzerine inşa edilmiştir. Fabrika zaman içinde gelişme sağlayarak farklı zamanlarda inşa edilen yapılarla bir kompleks halini alır.

Fabrika ile ilgili 1893'lü yıllara ait plân kesit ve görünüşlerin yanı sıra, alanla ilgili en eski harita 1895 yılına ait Huber haritası olup, onu 1910 Rumeli Ciheti, 1918-22 Keşfiyat, 1920 tarihli Raymond ve Necip Bey, 1924 yılına tarihlenen Pervititch haritalarında tespit edilebilmektedir. Fabrikanın erken dönemde ve sonrasında çekilen fotoğraf ve kartpostallarla her dönem ilgi çektiği görülür.

Çeşitli dönemde inşa edilen yapı blokları bitişik nizam düzeninde yapılmıştır. Eldeki belgelerden fabrikanın beş ayrı dönem geçirdiği görülür.[423] Korunması gerekli kültür varlığı niteliği olan sekiz bloktan meydana gelen Bomonti Bira Fabrikası, konsept ve lokal birimler bakımından 1880 yılında yapılan Romanya'daki Mendel Bira Fabrikası (Turdeana Bira Fabrikası)'na benzer özellikler arz etmektedir. Külahlı kulenin şekli ise Fransa'da ünlü mimar Paul Friese tasarımı olan 1899 yılında yapılan Quai de Berey Elektrik Fabrikası'nın kule külahı tasarımıyla aynı özelliktedir.

[421] DABCA., 30-10, 171/187, 21.03.1923.
[422] DABCA., 30-10, 182/254-17, 17.06.1940.
[423] Gülsün Tanyeli- Deniz İkiz, Tarihsel Araştırma, Rölöve, Restitüsyon Raporları, İstanbul s.9.

4.1.16. Büyükdere Nektar Fabrikası (Resim: 127-139)

Sarıyer ilçesi Çayırbaşı Mahallesi 95 pafta, 538 ada, 40 parselde yer alan fabrika, 1918 tarihli Necip Bey haritasında yer almaktadır. Haritada fabrika binasının yanında ek yapılar da görülmektedir. 1926 yılına tarihlenen Rumeli Ciheti Haritalarında da görülen fabrikanın bu dönemde metruk olduğunu fabrikanın üzerindeki metruk ibaresinden anlıyoruz.

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden Avlem Levi isimli Musevi bir şahsın Büyükdere'de kurduğu ve açılışını yaptığı ispirto fabrikası için Avrupa'dan ithal ettiği alet ile edevatın vergiden muafiyetine[424] ilişkin bir yazıdan İspirto Fabrikasının Avlem Levi'nin olduğu, ancak fabrika ile ilgili iki yıl sonra düzenlenen bir belgede ise İspirto Fabrikasının İstik Harnic tarafından Büyükdere çayırında inşa edildiği belirtilerek, Avrupa'dan getirtilen alet ve edevatın vergiden muaf tutulması istendiği görülmektedir.[425] Bakırköy'deki ispirto fabrikası için Büyükdere'deki nektar fabrikasından bazı maddelerin satın alınmasına[426] yönelik belgeden bu fabrikanın ispirto fabrikası olarak adlandırıldığı ve bahsi geçen fabrikanın burası olduğu anlaşılmaktadır. Büyükdere İspirto Fabrikası Müdürü Karabet Hezli Efendi ürettikleri ispirtonun yabancı ispirtolarla rekabet etmesi için hammaddeleri zahirenin gemilerden denize atılmak yerine sahilden fabrikaya taşınmasını istemesi[427] fabrikanın bu tarihte hammadde sıkıntısı çektiğini gösterir.

1914 tarihli bir belgeden Büyükdere Bira Fabrikasının sahibinin yanıcı madde ve silah kaçakçısı Kefalonyalı Panayot Meneğanos olduğu belirtilmiş, aynı belgeden Panayot Meneğanos ve oğlunun tahliye edilerek İstanbul'a getirildiği belirtilmiştir.[428]

İstanbul'da giderek tekel oluşturması ve bu alandaki talebin fazla olması üzerine Büyükdere Nektar Fabrikasının sahipleri de bira üretmeye başlayarak tekeli kırmaya başlamıştır. Ancak bu işletmenin zarar etmeye başlaması üzerine, 1912 yılında Bomonti kardeşlerle birleşerek Bomonti- Nektar Birleşik Bira Fabrikası adını almışlardır.

Fabrikada kullanılan betonarme döşeme ve eklerden yapının 1910 yılından sonraki bir dönemde yapılmış olabileceğini akıllara getirir. Fabrikada bira ve nektarın yanısıra malt üretimi de yapıldığı bilinmektedir.

[424] DABOA., İ.TNF., 1/8, H.26.02.1310/M.19 Eylül 1892.
[425] DABOA., İ.RSM., 2/59, H.07.12.1311/M.11 Haziran 1894.
[426] DABOA., DH.İ.UM., 93/1, H.18.06.1334/M.22 Nisan 1916.
[427] DABOA., DH.MKT., 429/72, H.27.03.1313/M.17 Eylül 1895.
[428] DABOA., DH.EUM.3.Şb., 3/22, H.29.01.1333/M.17 Aralık 1914.

Fabrika bodrumda taş, tuğla malzeme diğer katlarda tuğla ile kâgir olarak "T" plân şemasında; bir uzun dikdörtgen şemanın ucuna yatık kısa dikdörtgenin oluşturduğu plân şemasına göre inşa edilmiştir. Zemin katın köşeleri taş ile güçlendirilmiştir. Fabrikanın batı bölümü beş, diğer bölümü ise altı katlıdır. Zemin katta köşelerde taş kullanılmasından başka beş ve altıncı katlardaki silmelerde de taş kullanılmıştır. Fabrikanın en gösterişli cephesi güney doğu cephesi olup pencereler düz atkılı ve hafif basık kemerli olarak iki şekilde yapılmıştır. Pencere söveleri zeminde taş ile diğer katlarda sıva ile taş görünüşü verilerek vurgulanmıştır. Yapıda süsleme olarak pencerelerin taş ve sıva ile oluşturulan basık yay kemerleri, kemer kilit taşları ile kat ve saçak kornişleri vurgulanmıştır. Ayrıca yapının arka cephesinde dördüncü kattaki sövesiz dikdörtgen formlu pencerelerin araları tuğla ile şekillenmiştir.

538 ada, 40 parselde Mösyö İzidor Krikon ile ortakları tarafından Büyükdere Çayırı'nda bir kibrit fabrikası kurulmasına verilen izin ile[429] "The American Turkish Investment Corporation" isimli bir Amerikan Şirketi, 1930'da Büyükdere'de Nektar Bira Fabrikası'na ait bina ve araziyi satın almış ve 1932'de tamamlanan kibrit fabrikasını kurmuştur.

Türk Kibrit ve Çakmak İnhisarları İdaresi tarafından Büyükdere Kibrit Fabrikası için 01.06.1934 yılından 01.06.1935 tarihine kadar Letonya'dan getirtilen 910 ton ağaç kibrit çöpü bu fabrikada işlenmekmiştir.[430]

1943'te adı geçen şirket feshedilmiş; fabrika 1946'ya kadar Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na bağlı Muvakkat Kibrit İşletmesi tarafından işletilmiş; 1946'da da Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1956'da kibrit ihtiyacı, İstinye'de özel teşebbüs tarafından kurulmuş olan fabrika gidermeye başlamıştır. Fabrika atıklarının Boğaz'ı kirletmesi nedeniyle Sanayi Tesislerinin Boğaz'dan Arındırılması Yasası'nın kabulünün ardından, fabrikanın donanımı 1989'da İnegöl'e taşınmıştır.

Fabrika günümüzde son yıllarda yapılan Sarıyer Hamidye Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi tarafında çevrelenmiş durumdadır.

[429] DABOA., BEO., 53/2334, H. 01.07.1292/ M. 3 Ağustos 1875.
[430] DABCA., 30-12-1-2, 50/84, 3, 06.12.1934.

4.1.17. Fındıklı Ermis/Ermys/Hermes Konserve Fabrikası (Resim: 140-145)

Gıdaların uzun süre tazeliğini muhafaza etmesini sağlamak için eski çağlardan beri farklı teknikler kullanılmıştır. 15. yüzyıldan sonra çalışmalar hızlandırılmış 19. yüzyılda ise Nicholas Appert'in geliştirdiği yöntem konserve endüstrisinin temelini oluşturmuştur.

1810 yılında kalay kaplı teneke saklama kaplarının kullanılmaya başlamasından sonra 1813 yılında İngiltere'nin Bermondse kentinde ilk konserve fabrikası kurulmuştur. 1876 yılında otomatik makineler ile konserveler üretilmeye başlar. Bundan altı yıl sonra Osmanlı coğrafyasında Nicola Ermis'in 1892 yılında İstanbul'da kurduğu konserve fabrikasıyla bu sektörün önü açılacaktı. Bomonti'nin Büyükada'da açtığı fabrikayı, 1896 Galatasaray, 1922 Ayvansaray'daki fabrika takip etti. I. Dünya Savaşı sırasında hammaddeye bağlı olarak üretimin azalmasıyla sektörün bir dar boğaza girdiği görülür.

Nevşehirli Rum tacir Nikola Ermis tarafından 1892 yılında kurulan fabrikada her türlü sebze meyve konservesinin üretiminin yanında et ve balık konserve imalatı da yapılıyordu. Nikola Ermis'in 1913 yılında ölümünden sonra idareyi eline alan oğlu Ermis fabrikanın ürün yelpazesini genişleterek 64 çeşit konserve üretimi yapmaya başladı. Ermis, Fındıklı, Ayvansaray, Kartal ve Dolapdere'de yeni fabrikalar açarak yurt içi ve yurt dışında katıldığı birkaç sergiden de ödüller almıştır.

Fındıklı'daki fabrika Molla Çelebi Camii (Fındıklı)'nin hemen yanında Beşiktaş yönünde Dolmabahçe Caddesi numara 126'da yer alıyordu. Yapı kuzey güney doğrultusunda deniz dik olarak uzanan dikdörtgen plân şemasında bir fabrika idi. Kırma çatılı sac kaplı yapının Dolmabahçe Caddesi'ne bakan cephesi taş söveli iki kapı ve kapıların hemen üzerinde sıralanan yine taş söveli demir korkuluklu enlemesine dikdörtgen formda dört pencereden oluşmaktaydı. Bu kompozisyon deniz tarafındaki cephede de aynı şekilde tekrarlanmıştı.

Yapının içi belirli aralıkta bir yandan yan duvara bitişik dikmeler, karşı duvarda ise dikmesiz bir biçimde duvardaki zıvanalara yerleştirilen ahşap dikmelerin üzerindeki ahşap konstrüksiyonla çatının ızgara sistemi oluşturulmuş, üst kaplama ise doğrudan ızgara sistemine yerleştirilmişti. Yapının Beşiktaş tarafında yer alan cephesinde de iki pencere ve bir kapı yer almaktaydı. Oldukça sade bir görünümde olan fabrika günümüze gelememiştir.

4.1.18. Çifte Arslan Ekmek Fabrikası (Resim:146-151)

Beyoğlu ilçesi Müeyyetzade Mahallesi, Lülecihendek Caddesi, 53, 55 numarada, 115 ada, 3 parselde yer alan fabrika İstanbul'un büyük ekmek fabrikalarından biri idi. Galata'da, Kemeraltı mevkiinde yer alan fabrikanın ürettiği ekmeklerin diğer ekmek fırınları tarafından taklit edilmesi gerekçesiyle Servet-i Fünun Dergisi'ne verdiği ilanda: "…*fabrikamızda üretilen ekmeklerimizi diğer fırıncılar taklit etmekte bulunmuş olduklarından ahali indinde ekmeklerimizin mezkûr taklitlerinden tefriki için üzerlerine fabrikamızın markasını mavi boya ile resim edip gazetelerle resmini ilan etmişsek de diğer fırıncılar dahi tekrar kendi markalarını yine mavi boya ile bizim markaya taklit etmiş ve mezkûr markalar bittabi hamurun üzerinde bozulmasından ahalice mezkûr markamızı iyice tefrik (ayrılma) edilemediğinden bu kere fabrikamız tarafından resmi konulan ufak kâğıt ile etiketler yaparak ekmeklerimizin üzerine yapıştırmakta olduğumuzdan mezkûr markayı muhtevi fabrikamız ekmeklerinden almalarını arzu eden rağbetli ahalinin diğer mukallit (taklit edilen) tefrik etmek için yukarıda resmi görülen etiketimizin çifte arslan resmine ve (Çifte Arslan Fabrikası) yazısına iyice dikkat edip almalarını beyan ve Çifte Arslan Fabrikası yazılmamış olan ekmeklerin taklit edilmiş olduğunun rağbetli ahalinin malumu olmak üzere ilan olunur*." denilmiştir.[431]

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgede Kemeraltı'ndaki un değirmeninin antrasit kömürünü çalıştıramamasından dolayı Kırkkilise'de iki değirmencinin elinde bulundurdukları kömürlerin İstanbul'a naklinin yapıldığı anlaşılmaktadır.[432]

1905 tarihli haritalarda[433] "Fours A Boulangeries" diye adlandırılan fabrikanın, 1949 tarihli haritalarda[434] bir bölümü Sen Benua Lisesi Jimnastik Yeri olarak adlandırılmıştır. Fabrikanın Lüleci Hendek Sokağa bakan cephesinde yol kotundan iki katlı olarak kâgir malzeme ile düzenlendiği, yanyana kare formlu iki bölümün arka tarafında her iki bölümü boydan boya kaplayan üçüncü bir bölümün yer aldığı görülmektedir.

Yapı, yuvarlak kemerli giriş kapısının sağında ve solunda simetrik olarak iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kapısının sağında ve solunda dikdörtgen formda sıva söveli üçer pencerenin aydınlattığı birinci kat, profilli kat silmesiyle ikinci kattan ayrılmıştır. İkinci kat da birinci kattaki pencere form ve sayısındaki düzenlemeye sahiptir. İkinci kat üzeri sıva ile oval hale getirilmiş saçak silmesiyle son bulur. Yapının bu sokağa bakan cephesinde giriş kapısının

[431] Servet-i Fünun, R.30 Eylül 1315/M. 12 Ekim 1899.
[432] DABOA., DH.İ.UM., 89/1, H.08.01.1334/M. 16 Ekim 1915.
[433] Charles Goad, Constantinople Vol. Galata, Decembre 1905, P.29.
[434] Suat Nirven, Beyoğlu Kazası Galata, Ö. 1:500, 1949,P.37 ve 39.

sağında ve solunda yer alan ve çatıya kadar uzanan sütun şeklinde düzenlenmiş plastırlarla cephede dikeyde de bir denge yaratılmaya çalışılmıştır. Giriş kapısının üzerinde yer alan dikdörtgen formlu bir kapıyla, metal konsollara oturtulan yine metal korkuluklarla çevrili küçük bir balkona geçiş sağlanır.

4.1.19. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikası (Resim:152-158)

Üsküdar Rumi Mehmet Paşa Mahallesi 432 ada, 3 parselde yer alan fabrika günümüze gelememiştir. Fabrikanın mimarı ve aynı zamanda inşaatını gerçekleştiren mimar Victor Adaman'dır. Adaman, Tekirdağ Şarap Fabrikası, Beyazıt Meydanında vaktiyle var olan havuz, sonradan ismi Emek olarak değiştirilen Melek Apartmanı ve Melek (Emek) Sineması salonu, Yıldız Teknik Üniversitesinin mimarlık fakültesi binasının da mimarıdır.[435] Tekel Yaprak Tütün İşletme Binası'nın temeli R.18 Haziran 1324 /M. 1 Temmuz 1908 tarihinde atılmış yaklaşık iki yıl süren inşaat 1910 tarihinde tamamlanmıştır.

Fabrika bodrum, zemin, 4 normal kat ve bir çatı katından meydana gelmektedir. Her katta 400 m²'lik simetrik iki salonu olan fabrikanın birinci normal katı büro, çatı katı ise depo olarak kullanılmaktaydı. Yapının denize bakan cephesine bakan tarafta, ortada yer alan camlı bölüm yapıyı simetrik olarak ikiye ayırıyordu. Bu camlı bölümün arkasındaki mekân, zeminden çatıya kadar yükselmekteydi. Yapının cepheleri değişik boyutlarda düz, basık ve sivri kemerli pencerelerle dekore edilmişti. Fabrikanın karşısında 1937 yılında betonarme olarak inşa edilen bir de bakım binası vardı.

29.11.1982 yılında Tekel Genel Müdürlüğü'nün, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'na (GEEAYK.) yazdığı yazıda binanın cephesinin aşı rengi boya ile boyanmış olduğunu ancak zamanla deniz etkisiyle boyada bozulmaların meydana geldiği ve yapının yeniden boyanması için eski rengin uygun olup olmadığı değilse hangi rengin tatbik edilmesi gerektiği sorulmuştur. GEEAYK. Müdürlüğü 14 Ekim 1985 tarihli yazısında; "*…söz konusu binanın korunması gerekli kültür varlığı olarak tescili bulunmadığı ancak bu durumun yapının korunması gerekmediği anlamına gelemeyeceğine…",* denilerek İstanbul Rölöve Anıtlar Müdürlüğü'nden anıt fişi hazırlanması istenmiştir.

1987 yılına kadar ayakta olan yapıyla ilgili Tekel Genel Müdürlüğü 20.09.1985 tarihinde eski eserlerin yoğun bulunduğu yerlerin yakınına inşa edilmiş yapının eski eserler olup olmadığının tetkik edilmesi Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda istenmiştir.

Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları İstanbul Bölge Kurulu 12.02.1987 gün ve 3190 sayılı kararında:

[435] Oya Şenyurt,*1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar,* YTÜ.Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s.80.

"Üsküdar, 432 ada, 3 parselde bulunan ve yıllardır İstanbul'un kıyısında bir çıbanbaşı gibi oturan, Üsküdar siluetini bozan bu yapının yıkılıp kaldırılmış olmasından dolayı İstanbul'u sevenlerin ve şehrin güzelliğine önem verenlerin bu durumu şükranla karşıladıklarını, söz konusu alanda yeni binanın yapılmayarak yeşil alan olarak bırakılmasının temenni edildiğine, bunun gerçekleşmemesi halinde ise siluete uyumlu bir projenin Kurulumuzdan geçirilmesi gerektiğine karar verildi" [436]denilmiştir. Bu da yapının boyanması ve tescile değer olup olmadığı için görüş istenilen kurumun yapının yıkılmasından sonra konudan haberdar olduğunu göstermesi açısından ilginç bir durumdur.

Tütünün Cumhuriyet dönemindeki seyrini, üretimi, depolanması, işlenmesini, kıyılmasını, sigara haline getirilip paketlenmesini fotoğraflarla takip edebiliriz. Celal Bayar'ın Umurbey'deki Celal Bayar Vakfı Kütüphanesi'nde 95 numarada kayıtlı bir fotoğraf albümünde yer alan fotoğrafların altında önce Türkçe açıklama, ardından da açıklamanın Fransızcası bulunmaktadır.[437] Bu albümde Şemsipaşa Tütün Fabrikasının da birkaç fotoğrafı mevcuttur. Fabrika sahile bakan bölümden ikisi kare formda, biri dikdörtgen plân şemasında üç ana blok ve dikdörtgen formdaki bölüm ile kare formdaki bölümlerin arasında cephesi camekânla kapatılmış hol bölümünden meydana gelmekteydi. Bu blokların arkasında Şemsi Paşa Caddesinin karşı tarafında ise dikdörtgen plân şemasında iki de tütün deposu bulunmaktaydı.

Şemsi Paşa Tütün Fabrikası ve deposu, Philip Morris Şirketinin Fransa'nın Serrieres kentindeki vaktiyle değirmen binası olan, ancak firmanın bu yapıyı satın almasından sonra sigara fabrikası olarak kullanılan yapının ana konseptine plân şeması ve tasarımından bir uyarlama olduğu görülmektedir.

[436] İstanbul 6 NKVKBKM. Arşivi, Dosya No: 4137.

[437] Emine Gürsoy Naskali," Cumhuriyet Dönemi Tütüncülük Fotoğrafları", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün,* Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s.521-535.

4.1.20. Ayvansaray İttihat Un Değirmeni (Resim: 159-164)

Ayvansaray'da buhar gücüyle çalışan değirmenin önceki mutasarrıfı Baker Hayden ve Kumpanyasından[438] satın alınarak genişletilmesi ve zahire ticareti yapmak amacıyla Osmanlı anonim şirketi kurması için İlyas Bey ile arkadaşlarına ruhsat düzenlenmesi istenir.[439] Merkezi Dersaadet'te olarak Ayvansaray'da bulunan buhar ile çalışan değirmeni işletmek ve zahire ticareti ile uğraşarak Hükümet-i Seniyye levazımına ait iltizamata iştirak etmek üzere İttihad Değirmencilik Osmanlı Anonim Şirket-i Osmaniyesi adlı bir şirket oluşturmak için Priştineli İlyas Bey ve arkadaşlarına ruhsat verilir.[440] Şirket önce Priştineli İlyas Bey ile banker Mihail Sifeno, Sotiryus İsperidon, İsvazdor Harensi, Yunan tebasından değirmenci Eristodimi Kozmino, değirmenci Niko Lazarkali ve Osmanlı tebasından Bedros Gümüşyan efendiler arasında, Kozmino ve Şürekâsı adıyla kurulmuş komandit şirketin, aralarındaki sözleşme gereğince kurucuları tarafından anonim bir şirket haline getirilmesi ile oluşmuştur.[441] Söz konusu değirmenin işletmesini iki yıl yürüten şirket 1912 tarihinde değirmeni şirket namına kaydeder.[442]

Bir dönem yalnızca Türkiye'nin değil aynı zamanda Balkanların da en büyük un fabrikası olan Ayvansaray Un Değirmeni, İstanbul Sanayi Odası'nın beş yüz büyük sanayi şirketi listelerinde 1970'li yıllara kadar var olmuştur. Şirket ülkenin önde gelen unlu mamül üreticilerinin un tedarikçisi durumundaydı. Zamanla teknolojiye ayak uyduramaz duruma gelen fabrika 1996 yılında kapatılmıştır.

Fabrika, Fatih Ayvansaray surları dışında, Ayvansaray Caddesi'nde Abdülvedüt Sokak'ta Haliç'e nazır bir yerde bulunmaktaydı. Kompleks, Fırın, atık deposu, değirmen, silo,3 hangar, makine dairesi vs. gibi birimlerden meydana gelmekteydi. Dikdörtgen plân şemasında kâgir malzeme ile inşa edilen fabrika beş katlı olup üzerinde bir de çatı katı mevcut idi. Fabrikanın 1800'lü yılların ikinci yarısındaki görünümünü 1900'ün başlarındaki görünümünden farklıdır. Bu da yapının bu arada tamamen yıkılıp yeniden inşa edildiğini gösterir. Zira ikinci dönemde fabrika bacasının dışında yapının önceki dönemden farklı olduğu, kat sayısının azaldığı, pencere ve cephe düzeninin tamamen değiştiği, yapının oturum alanında da bir küçülmenin

[438] DABOA., ŞD., 1199/38, H.23.05.1311/M.2 Aralık 1893.
[439] DABOA., İ.TNF. 22/10, H.12.07.1328/M.20 Temmuz 1910.
[440] DABOA., BEO., 3786/283907, H.23.07.1328/M. Temmuz 1910.
[441] *Osmanlı Anonim Şirketleri*, a.g.e., s.75.
[442] DABOA., ŞD., 1240/21, H.19.09.1330/M.01 Eylül 1912.

mevcut olduğu görülür. Fabrikanın tuğla örgülü kare formda giderek daralan bacası her iki dönemde de aynı idi. Yapı günümüze gelememiştir.

4.1.21. Şişli Arslanyan Ekmek Fabrikası (Resim: 165-177)

1910 yılında Şişli'de Teşvikiye Mahallesi'nin Taşocağı mevkiindeki arsasında inşaatına başlanılan fabrika[443] inşa edilirken, arsanın bitişiğindeki Hazine arazisine tecavüz ettiği tespit edilince Hazine arazisi de satın alınır.[444] Fabrikanın inşaat ruhsatı Muhittin Bey[445] adınadır. Ancak daha sonra başkalarına intikal eden ruhsatın iptal olmasıyla Ekmek ve Mamulat-ı Dakikiye-i Şirket-i Osmaniyye ünvanlı şirket oluşturması için Artin Efendi'ye izin verilir.[446] Merkezi Dersaadet'te olmak üzere, gerekmesi halinde çeşitli mahallerde şube açmak, her türlü unlu, pasta, çikolata ve benzeri gıdalar üretmek üzere Artin Aslanyan Efendi tarafından kurulan Ekmek ve Mamulat-ı Dakik-i Şirket-i Sınaiyesi[447] adı altında un mamülleri Şirket-i Osmaniyesi ruhsat aldıktan sonra dönemi içinde İstanbul'da fabrikasyon üretim yapan tek ekmek fabrikası olma özelliğine sahipti. Fabrika bu özelliğinin yanı sıra günlük yirmi beş bin ekmek imal etmekteydi.[448]

1913-15 İstatistiklerine göre İstanbul'da faaliyet gösteren makineleri motorla çalışan yedi ekmek ve makarna fabrikasından dörtü Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanıyordu. Onlardan biri de Artin Arslanyan'ın fabrikasıdır.[449]

Mimar Kemalettin Bey'in çizdiği proje, küçük çaplı değişikliklerle uygulanır. Uygulamayı Societe Anonyme Ottomane de Constructions[450] firması üstlenmiştir. (1911-12)

Fabrika betonarme karkas ve tuğla ile inşa edilmiş olup iç kısımlarda duvarların yarıdan fazlası fayanslarla kaplı idi. Her makinenin olduğu bölümün üzeri yarım davlumbaz şeklinde metal havalandırmalarla teşkilatlanmıştı.

Fabrikada un, makinelerle kazanlara aktarılır, kazan üzerinde bulunan su sistemiyle su eklenir elektrikli motorla çalışan pervanelerle karıştırılan un ve su hamur haline geldiğinde mayalanma için teknelere aktarılır, mayalanma tamamlanınca tezgâhlara aktarılan hamur ile burada

[443] DABOA., MB.İ., 148/23, H.10.11.1328/M.13 Kasım 1910.
[444] DABOA., HH.İ., 204/ 84, H.11.11.1328/M.14 Kasım 1910.
[445] Muhiddin Bey 1900 yılında ekmek üretimi yapmak isteğiyle İstanbul'da iki fabrika kurmak için on senelik ruhsat itası alır.DABOA., İ.ŞE., 13/24, H. 23.04.1318/M.20 Ağustos 1900; DABOA., 2398/94, H.08.05.1318/M.3 Eylül 1900.
[446] DABOA., BEO., 4298/322313, H.17.08.1332/M.11 Temmuz 1914.
[447] DABOA., İ.MMS., 157/7, H. 20.01.1331/M.17 Şubat 1913.
[448] Osman Ergin, 8, (1995), a.g.e, s.4455.
[449] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.58,59.
[450] S.A.O.C. 1909 yılında Rum mimar Markos Langas ve meslektaşları Giulio Mongeri ile Eduardo de Nari tarafından kurulan betonarme konstrüksiyonla birçok kamu ve özel yapının müteahhitliğini üstlenmiştir.

şekillenen ekmekler pişirmek için fırına verilirdi. Bu durum makarna ve diğer yan ürünler için de geçerli idi.

Fabrika I. Dünya Savaşı sırasında diğer ekmek fırınları ve değirmenler gibi Harbiye Nezareti namına üretim yapmıştır. 1916 yılında ise fabrika Artin Arslanyan'dan satın alınır. Döneminin en büyük ve en çok üretim yapan ekmek fabrikası özelliğini taşıyan fabrika 36.8m.x 18.70m. ölçülerinde dikdörtgen plân şemasındadır. İdare kısmı dört katlı olup bu bölümün saçak kotu 15.00 m.dir. Diğer kısım ise zemin kat 370 cm,1. kat 500 cm., 2. Kat 400 cm. yüksekliğinde olup üç katlı idi. 250 cm. x 250 cm. ölçülerinde, 25 cm. duvar kalınlığındaki asansör, fabrikaya giriş sağlayan cephesinin giriş kapısının olduğu köşeye 17. 11cm. mesafede konuşlandırılmıştır. Cepheye paralel çift taraflı bir merdivenle çıkılan sahanlık bölümünden yapının idari bölümüne giriş yapılırdı. Hemen bu sahanlıktan giriş sağlanan bölümün üst katlarına sağ taraftaki 130 cm. genişliğinde döner merdivenle geçiş yapılırdı. Merdiven sahanlıkları 210 x100 cm. ölçülerinde pencerelerle aydınlatılmıştı. Girişteki sahanlığın solunda ise fabrika personel girişi bulunmaktaydı.

İdari bölümün olduğu zemin + üç katlı bölümün cephesi 1. ve 2. katlar birbirinin aynı ölçü ve bezemede 6'şar tuğla ile dekore edilmiş alınlıklı pencere ile aydınlatılırken, 3. katta bulunan 6 pencerenin alınlıkları olmayıp pencere denizliklerinin altları tuğla ile dekore edilmişti. Cephenin birinci katı profilli silmelerle üst katlardan ayrılmış şekilde, saçak kısmı da profilli silmelerle belirginleştirilmişti. Saçak üstü ise korkuluklarla son bulacak şekilde tasarlanmıştı. Cephe, kat silmelerinden başka, düşeyde de her iki yandaki birer pencerenin olduğu bölüm, ortadaki dört pencereden yine silmelerle ayrılarak cepheye bir hareketlilik getirilmişti. Fabrikanın projesi ile uygulamadaki halinin tam da örtüşmediği fotoğraflardan tespit edilir. Projede iki alternatifli cephenin olduğu, her iki alternatif cephe projesinde tuğlalarla dekore edilen pencere alınlık ve denizlik altlarının uygulamada farklı olduğu, ayrıca fabrikanın çevresinin belirli aralıklarla konulan dikmeler arası demir korkuluklarla çevrilmiş olduğu görülür.

4.1.22. Pendik Değirmeni

Kartal kazasına bağlı bir karye iken 4 Temmuz 1987 tarihinde 3392 sayılı Yasa ile Kartal ilçesinde ayrılarak Pendik ilçe hüviyetini kazanmıştır. Pendik'te buharla çalışan un değirmenin inşası için Halepli Yusuf Efendi, ruhsat talebinde bulunmuş bunun üzerine, Nafia Nezareti'nin Meclis-i Vala-i Ahkâm-ı Adliye'[451]den verilen karar gereğince; kullanılacak makine kazanlarının her biri için adı geçen nezarete onar adet yüzük altın vermek ve fabrikalar nizamnamesine uymak şartıyla bir değirmen inşa edilmesine müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden, askeri nakliyattan dolayı Pendik Değirmeni'nden Maltepe Köyü'ne un verilmediğinden dolayı köy ahalisinin açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı[452] bilinmektedir. Bu da dönem içinde fabrikanın üretiminin ancak Pendik Karyesine yetecek miktarda üretim yaptığını gösterir.

1913-15 İstatistik sayımlarında değirmencilik başlığı altında 13. sırada Pendik'teki değirmen Tiryandafilopulos değirmeni olarak gösterilmiştir.[453] Değirmen günümüze gelememiştir. Birkaç harita dışında görseline rastlamadığımız değirmenin 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yıkılmış olabileceği görüşü ağır basmaktadır.

[451] Islahatları planlayıp denetleyen 2. Mahmud'un kurduğu yasama ve yargı organı.
[452] DABOA., DH.İ.UM., 98/1, H. 02.03.1334/M.08 Ocak 1916.
[453] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.47.

4.1.23. Çengelköy Suma Fabrikası (Resim: 178-183)

Kuleli ile Çengelköy arasında var olan ancak kapalı durumdaki kömür mağazaların bulunduğu yerde bir müskirat (alkollü içecekler) fabrikası inşasına Daire-i Belediye tarafından ruhsat verilmiştir.[454]

Tapu kayıtlarında Bezm-i Âlem Valide Sultan Vakfı'na kayıtlı olan yapıların kömür deposu,[455] kireç, taş, briket deposu olarak kullanılmış olduğu, vejatin yağı ve suma üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Kuru ve yaş üzüm ispirtosunun anason tohumu ile ikinci defa damıtılmasıyla elde edilen alkollü içecek olan suma, Osmanlı'nın son dönemdeki içki fabrikalarından bu adla anılan nadir bir kuruluştur. Kaynaklarda suma fabrikası olarak geçse de fabrikanın asıl kuruluş amacı ispirto üretmektir.

Kayra ve Üyepazarcı fabrikanın Köçeoğlu'nun sahildeki yalısı ve bazı Osmanlı paşalarının yalılarının bulunduğu yerde Tevfik Cenani Bey'in kurduğu fabrikanın bulunduğunu söyler.[456] Devlet Arşivleri'ndeki bir belgede ise 1933 yılında bu fabrikada ispirto üretildiği anlaşılmaktadır.[457] Tevfik Cenani Bey'in alkol ve uçak benzini imal ettiği yerin bir ara kömür işletmesi olarak, daha sonra da konserve imalathanesi olarak kullanıldığı bilinmektedir.[458]

1940 yılında fabrika yönetiminin Millî Savunma Bakanlığı'na sivil ve orduda ispirtolu benzin kullanılması için bahse konu fabrikada üretim yapılması ile ilgili teklifi[459]Millî Savunma Bakanlığı'nca uygun görülmez.[460]

10.10.1942 tarihinde de fabrikanın sahibi N.Tevfik Cenani Ercan tarafından Başvekâlet makamına yazdığı dilekçeyle; Çengelköy'de İnhisarlar Vekâleti'nce faaliyetine müsaade edilen fabrikanın Milli Müdafaa Vekâleti tarafından motorlu vasıta ile kullanılan benzinlere karıştırılmak üzere yıllardan beri üretmekte olduğu alkol absolünün maddi imkânsızlıklarla bugüne kadar devam ettiğini, fabrikanın hem ispirto, hem alkol absolü, hem şarap ürettiğini 4250 sayılı kanunun da fabrikada alkol işlenmesine mani olmadığı bildirir.

---

[454] DABOA., BEO, 288/ 21559, H.24.03.1311/ M.05 Ekim 1893.
[455] DABOA., ŞD., 471/15, H.02.03.1338/M.25 Kasım 1919.
[456] Cahit Kayra- Erol Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar, Kandilli- Vaniköy- Çengelköy*, İBB. Yayınları, İstanbul 1993, s.161.
[457] DABCA., 230, 36/48-2, 05.06.1933.
[458] Mehmet Rebii Hatemi Baraz- Zeynep Demircan, *Çengelköy'de Tarih*, İstanbul 2004, s.107, 297.
[459] DABCA., 30-10-0-0, 182/254-16, 05.04.1940.
[460] DABCA., 30-10-0-0, 182/254-23, 03.03.1943.

Fabrika, İstanbul Keşfiyat ve İnşaat Şirketi'nin1920-30 yılları arasında hazırladığı 1/200 ve 1/500 ölçekli haritalarda ise sınırları, ayrıca çevresi ile olan konumuyla ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yapının duvarlarında görülen yapım tekniği özellikleri, dördüncü bölmede dörtgen pencere açıklıkları olan kesim dışında, yapı yüksekliğince değişiklik göstermez. Kâgir duvarlarda kalker kaba yonu taşlar 120-130 cm. aralıklı iki sıra tuğla hatıllı olarak örülmüştür. Bağlayıcı harç kireç esaslı, ince kumlu ve beyaz renklidir. Tuğla hatıl sıralarının üstünde çok düzenli olmayan 20cm.x 20cm.lik boşlukların yapım iskelesi ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla boyutları 22-24cm.xx 11- 12 cm. x 6,5 -7 cm.dir. Kapı kemeri 1,5+1 tuğla şeklinde çift sıralı örülmüştür. Kapı kemeri üzengi kotundan başlayan üst açıklıklar düz atkılıdır ve içte trapez plânlı açıklık, kesitleri değişen dört adet ahşapla geçilmiştir. İlk üç birimde, kuzeydeki açıklıklarda ahşap atkı kirişlerinin dışında geleneksel teknikle üretilmiş dövme demir lamalarla açıklık güçlendirilmiştir. Buna göre söve ile ilişkisine bakılarak bu açıklıkta oldukça eski bir müdahale olduğu, 1900'lerin başına tarihlenen fotoğraflarda görülen kemerli pencerelerin taş söveli geniş pencere açıklıklarına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Yol cephesinde iki kotta lama ve kılıç ile güçlendirme yapılmıştır.

Çengelköy 842 ada, 12 parselde yer alan fabrika yapısı dört komşu birimden ve aynı dönemde aynı inşaat tekniğiyle yapılan yapılardır. Kuzeyden itibaren ilk üç bölüm eşdeğer ölçü ve mimari özelliklere sahiptir. Güneydeki dördüncü birimin sahil cephesi daha geniş olmakla beraber arka cephenin güney doğu köşesi, konumundan dolayı yola denk gelen ucu pahlanarak biçimlenmiştir. Taş duvarlar içe doğru mahmuzlar yapılarak güçlendirilmiştir. Duvarlar dışta iki kademeli altta 94 cm. üstte 75 cm., mekân aralarındakiler ise 80 cm. kalınlığındadır. Birinci bölmede kuzey duvarı ve ikinci bölmeyle ara duvardaki karşılıklı dörder mahmuzla mekân doğu batı doğrultusunda beş bölüme ayrılmıştır. Bu duvarların ön ve arka cephe duvarlarıyla birleşimlerinde de yarım mahmuzla köşe pahı yapılarak bağlama sağlanmıştır. İlk üç bölmede arka/yol cephesi duvarlarında birer, dördüncü bölmede pahlanmış arka duvarda mahmuz bulunmaktadır.

İlk üç birimde duvar yükseklikleri 6.7m.dir. Bir dönemdeki işlevi gereği bir kat yükseltilmiştir. Bu yükseltme yol cephesinde açıkça gözlemlenmektedir. Dördüncü bölmenin pahlanmış olan kesim de dâhil olarak arka cephesinde, kuzeydeki birimlerin çatı saçağı seviyesinde betonarme bir kiriş, dışa yansıtılmış betonarme kolonlar arasında tuğla dolgu duvarlar ve üzerinde bu cephenin sağırlığına aykırı olarak açılmış dört düşey dikdörtgen pencere görülür. 13 parselde bulunan yapıya göre çıkıntılı olmasından ötürü, dördüncü bölmenin güney duvarının doğu

ucunda bir kapıyla binaya yol tarafından giriş sağlanır. Diğer birimlerde yol cephesini oluşturan duvarlar genel olarak sağırdır.

Dördüncü birime cepheye, kapının güneyinde kalan bir tuğla baca yanaşmaktadır. Muhtemelen bacayla birlikte inşa edilmiş muhdes yapının engellemesinden ötürü dördüncü bölme cephesinin alt tarafı fotoğraflarda gözükmez.[461]

[461] Gülsün Tanyeli, Özkan İşler ve Kaya Özgen tarafından hazırlanan teknik rapor, 3 Ocak 2005.

4.1.24. Kartal Ermis Konserve Fabrikası (Resim: 184-187)

Ordunun ihtiyaçlarını gidermek için Asakir-i Şahane'nin sefer zamanında yiyecek ihtiyacını konserve usulüyle karşılamak üzere bir fabrika kurulmasının[462] gündeme geldiği yıldan itibaren, İstanbul'un her iki yakasında konserve fabrikalarının kurulmaya başlandığı ve devamında konserve usulü yemek tertibi için Dersaadet'te tesisi talep edilen fabrikanın tesis ve inşa masraflarının tesviyesi için tahkikata başlanmıştır.[463]

Şehir içinde ve dışında konserve imalatı, konserve fabrikası tesisi ve buna dair her türlü ticaretle ilgilenmek üzere Haralombos Toncopolos ve Agya Ekmekçiyan ve ortakları ile hissedarları tarafından müttehit Ermis Emniyet Kartal Konserve Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi'nin dâhili nizamnamesi ile Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin tezkiresi üzerine fabrika Kartal'da kurulur.[464]

Fabrikanın için gösteren eski bir kartpostaldan fabrikanın kâgir olduğu iç bölmelerinin ise ahşap dikme ve tavanlı olduğu tespit edilmiştir. Şubat 1920 tarihli hisse senetlerinde "Fabriquees Reunies de Conserves Ermys, Confiance Cartal" adlı şirketin sermayesinin yüz bin Türk Lirası olduğu, eski haritalarda "konserve fabrikası" olarak işlenen fabrikanın 1943 yılında da faal olduğu ve o yıl sözleşmenin bazı maddelerin değiştirildiği görülür.[465]

20. yüzyılın başına tarihlenen ve bölgeyi içine alan hemen hemen tüm haritalarda[466] Çamaşırburnu'nun Maltepe yönünde az ilerisinde sahil kısmında "Konserve Fabrikası" olarak gösterilmiştir. Ermis Kartal Konserve Fabrikası günümüze gelememiştir.

[462] DABOA., İ.HUS., 15/65, H.13.02.1311/M.26 Ağustos 1893.
[463] DABOA., MV., 76/4, H.05.02.1311/M.28 Ağustos 1893.
[464] DABOA., BEO., 467/345494, H.01.04.1338/M.24 Aralık 1919; DABOA., DH. ŞFR., 60/65, H. 14.05.1338/M.04 Şubat 1920.
[465] DABCA.,30-18-1-2, 101/16/18, 16.03.1943.
[466] AK. Hrt.154, R.1328; AK. Hrt.3164, R.1334, AK. Hrt.11397, 1933.

4.1.25. Sütlüce Mezbahanesi (Resim: 188-195)

Fetih'ten sonra İstanbul'un hayvan kesimi Ayasofya-i Kebir Vakfı'na ait Yedikule ve Edirnekapı'da bulunan mezbahalarda gerçekleştirilmiş olup başka yerde hayvan kesimi yasaklanmıştı.[467] İstanbul'da zamanla Ortaköy, Hasköy,[468] Yedikule, Üsküdar,[469] Yeniköy,[470] Büyükada,[471] Tophane'de askeri salhane,[472] Feriköy'de Geovanni Gavraniç,[473] Fındıklı,[474] Eğrikapı, Yeğenömer,[475] Pendik[476] salhaneleri artan nüfusun ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmişti.

Daha öncesinde H.08.11.1308 tarihinde Mehmet Naili Bey tarafından sultana gönderilen bir lahiyada İstanbul'daki çeşitli mahallerde bulunan ve hayvan kesimi yapılan yerlerin önünden geçilemeyecek kadar pis kokular yaydığı ayrıca hayvan kesiminden sonra derisinin üflenip şişirilmesinin insan sağlığını bozacak hastalıklara neden olacağı gerekçesiyle, bu tip hayvan kesiminin zararlarından bahsederek, fenni ve sıhhi şartların sağlandığı yeni mezbahaların yapılıp kesilen hayvanların damgalanmasının sağlanmasıyla hayvan cinslerinin bilineceği ona göre et satışının yapılacağı belirtilmiştir.[477] Bu nedenle İstanbul'un çeşitli mahallelerinde var olan ve belirli bir standardı olmayan salhanelerin kaldırılıp onların yerine çağın teknolojisiyle donatılmış modern bir genel mezbaha inşa edilmesi için birtakım girişimler olduysa da bir sonuca bağlanamamıştır.

1907 yılında İstanbul'da ihtiyacı karşılamak üzere usul ve şerait-i fenniyeye uygun masrafı Şehremaneti'nce düşük faizle bankadan karşılanmak ve geliri memleket masraflarına harcanmak üzere 10 mezbahane (salhane) tesis edilmesinin kararlaştırılması[478] üzerine 1912 yılında İstanbul şehremini Cemil (Topuzlu) İstanbul'a modern bir mezbaha (salhane) yapmak için düzenlediği uluslararası yarışmaya katılan altı yabancı şirketten Fransız M.Emille Camus'un temsil ettiği şirketin "E" koduyla verdiği teklif komisyonca kabul edilir ve söz konusu şirketle mukavele imzalanır. Paraga Meşin Fabrikası yarışmaya katılmak için teminat

[467] DABOA., A.DVN. SMHM. d., 82/84, H.19.10.1026/M.10 Ekim 1617.
[468] DABOA., C.AS., 150/6632, H.29.01.1255/M.14 Nisan 1839.
[469] DABOA., ML.MSF.d, D. 4820, H.23.04.1260/M.12 Mayıs 1844.
[470] DABOA., A.AMD., 6/37, H.29.12.1264/M.26 Kasım 1848.
[471] DABOA., A.AMD., 31/41, H.15.10.1267/M.13 Ağustos 1851.
[472] DABOA., DH.MKT., 1602/35, H.05.07.1306/M.07 Mart 1889.
[473] DABOA., HR.H., 386/24, M.22.07.1895.
[474] DABOA., Y.A.RES., 92/3, H.03.11.1315/M.26 Mart 1898.
[475] DABOA., ŞD., 382/55, H.05.11.1317/M.07 Mart 1900.
[476] DABOA., DH.İD., 38/58, H.20.02.1331/M.29 Ocak 1913.
[477] DABOA., Y.PRK.AZJ., 19/42, H.08.11.1308/M.15 Haziran 1891.
[478] DABOA., Y.PRK. A., 14/43, H.28.01.1325/M.13 Mart 1907.

yatırdığı halde yarışmaya alınmamıştır.[479]1. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Fransız şirketle imzalanan mukavele uygulamaya girmez.

1920 yılında İstanbul'da mezbahalar inşa etmek için Fransız Mezabih-i Belediyesi Şirket-i Umumiyesi (Societe Generale Abatttoirs Municipaux de France) tarafından belirlenecek şartların tetkiki dolayısıyla dâhiliye müsteşarlığı başkanlığında bir komisyon oluşturulur. Fransız Belediyesi tarafından İstanbul'da yapılacak mezbaha için yer olarak Eyüp düşünülür. Eyüp'te kısmen haliçte kısmen karada olacak şekilde hazırlanan plânlar uygulamaya girmez.[480]

Şehremaneti fenni ve umumi bir mezbaha ve hayvan pazarı açmak için ihale açar.[481] İhalede en makul fiyatı veren Manizade Hacı Hüseyin Efendi'ye ihale edilir. Almanya'daki mezbahanelerin projeleri incelenerek hazırlanan proje Mimar Vedat Bey'e çizdirilir.

Yapıldığı dönemden günümüze İstanbul'un en büyük et kesim yeri olan fabrikada kullanılan çelik konstrüksiyon, tuğla ve kiremit malzemeleri ile makine, alet ve edevatlar yurt dışından getirtilmiştir. [482]

Sütlüce'de inşa edilecek mezbaha yapımı için Şehremaneti'nce istimlak edilmesi gerekli görülen ve askeriyeye ait binaların Harbiye Nezareti'nce istenilmesi üzerine[483] yapımının 1921'de plânlandığı bazı kaynaklarda yapı mimar olarak adları geçen Ahmet Burhaneddin, Osman Fıtri ve Makro Logos'un mühendis olduğu dikkate alınırsa yapının elektrik ve teknik projelerinin bu mühendisler tarafından hazırlanmış olma ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

Mühendis Osman Fıtri Bey Nafia Nezareti mühendislerinden olup Turuk ve Meabir Müdür yardımcısı olarak görev yapmış[484]Hicaz demir yolu inşaatında bulunmuş[485] dördüncü Osman-i Nişanı ile ödüllendirilmiş olduğu bilinmektedir.[486]

Yapı İstanbul'daki et kesim işlerinin modern tesislerde sağlanması amacıyla İttihat ve Terakki iktidarının en gösterişli yapısı olarak göze çarpar. Başlangıcında yirmi bin metrekareye varan bir alan üzerinde inşa edilen fabrika, hayvan kesim üniteleri, buzhane, bağırsakhane, işkembehane, satış reyonu, soyunmaklık, levazım, tamirhane gibi bölümleri, çinileri, kuleleri

[479] DABOA., DH. UMVM., 97/66, H.03.07.1330/M.18 Haziran 1912.
[480] DABOA., BEO., 4656/349195, H.20.01.1339/M.04 Ekim 1920.
[481] DABOA., HR. HMŞ.İŞO., 136/39, H.22.12.1336/M.28 Eylül 1918.
[482] Yıldız Salman, "Sütlüce Mezbahası" *DB. İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., C.7, İstanbul 1994, s.119.
[483] DABOA., DH. UMVM., 104/49, H.14.01.1340/M.17 Eylül 1921.
[484] DABOA., İ. DUİT., 54/44, H.11.06.1336/M.24 Mart 1918.
[485] DABOA., İ.TAL., 225/45, H.22.05.1318/M.17 Eylül 1900.
[486] DABOA., İ.TAL., 347/21, H.02.08.1322/M.12 Ekim 1904.

ile Ulusal Mimari özelliklerini yansıtan cephe ve tasarımıyla İstanbul'un en gösterişli mezbahanesi durumuna gelir.

Biri büyük baş hayvanlar, ikisi küçükbaş hayvanlar, bir diğeri de domuzlar için olmak üzere dört kesim pavyonu bulunan fabrikada, toptancı kasaplar için de ayrı bir yer mevcut idi. Kesiciler, yüzücüler mezbahaneye bağlı işçiler idi. Bütün mezbaha hizmetleri belediye tarafından görülürdü. Fabrikada veteriner kliniği, bakteriyoloji laboratuarı, mecburi kesim salonu, otopsi salonu, et sterilizasyon tesisatı, kadavra yakma fırını ve tecrit ahırları bulunmakta idi. Fabrikada ayrıca üç bölümden oluşan soğuk hava servisi vardı.[487]

Hayvan kesim ünitesinin 1991 yılında başka bir yere taşınmasından sonra, buzhanesinin varlığı ile sadece et dağıtım ve depo görevi gören mezbahane 2009 yılında açılışı gerçekleştirilen kongre merkezi fonksiyonu ile günümüze gelebilen endüstri kuruluşlarındandır.

[487] L' illustration de L'orient, İstanbul Özel Sayısı, 1951, s.26.

4.1.26. Ayvansaray Ermis/Ermys/Hermes Konserve Fabrikası (Resim:196-199)

Nevşehirli Rum tacir Nikola Ermis tarafından 1892 yılında kurulan fabrikada her türlü sebze meyve konservesinin üretiminin yanında et ve balık konserve imalatı da yapılıyordu. Nikola Ermis'in 1913 yılında ölümünden sonra idareyi eline alan oğlu Ermis fabrikanın ürün yelpazesini genişleterek 64 çeşit konserve üretimi yapmaya başladı. Ermis, Fındıklı, Ayvansaray ve Dolapdere'de yeni fabrikalar açarak yurt içi ve yurt dışında katıldığı sergilerden de ödüller almıştır.

Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikası bugünkü Fatih ilçe sınırları içinde, Balat Karabaş Mahallesi'nde Hz. Cabir Camii'nin karşısında 2821 ada, 15 ve 16 parsellerde yer almaktaydı. Tek katlı kâgir yapı basık dikdörtgen plân şemasında idi. Tek katlı ve yüksek fabrika binası ortadan ikiye bölünmüş, bir bölüm makine dairesi diğer birim ise mağaza olarak plânlanmıştı.

Fabrikanın görüldüğü eski eski fotoğraflardan yapının yola bakan cephesi sol tarafta dikdörtgen formda bir kapı, kapının hemen üzerinde diğerleri sağ tarafta olmak üzere üç dikdörtgen formda pencere ile aydınlatılmakta idi. Yapı günümüze gelememiştir.

4.2.Toprak Endüstrisi

4.2.1. Büyükdere Tuğla Fabrikası (Resim: 200-204)

Osmanlı endüstrileşmesinde özel sektör tarafından kurulan tesislerden biri olan ve masraflarının özel bir şirket tarafından karşılandığı, imtiyaz talebinin altında Mehmet Yusuf, Mehmet Sadık, Mustafa Reşid, Ahmed Fethi'nin isim ve mühürleri olan Büyükdere Tuğla Fabrikası için istenilen on beş yıllık imtiyaza ilişkin bir belgeden, fabrikanın 1841 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır.[488] Amedi Odası Halifesi İbrahim Bey'in de ortağı olduğu,[489] fabrikanın müdürünün de o dönemde Yusuf Ağa olduğu görülmüştür.[490] Ancak Devlet Arşivleri'ndeki başka bir belgeden ise fabrikanın 1860 yılında tüccar Agop (Yakob) olduğu,[491] 1861 yılındaki sahiplerinin ise Yusuf Ağa ile Yakob Efendi oldukları belirtilmektedir.[492] 1861yılındaki başka bir belgede ise Yusuf Ağa'nın fabrikanın sahibi Bogos Ağa'nın kiracısı olduğu,[493] başka bir belgede de Yakob Ağa'nın fabrikanın müdürü olduğu belirtilmiştir.[494] Fabrikanın 1889 yılındaki sahibinin İtalya vatandaşı Salamon olduğu,[495] Mösyö Salamon'un iflas etmesi nedeniyle 1905 yılında fabrikanın üretim yapmadığı anlaşılmaktadır.[496]

Ahmet Fethi Paşa'nın Büyükdere'de bir tuğla fabrikası ile kil yataklarının işletmecisi olduğu ve aynı zamanda Paşabahçe, İncirköy'deki porselen fabrikasının da sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Dar-ül Fünun inşaatında bu fabrikada üretilen tuğlalar kullanılmıştır.[497] 1913-1915 İstatistiklerinde, fabrikanın Demirciyan N. ve Mahdumları adlı bir şirketin sahipliğinde olduğu belirtilmiştir. Fabrikanın İstanbul'da o dönemde var olan tuğla fabrikalarından anonim şirket çatısı altında olan iki fabrikadan biri olduğu ve 4 tezgâh, 6 konkassör, 5 malaksörden meydana gelen fabrikanın fırınlarının eski sistem olduğu bilinmektedir. [498]

[488] DABOA., İ.MVL. 15/233, H. 24.11.1256/M.17 Ocak 1841.
[489] DABOA., A.MKT.NZD., 48/79, H.04.04.1268/M.28 Ocak 1852.
[490] DABOA., A.MKT., 192/62, H.27.05.1265/M.20 Nisan 1849.
[491] DABOA., HR.MKT., 346/28, H.04.02.1277/M.22 Ağustos 1860.
[492] DABOA., A.MKT.NZD., 335/ 38, H. 03.06.1277/M.15 Ocak 1861.
[493] DABOA., HR.MKT., 381/24, H. 03.12.1277/M.12 Haziran 1861.
[494] DABOA., A.MKT.NZD., 384/ 47, H.09.06.1278/M.12 Aralık 1861.
[495] DABOA., DH.MKT., 1648/101, H.20.12.1306/M.17 Ağustos 1889.
[496] DABOA., ZB., 391/91, H.27.09.1323/M. 25 Kasım 1905.
[497] DABOA., A.MKT., 148/ 44, H.16.10.1264/15 Eylül 1848; A.MKT.MHM., 64/16, H.02.04.1271/M.20 Kasım 1857.
[498] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s. 84, 85.

Bu fabrikada üretilen tuğlalarda, fabrikanın 1905 yılına kadar sahibi olan Mösyö Salamon döneminde “M. Salamone Pierre Briqueterie De Toutes Qualites;” bu tarihten sonra fabrikayı işleten Demirciyan döneminde ise “D.-F. Buyuk-Dere” damgaları kullanılmıştır.

Yedikule çer atölyelerinin inşasında bu fabrikada üretilen tuğlalar kullanılmıştır. Uzun yıllar hizmet veren bu fabrika göünümüze gelememiştir.

4.2.2. Paşabahçe Cam Fabrikası/Modiano Cam Fabrikası (Resim:205-209)

Pek çok çeşidi olan cam iki ana kısma ayrılır. Bunlar adi cam veya kurşunsuz cam denilen çerçeve camlarıdır. Şişe camları ve ayna camlarının yapıldığı kum, tebeşir, potastan meydana gelen camlar şişirme vasıtasıyla üretilir. İkinci kısım camlar ise kurşunlu[499] camlar olup gayet berrak ve saf kristallerdir. Camın ne zaman keşfedildiği bilinmese de M.Ö. 3000'lerde Mısır'da cam ürünlerinin varlığı bilinmektedir. Mısırlılardan Romalılara geçen camı Romalılar bina pencerelerinde ilk kullanan millettir. 1688 yılında ise Abraham Tevaret camcılıkta kullanılan üfürüp şişirme tekniğine dökme tekniğini geliştirmiş ve billur camın imal edilmesinde katkıda bulunmuştur.[500]

Çubuklu İmalathanesi, İstanbul'da uzun süreliğine işletilen ilk cam üretim tesisidir. 1847 yılında tesisine başlanılan Billur (cam) Fabrika-i Hümayunu için gerekli binaların inşa edilmesi istenmiştir.[501] İmalathane, Hüdavendigar müşiri (Bursa Valisi) Mustafa Nuri Paşa (1798-1878) tarafından kurulmuştur.[502]4 Ekim 1846 yılında fabrika için gerekli ustaların alınması istenmiştir.[503]1846 yılında Mustafa Paşa tarafından inşa edilen cam fabrikasının Darbhane tarafından satın alınması ve daha önce fabrikada çalışmış olan Fransız madenci veya başka Avrupalı madenciler tedarik edilerek fabrikanın kaliteli üretim yapmasının sağlanması istenmiştir.[504] 1869 yılında ise şişeci esnafının Paşabahçe cam ve şişe fabrikasına uhdesine ihaleleri talep edilmiştir.

Osmanlı tüccarlarından Mişon Levi buhar makinesi ile çalışan gaz lambası şişesi, ecza sürahisi, kristal sürahiler, kandil, nargile, kavanoz vs. gibi cam eşyalar üreteceği bir fabrika kurmak için yaptığı başvuru sonucu 10 yıllık imtiyaz almıştır.

İmtiyaz mukavelesine göre 10 yıl boyunca İstanbul ve çevresinde bu tarz üretim için kimseye izin verilmeyeği, imtiyaz süresinin ilk sekiz ayı sonunda fabrika inşasına başlanılacağı, inşaatın başlamasından bir yıl sonra da imalata geçileceği, yabancı ülkelerden alınacak her türlü makine, alet ve edevatın gümrük harcından muaf olacağı, fabrikada yabancı ülkeden getirilecek nitelikli ustaların yanı sıra Osmanlı tebaasından da çalışan bulundurulması istenmiştir. [505]

[499] George Ravenscroft adlı Venedikli cam ustası cama kurşun oksit ekleyerek ederek kurşunlu camın icadını yapmıştır.
[500] Selanikli Fazlı Necib, Sanayi-i Cesime, Yayına Hazırlayan: Kenan Göçer, Okur Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s.49,50
[501] DABOA., D.DRB.İ., 17/23, H.29.01.1263/M.17 Ocak 1847.
[502] DABOA., İ.MSM. 24/616, H.16.04.1262/M.3 Nisan 1847.
[503] DABOA., D.DRB.İ., 16/20, 13.10.1262/M.4 Ekim 1846.
[504] DABOA., D.DRB.İ., 14/4, H. 20.03.1262/M. 18 Mart 1846.
[505] DABOA., İ.MMS., 79/3434, H.24.12.1301/M. 15 Ekim 1884.

1884 yılında Mişon Levi'nin aldığı imtiyaz gereği, 1885 yılında dönemin ünlü bankerlerinden Saul D. Modiano'nun sermaye ortaklığıyla Modiano Cam Fabrikası (Fabbrica Vetramini di Constantinople) kurulmuştur.

Fabrikanın sermayedarı Saul D. Modiano İspanya'dan İtalya'ya, daha sonra da Selanik'e göç eden Yahudi bir aile olduğu hakkında yaygın görüş vardır.[506] Devlet Arşivleri'ndeki bir kayıtta Saul D. Modiano'nun 1870 yılında Selanik'te ele geçirilen sahte para olayında tutuklandığı bilinmektedir.[507] 1885'te Paşabahçe'de deniz kıyısında bugünkü Tekel İçki Fabrikası ile vapur iskelesi arasındaki alanda kurulmuştur. Fabrikada yerli işçilerin yanı sıra yabancı işçiler de çalıştırılmıştır. Nitekim 1896 yılın da fabrikada çalışan Avusturyalı bir işçinin Avusturya sefaretinin talebi doğrultusunda korunması talep edilmiştir.[508] 1901 yılında cam fabrikasında üretilip Varna'ya gönderilen zücaciyelerden Bulgar Emaneti'nce vergi alınmak istendiği fabrika müdürlüğünce bildirilmiş, Beykoz kaymakamlığından alınan resmi belge ve ekinin gösterildiği halde kaza kaymakamlığının tatbik mührü olmaması nedeniyle bu sorunun yaşandığı belirtilmiştir.[509]

1900 yılında fabrikanın sahibi Selanik Bankeri Saul D. Modiano Mecidi Nişanı ile taltif edilir.[510] 1902 yılında beş yüz işçinin çalıştığı fabrikada 1903 yılında Müslüman ve Rum işçiler yapının onarıma gireceği gerekçesiyle sonradan tekrar işe alınacağı belirtilerek işten çıkartılmıştır.[511] Yapı 1903 yılında onarıma girer. 1906 yılında maaş zammı isteği ile greve giden fabrika çalışanlarının nasihatle işe başlanmasının sağlanması, karşı gelenlerin tevkif edilmesi istenir.[512] 1907 yılında bu sefer Avusturyalı birkaç işçi getirilerek yerli işçilerin işlerine son verilmesi, çalışan işçilerin greve gitmesiyle fabrika zor anlar yaşamıştır.[513] 1911 yılında ise fabrikanın şişe kurutma odasında çıkan bir yangın meydana gelir. Yangın etrafa sıçramadan kontrol altına alınır.[514]

Dört cam fırını, makine daireleri, ambalaj bölümü, marka işleme bölümü, torna, marangozhane ile birlikte depo bölümlerinin olduğu fabrika, o dönemde İstanbul'un tek cam fabrikası idi.

[506] Nurdan İpek, Selanik ve İstanbul'da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908) İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakıncağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.119
[507] DABOA., HR.TH., 9/7, M. 05.10.1870.
[508] DABOA., A.MKT.MHM, 628,/41, R.19 Ağustos 1312/M.31 Ağustos 1896.
[509] DABOA., DH.MKT., 2467/94, R.8 Mart 1317/M.22 Mart 1901.
[510] DABOA., DHMKT.,2342/45, H.08.01.1318/M. 08 Mayıs 1900.
[511] DABOA., DH.MKT., 724/3, H.23.02.1321/M.21 Mayıs 1903.
[512] DABOA., ZB., 621/45, 11.06.1324/M. 02 Ağustos 1906.
[513] DABOA., ZB., 364/110, H.23.01.1325/M.8 Mart 1907.
[514] DABOA., DH.EUM.KADL., 19/42,H.08.06.1329/M.

Fabrikada, tabak, bardak, kâse, nargile şişesi, gaz lambası şişesi, yağ şişeleri, sirkelik, tuzluk ve biberlik gibi farklı yelpazede kullanım araçlarının üretimi yapılıyordu.

Zamanla Avrupa pazarıyla rekabet edemez duruma gelen fabrika 1922 yılında kapatılmak zorunda kalmıştır. Aynı arsada Tekel İçki Fabrikasının yapılmasıyla, yapı 1922 yılında yıktırılmıştır.

4.2.3. Karaağaç Kamondo Tuğla Fabrikası/ Bahriye Nezareti Tuğla Fabrikası/ Karaağaç Tuğla Fabrikası (Resim: 210-215)

1873 yılında Mösyo Kamondo'nun vekili Mösyö Fernandez İstanbul Karaağaç civarında kuracağı tuğla fabrikası için imtiyaz talebinde bulunur. İmtiyaz talebinde fabrikada kullanacağı fırının Hofhmann usulü son teknik fırın olduğu da belirtilir.[515] Fernandez ayrıca yapılacak fabrikanın imtiyaz süresinin kırk yıl olacağını talepleri arasında belirtmektedir. Ancak önce 13 yıla indirilen imtiyaz süresi, padişah iradesince 9 yıl olarak belirlenir ve Hofhmann usulü tuğla fabrikasını tesis ve idare etmek için Salamon Fernandez'e imtiyaz verilir.[516] Ancak imtiyaz şartlıdır. Öyle ki devlete hizmet amacıyla devlet yapılarının yapımı ve onarımı için gerekli olan tuğla piyasa fiyatından %10 daha düşük olarak yapılacak bu fabrikadan temin edilecekti. Bunun yanında fabrika kesinlikle buhar gücüyle üretim yapmayacaktır. Daha sonra, Şirket-i Umumiye-i Osmaniye direktörü Fernandez'e nişan da verilmiştir.[517]

Karaağaç civarında kurulan fabrikanın inşaatı 1876 yılında tamamlanır. Yine bu tarihte fabrikanın açılması için fabrikada kullanılacak makinelerin nizamnameye uygun olarak yerleştirilmesi ve fabrikada zeytin çekirdeği yakılması maddelerine uyulması takdirde açılışın mümkün olabileceği belirtilmiştir.[518] Fabrika için Avrupa'dan getirtilen alet ve edevat gümrükten muaf tutulur.[519]Avrupa'dan getirtilen malzemenin büyük çoğunluğu Marsilya'da Allatini ve Şurekası vasıtasıyla İstanbul'a getirilir. Devlet Arşivleri'ndeki belgelerden, fabrikada 1883 yılında askerlerin çalıştırıldığı bilinmektedir.[520] Çobançeşme'sindeki tuğla fabrikası ile birlikte tutulan inşaat masraf defteri 1884 tarihlidir.[521] Burada bulunan fabrikada çalıştırılmak üzere İzmit sancağının Geyve kazasında bulunan yirmi dört Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşın İstanbul'a gelmesine ruhsat verilir.[522] Kâğıthane çayırları kenarındaki Bahriye Nezareti İdaresi'nde bulunan tuğla fabrikası için Silahtarağa köprüsü civarından toprak alınmaması istenilmiştir.[523] 1904 yılında ise fabrikanın sundurmalarının tamiri gerçekleştirilir.[524]

[515] DABOA., ŞD., 2872/6, H.16.03.1290/M.14 Mayıs 1873.
[516] DABOA., A.MKT.MHM., 466/12, H.16.08.1290/M.9 Ekim 1873.
[517] DABOA., HR.TO., 522/32, M. 22.09.1879.
[518] DABOA., A. MKT.MHM., 480/14, H. 12.03.1293/M.7 Nisan 1876.
[519] DABOA., ŞD., 503/9, H. 23.02.1297/M.5 Şubat 1880.
[520] DABOA., TS.MA.e, 36/1,2, 14, H.02.05.1301/M.29 Şubat 1884.
[521] DABOA., Y.PRRK.HH., 13/11,H. 11.05.1301/M.09 Mart 1884.
[522] DABOA., DH.TMIK.M., 67/64, H. 16.11.1316/M.25 Mart 1899.
[523] DABOA., HH.İ., 228/79, H.05.12.1318/M.26 Mart 1901.
[524] DABOA., HH.İ., 169/4, H.02.11.1322/M.19 Mart 1904.

Fabrikanın 1906 yılında da faaliyette olduğu bu tarihte çalıştırılmak üzere yine İstanbul dışından getirilmek istenilen Ermeniler ile ilgili yazışmalardan anlaşılmaktadır.[525] İlave yapı olarak fabrikanın avlusunda saç baraka inşa edilmiştir.[526] Fabrikanın mimarının Kamondolarla çalışan Stampa olduğu kuvvetle muhtemeldir.[527] Tuğla fabrikası günümüze gelememiştir.

[525] DABOA., ZB., 436/15, H.29.01.1324/M.25 Mart 1906.
[526] DABOA., BEO., 4620/346497, H.21.06.1338/M.12 Mart 1920.
[527] Nora Şeni, (1995) a.g.e., s.30.

4.2.4. Karaağaç Agiya Şahbaz Mahdumları Tuğla Fabrikası (Resim: 216-220)

Sütlüce ve civarda vaktiyle kiremithane ve kiremit fırınları olduğu vakıf arazileri üzerindeki bu işletmelerin kiraya verildiği bilinmektedir.[528] Haliç'te Sütlüce, Karaağaç civarında birden fazla tuğla harmanının bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır.[529] İstanbul'da buhar gücüyle çalışan fabrika manasında en eski tuğla fabrikası olarak kabul edilen Agiya (Ağya) Şahbaz Mahdumları Tuğla Fabrikasının 1882 yılında kurulduğu kabul edilir.[530]Ancak, Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden 1878 yılında Şahbaz Ağya(Agiya)'nın Karaağaç'ta gazino ve tuğla ocaklarının mültezimi olduğu ve borçlarından sebep muhakeme edilerek karar verilmesinin istenmesi[531] bilgisinden fabrikanın daha önce açıldığı anlaşılmaktadır.

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden Tophane-i Amire'nin tuğla ve çimento müteahhidi tüccardan teba-i Devlet-i Aliyyede'den Şahbazzade Ağya (Agiya) Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı verildiği görülür.[532]

28 Mart 1899 tarihinde fabrikada istihdam edilmek üzere İzmit sancağının Geyve kazasından yirmi dört Ermeni'nin İstanbul'a gelmesi için ruhsat başvurusunda bulunulur.[533] Bir yıl sonra ise Geyve'nin Ortaköy ve Kancılar karyelerinden 30 Ermeni için mürur tezkiresi[534] düzenlenmesi için başvuruda bulunulmuştur.[535]

Bir başka belgede, Kâğıthane Çağlayan Kasrı bahçesinde bulunan havuz ve derelerde biriken çamurları temizlemeyi kontrata göre yaptığını söyleyen Tuğlacı Şahbaz Efendi'nin kontratının olup olmadığının araştırılması istenmiştir.[536]

Bu fabrikada üretilen tuğlalara Osmanlıca, Ermenice ve Fransızca olarak birden fazla damga kullanılmıştır. Tuğlalarda "Şahbaz," "Şahbazyan," "Şahbazoğlu," "Chahbazian Haskeuy Briqueterie De Toutes Qualites," gibi damgalar kullanıldığı gözlemlenmiştir.

19. yüzyılın önemli tuğla üretim yapılarından olan fabrika günümüze gelememiştir.

---

[528] DABOA., TS.MA. E., 46/17, H.01.061118/M.10 Eylül 1706.
[529] P.Ğ. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, Çev: H.D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1976, s.96.
[530] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s. 85.
[531] DABOA.,TS.MA.e., 1139/4, H.21.06.1295/M.22 Haziran 1878.
[532] DABOA., İ.TAL., 42/12, H.09.07.1311/M.16 Ocak 1894.
[533] DABOA., DH.TMIK.M., 67/64, H.16.11.1316/M.28 Mart 1899.
[534] Bir yıl geçerlilik süresi olan bu tezkerede ülke içinde seyahat etmek için alınan geçiş belgesi. Belgede kişinin nereden nereye niçin gittiğinin yanı sıra tüm kimlik bilgileri de yazılırdı.
[535] DABOA., DH.TMIK.M., 82/35, H.23.11.1317/M.25 Mart 1900.
[536] DABOA., ZB., 65/11, R. 26.06.1323/M.08 Eylül 1907.

4.2.5. Çobançeşme Tuğla Fabrikası/Çobançeşme Fabrika-i Hümayunu

(Resim: 221-223)

Tuğla fabrikasının ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Hazine-i Hassa adına Hafız Behram Ağa tarafından inşa edildiği bilinmektedir.[537] 1883 tarihli bir belgede bu fabrika için alınacak eşya ve malzemelerin listesinin olması fabrikanın bu yıllarda inşa edilmiş olabileceğini gösterir.[538] Hafız Behram Ağa'nın vefat ettiği 1888 yılından sonra fabrika Bahriye Nezareti'ne terk edilse de, fabrikanın bütçesinin Hazine-i Hassa tarafından karşılandığı gerekçesiyle tuğla fabrikasından Maliyeye aidiyeti gerektiği belirtilmiştir.[539] 1919 yılında ise fabrikanın Maliye Nezareti uhdesinde kaldığı bilinmektedir.[540]

İstanbul'un tuğla üretiminde önemli yeri olan fabrikanın üretimini daha da artırmak için genişletilmesi ihtiyacı doğması üzerine, incelediğimiz bir belgede, Bahriye Nezaretince hammadde taşınması sırasında, etraftaki arazilerin zarar görmesini engellemek için tarıma elverişli olmayan 200 metre uzunluğundaki arazinin fabrikaya dâhil edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[541] Ancak fabrikanın genişletildiği veya söz konusu arazinin fabrikaya dâhil edilip edilmediği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Fabrika-i Hümayun, Haliç'te Alibeyköy Deresi'nin kenarında inşa edilmiş olup, fabrikanın dereye kıyısı olan bölümde tamir kızakları, iskele ve çamur çukurları bulunmaktaydı. Fabrikanın ana yapısı kıyıya paralel olarak yerleştirilmişti. Dikdörtgen plân şemasındaki bu binanın önündeki yine dikdörtgen plân şemasındaki yapı ise zabit dairesi ve kalem odası olarak düzenlenmiştir. Fabrikanın demirhanesi ve amele koğuşu yapının arka tarafında olup amele koğuşu demirhaneden iki kat daha büyük olup her iki yapı da dikdörtgen plân şemasındaydı. Fabrikanın solunda kare plân şemasında iki, sağında bir, solunda da üç fırın bulunmaktaydı. Kısa bir dönem üretim yapan fabrika yapısı günümüze gelememiştir.

[537] DABOA., Y.MTV., 37/61, H.03.06.1306/M.04 Şubat 1889.
[538] DABOA., Y.PRK.HH., 26/74, H.07.10.1300/M.11 Ağustos 1883.
[539] DABOA., BEO., 4374/328018, H.07.11.1333/M.16 Eylül 1915.
[540] DABOA., ŞD., 484/10, H.28.12.1337/M.24 Eylül 1919.
[541] DABOA., Y.MTV., 191/107, H.19.02.1317/M.29 Haziran 1899. Belgenin ekinde yer alan krokide fabrika ve müştemilatının yanı sıra fabrika arazisine dahil edilecek alan da çizilmiştir.

4.2.6. Kireçburnu Çimento Fabrikası

Kireçburnu Çimento Fabrikası'nın varlığı ile ilgili Osmanlı Arşivlerindeki bir belgede Boğaziçi Kireçburnu'nda Tıngır Bozant Efendi tarafından tesisine ve ruhsat verilmiş olan çimento fabrikasına konulmak üzere Avrupa'dan getirttiği makine ve aletin resmi gümrükten muaf [542] olduğu belirtilmiştir. Ancak 1892 yılında fabrikaya konulacak kazanlar için önceden ruhsat aldığı halde ruhsat süresince bir işlem yapılmaması sonucu artık resmi harçlardan muaf olamayacağı belirtilmiştir.[543] 1893 yılında ise İngiltere sefareti tercümanı marifetiyle daha önce kazanlarla ilgili kaybedilen ruhsat hakkı tekrar talep edilir.[544] Yapı günümüze gelememiştir.

[542] DABOA., ŞD., 505/ 22, H.23.04.1302/M.09 Şubat 1885.
[543] DABOA., BEO., 28/2064, H.05.12.1309/M.01Temmuz 1892.
[544] DABOA., BEO., 272/20347, H. 24.03.1311/M. 05 Ekim 1893.

4.2.7. İstinye Kireç Fabrikası

Osmanlı Döneminde sürekli gelişme gösteren İstinye, tabyası, tersanesi ve kalafat yeri ile de bir liman kenti özelliği olan mahalleydi. 19. yüzyılda giderek endüstri bölgesi haline gelen İstinye'nin iç bölümlerinde taş ve kireç ocakları bulunmaktaydı. Kireç ocaklarında üretilen kirecin yanında burada kurulan kireç fabrikasıyla da seri üretime başlanmıştı.

İstanbul'daki kireç fabrikalarının en eskisi olan tesis su kireci imal etmekteydi ve özel girişimci tarafından kurulmuştur. 1880 yılında üretime başlayan fabrika muharrik güçle çalıştırılmakta olup su kireci ve adi kireç fırını, konkassör, değirmen ve elekten meydana gelmekte idi.

1916 yılında Levazımat-ı Umumiye Dairesi'yle yapılan anlaşma hükümlerine aykırı hareket eden Petraki İliyadi'nin sahibi olduğu fabrikaya Tekalif-i Harbiye Komisyonu'nca el konulmuştur.[545]

Fabrikaların şehir merkezinden uzaklaştırılmasıyla vaktiyle endüstri kuruluşlarının bulunduğu alanlar imara açılarak yoğun bir yapılaşmaya teslim olmuştur. Yapı günümüze gelememiştir.

[545] DABOA., DH.İ.UM., H.18.04.1334/M.23 Şubat 1916.

4.2.8. Yıldız Fabrika-yı Hümayunu/Yıldız Çini Fabrikası (Resim: 224-236)

Çini fabrikası 1890 yılında Fransız elçinin Sevr Fabrikasının işlevinde bir fabrika kurulması teklifine sıcak bakan II. Abdülhamid'in emriyle yaptırılmıştır. Yapının mimarı kaynaklarda İtalyan mimar Raimondo d'Aronco olarak geçse de d'Aronco 1895 yangını sonrası yapılan uygulama ve genişletmelerin mimarıdır. Fabrika Sevr'deki fabrika modeli esas alınarak kırmızı tuğlalar ile inşa edilmiştir. Yapının inşaat masrafları Hazine-i Hassa Ebniye-i Seniyye Ambarı İdaresi tarafından karşılanır.[546] Fabrika Paris'ten getirtilen fırın, makine, alet ve edevatla işler hale getirilir.[547] Yapıda Arnavutköy civarından getirtilen porselen için elverişli toprakla çiniler imal edilmekteydi.[548] 1895 tarihinde fabrikaya bir fotoğrafhane eklenir.[549] Fabrika yapımından 6 yıl sonra bir yangın geçirir. Yangında yanan çatının demirden yapılması için keşif çıkartılır.[550] 1900 yılında fabrikanın dış duvarları sıvanmıştır.[551] Fabrika 1914 yılında da kısmi bir tadilat geçirir.[552]

Fabrikada çalışan ressam ve desinatörlerin kim oldukları hakkında Devlet Arşivleri'ndeki belgelerde yer almaktadır. Bunlardan çiçek ressamı olarak Fransız Etienne Narsis,[553] hem fotoğrafçı hem ressam olarak görev yapan Rıfat Efendi,[554] ressam Nazif Efendi,[555] ressam Mardiros Efendi,[556] ressam Niko,[557]ressam Zande Latole Efendi,[558] ressam Elfe,[559] ressam Şarl Atam,[560] ressam Nobliye, [561]ressam ve hakkâk Bizantiyos Efendi,[562] ressam Binbaşı Halid Naci Efendi,[563] gibi sanatçıların fabrikada istihdam edildikleri görülmektedir.

Fabrika, ithalatın ucuz olması, üretimde kullanılan kaolinin Fransa'dan getirilmesi, ustaların bir kısmının da Fransız olması nedeniyle ithal ucuz ürünlerle rekabet edemez duruma gelir. Zamanla âtıl hale gelen fyapı milli servetin heba olmasını istemeyen Nafia Vekâleti tarafından, konunun sanat dalı olması nedeniyle Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'e müdürlük

[546] DABOA., ML.EEM., 174/93, H.02.06.1309/M.03 Ocak 1892.
[547] DABOA., ML.EEM., 177/18, H.13.07.1309/M.12 Şubat 1892.
[548] DABOA., ML.EEM., 177/69, H.23.07.1309/M.22 Şubat 1892.
[549] DABOA., ML.EEM., 256/12, H.17.03.1313/M.07 Eylül 1895.
[550] DABOA., ML.EEM., 292/26, H.05.07.1314/M.10 Aralık 1896.
[551] DABOA., HH.İ., 129/42, H.14.03.1318/M.12 Temmuz 1900.
[552] DABOA., BEO., 4296/322178, H.08.08.1332/M.02 Temmuz 1914.
[553] DABOA., ML.EEM., 751/17, H. 02.04.1325/M.15 Mayıs 1907.
[554] DABOA., BEO., 574/43000, H.22.08.1312/M.18 Şubat 1895.
[555] DABOA., ML.EEM., 1003/13, H.29.04.1329/M. 29 Nisan 1911.
[556] DABOA., ŞD., 3113/29, H. 17.03.1331/M.24 Şubat 1913.
[557] DABOA., İ.TAL., 84/20, H.10.03.1313/M.31 Ağustos 1895.
[558] DABOA., İ.TAL., 97/46, H.09.12.1313/M.22 Mayıs 1896.
[559] DABOA., İ.TAL., 112/96, H.22.12.1314/M.24 Mayıs 1897.
[560] DABOA., ML.EEM., 210/29, H.06.04.1311/M.17 Ekim 1893.
[561] DABOA., ML.EEM., 307/23, H.30.11.1314/M.2 Mayıs 1897.
[562] DABOA., HH.İ., 159/57, H.19.03.1321/M.15 Haziran 1903.
[563] DABOA., ML.EEM., 661/49, H.25.01.1324/M.3 Aralık 1915.

teklif ederek fabrikanın tekrar çalıştırılmasını ister. Osman Hamdi Bey teklifi kabul eder ancak fabrika onun döneminde değil de Halil Edhem Bey döneminde 1911 yılında ikinci kez faaliyete geçer.[564]

Sultan V. Mehmed Reşad döneminde bir duvarla saray kompleksinin dışında bırakılan fabrika, sarayın çini ve porselen ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Burada üretilen çeşitli tabak, çanak gibi porselen objeler üzerinde İstanbul'un mesire yerlerinden Boğaziçi, Göksu Deresi, Küçüksu Kasrı, Fenerbahçe Feneri'nin yanı sıra Yıldız Hamidiye Camii, Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı, Kız Kulesi, Nakşidil Valide Sultan Çeşmesi, Ayasofya Camii, Aksaray Valide Sultan Camii ile İstanbul'un öne çıkan önemli yapılarının resmedildiği görülür. Objelerde yer alan resimlerin bir kısmının fotoğraftan çalışılmış olduğu ve imzalı olduğu gözlemlenmiştir.

1911'de faaliyete geçen fabrika 1920 yılında tekrar kapatılır. 1936-38 yıllarında Milli Emlak tarafından tasfiye edilen fabrikanın kalıpları ve kullanım eşyaları açık artırma usulü satılır. Fabrika 1959 yılında Sümerbank'a devredilerek "Sümerbank Yıldız Porselen Sanayii Müessesi" adını almıştır.

Fabrika Beşiktaş ilçesi, Yıldız Mahallesi, 232 ada 10 parselde yer almaktadır. Yapılar topluluğu idare binası, işletme binası, dekor atölyesi, ambar, satış birimi gibi yapılardan meydana gelmekteydi. İşletme binası küçük değişiklikler ve tamiratlarla günümüze gelebilen özgün yapıdır.

Çini Fabrikasının merkezinde kule şeklinde düzenlenmiş kademeli geçişlerle dışarıya taşırılmış bacasının sağında yer alan doğu kanadı kâgir teknikte tek katlı olarak dikdörtgen plân şemasında inşa edilmiştir. Bacanın solunda yer alan batı yönünde incelerek devam eden dikdörtgen plânda, ön cepheye ressam, hakkâk odaları ve yönetim birimlerinin olduğu bina yerleştirilmiştir. Yapının arka cephesi ise çini fırınlarına ayırılmıştır. Fabrikanın anıtsal giriş kapısı devletin gücünü simgeler biçimdedir. Fabrikada yer alan fırınların iskeleti çelik I profiller ve tuğla ile meydana getirilmiş, basık yay kemerli kapılar ve nişlerle dekore edilmiştir.

[564] Sadi Bayram, "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara 1984, s.102.

4.2.9. Göksu Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Resim: 237-240)

1835 yılında tuğlacı ve kiremitçi esnafının yaptığı tuğla ve kiremitlerin iyi pişirilmediği için yapılan binaların kısa zamanda harap oldukları belirtilerek bu tarihten itibaren yapılacak tuğla ve kiremitlerin iyi pişirilmesi ve üzerlerine damga vurulması ebatlarına göre fiyatlandırılması istenmiştir.[565] 1856 yılında yerli tuğla ve kiremit üreticilerin Avrupa ile rekabet edemez duruma gelmesi üzerine, tuğla üreticilerinden alınan çamur iltizamı kaldırılır.[566]1848 ve 1864 yıllarında çıkartılan ebniye nizamnamelerinde ahşap yapı yapmaya getirilen yasak ile kâgir malzemelere olan talep artmıştır. Osmanlı coğrafyasında adi tuğla, ateş tuğla veya tazyik tuğlası gibi farklı ebat ve kalitede tuğla kullanılmaktaydı. Tuğla ve kiremitte Fransız üretimi malzemeler çoğunlukta idi. Nizamnamelerle birlikte artan talebe yerli imalathanelerin cevap veremez duruma gelmesi yeni fabrika ve imalathanelerin açılmasını kaçınılmaz kılıyordu. Büyük çoğunluğu dere ve ırmak kenarında kurulan tesisler Paşabahçe, Göksu, Kâğıthane, Büyükdere gibi semtlerde yoğunlaştı. 1870'li yıllara kadar ithal edilen tuğla devletin yerli üretime verdiği destek ve teşvik sayesinde kısa sürede bir sektör haline gelmiştir.

Bu süreçte Avrupa'daki gelişmeler yakından takip edilmiş, tüm yenilikler kısa sürede Osmanlı coğrafyasına getirtilmiştir. Öyle ki Fransa'da icat olunan içi boş (mücevvef) tuğlaların Memalik-i Mafruse'de (İstanbul) üretilmesi için imtiyaz isteyen Mösyö Kaleman ve Martin adlı girişimcilere[567] imtiyaz verilmiştir.[568]Ancak alınan bu imtiyazla bir fabrika ve imalathane kurulup kurulmadığı hususunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.

13 Mayıs 1891 tarihinde Anadoluhisarı sahilindeki kabristanın üst kısmındaki bostana tuğla ve kiremit fabrikası kurulmasına izin verilmez.[569] Ancak, birkaç yıl sonra inşa edilen tuğla fabrikası, dönemin modern tesislerinden biri haline gelmiştir. Osmanlı arşivlerindeki bir belgeden; Göksu'da yapılan tuğla kiremit fabrikasında üretilen tuğla ve kiremitlerin sahile ulaşımını sağlamak için bir demiryolu yapılmasına ruhsat[570]verildiği ifade edilmiştir. Göksu'da kurulan tuğla ve kiremit fabrikasında imalat yapan şirket olarak İngiliz Linardos Ciment Co.[571] Şirketinin adı geçse de başka bir belgeden, fabrikanın arazisinin sahibinin Şura-i Devlet azalarından Esad Bey, fabrika sahibinin ise İbrahim Paşa olduğunu öğreniyoruz.[572] Bu da

[565] DABOA., C. İKTS., 9/428, H.18.03.1251/M.14 Temmuz 1835.
[566] DABOA., A.MKT.NZD., 273/99, H.03.06.1275/M.8 Ocak 1859.
[567] DABOA., A.MKT.MHM., 194/5, H.18.02.1277/M.5 Eylül 1860.
[568] DABOA., A.DVN.NMH., 11/12, H.29.02.1277/M.16. Eylül 1860.
[569] DABOA., DH.MKT.,1832/39, H.04.10.1308/M.13 Mayıs 1891.
[570] DABOA., İ. ŞE., 1/4, H.11.01.1310/M.5 Ağustos 1892.
[571] DABOA., HR.UHM., 110/29, tarihsiz.
[572] DABOA., Y.PRK.MYD., 26/21, H.29.12.1322/M. 6 Mart 1905.

İngiliz firmanın fabrikanın işletmecisi olduğunu gösterir. Göksu tuğla ve kiremit fabrikasında iki çeşit tuğla üretildiği, birinci çeşit tuğlanın bin tanesinin fiyatının 170-180 Lira, ikinci çeşit tuğlanın fiyatının ise 140-145 Lira olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.[573]

Göksu Tuğla Fabrikası iki dağ arasına bir derenin ortasında inşa edilmiş idi. Dağlardan sağ tarafta bulunan kısım tuğla yapmaya elverişli sağlam toprağı barındırıyordu.[574] Bu fabrikada üretilen tuğla ve kiremitlerde "Göksu Tuğla ve Kiremit Fabrikası," "Briqueterie Tuilerie de Gueuk-Sou" damgaları kullanılmaktaydı.

Yapı günümüze gelememiştir.

[573] Mehmed İzzet, *Rehber-i Umur-i Beytiye I*, Feridiye Matbaası, İstanbul 1319, s.243.
[574] Servet-i Fünun, "Göksu Tuğla Kiremit Fabrikası", C.9, S. 231, H.03.08.1311/M.15.08.1895, s.353.

4.2.10. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikası (Resim: 241-245)

Çimento, mozaik, su kireci, alçı ve mermer tozu üretimi yapan fabrika muharrik güç ile çalışmaktaydı.[575] Fabrikanın yanında bir de dükkân mevcuttu. İshakpaşa Tevkifhanesi için gerekli olan mermer tozu, alçı, fayans ve su tesisatı malzemeleri[576] ile Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi için gerekli malzemeler bu fabrikadan temin edilmiştir.

Fabrika Azapkapı Sokullu Camii'nin caddeye bakan cephesinin hemen yanında idi. 1906 tarihli Goad haritalarında[577] 24. Paftada, 508 ada üzerinde "Fabrique de Carrelaces en Ciment& Depot de Materiaux de Construct O. Derunian" olarak gösterilmiştir. İrili ufaklı beş yapıdan meydana gelen fabrika kompleksinin ana yapıları dikdörtgen plân şemasında olup aynı özellikler arz eden üç yapıdan meydana geliyordu. İki katlı kâgir yapının birinci kattaki giriş kapıları basık yay kemerli olup giriş avluya bakan cepheden sağlanıyordu. Kat ayrımı profilli silmelerle sağlanmıştı. Avluya bakan cephede, ikinci katın her birimi taş söveli dikdörtgen formda ikişer pencere ile teşkilatlanmıştı. Üst örtü ise kiremit kaplı olup dikdörtgen plânda dört yöne meyilli çatılarla kapatılmıştı. Fabrikanın Beyoğlu'na bakan cephesi sağır bırakılmıştır. Yapı günümüze gelememiştir.

[575] *Osmanlı Sanayi 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.91.
[576] DABOA.,DH.MB.HPS., 125/18, H.25.09.1337/M.24 Haziran 1919.
[577] Charles Goad, Constantinople Vol II, Galata , Decembre 1905, P.24.

4.2.11. Baldasar Değirmenciyan ve Mahdumları Çimento Fabrikası (Resim: 246-248)

Hacı Baldasar Değirmenciyan tarafından[578]kurulan fabrika, 1913-15 İstatistiklerinde imalatlarının büyük bir kısmı ağaç sanayii grubunda sınıflandırılmış ve tali müessese olarak tanımlanmıştır. Fabrikaya 1915 yılında askeri idarece el konulur. Bu yılda üretim diğer yıllara nazaran daha azdır.

Fabrikada çimentonun yanı sıra kereste,[579] kireç, demir ve tuğla da üretiliyor veya satılıyordu. Devlet Arşivleri'ndeki belgelerden Hasköy'de hazine-i hassa malı olan arazide bulunan tuğla harmanının Değirmenciyan tarafından kiralandığı anlaşılmaktadır.[580] Fabrikada ayrıca briket üretimi veya satışı da yapılmaktaydı. Londra'daki The Associated Portland Çimento Manufacturers (1900) Limited Şirketi adına Değirmenciyan ve oğullarının yetki sertifikası mevcuttu.[581]

Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi inşaatı[582]ve İshakpaşa Tevkifhanesinin[583] kereste ve demir temini, Çapa Darülmuallimat Mektebi'nin[584] çimento ihtiyacı, Acıbadem ve Erenköy İnas mekteplerinin kum ve kireç[585] ihtiyacı bu firmadan temin edilmiştir.

Balat'ta iskelenin sol tarafında yer alan fabrika kompleksi irili ufaklı on üç yapıdan meydana geliyordu. Aralarında makine dairesi, hangar, iki depo, mağaza ve bacanın da bulunduğu tesisin denize dolgu yapılarak kazanılan alanının bedelinin ödenmesi şartıyla fabrikanın işletmecileri Oseb ve Yuvan tarafından kullanılabileceği belgelerde belirtilmiştir.[586] Fabrikanın en büyük binası beş katlı idi. Balat iskelesi tarafına bakan dar cephenin tamamı her katta 3 olmak üzere toplam 15 pencere ile, Balat Caddesine bakan cephe ise her katta beş olmak üzere 25 pencere ile aydınlatılmıştı. Yapı kiremit kaplı iki yöne meyilli bir çatı ile kapatılmıştı. Diğer birimler tek katlı olup dikdörtgen plân şemasında idi. Fabrika günümüze gelememiştir.

[578] DABOA., DH.MB.HPS., 22/9, H.18.11.1333/M.27 Eylül 1915.
[579] DABOA., DH.MB.HPS., 79/31, H.09.04.1337/M.12 Ocak 1919.
[580] DABOA., DH.MB.HPS., 76/14, H.23.02.1335/M.19 Aralık 1916.
[581] DABOA., HR.SFR.3, 654/93, H.09.01.1330/M.30.12.1911.
[582] DABOA., DH.MB.HPS., 117/37, H.16.08.1335/M.07 Haziran 1917.
[583] DABOA., DH.MB.HPS., 129/38, H.09.12.1338/M.24 Ağustos 1920.
[584] DABOA., MF.MKT., 1209/38, H.16.07.1333/M.30 Mayıs 1915.
[585] DABOA., MF.MKT., 1212/53, H.27.11.1333/M.06 Ekim 1915.
[586] DABOA., M.EEM., 1236/22, H.19.04.1333/M.06 Mart 1915.

4.2.12. Paşabahçe Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Resim: 249-250)

Paşabahçe İncirköy'de bir tuğla ve kiremit fabrikasının varlığına ilişkin en erken tarihli belge 1894 tarihli olup bu tarihte tuğla ve kiremit fabrikasının sahibi olarak Şura-yı Devlet Muhakemat reis-i sanisi Salih Bey'in adı geçmektedir. Belgelerde fabrika için gerekli alet ve edevatın resmi harçlardan muaf olduğu belirtilmiştir.[587]

Paşabahçe'nin İncirköy'deki fabrikada tuğla kiremit vesaire imal etmek üzere bir şirket oluşturulması için izin alınmış,[588] İngiliz Edvin Vital tarafından işletilen fabrikanın, Kiremit ve tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi uhdesine gerekli muamelesinin yapılması istenmiştir.[589]

Paşabahçe'de fağfuri (porselen), çini, tuğla üretilecek fabrikaya, fabrika ortaklarından Yusuf Efendi'nin başvurusu üzerine, 13 Haziran 1845 tarihinden geçerli olmak üzere on iki yıllık imtiyaz tanınmıştır. Ancak burada tuğla dışında çini ve porselen üretileceğinin belirtilmesi düşündürücüdür. Bu durum karşısında, söz konusu fabrikanın 1845 yılında Ahmed Fethi Paşa tarafından Beykoz İncirköy'de kurulan ve devlete ait cam fabrikasıyla bağlantılı üretim yaptığı saptanan porselen fabrikası olabileceği fikri oluşsa da bunun ürün yelpazesi geniş tutularak devletten imtiyaz hakkı elde etmiş yalnızca tuğla ve kiremit üreten bir fabrika olması da mümkündür.[590] Yusuf Efendi'nin ortaklarıyla birlikte kurduğu fabrikanın inşaat masraflarının fazla olması nedeniyle bu masrafların karşılanması amacıyla ikinci bir fabrika kurulmasına müsaade edilmemesini, fabrikanın her türlü resmi harçtan muaf tutulmasını talep eden dilekçesinin Meclis-i Vala-i Ahkâm-ı Adliye'de görüşülmesini istemiştir.[591]

Osmanlı'da kullanılan tuğlalar beylik, topaç, çarşı, harci çarşı, battal, kabir şişhane, sagir şişhane, bahçe, minare, tepek ve mucuf tuğlası diye adlarla anılıyordu.[592]

19. yüzyılda geliştirilen ve Hoffman usulü fırın olarak adlandırılan teknolojik Avrupai fırınların inşasına izin verilmesi[593] ile tuğlacılık sektörü yeni bir ivme kazanmış oldu. Hoffman icadı fırın kurulması için Mösyö Fernandez'e belirli şartlar altında imtiyaz verilmiştir.[594]

---

[587] DABOA., İ.HUS., 22/79, H.01.09.1311/M.08 Mart 1894.
[588] DABOA., İ.TNF., 22/15, H.19.08.1328/M.26 Ağustos 1910.
[589] DABOA., İ.ML. 90/49, H.18.11.1329/M.10 Kasım 1910.
[590] Gül Köksal, *İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*, (İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 88.
[591] DABOA., C. İKTS., 35/1742, H.29.04.1261/M.07 Mayıs 1845.
[592] Osman Nuri Ergin,2, (1995), a.g.e., s.108.
[593] DABOA., İ.MVL., 521/23413, H.14.06.1281/M.18 Kasım 1864.
[594] DABOA., A. MKT.MHM., 466/12, H. 16.08.1290/M.09 Ekim 1873.

1910 yılında Paşabahçe, İncirköy'deki tuğla ve kiremit fabrikasını arazi sahiplerinden alarak işletmek, tuğla ve kiremit gibi ürünleri alıp satmak, fabrikanın ya da gerek burada veya başka yerlerde fabrika inşa etmek ve işletmek, ürünlerin satılması için lazım gelen her türlü sanayi ve ticaret işlemlerini yapmak amacıyla Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Anonim Şirketi kurulur. Şirketin merkezi İstanbul'da olup Osmanlı coğrafyasında ve yabancı devletlerde şube açmak için elli yıllık imtiyaz alınır. 1914-15 yıllarında savaş nedeniyle inşaat sektörünün durma noktasına gelmesi şirketin 8.405 Lira 56 Kuruş zarar etmesine neden olmuştur.[595]

1910 yılına ait bir plânda Paşabahçe Tuğla Fabrikası da görülmektedir. Fabrikaya dair başka bir belge ise 1918 tarihli bir plândır.[596] Plâna göre fabrikada; hepsi dikdörtgen plânlı, tuğla kurutma mahalli, tuğla üretim yeri, makine dairesi, demirhane, sarnıç, havuz ve iki müdüriyet binası ve bir de bakkal bulunmaktaydı.

Bu fabrikada üretilen Societe Ottomane Tuilerie Pacha-Bagtche, Bricfield Company Ld Pacha-Baghtche damgalı tuğlalar kullanılmaktaydı.

Fabrikadan günümüze tuğla malzeme ile yapılan silindirik bacanın bir kısmı gelebilmiştir.

[595] *Osmanlı Anonim Şirketleri*, a.g.e., s.184,186.
[596] İstanbul Harita Şirketi, Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.:1:2000, P.EE, Ak.Hrt.1581

4.2.13. Haznedar Tuğla, Ateş Tuğlası, Kiremit Fabrikaları [597] (Resim 251)

Üretim yeri Bakırköy Haznedar Çiftliğinde, Yazıhanesi Eminönü Balıkpazarı, Osman Efendi Hanı No:8'de olan fabrika tuğla, ateş tuğlası, kiremit üretiminin yanı sıra kireç ocaklarından çıkartılan kireç taşının işlenmesi gibi geniş bir yelpazede üretim yapmaktaydı. Burada bilinen ilk üretimin varlığı 1911 yılındadır.[598]

1935 yılında Güngören olarak değiştirilen köy arazileri Davutpaşa Kışlası, Hazine ve Vakıf mülkiyetindeki arazilerden meydana gelmekteydi. Günümüzde Güngören ilçesi sınırları içinde yer alan fabrikanın hammaddeleri civardaki köylerden sağlanmaktaydı. Belediye binasının bulunduğu alanda vaktiyle de kireç ocağı, Genç Osman Camii'nin bulunduğu alanda da taş ocağı olarak bulunmaktaydı. Fabrikanın ana konsepti "d" formunda olup, bu form dikdörtgen plan şemalı beş yapı ile oluşturulmuştur. Yapının bazı birimleri günümüze değişerek gelebilmiştir.

[597] DABOA., DH. UMVM, 78/4, H.18.01.1336/M.03 Kasım 1917.
[598] DABOA., DH.EUM.KADL., 16, 09.05.1329/M.08 Mayıs 1911.

4.2.14. Pendik Stelyanidi Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Resim:252)

Pendik'te Pavli İskelesi ile Pavli Dağı'nın yakınında Devlet-i Aliyye mimarlarından Andon İstilyanos İstilyanidis'in mutasarrıfı olduğu beytülmala devlet tarafından şahıslara dağıtılan arazinin mevcut arsaya katılmasıyla oluşan alana inşaat yapılması için 1911 yılında tezkere verilmiştir.[599]

Andon İstilyanos İstilyanidis, fabrikanın bulunduğu arazinin krokisini gösteren bir çizimle bir fabrika inşa edebilmek için gerekli girişimlerde bulunur.[600] Pendik'te İstilyanidis'in mutasarrıfı olduğu arazi üzerine ruhsatsız inşa ettiği beş bina mahalinde iki kat cezalı öşür bedeli ile arazinin arsaya ifraz edilmesi istenmiştir.[601] Söz konusu durumla ilgili daha sonra İstilyanidis'e ait arazi üzerine inşa ettiği beş binanın iki kat cezalı öşür bedeli ile arazinin arsaya çevrilmesi yönünde irade verildiği anlaşılmaktadır.[602]

Devlet Arşivleri'nde konuyla ilgili ulaştığımız yazışmalarda, İstilyanos İstilyanidis'e fabrika ve bina inşa etmesi için arazisinin arsa haline getirilerek ifrazına izin verildiği ve öşür vergisinin ödenerek ruhsat alınması gerektiği belirtilmiştir.[603]

Fabrikayla ilgili hazırlanan krokide dikdörtgen plân şemasında ikisi büyük beş yapının varlığı tespit edilmiştir. Fabrika 20. yüzyılın ilk yarısında yıktırılmıştır.

[599] DABOA., ŞD., 81/32, H.06.01.1330/M. 27 Aralık 1911.
[600] DABOA., İ.ML., 91/7, H. 03.02.1330/M.23 Ocak 1912.
[601] DABOA., BEA., 3994/299533, H.05.02.1330/M.25 Ocak 1912.
[602] DABOA., BEO., 3994/299533, H.05.02.1330/M.25 Aralık 1912.
[603] DABOA., DH.İD.. 135/28, H.10.02.1330/M.30 Ocak 1912.

4.2.15.Maltepe Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Resim: 253)

Maltepe ile Bostancı arasına deniz kenarında mühendis Leon Kor, "Maltepe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Anonim Şirketi" ünvanı ile kuracağı şirketin nizamnamesini Şura-i Devlet'e iletilerek[604] ruhsat başvurusunda bulunur.[605] Merkezi Dersaadet'te olmak üzere, Maltepe'de Kiremit ve Tuğla Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi adı ile bir şirket kurulur.[606] Şirket bölgede tuğla, kiremit ve türevi inşaat malzemelerini alıp satmak üretmek fabrika kurmak ve o işle iştigal etmek üzere bahsi geçen yere şimendifer boyunca ve deniz kenarında bir fabrika tesisiyle tuğla ve kiremit üretmek üzere ruhsat almıştır.[607] Erkan-ı Harbiye kaymakamlarından Süreyya Bey'in mutasarrıfı olduğu arazi üzerine tuğla ve kiremit fabrikasının inşasına başlanılır.[608] Fabrika için ruhsat alan Fransız mühendis Leon Kor daha önce Mekteb-i Sanayi müdür muavinliği görevinde bulunmuş,[609] sonraki dönemlerde Zonguldak Kozlu'daki maden ocağının işletmesini devralmış[610] bir girişimci olarak karşımıza çıkar.

Maltepe Kiremit ve Tuğla Fabrikasının 20. yüzyılın başına tarihlenen haritalarda "fabrika harabesi" olarak adlandırılması yapının 19. yüzyılın sonlarında yıkıldığını gösterir.

[604] DABOA., ŞD., 1235/26, H.23.01.1330/M.13 Ocak 1912.
[605] DABOA., MV., 226/56, H.30.01.1330/M.20 Ocak 1912.
[606] DABOA.,İ.MMS., 147/1, H.02.02.1310/M.26 Ağustos 1892.
[607] DABOA., BEO., 3997/299703, H.10.02.1330/M.30 Ocak 1912.
[608] DABOA., BEO., 4003/300210, H.28.02.1330.M.17 Şubat 1912.
[609] DABOA., İ.OM., 6/28, H.12.07.1317/M.16 Kasım 1899.
[610] DABOA., BEO., 4623/346706, H.03.07.1338/M.23 Mart 1920.

4.2.16. Tuzla Sterea (İstera/İsteren) Osmanlı Çimento Fabrikası (Resim: 254)

İdare merkezi İstanbul'da olmak üzere inşaat malzemesi imal etmek ve bununla ilgili olarak ticari faaliyetlerde bulunmak amacıyla 25 yıllık süre ile imtiyaz alan Çimentodan Tuğla ve Bilcümle Levazım-ı İnşaiye İmaline Mahsus İsteria Osmanlı Anonim Şirketi R. 19 Mart 1328/M.1 Nisan 1912 tarihinde kurulmuştur. Şirket kuruluş amacına ilişkin işleri yerine getirmek için Osmanlı coğrafyasında ve yabancı devletlerin her yerinde şubeler açabilecekti.[611]

Şirketin kuruluşundaki sermayesi 20.000 Lira idi. Her bir hissesi 1Lira olmak üzere 1,5 ve 10 Liralık hisselik senetler çıkartılarak bu sermaye sağlanmıştır. Ayrıca beş bin kurucu hisseye 1 ve 5Lira hisselik senetler dağıtılmıştı.[612]

30 Aralık 1912 yılında kapatılan ilk mali yıl hesaplarını görüşmek üzere 30 Haziran 1913 yılında toplanan genel kurulda, incelenen rapor ve evraklara göre İtalya ve Balkan Savaşları yüzünden fabrikalar zamanında kurulamamış ve şirketlerin faaliyetleri sınırlı kalmış, 1914 yılında tamamlanan üçüncü yıl işlemleri imalat tesislerinin tamamlanıp fabrikanın faaliyete başlayacağı sırada 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile şirket faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. [613]

1913-1915 Sanayi İstatistiklerine göre fabrikada, çimentodan tuğla ve inşaat gereçleri imaline mahsus İsperidyon ve Ortaklarının Osmanlı Anonim Şirketi[614] olarak kurulan fabrikada boru, karo, basamak ve buna benzer çimento tuğla, mozaik üretimi yapılmaktaydı. İstren Osmanlı Anonim Şirketi, İstanbul'da Azapkapı'da üretim yapan Derunyan V. Onnik'in fabrikası ile beraber Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmaktaydı. 1914 yılının Mart ayında çalışmaya başlayan fabrika aynı yılın Ekim ayında kapılarını kapatmak zorunda kalmıştır.[615] Tuzla Çimento Fabrikası o dönemde ülkedeki çimento fabrikaları içinde üretimi en iyi olan fabrika olarak göze çarpar.

1917 yılında merkezi Dersaadet'te olmak, gerekmesi halinde başka yerlerde de şubeler açabilmek ve çimentodan tuğla ve sair inşaat malzemesi imal etmek ve ticaretiyle iştigal etmek

[611] Osmanlı Anonim Şirketleri, a.g.e., s.213.
[612] Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.84.
[613] Ahmet Ali Özeken, Türkiye Çimento Sanayii Politikası, İktisat Fakültesi Mecmuası, C.II, S.2, İstanbul 1941, s.248., ayrıca, Osmanlı Anonim Şirketleri, a.g.e., s.214.
[614] DABOA., ŞD., 1237/ 12, H.05.04.1330/M.24 Mart 1912.
[615] Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri, a.g.e., s.91.

üzere M. Sifineus, ortakları ve hissedarlar tarafından[616] tekrar açılmak istenmiş ama başarılı olunamamıştır.

[616] DABOA., A.DVN.MKL., 63/7, H.23.10.1335/M.12 Ağustos 1917.

4.2.17. Bahariye Yaşarzade Hasan Hüsnü Tuğla Fabrikası

Osmanlı'nın tuğla fabrikalarının büyük çoğunluğu İstanbul ve çevresinde bulunmaktaydı. Diğer yerlerde ise mahalli ölçekte üretim yapan tuğla harmanları vardı. Özellikle İstanbul'da Haliç ve Tatavla (Kurtuluş)'da yıllık 1-2.5 milyon tuğla üreten bu suretle mahalli tüketimi karşılayan ondan fazla büyük tuğla harmanı mevcut idi. Gerek fabrikalarda gerekse harmanlarda delikli, deliksiz, adi ve prese tuğlaları üretilmekteydi. Bahariye'deki Yaşarzade Hasan Hüsnü Tuğla Fabrikası 1912 yılında kurulmuştu.[617] Tuğla fabrikası ile ilgili 1923 yılında Sociti Anonyme Ottoman d' Electricity firmasıyla Yaşarzade Hasan Efendi'nin Ottoman Propriererie de Briqeeteriğe firması arasındaki mukavelede fabrikaya elektrik verilmesi için trafo plânı hazırlanır.[618] Uzun zaman üretim yapan tuğla fabrikası 20. yüzyılın ikinci yarısında yıktırılmıştır.

[617] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.84-85.
[618] DABCA., 26/18,11, 21.02.1923.

4.2.18. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Resim: 255-256)

Tuzla'da kiremit ve tuğla üretmesine ruhsat verilmeyen Avusturya uyruklu Giovanni Pedotti'ye Kartal kaymakamının müsamaha göstermesi tepkilere yol açmıştı.[619] Pedotti, Tuzla'daki Çalılık mevkiindeki tarlasında tuğla fabrikası, rıhtım ve dalgakıran inşası için gerekli belgeleri Nafia Nezareti'ne gönderir. 1913 yılında ise Çalılık mevkiindeki tuğla fabrikasının önüne bir rıhtım ile dalgakıran inşa edilmesine izin verilir.[620]

Pedotti Fabrikası için ilk girişimler 1894 yılında başlamış, ancak, 1914 yılında inşaatı tamamlanmıştır. İstanbul'daki tuğla ve kiremit fabrikalarının sadece ikisi anonim şirket iken diğer beşi özel şirket olup Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanmaktaydı. 1.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tüm tuğla fabrikaları tatil edilmişti. 1917 yılında İstanbul'da faal tuğla ve kiremit fabrikası bulunmamaktaydı.[621] Pedotti Fabrikası 1913 yılında anonim şirket haline dönüşerek yeniden son sistem bir fabrika kurmaya teşebbüs etmiş, ancak savaşın başlamasıyla bu çalışma yarım kalmıştır.[622] 1916 yılında Bern Sefareti, Tuzla'da İsviçre sermayesi ile tesis ve inşa edilen Pedotti Kiremit Fabrikası'nın Tekâlif-i Harbiye suretiyle el konulmasıyla ortaya çıkan zarar ile ilgili tazminat meselesi için gerekli işlemlerin yapılmasını istemiştir.[623]

1937 yılında kiremit, tuğla, vesair inşaat malzemesine ait işlerle uğraşmak, fabrika kurmak, işletmek veya müesses fabrikaları satın almak ve bu gibi işlerle ilgilenmek ticari ve sınai teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi İstanbul'da olmak üzere gayri mahdud müddet, 25.000 TL. sermaye ile ani olarak teşkiline başlanılan Tuzla Kiremit-Tuğla Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin İktisat Vekaleti'nden gönderilen esas mukavelename layıhası ile sermayenin tamamının istendiğini görülmektedir. Gebze Ticaret Mahkemesi'nce verilen bilirkişi raporu icra vekilleri heyetince 03.II.1937 tarihinde mukavele onaylanmıştır.[624]

Milli Koruma Kanunu'nun 17. maddesine istinaden Pedoti Fabrikası makine ve tesislere, değer pahası ödenerek İktisat Vekilliğince satın alınmak üzere el konulmuştur.[625] Bu fabrikada üretilen tuğlalarda "Tuilerie-Briqueterie PEDOTTİ Touzla" damgası kullanılmıştır. İstanbul'da birçok tren istasyonunda bu fabrika üretimi tuğlalar kullanılmıştır. Fabrika günümüze gelememiştir.

---

[619] DABOA., DH.MKT. 242/72, H. 24.11.1311/M.29 Mayıs 1894.
[620] DABOA., İ.TNF., 22/21, H.12.10.1331/M.14 Eylül 1913.
[621] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, a.g.e., s.85.
[622] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, a.g.e., s.85
[623] DABOA., HR.UHM., 192/29, M.12.11.1916.
[624] DABCA.,30-18-1-2, 79/90,3, 03.11.1937.
[625] DABCA., 30-181-2, 97/124, 13, 02.03.1942.

4.3. Deri Endüstrisi

4.3.1. Beykoz Askeri Debbağ Fabrikası/Deri ve Kundura Fabrikası (Resim: 257-269)

Hayvan derileri yalnız ayakkabılar, hayvan koşum takımları ve elbiselerin bazı aksamlarını yapmak için kullanılmaz. Araba fabrikalarının yapacağı arabalar, ciltçilerin ciltleyeceği kitaplar, fabrikaların makinelerini döndürecek kayışlar, körükçülerin yapacağı körükler için onlara büyük bir ihtiyaçları olduğu gibi daha birçok zanaat için onlara ihtiyaç vardır. Fakat deriler hayvanlardan alındığı gibi kullanılmaya hazır değildir. Kısa bir sürede ısı ve havanın etkisi, rutubet gibi faktörlere bağlı olarak bozulması gerçekleşebilir.[626]

1800'lü yılların başında Beykoz'da Hamza Efendi tarafından kurulan deri imalathanesi, 1816'da II. Mahmud tarafından satın alınarak ordu emrine verilmiştir.[627] 1809 yılında Hünkâr İskelesi'ndeki bu imalathaneye deriler Yedikule, Eyüp, Kasımpaşa, Tophane ve Üsküdar debbağhanelerinden sağlanmaktaydı.[628] Fabrika 1816'da Beykoz Teçhizat-ı Askeriye Fabrikası adını almıştır. 1826'da işletmeye yeni bir tesis eklenerek, el üretimi askeri kundura yapımına başlanmıştır. 1826 yılında bu fabrikada üretilen on bin ihram Mısır'a gönderilmiştir. Mısır askeri için gönderilen bu ihramlar vergiden muaf tutulmuştur.[629]

1856 yılında hazırlanan Tezkire-i Sami'de *"Devletlü serasker paşa hazretlerinin manzur-i ali buyrulmak üzere takdim kılınan tezkiresi mealinden müstefad olduğu veçhile süvari asker-i şahaneye telatinden yapılmakta olan matara yerine Beykoz Fabrika-i Hümayunu'nda üretilen köselelerden daha dayanıklı üretildiği bunun daha uygun olacağı"* belirtilmiştir.[630]

1856 yılında gerçekleştirilen Paris Fuarı'nda bu fabrika üretimi olan askeri teçhizat, at koşum takımları, palaska ve kütükler sergilenmiştir. 1887 Viyana Fuarı'nda ise üretilen ürünler altın madalya ile ödüllendirilmiştir.

Beykoz Deri Fabrikası aynı zamanda debbağlık ve kunduracılık zanaatını öğrenmek için bir okul vazifesi de görüyordu. Nitekim 1866 yılında bu fabrikada dericilik ve kunduracılık öğrenen 6 kişinin diploma aldığı, [631] Tırnova ve Şumnu'dan Beykoz Deri Fabrikası'na debbağ sanatı tahsili için işçi gönderildiği bilinmektedir.[632]

---

[626] Selanikli Fazlı Necib, a.g.e., s.62.
[627] "Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesi" *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, C.1, S.1, İstanbul Temmuz 1964, s.22.
[628] DABOA., C.İKT., 22/1079, H.16 Ramazan 1224/M.1 Mayıs 1809.
[629] DABOA., A.MKT.DV., 173/92, H. 13.04. 1277/M. 29 Ekim 1860.
[630] DABOA., A.AMD., 72/98, H.1273/M.1856.
[631] DABOA., A.MKT.MHM., 762/64, H. 05.04. 1283/17 Ağustos 1866.
[632] DABOA., A.MKT.MHM., 431/13, H.13.09.1285/M.18 Aralık 1868.

Osmanlı endüstrisinin yeni yeni tanıdığı buhar makinası 1872 yılında bu yapıya da adapte edilerek üretim yapılmaya başlanmıştır. Bu tarihte yapıya kırk beygir gücünde buharla çalışan bir makine, iki buhar kazanı, iki değirmen ve yetmiş deri kuyusu eklenerek yapının üretim gücü artırılmıştır.

1875 yılında debbağhane için gerekli olan makine ile kazanlar İngiltere'deki Mimomenten Fabrikasından sipariş edilir.[633] 1884 yılında ise fabrikanın hemen yanına günde üç yüz çift kundura üretebilecek bir yapı daha yapılır. Cumhuriyet döneminde de en önemli ayakkabı fabrikalarının başında gelen kundura fabrikasında askeri postal, çizme, koşum takımları, palaska ve kütüklükler üretilmeye başlanmıştır.

Fabrika, 1.Dünya Savaşı sırasında yaptığı üretimle ikinci kez altın madalya ile ödüllendirilmiştir.[634] 1920 yılında ise Beykoz'daki debbağ ve kundura imalathanelerinin Hükümet-i Seniye ile Binbaşı Milincen arasında bir şirket oluşturulması istenmiştir.[635]

1912 yılında fabrikaya eklenen yeni makineler, buhar kazanları ve doksan beygir gücünde iki dizel motoru ile fabrikanın üretimi günlük bin çift kunduraya çıkartılmıştır.[636] Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndaki bir belgeden fabrika için gerekli malzemenin Almanya'daki Moenos Makine Fabrikası'ndan satın alınacağı belirtilmiştir.[637] Frankfurt'a sipariş edildiği halde ithaline engel olunan eşya için Almanya Harbiye Nezareti nezdinde teşebbüste bulunulması sonucu[638] fabrikanın bakır perçin çivileri ve bakır levhaları Frankfurt'taki bu fabrikadan getirtilir.[639] Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları ve Divan-i Harb-i Örfi adlarına altın, gümüş, nikel, tunç donanma madalyası verilmesi ferman buyrulmuştur.[640] 1916 yılında, ordunun ayakkabı ihtiyacının, Kırkkilise vs. gibi yerlerden satın alınıp Beykoz'daki deri ve kundura fabrikasına gönderilen köselelerle karşılandığı bilinmektedir.[641]1917 yılında ise Avusturya'daki Ganj Elektrik Fabrikası'na sipariş edilen dinamo ve kabloya karşılık beş yüz kilo bakır ve bin iki yüz kilo kurşun ihracı Meclis-i Vükelaca uygun bulunmuştur.[642]

[633] DABOA., İ.DH. 700/48988, H.08.03.1292/M.14 Nisan 1872.
[634] DABOA., DH.KMS., 31/27, H.08.05.1333, 24 Mart 1915.
[635] DABOA., MV., 220/174, H.04.02.1339/M.18 Ekim 1920.
[636] Önder Küçükerman, "Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası", *DB. İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve TarihVakfı Yay. C.2, İstanbul 1994, s.197.
[637] DABCA., 12/18, 02.12.1924.
[638] DABOA., MV., 197/20, H.24.04.1333 /M.11 Mart 1915.
[639] DABOA., BEO., 4347/325978, H.18.05.1333/M.03 Nisan 1915.
[640] DABOA., DH.KMS., 31/27, H.R.9 Mart 1331, M.22 Mart 1915.
[641] DABOA., DH.UM., 89-01/155, H. 05.04.1334/M.10 Şubat 1916.
[642] DABOA., DH.UM. EK., 37/42, H.13.10.1335/M.2 Ağustos 1917.

Fabrika 1923 yılında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü, 1925 yılında ise Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası yönetiminde hizmet vermiştir. 1926 yılından itibaren sivil kundura da üretmeye başlayan fabrika, 1933 yılında Sümerbanka'a devredilmiştir.

1968 yılı sonu itibari ile İstanbul Nazım Plân Bürosu'nun yaptığı bir sanayi anketi sonucuna göre on işçi çalıştıran işletmelerin sayısı Boğaziçi'nde 50 olarak belirlenmiştir. Söz konusu merkezler; Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Sarıyer, Yeniköy, Beykoz ve Üsküdar'dır. Bu işletmelerin tabanda kapladığı alan 643.154 m² olup bu işyerlerinde 12.574 işçi çalışmaktaydı.[643] Mevcut işletmelerin bulundukları yerde genişleme imkânı olmadığından, buna bağlı olarak Boğaziçi'nde yeni tesis ve yapılaşmaya izin verilmediği için, zamanla Boğaziçi dışına taşınmak zorunda kalmışlardır.

1964 yılında onaylanan Sanayi Nazım Plânında Boğaz'daki sanayii dondurulmuş, sadece iş kanunun yapılmasını zorunlu kıldığı tesislerin yapılmasına izin verilmiştir, yeni kuruluşlar yasaklanmıştır.[644] 2003 yılında ise fabrikanın üretimi durdurulmuştur.

Boğaziçi'ndeki sanayi kuruluşlarının yer seçiminde, tesisler için gerekli olan hammaddeye yakınlık, ulaşım gibi faktörlerin etkili olduğu görülür.

Fabrika marangozhane, kalıp atölyesi, lastik işletme birimi, işçi kantini, suni deri işletme, depolar, cami, yemekhane, ambarlar, yakıt deposu, soğuk hava depoları, boyahane, deri işleme birimleri, yönetim birimleri, deri kurutma, atölyeler vb. birimlerden oluşuyordu. Bu birimlerin çoğu cumhuriyet devrinde fabrikaya eklenen birimlerdir. Fabrikanın özgün tasarımında keçehane, demirhane, perdahhane, cami, deri kuyuları, çeşme, su deposu, kireçhane gibi kâgir birimler erken dönem yapıları olarak karşımıza çıkar.

[643] Rıfkı Arslan, "Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı" *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Simpozyumu 12-15.XI 1973*, Derleyen: Besalet Pamay, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1973, s.94.
[644] Rıfkı Arslan, a.g.m., s.95.

4.4. Ağaç Endüstrisi

4.4.1. Psalty Mobilya Fabrikası (Resim: 270-272)

Jean Psalty'nin 1867[645] yılında "Maison Psalty" adıyla kurduğu mobilya atölyesi kısa zamanda seri üretime geçen bir fabrikaya dönüşmüştür. 1893 yılında Beyoğlu Tünel ve 1913 yılında da Tepebaşında, daha sonra da Cadde-i Kebir'de açtığı mağazalarla kısa sürede üne kavuşmuştur. Fabrika ve burada üretilen ürünlerin satışını gerçekleştirdiği mağaza ile de saray çevresi ve zenginlerin tercih ettiği marka haline gelir. Fabrika Avusturya üretimi olan "Thonet" sandalyelere kendi etiketini vurarak satışa sunuyordu. Psalty fabrikasında iç mekân tasarımına yönelik özel tasarımlar da yapılmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan fabrikada Alman üretimi elektrikli makineler kullanılmaktaydı. Şerit testere, daire testere, freze, planya, rende, fırıldak, bileyi kalınlık tezgâhı, cila makinesi ile üretimi gerçekleştiriyordu.

Psalty fabrikasında her türlü stil ve tarzda yatak odası, yemek odası, salon, çalışma odaları için mobilyalar üretilmekteydi. Ayrıca büyük davetler için mobilya, yemek takımlarının kiralanması da mümkündü.

Dolmabahçe Sarayı'nda Camlı Köşk'te bulunan 51 numaralı odanın mobilyaları Maison Psalty Constantinople etiketiyle dikkat çekmektedir.

Fabrika Şişhane' de Okçu Musa Caddesi ile Amber Sokağı'nın kesiştiği üçgen adada Amber Sokağa kısmen cephe veren bir yapı idi. Goad haritalarında "Fabrique de Meubles Psalty" olarak 546. ada üzerinde gösterilmiştir.[646]

Satış mağazalarının biri Meşrutiyet Caddesi ile Müellif Caddesi'nin kesiştiği köşede, 6. Daire' (Beyoğlu Belediyesi)nin sağ çaprazındaki bina idi. Bu mağaza Psalty ailesinden Kosta Psalty ile Marcel Castro adlı dekoratörün ortak girişimine Eczacıbaşıların sermayedar olduğu bir mağaza idi. Diğeri ise Nur-u Ziya Sokağı ile İstiklal Caddesi'nin kesişme noktasında idi.

[645] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, a.g.e., s.112.

[646] Charlesi Edouard Goad, Constantinople Vol.1, Pera& Galata, Decembre 1906, P.25

4.4.2. Beşiktaş Tubini Mobilya Fabrikası (Resim: 273)

Beşiktaş'ta Baba Kamaciyan tarafından kurulan fabrika, kırk kadar atölyesi ve çalışanları ile 1873 yılında Vertik Efendi'ye devredilmiş, Vertik Efendi'nin fabrikalaşma çabaları ve çıkan bir yangın nedeniyle aldığı borçları ödeyememesi üzerine, fabrika İstanbul'a yerleşen Fransız banker Bernard Tubini ailesinden Aristide Tubini'ye kalmıştır.[647] Fabrikanın kurucusu Karabet Kamaciyan 28 Mart 1893 tarihinde sanayi madalyası ile taltif edilmiştir.[648]

Abdülaziz döneminde Tubini ve Leonardo ortaklığının Osmanlı Hükümetine verdiği borcun tesviyesi ile ilgili Fransa Sefareti'nin devreye girmesi[649] sonucu tesviyesi için Rusumat Emaneti'nce kambiyo düzenlenir.[650] Ancak borcun tahsilinde çıkan anlaşmazlık dolayısıyla II. Abdülhamid döneminde Fransız donanması Midilli Adası'na çıkarma yaparak Tütün rejisi ve gümrük kasalarına el koymuş,[651] Fransız Hükümeti Osmanlı Devleti'nden alacağına karşı Midilli'yi işgal etmek istemiştir.[652] Bu olaydan sonra Tubini ailesinin prestiji sarsılmış ve İstanbul'daki işlerini tasfiye etmek zorunda kalmışlardı.

Galata'da bankerlik yapan Bernard Tubini'nin oğlu Aristide Tubini'nin 1875 yılında devraldığı fabrikada akaju, tik, abanoz, tuya, gül ağacı gibi geniş bir yelpazede üretim yapılmaktaydı. Yapılan mobilyaları süslemede, sedef, fildişi ve değerli taş kakmalar kullanılıyordu. Bu fabrika üretimi olan fildişi satranç ve tavla takımları oldukça kıymetliydi. Fabrikada ayrıca büfe, dolap ve değerli mobilya üretiminin yanı sıra atlı tramvay taşıyan omnibüsler ile fayton üretimi de yapılmaktaydı.

50 ustabaşı, 350 işçi ile üretim yapan fabrikanın işçileri oymacılar ve desinatörler, mozaik ve parkeci sanatkârları, halı dokumacıları, abanoz ağaç işleyenler, marangoz araba ve tekerlek işçileri, cilacılar, tamirciler, demirciler, ocakçılar, buhar makinesi işçileri, ateşçiler ve yardımcıları, şantiye ve atölye içi yük taşıyıcıları, hamallar, gece bekçileri gibi geniş bir yelpazede hizmet vermekte idi.[653]

---

[647] Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayını, İstanbul 1999, s.86
[648] DABOA., İ.TAL., 18/71, H.10.09.1310/M.28 Mart 1893.
[649] DABOA., Y.A.HUS., 437/53, H. 10.08.1320/M.12 Kasım 1902.
[650] DABOA., HR.TH., 261/112, tarihsiz.
[651] DABOA., HR.SYS., 430/8, M.21.04.1903.
[652] DABOA., Y.PRK.EŞA., 39/21, H.25.07.1319/M.7 Kasım 1901.
[653] Haydar Kazgan,(1999), a.g.e., s.87.

Tubini fabrikası, Osmanlı'nın son döneminde başlayıp bugüne kadar gelerek büyük aşama kaydeden ihracat gücüne erişmiş mobilyacılığımızın ilk basamağı sayılır. Nitekim bu fabrikada yetişen ustalardan Jean Psalty 1900'lerin başında yaptığı mobilyalarla bütün Avrupa'da hatta Amerika'da bile üne kavuşacaktı.[654]

Kaynaklarda Beşiktaş'ta olduğu belirtilen ancak nerede olduğu hakkında hiçbir bilgiye rastlamadığımız fabrikanın Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden Sinanpaşa Mahallesi'nde Beşiktaş Caddesi üzerinde Fransa tebasından Tubini zevcesi Angelico ile Aktabeth'e ait üç dükkân ile bir hamamın varisler arasında tevsi-i intikal muamelesinden[655] yola çıkarak yapılan araştırmada Sinan Paşa Camii'nin Dolmabahçe yönünde yanında yer aldığı tespit edilmiştir. Nitekim Pervititch haritalarında[656] 4. Pafta, 26. Adada, "Estives de Bois de Constr." "magasins", "bain", "chem" ifadeleriyle gösterilen alan da bunu desteklemektedir.

[654] Haydar Kazgan, (1999), a.g.e., s.90.
[655] DABOA., Y.A.HUS., 485/62, H.19.01.1322/M. 05 Nisan 1904.
[656] Jacques Pervititch, "Bechiktache" Echelle:1:600, 19 Mart 1922, P.4,

4.4.3. Ahırkapı Kereste Fabrikası/ Ahırkapı Darüssına-i Osmani (Resim: 274-278)

Darüssına-i Osmani olarak anılan fabrika Mehmet Raif Bey tarafından 1893 yılında kurulur. Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeye göre, fabrika yetkilileri İnegöl Emlak-ı Hümayun ormanlarından kereste almaya talip olur. Alınacak kerestenin keşfi için buna karar verecek Emlak-ı Hümayun Ormanları müdür yardımcısı Nuri Bey'in harcırahının Hazine-i Hassa tarafından ödenmesi[657] ile ilgili belgeden fabrikaya kerestelerin İstanbul dışından getirildiği anlaşılmaktadır.

Ahırkapı Kereste Fabrikasına dönemin popüler dergisi Servet-i Fünun'da geniş yer verir. Derginin 232. Sayısında:

"Osmanlı erbab-ı sanatından Raif Beyefendi'nin tesis gerdesi olan Ahırkapı Kereste Fabrikası terakkiyat-ı fenniye dairesinde vücuda getirilmiş buharla müharrik bir cesim darülimalattır ki tahtaya müteallik her türlü alat u edavat ve eşya burada yapılabilir. Fabrikanın en mühim işi de inşaat-ı beytiyeye mahsus işlenmiş kereste itasıdır. Mesela kaplamalık tahtalar kesilmiş, rendelenmiş ve lambaside açılmış olarak çıkarıldığı gibi her türlü çerçeveler, oymalar, silmeler burada buhar kuvveti sayesinde kemal-i maharet ve süratle meydana gelir.[658]" denilmiştir.

Derginin 448. Sayısında, fabrikanın 30000 Osmanlı Lirası sermayeli bir Osmanlı Komandit şirketi olduğu ve Ahırkapı'da yer aldığı belirtilerek: "*Bundan altı sene akdem Ahırkapı'da sahil-i bahirde tesis ve küşat olunan bu fabrika bidayeten ufak bir sermaye, küçük bir ümitle işe başlamış idi. Fabrika dülgerlerin, silicilerin, marangozların keserler, rende ile yaptıkları işi makineye götürerek bu sayede hem zaman kazanacak hem de ucuz ve nefis mal çıkaracaktı. Fabrikanın müessisleri Avrupa'da mevcut bu nevi fabrikaları kemal-i dikkat ve vukuf ile tetkik ettiler. Memleketimizde en ziyade sarf olunan eşyayı çıkaracak makineler ısmarladılar, getirdiler ve işletmeye başladılar. Daha ilk tecrübelerde büyük muvaffakiyetler görüldü. Mesela bir silicinin on saatte çıkarabildiği on beş kaplamalık çiğdeneyi makine bir saatte hem daha düzgün, daha mükemmel olarak ortaya çıkarıp atıveriyordu. Hele kapı, çerçeve, sandıklı tavan silmesi, oyma gibi malzeme-i haşebiyenin tezgâhlarda kemal-i sürat ve intizam ile imal olunuşu fabrikanın mamulatına fevkelade bir revaş temin edeceğini gösteriyordu. Fabrika kendine mahsus resimhanesi ve hususi mimarları ve ustasıyla her türlü bina resim ve plânlarını tertip ve tanzim ve yapacağı keşif mucibince her nevi inşaatı deruhte etmekte, inşaat-ı muhtelifeye müteallik günagün malzeme-i haşbiyeyi kemal-i sürat ve intizamla ihzar*

[657] DABOA., ML.EEM., 400/43, H. 14.12.1317/M.15 Nisan 1900.
[658] Ahmed İhsan, Servet-i Fünun, S.234, 24 Ağustos 1311/05 Eylül 1895, s.401, 407.

eylemektedir. Hülasa ev yaptıracak, ev tamir ettirecek olanlar için bir kere Darüssına-i Osmaniye'ye müracaat şarttır[659]…" denilmiştir.

Ahırkapı Kereste Fabrikası'nın Servet-i Fünun Dergisi'nde geniş yer almasının fabrikanın müdürlüğünü 1899-1901 tarihleri arasında bu derginin sahibi Ahmed İhsan'ın yapmasıyla yakından ilgili olmalıdır. Darüssına-i Osmani'de üretilen fırçalar için Amerika'dan getirtilen alet ve edevat gümrükten muaf tutulduğu belgelerden anlaşılmaktadır. [660]

Şam Hamidiye Hastahanesi ve eczahanesi için Ahırkapı Kereste fabrikasına sipariş edilen kapı, pencere listesini havi defterlerin gönderilerek Dersaadet gümrüğündeki resmi muameleye başlaması istenmiştir.[661] Osmanlı arşivlerindeki bu belgeden fabrikanın İstanbul dışından da sipariş aldığı hatta devlet himayesinde yapılan resmi binalara üretim yaptığı görülmektedir. Okullar için satın alınacak sıraların modeli olarak Ahırkapı Fabrikası'nda üretilen numunelerin bedellerinin maarif bütçesinden karşılanmasının istenmesi[662] fabrikanın devlet daireleri için de üretim yaptığını gösterir.

[659] Servet-i Fünun, S.448, H.30 Eylül 1315/M.12.10.1899, s.88-89.
[660] DABOA., ŞD., 1206/ 17, H.01.12.1313/M.14 Mayıs 1896.
[661] DABOA., DH.MKT., 2550/74 H.19. 07.1319/M.01 Kasım 1901.
[662] DABOA., MF. İBT., 266/64, tarihsiz.

4.5. Dokuma Endüstrisi

4.5.1. Eyüp İplikhane/Eyüp İplik Fabrikası (Resim: 279-287)

II. Mahmud güçlendirmeye çalıştığı Tersane-i Amire'nin yelken ihtiyacı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mensure-i Muhammediye ordusunun giyim/kuşam ihtiyacının giderilmesi amacıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından Eyüp'te Bahariye mevkinin Haliç kenarında Hançerli Sultan ve Çukursaray arsaları üzerinde temeli 1826'da atılan yapı, bir yıl gibi kısa bir sürede 1827 yılında tamamlanmıştır. 1830 yılında donanma için 26.250 okka yelken bezi ipliği, Asakire-i Mansure-i Muhammediyye ordusu için 11.875 okka don, gömlek ve yazlık elbise ipliği olmak üzere toplam 43.125 okka iplik üretimi gerçekleştirilmiştir. [663]

Fabrikanın yapımında Kirkor Kalfa'dan, makinelerin montajı ve işletmesinde Barutçubaşı Simon ve kardeşi Ohannes ve Arakel'den yararlanılmıştır.[664]

Yapımı yaklaşık 900.000 kuruşa malolan fabrikanın pamuk ihtiyacı Kırkağaç, Soma Balıkesir ve Drama'dan sağlanması plânlanlanmıştır. Hatta bu amaçla bölgedeki yöneticilerden pamuğu rayiç üzerinden toplanarak fabrikaya gönderilmesi istenmiştir.

Eldem'in kışla olarak adlandırdığı yapı İplikhane'den farklı bir yapı olmayıp buranın sadece adının kışla olduğu Belediye nizamlarına aykırı hareket eden esnaf ile hırsız, yankesici uygunsuz güruhun kapatıldıkları bir mahpushane olarak nitelendirdiği bu yerde suçlular,[665] mahkûmiyetleri boyunca Tersane-i Amire ve Donanma-i Hümayun için urgan ve halat büktüklerini ayrıca burada da bir halat bükme yeri olan geniş taşlıklar da mevcut idi.[666] Öztürk binanın İplik fabrikası için yapıldığını, zamanla iyi işletilmediği için, hile yapan esnafın terbiyesi amacıyla binanın bir bölümünün yarı açık cezaevi şeklinde kullanıldığı ve ucuz işçilikle gemilere halat üretilmiş olabileceğini söyler.[667] Ancak 1833 yılına kadar burada üretilen pamuk ipliğinin kalitesiz ve yetersiz olması nedeniyle dönemin Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi tarafından eleştirilerek, *"… gerekli eksikliklerin giderilmesiyle yapılacak ipliklerin asker elbiselerine yaramayacağı anlaşıldığından bunun yapımına girişilse de on bin kese*

[663] Nazif Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", Vakıflar Dergisi, S.21, Ankara 1990, s.31,37.
[664] DABOA., HAT., 667/2495, HAT., 594/29135; Pars Tuğlacı, The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life, *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, Pars Yayınları, İstanbul 1993, s.197.
[665] DABOA., HR.MKT., 47/53, H.14.10.1268/M.01 Ağustos 1852.
[666] Reşat Ekrem Koçu, a.g.e., s.1850.
[667] Nazif Öztürk, a.g.m., s.48.

akçeye ihtiyaç olduğu, bugüne kadar bu yola gidilmesini savunanlar şimdi tahminlerinde yanıldıklarını anladıkları halde bunu açıkça söylemeye cesaret edemediklerini, zararın neresinden dönülse kardır.." denilmiştir. İleride başka bir yerde kullanılmak üzere makine ve aletler depolanır, iplikhane binası da askere kışla olarak kullanılabileceği yönündeki takrirleri sonucu bina kışla olarak kullanılmıştır. [668]

Nitekim Öztürk, Defter-i Ahkâm-ı Evkaf-ı Nizam Defterleri'nde iki ile sekiz yıllık süreleri kapsayan dokuz defterin gözden geçirildiğini, 1832-1836 yılları arasını gösteren 965 numaralı defterin iplik çarklarının yenilenmesi yönündeki bir kayıttan[669] fabrikanın bu dönemde üretim yapmadığından bahseder. Yine Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeye göre, buranın 1850 yılında kışla olarak kullanıldığını bu yılda diğer birkaç kışla ile birlikte İplikhanedeki koğuşların da tamirinin yapılması istendiğini anlamaktayız.[670]

1872 yılında ise Tersane-i Amire'de bir halat fabrikası kurulacağı için bu fabrikaya ihtiyaç kalmayacağı gerekçesiyle fabrikanın bulunduğu yere tersanenin ekmek ihtiyacını karşılamak üzere bir değirmen ve birkaç fırın yapılması istenir.[671]

1876 yılında harap durumda olan Eyüp İplikhane binasının yıkılarak enkazının ve arsasının satılması istenmişse de[672] mevcut binaya ileride ihtiyaç duyulabileceği için bu işlemden vazgeçilmiştir.[673]

Eyüp, 29 pafta, 45 adanın üzerinde inşa edilen İplikhane iki katlı kâgir bir yapı idi. 350 metreye yakın cephesiyle orta kısmı geriye çekilerek Haliç'e bakan bir avlu ortaya çıkartılmıştır. Bu kısım kanatlara oranla mimari bakımdan daha zengindir. Aradaki fark ancak ince plastırlarla elde edilmiştir. İçeriye çekilerek yapılan avlu Haliç'e açık değildir. Pencereli yüksek bir duvar mimari çevreyi oluşturmaktadır. Ortadaki büyük kapı, bütün mimariye hâkim bir motif durumundadır. Duvarın sağ ve sol kanatlarla birleştiği yerlerde, saçaklar yukarıya doğru kıvrılı, direkler üzerine oturtulan bir cumba yan kapıları sonlandırmaktadır. Yan kanatlar orta bloğa oranla daha alçaktır. Sade mimarisi ve hatlarına rağmen mimari uyumu ve asaleti sayesinde kendi başına bir sarayı andıran bu bina, uzun yıllar Haliç'in bu köşesini süslemiştir.[674]

[668] DABOA., HAT., 580/28498, H.29.12.1248/M.19 Mayıs 1833.
[669] Nazif Öztürk, a.g.m., s.31.
[670] DABOA., A.MKT.NZD., 6/73, H.22.06.1266/M.5 Mayıs 1850.
[671] DABOA., İ.MMS., 43/1793, H.19.05.1289/M.25 Temmuz 1872.
[672] DABOA., İ.MMS., 54/2396, H.16.02.1293/M.13 Mart 1876.
[673] DABOA., A.MKT.MHM., 461/91, H.23.06.1290/M.18 Ağustos 1873.
[674] Sedat Hakkı Eldem, *İstanbul Anıları*, İstanbul 1979, s.212.

4.5.2. Feshane / Eyüp Fes Fabrikası (Resim: 288-304)

Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun başlığı olarak belirlenen fesin halk tarafından da ilgi görmesi sonucu, artan talebi karşılamak üzere, yerli üretimin yapılması gündeme gelmiştir. Fes nazırı olarak tayin edilen Katipzade Mustafa Efendi öncülüğünde Tunus'tan getirtilen fes ustası ve Bursa'dan getirtilen kalfalarla birlikte 1833 yılında Kadırga Cündi Meydanı'nda bulunan ve Hazine-i Hassa'ya ait bir binada fes üretimi yapılır.

Herkes tarafından giyilmesine karar verilen fes üretimi için mevcut bina yetersiz kalınca İstanbul'da bir fabrika yapmak elzem olur. Eyüp'teki yerin uygun olduğu burada bir fabrika yapmak için çalışmaların başlatılması, fabrika için gerekli alet ve edevatın alınması için iki kişinin Fransa'ya gönderilmesi[675] sonucu 1839 tarihinde Eyüp'te bugünkü yapı yapılır. Defterdar mahallesinde yer alan yapı çuha ve fes üreten ilk çelik konstrüksiyonlu prefabrik fabrikadır. Yapının taşıyıcı çelik kolonları Belçika'da döküm olarak üretilip buradaki yerine monte edilmiştir.

1840 yılında Avrupa'da getirtilen çarkların konulacağı yerin inşası yapılır.[676]Eski ve yeni binalar fabrika yapılarak çuha imal edilmesi sağlanır.[677]

1843 yılında bir fabrika haline getirilen Feshane Osmanlı'da yünlü dokuma sanayinin öncü yapısıdır. Feshane başlangıçta sayısı kırkı bulan katırların çevirdiği çarklarla geleneksel yöntemlerle üretim yaparken, İngiltere, Fransa ve Belçika'dan getirtilen buhar makinesi, dokuma ve apre makineleriyle modernleştirilmiştir. Fabrikanın yönetimi ise Darphane-i Amire 'ye bağlıdır.[678]

1848 yılında yapılan üretimdeki başarısı için Feshane fabrikatörü Ohannes "Berat-ı Ali" ile ödüllendirilir.[679] Fabrikada fesin yanı sıra askeri kıyafetlerin tamamı ile birlikte sivil halk için de üretim yapılır. 1852'de esaslı bir onarım geçiren fabrikada bu tarihte çatıların döşeme kiriş ve tahtaları ile birlikte çuha ipliği üretimi yapan çarklar için de yeni bir yer yapılır. Bu tarihte İngiltere'den 55 beygir gücünde yeni bir buhar makinesi getirtilmiştir. Vapur kazanının yanında bulunan çuha dekatirhanesinin yenilenmesi, perdah odalarının tahsisi gibi kapsamlı bir tadilat

[675] DABOA., TS.MA. e., 714/24, H.17.08.1255/M.26 Ekim 1839.
[676] DABOA., İ.HR., 5/207, H.16.03.1256/M.18 Mayıs 1840.
[677] DABOA., İ.MVL., 27/455, H.29.07.1257/M.16 Eylül 1841.
[678] DABOA., İ.DH., 59/2927, H.05.04.1258/M.16 Mayıs 1842.
[679] DABOA., A.MKT.MHM., 8/32, H.06.01.1265/M.02 Aralık 1848.

yapılmıştır. [680] 1841 yılında ise Feshane'deki mevcut eski yapıların fabrika yapılarak çuha imal edilmesine karar verilir.[681]

1866 yılında çıkan bir yangın sırasında fabrika buhar dairesi dışında tamamen yanar. Ana beden duvarları kâgir, döşeme ve tavanları ahşap olan yapının yeniden inşa edilmesi plânlanan yerler; tutkalhanenin ön duvarı, ecza ambarının üç duvarı, kopta binalarının duvarları, kırmızı perdah mahalinin duvarı, kükürt depoları, yapağı ambarının ön bölme duvarı, demirhanenin duvarları, beyaz berdah mahalinin duvarları kısmen, fes ambarının duvarları, tuvaletlerin arka duvarı, ambar ve dokuma koğuşunu ayıran duvarlar, mikras ve baskı bölümlerinin duvarları, yeni koğuşun duvarları olarak belirlenir. Bu yerlerin inşaat maliyet keşfi yapılmıştır.[682] Keşif defterinde, fabrikada çıkan yangından yapının büyük bir bölümünün zarar gördüğü anlaşılmaktadır. 1868 yılında modern makineler getirtilerek, yanan kısımların hafriyatı yapılır. Deniz tarafına şahmerdanlar yardımıyla temel güçlendirme amacıyla kazıklar çakılır ve kazıkların üzerleri ahşap ızgara ile birbirine bağlanmış olup kireç ve kumlu harçla taş temellerin zemin hazırlanarak[683] fabrika yeniden yapılır. İnşaatın Feshane-i Amire kalfası Haci Yani tarafından gerçekleştirildiği, masrafların da Hazine-i Hassa tarafından ödendiği anlaşılmaktadır.[684]

1875 yılında ise zaptiye ve bahriye askerlerine verilen çuhanın yurt içinde üretilmesi amacıyla Feshanenin büyütülmesi gündeme gelmiş, fabrikanın bitişiğindeki eski sahil sarayının satın alınması mevcut binaların yıktırılarak yerine fabrikanın yeni bölümlerinin inşa edilmesi istenmiştir.[685] Saray-ı Hümayun binaları kalfası Kirkor Efendi tarafından hazırlanan keşifte iki katlı, altmış bir metrelik bir yapı için kırk sekiz bin altı yüz altı lira masraf çıkartılmıştır.[686] Kirkor Efendi'ye ihale edilen yapı tamamlanamamış, yarım bırakılmıştır. [687]

Fabrika 1877 yılında Harbiye Nezareti'ne bağlı Levazımat-ı Umumiye-i Askeriyye'nin bünyesine alınmıştır.

---

[680] DABOA., HH.d. Defter No:20933, Feshane-i Amire ebniyelerinin tamiri için gerekli malzeme ve masraf defteri, H.27.08.1268/M.16 Haziran 1852.
[681] DABOA., İ.MVL., 27/455, H.29.07.1257/M.16 Eylül 1841.
[682] DABOA., HH.d. Defter No:17869 Feshane-i Amire'de yangında yıkılan binaların yenilenmesi için yapılan keşif ve muayene masrafları defteri, 22.05.1283/M.02 Ekim 1866.
[683] DABOA., HH.d.15465, Feshane-i Amire ebniye defteri, H. 04.11.1286/M. 5 Şubat 1870.
[684] DABOA., MB.İ., 23/42, H.21.11.1286/M.22 Şubat 1870.
[685] DABOA., HH.d.12436, Feshane-i Amire'nin genişletilmesi için yapılan keşif ve masraf defteri, H.12.11.1292/M.10 Aralık 1875.
[686] DABOA., HH.d. Defter No:12437 Feshane-i Amire inşaat masraf defteri, H.12.11.1292/M.10 Aralık 1875.
[687] DABOA., Y.PRK.ASK., 25/32, H. 19.04.1302/M.05 Şubat 1885.

1882 yılında fes üretiminin yanı sıra çuha da üretilmesi için Feshane-i Amire'nin yanındaki saray arsasına, çuha fabrikası inşa edilmek üzere yeniden keşif yapılır.[688]

1883 yılında Feshane Fabrikasında yapılması gereken yenilikler, "Feshane Varidat ve Masarifi Hakkında Rapor" ile birlikte padişaha sunulur.[689]1885'te Mösyö Lue'nin hazırladığı genişletme plânı ile ilgili keşifte inşa edilmesi düşünülen yapıda şahmerdanlarla kazıklar üzerine Filyos kütüğünden bir rıhtımın yanı sıra kazan ve makine mahalleri ile büyük baca mahali de vardır.[690]

1892 yılında ise mobil buhar makinesi siparişi verilir.[691] Aynı yıl Miralay Rasim Bey Feshane için dört yüz beygir gücünde Pollit ve Wigzell tipi buhar makinelerinin ithali için Timorty Bates&Co. Fabrikasına sipariş vermiştir.[692] 1892'nin temmuz ve ağustos aylarında siparişlerin teslimi yapılır.[693] Aynı yıl İngiliz John Haigh&Sons firmasıyla da modern makineler için mukavele imzalanmıştır.[694]

Servet-i Fünun'da yayınlanan bir yazıda; Feshane'ye ilave edilen kaba çuha üretimine dair fabrikanın işleyişi ile ilgili;

"*Feshane-i Amire müessesat-ı sanayi-i devlet ebed-müddetten olduğu gibi elyevm saye-i mekarimvaye-i cenab-ı şehriyaride ziyadece âsâr-ı intizam göstermeye başlamış ve Avrupa fabrikalarından numune alınarak tanzim edilmekte bulunmuş olduğundan dolayı nazar-ı kâriine arza şayan-ı ebniye-i aliyedendir*." Denilerek fabrikanın dış görünüşünü gösteren bir fotoğraf yayınlanmıştır. Yazıda ayrıca gelecek sayıda fabrika ile ilgili ayrıntılı bilgi verileceği belirtilmiştir.[695] Dergi 62. Sayısında ise;

"*Altmış numaralı nüshamızda Feshane-i Amire'nin resmini enzar-ı kâriine arz ile ona dair malumat vereceğimizi vaad etmiş idik. İşte bu vaadimizi incaz etmiş olmak için bu nüshaya atideki malumat-ı mücmeleyi ve bazı makinelerin resimlerin derç ediyoruz. Feshane: ibtida 1250 tarihinde cedd-i emced hazret-i hilafetpenahi cennetmekân Gazi Sultan Mahmut Hân-ı Sani (tab serah) hazretleri tarafından Küçükayasofya Semti'ndeki Cündi Meydanı'nda tesis buyrulup orada fes imalinin kâffe-i ameliyatı el ile icra olunurdu. Tarih-i mezkûrdan üç sene sonra bu feshane Hazret-i Halid (r.a.) civarına Defterdar'daki Hibbetullah Sultan Sarayı'na*

[688] DABOA., Y.PRK.ASK., 15/37, H.17.01.1300/M.28 Kasım 1882.
[689] DABOA., Y.PRK.MYD. 3/47, H.11.04.13017M.09 Şubat 1884.
[690] DABOA., Y.PRK.ASK. 25/32, H. 19.04.1302/M.05 Şubat 1885.
[691] DABOA., HR.SFR.3. 389/23, M.15.02.1892.
[692] DABOA., HR.SFR.3. 339/33, M.09.04.1892.
[693] DABOA., HR.SFR.3. 339/49, M. 09.07.1892; 339/56, M.11.08.1892.
[694] DABOA., HR.SFR.3. 339/78, M.22.10.1892.
[695] Servet-i Fünun H.23 Nisan 1308/M.05.05.1892, C.3, S.60, s.116-119.

naklolunmuştur. Muahhiran yani 1262 tarihinde valid-i kesirü'l-mehamed hazret-i şehriyari cennetmekân Sultan Abdülmecit Hân Gazi hazretleri işbu fabrikanın tevsi' ve buhar makinesiyle tahrikini ferman buyurmalarıyla icabı icra ve 1270'te edevat-ı lazimesi celp ve tedarik edilerek asâkir-i şahanenin iktisası için aba nesc ve imaline besmelekeş ibtidar kılınmıştır ki o tarihlerde mamulât-ı seneviye 70.000 metreyi tecavüz edememiştir. 1281 senesinde vukua gelen harikte fabrika harap olmakla bir sene sonra ezhar-ı cehd-i tamir ve ihyasına bezl-i inayet buyrulmuş ve şu tarihten ta zaman-ı mesudet iktiran hazret-i Abdülhamit Hân-ı Sani'ye (edemallahu iclalehu) gelinceye kadar feshane hal ve vukufta kalmışken asr-ı terakkihasr cenab-i mülükanede nev-aksi ikmal olunmakla mamulât-ı senevîye-i hazırası aba, kaba şayak, kaba battaniye olarak iki yüz elli bin metreyi ve ince çuka, kazmir, kaztor, ince şayak, arşın fanilesi, ince battaniye olarak yüz bin metreyi mütecaviz mensucat ve üç yüz bin raddesinde festen ibaret bulunur." denilmiştir.[696]

1894 yılında ve 1916 yılında fabrikaya yeni ilaveler yapılır. 1921 yılında askeriyeden alınan fabrika Türk Sanayii Maadin Bankası'na[697] devredildi. 1928 yılında merkezi İstanbul'da olan Feshane Mensucat Ticaret Anonim Şirketi kurularak[698] Feshane'nin işletmesi [699] 1925 yılına kadar bu şirket tarafından yürütülmüştür. Bu yıl çıkartılan özel bir kanunla fesin yasaklanmasıyla üretim durdurulmuş, 1929 yılında Feshane ve Hereke fabrikalarının ıslahı için Almanya'dan iki uzman getirtilmiştir.[700]1937 yılında Sümerbank Fabrikası tarafından işletilen fabrikanın, 1940'lı yıllarda kalıpları makineleri İstanbul Şehir Müzesi'ne kaldırılmıştır. 1946 yılında yangın geçiren fabrika 1986 yılında Eczacıbaşı Vakfı'na devredilmiştir.

Feshane'nin ilk halini gösteren harita, plân ve fotoğraflardan yapının pavyonlardan oluşan genel yerleşimi olduğu, tek katlı olan pavyonlarda sadeleştirilmiş geç Ampir üslup kullanıldığı anlaşılmakta olup, yönetim binası, yükseltilmiş bir kalkan duvarı üzerinde yer alan daha düzenli yapısıyla dikkat çekmektedir. Kalkan duvarının üzerinde bir de kitabe yer almaktadır. İç kısımda yüksek iç mekân çelik bir makas sistemiyle geçilmişti. "I" profil sistem, daire kesitli dökme demir dikmelere oturtulmaktaydı.[701] Yapı dikdörtgen formda yuvarlak kemerli

[696] Servet-i Fünun, H.7 Mayıs 1308/M.19.05.1892 c.3, S.62, s.151.
[697] DABCA., 30-18-1-2, 34/20, 29.03.1933.
[698] DABCA., 30-18-1-1, 27/83, 26.02.1928.
[699] DABCA.30-18-1-2, 17/9, 07.02.1931.
[700] DABCA., 30-18-1-2, 7/62, 25.12.1929.
[701] Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,4, İstanbul 1985, s.1059.

pencerelerle aydınlatılmıştı. Pencere kemerlerinin başlangıçları boydan boya profilli silme ile dekore edilmişti. Kemerin hemen üzerinde kat silmesi onun da üzerinde parapet yer almaktadır.

Abidevi giriş kapısı yuvarlak kemerli olup kapının her iki yanı ikişer sütunla çerçevelenmiştir. Kemerin üzerindeki profilli silme ile bölünen alanın sütunlarının üzerine gelen alanda kitabeler, kitabelerin ortasında Osmanlı arması onun da üzerinde yuvarlak profillerle çerçevelenmiş alan içinde, üzerinde tuğra gelecek şekilde düzenlenmiş kitabelerin üzeri mermer iki dikdörtgen sütunla, sütunlar da birbirine yuvarlak silmelerle bağlanmıştır. Yuvarlak alınlığın üzeri Ampir üslupta mermer bir tepelikle son bulur.

4.5.3. Bakırköy Basmahanesi/Bakırköy Bez Fabrikası (Resim:305-312)

Tuğlacı, İstanbul'un ve Türkiye'nin en eski fabrikalarından olan Bakırköy Bez Fabrikasını, doğuda Veliefendi, batıdan Taş İskele Caddesi, kuzeyde demiryolu, güneyde sahil yolu ile sınırlı müdüriyet binası, iplik dokuma, terbiye, ikmal (ürün kontrol) yapılarından meydana gelen fabrikanın 1850 yılında Barutçubaşı Ohannes Bey (Dadyan) özel girişimiyle «Basmahane» adı altında şahıslar tarafından kurulmuş olduğunu söylemektedir. [702] Ancak Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden burada daha önceden bir basmahanenin olduğu, basmahanenin 1789 yılında yandığı anlaşılmaktadır.[703] Yanan basmahane binasının yerine yenisinin yapılması için de 1853 yılında ruhsat başvurusunda bulunulur.[704] 1857 yılında da Kuyumcu Ohannes ve Artin'in eski Basmahane'nin yerinde inşa edecekleri binalara dair ticaret hane tarafından ruhsat verilmesini talep ettikleri görülür.[705] Bu tarihlerde basmadan vazgeçilerek yeni makine alet ve edevatların yanı sıra yabancı uzman da getirtilerek bez üretimine geçilmiştir. Fabrikada "Magdegurger Machinen Fabrik" markalı yatay buhar makinesi kullanılmıştır.

Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden yapının kalfa Hoce Karabet Efendi tarafından yapıldığını ve fabrika yapılması için talep ettiği paranın Darbhane-i Amire tarafından ödenmesini talep ettiği anlaşılmaktadır.[706]

İngiliz tüccar Garos'un Basmahane için Londra'dan gönderdiği bez ve basma örnekleri başarıyla kopya edilmiş, Türk desen ve motifleriyle çok güzel basmalar dokunmuştur. [707]

Fabrikada yirmi dört yabancı ustanın yanı sıra işçi ve memur toplam yüz yirmi yedi kişi çalışmaktaydı. 1852 yılında ise 155'i Müslüman, 146'sı gayrimüslim Osmanlı vatandaşı, 9'u yabancı uyruklu toplam 310 kişi çalışmaktaydı. Kuruluşundan on yıl sonra 1860 yılında fabrika Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir. 1867'ye kadar Hazine emrinde çalışan fabrika o tarihte Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi'ne verilmiş, 51 yıl ordu için bez dokumuştur.

[702] Pars Tuğlacı, The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life, *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*, Pars Yayınları, İstanbul 1993, s.197,198.
[703] DABOA., AE.SABH.I., 2/113, H. 10.07.1203/M.06 Nisan 1789.
[704] DABOA., A.DVN., 84/ 2, H.25.03.1269/M.06 Ocak 1853.
[705] DABOA., MVL., 188/106, H.24.02.1274/M.14 Ekim 1857.
[706] DABOA., D.DRB.İ., 14/25, H. 07.05.1262/M.03 Mayıs 1846.
[707] DABOA., HR.MKT., 28/53, H.02.05.1275/M.08 Aralık 1858.

Basmahanenin çağdaş teknoloji ile donatılması için birtakım girişimlerde bulunulduğu görülür. Bu kapsamda İngiliz Plat kardeşler şirketi ile yapılan anlaşmaya göre Basmahane için gerekli alet ve edevat ile bu aletlerin uzmanı bir mühendis Basmahaneye gönderilmiştir.[708]

Basmahanede çadır bezi, çadır ipi, çadır kolonu, Amerikan bezi, elbiselik bez, çanta ve cüzdan bezi, çarşaf, perde, havlu, peştamal, bohça, kuşak, peçete, iplik vs. gibi dallarda üretim yapıldığı görülür.[709] Basmahanede baskı tekniği olarak litografik yani taş baskı tekniği kullanarak bezler desenlendirilmiştir.

Fabrika "L" şeklinde plân şemasına sahip kâgir ana yapı ve iki bloktan meydana gelmekteydi. Bu yapının etrafında, yemekhane, hamam, kazan dairesi, 3 ambar, depo, hangar, havuz, itfaiye ve su kulesi yer almaktaydı. Basmane kompleksi, cumhuriyet döneminde çeşitli yapılar eklenerek genişletilmiştir. Fabrika ana yapısı kâgir ve sıvalı olup cepheleri yuvarlak kapı ve pencerelerle hareketlendirilmiştir. Üst örtü sistemi dikdörtgen formda dört yöne meyilli kırma çatı ile kapatılmıştır. Fabrika yapılarından günümüze sadece su kulesinin kaidesi gelebilmiştir.

Yapı, 1921′ de de Harbiye Nezareti Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne geçmiştir. 1924'te yeni makinelerle verimi artırılmış, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1936'da merkezi Ankara'da bulunan Bakırköy Bez ve Pamuklu Mensucat Fabrikası Ticaret AŞ.'ye,[710] 1938 yılında ise Sümerbank'a devrolunmuştur.[711]

[708] DABOA., Y. MTV., 92/102, H.25.09.1311/M.01.04.1894.
[709] DABOA., Y. MTV., 92/102, H.25.09.1311/M.01.04.1894.
[710] DABCA., 30-18-1-2, 65/44, 8, M.27.05.1936.
[711] Pars Tuğlacı, a.g.e., s.198.

4.5.4. Kazlıçeşme İplik Fabrikası (Resim.313-319)

1913-15 yıllarında yapılan Osmanlı Sanayi Sayımları'nda Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan yün iplik imalatı ve dokumacılığı kategorisinde 12 asli fabrikadan biri olan iplik fabrikası, o devirde İstanbul'da bu kanundan faydalanan iki fabrikadan da biridir.[712]

1909 yılında halı, kilim, iplik vs. üretmek ve bunların ticaretini yapmak için Duhanizade Hacı Mehmet ve ortakları tarafından kurulmak istenilen Uhuvvet-i Osmani Şirketi Halı Anonim Şirket'i için izin istenir. [713]1910 yılında ise söz konusu şirketin teşkiline izin verilir. [714]

Yedikule dışında Kazlıçeşme'de inşa edilen iplik fabrikası adına ithal edilen uzun telli Amerika, Mısır ve Hindistan pamukları belirli bir tarih aralığında süreli olarak vergiden muaf tutulmuştur.[715]

Fabrika Zeytinburnu ilçesi, Kazlıçeşme Mahallesi, 778 ada, 35 ve 36 parsellerde yer alıyordu. Günümüze ise sadece 35 parselde yer alan bacası gelebilmiştir. Fabrika oldukça geniş bir alanda, dikdörtgen plân şemasındaki ana yapı etrafında, beş depo, 1 hangar, bir kazan dairesi, bir makine dairesi, atölye binaları biri büyük diğeri küçük bir havuz, marangozhane, kuyu, yemekhane, tenekeci dairesinden meydana geliyordu. Yapı günümüze gelememiştir.

[712] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, a.g.e., s.129.
[713] DABOA., BEO., 3580/268436, H.02.06.1327/M.21 Haziran 1909.
[714] DABOA., ŞD., 1226/32, H.04.01.1328/M.16 Ocak 1910.
[715] DABOA., BEO., 4184/313790, H.16.07.1331/M.21 Haziran 1913.

4.5.5. Yedikule Pamuk Fabrikası/Yedikule Mensucat Fabrikası (Resim: 320-322)

Divan-ı Hümayun üyesi Reşit Bey, Bernarda Tubini, Mihran Şirinyan Efendi, Mösyö Kupa, Mösyö Mavrokord, Mösyö Parker, Mösyö Piresi tarafından 1890 yılında kurulan İplik ve Mensucat Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi[716]'nin yün, pamuk ipliği, akmişe vs. maddelerin üretilmesine yönelik yapılacak fabrika Yedikule civarında satın alınan üç kıta bostan içinde müstakar gedikler[717] mukataya bağlanıp kayıtlarının bahsi geçen şirket adına tescili yapılarak[718] tesis edilmiştir. İstanbul'un özel girişimciler tarafından işletilen fabrikalarından biridir. İstanbul ve çevresinde yün, pamuk ipliği, kumaş imaline yönelik fabrika imalat için imtiyaz süresi içinde yabancı devletlerden getirilmesi gereken ve şartnamede adı geçen alet ve edevat resmi harçtan muaf tutulmuştur.[719] Ancak bir yıl sonra yün, pamuk ipliği ve kumaş imal edecek fabrikanın yabancı devletlerden ithal edeceği pamuk ve makine için kömür ile yağ yeni tarifeye aykırı olduğu gerekçesiyle resmi harçlardan muaf tutulmamıştır.[720] 1907 yılında Şirket-i Osmaniye'nin işlettiği iplik fabrikasının dolan imtiyaz süresinin uzatılmasının Şura-i Devlet tarafından tetkik edilmesi istenir.[721]

1909 yılında ise imtiyaz süresi sona erdiği gerekçesiyle ithal edilen pamuk ve kömürün resmi harç alınmasına karar verilir.[722] 19 Eylül 1909 tarihinde de imtiyaz süresi uzatılır.[723]

7 Ekim 1912 yılında ise Yedikule dışındaki bu fabrikaya ithal edilen gümrük resminin Düyun-u Gayri Muntazama Kanunu'na aykırılığı nedeniyle iade edilmesi istenir.[724] Şirket yirmi yıllık imtiyazın dolduğu 1910 yılında yirmi sene işletme ruhsatı alır.[725]

Bu fabrikada üretilen ipliklerin büyük bölümü, dokumacılığa ilişkin tesisler savaş esnasında geliştirilen ancak iplik üretimi ile ilgili tesisi âtıl bırakılan Bakırköy Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası'na gönderilmiştir.[726] Fabrika 1913-15 Osmanlı Sanayi İstatistikleri'nde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan Pamuk ipliği imalatı ve Pamuk dokumacılığı

[716] DABOA., DH.MKT., 254/18, H.28.12.1311/M.02 Temmuz 1894.
[717] Müstakar gedik: Bir kişiye zenaat ve ticaretini yalnızca belirli bir mağaza ve dükkada yapabilmesi şartıyla verilen ticari ayrıcalık.
[718] DABOA., İ.DFE., 1/15, H.10.07.1310/M.28 Ocak 1893.
[719] DABOA., MV., 60/24, H.27.04.1308/M.10 Aralık 1890.
[720] DABOA., MV., 66/95, H.14.01.1309/M 10 Aralık 1891.
[721] DABOA., MV., 117/60, H.18.10.1325/M.24 Kasım 1907.
[722] DABOA., MV., 131/31, H.27.08.1327/M.13 Eylül 1909.
[723] DABOA., 3638/272795, H.04.09.1327/M.19 Eylül 1909.
[724] DABOA., MV., 169/72, H.25.10.1330/M.07 Ekim 1912.
[725] DABOA., İ.TNF., 22/1, H.12.05.1328/22 Mayıs 1910.
[726] *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri,* a.g.e., s.135.

kategorisinde İstanbul'da yer alan ikinci grup iki fabrikadan biridir. Fabrika I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askeri idare adına üretim yapmaya başlamıştır.

Fabrika Yedikule surlarının hemen dibinde günümüzde Kazlıçeşme Mahallesi 790 ada, 7 ve 10 parsellerde, 1 ve 3. burçlar arasında inşa edilmişti. 1909 tarihli Pervititch haritalarında[727] Kazlıçeşme adlı 1. paftada, "Drofil Pamuk Fabrikaları, Mansucat Santral ŞTİ." olarak gösterilmiştir. Söz konusu şirketin yine Kazlıçeşme'de 790 ada, 7 ve 10 parsellerde ikinci bir dokuma fabrikası olduğu yine aynı haritadan anlaşılmaktadır. Fabrikalar günümüze gelememiştir.

[727] Jacques Pervititch, Kazlı-Çeşme, M.1:1000, Eylü 1939. P.1.

4.5.6.Ahırkapı Fanila Fabrikası/Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Çadır İmalâthanesi/Askeri Dikimevi (Resim: 323-330)

Fatih (Eminönü) ilçesinde, Cankurtaran Mahallesi, Sultanahmet ile Marmara Denizi arasında yer alan Ahırkapı, Topkapı sarayının ahırlarının burada olması nedeniyle bu adla anılagelmiştir.

1913-14 yıllarına tarihlenen ve "Alman Mavileri" olarak adlandırılan haritaların G/6 paftasında vaziyet plânı şeklinde "dikimhane" olarak gösterilen, G/6-4 paftasında ise yapının 47,15m. x 17,25m dikdörtgen plân şemasında, giriş kapısının olduğu, cephede ise merdivenlerden Ayasofya'ya doğru olan kısmın 18,64m. ölçülerinde, merdivenlerin de 1,50m. x 4,85m. ana merdiven sahanlığı ile küçük merdiven sahanlığı arasının da 2,86m. olduğu, ayrıca dikimevine doğru en yakın yapının da bu yapıya 8,00m. mesafede olduğu anlaşılmaktadır.

I.Dünya savaşı sırasında ordunun ihtiyacı olan iaşeyi karşılamak için savaşın getirdiği olağanüstü koşullar sınırlı da olsa milli sanayi örneklerine ortam hazırlanmıştır. Harbiye Nezareti'nin Levazım Dairesi'ne bağlı olarak asker işçi, amele efradı istihdam edilen kuruluşlar arasında Ahırkapı İnşaat Ambarı ve Doğrama Fabrikası[728] ve Ahırkapı Elbise ve Çadır İmalathanesi de vardı. Çadır İmalathanesi 650 işçi ile 1917 yılında İstanbul'da kadınları çalıştırma cemiyeti ile anlaşmalı olarak işçi ve memur çalıştıran özel ve kamu kuruluşu olarak kayıtlara girmiştir[729] I Numaralı Dikimhane Müdürlüğü, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emri ile levazım reisi Hakkı Paşa tarafından 1908 yılında Ahırkapı'da 100 makine ve 100 ütü ile faaliyete başladı.

Servet-i Fünun Dergisi Ahırkapı Fanila Fabrikasının Raif Bey ve Şürekâsı tarafından yeniden kurulduğunu, yünden yapılan iç fanilası dokuduğunu, fabrikanın 1895 yılında pazarda satılacak kadar üretimi olmadığını ancak 1895 yılının kışından sonra pazarda rekabet edecek düzeye geleceğini, yayınladığı fotoğrafta da yapının uzun bir salondan oluştuğunu belirtmiştir. [730]Fabrikanın içindeki dükkânlardan biri 1917 yılında kiraya verilir.[731]

[728] Cengiz Mutlu, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.77.
[729] Cengiz Mutlu, a.g.e., s.82.
[730] Servet-i Fünun, S.232, H.10 Ağustos 1311/M.22.8.1895, s.372, 379
[731] DABOA., ML.EEM., 1312/27, H.21.08.1335/M.12 Haziran 1917.

Bu yapıların bodrum katları Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'ya kaçırılacak silahların alınacağı merkez olarak kullanılmıştır.[732] 1924 yılına kadar faaliyette olan Ahırkapı Dikimevi ve misafirhaneleri binden fazla göçmenin ev sahipliği yapmıştır. Yapı 1930'lu yıllarda tütün deposu olarak kullanılmıştır.[733]

1908 yılında ilk ismi "Emraz-ı Zührevi Hastanesi," 1925 yılında "Zührevi Hastalıkları Kadın Hastanesi," 1945 yılında "Cilt ve Zührevi Hastalıklar Hastanesi," 1982 yılında da "İstanbul Deri ve Tenasül Hastalıkları Hastanesi" olarak adlandırılan hastahane, 1.Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Ağa Hamamı'ndaki evkaf apartmanına taşınmışsa da böyle merkezî bir yerde bulunması münasip görülmediğinden 6 Nisan 1935 da yılında Şişli dışındaki Bulgar hastanesi bitişiğindeki Bulgar Ruhban Mektebi olan binaya taşınmıştır. 9.8.1337 yılında da bu bina yandığından Beşiktaş'ta Paşa Mahallesi'nde Gazi Osman Paşa Mektebi'ne yerleştirilmiştir. Bir müddet sonra Halıcıoğlu Topçu Mektebi'nin mühendishane kısmına ve en nihayet Harbiye Nezaretinin Levazımatı Umumiye Çadır İmalâthanesinin Ahırkapı'daki binasına taşınmıştır.

[732] Mesut Aydın, *Milli Mücadele Döneminde TBMM. Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, s.200.
[733] DABCA., 230, 40/56, 8, 05.06.1933.

4.5.7. Maltepe İplik Fabrikası (Resim: 331,332)

Ne zaman icat edildiği bilinmeyen iplik 17. yüzyılın sonunda ciddi bir zanaat haline geldi. İpliği makinelerde düzenli ve seri bir şekilde üretme fikri İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Dokumacılık 20. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere'de yaygın bir sektördü. 1760 yılında iplik üretimi o kadar gelişti ki artık el ile iplik bükmeye gerek kalmamıştı. İlk iplik makinesi 1765 yılında Nomas Heyna (James Hargreasves) isimli bir İngiliz tarafından icat edilmiştir.[734]

Maltepe'de geçici olarak kendi uhdesinde bulunan arazi üzerine inşa olunacak iplik fabrikasının genel müdürü olduğu Uhuvet-i Osmaniye Halı Anonim Şirketi namına dair tahsis edilmesi Subhi Kamil Bey tarafından istenmiştir.[735] 1911 yılında Harem-i Şerif-i Hazret-i Nebevi'nin eski mühendislerinden Mehmed Fuad Efendi, halat, ip, sicim, kanaviçe, keten bezi üretimine mahsus bir fabrika kurmak ve yönetmek amacıyla merkezi İstanbul'da olmak üzere Osmanlı coğrafyasının diğer yerlerinde de şubeler açmak ve imal edilecek ürünler için "Osmanlı İpek ve Keten Eşya Anonim Şirketi" adı altında bir şirket kurması için elli yıllığına imtiyaz alır.[736] Kuruluşta her biri 10 Lira değerinde bin hisseden oluşan 10.000 Lira sermaye daha sonra 20.000 Liraya çıkarılmıştır.[737] Şirket ilk iş olarak 3 Mayıs 1911 yılında Maltepe'deki bu fabrikayı kurar.

Osmanlı İpek ve Keten Eşya Anonim Şirketi kurulduğu yıl içinde bir yılda Maltepe İplik Fabrikası'nı tamamlar. Kısa bir süre içinde imalata başlaması için keten ve kenevir gibi hammaddeleri satın almak üzere fabrikanın vefa hakkının verilmesi yoluyla 17 Eylül 1911 tarihinde toplanan olağanüstü genel kurul kararı doğrultusunda sermayenin dörtte bir oranında borç para alımına giderek[738] önce el tezgâhlarıyla üretime başlamış, İngiltere'deki Kombebar fabrikasından gönderilen makinelerin gelmesinden sonra seri üretime geçmiştir.

Maltepe İplik Fabrikası, 20. yüzyılın başlarına tarihlenen haritalarda[739] "halat fabrikası" olarak adlandırılmıştır. Fabrika günümüze gelememiştir.

[734] Selanikli Fazlı Necib, a.g.e., s.55,56.
[735] DABOA., ŞD., 86/28, H.21.07.1327/M.08 Ağustos 1909.
[736] DABOA., BEO., 3953/296474, H.03.11.1329/M.26 Ekim 1911.
[737] Cengiz Aslantepe, *Eski Tahviller ve Hisse Senetleri*, Kalkınma Bankası Yayını, Ankara 1993, s.81.
[738] *Osmanlı Anonim Şirketleri*, a.g.e, s.279.
[739] AK. Hrt.1328, R.1328/M.1912; AK.Hrt.3164, R.1334/M.1918

4.6. Kırtasiye Endüstrisi

4.6.1. Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikası/ Beykoz Kâğıt Fabrikası (Resim: 333-351)

Kâğıt 1799 yılına kadar el ile üretiliyordu. Bu tarihte Fransız Luiz Robert (Louis Nicolas) adlı bir kâğıtçı tarafından ilk kez kâğıt üretimi için bir makine icat edildi. İlk makinenin ağır ve yavaşlık gibi birçok eksiklikleri olduğundan 1803 yılında İngiltere'de Bryan Donkin adlı bir mühendis tarafından geliştirilerek daha sağlıklı kullanılacak hale getirilmiştir.[740]

Kâğıt imalinin devlet ekonomisi için çok önemli olduğu, İslâm memleketlerinin hiçbirinde kâğıt üretilmediği, Avrupa'dan (Düvel-i Efrenciye) gelen kalıp kâğıt olsa da devletin parasının dışarı çıkmayacağı, bir sene içinde İngiltere ve Flemenk kâğıtlarına muadil kâğıt yapabilmek için Şakir Efendi'nin gayretiyle hemen işe başlanılmasının sadece İrad-ı Cedid Hazinesi'nden değil Darphane-i Amire 'den de idare ve nezaret edilmesi ferman edilmiştir. [741] Fabrikanın çarklarını çevirecek su için, yerleşim yerine uzaklığı ve deniz yoluyla ulaşım kolaylığı için Beykoz, Değirmen Ocağı mevkii uygun bulunur.[742] Fabrika inşası hususunda hizmetleri beğenilen ve takdir edilen Garabet Kalfa (Balyan) ile kâğıt kalıplarını inşa ve ihtira eden kuyumcu oğlu Artin'in kâğıt tezgâhlarının demirleriyle çarkların millerini, cıvatalarını ve çuha aletini yapan demircibaşı çilingir Hezarfen Artin'in oğulları ile ikişer nefer hizmetkârları tekâliften muafiyeti, umur-ı zabitasına nezaret eden Kethüda Mustafa da hassa hasekiliği ile ödüllendirilmiştir.[743] İrve Deresi, Dereseki, Akbaba ve Tokatköy sularının toplanarak bu Kağıthaneye kanalize edilmesi, Akbaba Köyü'nde Hanife Hanım'ın uhdesinde olan un değirmenin sularının da yeni fabrikaya aktarılmasıyla değirmeninin olumsuz etkilenmesinden dolayı değirmen ve su bedeli olan yedi yüz elli kuruşun Hanife Hanım'a ödenmesi istenmiştir.[744]

1811 yılında Beykoz Kâğıt Fabrikasının ithal kâğıtlarla rekabet edememesi nedeniyle Sandal Bedesteni, sandalcılar ve bezzaz esnafına lazım olan kâğıt ihtiyacının bu fabrikadan giderilmesi istenir.[745]

1815 yılında fabrikada üretimin devam edebilmesi için Yahudi esnafın ucuz fiyatla sattığı kalitesi düşük kâğıda karşın bu fabrikada imal edilen kâğıtların cinsine göre indirim

[740] Selanikli, Fazlı Necib, a.g.e., s.75.
[741] DABOA.,C.İKTS., 2/85, H.07.12.1218/M.19 Mart 1804.
[742] DABOA., C.İKTS., 2/85, H.07.12.1218/M.19 Mart 1804, 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804.
[743] DABOA., CİT., 21/1023, 08.08. 1220/M.01 Kasım 1805.
[744] DABOA., C.İKTS., 22/1061, H.03.05.1220/M.30 Temmuz 1805.
[745] DABOA., C.DH., 2/51, H.27.11.1326/M.13 Aralık 1811.

yapılabileceği bu yolla da kâğıtçı esnafın bu fabrikanın kâğıtlarına yönlendirilmesi yönünde ilam çıkartılır.[746]

1817 yılında Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikasının Hassa başmimarı Ali Rıza Efendi tarafından tamiri için keşif yapılmıştır. [747]

Fabrika, ana bina, dökümhane, tokmakhane, çarkhane, paçavra ambarı, sergi mahali, iki büyük bölmeli havuz ve kasr-ı hümayundan oluşan büyük bir alana yayılıyordu. Fabrikanın Kirkor Kalfa, Barutçubaşı Simon Usta, Nikoli ve Neccar Marki kalfalar tarafından incelenmesi sonucu hazırlanan raporda, yapının büyük bir bölümünün tamir edilip yenilenmesi gerektiği, büyük ve küçük silindir çarkları, mengeneler, tokmaklı havanların bakıma muhtaç olduğu, eski suyollarının kâgir lağımlarının açık olan kısımlarına yeni kapakların yerleştirilmesi, sıvaların yenilenmesi, kâğıt kalıplarının yenilenmesi gerektiği belirtilir. Fabrikanın yönetimine ise Barutçubaşı Simon Efendi getirilmiştir.[748] Ancak, Simon Efendi'nin yönetimdeki aczi gerekçe gösterilerek yerine dört ay sonra Üsküdar Miri Darphane Müdürü Saib Efendi getirilir.[749] Devlet Arşivleri'nde 1863 yılına kadar herhangi bir yazışmaya rastlanılmayan fabrikanın bu yıllarda adı geçen belgelerde eski kağıthane ve harap halde bulunan bina[750] tabirlerinden fabrikanın bu yıllarda üretim yapmadığını öğreniyoruz.

Hattat Hafız Serkurena-yı Şehriyar-i Osman Efendi 28 Temmuz 1886 tarihli imtiyaz dilekçesinde, kaliteli bir kâğıt fabrikası için harap durumdaki kullanılmayan mum fabrikasının tüm birimleriyle birlikte yani kurulacak kâğıt fabrikasına tahsis edilmesi için doksan yıllığına imtiyaz talep etmiş, talep 4 Ağustos 1886 tarihinde Meclis-i Vükela'da incelenerek uygun görülmüştür. Talepte bulunulan doksan yıllık imtiyaz elli yıla düşürülerek, vergi muafiyeti ve rekabetten korunmak için bir ikinci fabrika açılmaması, fabrikanın devlet tarafından sürekli desteklenmesi talepleri kabul edilmiştir. [751]

Fabrikanın temeli 19 Haziran 1890'da atılmıştır. Serkurena Osman Bey, döneminde II. Abdülhamid'in başmabeyincisi olup Kur'an-ı Kerim'i matbaada basma izni alan ilk kişi, Matbaa-yi Osmaniye'nin de kurucusudur. Osman Bey İngiltere'den bir sermayedar grubu ile anlaşarak kurduğu Ottoman Paper Manifacturing Company Limdet Şirketi'nin idare meclisi

[746] DABOA., C.İKTS., 32/1584, H.28.03. 1230/M.10 Mart 1815.
[747] DABOA., CA. İKTS, 25/1216, H.29.08.1232/M. 14 Temmuz 1817, Selman Can, *Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul 2010, s.54.
[748] DABOA.,C.ML., 143/4, H.02.04.1237/M.27 Aralık 1821.
[749] DABOA., C.ML., 584/12, H. 03.07.1237/M.26 Mart 1822.
[750] DABOA., İ.DH., 513/34913, H.16.04. 1280/M.30 Eylül 1863.
[751] DABOA., MV., 11/37, H. 04. 11.1303/M.04 Ağustos 1886.

reisi ve imtiyaz sahibi vekili, dönemin önemli bankerlerinden Leonidas Zarifis idi. Şirketin kurulmasından sonra Osman Bey'in ölmesiyle birlikte yerine şirketin varisleri olarak oğulları Ali Cevad Bey ve Ömer Bey geçmiştir.

Fabrikanın yer seçimi görevi Zahire Nazırlığı'na verilmiş olup yapılan tetkikler sonucunda Beykoz Hünkâr İskelesi ve Akbaba Kariyesi arasındaki Değirmen Ocağı mevkii belirlenmiştir.

İngiliz Masson Scott firmasına sipariş verilen dört kâğıt üretim makinesinin ödenmesi ile ilgili Osman Efendi'nin hisse senetleri ilgi görmemesi, makine siparişi verilen firmaya taksitlerin ödenmemesine sonucu, fabrikanın altı ay boyunca Masson Scott firmasına çalışması üzere anlaşma yapılarak, 22 Ocak 1893 yılında kâğıt üretimine başlanılmıştır. Hamidiye Kâğıt Fabrikası-Ottoman Paper Manufacturing Company Limited isimli bir şirket çatısı altında Londra'da ve İstanbul'da olmak üzere iki idare meclisi bulunana yönetim şemasında, İstanbul'daki beş üyenin üçü, Londra'da ise meclis üyelerinin tamamı İngiliz'di.[752]

Beykoz'daki Kâğıt Fabrikasının yabancı kâğıtlar ile rekabet edememesi sebebiyle Sandal bedesteni, sandalcılar, tülbentçi ve bezzaz esnafına lazım olan kâğıtların da buradan satın alınmaları için ferman-ı ali çıkartılmıştır.[753] Beykoz Kâğıt Fabrikası imalatının devamı için yapılacak işlemlere ait takrir hazırlanmıştır. 1891 yılında ise devlet dairelerinin ihtiyacı olan kâğıtların Beykoz'daki kâğıt fabrikasından satın alınacağından, ihtiyaç duyulan kâğıt örneklerinden birer adet gönderilmesi istenmiştir.[754]

1893 yılında gerek binası gerekse makinelerinin mükemmel derecede iyi olduğu ve bunun da takdir edilecek bir durum olduğu belirtilerek, fabrikanın harcamalarının arzu edilenin üzerinde olması halinde bir takım Musevi kâğıt tüccarının adi ve ucuz kâğıt satışıyla rekabete geçeceği, fabrikanın bu şartlar altında daha fazla çalışamayacağı ve dolayısıyla kapanacağı mevzubahis olduğundan devlet ile vilayette sarf olunan kâğıtların bu fabrikadan alınması ferman edilmiştir.[755] Aynı yılın Ağustos ayında ise kamu kurumlarında kullanılacak kâğıdın Beykoz'da açılan kâğıt fabrikasından satın alınması bildirilmiş ise de, Avrupa'dan getirtilmiş ve gümrük harcından dolayı alıkonulmuş makine ve edevat verilmedikçe fabrikanın faaliyete geçmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir.[756] Özel imtiyazlı bir şirket tarafından yaptırılan kâğıt

[752] Osman Ersoy, *XVIII ve XIX Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s.52.
[753] DABOA., C.DH., 51/83, 27.11.1326/13 Aralık 1911.
[754] DABOA., DH.MKT., 2047/131,H.13.07.1310/M.31.Ocak 1893.
[755] DABOA., İ.HUS., 8/14, H.06.07.1310/M.24 Ocak 1893; DH.MKT., 2047/131, H.13.07.1310/M.31 Ocak 1893.
[756] DABOA., DH. MKT., 47/19, H. 09.02.1311/M.22 Ağustos 1893.

fabrikasının satışa çıkartılması üzerine 1894 yılında Serasker Mehmed Rıza tarafından Sultan'a sunulan takrirde, fabrika uzun süreden beri kapalı olsa da fabrika yapısı makine alet ve edevat bakımından bir birikime sahip olması nedeniyle devlete kazandırılması gerektiği belirtilir.[757] 1908-1911 yılları arasında kapalı olan fabrikanın[758] birikmiş emlak vergi borcu nedeniyle satışa çıkarılması [759]üzerine fabrikanın meclis üyelerinden İngiliz Edvin Pears Şura-yı Devlet'ten yürütmenin durdurulmasını istemiştir.[760] Maliye ve Nafia Nezareti, Maarif Dairesi'nin fabrika için yıllık iki bin lira civarında olan verginin fazla olduğu ve makul seviyeye indirilmesi gerektiğini belirtmesi sonucu, kuruluşundan beri bir yıldan fazla üretim yapmayan fabrikanın birikmiş vergi borcunun silinmesini uygun görmüştür.[761] 1910 yılında kapalı olan kâğıt fabrikası için belirlenen fiyatın indirilmesi ve imtiyaz mukavelenamesinin ilgililer tarafından uygun görüldüğü takdirde diğer anonim şirketler mukaveleleri ile kıyas yapılarak düzeltilmesi istenmiştir.[762]

1. Dünya savaşında İngilizlerin ülkeyi terk etmesi sonucu fabrikayla ilgilenen kimsenin olmaması nedeniyle 13 Haziran 1915 ve 13 Temmuz 1915 tarihlerinde imtiyaz durumu Şura-yı Devlet'te görüşülmüştür. Nihayetinde Meclis-i Vükela 25 Temmuz 1915 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda fabrikanın âtıl halde olması, içindeki makineler, alet ve edevatın çürümeye bırakılması ve genel kurulun hukuki dayanağı da eklenerek imtiyazın feshine karar vermiştir.[763] İstanbul'un işgali sırasında müttefikler fabrikayı savaş malzemesi yapmak üzere istemiş, bu istek devlet tarafından kabul görmüş, 6 ay gibi kısa bir sürede, üstelik yabancı bir firma için çalışan fabrika parçalanarak ortadan kaldırılmıştır.

1893 yılında kâğıt üretimine başlayan Osmanlı'nın bu son kâğıt fabrikası yedi ay üretim yaptıktan sonra biriken vergi borçları, maddi olumsuzluklar ve anlaşmazlıklar nedeniyle âtıl duruma gelmiş, şirket ortağı İngiliz Edwin Pears'ın fabrikayı tekrar açma çabaları sonuçsuz kalmış, Birinci Dünya Savaşı sırasında da büyük umutlarla kurulan fabrika, imtiyaz hakkı feshedilerek kapatılmıştır.

[757] DABOA., YPRK.ASK., 98/30, H. 07.11. 1311/ M.12 Mayıs 1894.
[758] DABOA., BEO., 3918/293810, H.23.07.1329/M.20 Temmuz 1911.
[759] DABOA., ŞD., 1230/39, R.29.04.1326/M.12 Mayıs 1910.
[760] DABOA., ŞD., 39/29, R.29.04.1326/M.12 Mayıs 1910.
[761] DABOA., ŞD., 475/12, H.05.07.1328/M.12 Temmuz 1910.
[762] DABOA., BEO., 3806/285435, H.17.09.1328/M.22 Eylül 1910.
[763] DABOA., İ.MMS., 198/ 20, H.12.09.1333/M.25 Temmuz 1915.

4.6.2. Matba-i Amire Damga Matbaası/Darüttıbaa (Resim: 352-360)

İstanbul'da ilk matbaa Fatih Sultan Mehmed zamanında Beyazıt civarında açılmıştı. Zamanla yetersiz gelen bina Tavşantaşı'nda Mahmud Bey'e ait arsada yeni bina inşa edilerek buraya taşındı. 1707 yılına kadar darphane olarak kullanılan bina 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar burada hizmet verdi. Beyazıt civarında çıkan bir yangından zarar gören matbaa Topkapı Sarayı birinci avlusundaki Aya İrini Kilisesi'nin yakınında yapılan binalara 1727 tarihinde taşınır.

Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa zamanında yapılmış olan zamanımızdaki darphane binası 1835 tarihinde II. Mahmud döneminde ıslah edilmiş, yapılara bir matbaa ve bir de hünkâr dairesi eklenmiştir.

Darphanenin kapısının ve hünkâr dairesi üzerinde yer alan manzume Pertev Paşa'ya ait olup, yazılarını ise Yesarizade İzzet Efendi yazmıştır. Darphane kapısı üzerindeki kitabe kaynaklarda geçtiği gibi[764] tamir kitabesi olmayıp buraya taşınmış bir kitabedir. Zira Devlet Arşivleri'ndeki bir belgede, Süleymaniye'deki eski matbaa-i amire binasının kapısı üzerinde bulunan Sultan Mahmud Han'a ait tuğralı kitabenin mermer sütunu ile birlikte Matbaa-i Amire Müdürlüğü binasının iç kapısına konulmasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir.[765]

İstanbul Darphanesinde darp eylemi 1841 yılına kadar çekiç ile yapılırdı. 1842 yılında Balancier- Rakkas usulü makine, 1853 yılında da Presse Monınaitere makinesi konmuş, 1908 yılında da üç yeni makine daha ilave edilmiştir.

İncelenen belgelere göre, 1908'de Matba-i Amire'nin tamiri için keşif yapılması ve raporunun gönderilmesi istenir.[766] 1912 tarihli bir belgede ise tamire ilişkin keşif raporunun gönderildiği bildirilir.[767] Yapılar bütününüde, damga matbaası, dizgi, baskı, klişe, galvanoplasti ve cilt atölyeleri bulunmaktadır. Kurum, 1845 yılından 1933 yılına kadar müstakil müdürlük olarak hizmet vermiştir.

Damga Matbaasının, Duyun-i Umumiye İdaresi'ne bağlı olduğu bilinmektedir.[768] Matbaada, harç pulları, milli müdafaa, uçak pulları, cezaevleri pulları, çeşitli bandroller, nüfus ve ikamet cüzdanları, kira konratnameleri, noter evrakları ve devlete ait önemli evraklar basılmıştır.

[764] Hakkı Göktürk, "Darphane ve Damga Matbaası", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul 1966, s.4238.
[765] DABOA., MF.MKT., 1170/50, H.29.04.1329/M.29 Nisan 1911.
[766] DABOA., MF.MKT., 1075/7, H.05.08.1326/M.02 Eylül 1908.
[767] DABOA., ML.EEM., 1106/4, H.28.06.1330/M.14 Haziran 1912.
[768] DABOA., DH.MKT., 561/22, H.12.05.1326/M.12 Haziran 1908.

Damga Matbaası binası II. Mahmud döneminde inşa edilmiş olup bu işlevini matbaanın bu alandan başka bir alana taşındığı 2011 tarihine kadar devam ettirmiştir. Yapı, Fatih ilçesi, Cankurtaran Mahallesi Sur-u Sultani içinde 2 ada, 40 parselde yer almaktadır. Matbaa, farklı zamanlarda inşa edilmiş 5 özgün yapı ile 3 sonradan yapılan yapılardan meydana gelmektedir. Kare formundaki havuzlu bir avlu etrafında şekillenen yapı kompleksinin üzeri tonozlarla kapatılmış olup tonozun üzeri de ahşap strüktürlü çatı ile kapatılmıştır.

Matbaa, metal eritme atölyeleri, baskı atölyeleri, paketleme, cilt atölyesi, terzihane, pul ambarı, santral, tamir atölyesi, kalorifer dairesi, soyunma odaları, tuvaletler, güvenlik, mutfak, kıymetli kâğıt deposu, depolar, atık kâğıt deposu vb. gibi birimlerden meydana geliyordu.

Pencereleri, dikdörtgen formda, taş söveli ve lokma demir parmaklıklıdır. Pencerelerin hemen üzerinde kat silmesi, pencere üst söve arasında taş kabartma söve genişliğinde bir düzenleme ile cephe hareketlendirilmiştir. Çatıya geçişte saçak altları iç bükey formda sıva ile düzenlenmiş olup sade bir görünüm arz eder.

4.6.3. Matbaa-yı Bahriye/Bahriye Matbaası (Resim: 361-366)

1867'de Osmanlı'da Bahriye Nezareti'nin kurulmasıyla denizcilikte ilerleme sağlanmış, devletlerin denizcilikle ilgili yayınlarının Osmanlı bahriye öğrencilerine okutulması amacıyla da 1880'de kurulan "Tercüme Komisyonu"nun tercüme ettiği yayınların Osmanlıca basımları için bir matbaanın kurulması gerekli görülmüştür.

Matbaanın eski mühründe yer alan tarihe göre matbaanın kuruluşunda H.1297/M.1881-1882 tarihi ağırlık kazanmaktadır.[769]

Matbaanın hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte matbaa ve kütüphane binasının 1891 yılında onarım geçirdiği ve[770] 1899 yılında da söz konusu mahallere eklemeler yapıldığı bilinmektedir.[771]

Matbaanın elektrikle çalışan motoru iki yüz seksen kilo bakır karşılığında Viyana'daki Siemens Fabrikasından getirtilmiştir.[772] Matbaanın kurulmasıyla beraber teknolojik olarak gereksinim duyulan tüm alet ve edevat da alınmıştır. 1903 yılında ise mükemmel bir dereceye ulaşan matbaada mecmua, kitap, haritaların yanı sıra Bahriye Nazırlığına bağlı birimlerin ihtiyacı olan resmi evrak ve defterler de basılmaya başlandığı görülmektedir.[773]

1894 yılında İstanbul basınında çıkan Bahriye Matbaasında Kur'an-ı Kerim basılacağı haberleri üzerine Kur'an-ı Kerim basma hakkının maarife ait olduğu, Bahriye Matbaasında basılmasının engellenmesi, basım hakkının maarife iade edilmesi gerektiği belirtilse[774]de konunun 1902 yılında tekrar gündeme gelmesi üzerine[775]ancak 1907 yılında Bahriye Matbaasında Kur'an'ı Kerim basılmasına izin verilir.[776]

Matbaada makine dairesi, depo, atık deposu, muhasebe kalemi, hattat odası gibi birimler yer alıyordu. 1914 yılına kadar Bahriye Nezareti bünyesinde hizmet veren matbaa bu tarihten sonra 4.Daire'ye (Levazım ve Mukavelat-ı Tahsisat) bağlanmıştır

Matbaa I. Dünya Savaşı'nda da faaliyetine devam etmiş bu dönemde matbaada çıkan bir yangında harita kısmı ve klişe bölümü yok olmuş, yangın yapıya büyük zarar vermiştir. Uzun

[769] Hüsnü Tengüz, *Deniz Basımevinin Tarihçesi*, İstanbul (tarihsiz) s.73.
[770] DABOA., İ.ŞD., 109/6529, H.21.01.1309/M.27 Ağustos 1891.
[771] DABOA., BEO., 1406/105436, H.19.07.1317/M.23 Kasım 1899.
[772] DABOA., BEO., 4461/334565, H.06.06.1335/M.30 Mart 1917.
[773] DABOA., BEO., 2160/161920, H.11.06.1321/M.04 Eylül 1903.
[774] DABOA., MF.MKT., 194/15, H.16.07.1311/M.23 Ocak 1894.
[775] DABOA., Y.MTV., 231/31, H.06.03.1320/M.13 Haziran 1902.
[776] DABOA., Y.MTV., 302/116, H.20.08.1325/M.28 Eylül 1907.

yıllar yangının izlerini silemeyen matbaa Cumhuriyet döneminde yapılan ilave ve eklemelerle kurtarılmıştır.

Beyoğlu ilçesi Camii Kebir Mahallesi 1072 ada, 4 parselde yer alan bina uzun yıllar Kuzey Deniz Saha Komutanlığı'na tahsis edilmişken, günümüzde boşaltılmış durumdadır.

4.6.4 Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası (Resim: 367,368)

Fatih ilçesi, Sirkeci, Marpuççular Caddesi'nde Nikolai Seferoğlu tarafından kurulan fabrikada çeşitli kalitede ve standartlarda sigara kâğıdı üretilmiştir. Fabrikanın sigara kâğıdı üretimi genellikle yurt dışından gelen ham kâğıdın biçimlenmesi, paketlenmesi ve üzerine marka koyan bir matbaa şeklinde idi. Nikolaki Seferoğlu adlı girişimci ile ilgili Devlet Arşivleri'nde bulunan belgelerden birinde sigara kâğıdı kaplarının üzerine koyacağı üç adet markanın tescili için başvuru yapıldığı[777] ancak markalardan birinin uygun görülüp diğer ikisinin değiştirilmesi istendiği anlaşılmaktadır.[778] Bu arada patenti Onnik Markusyan ve Artin Bağcıyan'a ait sigara kâğıdının Nikolaki Seferoğlu tarafından taklit edildiği ve kendilerini zarara uğrattığı gerekçesiyle Nikolaki hakkında tahkikat başlatılması da istenmiştir.[779] Daha sonraki yazışmalardan tescil edilen markasının kullanılmasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.[780]

Marpuççular Küçük Yıldız Han'daki bu imalathanesinde tipograf ve litograf matbaası açmak için de ruhsat talebinde bulunmuştur.[781] Bir yıl sonra matbaasını Sabuncu Han'a taşımasında[782]bir sakınca görülmemiş ancak fabrikanın taşınması gerçekleşmemiştir.

Başta Bafra ve İpek sigara kâğıtları olmak üzere üretimini uzun süre devam ettiren fabrika, önceleri gaz daha sonra da benzinle çalışan muharrik güçlü motorlarla uzun zaman üretimini sürdürmüştür. 1926 yılında fabrikanın kurucusu Seferoğlu Nikolaki'nin tüketici vergisi vermemek amacıyla sigara kâğıdı kaçırdığı gerekçesiyle mahkeme kararıyla Nikolaki'den alınacak paradan hizmeti geçmiş kişilere ikramiye verilmesi kararlaştırılmıştır.[783]

1926 yılında Ticaret Odası kayıtlarında ikinci sınıf tüccar olarak N. Seferoğlu'nun kaydı bulunmuş olup imalathanenin, İstanbul Ketenciler'de yer aldığı ve sigara kâğıdı üreticisi olduğu belirtilmiştir.[784]

---

[777] DABOA., ZB., 361/2, H.01.01.1317/M.12 Mayıs 1899.
[778] DABOA., ZB., 361/15, H.12.03.1317/M.21 Temmuz 1899.
[779] DABOA., DH.MKT., 2429/80, H.26.07.1318/M.19 Kasım 1900.
[780] DABOA., ZB., 361/88, H.20.01.1318/M. 0 Mayıs 1900.
[781] DABOA., ZB., 325/34, H.03.06.1324/M.23 Ağustos 1906
[782] DABOA., ZB., 330/87, H.04.12.1324/M.19 Ocak 1907.
[783] DABCA., 30-18-1-1, 20/50, 18, 04.Ağustos.1926.
[784] *Dersaadet/İstanbul Ticaret Odası'nda Kayıtlı Olan Bankerler, Tüccarlar ve Komisyoncuların İsimleri (1926)* Çev. Zekeriya Kurşun, İTO. Yay. İstanbul 2008, s.51.

4.6.5. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniye (Resim: 369-373)

1726 yılında İbrahim Müteferrika ve Mehmed Said Efendi'nin kurduğu matbaayı 1797 yılında kurulan Mühendishane Matbaası, 1803 yılında kurulan Üsküdar Matbaası, 1831 tarihli Bab-ı Seraskeri, Takvimhane-i Amire, 1835 yılında Harbiye, 1846'da Mekteb-i Tıbbıye-i Adliye matbaaları takip eder. Devlet veya vakıf eliyle kurulan bu matbaalar dışında özel sektörün kurduğu matbaalar önem arz etmektedir.

En önemli özel matbaaların başında gelen Matbaa-yı Osmaniyenin kurucusu Ser Kurena Osman Bey saraydaki görevinden ayrılmasından hemen sonra, 1869 yılında Osmanlı'nın o dönemdeki en büyük matbaasını kurmuştur.

Matbaa, Çemberlitaş'ta inşa edilen binaya taşınmadan önce Sultanahmet ve Beyazıt semtlerinde birkaç yerde faaliyete başlamıştır. Daha sonra Vezirhan'ın karşısında 1883 yılında da Süleyman Paşa Hanı yakınındaki bir yerde bir matbaa ve hurufat makinesi ile matbaacılık faaliyetini yürütmüştür.[785] Matbaa-i Amire'de boşa çıkan huruf tezgâhı geçici olarak Osman Bey'e verilmişti.[786] Osman Bey daha sonraki aşamada matbaanın imtiyaz sahibi Cevat Bey aracılığı ile Avrupa'dan getirttiği matbaa makinesi, alet edevat,[787]ve mürekkep verniği[788] gibi özellikle Almanya'dan getirtilen[789] malzemelerle birlikte Çemberlitaş'taki matbaayı geliştirerek ülkenin en gelişmiş matbaası haline getirmiştir.

Matbaa'nın sahibi Osman Zeki Efendi 18 Aralık 1888 tarihinde Nur-u Osmaniye Camii yakınındaki matbaası için[790] ruhsat yenilemesi talebinde bulunur. Talepte, ruhsatnamenin Matbaa-i Osmaniye adına tashih ve değiştirilmesi konusunun Zaptiye Nezaretince değerlendirilmesi istenir.[791] 7 Şubat 1889 tarihinde Osman Bey'in matbaasının ikinci tescili yapılır.[792]

---

[785] Ali Birinci, *Ser-kurena Osman Bey'in Hikâyesi ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal*, Mütefferika, Yaz 2011, Ayrı Basım, s.9.
[786] DABOA., MF.MKT. 73/9,H.12.01.1299/M.04 Aralık 1881.
[787] DABOA., DH., MKT, 488/51,H.17.01.1320/M.26 Nisan 1902.
[788] DABOA., DH.MKT., 510/6,H.14.02.1320/M.23 Mayıs 1902.
[789] DABOA., DH.MKT., 561/26,H.12.05.1320/M.17 Ağustos 1902. Ayrıca bkz. DH.MKT., 572/40, H.01.06.1320/M.5 Eylül 1902; DH.MKT., 710/45,H.21.02.1321/M.19 Mayıs 1903; DH.MKT., 716/37, H.03.03.1321/M.30 Mayıs 1903; DH.MKT., 780/20, H.29.07.1321/M.21 Ekim 1903; DH.MKT., 801/26, H.24.09.1321/M.14 Aralık 1903; DH.MKT., 818/57,H.20.11.1321/M.07 Şubat 1904.
[790] Burada Osman Zeki Efendi'nin bu matbaadan başka bir matbaasının daha olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Devlet Arşivleri'ndeki başka bir belgeden Matbaa-i Osmaniye Matbaası'nın Süleyman Paşa Hanı'nda faaliyet gösterdiği görülür. DABOA., MF.MKT., 80/97, H.08.07.1300/M.15 Mayıs 1883.
[791] DABOA., DH.MKT., 1575/94, H.14.04.1306/M.18 Aralık 1888.
[792] DABOA., DH. MB., 2944/3, tarihsiz.

İncelenen yazışmalara göre, Mısır'da Matbaa-i Osmaniye adı ile yeni bir matbaa açılması ve bunun gibi teşebbüslere izin verilmediği görülmektedir.[793]

1890 yılında Osman Bey'in ölümünden sonra matbaa, oğulları Cevat ve Saim Beyler tarafından işletilmiştir. 1902 yılında devletin tüm matbaa işlerini yapan matbaa Saim Bey'in ölümü üzerinde kapatılıp, yıktırılarak yerine geliri Darüşşafaka'ya bağışlanan Çemberlitaş Şafak Sineması binası yapılmıştır.

Matbaa binası Çemberlitaş'ta Divanyolu Caddesi, Peykhane Sokağı, Taşçıdirek Çeşmesi Sokaklarının arasında 240 ada, 7 parselde oldukça gösterişli bir yapı olarak inşa edilmişti. Matbaa kare plân şemasında kâgir malzeme ile iki katlı olarak yapılmıştı. Yapıya Divanyolu Caddesi'ne açılan yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapının sağında ve solunda simetrik olarak sıralanan dörder tonozlu mekân yer almaktaydı. Peykhane Sokağı'na bakan cephede ebatları ön cepheden daha küçük yedi tonozlu mekân, Taşçıdirek Sokağı'na bakan cephede de üç tonozlu mekân vardı. Cephelere bakan tonozlu mekânların her sokağa açılan kapılarının yanı sıra bütün cepheler; Divanyolu Caddesi'ndekiler dikdörtgen formda, diğer cephelerde ise her katta yer alan yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılmıştı. Yapının üzeri giriş kapısı aksında "T" oluşturacak şekilde camla kaplı olup aydınlık açıklığından ışık almaktaydı. Yapının arka aksı ise boydan boya ortası aydınlık feneri şeklinde düzenlenmiş, üzeri iki yöne meyilli bir çatı ile kapatılmıştı. Ön taraflardaki mekânlar ise teras şeklinde düzenlenmiş olup teras araları ise babalarla destekli taş korkuluklarla çevrilmiştir.

[793] DABOA.,İ.MTZ(05), 31/16, H.29.01.1320/M.08 Mayıs 1902.

4.6.6. Ahmet İhsan Matbaası (Resim: 374-385)

Ahmet İhsan Efendi 1890 yılında Tophane Müşirliği'ndeki memuriyetinden ayrılarak Âlem Matbaası'nın sahibi Mustafa Efendi ve Asım Efendi ile birlikte Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı Basımevi'ni kurmuştur. Daha sonra gittiği Avrupa'da yaptığı incelemelerin ertesinde matbaasını Avrupa tarzı aletlerle donatarak, Osmanlı coğrafyasında ilk defa çinkografi ile klişehanesi olan matbaayı kurmuştur. Matbaanın açılışı 1890 yılında gerçekleşir. Matbaanın açılışından bir yıl sonra da Servet-i Fünun dergisi kurulur.[794] Matbaa binası önce Sirkeci'deki Ebusuud Caddesi'nden Zaptiye Caddesi'ne, oradan Bab-ı Ali binasının hemen karşısındaki binaya[795] en sonunda da Nuruosmaniye Caddesi'nde kendi yaptırdığı binaya taşınır.

27 Ocak 1892 tarihinde Servet-i Fünun Gazetesi muharriri ve müdürü Ahmet İhsan Bey'e gazetenin imtiyazının verilmesi için gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir.[796] 8 Mart 1892 tarihinde ise tüm kurallara uymak koşuluyla gazetenin imtiyaz hakkı Ahmed İhsan Bey'e verilir.[797] 1892 yılında imtiyaz sahibi olduğu Resimli Servet-i Fünun Mecmuası için tab edilecek resimlerin İstanbul'da yapılması ve bu alanda ustalar yetiştirmek üzere Avrupa'dan bir usta getirtilerek, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hakka sınıfı oluşturulması görevinin gazetenin imtiyaz sahibi Ahmed İhsan'a verilmesi ister. [798] Ahmed İhsan Bey 1893 yılında cam üzerine resim hakk ve tabını öğrenmesi için matbasında çalışan bir ustayı Fransa'ya gönderir.[799] 1903 yılında ise Matbaası için gerekli makineyi ve edevatı Almanya'dan getirmiştir.[800]

Servet-i Fünun Dergisi'nin yönetimini ayırarak matbaa yönetimini ortakları Mustafa Efendi ile Asım Bey'e bırakır. Ancak birkaç sene sonra ortaklarının kötü idaresi sonucu iflasın eşiğine gelen matbaayı da satın alarak dergi ile matbaayı birleştirerek Ebusuud Caddesi'nden Servet-i Fünun idaresinin olduğu Eski Zaptiye Caddesi 78 numaralı özel yerine taşınarak kitap, defter, risale, kartvizit vesaire gibi geniş bir yelpazede üretim yapmaya başlar. [801] Bu binanın da zamanla yeterli gelmemesiyle, Büyük Postane'nin arkasındaki yeni caddeye şube açılmıştır.

[794] *Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun*, İstanbul R.1328/M.1912.
[795] DABOA., DH.MKT., 1147/43, H.03.01.1325/M.16 Şubat 1907.
[796] DABOA., DH.MKT., 1915/105, 26.06.1309/M.27 Ocak 1892.
[797] DABOA., DH.MKT., 1930/12, H.08.08.1309/M.08 Mart 1892.
[798] DABOA., DH.MKT., 1909/112, H.11.06.1309/M.10 Şubat 1892.
[799] DABOA., İ.HUS., 12/53, H.21.11.1310/M.06 Haziran 1893.
[800] DABOA., İ.HUS., 109/89, H. 21.06.1321/M.14 Eylül 1903.
[801] Servet-i Fünun, S.331, 15 Temmuz 1897, s.2.

Şirket 1897 yılında sonra Matbaa-i Ahmed İhsan adı altında hizmet vermeye devam eder.[802] Daha sonra düştüğü darboğazdan kurtulmak için şirkete aldığı ortaklarla, şirketin ismi Ahmed İhsan ve Şürekâsı Adi Komandit Şirketi olur. Cumhuriyet döneminde ise 1929 yılında Viyana Kâğıt Fabrikasının da katılımıyla Ahmet İhsan Matbaası Limited Şirketi haline dönüşmüştür.

Ahmet İhsan1891 yılında gümüş liyakat madalyasıyla,[803] 1910 yılında da İstanbul Maarif Müdürü Ali Reşad Bey ile birlikte Osmanlı basınına ve maarifine katkılarından dolayı ikinci dereceden maarif nişanı ile taltif edilirler.[804]

Yeni matbaa binası, Eminönü Molla Fenari Mahallesi, Türbedar Sokak, 294 ada, 11 parselde 12 ve 14 kapı sayılı yerde eski Mekteb-i Mülkiye binasının karşısında idi. Sokağa bakan cephesi 27.30m.x 19.90m. ölçülerinde olup, 34m²lik bölümü bahçe olarak bırakılmıştır. Yapı 543 m²lik bir alanda yer almaktaydı. Bina kagir olup, katlar demir pudrelli siman arma olarak, yapının doğramaları ise demir, merdivenler dahil tamamı taştan yapılmıştır. Çatı ahşaptır, yapının başka bölümlerinde ahşap kullanılmamıştır. Yapıda süsleme bulunmamaktadır. Tam bir fabrika olarak inşa edilen matbaa idare ve atölyeler olmak üzere iki daireden oluşmaktaydı. Binalar birbirine demir köprü ile bağlanmıştı. Araları ise demir camekânlarla kaplıydı. İdare kısmının birinci katı, müdürlük, muhasebe, vezne, abone işlerine tahsis edilmişti. İkinci kat ise heyet-i tahririye ve müdüriyet dolapları ile evrak deposuna ayrılmıştı. Üçüncü kat özel dairelerden, elektrik işleri, fotoğraf, çinkograf atölyeleri için kullanılmaktaydı. Asıl atölyeler kısmının birinci katı makinelere, ikinci katı mücellithane, dökümhane olarak, üçüncü katı mürettiphanelere ayrılmıştı.

Makine dairesinde 26 beygirlik, 10 beygirlik iki büyük gaz motoru, 95 amperlik bir dinamoyu çevirerek bütün matbaayı 350 elektrik ampulü ile aydınlatılmıştı. Mücellithanede keski, zımba, ıstampa, yaldız makineleri ile zarf katına ait makine olup dökümhanede her türlü kurşun kalıplar dökülürdü. Litograf makineleri son teknoloji olup yanlarında zamk aleti de vardı.

Çinkograf atölyesi de son sistem alet ve edevatla donatılmış, fotoğraf ve resimden çinko üzerine elektrikli projeksiyon ile kalıp üretecek kalitede olup matbaanın müstahdemini 80 ile 120 kişi yapmaktaydı.

14.04.2020 tarihinde yerinde yapılan incelemede yapının otel olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde yapılan

[802] Ahmed İhsan, (1912), a.g.e., s.4.
[803] DABOA., İ.D.DH., 1264/99380, H.11.07.1309/M.10 Şubat 1892.
[804] DABOA., BEO., 2831/287261, H.01.12.1328/M.04 Aralık 1910.

incelemede taşınmaza ilişkin K.1821 numaralı dosyada ise yapının rölöve ve restitüsyon projelerinin 18.04.2007 tarihinde bölge kurulunun 1294 sayılı kararıyla uygun bulunduğu görülmüştür. Yapılan incelemede yapının tüm yazışmalarda ve statik raporlar da dahil olmak üzere Ahmet İhsan Matbaası binasından bihaber olunduğu görülmüştür. Dosyanın tamamında bu isme ve ibareye rastlanılmaması oldukça düşündürücüdür.

4.6.7. Malumat Matbaası/ Artin Asaduryan Matbaası (Resim: 386,387)

Şirket-i Mürettebiye Matbaası Müdürü Artin Asaduryan Efendi bir matbaa satın alarak adını Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası olarak değiştirilmiştir. Asaduryan Efendi aynı zamanda Mürüvvet Gazetesi'nin de imtiyaz haklarını elinde bulunduruyordu.[805] Malumat isimli bir gazete çıkarmak için talepte bulunmuştur.[806] Padişahın iradesiyle çıkarmak istediği Malumat risalesine izin verilmiştir.[807]1 Mart 1896 yılında Malumat Gazetesi'nin "müsaver" olarak yayınlanmasına ruhsat verilir.[808] Malumat Gazete'sinin matbasının açılması ise 25 Ekim 1896 tarihinde gerçekleşir.[809] Artin Asaduryan Efendi 1896 yılında Malumat Gazetesi'nin imtiyaz hakkını Mehmet Tahir Efendi'ye devretmek ister ama ilk anda muvaffak olamaz.[810] Ancak bir müddet sonra Malumat Gazetesi'nin sahibi ve imtiyaz hakkını eline alan Tahir Bey Almanya'dan buhar makineleri getirerek matbaayı geliştirir.[811] Tahir Bey 11 Ocak 1898 tarihinde derece-i terfi rütbesi,[812] aynı yıl içinde Yunan Muharebe Madalyası[813] ve gümüş imtiyaz madalyası,[814] 1902 yılında ise altın liyakat madalyası ile ödüllendirilir.[815] 1926 yılında vefat eder.

Tahir Efendi'nin direktörlüğünde çıkartılan edebi, fenni ve siyasi mecmua Malumat 1311-1319 tarihleri arasında sekiz yıllık zaman zarfında 423 sayı çıkartmıştır. Malumat'ın basıldığı matbaa günümüze gelememiştir. Ancak derginin 68. sayısında yayınlanan bir fotoğrafta[816] matbaanın Bab-ı Ali Caddesi tarafından görünüşü yer almaktadır.

Matbaanın olduğu bina dikdörtgen plân şemasında bir zemin ve iki normal kattan oluşmakta olup kâgir malzeme ile inşa edilmişti. Yapıya Bab-ı Ali Caddesi'ne bakan yuvarlak kemerli dikdörtgen formda iki kapı ile giriş sağlanıyordu. Kapıların sağında ve solunda mağaza vitrini, birinci kat yine aynı sokağa bakan dikdörtgen formda 6 giyotin pencere ile bir kat silmesiyle birbirinden ayrılan ikinci kat aynı tarzda altı pencere ile aydınlatılmıştı. Yapının köşeleri taş

[805] DABOA., DH.MKT., 172/44, H.06.08.1311/M.12 Şubat 1894.
[806] DABOA., BEO., 248/18567, H.17.01.1311/M.31 Temmuz 1893.
[807] DABOA., MF.MKT., 181/9, H.03.03.1311/M.14 Eylül 1893.
[808] DABOA., Y.A.RES., 78/22, H.16.09.1313/M.01 Mart 1896.
[809] DABOA., İ.HUS., 50/126, H.18.05.1314/M.25 Ekim 1896.
[810] DABOA., MF.MKT., 305/57, H.03.09.1313/M.17 Şubat 1896.
[811] DABOA., İ.RSM., 8/6, H.17.10.1315/M.11 Mart 1898.
[812] DABOA., İ.TAL., 127/81, H.17.08.1315/M.11 Ocak 1898.
[813] DABOA.,İ.TAL., 131/54, H.14.09.1315/M.06 Şubat 1898.
[814] DABOA., İ.TAL., 134/55, H.29.11.1315/M.21 Mayıs 1898.
[815] DABOA., İ.TAL., 272/92, H.18.11.1319/M.26 Şubat 1902.
[816] Malumat, R.23 Kanun-i sani 1312/M.4 Şubat 1897, No:68,s.394.

malzeme ile yarım sütun şeklinde pahlanmış, üst örtüsü iki yöne meyilli kırma çatı ile kapatılmıştır.

4.6.8. Tasvir-i Efkâr Matbaası (Resim: 388,389)

Tasvir-i Efkâr Osmanlı coğrafyasında Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis ile Tercüman-ı Ahval'den sonra yayımlanan Türkçe gazete idi. Aralarında Şinasi, Namık Kemal, Recaizade Mahmud Ekrem ve Kayazade Reşad'ın da bulunduğu yönetim ve yazı kadrosuyla dönemin önemli yayın organlarından biri idi. 830. son sayısını yayınladığı 1868 yılında gazete, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının karargâhı haline geldiği gerekçesiyle kapatılır.

1909 yılında Ebuzziya Mehmet Tevfik tarafından yayın hakları satın alınarak Yeni Tasvir-i Efkâr adı ile tekrar yayın hayatına başlar. I Dünya savaşı sırasında Anadolu ve Trakya direnişini desteklemesi, Damat Ferid Hükümeti ile ters düşmesine neden olur ve gazete sıkıntılı durumlar geçirerek sık sık kapatılır. 1913 yılında Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey'in ölümünden sonra gazetenin idaresi oğulları Talha ve Velid'e geçer. Matbaa binası Cağaloğlu'nda Şeref Efendi Sokak ile Mengene sokağın kesiştiği parselde yer alan Münif Paşa Konağı'na taşınır.

Gazete Anadolu hükümeti ile de ters düşmeye başlayınca 4 Mart 1925 yılında Şeyh Said İsyanı nedeniyle Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayandırılarak kapatılır. Gazete, 1940 yılında Ziyad Ebuzziya tarafından tekrar çıkartılır ancak bu da uzun ömürlü olmaz. 1945-1949 yılları arasında Tasvir adıyla yayınlanır.

Matbaa binası Eminönü'nde Şeref Efendi Sokak ile Adem Yavuz Sokağı'nın kesiştiği adanın köşesinde 288 ada, 38 parselde yer almaktaydı. Dikdörtgen plân şemasında üç yapıdan meydana gelen matbaa binasının köşedeki yapısı üç katlı diğer yapılar ise 2 katlı idi. Matbaa binası yıktırılarak yerine betonarme iş merkezi yapılmıştır.

4.7. Kimya Endüstrisi

4.7.1. Küçükçekmece Kibrit Fabrikası /Osmanlı Kibritleri Fabrikası/ (Resim: 390-402)

İngilizler tarafından 1809 yılında icat edilen kibrit, Fransız öğrenci Charles Sauira tarafından üzerine beyaz fosfor katılarak, kibritin sürtünmüyle alev alması sağlamıştır. Devamında ise İsveçli bilim adamlarınca çakma yerine sürülen bir başka karışıma kırmızı fosfor katılmasıyla, kibritin ucunda sadece potasyum klorat gelen ve dünyada yaygın olarak kullanılan İsveç kibriti olarak anılan kibrit oluşmuştur. Osmanlı kendi fabrikalarını kurana kadar İsveç, Avusturya, Almanya ve Belçika'dan kibrit ithal ederek ihtiyacını gideriyordu.

Osmanlı coğrafyasında kibrit fabrikası kurulması ile ilgili ilk girişim 1874 yılında Marsilyalı Michel D.C. Callas'ın her türlü çakmaksız kav ve kibrit fabrikalarının inşası ve ticaretini yapmak ile ilgili talebi ile olmuştur.[817]

15 Mayıs 1884 yılında ise İspiraki Asani Efendi'nin kibrit ve kav imali için imtiyaz başvurusu[818] ancak 1890 yılında yayınlanan bir fermanla olumlu sonuçlanır.

İspiraki Asani'ye İstanbul'da Üsküdar, Galata ve Eyüp, Çatalca semtlerinde, ayrıca Edirne, Selanik, Aydın, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetleri, İzmit ve Çatalca sancaklarında kav ve kibrit fabrikaları inşa etmek için kırk yıllık imtiyazla verilir.[819] 1891 yılında hazırlanan bir mukavele ile Küçükçekmece veya Ayestefanos ile Florya arasına tekabül eden yerlerin keşfi ile ilgili miralay Muhiddin Bey'in görevlendirilmesinden sonra[820] Küçükçekmece'de boş bir arsanın tespit edilmesi üzerine[821] münasip bir yerin belirlenmesi istenir.[822] Erkan-ı Harbiye miralaylarından Muhiddin Bey, Baruthane-i Amire memuru Şerafeddin Bey, Bahriye-yi Esaiyye miralaylarından Abdüllatif Bey ve Bahriye kolağalarından Mehmet Rıza Bey'den oluşan komisyonun 11 Ocak 1893 tarihli raporunda daha önce kibrit fabrikası için belirlenen iki yerden biri olan Yeşilköy civarındaki mevkiden vaz geçildiği belirtilerek, baruthane ve demir yolu hattına mesafesi bakımından, fabrika için Küçükçekmece mevkiininin daha uygun olacağı belirtilmiştir.

[817] DABOA., HR.TH., 16/41, M.31.07.1874.
[818] DABOA., İ.DH., 917/72791, H.29.07.1301/M.25 Mayıs 1884.
[819] DABOA., A.DVN.MKL., 30/36, H.05.03.1307/M.25 Şubat 1890.
[820] DABOA., Y.MTV., 72/51, H.23.05.1310/M.13 Aralık 1892.
[821] DABOA., BEO., 95/7092, H.04.04.1310/M.26 Ekim 1892.
[822] DABOA., MV., 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık 1893.

1893 yılında Şura-yı Devlet kararı ile Küçükçekmece karyesinde bir kibrit fabrikasının kurulmasına onay çıkar.[823]Küçükçekmece Gölü'nün güney kısmında Menekşe Deresi'nin kıyısında kurulan fabrika hem deniz hem de demir yoluna yakın bir yerde olması ulaşım kolaylığı için bilinçli bir tercih olduğunu gösterir.

1897 yılında imtiyazı bir Osmanlı anonim şirketine devredilen kibrit fabrikası, levazımının gümrükten muaf olamayacağına gerekçe gösterilerek, yanıcı maddenin teftişinin Tophane'den tayin olunacak bir zabit ile nezaret memurlarından biri tarafından yapılması gerektiği belirtilmiştir.[824]Yerleşim yerine uzak olması patlayıcı bir malzemede üretim yapacağı için sanayi nizamnamesi gereği olduğu açıktır.

Kibrit fabrikasının demiryolu hattının yirmi iki kilometresinde ve Küçükçekmece Köyü'ne 1080, istasyona 800 metre mesafede Florya Çiftliği sınırları içinde istasyonu arasında olan yerde inşası, fabrikaya lazım olacak klorat ve potastın baruthanenin korumasında bulunan bir yerde depolanarak lazım olduğu oranda günlük kullanılması istenir.[825]

Fabrika, dışardan ithal ettiği fosfor, bir yandan eski idarenin gösterdiği güçlük diğer taraftan yabancı rekabeti nedeniyle ancak üç dört ay faaliyetini sürdürebilmiştir.[826]

1897 yılından sonra bir süre üretim yapmayan fabrika yeniden işletme talebinde bulunmuş, ancak yapılan anlaşmaya uymayan tavır ve davranışlar nedeniyle verilen imtiyaz feshedilmiştir.[827]

Küçükçekmece Kibrit Fabrikası, Fransız Jean-Joseph Labbe'nin (1859-1965) sahibi olduğu 1880 yılında yapılan Usine Port- Sec'in plân şeması ve görünümde bir fabrikadır. Benzer görünümde bir başka fabrika da İtalya'nın Lombardiya kentindeki Crespi Fabrikasında görülür. Söz konusu Crespi Fabrikasının bulunduğu köy 1995 yılında UNESCO'nun Dünya Mirası listesine alınmıştır.

[823] DABOA., İ.TNF., 2/43, H.04.03.1311/M.15 Eylül 1893.
[824] DABOA., BEO., 978/73284, H.13.02.1315/M.14 Temmuz 1897.
[825] DABOA., BEO., 142/10629, H.03.07.1310/M.21 Ocak 1893.
[826] Gündüz Ökçün, a.g.m., s.162.
[827] DABOA., BEO.,1385/103824 H.1317/M.1899.

1898 yılında Servet-i Fünun Dergisi'nde "Küçükçekmece Fabrikasını Ziyaret" başlıklı haberde; Fransa tebaasından Mösyö Taverniye ile derginin imtiyaz sahibi ve başyazarı Ahmet İhsan'ın Busketo Oteli'nde bir araya geldikleri zamana kadar Osmanlı'da bir kibrit fabrikasının kurulmuş olduğundan haberi olmadığını belirtilmiştir. Bunun da bir gazeteci için ayıp olduğu ifade edilerek fabrikanın önceki yılın Mart (1897) ayından beri üretim yaptığı, günde on beş sandık kibrit üretildiği, her sandıkta yedi bin ikiyüz kutu ve her kutuda elli kibrit bulunduğu bunun da dikkate alındığında 56275000 kibrit ettiği belirtilmiştir.[828]

Osmanlı Anonim Şirketi'ni kuran ve yapılan anlaşma ile Küçükçekmece Gölü ile Edirne Demiryolu arasında 4805 parsele inşa edilen fabrikanın sahibi Mösyö Taverni ile bir de röportaj yapılmıştı.

80x63 metre ölçülerindeki dikdörtgen plân şemasında baştakiler ve ortadaki büyük olmak üzere aradaki iki küçük mekândan oluşan yapı, dışta tuğla ve çelik konstrüksiyon inşa edilmiştir. Yapı uzunlamasına sıralanmış taşıyıcı dikmeler arasındaki kâgir duvarlarla desteklenmiş, metal dikmeler enine yönde çelik makaslarla bağlanmış olup, uzun yönde ise metal kirişler kâgir duvarlara taşıtılmıştır. Yapıların üst örtüsü çelik konstrüksiyonlu kırma çatılar ile örtülmüştür. Çatının orta bölümü baştan sona aydınlık fenerli olarak düzenlenmiştir. Aydınlık fenerli kısmın ön cepheye yansıyan alınlık kısmı tuğla ile makine çarkı şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyi tüm cephe boyunca takip etmek mümkündür. Yapının cephe konturları saçak altları ve bölüm birleşim noktaları ile pencereler tuğla ile belirgin hale getirilmiş, büyük mekânlardan ortadakinin cephesi ortadaki kapı ve yanlardaki birer pencereyi kapsayacak şekilde yuvarlak kemerli bir düzenlemeyle dekore edilmiştir.

Tuğla, söveler ve kemerli pencerelerle teşkilatlandırılan cepheler özgünlüğünü korur mahiyettedir. Yapının güneydoğu kısmında bulunan tuğla ile dekore edilmiş bir kapıdan yapıya giriş sağlanır.

Yapının Menekşe Deresi'ne bakan cephenin önünde biri tuğladan yuvarlak şekilde diğeri yine tuğladan kare plân şemasında olup yükseldikçe daralan iki bacası vardır.

[828] Ahmed İhsan, Servet-i Fünun, S.393, 22 Eylül 1898, s.4.

4.7.2. Paşabahçe İspermeçet Fabrikası/ Paşabahçe Mum Fabrikası (Resim: 403-414)

Osmanlı Devleti'nde ilk defa evlerde aydınlatmak için kullanılan ispermeçet mumu üretimi için fabrika kurma fikri 1850'li yıllara rastlar. Sultan II. Mahmud'un yaptırdığı saray ve köşklerin aydınlatılmasında mum tüketiminin artması sonucu mum işine saray ve devlet olarak girmeye karar vermesiyle başlar. Avrupa tarzı yaşam yerli azınlıkları bir anda zenginleştirmiş, onları da bu tür yaşamaya yöneltmiştir. İstanbul'un ithalat ve ihracat işleriyle uğraşan azınlık tüccarlar, Avrupa ile kültürel temasa öncülük ettiklerinden kültür yoluyla gelen Avrupa tarzı yaşam biçimi mum talebini kısa sürede artırmıştı. O yıllarda aydınlatmada kullanılan mumlar evlerde üretilebiliyordu zira Servet-i Fünun'da yayınlanan bir makalede:

"*Şehrimizde balmumundan iyi mum imal eden Türk erbab-ı zanaatkârıdır. Hatta Çarşıkapı'da mumcuların özel bir pazarı bile vardır. Avrupa'da mum yapmak için bir müddet balmumu kullandıktan sonra fiyatının yüksek bulunması sair aydınlatma aracı aranmasına sebep olmuş ve balmumun yerine iç yağından mum imal edilmiştir. Hayli müddet bu şekilde aydınlatma yoluna girildikten sonra, iç yağının çıkardığı kötü koku ile sıcak mahallerde çabuk erimesi ve fitilinin daima kesilmeye muhtaç bulunması gibi birçok mahzuru sonucu, onun yerine diğer bir usul aydınlatma şekli ve aracı düşünülmeye başlanmıştır. Sonradan iç yağından çıkarılan ve daha ziyade hararete mukavemet eden kısmı ile parafin ve balıkyağı karıştırılmak suretiyle mum imal edilmiştir ki bu mumun balmumundan çok ucuz olması kısa bir zamanda imalatının ve piyasasının genişlediği görülmüştür. İç yağının çıkarılan ve stenarin denilen kısmından mum imali Fransız kimyagerlerinden Sevarol tarafından keşfedilmiştir. Onun için İspermeçet mumu Fransızların icadı sayılmaktadır.1831 yılında bu kimyagerin vücuda getirdiği bu usul sayesinde mum imali için büyük fabrikalarda stearinden mamul ispermeçet elde edilmeye başlanmıştır. Her işin başında mükemmellik derecesine ulaşılamayacağı tabiidir. Bu sebeple ilk imal edilen bu mumlar da iyi değildi. Halbuki diğer bir kimyager tarafından fitillerin muntazam bir surette mumun içine yerleştirilmesi ve daha bazı noksanların ikmal edilmesi sayesinde, nihayet pek az bir zaman zarfında ispermeçet, medeniyet aleminde fevkalade beğenilerek rağbet bulmuştur. Hatta konu ettiğimiz Paşabahçe Fabrikası dahi Fransız mühendisleri tarafından inşa edilmiştir. Kurucularının Lyon kentinde mükemmel bir fabrikaları vardır.*"[829] denilmektedir.

Ancak gösterişli avize ve şamdanlar için durum öyle değildi. Ev üretimi mumlar çıkardığı isle duvarlara ve şamdanlara zarar veriyordu.[830]

İnşasına 3. Mustafa ve oğlu 3. Selim tarafından başlanılan Paşabahçe Billur Cam Fabrikası, zamanla uygun maden cevheri bulunamaması üzerine 1858 yılında İspermeçet Mumu Fabrikası'na dönüştürülmüştür.[831] Fabrikanın imtiyazı ile ilgili Devlet Arşivleri'ndeki

[829] M.B., Sevet-i Fünun, R. 09.09.1311/M.21 Kasım 1895, S.245, s.167.
[830] Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Creative Yayınları, İstanbul 1999, s.154.
[831] Güler Yazıcı," Osmanlı'da Mum ve Beykoz İspermeçet Mumu Fabrikası", *Mum Kitabı,* Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s.7.

belgelerde Paşabahçe İspermeçet Mumu Fabrikası,[832] Paşabahçe Mum Fabrikası,[833] Paşabahçe Fabrika-yı Hümayunu[834] gibi adlarla anılan fabrika, Paşabahçe İncirköy'de deniz ulaşımına olanak verecek şekilde 150 dönüm arazi üzerinde birçok yapıdan meydana geliyordu. [835] Fabrikanın binaları yekpare olmayıp birkaç yapı biriminin bir araya gelmesiyle oluşuyordu. İki katlı kâgir bir yapının köşk olarak kullanıldığı, mum imalatına has yağhane, dökümhane, tathir, satış mağazası, amele koğuşları, mum fitillerinin kurutulduğu ambarlar, bekçi evi ve idareye ait bir köşk yapı kompleksini oluşturan birimlerdi.[836]

1858 yılında üretime geçen Paşabahçe İspermeçet Fabrikası 1863 yılında bir yangın geçirir. Yangında dökümhane bölümü tamamen yanar. Aynı yıl yanan dökümhane yeniden inşa edilir. Fabrika için gerekli makine, alet ve edevat Fransa'dan sipariş edilmiştir. Mühendis Mösyö Terido üretime bakmak üzere mühendis kadrosunda istihdamı fabrika müdürü Kuyumcuyan Hace Bedros tarafından gerçekleşir. Bedros Efendi ile İstinye Un Fabrikası mühendisi Fransız Terido arasında fabrikanın tüm yenileme işleriyle ilgilenecek, getirtilecek makine alet ve edevatların yerleştirilmesi ve kullanıma hazırlanması gibi işlerin yapılması bakım ve onarımlarla ilgilenmesi gibi maddelerin olduğu bir kontrat imzalanır. [837]

Fabrika ispermeçet mumunun yanı sıra Arap sabunu, kükürt, güherçile, kezzap, zaç yağı, soda gibi kimyevi ürünleri de üretiyordu. Dış rekabet, borçlanma, vergi ve kötü yönetim nedeniyle kısa süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmıştır.

Paşabahçe'de inşa edilen yerli ispermeçet mum fabrikası ile ilgili adımlar 1893 yılında atılmıştır.[838] Bu yıllarda Osmanlı'da giderek artan mum ihtiyacı yerli üretim bir fabrikanın kurulmasını gündeme getirmiş olup fabrika, 1893 yılında Hariciye mektupçusu Salih Münir Bey ile Fransız Antoine Gorider'in mahdumu tarafından alınan bir imtiyaz üzerine Paşabahçe'de yeniden kurulmuştur.[839] 1893 yılında fabrikanın temelleri için tören düzenlenir.[840] Fabrikanın açılışını bir tanıtım yazısıyla kaleme alan dönemin popüler dergisi Servet-i Fünun'da:

[832] DABOA., HH.THR., 203/54,H.30.12.1338/M.14 Eylül 1920.
[833] DABOA., MB.İ., 22/104, H.11.09.1285/M.12 Aralık 1868.
[834] DABOA., TS.MA.e., 1197/45, H.08.04.1285/M.29 Temmuz 1868.
[835] DABOA., HR.TO., 454/13, M.29 Kasım 1871.
[836] DABOA., HHd., 18207, H.21.12.1277/M.30 Haziran 1861.
[837] DABOA., HH.İ., 38/6, H.19.01.1280/M.06 Temmuz 1863.
[838] DABOA., İ.HUS.,11/71, H.22.10.1310/M.09 Mayıs 1893.
[839] DABOA., A.DVN.MKL., 34/17, H.05.01.1311/M.19 Temmuz 1893.
[840] DABOA., Y.MTV., 80/216, H.29.01.1311/M.12 Ağustos 1893.

"…"Birçok zamanlar metruk vaziyette kalan eski fabrikanın ihyası bütün terekkiyat-ı Osmani'nin tek yapımcısı Padişah Efendimiz Hazretleri tarafından arzu buyuruldu. Eski müesseseden kalma makinaların hepsi bozulmuş olduğu için onlardan istifade mümkün değildi. Yeniden inşaları gerekli görüldü. Bu hususta ortaya çıkan taliplerden cemiyetimizde hazır bulunan Münir Beyefendi Hazretleri'ne otuz sene müddetle fabrikanın imtiyazı verildi. Diğer faydalı müesseselerde geçerli usul gereğince otuz senenin dolmasında fabrikanın tekmil inşaat ve edevatı ve gayrimenkulleri bize ait olacaktır. Münir Beyefendi Hazretleri sahip oldukları zeka ve öngörü kabiliyeti sayesinde az vakitte şirket-i inşaiyeyi teşkil ve yine şimdi kendisi ile konuşmak şerefine nail bulunduğumuz müdür Mösyö Gareau ve Mösyö Lambert'in yardımları ile şu anda resm-i küşadı yapılan fabrikayı inşa ve ikmal eylediler..."[841] denilmiştir.

Fabrikanın teknolojisi ile ilgili yine aynı dergide yayınlanan bir makalede ise: "*Birincisi arınmış ve tasfiye edilmiş yağdan mum döken makinalardır. Bu makinaların her biri mükemmel bir surette inşa edildiğinden, yalnız bir adamın mevcudiyeti ile işler ve saatte binden fazla mum imal eder, duvardaki borularla mum imali için lüzumu kadar yağ celbedilmektedir. Borular, resimde de görüldüğü gibi, birbirine muvazi olarak sıralanmış makinaları tamamlar bir tarzda bulunuyor.*

"İkincisi, bir dereceye kadar tasfiye olunmuş yağları iki adet büyük kazana sevk eden tasfiye edilmiş yağ tulumlarının yaptığı işlemdir. Üçüncüsü ise yine resimde görüldüğü gibi içinde fevkalade tazyikli hava bulunan büyük iki adet kazandır ki mum fabrikalarında bu kazanlar en son buluştur.

M.S. 8. asrın ortalarına doğru ilk defa olarak Venediklilere Avrupa'ya balmumundan yapılmış mum ithal etmişlerdir. Bu mumlar ilk defa "Buji" kasabasında dökülüp şekillendirildiği için Fransızlar muma bu namı vermişlerdir. O zamanlar Avrupalılar bu gibi zanaata pek az vakıf bulunduklarından geceleri aydınlatma ihtiyacını gidermek için mumu Venedikliler vasıtasıyla Doğu memleketlerinden, memleketlerine celbetmişlerdir. Mumculuk Avrupa'dan evvel Doğu memleketlerinde mabetlerin, camilerin aydınlatılmasında mum kullanılması dolayısıyla gelişmiştir. Bugün dahi balmumundan yapılmış mum camilerde, türbelerde ve mabetlerde ve Hristiyan düğünlerinde kullanıldığından bu tür mumculuk eski zanaatlar gibi büsbütün mahvolmamış ve fakat büyük değişmelere de uğramamıştır."[842]denilmiştir.

Fabrikada imal edilecek ispermeçet mumunun imali için alınacak iç yağı da gümrük resminden muaf tutulmuştur.[843] Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden fabrikanın fabrikatör sıfatıyla Antoine

[841] Ahmet İhsan, Servet-i Fünun, R.7 Eylül 1311/M.19 Eylül 1895,S.236, s.18.
[842] M.B., Sevet-i Fünun, R.02.11.1311/M.14 Ocak 1896, S.245, s.166
[843] DABOA.,BEO., 768/57551, H.07.11.1313/M 20 Nisan 1896.

Gorider'in 1895 yılında da Mecidi nişanı ile taltif edildiği anlaşılmaktadır.[844] 1895 yılında 50 Ermeni, 10 Müslüman ve 4 Rum çalışan fabrikada[845] aynı yıl Salih Münir Bey, yabancı rekabeti karşısında üretimini durdurmak zorunda kalmıştır.[846] Fransa'nın Lyon şehrinde benzer bir fabrikaları olan sermayedarlar, yeni makinelerle donattığı fabrikayı 1896 yılında yeniden üretime geçirir ancak ürünün kullanım sahası hızla daraldığından birkaç yıl sonra üretimi durdurmak zorunda kalırlar.[847]

Fabrika önemli bir takım onarım ve teknik ilavelerle Osmanlı'nın sonuna kadar yerli ve yabancı firmalar tarafından aralıklı olsa da işletilmiştir. Fabrika arazisi ve yapılar, II. Meşrutiyet Dönemi ve I. Dünya Savaşı yıllarında işletme imtiyazına sahip kişilerle mülk sahibi Osmanlı hanedanı arasında kira ve benzeri sebeplerle önemli bir hukuk mücadelesine de neden olmuştur.

Fabrika 1914 yılında askeriyenin hizmetine verilir.[848] 1920 yılında ise üretimi durdurmak zorunda kalır ve Hazine-i Hassa'ya devredilir. 1923 yılında ise fabrikanın mühendis Leon Faure tarafından işletildiği, I. Dünya Savaşı'ndaki işgalden dolayı uğradığı zarar ve ziyanın tazmini ve Ereğli havzası Kozlu ocaklarındaki menfaatlerinin de korunması amacıyla Ankara'yı ziyaret ettiği bilinmektedir.[849]

Fabrika daha sonra ispirto ve içki fabrikasına dönüştürülür. 18. yüzyılda İstanbul'da kurulan Tevahi-i Tütün Gümrüğü İdaresi Samsun, İstanbul, Adana ve Bursa'da fabrikalar kurmuştu. 1911'de Milli Bira Fabrikası Osmanlı A.Ş., 1923 tarihinde de Devlet İnhisarı kurulmuştur. Cumhuriyetin kurulması üzerine Tuz İdaresi, geçici bir irade olarak "Tuz İnhisarı" adı altında faaliyetine başlamış, 1932 yılında devlet tekellerinin birleştirilmesi ile Tekel Genel Müdürlüğüne devredilmiştir. Yine aynı dönemde İstanbul Paşabahçe İçki Fabrikası faaliyete geçmiştir.

Paşabahçe 195 ada, 7 parselde yer alan yapı Anadolu Ciheti Haritalarında, ispirto fabrikası ve metruk şişe cam fabrikası da gösterilmiştir.[850] 1937 yılında fabrika için tasfiye cihazının Almanya'dan tedarik edilmiş olduğu bilinmektedir.[851]

[844] DABOA., İ.TAL., 85/43, H.07.04.1313/M.27 Eylül 1895.
[845] DABOA., ZB., 14/103, H. R.28.10.1310/M.09 Ocak 1895.
[846] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri,* a.g.e., s.169.
[847] Cengiz Aslantepe, a.g.e., s.38.
[848] DABOA., ML.EEM., 1200/3, H.26.04.1332/M.24 Mart 1914.
[849] DABOA., HR.İM., 73/66, M.19 Mayıs 1923.
[850] Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.1: 2000, İHŞ. P.55, AK.1587
[851] DABCA., 81/104, 2, 23 Aralık 1937.

İspermeçet Fabrikasına ait eski fotoğraflardan yapının dikdörtgen plân şemasında tek katlı kâgir bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Ahşap kırma çatı ile kapatılan ana mekân kiremitle kaplı idi. Denize bakan cephesi yuvarlak kemerli uzun dikdörtgen formda pencere ve kapı açıklıklarıyla hareketlendirilmişti. Bacanın bitişikte olduğu ve muhtemelen idare biriminin olduğu kısımına giriş ortasında bir payenin ayırdığı yanyana iki yuvarlak kemerli kapıdan sağlanıyordu. Bu iki kemerin üzeri de tek kemerin içine alınarak bu bölüme ayrı bir titizlik gösterildiği görülür.

Fabrikanın bacasının kaide kısmı, kat silmesine kadar kare formda yükselip profilli silmelerle sonlandırılmış, onun da üzeri sekizgen bir kuruluşla yukarı doğru gittikçe daralarak yuvarlak profilli bir bilezikle silindirik bacaya geçiş veriyordu. Tuğladan yapılan baca silindirik bir plâna sahipti. Baca sıva ile kaplanmıştı. Bacanın ağız kısmı yuvarlak profilli bileziklerle son bulurken en üst kısmı kare şeklinde bir düzenlemeyle hafif dışarı taşırılarak son buluyordu.

4.7.3. Aris ve Şürekâsı Sabun ve Itriyat Fabrikası (Resim: 415)

İstanbul'daki sabun fabrikalarının en eskisi olan fabrika 1896 yılında kurulmuştur. Genel olarak sabun fabrikalarında ve sabunhanelerde zeytinyağından çamaşır sabunu ve bazı sabunhanelerde pirene yağından yeşil sabun üretiliyordu. Ancak İstanbul'daki fabrikalar sadece beyaz sabun üretmekteydi. Bunun yanında aynı zamanda tuvalet sabunu da imal etmişlerdi. Aris ve Şürekâsı 1913 yılı toplam üretimin %5'i değerinde kolonya benzeri kozmetik ürünler de imal etmiştir.[852]

Yalnızca 10'dan fazla işçi çalıştıran fabrikaların sayımı yapıldığı 1913 yılında, İstanbul'da iki sabun fabrikasının olduğu görülür. Bu fabrikalardan biri İstanbul Kantarcılar'da yer alan Sabuncuzade Şakir ve Mahdumları Sabun Fabrikası ile yine İstanbul Ayvansaray'da vaktiyle 2874 ada 37 parselde yer alan Aris ve Şürekâsı Sabun ve Itriyat Fabrikası'dır.[853]

Aris ve Şürekâsı'nın Ayvansaray'daki fabrikasında üretilen sabunlar 1908 yılına kadar sorunsuz bir şekilde ihraç edilirken bu yılda Bulgarlar gümrükte sabunların geçişinde problemler çıkartmıştır.[854]

1926 yılında İstanbul Ticaret Odası kayıtlarında fabrikanın Avni İpekçi adına ikinci sınıf tüccar kayıtlı olduğu görülmektedir.[855] 1913-15 Sanayi İstatistikleri'nde fabrikanın Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmadığı görülür.

Fabrika Hz. Cabir Camii'nin karşısında Mustafa Paşa Bostanı Sokak üzerinde yer alıyordu. Kare plân şemasındaki yapı muhtemelen var olan bir imalathane yapısına muharrik güçle çalışan makine, alet ve edevat getirtilmesiyle seri üretim yapılan bir fabrika haline getirilmiştir. Yapı günümüze gelememiştir.

[852] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.176.
[853] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.175.
[854] DABOA., HR.SFR.04, 830/75, M.31 Aralık 1908.
[855] *Dersaadet/İstanbul Ticaret Odası'nda Kayıtlı Olan Bankerler, Tüccarlar ve Komisyoncuların İsimleri (1926)* Çev. Zekeriya Kurşun, İTO. Yay. İstanbul 2008, s.66.

4.7.4. Şişli Blumenthal Plak ve Gramofon Fabrikası (Resim. 416-418)

1900'lerde taş plakların büyük ilgi görmesiyle beraber zamanla bir sektör haline gelecek plak şirketlerinin Türkiye'deki öncüsü Blumenthal biraderlerdir. 1908 yılında Odeon Plak'ın Türkiye mümesilliğini üstlenmesiyle Feriköy'de 1912 yılında bir plak fabrikası kurmaya karar verirler. Fabrika İngiliz mimar ve mühendislerin Londra'da hazırladıkları bir plâna göre inşa edilmiştir.

Blumenthal biraderler H. ve J., İstanbul'da Katırcıoğlu Han'da 47 numarada yer alan yazıhaneleri olduğu ve ikinci sınıf tüccar oldukları bilinmektedir.[856]

Fabrika, Fransa'da 1892 yılında kurulan ve demiryolları için sinyalizasyon ve telefon ekipmanları üreten Pastel-Vinay Elektrikli Cihaz Fabrikasının giriş cephesi tarzında inşa edilmiştir.

1913-14 haritalarında[857] boş olarak gösterilen fabrika, 1925 tarihli Pervititch Sigorta Haritalarında[858] Feriköy Hamamı Caddesi'ne bakan "U" plân şemasında olduğu ve "Fabrique Disques Orpheon" olarak gösterildiği, Kilise Sokağı'na bakan cephede ana bina olmak üzere yan tarafta dört dikdörtgen yapının eklenmesiyle meydana geldiği görülür. Ortadaki avlu boş bırakılmıştır. Pervititch haritalarında Bahçe Sokak ile Feriköy Hamamı Caddesi'nin kesiştiği nokta pahlanarak kesme taştan yapılan giriş kapısı dikdörtgen formda olup köşeleri basamaklı piramit şeklinde küçük kuleciklerle son bulur. Giriş kapısının hemen sağında, parsel bitimine kadar devam eden tek katlı iki yöne meyilli çatı ile kapatılan dikdörtgen plân şemalı yapıların depo ve idare birimlerinin sokağa bakan cepheleri basık yay kemerli, dikdörtgen formlu pencerelerle aydınlatılmıştır. Parselin ortasında yer alan baca çokgen form bir kaide üzerinde yukarı doğru daralan silindirik formda oldukça uzun bir baca idi. Bacanın bitişiğindeki küçük yapı fabrikanın güç kaynağının olduğu birimdi.

[856] Dersaadet…, a.g.e., s.17.
[857] Alman Mavileri 1913-14, E.1:1000, Plan, G.15.
[858] Jacques Pervititch, Ferikeuy, Ö.:1000, P.8, 1925.

4.7.5. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kaucuk Fabrikası[859] (Resim: 419,420)

14 Kasım 1898 (29 Cümad-el ahire 1316/2 Teşrin-i sani 1314) tarihli sözleşme ile Dilaverpaşazade Mehmed Rauf Bey'e, İstanbul'da bir kauçuk ve lastik fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilir. İmtiyaz süresi otuz yıl olup yapılacak fabrikada kauçuktan her nevi ayakkabı, elbise, çeşitli ebatlarda ve cinslerde levha ve boru, hortum, laklar ve kaldırımlar, tıbbi ve cerrahi alet ve edevat, sandalye, hastahaneye ve ev mefruşatına ilişkin her çeşit eşya ve sert kauçuk imal edilmesi plânlanmıştı. Fabrikada, önce lastik ayakkabı, yağmurluk ve yer muşambalarının üretimine başlanacaktı. İmtiyaz bölgeleri İstanbul ve Belad-ı Selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri) ile İzmit, Çatalca, Biga sancakları ve Selanik, Edirne, Cezayir-i Bahr-ı Sefid, Hüdavendigar, Aydın ve Kastamonu vilayetlerinde kauçuk imaline mahsus başka fabrika kurulmayacak, fabrikanın üretimi yurt dışından kauçuk ithaline engel olmayacaktı. İmtiyaz sahibi bir yıl içinde şirketin teşkilini oluşturmak zorunda idi. Şirketin sermayesi elli bin ile yüz bin arası olacaktı. İmtiyaz sahibi şartnamenin imzalanmasından itibaren bir buçuk yıl içinde fabrikasına başlayacak, yirmi sekiz ay sonunda ise üretime geçmek zorundaydı. Aksi takdirde imtiyaz fesholunacaktı. Devletle yazışma dili Türkçe olmak kaydıyla anlaşmalıklarda başvuru mercii olarak Şura-yı Devlet olacaktı.[860] Ne var ki şartnamede "bir sene içinde anonim şirket kurulur" ibaresi yer almasına rağmen, 1899 yılının Ekim ayına kadar bir şirket kurulamaz. İmtiyaz sahibi, Osmanlı coğrafyasında bir kauçuk fabrikasının olmayışını gerekçe göstererek tüm alet edevat ve mühendis desteklerinin tamamen dış ülkelerden temin edilmesi eyleminin zaman alması nedeniyle şirket kurulması için istenilen sürenin bir yıl daha uzatılmasını ister.[861]

Dersaadet'te kauçuk ve lastik imaline mahsus olup imtiyazı uhdesinde bulunan fabrika için Anonim Osmanlı Şirketi teşkili hakkında mukavelenamede muayyen olan sürenin bir yıl daha temdidi talep edilmiş[862] Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeler sonucunda imtiyaz sahibinin gerekçeleri ve talepleri haklı görülmüş 1900 yılının mart ayında bir irade-i seniye ile Rauf Bey'e bir yıllık ek süre verilmesine[863] rağmen bu süre içinde de şirket kurma eyleminde muvaffak olunamaz. İkinci kez süre uzatımı talebi Şura-yı Devlet üyeleri arasında bölünmelere farklı fikirlerin doğmasına neden olmasına rağmen Meclis-i Vükela'nın çoğunluğunun desteği, II. Abdülhamid'in onayıyla şirket kurma süresi ikinci kez bir yıl daha

[859] Mecmua-i Mukavelat, C.7, *Matbaa-i Osmaniyye*, Dersaadet 1310, s.156-157.
[860] DABOA., İTNF., 7/44, H.07.05.1316/M.23 Eylül 1898.
[861] DABOA., ŞD., 1217/10, H.19.05.1317/M.25 Eylül 1899.
[862] DABOA., ŞD., 1221/1, H.21.08.1321/M.12 Kasım 1903.
[863] DABOA., İ.TNF., 11/12, H.14.02.1320/M.23 Mayıs 1902.

uzatılsa [864] da şirket teşekkülü gerçekleşmez. Sonuçta Osmanlı coğrafyasında ilk kauçuk fabrikası kurma teşebbüsü olumsuz sonuçlanır.

1913 yılında Meclis-i Vükela'nın kararı Mehmed Reşad'ın onayıyla Müctebizade Hacı Mustafa Kırımi ve Şürekâsı tarafından merkezi Dersaadet'te olmak üzere, yurt dışından lastik ve kauçuk ürünleri ithal etmek, ticaretini yapmak içerde ve dışarda komisyonculuğunu yapmak üzere Osmanlı Anonim Lastik Şirketi kurmak üzere elli yıllığına imtiyaz alınır.[865] Şirket 1 Mart 1914 tarihinde kesin olarak kurulur. Kuruluşunda 10.000 Lira olan semaye, 1919 yılında 20.000Liraya yükseltilir. 1,55 ve 25 hisselik kurucu hisse senetiyle sermaye oluşur.[866] Yönetim kurulu Osmanlı tebaasından olmak üzere, beşten dokuza kadar üyeden oluşur. Her yıl üyelerden yarısı değiştirilir. Şirket ilk mali yılı içinde sermayesinin yarıya yakın miktarını tahsil ederek ticari faaliyetlerde bulunmuş, kuruluş masrafları da içinde olmak üzere genel giderlerden 26.725 kuruşu kapatmıştır. İkinci yıl işlemlerinden sağlanan gelir ile masrafların kalanı olan 687 Lira kapatıldıktan sonra kalan 83.344 kuruş net gelir tüzük gereğince dağıtılmış böylece ihtiyat akçesi hesabına 4.167 kuruş kayıt olunmuş, 1861 kuruş gelirin kalanı ertesi yıla devredilmiştir.[867]

Eski haritalarda[868] Lastik ve Kauçuk Fabrikasının Eyüp'te Bahariye Caddesi üzerinde, ana yapı 50.39 x47.24m. ölçülerinde kare plan şemasında olduğu, Haliç'e bakan tarafında sağ tarafa doğru ana yapıya bağlı olarak birkaç yapınının da eklendiği görülür. Fabrikanın Bahariye Caddesi tarafında iki de havuzu bulunmaktaydı.

Lastik ve Kauçuk Fabrikası günümüze gelememiştir.

[864] DABOA., İ.TNF., 11/12, H.14.02.1320/M.23 Mayıs 1902.
[865] DABOA., İ.MMS., 170/28, H.19.10.1331/M.21 Eylül 1913.
[866] Cengiz Aslantepe, a.g.e., s.86.
[867] *Osmanlı Anonim Şirketleri*, a.g.e., s.273-274.
[868] Alman Mavileri 1913-14, P.L.15/3

4.7.6. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikası (Resim: 421,422)

Sabun Osmanlı endüstrisinin önemli dallarından biri idi. El tezgâhlarında sabunhane adı altındaki basit yapılarda veya bir evin bodrumunda üretilen sabun, Batı'da teknolojik üretiminin başlamasıyla Osmanlı'da da 19. yüzyılın sonlarında fabrika ortamında üretilmeye başlanır. Yağ, su, kostik, soda, tuz ve kireç gibi hammaddelerden üretilmeye başlanılan sabun zamanla bir sektör haline gelir.

1830 yılında İstanbul'da altmış dört sabunhane bulunmaktaydı.[869] Sabun fabrikalarının tesisi ile sanayileşmesi için ilk mütalaa Mirliva Hüseyin Vasfi tarafından verilir.[870] İstanbul'un sabun ihtiyacı Girit, Hanya, Kandiye, Midilli, İzmir ve Bandırma gibi vilayetlerden karşılanıyordu. Tifo gibi bulaşıcı hastalıklardan korunmak için önerilen sabun, zamanla Fransa, İtalya Avusturya gibi ülkelerden ithal edilmeye başlandı. Dış rekabetle mücadele etmek için sabun imalatında kullanılacak maddelerin ithalatı ve kullanılmasında vergilerin indirilmesi gibi tedbirler alınmıştır.[871]

1925 yılında Fatih İlçesinde, Demirtaş Mahallesi, Kepenekçi Sabun Sokak No:6'da faaliyete geçen fabrika, 1926 yılı İstanbul Ticaret Odası kayıtlarında Sabuncuzade Mehmet Şakir ve Mahdumu ikinci sınıf tüccar olarak kayıtlı olduğu, İstanbul Zindankapı İpçiler'de bürosunun olduğu ve sabun işi ile ilgilendiği belirtilmiştir.[872] Eminönü 494 ada, 68 parselde vaktiyle yer alan yapının yerinde çok katlı betonarme bir yapı olduğu görülmüştür.

[869] DABOA., C.BLD., 1/23, H.07.06.1246/M.23 Kasım 1830.
[870] DABOA., Y.PRK.AZJ., 2/42, H.29.12.1295/M.24 Aralık 1878.
[871] DABOA., DHçMKT., 85/31, H.20.07.1311/M.27 Ocak 1894.
[872] *Dersaadet/İstanbul Ticaret Odası'nda Kayıtlı Olan Bankerler, Tüccarlar ve Komisyoncuların İsimleri (1926)* Çev. Zekeriya Kurşun, İTO. Yay. İstanbul 2008, s.58.

4.7.7. Bakırköy İspirto Fabrikası (Resim: 423-425)

İstanbul'un önemli kıyı yerleşim yerlerinden biri olan Bakırköy hem Bizans'ta hem de Osmanlı'da tercih edilen yerlerden biri olmuştur. Bakırköy, deniz ulaşımı nedeniyle Yedikule ve Küçükçekmece gibi Osmanlı endüstrinin varlığını günümüze kadar taşıyan önemli bir yerleşim yeri idi. Baruthane-i Amire ve Basmane gibi eski endüstri yapılarının yanı sıra bez fabrikası ve ispirto fabrikası da Bakırköy'ün endüstri yapılarının devam eden silsilesi olmuştur.

İspirto Fabrikası, Baruthane-i Amire'nin bir birimi olarak yapılmıştır. Osmanlı'nın ilk ispirto fabrikası olma özelliğini taşıyan fabrikanın kuruluş amacı dumansız barut üretiminde barutun yıkanmasını sağlamak amaçlı olduğu bilinmektedir. 1. Dünya Savaşı sırasında artan barut ihtiyacını karşılamak üzere yerli üretime hız vermek amacıyla Baruthane bünyesinde bir ispirto fabrikası kurulur.

Unkapanı'ndaki İstanbul Soğuk Hava Mahzenleri Şirket-i Osmaniyesi uhdesinde olan ve bir yangın geçiren fabrikanın kirişleri Bakırköy Barut Fabrikasına ait İspirto Fabrikasının genişletme inşaatında kullanılır.[873]

1916 yılında Bakırköy'deki İspirto Fabrikası için Büyükdere'deki Nektar Fabrikasından bazı maddelerin satın alınması gerçekleşir.[874]

Bakırköy İspirto Fabrikası, Bakırköy ilçesi, Ataköy Mahallesi, 1185 ada, 1 parselde yer almaktadır. Dumansız Barut Fabrikasının bir birimi olarak 1917 yılında dumansız barutu yıkamak için gerekli olan ispirto üretimi nedeniyle kurulan fabrika dar uzun dikdörtgen plân şemasındadır. Kısmi bodrum, zemin ve bir normal kattan oluşan yapının dış avlusu da taş tuğla örgülü dikdörtgen şemalı bir duvarla çevrelenmiştir. Fabrikanın giriş kapısı batı cephesinde iki katlı olarak vurgulanmıştır. Yan bölümler tek yöne eğimli ahşap çatılarla kapatılmış ana mekân ise çelik dikmeler üzerinde yükselen kuzey güney yönünde ahşap makaslı çift yöne meyilli bir çatı ile kapatılmıştır. Yapının zemin kat ve üst kat pencereleri düz lentolu ve şevli pencereli, cepheler, üst kat ve giriş bölümlerinde taş saçak silmeleriyle sınırlandırılmıştır.

[873] DABOA., DH.İ.UM., 93/1, H.29.05.1334/M.03 Nisan 1916.
[874] DABOA., DH.İ.UM., 93/1, H.18.06.1334/M.22 Nisan 1916.

4.7.8. Baltalimanı Sabun Fabrikası (Resim: 426-428)

Samuel Leon Ammar ve arkadaşları, "Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi" adında bir şirket[875] kurmak için gerçekleştirdikleri başvuru sonucu 1911 yılında inşaat ruhsatı alırlar.[876] Baltalimanı'nda ruhsatlı olarak yapılmakta olan sabun fabrikasının inşaat aşamasında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanmıştır.[877]

Bölge halkının, inşaatının çevreye zarar verdiği gerekçesiyle, valilikten durdurulması istenilen Baltalimanı'ndaki sabun fabrikası için verilen cevabi yazıda, inşaatının çevreye herhangi bir zarar vermediği ve inşaatının devamında hiçbir mahzur görülmediği, dolayısıyla inşaatın durdurulmasına gerek olmadığı belirtilmiştir.[878] 16 Ekim 1921 tarihinde ise Meclis-i Vükela sabun fabrikasının başlaması üzerine başlayan şikâyetlere binaen söz konusu fabrikanın ruhsatlı olup olmadığı hakkında bilgi ister.[879]17 Ekim'de ise sabun fabrikasının inşası için verilen ruhsatname nizama uygun olduğu takdirde yapının inşaatına devam edilmesi istenir.[880]

Fabrikanın 1922 yılında tamamlandığı ancak bu sefer de İstanbul'un Boğaziçi, Adalar ve diğer sahil bölgelerinde fabrika yapımının yasaklanmasıyla ilgili kanuni düzenlemelerin tamamlanması halinde sabun fabrikasına ruhsat verilebileceği belirtilmiştir.[881]

Devlet Arşivleri'ndeki belgelerden, fabrikanın sahibi Samuel Amar'ın Osmanlı tebaasına mensup bir Musevi olduğu ve Selanik, Suriye'de de pancardan şeker imali için üç fabrika kurmak için dışardan getirteceği alet, edevat ve hammadde için diğer fabrikalarda olduğu gibi on beş yıllık süre boyunca gümrük vergisinden muaf tutulmasını istediği anlaşılmıştır.[882] Bu da hem hammadde hem de alet ve edevat yönünden Osmanlı endüstrisinin dışarı bağımlılığını gösterir. Hem dışa bağımlı bir endüstri hem de ekonomiye getirisi olan gümrük vergisinin de olmadığı bir ortamda devletin gelirler kapılarından en önemli ayağının sekteye uğradığı da açıktır.

Üç bloktan meydana gelen fabrika, kare kaideli yüksek bir bacanın önünde yan yana sıralanmış dikdörtgen plân şemasında kâgir üç yapı kütlesi ile onların hemen yanında yer alan iki katlı ahşap idare binasının yanında yer alan tek katlı ahşap iki yapıdan meydana gelmekteydi. Bu

[875] DABOA., ŞD., 1235/11, H.13.11.1329/M.05 Kasım 1911.
[876] DABOA., MV., 226/8, H.02.12.1329/M.24 Kasım 1911.
[877] DABOA., DH. UMVM., 101/41, H.04.03.1340/M.05 Kasım 1921.
[878] DABOA., DH. UMVM., 101/37, H.01.11.1339/M.07 Temmuz 1921.
[879] DABOA., MV., 222/95, H.13.02.1340/M.16 Ekim 1921.
[880] DABOA., BEO., 4696/352151, H.14.02.1340/M.17 Ekim 1921.
[881] DABOA., DH. UMVM., 101/61, H.12.03.1341/M.02 Kasım 1922.
[882] DABOA., DH.MKT., 3699/42, H.09.12.1326/M.02 Ocak 1909.

yapılar fabrika yapılarında alışılagelen pencerelerden farklı bir düzenleme mevcuttur. Dikdörtgen formdaki kare bölmeli büyük pencereler cephenin tamamına yayılmıştır. Fabrika günümüze gelememiştir.

4.8. Madeni Eşya Endüstrisi

4.8. 1. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Fabrikası (Resim: 429-432)

İstanbul Feriköy'de vaktiyle yer alan fabrika 1913-15 istatistiklerinde "Madeni Eşya Sanayii Başlığı" altında gruplandırılmış olup, bu grubun sayımının yapılamadığı belirtilmiştir. Bu dönemde başlıca madeni eşya sanayi kuruluşları askeri idarece işlettirilmekteydi. Bu grup sanayiinin tamama yakın kısmının mutasarrıfları yabancı idi. Savaş döneminde ülkeyi terk etmiş olduklarından sanayi sayımında sağlıklı veri toplanamamıştır. Yine bu grupta ülke genelinde irili ufaklı 24 fabrika tespit edilmiş olup, bu fabrikaların 17 tanesi İstanbul sınırları içindeydi. İstatistiklerde ortalama 10-15 işçinin çalıştırıldığı bu sanayi kuruluşlarında buhar makinesi, motor veya mekanik aksamı olmadığı belirtilmiştir.[883]

1919 yılında seferberlik zamanında fabrikaya Almanların el koymasıyla bazı mahallerin tahrip edilmesinden dolayı verilen zarara karşılık, Tophane'de geçici olarak Dapei'ye verildiği halde geri alınan fabrikanın ıslahı için belirlenecek masrafın ve tesviyesinin talep edildiği, dolayısıyla zarar ve ziyan miktarına karşılık, toptan bir miktar belirlenmesi veya Feriköy'deki fabrikanın tamir ve ıslah işlemlerine başladıktan sonra terk ve tahliye edilmesi şartıyla belirli bir süre için geçici olarak devletçe belirlenecek bir yerde bir fabrika verilmesi ve zarar miktarının belirlenmesi için bir komisyon oluşturulması istenmiştir.[884]

Deukmedjian tarafından yapılan litografik bir reklam çiziminde "N. Dapei & Fills Maison Fondee en 1835" yazısı altında fabrikanın çizimi yer almaktadır. Çizimden anlaşıldığına göre fabrika, dökümhane, demirhane, mekanik, binaların sıvıların tedarik edilmesi ve dağıtılması için oluşturulmuş bir bina ile depodan oluşan beş yapıdan meydana gelmekteydi. Yapıların en büyüğü dökümhane idi. Kırma çatılı yapılar dikdörtgen plân şemasında olup çatı alınlığının altında yuvarlak kemerli bir pencere yer alıyordu. Dökümhane binasında giriş kapısının her iki yanında iki pencere bulunmaktaydı. Mekanik dairesi ile sıvı tedarik binasına tek kapıdan giriş sağlanmaktaydı. Mekanik kısmının cephesinde üç pencere diğer daireninki ise bir kapı ve kapının her iki yanında birer sivri kemerli pencere yer alıyordu. Depo ile demirhane aynı plân şeması ile kontur ve gabaride olup cephelerinin en solunda birer kapı ile kapının sağında yer

[883] *Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*, a.g.e., s.183-185.
[884] DABOA., MV., 217/66, H.24.01.1338/M. 19 Ekim 1919; DABOA., BEO., 4596/344695, H.15.01.1338/M. 20 Ekim 1919.

alan yuvarlak kemerli üçer pencere ile aydınlatılmıştır. Bu çizimle fabrikanın Pervititch haritalarındaki[885] çizimlerinin örtüştüğü görülmüştür.

Fabrika günümüze gelememiştir.

[885] Jacques Pervititch, "Chichli", E.1:1000, Julliet 1923, P.1

4.8.2. Yalıköşkü Fabrika-yı Hümayunu/ Yalıköşkü Demir Fabrikası (Resim: 433-438)

İstanbul'da var olan Zeytinburnu Demir Fabrikasının merkeze uzaklığından dolayı, esnaf ve zanaatkârların Galata'daki ecnebi demir tüccarlarına yönelmesine kayıtsız kalmayan hükümet, Yalıköşkü'nün Taşçılar tarafındaki son sınır duvarına bitişik, altı yüz sıra sathında, bölmeleri adi moloz taş duvarlı fabrika inşası ve içine beş altı beygir gücünde buhar makinesi, çeşitli alet ve edevat konularak, 1850 yılında yeni bir demir fabrikasının inşasına karar verir.[886]

Kırım Savaşı sırasında müttefik donanmanın İstanbul'da olması, donanma ihtiyaçlarını burada karşılanması için yeni tezgâh ve fabrikaların kurulmasına ihtiyaç duyulması üzerine, İstinye ve Umuryeri gibi mevkilerde tesisler yapılması için hükümete başvurular olmuştu. Levazımat-ı Harbiye'nin süratle üretimi için Zeytinburnu'ndaki Fabrika-i Hümayunun ikinci derecesinde olmak üzere Sirkeci İskelesi yakınına bir küçük fabrika inşa edilmesi istenir.[887] Sirkeci'deki bahse konu yerle ilgili hazırlanan krokide; Sirkeci'deki Tophane İskelesi ile Kireç Kapısı İskelesi arasındaki, demirci mağazaları, dökmeci dükkânları, fabrika, taşçı dükkânı, kayıkhane, bekâr odaları, kömür meydanı, Fransız devleti tarafından kurulan mağazanın yer aldığı, Sirkeci İskelesi'nin hemen yanındaki boş alanın üzerine "Zeytinburnu'ndaki Fabrika-i Hümayunun ferhi olmak üzere yapılacak fabrika mahali" notu düşülmüştür.[888]

İngilizlerin Tersane'deki yoğunluk nedeniyle gemilerin bakım ve onarımı için zorluk yaşadıklarından şikâyetle, rahat bir ortamda bakım ve onarım için Boğaziçi ve Haliç kıyılarında yaptıkları keşiften en uygun yerin Yalıköşkü Demir Fabrikasının olduğu, yerin hem ulaşım hem merkeze yakınlık bakımından en uygun yer olması nedeniyle, bu fabrikanın bakım atölyesine dönüştürülmesi yönündeki talepleri Hükümete bildirilmiş, Hükümet tarafından kabul gören bu teklif doğrultusunda, Yalıköşkü'nün Taşçılar mevkii tarafında gerekli istimlakler tersane tarafından yapılarak[889] 1856 yılında Yalıköşkü Demir Atölyesi makine fabrikasına dönüştürülmüştür.

Fabrika seçiminde önemli etmenlerden biri de bu alanda demir ambarlarının olmasıdır. Yapılan fabrikanın arsalarından bir kısmının vakıf olması sorun haline gelmişti. Özellikle fabrikanın bulunduğu alanda bir çeşmenin olması bu sorunların başındaydı. Fabrikada Türk işçi ve ustaları yanı sıra İngiliz ustalar çalışacaktı.[890] Hükümet buhardan yararlanma adına mümkün olduğu

[886] DABOA., C.AS. 992/43359,H.13.07.1266/M.26 Nisan 1850.
[887] DABOA.,İ.DH., 334/21909, H.08.04.1272/M.18 Aralık 1855.
[888] DABOA.,İ.DH., 334/21909, H.08.04.1272/M.18 Aralık 1855.
[889] DABOA., A.MKT.NZD., 186/67, H.14.10.1272/M.18 Haziran 1856.
[890] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Yalıköşkü Fabrikası" *Akşam Gazetesi*, 22.10.1950.

kadar fazla gemiyi buharla çalıştırır hale getirmek için bu fabrikaya İngiltere'den makine, alet ve edevat siparişinde bulunur.[891] Fabrikanın ıslahı için fabrikanın arkasında bulunan ve Zarif Paşa'ya ait konak ve müştemilat satın alınarak buraya uygulamalı derslerin verildiği bir çarkçı okulu, buhar makinelerinin çizim ve modellemelerinin yapıldığı bir birim, ve koğuşlar inşa edilmiştir.[892]

Tersane'de bulunan 1833 tarihli hadde makinesi çalışmaz hale geldiği 1870 yılında, bu fabrikada yapılan yeni hadde makinesiyle değiştirilmiştir. 1871 yılında ise "Mukaddem-i Hayır" isimli bir küçük savaş gemisinin 500 beygir gücündeki makinesi de bu fabrikada imal edilmişti.

1871 yılında ise fabrikanın Rumeli demiryolunun güzergâhında olması gerekçesiyle yıktırılmasının gündeme gelmesi üzerine, fabrikanın makine, alet ve edevatının Tersane'ye nakledilmesi kararlaştırılmıştır.[893]

Arşivlerde yer alan bir belgeye göre, demiryolu güzergâhında yer alan dökümhane, fabrika ve ambarların demiryoluna terki ve bu yapıların yeniden inşası için gerekli adımların atılması istenmiştir.[894] Yalıköşkü Fabrikasında üretimine devam edilen büyük hacimli mamullerin üretimine Tersane'deki makine fabrikası ve dökümhanenin inşaatı tamamlana kadar Zeytinburnu Fabrikasında devam edileceği, küçük boyuttaki mamullerin üretimi ise Tersane-i Amire Fabrikasına kaydırılarak, Yalıköşkü Fabrikasının boşaltılması ve taşınması ile fabrika ve civar arazilerin Rumeli Demiryolu Kampanyası'na terki gerçekleştirilmiştir.[895]

Fabrika hemen yanındaki denize paralel bir biçimde dikdörtgen plân şemasında, orta bölümü iki katlı yanlar tek katlı olarak kagir malzemeyle inşa edilmişti. Denize bakan cephenin her iki köşesinde geniş açıklıklı yuvarlak kemerli kapılar ve önündeki iskelelerle gemilere yük indirip bindirme işlemleri yapılıyordu. Bu cephenin ortasındada yer alan ve iki katlı olan birimin ortasında da yuvarlak kemerli dar bir kapı, kapının her iki yanında birer pencere, aynı düzenleme bu birimin yanlarında yer alan tek katlı birimlerde de uygulanmış, simetrik bir kuruluşa sahipti. Yanlardaki tek katlı birimlerin üst örtülerinde kısmi aydınlık fenerleri mevcuttu. Orta birimin üzerindeki katın deniz tarafına bakan cephesi de üç pencere ile, yan cepheler her iki yönde yedi pencere ile aydınlatılıyordu. Pencere söveleri ve kat silmeleri de

[891] DABOA., İ.DH., 443/29283, H.14.02.1276/M.12 Eylül 1859.
[892] DABOA., A.MKT.MHM., 105/41, H.15.05.1273/M.11 Ocak 1857.
[893] DABOA., İ.MMS., 41/1692, H.11.03.1288/M.31 Mayıs 1871.
[894] DABOA., A.MKT.MHM., 445/47, H.14.11.1289/M.13 Ocak 1873.
[895] DABOA., A.MKT.MHM., 449/61, H.10.01.1290/M.10 Mart 1873.

hafif dışarı taşırılarak cephede estetik bir görünüm sağlanmıştı. Deniz tarafındaki cephe düzenlemesinin aynısı köşelerdeki geniş kapılar dışında, Topkapı Sarayı'na bakan cephesinde de kullanılmıştı. Orta bölümün alınlığı da ortadaki büyük yanlardaki küçük üç yuvarlak pencere ile dekore edilmişti. Fabrikanın orta bölümünün kara kısmına denk gelen yerde, yukarıya doğru daralan fabrika bacası yer alıyordu. Bacanın ağzı profilli silmelerle daha belirgin bir görünüme getirilmişti.

Fabrika günümüze gelememiştir.

4.9. Enerji Endüstrisi

4.9.1. Dolmabahçe Gazhanesi (Resim: 439-451)

Osmanlıda "tenvir" kelimesine karşılık gelen aydınlatma, gazdan önce iç yağları, zeytinyağı ve balmumu ile sağlanıyordu. Bu maddelerin yerini alan gaz, hidrojen ve karbondan meydana gelmektedir. Işık vermek için hidrojen yeterli olmayıp, ışığı gerekli derecede aydınlatma gücüne sahip değildir. Hidrojenin mahrum olduğu bu parlaklığı sağlayan karbondur. Gaz, maden kömürünün kızdırılıp, kömür ve sabit bileşiğinin ayrışmasıyla meydana çıkar. Çeşitli aletlerin yardımıyla ortaya çıkan gaz, demir kaplanmış bir gaz mağazası (depo) içine alınır. Oradan dağıtım kanallarına girer ki sokakları, kaldırımları aydınlatmak için gerekli yerlere gaz gönderilirdi. İlk olarak 1799 tarihinde Paris'te Joseph Lion adlı Fransız mühendisin icat ettiği, bir aletle bulunduğu otelin dairelerini ve bahçesini gazla aydınlatmasıyla başlayan gazla aydınlatmanın serüveni, Alman Witzler'in 1804 yılında Londra sokaklarını gazla aydınlatmak için imtiyaz almasıyla bir sektör haline geldi.[896]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen teknolojik yeniliklerin kaynağı Batı idi. Osmanlı Devleti teknolojik anlamdaki modernleşme çalışmalarını da Batı'dan alıyordu. Bu yüzyılda Osmanlı sanayileşmesinin ilklerini teşkil eden ve devlet eliyle tesis edilen fabrikaların çoğu, Fabrika-i Hümayun adını taşıyordu. Abdülmecid döneminde (1839-1861) Dolmabahçe Sarayı inşa edildikten sonra sarayın aydınlatılması için bir gazhane yapılmasına da karar verilir. İstanbul'un ilk gazhanesi olan Dolmabahçe Gazhanesi, 1854'te tamamlanmıştır. Gazhane inşasından 1873 yılına kadar Hazine-i Hassa-i Şahane tarafından idare olunmuştur.[897]

Gazhanenin imbiklerinin yapımıyla görevli Mr. Dudellin'in hafriyat çalışmaları ve temellerin atılmasına eşlik etmek üzere 1892 yılında İstanbul'a gelir.[898]

1893 yılında İngiliz Barrowfield Şirketi'nden alınan cihazlar ile birlikte yapıda bir gazometrenin kurulması için girişimde bulunulur.[899] Barrowfield Kumpanyası direktörü gazhane için üretim aşamasında oldukları materyal yapımının tamamlanabilmesi için Retort (imbik) ve Fuell-main (ana yakıt) plânlarıyla ilgili gönderilen yazılara cevap beklediklerini, ayrıca söz konusu firmanın amonyaklı tulumba konusunda "Dempester Niagara" sisteminin tedarikinin zor olması nedeniyle "evans reliable" sisteminin kullanılmasına müsaade edilmesini

[896] Selanikli Fazlı Necib, a.g.e., s.34,35.
[897] Osman Nuri Ergin,5, (1995) a.g.e., s.2593.
[898] DABOA., HR.SFR.3, 392/69, 25.11.1892.
[899] DABOA., HR.SFR.3, 402/27, 11.01.1893

ister.[900] Fabrikanın tesisinin kurulacağı temel plânları ve gazometreler hakkında şirketin görüşü alınır.[901]

Hazine-i Hassa tarafından 1874 yılına kadar işletilen gazhane, alacaklarını tahsil edememesi, gelişen teknolojiye ayak uyduramaması nedeniyle 1874 yılında aydınlatma işi şehremanetine devredilir.

Şehremaneti, Gazhaneyi ve birçok demirbaş eşya, alet ve edevat ile ıslah etmiş, yollara belediye tarafından bile borular döşenmişti.1889 tarihinde bilabedel Tophane Müşiriyeti'ne teslim edilmiş olduğu için, şehremaneti hakkını hükümetten defalarca istemiş ise de hükümetçe bilabedel teslime muvafakat gösterilmemiştir.[902]

1889 yılına kadar şehremaneti tarafından işletilen gazhane 1890 yılında Dersaadet Gazhane Şirketi'ne değil de Tophane İdaresi'ne verilmesi uygun görülür.[903] 1899 yılında gazhanenin kömür depolarının bir kısmının inşası gerçekleştirilir.[904] Gazhanenin Tophane idaresince bazı mazeretler ve gerekçeler öne sürülerek Beyoğlu ve Beşiktaş cihetinin havagazı ve elektrikle aydınlatılmasının imtiyazlı bir şirkete verilmesi uygun görülür.[905]

1912 yılında ise çıkartılan "Dolmabahçe Gazhanesi'nin Şehremaneti'ne Devri Hakkında Kanun-i Muvakkat[906]" adlı hükümet ile Şehremaneti arasında kararlaştırılan mukavelename hükümlerine göre, Dolmabahçe Gazhanesinin Şehremaneti'ne devrinde, Maliye Nezareti'nin mezun olduğu, bu kanunun icrasında Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerinin memur olduğu belirtilmiştir.[907] Dönemin Maliye Nazırı Rıfat Bey ile Şehremini Cemil Bey'in imzalarının bulunduğu 23 Haziran 1329/1913 tarihli devir mukavelenamesinde devir bedelinin gerek fabrika, gerek cadde ve sokaklarda döşenmiş boru ve fener, sütun, paraçol ve kirada bulunan saatlerle beraber kırk iki bin dört yüz otuz üç adet Osmanlı altını olarak belirlenmiştir.[908]

Gazhane 1913 yılından 1914 yılında özelleşinceye kadar tekrar şehremaneti tarafından işletilir.

Dolmabahçe Gazhanesi 4 Haziran 1914 yılında Fransız Octave Bezanson ile Louis Bauer'in kurduğu ve Beyoğlu, Yeniköy Belediye sınırları içinde maden kömüründen üretilen gazın

[900] DABOA., HR.SFR.3, 402/42, 18.01.1893.
[901] DABOA., HR.SFR.3, 403/32, 15.02.1893.
[902] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2596.
[903] DABOA., A.MKT.MHM., 500/35, H.11.07.1307/M.3 Mart 1890.
[904] DABOA., BEO., 1403/105177, H.14.07.1317/M.18 Kasım 1899.
[905] DABOA., Y.A.HUS., 242/57, H.25.05.1308/M.6 Ocak 1891.
[906] 20 Muharrem 1331/M.30 Aralık 1912.
[907] Osman Nuri Ergin, 4, (1995), a.g.e., s.2024.
[908] Osman Nuri Ergin, 4, (1995), a.g.e., s.2025.

dağıtılması imtiyazını elli yıllığına Osmanlı Anonim Gaz Şirketi alır.[909] Şirket üretim merkezini yeni makine, alet ve edevatla donatarak üretimini Cumhuriyet döneminde de sürdürür. 1955 yılına kadar gaz üreten yapı bu yıldan sonra sökülerek 1960 yılında Poligon Gazhanesine taşınmıştır.

Gazhane, biri büyük üç gaz deposu, 2 eski fırın, bir kok kömürü fırını, bir hangar ve kok kömürü deposu olarak kullanılan 4 küçük yapı olmak üzere 11 yapıdan meydana gelmekteydi.

Ana yapı dikdörtgen plân şemasındadır. Yan cephelerde dokuzar yuvarlak kemerli pencere, kısa kenarlar kara tarafındaki cephe yuvarlak kemerli ortadaki küçük, yanlardaki büyük pencere düzeni şeklindedir. Bu düzenleme cephenin her iki yanında kullanılmıştır. Alınlık kısmında ise yuvarlak bir mazgal pencere açılmıştır. Üst örtüde çift yöne meyilli kırma bir çatı ile çatının da tepesinde uzun bir aydınlık feneri yapılmıştı. Gazhanede biri ana yapının denize bakan cephesinin önünde, diğeri kara tarafındaki cephenin kuzey batı köşesine yakın bir yerde iki bacası mevcuttu. Deniz tarafındaki baca yuvarlak plân şemasında diğeri ise kare plân şemasında idi. Bu bacanın da batı köşesinde gazometrelerin biri yer almaktaydı. Diğer gazometre ise ana yapının doğu cephesi tarafında bulunmaktadır.

[909] DABOA., A.DVN.MKL., 58/6, H.10.07.1332/M.04 Haziran 1914.

4.9.2. Üsküdar Nakkaştepe-Kuzguncuk Gazhanesi (Resim: 452-463)

Üsküdar ilçesi, Abdullahağa Mahallesi, Gazhane Sokak, 128 pafta, 1134 ada, 35 parselde yer alan yapının inşaasına 1861'de "Gas de France" isimli bir Fransız şirketi tarafından başlanılmıştır.[910] 1864'te tamamlanan gazhane, öncelikle Beylerbeyi Sarayı'nın aydınlatılması için kullanılmıştır. Gazhanenin üretim fazlası, kentin aydınlatılması için değerlendirilmiştir.[911] 10 dönümlük bir alan üzerine kurulan gazhane depoları, fabrika binaları ve havuzları ile İstanbul'un önemli endüstri kuruluşlarından birisi idi.

Gazhanede gaz üretiminin hammaddesi kok kömüründen sağlanıyordu. Kok kömürü fabrikadaki kırıcılar vasıtasıyla kırılarak istenilen ebatlara getirilirdi. Kok, damıtıcılara konularak havasız bir ortamda ısıtılırdı. Isıtılma fırın veya ocaklarla sağlanırdı. Kokta bulunan gaz, yağ ve katranın serbest kalmasıyla damıtıcıdan ayrılan gaz soğumaya bırakılır gaz amonyak ve fenol gibi bileşiklerden ayrışması için yıkanırdı. Devamında kükürt ve siyanürün uzaklaştırılması için saflaştırılırdı. Arınmış gaz dağıtım için gazometrelerde depolanırdı.

Beylerbeyi Gazhanesi bir ana yapı, idare binası ve gazın ayrışıp depolandığı gazometre binasından meydana gelmekteydi. Beylerbeyi Sarayı'nın aydınlatılması ve ısıtılması için kurulan fabrika üretimin fazla olduğu dönemde Beylerbeyi, Kuzguncuk ve kısmen de Üsküdar semtinin aydınlatılmasında da etkili olmuştur.

Konum olarak Nakkaştepe mevkinin seçilme sebebi deniz yoluyla gelecek kömürün saraya tehlike arz etmeyecek mesafede olmasıdır. Zaten 1922'de çıkartılan bir yönetmelikle şehir içinde verilen gaz deposu ruhsatlarıyla mağazalara verilen gaz satış ruhsatları geri alınarak hiç kimseye şehir içinde depo ruhsatı verilmemesi istenmiştir.[912]

1880 yılında gazhanenin üretim yapmadığını Devlet Arşivleri'ndeki bir belgeden öğreniyoruz. Belgede Beylerbeyi Sarayı ve Üsküdar'ın hava gazıyla aydınlatılması için bozuk olan gazhanenin tamir ettirilerek faaliyete geçirilmesi istenmiştir.[913] 1911 yılında Beylerbeyi Sarayı'na ait fabrika kok kömürü imali için kiralanmıştır.[914]

Havagazı fabrikası harman tuğla ile iki sıra tuğla hatıllı, moloz taş (kalker) duvarlı kareye yakın dikdörtgen plân şemasında olup, yapı ahşap kuruluşlu çift yöne meyilli bir çatı ile kapatılmış

[910] Wolfgang Müller-Wiener, (1992), a.g.m., s.85.
[911] Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1993, s.478.
[912] DABOA., DH.UMVN., 99/24, H.16.06.1340/M.14 Şubat 1922.
[913] DABOA., Y.PRK.ŞH., 1/35, H.19.07.1297/M.27 Haziran 1880.
[914] DABOA., DH.İD., 83/20, H.13.06.1329/M.11 Haziran 1911.

idi. Yapının doğusunda yine aynı malzeme ve teknikle inşa edilen idare binası ve ana yapının doğusunda iki gazometrenin taş tuğla derz dolgulu alt yapısı günümüze gelebilmiştir.

Üsküdar-Kadıköy Havagazı Şirket-i Tenviriye-i Osmani'nin[915] kurulmasıyla birlikte şirketin imtiyazı demir fabrikatörü Mösyö Charles Georgi'ye elli sene müddetle verilir.[916] Şirketin, Kadıköy Üsküdar ile Anadolu yakasını 8. Belediye Dairesi sınırlarına kadar gaz ve elektrikle aydınlatma amacıyla alınan elli yıllık imtiyazın ilk kırk senelik bölümünde, devlete karşı herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktaydı. Ancak sonraki on yılda kârın %6'sı hisse senetlerine verildikten sonra geri kalan kısmının dörtte biri hükümet payı olarak ayrılacaktı. Şirketin imtiyaz süresi 1920'de imtiyaz sahası dahilinde uzatılır.[917] 1938 yılında ise imtiyaz devlet tarafından bu şirketten satın alınır.[918] Şirketin Hasan Paşa Gazhanesini faaliyete geçirerek Anadolu yakasının elektrik ihtiyacını karşılar duruma gelmesi, Beylerbeyi Sarayı'nı aydınlatan gazhanenin kullanılmayarak, âtıl duruma gelmesine neden olmuştur.

Araştırmacıların gazhanenin üretim yapmasına 1940 yılında son verdiği yönündeki tespitleri[919] gerçeği yansıtmamaktadır. Zira 1900'e tarihlenen fotoğraflarda da yapının harap durumda olduğu görülmektedir.

[915] Tenviriye: Aydınlatma
[916] DABOA., MV., 66/4, H.06.12.1308/M.13 Temmuz 1891. İmtiyaz sahibinin ismi Devlet Arşivlerindeki kayıtlarda Mösyö Şarl Jozi veya Şarl Şörji olarak geçmektedir.
[917] DABCA.,230, 54/4, 1, 28.09.1920.
[918] DABCA., 30-18-1-2, 83/51, 10.06.1938.
[919] Mehmet Rebii Hatemi Baraz, *Beylerbeyi I,* İBB. Yayını İstanbul 1995, s.270, Mehmet Mazak, "Anadolu Yakasının İlk Sanayi Tesislerinden Biri Kuzguncuk Gazhanesi Üsküdar," *Üsküdar Sempozyumu IV*, 3-5 Kasım 2006, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, s.180.

4.9.3. Çubuklu Gaz Depoları (Resim: 464-471)

Petrol, 1859 yılında Pensilvanya'da keşfedilmesiyle kısa zamanda ticari bir mal haline gelmiş, Sultan II. Abdülhamid döneminde de Osmanlı'ya girmesiyle,[920] hızla aydınlatma araçlarının yerini aldı. Çünkü petrol, bal mumu ve zeytinyağı gibi aydınlatma araçlarından daha verimli yanmakta idi. Petrol beraberinde depolama sorununu da getirdi. Patlamalara karşı önlem almak için yerleşim birimi dışında depolar kurularak gaz depolaması sağlandı. İlk gaz depolarından biri Çubuklu'da kurulmuştur.[921]1876 yılında Paşabahçe Çubuklu mevkiinde yeniden inşa edilecek gaz ambarının keşfi yapılmıştır.[922] Gaz depolarının yakınında bulunan kireç ocakları benzin deposu olarak kullanılmaya elverişli hale getirilmek üzere istimlak edilmiştir.[923]

Bugün de mevcut olan Çubuklu'daki depolarla ilgili Osmanlı Arşivleri'ndeki bir belgede, Boğaziçi'nde Çubuklu civarında sahibi Şura-yı Devlet azası Sami Bey tarafından inşa edilen gaz ambarından ebniye harcı alınması gerektiği belirtilmiştir.[924]

H.1296/M.1879 tarihine kadar şehremaneti tarafından idare olunan gaz depoları bu tarihte yirmi beş yıllık imtiyazla Sami Bey'e verilip bir kolektif şirket kurulur.[925] Sami Bey'e verilen imtiyaz süresi 1906 tarihinde son bulmuş ise de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar depolara el konulmamış, gaz depolarının imtiyaznamesi de tetkik edilerek imtiyaz sahiplerinin imtiyaz süreleri hakkında bir işlem yapılmayarak depolara Maliye Nezareti tarafından el konulmuştur.[926]

1906 yılında Fransa Sefareti Baş tercümanı Mösyö Roe'nin gaz depolarının imtiyaz süresinin devletçe uzatılıp uzatılmadığı hakkında padişahın herhangi bir buyruğunun olmadığı halde Sami Efendi'nin Rıhtım Kampanyasıyla muameleye giriştiği sefaretçe haber alındığından, işin sefaretçe önüne geçileceğini ifade etmesiyle haber alındığını ona göre bir yanlışlığa meydan vermemek için padişahın buyruğu gerektiği belirtilmiştir.[927]

Çubuklu'da bulunan gaz deposu ve ambarları da 1907 yılında Maliye Hazinesi tarafından idare edilir.[928] 1909 yılında ise; Şura-yı Devlet'in eski azalarından Sami Bey'in uhdesinde iken mukavele gereği Şehremaneti'ne devredilmesi gerektiği halde Hazine-i Maliye'ye devredilen

[920] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2668.
[921] Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, İş. Bankası Yay. İstanbul 1996, s.37.
[922] DABOA., HH.D., d.18059, H.14.02.1293/01 Mart 1876.
[923] DABOA., MV., 118/61, H.20.02.1326/24 Mart 1908.
[924] DABOA., DH.MKT., 1339/67, H.16.11.1299/29 Eylül 1882.
[925] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2669.
[926] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2670.
[927] DABOA., İ.HUS., 139/46, H.16.01.1324/M.12 Mart 1906.
[928] DABOA., BEO., 3082/231145, H.11.05.1325/M.22 Haziran 1907.

Çubuklu Gaz Depolarının tekrar şehremanetine devredilmesi gerektiği konusunun Şura-yı Devlet'te görüşülmesi istenir.[929] Aynı yıl depoların Şehremaneti'ne devri gerçekleşir.[930]

Çubuklu gaz deposunun genişletilmesi için yandaki kireç ocaklarına doğru istimlakler yapılarak inşaata başlanılır.[931]

1914 yılında ise Çubuklu depolarının genişletilmesi sırasında arazi istimlaklerinden sarf-ı nazarla Hazine-i Celile ve ahalinin hukukunun korunması için depoların Beykoz Umuryeri'ne nakli istenir.[932]

Gaz depoları için hazırlanan ilk plânlara göre uygulama yapılır. Depolara ait plânlarda[933], ortadaki ikisi biraz daha büyük yanlardakiler küçük dört ikiz yapı ile Paşabahçe tarafındaki köşede de idare biriminin yer aldığı iki katlı kagir bir bina olduğu görülür. Yapıların cephe çiziminde ikişer kapı ve aynı hizada çatı alınlığında yer alan iki pencere şeklinde düzenlendiği, ikiz yapıların çatısının ahşap kuruluşlu olduğu ve her yapının çift yöne meyilli çatı ile kapatıldığı görülür. Depoların belirli zamanlarda eklenen yapılarla ve iskelelerle genişletildiği anlaşılmaktadır.

[929] DABOA., DH.MKT., 2703/93, H.18.12.1826/M.11 Ocak 1909.
[930] DABOA., DH.MKT., 2796/19, H.20.03.1327/M.11 Nisan 1909.
[931] DABOA., DH.İD., 202/2, H.06.09.1331/M.09 Ağustos 1913.
[932] DABOA., BEO., 4286/321386, H. 22.06.1332/M.18 Mayıs 1914.
[933] "Çubuklu'da inşa olunacak gaz depoları," AK. Hrt.4035., 1881.

4.9.4. Yedikule Gazhanesi (Resim: 472-489)

Müller-Wiener'in 1887 yılında kurulduğunu[934] söylediği fabrika ile ilgili Devlet Arşivleri'nde yer alan belgelerden, 1873 yılında inşasına başlanılan Yedikule Gazhanesinin gaz havuzunun 1875 yılında tamir edildiğini görmekteyiz.[935] Bu da yapının inşa tarihinin 1887 yılından önce olduğunu gösterir. Nitekim gazhanenin inşaatı için görevlendirilen mühendislerin atama yazısının 1874 tarihli olması,[936] ayrıca Ergin'in gazhanenin H.1296/M.1879 tarihinden itibaren işletilmeye başlanıldığını, Yedikule Gazhanesi ile Dolmabahçe Gazhanesi ile birlikte H.1303/M.1880 tarihine kadar şehremaneti tarafından idare edildiğini söylemesi de[937] bunu desteklemektedir.

Fransız Societe Ottomane Pour I'eclairage de la Vile adlı şirkete Suriçi'nin aydınlatılmasına yönelik verilen imtiyazla[938] kurulan fabrikanın işletmesi için ihale açılsa da fabrika ancak 1880 yılında şehremaneti tarafından işletilmeye başlamıştır. İlk olarak tramvay durakları, Beyazıt, Aksaray, Şehzadebaşı gibi semtlerin aydınlatılmasının yanı sıra anıtsal yapıların da havagazı ile aydınlatılması sağlanır.

O dönemde bu gibi sanayi fabrikaları oluşturmak için Osmanlı tebaasından mühendis ve yüklenici bulunmadığından gazhanenin inşaatına Fransız Mösyö Johannes, inşaata nezaret etmek üzere de yine Fransız tebaasından mühendis François Riboulet tayin edilmiştir.[939]

Mösyö Johannes mukavelename kurallarına uymayarak daha ilk tecrübede meydana getirdiği inşaatın istenileni karşılamadığının anlaşılması üzerine, şehremaneti ile uygulayıcı arasında dava açılmış R.17 Ağustos 1290 /M.28 Ağustos 1874 tarihinde mahkeme beş bin Frank zarar ve ziyan olduğu (bilirkişi raporundan) sonucuna varmış, Mösyö Johanes'in yolsuz hareketinden ziyade emanet mühendisi Mösyö François Riboulet eksik plân ve çizim yaptığına hükmederek emanet mahkûm edilmiş[940]ve Riboulet ise görevinden alınmıştır.[941]

Şehremaneti havagazı işletmesini devretmek için 1887'de açtığı ihaleyi, en uygun teklifi veren Fransız Baron Mozer de Lefos'un kazanması, İstanbul tüccarlarından Hasan Tahsin'in

[934] Wolfgang Müller Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar," *Osmanlı ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Ed: Ekmelettin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.85.
[935] DABOA., İ.DH., 715/5004,H.29.12.1292/M.26 Ocak 1876.
[936] DABOA., HR.MKT., 849/33, H.08.08.1291/M.20 Eylül 1874.
[937] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2635.
[938] DABOA., A.DVN.MKL., 77/24, H.29.12.1285/M.12 Nisan 1869.
[939] DABOA., HR.MKT., 849/33, H.08.08.1291/M.20 Eylül 1874.
[940] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2634.
[941] DABOA., HR.TH., 15/2, M.06.04.1874.

işletmenin gayrimüslimlere verilemeyeceği gerekçesiyle şikâyette bulunmasına neden olur. Daha uygun bir fiyatta işletmeyi yapabileceğini ve fabrikayı büyütmeyi[942] vadeden Paşabahçe Gaz Deposunun rüsumat memuru Hasan Tahsin[943] bu girişiminde başarılı olur ve kırk yıllık imtiyazla kurucusu olduğu İstanbul Şirket-i Tenviriye-i Osmaniye şirketi fabrikanın işletmesini alır.[944]

Hasan Tahsin, Simon Kınığ Şürekâsı müdürü Simon ile birlikte Bakırköy ve Yeşilköy karyelerinin gaz ile aydınlatılması için Şehremaneti'nce işletilen Yedikule Gazhanesinin inşasıyla idare ve işletmesi işi ile ilgili 1887 tarihili bir ferman ile imtiyaz alır ve bir anonim şirket kurulur.[945]

Şirketin 1914 yılına kadar sürdürdüğü gaz dağıtım işi, yapının tahrip olması nedeniyle sekteye uğramış ve sözleşme tek taraflı feshedilmiştir. İşletme hakkı 50 yıllığına Fransız Societe Anonyme Turque de Ganz et d'Electricite a İstanbul et Entreprises İndustrielles firmasına verilir. 1926 yılında işletme imtiyazı Beyazıt, Fatih, Bakırköy dahilinde hava gazı üretim imtiyazı ile birlikte Üsküdar- Kadıköy Hava gazı şirketine devredilir.[946] 1931 yılında İstanbul Elektrik Şirketine satılıncaya kadar faaliyetlerini sürdürür. 1939 yılında İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketlerinin imtiyaz ve tesisatları ile "Hava Gazı ve Elektrik Teşebbüsatı Sınaiye T.A. Şirketinin Yedikule ve Kadıköy hava gazı müesseselerinin satın alınması konusunda Nafia Vekâleti'ne yetki verilmesi ile[947] 1945 yılında İETT.'ye devredilir. Havagazı şirketi hükümet tarafından satın alınarak elektrik idaresine devredildiği 1945 yılının temmuz ayına kadar geçen 7 yıllık zaman zarfında, gazhaneye hiçbir tadilat ve ıslahat yapılmamış olduğundan, tesisat günden güne yıpranmıştır. İETT. İdaresi bir taraftan şebekenin ıslahı için çalışırken diğer yandan İngiltere'ye 27.000m³ kapasitesinde bir fırın baterisi sipariş etmiş, 1948 yılında montajı ikmal edilen fırınlar sayesinde gaz yetersizliğinden meydana gelen şikayetler önlenmiş ve talepler tamamen karşılanır duruma gelmiştir. Gazganede 1500 ve 3500m³ hacminde mevcut iki gazometre ihtiyaca cevap vermediğinden 1950 yılında 15.000m³ hacminde bir gazometre inşa edilerek, 1951 yılının ilk ayında da faaliyete geçirilmiştir. Mevcut 8 fırının hemen hepsi

[942] DABOA., A.DVN.MKL., 28/3, H.20.01.1304/M.19 Ekim 1886.
[943] DABOA., DH.SAİDd., 179/139, H.29.12.1296/M.14 Aralık 1879.
[944] DABOA., MV., 23/47, H.05.12.1304/M. 25 Ağustos 1887; DABOA., MV., 23/16, H.24.11.1304/M.14 Ağustos 1887.
[945] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2643.
[946] DABCA., 30-18,1-1, 13/21, 5, 29.03.1925.
[947] DABCA., 30-18-1-2, 84/90, 13, 26.10.1938.

harap durumda olduğundan 1946 yılında yerli piyasadan 3 fırın tedarik edilmiştir. 1946-47 yıllarında ilaveten yapılan iki fırınla bu şebekedeki gaz tahdidi kaldırılmıştır.[948]

Fabrika 52 bin metre kare bir alanda idare binaları, su kulesi, transportör fırını, katran ayırma üniteleri, imbik kazanları bölümü, yıkama bölümü, marangozhane, ambar, kantar ve üç gaz depo yapısından meydana gelmekteydi.

Sahil yoluna paralel olarak inşa edilen gazhanenin ana yapısı 21.35m. X 74.24m. ölçülerinde uzunlamasına dikdörtgen plân şemasında, iki yana meyilli bir çelik konstrüksiyonlu çatı ile örtülmüştür. Çatının iki meyilinin birleşim yeri de uzun bir aydınlık feneri şeklinde düzenlenmişti. Uzun kenarlar iki cephede de baştan sona yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılmış, kısa yan kenarlar Bakırköy tarafındaki cephenin çatı alınlığında yuvarlak pencere ve onun altında da üç yuvarlak kemerli pencere, zeminde de iki kapı ile hareketlendirilmişti. Sirkeci yönündeki cephesi de aynı şekilde düzenlenmişti.

Bu yapının yanında yer alan yapı da 13.54m. x 74.24 m. ölçülerinde dikdörtgen plân şemasında kâgir olarak, diğer yapıdan daha alçak inşa edilmiştir. Bu yapının biri kuzeybatı köşesinde diğeri kuzeyinde iki gazometre yerleştirilmiştir. 19. yüzyılın sonralarına tarihlenen fotoğraflardan gazhanenin kare kesitli tuğla malzemeyle inşa edilen iki de bacasının olduğu görülmektedir.

[948] L' illustration de L'orient, İstanbul Özel Sayısı, 1951, s.20-21.

4.9.5. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (Resim: 490-502)

Üsküdar ve Kadıköy ile Anadolu sahillerini 8. Daire-i Belediye sınırları içindeki mahallerin kömürden mamül gaz ile aydınlatılması ve tahrik gücünden faydalanmak imtiyazı Mösyö Charles George'e verilmiştir. İmtiyaz mukavelesinden sonra yirmi gün içinde saltanat-ı seniye eshamı olarak bin adet Osmanlı altınını Bank-ı Osmani'ye yatırması imtiyaz mukavelesinin ikinci maddesinde belirtilmiştir.[949] Üsküdar ve Kadıköy Gaz Şirketi'nin açılışı için bir merasim düzenlenir.[950] Şirket aynı yıl Hasanpaşa'da inşa olunacak olan gazometrenin inşa edileceği arsa için Defter-i Hakani'den memur görevlendirmesini ister.[951] Ancak arsanın istimlaki sırasında sorun çıkması üzerine[952] şirket yaklaşık bir yıl sonra Kadıköy, Hasanpaşa'daki gazhanenin açılışını gerçekleştirebilir.[953] Açılışta Erkan-ı Harbiye'den Ferik Şakir Paşa da hazır bulunmuştur.[954] Gazhane için Avrupa'dan getirtilecek alet, edevat, boru ve makineler bir defaya mahsus olmak üzere Nafia Nezareti heyet-i fenniyesinin taht-ı tasdikinde bulunmak şartıyla tevfiken gümrük vergisinden muaf tutulacağı, gazhanenin sermaye ve hasılatından dahi vergi alınmayacağı, ancak şirketin sermayesi ile küffe-i senedat ve tahvilat ile damga vergisine tabi olacağı belirtilmiştir.[955]

1893 yılında Üsküdar ve Kadıköy Gaz şirketi imtiyaz sahibi Mösyö George üçüncü rütbeden Nişan-ı Osmani verilir.[956]

Gazhane ilk yıllarında günlük on bin metreküp gaz üretimi yaparak Anadolu yakasında bir kısım cadde ve sokakların aydınlatılmasını sağlar. Sokak aydınlatılması için döşenen 60 metre aralıklı fenerlere takılan lambalar gecenin belirli zamanlarında yakılır ve söndürülürdü. Devlet Arşivleri'ndeki belgelerden şirketin uzun zaman devlet kuruluşlarından özel sektöre değin birçok kuruluştan alacaklı olarak hayatını ikame ettiği görülür. Ara ara yapılan zamlar ve toplu ödemelerle rahat nefes alan kuruluş, 1915 yılında maden kömürünü bulmakta zorluk çeker. Şirket, kömür yerine zeytin posası kullanmak için birtakım girişimlerde bulunmuştur.[957]

1925 yılında İstanbul Yedikule Gazhanesi'nin işletmesi de Üsküdar ve Kadıköy Hava Gazı Şirketi'ne devredilir.[958]1938 yılında ise İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketi ile Havagazı ve

[949] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2650.
[950] DABOA., Y.PRK.ZB., 10/64, H.13.03.1310/M.05 Ekim 1892.
[951] DABOA., DH.MKT., 1992/73, H.15.07.1309/M.14 Şubat 1892.
[952] DABOA., DH.MKT., 2036/105, H.09.06.1310/M.29 Aralık 1892.
[953] DABOA., Y.PRK.MYD., 12/46, H.26.07.1310/M.13 Şubat 1893.
[954] DABOA., Y.MTV., 74/114, H.25.07.1310/M.12 Şubat 1893.
[955] DABOA., DH.MUİ., 13/7, H.05.09.1327/M.20 Eylül 1909.
[956] DABOA., İ.TAL., 13/78, H.26.07.1310/M.13 Şubat 1893.
[957] DABOA., DH.İ.UM., 89/1, H.23.06.1333/M.08 Mayıs 1915,
[958] DABCA., 30-18-1-1, 12/76, 2, 15.02.1925.

Elektrik Teşebbüsatı Sınayiyye TAŞ.'nin Yedikule ve Kadıköy Hava Gazı fabrikalarının satın alınması için Nafia Vekâleti'ne yetki verilmesi istenir. [959] Şirket 1945 tarihinde İstanbul Elektrikli Tramvay Tünel'e bağlanır. Uzun zaman depo ve garaj olarak hizmet veren gazhanenin 1995'te yıkılması istenmiştir.

Gazhane girişinin kuzeyinde yer alan idare binasının, eski haritalarda[960] görüldüğü ancak mevcut yapının dış sınırları açısından bugünkü yapıdan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü binaların 1940'1ı yılların başlarında ya yeniden yapıldıkları ya da esaslı bir onarım geçirdikleri söylenebilir. Dış görünüm özelliklerinden yapının 1930'lu yılların sonlarında başlayıp 1940'1ı yıllarda devam eden, özellikle İstanbul'da yaygın biçimde uygulanan bir tür "Art Deco" üslubu özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır.

Müracaat, kantar, ambar bürosu, lokal, arşiv, mutfak ve yemekhane gibi değişik işlevlerin yer aldığı yapı, Uzunçayır Caddesi'ne paralel uzanan bitişik iki yapı görünümündedir. Caddeye cephe veren kesim on, tesisin orta avlusuna bakan bölümü oniki akstan oluşur. Yığma duvar tekniğinde inşa edilen yapının çatı kuruluşu çelik makas kirişlidir. Çatı örtüsü yapının derin olan iç mekânına ışık sağlayacak biçimde fenerli olarak yapılmıştır. Ancak, binanın uzun cephesinin biçimlenme özellikleri, sonraki müdahalelerle büyük oranda değiştirilmiştir.

Gazhanenin doğusunda yer alan bina, ambar veya depo olarak inşa edilmiştir. Erken dönem haritalarında bu alanda yer alan birimler, özgün yerinde olmalarına karşın esaslı bir onarım gördükleri muhakkaktır.

Her tür ve boyuttaki havagazı sayaçlarının bakımı yapılarak ayarlarının kontrol edildiği sayaç atölyesinin, eski haritalarda da bu alanda var olduğu görülen yapılar yıkılarak mevcut yerinde yeniden yapılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Ana yapı yedi, ek kesim iki akstan oluşan basit bir dikdörtgen plânlı yapıdır. Çatıyı oluşturan tek açıklıklı çelik makaslar, ahşap asma tavan konstrüksiyonu tarafından gizlenmiştir. Bazı kapı ve pencere açıklıkları kapatılarak cephe düzeni gereksinimler doğrultusunda değiştirilmiştir.

Kuzey taraftan Sayaç Atölyesi'ne bitişik olan tek katlı, yığma ve betonarme tavan konstrüksiyonlu yapı, soyunma ve yıkanma yapısıdır. Üzerinde ahşap bir oturtma çatı bulunmaktadır. Çalışanların yıkanma işlevleri için kullanılmıştır, önemli bir mimari veya teknik özelliği yoktur.

[959] DABCA., 30-18-1-2, 84/90,13, 26.10.1938.
[960] Jacques Pervititch, Haydarpaşa Acıbadem-Gazhane index General, Echelle:1:4000, 1930, P.2.

Parsel çizgisinin kırılma yaptığı kesimde, doğu sınırına yanaştırılmış yapılar topluluğunun kuzey ucundaki son bina itfaiye olarak kullanılmaktaydı. Tesisin yangın güvenliğini sağlamak için kullanılan ekipmanın ve elemanların barındığı yalın bir strüktürdür. Tek katlı, yığma ve betonarme tavan konstrüksiyonludur.

Gazometreler parselin kuzeyinde üretim binalarından uzak bir alana yerleştirilmiştir. Tesis 1891-92'de üretime başladığı sırada burada gaz deposu olarak 6000 m^3 hacimli, Fransız yapımı bir gazometre inşa edilmişti. İlk gazometreye 1938'de 10.000 m^3 kapasiteli Wilke-Werke markalı ikinci bir gazometre eklenmiştir. Tesiste gaz üretimine son verildikten sonra gazometrelerden en eski ikisi tümüyle, yeni olan ise kısmen sökülerek satılmıştır.

Gazometre kabuğunun özgün halindeki katmanlar dıştan içe çan (kloş), teleskop 1, teleskop 2 ve havuzdur. En içteki haznede, yani havuzda amonyaktı katranlı su bulunur. Burada gazometrenin çan kesimi tümüyle mevcuttur; ancak teleskopların bir kesimi kesilmiş, bunları taşıyan ve üzerinde kloş makaralarının hareket ettiği metal strüktür ortadan kaldırılmıştır.

Gazhane alanının kuzeybatı köşesinde oldukça yüksek bir platform üzerinde bir sundurma yer alır. İçinde ateş tuğlası depolandığı anlaşılan yapı, bugün tümüyle yıkık durumdadır.

Gazhane parselinin merkezi sayılabilecek bölgesinde konumlandırılmış olan su gazı üretim binalarının temizleyici tesisi olarak inşa edilmiş yapının, yalnızca kuzeydoğu köşesinden bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Yapının kuzey tarafında katran çukuru ve küçük bir gazometre yer almaktadır.

1892 yılında işletmeye açıldığında, tesisin yatık hazneli fırınlarının bulunduğu yerde bulunan deponun erken dönemine ilişkin ayrıntılı veriler olmamakla birlikte, 1913-14 tarihli Alman Mavileri'nde[961] gazhanenin ambarı, sayaç atölyesi, kömür deposu, gazometre, ambar, su gazı tesisi ile gazhanenin dış konturları ve plânı görülmektedir. Aynı plân şeması 1930 tarihli Pervititch[962] paftasında da yer alır.

1939 yılından başlayarak bu fırının kemerlerine ek yapılarak kapasitesi arttırılır.[963] Gazhane parselinin Uzunçayır Caddesi'ne olan sınırına koşut olarak yerleştirilmiş yapı boyuna tek, enine doğrultuda iki, uçtakiler yarım olmak üzere, toplam 18 açıklıklıdır. Kuzeybatı yönünde dışa çıkıntı yapan kesim kapasite genişletme çalışmaları sırasında dönemi içinde eklenmiş olmalıdır. Çelik makasları olan fenerli çatıyı taşıyan çelik profiller, beton içine gizlenmiştir. Pencere

[961] Alman Mavileri 1913-14, Echelle:1:500, No: A4/3.
[962] Jacques Pervititch, Haydarpaşa Acıbadem-Gazhane, İndex General, 1930, Planche 2.
[963] Osmanlı'dan Günümüze Havagazının Tarihçesi, C.2, İstanbul 1999, s.97.

açıklıklarında kullanılan geometrik biçimli prekast öğeler cephe düzenini vurgulayan önemli ayrıntılardır.[964]

Parselin güneybatı sınırına yanaşan diğer bir yapı, tek açıklıklı çelik makaslı çatıyla örtülüdür. Yapı belli aks aralıklarının tipik cephe biçimlenişiyle ihtiyaç doğrultusunda tekrarlanarak ortaya çıkmış erken prefabrik örneklerdendir. Tesis kapatıldıktan sonra önemli bir müdahale görmemekle birlikte, kullanım sırasında cephe düzeninde değişiklikler olmuş ve bakımsızlıktan dolayı çatı örtüsünü yitirerek dış etkenlere tümüyle açık hale gelmiştir.

Gazhanenin 1998-2001 tarihleri arasında İBB. Projeler Daire Başkanlığı Yatırım Plânlama Müdürlüğü tarafından Afife Batur danışmanlığında Gülsün Tanyeli ve Kani Kuzucular yönetiminde hazırlanan restorasyon projeleri, 2014 tarihinde uygun bulunmuş aynı yıl Büyükşehir Belediyesi tarafından ihale edilen gazhanenin 2019 yılında tamamlanması plânlanmış ancak bu süre içinde değil de 2021 yılı Temmuz'unda "Müze Gazhane" adıyla hizmete girmiştir.

[964] Kadıköy Gazhane Tesisleri Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon, Yeni Kullanım ve Çevre Düzenleme Projesi, Rölöve Analiz Raporu, Hz. Afife Batur, Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular, Yıldız Salman, 2014.

4.9.6. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası/Rıhtım Elektrik Fabrikası (Resim: 503-514)

Haydarpaşa'da bir liman yapmak için Tersane-i Amire ve Şehremaneti'nden birer kalfa tahkikat için görevlendirilir.[965] Aynı yıl Haydarpaşa'da yapılacak rıhtım için müteahhit Çangaryan imtiyaz talebinde bulunmuştur.[966] Bu arada yapılacak rıhtımın Haydarpaşa'da şimendifer mevkiinden Kadıköy'e kadar olan sahilde yer alan bina ve sahilhanelere zarar vermeyecek alanda yapılması karara bağlanır.[967]Anadolu Demiryolları Şirketi de 1898 yılında Haydarpaşa'da bir rıhtım yapmak için girişimde bulunmuştur.[968] Söz konusu liman, rıhtım ve bunların müştemilatları için 23 Mart 1899 yılında imtiyaz alan Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi, 1 Nisan 1899 tarihinde de bahse konu yapıların inşası ile ilgili Anadolu Demiryolu Kumpanyasına imtiyaz alır.[969] Liman, rıhtım ve diğer yapılar için gerekli taş Büyükada'da işleyen taş ocaklarından karşılanır.[970] II. Abdülhamid'in 25. Sene-i devriyesi cülusunda liman için temel atma töreni düzenlenir. Şirket müdürü Zander ve yardımcısı Hügnen ve kapı kethüdası Kiryako, Abdülhamid'e uygulanacak rıhtım ve liman projelerini takdim ederler. Sultan, 1 Eylül 1900 tarihide yapılacak açılış töreni için Nafia Nazırını görevlendirmiştir.

İki yıllık bir zaman dilimi içinde inşaat ve Abdülhamid'in cülusunun anısı olarak yapılan sütun tamamlanmış, 17 Teşrinisani 1902 tarihinde ise merasimle açılışı gerçekleştirilmiştir. Yapılan yapılar arasında, silo tabir edilen zahire ambarları mevcuttur. Söz konusu depolarda elektrik gücü kullanılması için izin istenir.[971]Aynı yıl içinde izin alınır[972] ve bu alanda bir elektrik fabrikası inşa edilir. 1917 yılında Haydarpaşa'da yeni inşa edilen istasyon ile silolar arasında sevkiyat iskelesi civarında meydana gelen yangında mavna, vagonlar ve infilak eden mühimmatla birlikte elektrik fabrikası da zarar görür.

Haydarpaşa Kadıköy rıhtım inşaatı müteahhidi Pierre Augier[973] Galata ve Kızkulesi rıhtımlarının yanı sıra Zonguldak rıhtımının da uygulayıcısı idi.

Rıhtım Elektrik Fabrikasının, Fransa'da Ren Nehri üzerinde yer alan Breisach'ta, 1838 yılında Rudolf Erisman'ın kurduğu duvar kâğıdı fabrikasına, 1862 yılında elektrikle çalışan

[965] DABCA., NV.,230, 70/13, 3, 13.04.1873.
[966] DABCA., NV., 230, 70/13, 09.12.1873.
[967] DABOA., ŞD., 3211/17, H.05.12.1298/M.29 Ekim 1881.
[968] DABOA., Y.PRK.TNF., 7/75, H.26.10.1315/M.20 Mart 1898.
[969] DABOA., A.DVN.MKL., 40/22, H.20.11.1316/M.01 Nisan 1899.
[970] DABOA., BEO., 1618/121345, H.24.10.1318/M.14 Şubat 1901.
[971] DABOA., Y.PRK.TNF., 7/32, H.25.03.1320/M.02 Temmuz 1902.
[972] DABOA., İ.HUS., 100/14, H.12.07.1320/M.15 Ekim 1902.
[973] DABOA., ML. EEM., 639/92, R.30.10.1323/M.12 Ocak 1908.

makinelerin işleyebilmesi amacıyla elektrik enerjisi üretmek için yaptığı elektrik fabrikasının ana strüktür ve plân şemasında olduğu görülür.

Alman girişimci ruhunun en dikkate değer projesi olarak nitelendirilen Bağdat Demiryolu'nun, Konya ve Ankara'dan gelen kolları İstanbul'a Marmara'ya ve nihayetinde Haydarpaşa'ya ulaşır. Haydarpaşa'daki iki silo, tahıl depoları, ambarlar gemilere yükleme tesisleri Alman şirketi G. Luther A.G. firması tarafından inşa edilir. 1907 yılında inşa edilen ikinci gemi yükleme tesisi ise Amme, Giesecke & Konegen A.G. şirketi tarafından inşa edilmiştir. Böylece Almanlar, Berlin ile Bağdat demiryolu ile bağladıkları gibi, depo yapıları ve tahıl taşımacılığı yolu ile de Karadeniz ve Tuna üzerinden, Almanya, Avusturya-Macaristan, Balkanlar, Türkiye hatta Mezopotamya'ya uzanan etkinlik alanı oluşturmuşlardır.[974]

Haydarpaşa'daki elektrik üreten fabrika ilk yapıldığında kareye yakın dikdörtgen plân şemasında, kırma çatılı ve aydınlık fenerli, çatı kuruluşu çelik konstrüksiyonlu olarak inşa edilmişti. Zamanla yapıya eklemeler yapılmıştır. Tek katlı kagir fabrikanın subasman ve kat silmeleri vurgulanmış, kısa cephe bir sütun kabartmasıyla ortadan ikiye ayrılmış, ayrılan bölümlere yerleştirilen dikdörtgen formda yanyana iki pencerenin üst kısımları basık yay kemerle vurgulanmış, kemerin kilit taşı ise kat silmelerine değecek şekilde düzenlenmişti. Uzun cephelerden denize bakan tarafta, cephenin solunda basık yay kemerli bir kapı ve pencere, onların da yanında yine basık yay kemerli birer kapı ve pencere yerleştirilmiştir. Bu cephenin arka tarafında ortaya gelecek şekildi yapıya bitişik tuğladan yapılan kare kaide üzerinde yükselen silindirik bir de baca yükselmekteydi. Çatı alınlığında ise söveleri taşla vurgulanmış yuvarlak bir pencere yer almaktadır. Sonraki yıllarda yapının kısa cephelerinin her iki yanına biri ana yapıdan dar, diğer ise daha geniş iki yapı daha eklenmişti.

[974] Meryem Müzeyyen Fındıkgil Doğulu, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği*, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 308.

4.9.7. Üsküdar Bağlarbaşı Elektrik Fabrikası (Resim:515-533)

Üsküdar'da İskele ve 3. Ahmed Çeşmesi'nin yakınında bir noktadan başlayarak Kısıklı yolu ile Alemdağ'a ulaşmak için başlangıçta tek olarak yapılan hat, zamanla çift hatta tahvil edilmek üzere bir elektrikli tramvay hattı inşası ve işletilmesiyle ilgili imtiyaz, R.27 Nisan 1329/M. 10 Mayıs 1913 tarihinde verilir. Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bildirilmesiyle birlikte Kısıklı'ya kadar olan kısmın tesviyesi ve ray döşeme işlemi tamamlanır. Ancak Bağlarbaşı'nda inşaatına başlanılan elektrik fabrikasının tamamlanmamış olduğu gibi Avrupa'ya sipariş edilen sütunlarla arabalar 1. Dünya Savaşı nedeniyle gelemediğinden, tramvayın işlemeye başlaması gecikmiştir.[975]

7 Haziran 1923 tarihinde ise Üsküdar-Alemdağı'na kadar uzanacak elektrikli tramvay hattı inşası ve arazi istimlaki için Evkaf-ı Hümayun Nezaretine izin verilmiştir.[976]

Üsküdar'ın Bağlarbaşı semtinde tramvay deposu ve elektrik fabrikasının inşaatı 1911 tarihinde başlatılmış ancak I. Dünya Savaşı ile birlikte yapımına ara verilmiş, devamında Üsküdar Hava Gazı Şirketine verilen aydınlatma imtiyazı ile elektrik üretilmeye başlanmıştır.

Fransız Omnium d'Entreprises şirketi ile yaşanan anlaşmazlıkların[977] giderilmesi[978] sonucu 1923 yılında Üsküdar-Alemdağ elektrikli tramvay hattını kuracak şirketle, Nafia Nezareti arasında kararlaştırılan şartname ve sözleşmenin onaylanmasıyla[979] birlikte yarım kalan işlerin tamamlanması gerçekleşmeye başlar.

Bağlarbaşı Elektrik Fabrikasının, Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşı başlarında evkaf nazırı Hayri Efendi'nin Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi namına Üsküdar ve Alemdağı tramvay imtiyazını almasıyla kuruluşuna başlanılmış olup, Cumhuriyet'in ilanında beş yıl sonra 7 Haziran 1928 yılında Üsküdar yakası tramvaylarının açılışı ile bitirilmiş bir proje olarak karşımıza çıkar.

Mondros Antlaşması'ndan sonra tramvay ve ray döşeme işi askıya alınınca yalnız Üsküdar Havagazı Şirketine verilen "elektrikle tenvirat imtiyazı" sayesinde sadece elektrik üretebilmiştir. O dönemdeki belgelerde geçen elektrik istihsal eden fabrika aynı zamanda tramvayı da hareket ettireceğinden bir masrafla her iki masraf meydana geleceği düşüncesiyle 1927 yılında başlayan ikinci girişim, Süreyya Paşa'nın katkılarıyla sonuçlanmış, meclis başkanı

[975] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s. 2488.
[976] DABOA., MV., 231/106, H.01.06.1331/M.08 Mayıs 1913.
[977] DABOA., HR. HNŞ. İŞO, 2/8, H. 15.03.1338/M.07 Ocak 1920.
[978] DABOA., HR. HMŞ. İŞO., 2/10, H.13.07.1335/M.04 Nisan 1920.
[979] DABCA., 30-18-1-1, 7/26, 20, 05.08.1923.

Kazım Özalp, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve İstanbul Şehremini Muhiddin Bey'in katılımlarıyla 7 Haziran 1928 günü fabrikanın açılışı gerçekleşmiştir.

Yapının mimar ve mühendisi o zamanki ünvanıyla Mühendis Mekteb-i Alisi İnşaat Muallimi ve Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi Heyet-i Fenniye Müdürü Mühendis Mimar Ali Talat Bey (1869-1922)'dir.

Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki önceleri tramvay sonraları elektrik fabrikası olarak kullanılan yapının Varşova'da mimar Artur Karol Nikozy Goebel'in 1912 yılında yaptığı Rentel Spotka tramvay fabrikası ile neredeyse birebir örtüşecek şemada olması, bu tip endüstrinin Osmanlı coğrafyasında yeni oluşu ve bir prototipe ihtiyaç duymasından kaynaklıdır.

Yapı eklektik bir tavırla neoklasik tarzda Osmanlı mimari unsurlarının kullanıldığı mütevazı bir sanayi kuruluşudur. Dikdörtgen plân şemasında kâgir malzeme ile inşa edilen fabrikanın uzun cepheleri her iki cephede sivri kemerli, ortadaki kapı yanlardaki ikisi pencere olarak kullanılan beşer açıklıkla ve bu açıklıkların üzerine gelen sırada yan yana sıralanmış üçerli grup halinde düzenlenmiş sivri kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Ana yapının kısa kenarlarında sivri kemerli birer açıklık bulunmaktadır. Ana yapının Kadıköy tarafındaki cephesinin önüne kare plân şemasında makine dairesi, onun da soluna kule şeklinde düzenlenmiş muhtemelen idare binası yer almaktadır. Bu kule sivri külahlı kurşun kaplı olup dört katlı düzenlemeye sahiptir. Dördüncü katın kat silmeleri konsollar ve profilli silmelerle belirginleşmiştir. Bu katta her cephede yan yana sıralanmış üçer sivri kemerli pencere yer alır. Diğer katlar ise her cephede açılan birer sivri kemerli pencereden ışık almaktadır.

Dışı klasik oksit sarısı, içerisi ise beyaz renkte kireçle badanalı olan yapının özgün döşemeleri onarımdan önce kısmen mevcuttu. Yapının kulesi, döneminde yaygın olarak kullanılan ulusal mimarinin vazgeçilmez yapı unsurlarındandır. Üst örtüsü ise kurşun kaplıydı.

Kule ile ana binanın arasında kalan ara kısımda, bütünlüğe sonradan yapılmış bazı bölmeler ve eklentiler bulunmaktadır. Ahşap doğramaları özgün olup günümüzde de iyi durumdadır.

4.9.8. Silahtarağa Elektrik Fabrikası (Resim: 534-547)

Fransa, 1889 yılında altı farklı şirkete verdiği imtiyazla, Paris ve çevresinde çok sayıda elektrik fabrikası kurdu. 1891 yılında Paris'te Societe Anonyme pour le Transmission de la Force par L'Electricite ilk fabrikasını kurar. 1899 yılı içinde Compaignie Generale de Distribution d'Energie Electrique'nin Vitry Fabrikası, 1900 yılında da Compaignie Saint-Denis Fabrikası ile Alfortville'de kurulan Societe Est Lumiere Fabrikası ile birlikte bu sektörde öncü yapıların oluşturulmasıyla diğer ülkelere prototip oluşturacak bir plân şeması da meydana getirilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında ilk elektrik tesisleri Selanik, Şam ve Beyrut'ta kurulur. İstanbul'da bir tesisin kurulması için 1910 tarihine kadar olan girişimler sonuçsuz kalmıştı. Bu tarihte Banque de Credit d'Hungarie ile Banque Bruxselles adlı iki bankanın da ortağı olduğu Avusturya-Macaristan firması Ganz Societe Anonyme D'Electricite[980] adlı firmanın aldığı 50 yıllık gaz üretim imtiyazı ile İstanbul'un bir elektrik tesisiyle tanışmasının adımları atılmış oldu.[981] Yer olarak da deniz ulaşım kolaylığı ve merkeze yakınlığıyla ön plâna çıkan Kâğıthane ve Alibeyköy Deresi'nin ağzı uygun görülür. Silahtarağa mevkiinde inşa edilecek elektrik fabrikası için gerekli istimlakler yapılır.[982] Bu mevkide Silahtar Mehmet Ağa'nın arazisi satın alınarak yaklaşık 118.000m²'lik bir alanda fabrikanın temelleri atılmıştır. İnşaat aşamaları her ay raporlanmıştır.[983] İhaleyi alan firma Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi adıyla inşasına başladığı ve Trablusgarp savaşının başlamasıyla bir süre sekteye uğrayan inşaat çalışmalarına bir sekteyi de 1913 yılında meydana gelen sel vurur. Aynı yıl hasar gören malzemelerin yerine yenileri alınarak inşaat çalışmalarına devam edilir.[984] Ancak o yıl bölgede meydana gelen sel olayından zarar gören fabrika nihayet 1914 yılında tamamlanarak şehre elektrik verilir. Fabrika anlaşma gereği imtiyaz süresi boyunca şehre 600 aydınlatma lambası yerleştirmeye başlar. Fabrikanın idaresi üretime başladığı yıl Belçikalı Sofina şirketine devredilir.

Fabrikanın 5000kw.lik üç turbo jeneratör grubu ile saatte 12.000-13.000 kg. buhar sağlayan 6 kazanla üretime başlamasından sonra, 1921 yılında 12.000kw.lik yeni bir turbo jeneratörün eklenmesiyle üretim daha da arttırılır. 1923 yılında ise turbo jeneratörlerden biri sökülerek

[980] Şirketin 1926 yılında yayınladığı bir dergi İstanbul'un elektrik ağı, sokak aydınlatmaları ve santraller hakkında görsel ve yazılı bilgi içermektedir. Bkz. Ganz Societe Anonyme D'Electricite, *Usine Electrique et Reseau de Distribution de la Ville de Constantinople*, Budapest 1926.
[981] DABCA., 230, 22/7, 3, 29.09.1910.
[982] DABCA., 230, 48/73, 2, 11.05.1911.
[983] DABCA., 230, 73/73, 3, 16.07.1911.
[984] DABCA., 230, 48/73, 6, 16.12.1913.

yerine 10.000 kw. gücünde bir türbin yerleştirilmiştir. 1925 yılında ise fabrikayı elinde bulunduran şirket fabrikanın üretim gücünü daha da artırmak için bir keşif yaptırır.[985]

Belçikalı firma Societe Anonyme Turque d'Electricite-Osmanlı Türk Elektrik A.Ş. adıyla faaliyetlerini 1937 yılına kadar sürdürmüştür. Silahtarağa Elektrik Fabrikası sözkonusu şirketten satın alındığı 1938 senesinde yaklaşk 6000 kw. gücündeki 5 muhtelif turbo alternatör grubu ile 40000kw. gücünde 8 adet 16 kiloluk alçak tazyikli 12 kazandan ibaretti. 1938 yılının kışında azami ve ani yük 33000 kw. sınırında olduğundan fabrika tesisatı makine bakımından şehrin elektrik ihtiyacını karşılayacak güçte olmasına karşın, kazan tesisatı ihtiyacı karşılayacak durumda olmadığından takviye ve ıslaha muhtaç durumda idi. 1939 yılında Alman Dürr firmasına bedeli 1 milyon lira bedel karşılığında, yüksek tazyikli beheri 12.000 kw. muadil iki kazan sipariş edilir ki bunlar da Silahtarağa'da yeni inşa edilen 3 nolu kazan dairesine konulmuştur.[986] 2. Dünya Savaşı sırasında Almanya ile iktisadi bağların kesilmesinin İstanbul elektrik şebekesine önemli bir etkisi olmamıştır. Savaş sonrasında 1945 yılında İsviçre'de Echer Ways firmasıyla ve 1952 yılında da tekrar Alman Dürr fabrikasına türbinler sipariş edilir. Aynı anda Amerika'da Foster Wheeler firmasına da iki kazan siparişi verilmiştir.[987]

Fabrika, kazan dairesi, tribün ve ana elektrik makinelerinin bulunduğu üç ana bölümün yanı sıra rıhtım, döner vinç yapısı, kömür deposu, atölye, dükkân, yemekhane, yönetici bürosu ile lojman ve işçi konutlarından meydana gelmekteydi. Zonguldak'tan getirilen kömürün yakılmasıyla elde edilen buharın tribün kanatlarını harekete geçirmesiyle birlikte tribünler de hareketlenir ve meydana gelen enerji bir jeneratöre aktarılırdı. Buradaki hareket enerjisinin birtakım işlemlerden sonra elektrik enerjisine çevrilmesiyle elektrik elde edilirdi. Fabrikada yer alan yedi ana dağıtım kablosuyla da şehrin tamamına elektrik verilirdi.

Fabrika yapılarının büyük bölümünün tasarımının Sanayi-i Nefise Mektebi hocalarından Mimar Terziyan /Terzaki Efendi tarafından gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yapının 1943-44 yıllarında yapılan ikici santrali Seyfi Arkan tarafından tasarlanmıştır. [988]

Günümüzde Emniyettepe Mahallesi, Silahtarağa 373 ada, 6 parselde yer alan ve İstanbul Bigi Üniversitesi Santral Kampüsü olan fabrika ilk yapıldığı zaman "T" plân şemasında bir yapı iken çeşitli zamanlarda eklenen yapılarla geniş bir alana yayılmıştır. Kazım Karabekir Caddesi'ne

[985] DABCA., 230, 49/77, 1, 08.10.1925.
[986] L' illustration de L'orient, İstanbul Özel Sayısı, 1951, s. 20.
[987] L' illustration de L'orient, a.g.e., s.21
[988] Ali Cengizkan, Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali, ODTÜ. MFD., S.20:1-2, Ankara 2000, s.36,37

paralel uzanan ana yapı üç katlı kâgir bir yapı olup, zemin katta kare, ikinci katta dikdörtgen, üçüncü katta da yuvarlak kemerli dikdörtgen formda pencerelerle aydınlatılmıştır. Yapının kısa kenarındaki üçer pencerenin ortadaki sırası diğerlerine nazaran daha geniş ve büyük tutulmuştur. Üzeri kırma çatı ile kapatılan yapının çatısı çelik konstrüksiyonludur.

Yapının kolonları olan çelik çift makaslar 19 metrelik açıklığı olan oturtma çatıyı taşımakta, kalkan duvarlı cephede 2.1 metre açıklıklı çift makas sistemi kolon görevi görmekte olup, dışarda 3 metre yükseklikteki subasman temeli çevrelerken, cephe duvarları, cepheyi ve açıklıklarını tanımlayan çelik ızgara iskelete dayanmaktadır. 16 gözlü çelik makaslar beş metrede bir 19 metrelik açıklığı geçerek 25metrelik uzunluğa ulaşmaktadır.[989]

Silahtarağa Elektrik Fabrikasının, kırmızı tuğladan oluşturulan cephe düzenlemesi Paris'te Panhard-et-Levassor'daki Societe Urbain d'Air Comprie(SUDAC) şirketinin 1890 yılında yaptığı basınçlı buhar fabrikası ile Portekiz'deki Tejo Elektrik santrali ile yine Portekiz, Lizbon'daki Belem Elektrik Santralinin malzeme biçim ve formunda inşa edildiği, kemerli pencerelerin görünüşleri ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca 1825 yılında kurulan Fransa'nın Nouvelle şehrindeki Laurun Hourat Hidroelektrik santralinin bir birimindeki cephe düzenlemesi de Silahtarağa Elektrik fabrikasındaki cephe düzenlemesinin bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

[989] Ali Cengizkan, a.g.m., s.37

4.10. Ulaşım Endüstrisi

4.10.1. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikası (Resim: 548-553)

Osmanlı'nın ilk anonim şirketi olan Şirket-i Hayriyye 1850 yılında başta Abdülmecid Han olmak üzere, sadrazam büyük Raşid Paşa ile o zamanın sadaret müsteşarı olan Sadr-ı Esbak Fuat Paşa ve Adliye Nazırı Esbak-ı Cevdet Paşa'nın kurduğu şirkete hükümet büyük önem vermiş, hemen hemen tüm vekiller ve ayan ile valilerin hissedar olarak kaydı yapılmıştır.[990] 1851 yılında İstanbul'da vapur işletme imtiyazı bir hat-ı hümayunla Şirket-i Hayriyye'ye verilir.[991]

1872 yılında hazırlanan Şirket-i Hayriyye Nizamnamesi'nin birinci maddesinde, İstanbul ile Üsküdar arasında vapur işletmek üzere kurulan şirkete verilen yirmi beş yıllık imtiyaz süresine bu sefer saltant-ı seniyyeden on yıl daha ilave edilerek şirketin kuruluşundan itibaren otuz beş seneye çıkartıldığı belirtilmiştir.[992]

1886 yılında Hükümet-i Seniyye ile yapılan sözleşme ve imzalanan şartname gereğince, köprüden Boğaziçi'nin her iki sahili boyunca Kavaklara kadar ve Sarayburnu ile Harem İskelesi arasında vapur işletmek imtiyazını alan Şirket-i Hayriyye Anonim Şirketi'nin[993] imtiyaz süresi 1888 yılında bir ferman ile otuz yıl daha uzatılır.[994]1903 yılında yenilenen imtiyaz fermanının tarihi 2 Ağustos 1903'ten itibaren 50 yıldır.[995]

Şirket-i Hayriye tarafından şirketin vapurlarının bakım ve onarımının gerçekleştirmek için fabrika tersane ve atölyeler ile birkaç yapıdan oluşan küçük bir kompleks inşa ettirilir. Zamanla ihtiyaçların artmasıyla genişletilen fabrikaya kırk beş metre boyunda bir ahşap kızak yapılmış, 1910 yılında da bir kızak daha eklenerek elektrikle çalışır bir teknoloji ile donatılmıştır. Şirket-i Hayriye vapurlarının bakım ve onarımının yapılmasının yanı sıra bu fabrikada küçük teknelerin de imali yapılmıştır.

Şirket-i Hayriye tarafından 1918 yılında yayınlanan bir broşürde, geniş bir vapur yelpazesine sahip şirket, zaman zaman vapurların tamire ihtiyaç olması halinde bunu başka fabrikalara ihale etmektense bizzat kendisi yapabilmek üzere, Hasköy'de bir fabrika tesis etmiş ve bunu

[990] Osman Nuri Ergin., a.g.e., C.5, s.2288.
[991] DABOA., Y.EE., 94/21, H.21.03.1267/M.24 Ocak 1851.
[992] Osman Nuri Ergin., a.g.e., C.5, s.2295.
[993] Ahmet Güleryüz-Hande Yücel, Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları, İstanbul 2006, Murat Koraltürk, Şirket-i Hayriye (1851-1945), İDO. Yayınları, İstanbul 2007; Eser Tutel, Şirket-i Hayriye, İletişim Yayınları, İstanbul 2008,
[994] Osman Nuri Ergin, a.g.e., C.5., s.2293.
[995] Celali Yılmaz, Osmanlı Anonim Şirketleri, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011, s.429.

senelerin mahsulü olarak ihtiyaca göre genişletmiştir. Şirket-i Hayriye vapur inşasında tecrübe elde ettiği gibi teknolojik yenilikleri de kendi fabrikasında uygulamak için fabrikanın ıslahı ve genişletilmesi işiyle de meşgul olmuştur. Bunun için de Almanya'dan başmühendis sıfatıyla bir fabrikada çalışan, Alman deniz inşaat mühendislerinden Hermann Dilg'i mütehassıs olarak İstanbul'a davet etmiş ve kendisinin şirketin fen işleri müdürü ünvanı ile işe başlaması sağlanmıştır. Hermann Dilg, Şirket-i Hayriye tarafından gördüğü itimada karşı pek çok uzmanın yetişmesini sağlamıştır.[996]

Tersane'de, cam, boya, kalafat, raspa, marangoz, tesfiye, motor, torna, demir, inşaat gibi atölyelerin yanı sıra, fabrikada da yeni gemi inşaatı, bakım onarım, çeşitli döküm ve yedek parça üretimi yapılmaktaydı. Yeni gemi inşaatı için iki kızak, bakım ve onarım için üç kuru havuz bulunmaktaydı. Atölyeler ise gemi ve işletme binalarının mobilyalarının yapıldığı marangozhane, soğutucu ve tesviye işlerinin yapıldığı tesviye bölümü, iskele ve binaların demir ve kaynak işlerinin yürütüldüğü atölye, yangın söndürme tüp dolumu ve sac atölyeleri idi.

Kocataş ve Sarıyer Vapurları 1938 yılında bu fabrikada üretilmiştir. 1945 yılında Münakalat-ı Vekâleti tarafından, Şirket-i Hayriye'nin satın alınmasını Hasköy Tersanesi'nin Devlet Deniz Yolları ve Limanları Umum Müdürlüğüne devredilmesi takip eder. 1954 yılından itibaren Gemi İnşa ve Tamir İşletme Müdürlüğü adını alan fabrika bağımsız bir birim olarak üretimine devam etmiştir. 1984 yılında Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı Türkiye Gemi Sanayisi A.Ş'ye bağlanan fabrikanın, rıhtım uzunluğu 193 metre olan tersanenin biri yaylı diğeri elekli ellişer metre uzunluğunda iki kızağı vardır.[997]

[996] "Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikasının Tekamülü", Boğaziçi, S.2, s.18, 29 Teşrinievvel 1936
[997] Eser Tutel, "Hasköy Tersanesi", DB. İstanbul Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul 1994, s.12.

4.10.2 Terkos Su Fabrikası/Terkos Terfi İstasyonu (Resim: 554-556)

Terkos'dan Dersaadet'e su getirilmesi için Kamil Bey ile Ternau Bey imtiyaz talebinde bulunur.[998] 9 Ağustos 1874 yılında şirket kurulur.[999] Hariciye teşrifatçısı Kamil Bey ile mühendis Ternau Bey'in Terkos Gölü ile bu göle dökülen Kızıldere'nin bir kilometre yukarısındaki yerden Beyoğlu, Galata ve Haliç'in batı sahilleriyle Boğaziçi'nin Rumeli tarafına su getirmek için aldıkları imtiyazın şartları için mukavele imzalanır.[1000] 1875 yılında şirket sahipleri imzaladıkları imtiyaz mukavelesi gereğince henüz işe başlamadıklarından, Hazine-i Celile'ye depozito olarak verdikleri meblağın zapt-ı istizanına ve Dersaadet Su Şirketi'nin teşkili için bir yıl ek süre verilmesini isterler.[1001] 1879 yılında Kamil Bey ile Ternau Bey'e verilen imtiyaz süresi uzatılır.[1002]

Terkos ve Kızıldere'den İstanbul'a su getirmek için verilen imtiyaz mukavelesi gereğince kurulan Osmanlı Anonim Şirketinin nizamnamesi hazırlanır.[1003] İstanbul Suları Şirketi (Compaignie des Eaux de Constantinople) dönemin birçok yabancı bankasının desteği ile kurulur. Aralarında Societe Generale de I'Empire Ottoman, Oppenheim Bank, Alberti et Cie, Stern et Cie, Georges Coronio, Banque de Constantinople, Bamque d'escompte de Paris, Banque de Paris et des Pays-Bas Societe Generale gibi ortakların olduğu, şirket merkezi Dersaadet'te olmak üzere, en fazla 12 üyeden oluşan yönetim kurulunun, dört idarecisi şirket merkezinde bulunduğu, diğer üyelerin Paris'te olduğu bir yapıya sahipti.

1917 yılında yaşanan kömür sıkıntısı nedeniyle Terkos fabrikasındaki makinelerden ikisinin çalışabilmesi için on günlük ihtiyat kömürü elde edilmediği takdirde suyun kesileceği ve İstanbul'da şirketin su dağıtımı yaptığı mahallelere haftalık bir program dahilinde ancak dönüşümlü su verilebileceği belirtilir.[1004] İstanbul'a verilen suyun kesilmemesi ve Terkos Fabrikasındaki makinelerin kömür ihtiyacının karşılanması için Hadımköy-Terkos arasındaki yol inşaatının acilen tamamlanması istenilir.[1005]

1931 yılında Şirket ile hükümet arasında akdolunan mukavele gereğince, şirketin ancak bir yıl sonra şebekeye vaziyet edebileceği bildirilmiş ve şebekenin kifayetsiz, İstanbul'u tatmin

[998] DABOA., A.MKT.MHM.,46/1979, H.27.05.1290/M.23 Temmuz 1873; A.MKT.MHM.,460/70, H.12.06.1290/M.07 Ağustos 1873.
[999] DABOA., ŞD., 2406/13, H.25.06.1291/M.09 Ağustos 1874.
[1000] DABOA., A.DVN.MKL., 12/13, H.24.07.1291/M. 06 Eylül 1874.
[1001] DABOA., ŞD., 3217/6, H.25.09.1292/M.25 Ekim 1875.
[1002] DABOA., İ.MMS., 63/2990, H.05.08.1296/M. 25 Temmuz 1879.
[1003] DABOA., A.DVN.MKL., 22/5, H.28.05.1299/M.11 Nisan 1882.
[1004] DABOA., DH.İ.UM. EK., 28/96, H.09.05.1335/M. 03 Mart 1917.
[1005] DABOA., DH.İ.UM.EK., 33/25, H. 07.08.1335/M.29 Mayıs 1917.

edememekte olması yüzünden yıllardan beri devam edegelen şikayet, hoşnutsuzluk ve halk nazarında hasıl olan güvensizlikten dolayı şebekenin aynı şirket tarafından tevsii muvaffık olmadığından Belediyeye veya Belediye'ye teşkil ettirilecek ayrı ve mütehassıs bir şirkete tevsi ettirilerek işletilmesi 21.09.1931tarihli 11772 sayılı Kararname ile kabul edilerek[1006] Terkos Su Şirketi elli yıllık imtiyazın bittiği 1932 yılında İSKİ'ye devredilmiştir.

Terkos Pompa İstasyonu buhar gücüyle çalışan bir endüstri yapısı olup imalat ve montajı Fransız şirket tarafından 1887-89 yıllarında yapılmıştır. Kâgir olarak tek katlı inşa edilen terfi binası, birbirine paralel olarak konuşlandırılan iki dikdörtgen plân şemasındaki yapıdan meydana gelmekteydi. Pompa ve güç kaynağı bölümlerinden oluşan terfi istasyonuna 1937 yılında yapılan eklentilerle istasyon genişletilmiştir.

Bacanın arkasında kalan güç kaynağı veya jeneratör bölümü olarak kullanılan yapının yan cephesi, ilk yapıldığı dönemde dört basık yay kemerli dikdörtgen pencere ile aydınlatılıyordu. Bacaya bakan cephesinin sağ köşesinde bir kapı ile üçgen çatı alınlığının alt tarafında yatay dikdörtgen formda basık kemerli bir pencere yer almaktaydı. Bu cephenin arka tarafında kalan cephe de aynı şekilde bir düzenlemeye sahipti. Yapı çelik konstrüksiyon makaslı çift yöne meyilli bir çatı ile kapatılmıştı. Çatının orta kısmı çatı düzlemiyle aynı seviyede olan gün ışığından faydalanmak için cam panolarla kapatılmıştı.

Bacanın solunda kalan pompa bölümü ise tek katlı olup jeneratör bölümünden daha yüksekte inşa edilmiştir. Baca tarafındaki cephesinin ortasında yuvarlak kemerli bir kapı, kapının her iki yanında basık yay kemerli pencereler yer alır. Kapının hemen üzerinde çatı alınlığı arasında kalan kısımda da enine dikdörtgen formda basık yay kemerli pencereli bir düzenleme mevcuttur. Bu cephedeki düzenlemenin aynısı arka cephede de uygulanmıştır. Diğer cephe ise ortada bir kapı ve bu kapının sağında solunda yer alan yine basık yay kemerli ikişer pencereli bir düzenlemeye sahiptir.

Pompa ve jeneratör bölümünün kesiştiği noktada yükselen silindirik baca, yaklaşık 35m. yükseklikte olup kaide kısmı silindirik ve dışa taşırılmış profilli bir silme ile gövde kısmından ayrılır. Bacanın gövdesinin yarısından yukarıda olan bölümü, yapısal hasarlara karşın çelik çemberlerle sağlamlaştırılmıştır. Bacanın bitim noktasının hemen alt tarafı profilli silmeli bir bilezik, onun da yukarısında dışa taşırılmış bir profilli silme ile bacanın ağzı bulunur.

[1006] DABCA., 23/66-14, 21.09.1931.

4.10.3. Göksu Terfi Fabrikası /Elmalı Barajı Terfi İstasyonu (Resim: 557-562)

Elmalı suyu, Alemdağı tarafından gelen ve oralardaki küçük ve büyük derelerin Çavuşbaşı deresiyle Kayışdağı tarafındaki Budak Deresi'nin birleşmesinden meydana gelmekteydi. Elmalı suyu ismini alan ve bu derenin bir mesafe kat ettikten sonra bendine ulaştığı ve bendin ayrıca küçük iki dereyi daha aldığı, bu suretle toplanıp bentten geçen suların yakınında bulunan fabrikadaki süzgeçten süzüldükten sonra demir borularla Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi'nin Anadolu sahiline dağıldığı yerdir.[1007] Dönemin Nafia Nazırı Zihni Paşa ile Bank-i Osmani memurlarından Karabet Sıvacıyan Efendi'ye, hazırlanan Elmalı (Üsküdar-Kadıköy) Su Şirketi Mukavelesi ile Göksu vadisinde gerekli hallerde Riva'ya akan Paşaköy vadisinde bentler kurmak ve bu bentler sayesinde toplayacağı yağmur sularını makine ile terfi etmek bir yandan Kandilli sınırına diğer yandan Erenköy sınırına kadar olan mahallere tevzi ve icra etmek üzere Devlet-i Aliye'den imtiyaz verilir.[1008] Şirket, 21 Kasım 1888 yılında, sultan fermanıyla verilen Dersaadet Şehri'nin Asya yakasında şehir suyu şebekesini kurma ve dağıtma işi için 1899 yılının Kasım ayında İsviçre'nin Bale şehrine kurulmuş, 1890 yılının Mayıs'ında da faaliyete geçmiştir.[1009] Söz konusu şirket için hazırlanan şartnamenin 6. maddesinde; imtiyaz sahibi yapacağı her türlü uygulama için en iyi cinsten alet ve edevat ile sağlam olması için kavait-i fenniyeye uygun hareket edeceği, açıkta akarsular ve umuma ait yollar ve özel yollar üzerine inşa olunacak sanayi kuruluşlarının kâgir olarak veya demirden yapılacağı ve kerestenin yalnız temeller için kullanılacağı belirtilmiştir.[1010]

Elmalı ve Taşdelen sularının kamu yararına hizmet amacıyla satış ayrıcalığının kendisine verilmesi için Fuad adlı bir şahıs tarafından da bir talep olur.[1011]1909 yılında yapılan incelemede Elmalı ve Terkos sularının sağlığa zararlı oldukları belirtilerek kullanılmaması gerektiği[1012] gerekçesiyle alınacak tedbirler belirlenir.[1013]

Elmalı Suyu Deresi besleyen mecraların belirli yerlerde doğrudan doğruya bitkisel ve hayvansal atık taşıması sonucu 1912 yılında bakteriyolog tarafından incelenmesi istenmiştir.[1014] Sağlığa zararlı olan Elmalı sularının içilebilir ve kullanılabilir hale getirilmesi için çalışmalara

[1007] Osman Nuri Ergin, 5, (1995), a.g.e., s.2914,2915.
[1008] DABOA., ŞD., 1188/5, H.16.11.1305/M.25 Temmuz 1888.
[1009] Cengiz Aslantepe, a.g.e., s.54.
[1010] DABOA., İ.MMS., 102/4298, H.23.02.1306/M.29 Ekim 1888.
[1011] DABOA., DH.MKT., 348/12, H.28.08.1312/M.24 Şubat 1895.
[1012] DABOA., DH.EUM.THR., 16/13, H.26.11.1327/M.09 Aralık 1909.
[1013] DABOA., DH.MUİ., 27/19, H.03.12.1327/M.16 Aralık 1909.
[1014] DABOA., BEO., 4076/305855, H.19.09.1330/M.01 Eylül 1912.

başlanılır.[1015]Aynı yıl su bendi yıkılır.[1016] 1915 yılında ise İstanbul'daki bent sularının içilebilecek duruma getirilebilmesi için bir komisyon kurulması istenir.[1017]

1918 yılında ise İstanbul'daki içme sularının tek elden idaresi ve ıslahı için Şehremanetine bağlı su idaresinin oluşturulması Meclis-i Vükela 'da kabul edilir ve bu yönde bir nizamname hazırlanır.[1018]

1888 yılında hazırlanan şartnamenin 6. maddesi gereği Elmalı bendinin Boğaziçi tarafında derenin sağ tarafına kâgir bir terfi fabrikası kurulur. İki tepe arasındaki düz alanda kâgir olarak inşa edilen terfi fabrikası, dikdörtgen plân şemasında olup biri büyük diğeri ona bitişik ve daha küçük ölçülerde tek katlı çift yöne meyilli çatı ile kapatılan bir yapı ve bu yapının hemen yanında yer alan kare plân şemalı iki katlı dört öne meyilli çatı ile kapatılmış idare binasından meydana geliyordu. Pompa istasyonu ve güç kaynağının bulunduğu tek katlı yapı, söveli dikdörtgen şemalı pencerelerle aydınlatılıyordu. Fabrikanın ana mekânından küçük olan güç kaynağı binasının yanında ise, tuğla malzeme ile daire kesitli yükseldikçe daralan baca yer alıyordu.

[1015] DABCA., 64/11, 7, 23.12.1913.
[1016] DABCA., 63/10, 3, 19.06.1913
[1017] DABOA., DH.İD., 35/21, H.10.03.1333/M.26 Ocak 1915.
[1018] DABOA., DH.UMVM., 100/19, H.23.09.1336/H.02 Temmuz 1918.

4.10.4. Cendere Pompa İstasyonu /Cendere Terfi Fabrikası (Resim: 563-574)

İstanbul'un su sorunu her dönem önemli problemlerden biri olmuştur. Sürekli artan nüfus, yapılan yeni suyolları, kurulan su tesislerini yetersiz kalmıştır. 1898 yılında Sultan II. Abdülhamid İstanbul'un su sorununa çözüm üretmek için aralarında adliye nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa'nın başkanı olduğu Emin Bey, Berthier Paşa ve Bongofski Paşa'nın da üye olarak bulunduğu bir komisyon kurar. Komisyon Kâğıthane Deresi boyunca, Cendere Vadisi'nde su kaynağı için araştırmalarda bulunur. Yapılan araştırmalarda Kemerburgaz'ın yakınında yer alan Cendere mevkiine kadar altmış su kaynağının tespiti yapılır.

Kâğıthane'deki Cendere vadisinde Emlak-ı Hümayun'dan olan bostanın bahçıvan odasıyla ahır ve samanlığın yıkılarak yeniden inşasıyla, buraya bir de bostan dolabı yapılması kiranın artmasına sebep olacağı gerekçesiyle bunların müteahhidince zamanla inşası kararlaştırılır.[1019]

Yapılan çalışmalar bir rapor haline getirilir ve Sultan'a sunulmasıyla Cendere mevkiinde bir su fabrikasının yapılmasına karar verilir. Kâğıthane kaynak su yollarının inşaatı, Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi Müdürü Hulusi Bey'e ihale edilir.[1020] Hulusi Bey'in çizdiği proje 1901 yılında hayata geçirilir ancak resmi açılış 1902 yılında yapılır.

Memba suları için Cendere'de inşasına başlanılan fabrika binaları, Yıldız Saray-ı Hümayunu yakınında inşa edilecek depo, Tophane'de inşa edilecek depoya dair keşif yapılır ve bir rapor hazırlanır.[1021]

Hamidiye suyollarından getirilen su, şehrin belirli yerlerine inşa edilen 133 çeşmeden akıtılmaya başlanır. Yapılan tesisten döşenen 48.872 metre boru ile Kasımpaşa, Haliç, Sütlüce, Karaağaç, Harbiye, Maçka, Beyoğlu, Dikilitaş, Yıldız Sarayı, Beşiktaş ve Ortaköy'de yapılan çeşmelere su verilmekteydi. Fabrikadan günde 1300 m³ suyun dağıtımı yapılmaktaydı.

Yapılan fabrika, önceleri su buharı gücüyle çalışan tulumbalar 120m³ suyu 120 m. yüksekliğe ve 3km. uzaklıktaki Saray-ı Hümayun (Yıldız Sarayı) yakınındaki Balmumcu depolarına kadar dökme demir borularla iletiyordu.[1022] Daha sonra ise elektrikle çalışan pompa sisteminde, Companie Generale du Conducteur fabrikalarında üretilen dökme demir borular

[1019] DABOA., HH.İ., 109/58, H.13.05.1315/M.10 Ekim 1897.
[1020] DABOA., İ.HUS., 90/80, H.07.06.1319/M.21 Eylül 1901.
[1021] DABOA., Y.PRK.AZN., 22/12, H.08.04.1319/M.25 Temmuz 1901.
[1022] DABOA., Y.PRK.AZN., 23/4, H.09.01.1320/M.18 Nisan 1902.

kullanılmıştır.[1023] Fabrikada çalışanlar için Cendere mevkiinde lojmanlar da yapılmıştı. Tesiste ayrıca pompa istasyonu, kazan dairesi, tamirhane, yönetici ve işçi odaları yapılmıştı.

Başlangıçta Hazine-i Hassa tarafından işletilen fabrika, zamanla Ticaret ve Nafia Nezaretinin idaresine geçer. Daha sonra ise İstanbul Şehremaneti'nin denetimine geçen fabrika İstanbul'a 900 ton su göndermeye başlar.

Pompa istasyonu 1908 yılında bir onarım geçirir. İstanbul Belediyesi'nin 1972 yılında bu tesiste toplanan suyun şişelenip satılmasına izin vermesiyle, bir İtalyan firması tarafında sular şişelenip satılmaya başlanır. 1979 yılında ise Hamidiye A.Ş. kurulur.

Mehmet Tahir'in Malumat Gazetesi'nde yayınlanan yazısında:

"*Makinelerde o yolda tanzim ve tertip edilmiş olduğundan fıskiye gibi akarak her tarafa çarpacaktır. Makinalar iki takım olup biri daima ihtiyatadır. Şu halde makinenin birinin diğerine lüzum görüldüğü zaman diğeri muntazaman işleyerek hareketten kalmayacaktır. Makinelerin kazanları da çifttir. Kazanlar en son sistem olduğu gibi makineler dahi Avrupa usulünden olup 85 beygir kuvvetindedir.*

Makinelerin yanlarında bulunan tulumbalar dahi suyu hususlarından olup tepedeki mahzenler sevk ve isal eylemektedir.

Makineler ise saatte 120 metreküp sevke yani tahminen 10 saat zarfında orada bulunan suları boşaltmaya kâfidir.

Makineler dairesine gelince: bunlar resimlerimizde görüldüğü veçhile zarif ve metindir. Makinelerin bulunduğu salon genişliği 25 metre, yüksekliği de 10 metredir. Bu dairenin yan tarafından kömür deposu ile kazan dairesi, tamirhane, memur odaları ve amele koğuşları vardır.

Cendere boğazı sularının ihtiyaç duyan mahallelere yetecek bir surette toplanma ve dağılması hususundaki tetkikatı hazret-i şehriyardan atufetli Emin Beyefendi Hazretleri icra ve tertip buyurmuş ve inşaat evvelce yazıldığı veçhile Adliye Nazırı bahtlı devletli Abdurrahman Paşa Hazretlerinin taht-ı riyaset cabalarından müteşekkil komisyon nezaretiyle icra ve ikmal edilmiştir. Abyar-ı[1024] *salaet ve merhamet malikâneleriyle isale edilen bu ab-ı zelal için şehrimizin zekat mesafesinden müteaddit çeşmeler inşası emr-i ferman buyurmak bu cemileden*

[1023] Gülsün Tanyeli, "İstanbul'da Endüstri Arkeolojisi, İki Su Tesisi Örneği", *İstanbul*, S.46, İstanbul 2003, s.97.
[1024] Su veren, sulayıcı

olmak üzere Tophane'de Nusretiye Camii şerifi köşesinde şark tarzında yapılan çeşme nazır şükran ve tenvir eylemekte bulunmuştur."[1025] denilmektedir.

Pompa istasyonu Şişli ilçesi, Ayazağa, Cendere Caddesi üzerinde 4 pafta, 3 ada 14 parselde yer almaktadır. Tek katlı kâgir yapı "t" plân şemasında yapılmı, demir konstrüksiyonlu iki yöne eğimli çatı ile kapatılmıştır. Yapıya kuzey batı cephesindeki kapıdan giriş sağlanır. Bu cephede kapı dışarı taşırılarak vurgulanmış olup, kemerli düzenlemeyle yapıya bir karakter kazandırılmıştır. Kapının her iki yanındaki pencereler simetrik bir düzenlemeye göre yapılmış olup pencereler ve kapının üzeri yuvarlağa yakın basık bir kemerle kapatılmış, kemerin hemen üzerindeki alınlıkta ise tuğra konulmuştu.

Pencereler metal profilli düz atkılı, kenarları ise sıvalı plastırlarla hareketlendirilmiştir. Giriş cephesinin tam arkasında yer alan diğer cephe ön cepheye nazaran daha sade bir görünümdedir. Dışarı taşırılmış bölümde demir profilli kareye yakın bir pencere, pencerenin üzerinde çatı saçaklarının birleştiği üçgen alınlığın altında ise yuvarlak bir pencere yerleştirilmiştir. Bu cephenin solunda basık yay kemerli iki küçük ahşap kapı kapının ortasına denk gelen alanda ise silindirik baca yükselmektedir. Bacanın bitim noktası mukarnaslı bir bilezikle son bulmaktadır. Cephenin sağ tarafı ise dikdörtgen formda üç pencere ile teşkilatlandırılmıştır.

[1025] Mehmet Tahir, Malumat, No:343, R. 20 Haziran 1318/M.03 Temmuz 1902, s.1844,

4.10.5. Telgraf Fabrikası/ Telgraf ve Posta Nezareti Fabrikası (Resim: 575-577)

Osmanlı coğrafyasında ilk telgraf denemesi, 1839 yılında İstanbul'a gelen ve Samuel Morse'un iş ortağı Chamberlain tarafından yapılır. Chamberlain'in amacı bu yeni icada pazar yeri aramaktı. İstanbul'daki birkaç denemeden sonra Viyana'ya gitmek üzere bindiği geminin batması üzerine hayatını kaybeden Chamberlain'den sonra 1847 yılında İstanbul'a gelen jeolog J. Lawrence Smith'in yanında getirdiği telgraf takımını Robert Koleji Müdürü Cyrus Hamlin ile birlikte Abdülmecid'e tanıtmak için yaptıkları müracaatın olumlu karşılanması sonucu, Smith bir madalya ile mucit Mors ise telgraf beratı ile taltif edilmişlerdir.[1026] Morse'a ayrıca para ödülü verilmiştir.[1027]

İlk zamanlar Fransa'dan getirtilen uzmanlarla Fransızca yapılan telgraf haberleşmesi ilk kez 3 Mayıs 1856 tarihinde Türkçe olarak yapılmaya başlandı. 1855 yılında Alay Köşkü'nün hemen yanında sur duvarına bitişik olarak inşa edilen Telgrafhane binası Giuseppe Fossati tarafından plânlanmıştır.[1028] Bu yapı ile ilgili çalışmalarından dolayı yapının mimarı Mecidiye Nişanı ile taltif edilir.[1029] 1863 yılında Alay Köşkü' de meclis-i meadinden alınarak telgrafhaneye bırakılır.[1030] 1880 yılında dönemin fabrika müdürü Acemyan Efendi ile makinacılar Cemal Bey ile Sermühendis Holovenski Mecidi nişanı ile taltif edilirler.[1031]

Önceleri Sadaret'e bağlı bir müdürlük olan Telgraf İdaresi 21 Eylül 1871'yılında Posta Nezareti'yle birleşince Posta ve Telgraf Nezareti adı ile Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.

Telgraf tesislerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte ithal makinaların kullanımı, bakım ve tamiri zamanla bu alanlarda uzmanların yetiştirilmesi ve kadroların oluşturulmasını sağlamıştır. İhtiyaca hizmet vermek için dönemin telgraf müdürü Fevzi Bey'in gayretleriyle Mayıs 1869 yılında şimdiki Adli Tıp binasının yerinde yer alan ve terzihane olarak adlandırılan ahşap binada Telgraf Fabrikası hizmet vermeye başlamıştır. Bu ahşap yapı 1894 yılında oldukça harap durumda olduğu için fabrikanın kâgir olarak inşa edilmesi için girişimde bulunulur.[1032] Aynı tarihte fabrikanın yeniden inşası için gerekli inşaat masrafları belirlenir.[1033] Bir ara Ahırkapı Kereste Fabrikasına taşınan fabrika 14 Haziran 1896 tarihinde Alay Köşkü'nün Sirkeci

[1026] Yakup Bektaş, "Morse'un En Şanlı Nişanı: Nişan-ı İftihar", Dünden Yarına Haberleşmenin Serüveni, YKY. Yayınları, İstanbul 2006, s.100-1001
[1027] DABOA., HR.MKT., Kutu:306, Gömlek:73, H. 26.02.1276/M.24 Eylül 1859
[1028] Cengiz Can, a.g.e., s.158.
[1029] DABOA., İ.HR., Kutu:188, Gömlek:10475, H.28.03.1278
[1030] DABOA., A.MKT.MHM., 285/66, 18.06.1280/M.30 Kasım 1863.
[1031] DABOA., MB.İ., 69/27, H.22.01.1298/M.25 Aralık 1880.
[1032] DABOA., DH.MKT., 214/61, H. 04.09.1311/M. 11 Mart 1894.
[1033] DABOA., BEO.,368/27547, H. 23.08.1311/M. 01 Mart 1894

yönünde aşağı tarafında Hasan Ünsi Tekkesi'nin karşısında sur duvarının içinde kâgir olarak yeniden inşa edilir.[1034] 1914 tarihli Alman Mavileri'nde Topkapı Sarayı Cihetinin gösterildiği pafta G7'de sur duvarına bitişik duvara paralel iki kule arasındaki uzun dikdörtgen yapı "Telgraf Fabrikası" olarak çizilmiştir.[1035] Günümüzde Fuat Sezgin ve Dr. Ursula Sezgin Bilimler Tarih Kütüphanesi olarak kullanılan fabrika, taş tuğla malzeme ile kâgir olarak inşa edilmiştir.

Fabrikada 1913 yılında 85 işçi çalışırken bu sayı 1915 yılında yüzün üzerindeydi. Fabrikada tamir tadilatların yanı sıra, telefon cihazları, 300 makine, 617 brülör makinesi, 785 adet akümülatör, 348 tarih mührü, 251 röle cihazı, 1117 manipülatör, 7 takım dubleks makinesinin yanı sıra çok sayıda pil üretimi yapılmıştır. Bu fabrikada üretilen pek çok ürün, Viyana, Şikago gibi uluslararası sergilerde sergilenmiştir. 1916 yılında ise fabrikanın üretimine son verilir.

Fabrika için gerekli alet ve edevat Fransa'daki Leklanşe Fabrikasından alınmaktaydı. [1036]Posta Telgraf ve Telefon Nezareti hizmetlerinin tanzim ve ıslahı için Fransız asıllı Mösyö Korne Posta Telgraf ve Telefon Fabrikası Müdürlüğüne atanır.[1037]

Eski Zaptiye Dairesi'nin arka tarafında Muhacirler Misafirhanesi'nin arsasına Telgraf Fabrikası inşa etmek için Telgraf Nezareti'nce arsa satın alınır.[1038] Zaptiye arsası üzerine inşa edilecek posta telgrafhane binası için Mimar Vedat Bey'e yaptırtılan plân ve resimler bir komisyon tarafından tetkik ve uygulaması icra ettirilerek inşaat masrafları Topkapı Sarayı dâhilinde olan ve başka bir mahale nakli ferman edilir.[1039]

[1034] DABOA., İ.PT., 6/2, H. 03.01.1314/M.14 Haziran 1896.
[1035] Alman Mavileri, Berlin, Wilmesdorf 1914, P.G 7, Ak. 1119.
[1036] DABOA., DH.MKT.,535/13, H. 29.03.1320/M.06 Temmuz 1902.
[1037] DABOA.,MV., 235/145,H.08.08.1332/M.2 Temmuz 1914
[1038] DABOA., İ.HUS., 161/79, H.27.11.1325/M.1 Ocak 1908.
[1039] DABOA., BEO., Kutu:2145, Gömlek: 160838, H. 24.05.1321/M.18 Ağustos 1903.

9.11. Silah Endüstrisi

9.11.1. Bakırköy Baruthanesi / Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası / Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları (Resim: 578-609)

Unkapanı, At Meydanı'ndaki Yeniçeri, Ayasofya'da Cebehane, Şehremini ve Kâğıthane'deki baruthane olmak üzere İstanbul'da beş baruthane bulunmaktaydı. Şehremini'deki baruthanenin 1697 yılında çıkan bir yangında yanması[1040] sonucu, yerleşim yeri dışında Bakırköy – Kazlıçeşme arasında, İskender Çelebi bahçesinin olduğu alanda 1698 yılında bir baruthanenin inşaatına başlanılmıştır. İnşa edilen baruthane 1724 yılında yanması sonucu üç yıl sonra yeniden tamir edilerek 1727 yılında hizmete açılmıştır.

Baruthane çeşitli dönemlerde tamir edilir. Bu tamirlerin birinde ise, Baruthaneler Nazırı Yusuf Agâh Efendi tarafından tamirinin yapıldığı bilinmektedir.[1041]

Baruthane-i Amire, hammaddelerin işlenerek ürün haline getirildiği yer olan ve içinde büyük kazanlar, havanlar, dinkler ve çarkların olduğu kalhane, ufalan ve nemli olan barutun kurutulduğu sergihane, barutun şekillendirildiği ve parlatıldığı perdahthane, çalışanlar için hamam, barutun cebehaneye teslim edilinceye kadar bekletildiği mahzen, nöbetçi kulübeleri, mescit, ahır ve malzeme depoları gibi bölümleri olan baruthanede işler; nazır, barutçubaşları, ruznameci, kâtip ve zabitler gibi idari kadronun yanında, barutçu, kükürtçü, vezneci, çarkçı, kömürcü, demirci, kazgan, marangoz, dülger, duvarcı, gibi teknik personeller ve diğer işleri gören seyis, rençber, imam, saka, hamamcı, lağımcı, harbeciyan bekçi, mavnacı, nalbant hamal[1042] vb gibi personelle yürütülüyordu.

Günümüze Bakırköy ilçesi, Zuhurat Baba Mahallesi, 251 ada, 17 parselde yer alan ve birkaç yapı parçasının gelebildiği alan eski haritalarda[1043] "Baruthane-i Amire" olarak gösterilmiştir. Bu alan Reşadiye Kışlası olarak da anılmaktadır. Üzerindeki kitabede H.1330/M.1914 tarihi bulunan camisi günümüzde de kullanılmaktadır. Kışla 1914-1919 tarihleri arasında süvari birliklerince, işgal döneminde de Fransız ordusunun kısmi karargâhı olarak da kullanılmıştır. Kışla, komutanlık binası, nizamiye kapısı, cami, saat kulesi, revir, koğuşlar ve ahırlardan meydana gelmekteydi. Kışla 1924 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastahanesi'ne (Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi) dönüştürülmüştür.

[1040] İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 18. Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.579.
[1041] DABOA.,D.BŞM.d., 7786, 02.08.1225/M.01Ekim 1810.
[1042] DABOA.,D.BŞM.d. 3782, H.05.01.1180/M.13 Haziran 1766.
[1043] Makriköy Haritası, Ö. 1:20.000, H.1331/M.1913, AK. Hrt.3185.

18. yüzyılın sonuna Osmanlı baruthanelerinin düzeninin bozulması ve barut üretiminin düşmesi sonucu birtakım çalışmalar başlatılmıştı. Nitekim 6 Nisan 1794 yılında İstanbul, Gelibolu ve Selanik baruthanelerinin idaresi birleştirilerek Baruthane Nazırlığı kurularak tüm baruthaneler buraya bağlanmıştı.[1044]Baruthane Nazırı Şerif Efendi'nin günden güne Baruthane'yi mükemmelleştirmekte olması nedeniyle 3. Selim'in memnuniyetine mazhar olduğu bilinmektedir.[1045]

1821 yılında Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından baruthane civarında beş, sekiz ve on top yerleştirilebilen bir tabya inşa edilir.[1046]

III. Selim devrinde Baruthane Nâzırlığı kurularak bütün baruthânelerin buraya bağlanmasıyla eski Başdefterdar Mehmed Şerif Efendi (Paşa) nâzır olarak görevlendirilmiştir (Nisan 1794). Mehmed Şerif, Bakırköy Baruthanesinde iyi kaliteli barut yapılmasını sağlamasından sonra baruthaneye cami, padişah kasrı ve daha birçok bina yaptırarak burayı büyük bir tesis haline getirmiştir. 1840 yılında baruthanede meydana gelen kazada[1047] zarar gören yerlerin tamiri yapılmıştır.[1048]1841'de yeniden keşif yapılarak fabrikaya iki yeni dibek taşı inşası yapılır.[1049] Baruthanenin bu dönemdeki barutçubaşısı ise Bogos Efendi idi.[1050]

1841 yılında yapılan keşifte sonrasında fabrikaya ek olarak bir de küçük demir fabrikası eklenir. Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu'nun açılmasından sonra bir takım alet ve edevatının bu fabrikaya gönderilmesi sonucu daha ziyade döküm işlerine yardımcı olmakla yetinir duruma gelmiştir.

1842 yılında da fabrikaya Avrupa'dan alet ve edevat getirtilir.[1051]1881 yılında Cebehane barakası,[1052] 1889'da baruthanenin arkasında mavzer fişeklerine mahsus bir yer,[1053] 1891 yılında bir ambar,[1054] 1895 yılında ise baruthanede imal edilen siyah ve dumansız barutların tahlili için bir kimyahane yapılır. 1897 yılında buhar makinesi satın alınır.[1055]1899 yılında

[1044] DABOA., C.AS., 476/19849, H.05.09.1208/M.06 Nisan 1794.
[1045] DABOA., HAT., 184/8530, H.29.12.1204/M.09 Eylül 1790.
[1046] DABOA., CAS., 284/11805, H.03.12.1236/M.01 Eylül 1821.
[1047] DABOA., İ.DH., 24/1151, H.09.08.1256/M.27 Eylül 1840.
[1048] DABOA., İ.DH., 25/1216, H.21.09.1256/16 Kasım 1840.
[1049] DABOA., İ.DH., 37/1727, H.04.02.1257/M.28 Mart 1841.
[1050] DABOA., A.DVN., 119/613, H.04.1273/M.11 Aralık 1856.
[1051] DABOA., HR.SFR.3., 3/17, 14.12.1842.
[1052] DABOA., İ.DH., 842/67659, H.11.01.1299/M.03 Aralık 1881.
[1053] DABOA., İ.DH., 1153/90108, H.25.01.1307/M.21 Eylül 1889.
[1054] DABOA., İ.DH., 1209/94629, H.24.05.1308/M.5 Ocak 1891.
[1055] DABOA.,İ.TPH., 4/21, H.08.07.1313/M.25 Aralık 1895.

hayvanlara mahsus bir ahır,[1056]1901 yılında ise baruthanenin muhafazasında görevli askerlerin ikametlerine ait olmak üzere iki karakolhane inşa edilir.[1057]

Yabancı uzmanların istihdamı üretim merkezlerinin işletilebilmesi için bir zorunluluk olmuştu. Dumansız barut fabrikasında imalatın başlaması için görev alan İngiliz kimyager Mr. Hard bunlardan birisidir.[1058] Fabrikanın ıslah edilmesi gerektiğini bir raporla Osmanlı yetkililerine bildirmiştir. Ancak Hard'ın biten kontratının uzatılması ve İngiltere'den altı uzmanın getirilmesi istenmişse de[1059] 1900'lü yılların başlarında teknik yardım yoluyla fabrika kurma yönteminden fişek fabrikasında olduğu gibi anahtar teslim fabrika işletme modeli olan teknoloji transferine dönmek zorunda kalınmıştır.

Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası, kadim Baruthanenin geniş arazisi dışında kalan ve Çukurlu Bahçe Bostanı olarak adlandırılan arazidir ki bu alan devletçe satın alınmıştır.[1060] Fabrika, günümüzde Bakırköy ilçesi 1185 ada, 1 parselde yer alan Ataköy 7,8,9,10. Kısım bloklarının olduğu alanda yer alıyordu. Söz konusu baruthane kompleksinden günümüze ispirto fabrikası gelebilmiştir.

Cologne-Rotweil Barut Fabrikası ile Bakırköy Dumansız Barut Fabrikasının ortaklığı ve Rotweil firmasının mühendis ve uzmanlarının yardımıyla fabrika için gerekli ıslah ve yenileme çalışmaları sonucunda, ithal makinelerin getirilmesi ile fabrika 1 Eylül 1904 yılında II. Abdülhamid'in cülusunda yapılan açılışla üretime başlamış, zamanla fabrika teknolojik olarak Rotweil şirketine bağımlı bir hale getirilmiştir.

Bakırköy Dumansız Barut Fabrikası imalat memurluğu görevinde ve Avrupa'da çeşitli fabrikalarda çalışan kimyager Gelibolulu Azmi Bey; Osmanlı fabrikalarının ve ilim adamlarının miktarı yeteri sayıya ulaşmadığı ve yabancı mühendislere olan ihtiyaç sürdüğü müddetçe memleketin ilerlemesinin mümkün olamayacağını, fabrika kurmakta sermaye bulmanın en kolay iş olduğunu, yeterli sayıda ve kalitede elektrik, kimya ve makine mühendisleriyle memur ve teknisyenlerin olmadığı hallerde fabrikalardan beklenilen faydanın elde edilemeyeceğini[1061] söyleyemesi Osmanlı savunma sanayinin en önemli sorununu dile getirmesi açısından önemlidir.

[1056] DABOA., İTPH., 7/61, H.23.12.1316/M.04 Mayıs 1899.
[1057] DABOA., İTPH., 10/1, H.24.01.1319/M.13 Mayıs 1901.
[1058] Fatih Tetik, a.g.e., s.278,279.
[1059] DABOA., Y.MTV., 214/145, H.17.01.1319/M.06 Mayıs 1901.
[1060] DABOA., MV., 109/108, H.01.06.1322/M.13 Ağustos 1904.
[1061] Gelibolulu Azmi, *Fabrikacı ve İmalathane Memuru*, İmalat-ı Harbiye Matbaası, İstanbul 1914, s.3,4

Avrupa'daki teknolojik ilerlemelere uygun olarak Bakırköy Dumansız Barut Fabrikasının kuruluş aşamasında hem makine, alet edevat ithali hem de münferit ustalarla yapılan sözleşmelerle modernizasyon ve anahtar teslimi proje gibi fabrikanın yeniden yapılandırılmasında Avrupa'dan getirtilen mühendis, kimyager ve ustalara bağımlılığın olduğu görülür. Nitekim Devlet Arşivleri'ndeki bir belgede, Ferik Von Grumbckow Paşa'nın Bakırköy'deki dumansız barut fabrikasının yeni düzen ve donanımı için Avrupa'dan mühendis ve kimyagerlerin getirilmesini istediği belirtilmektedir.[1062] 1903 yılında fabrikaya muallim sıfatıyla Rotveil Fabrikası başmühendisi getirtilir.[1063]1904 yılında ise dumansız barut fabrikasının ıslahı için Tophane'deki fabrika ile mukavele imzalanır.[1064]

Dumansız Barut Fabrikasında üretim yapılabilmesi için asit ve etere ihtiyaç vardı. Dumansız barut fabrikasının bir birimi olan asit ve eter fabrikasını kurmak için Mösyö Hard Bey ve Kalender Bey görevlendirildi ve Tersane-i Amire'den elektrikçi zabitlerin[1065] yanı sıra İngiliz[1066] ve Alman[1067] kimyagerlerin bu tesisin kurulmasında çalıştığı bilinmektedir.

Dumansız barut fabrikasının bir parçası durumunda olan asit ve eter fabrikasında İngiliz tarzına göre imal edeceği asidin, Osmanlı barutuna elverişli olup olmadığı silahlara zarar verip vermediğinin araştırılması için tezkire verilir. Mösyö Hard'ın inşa ettiği asit ve eter fabrikasında asidin derecelerinin %64, %96 derecede civarında olacağı mühendis Hard ile imzalan mukavelede belirtilmiştir.[1068] Yapının Cumhuriyet döneminde de faal olduğunu Bakırköy İmalat-ı Harbiye Barut Fabrikaları zaçyağı imalathanesinin tamiri için kurşun levha ve borular satın alınmasından anlaşılmaktadır.[1069]

Dumansız Baruthaneye ait özgün plân şemasında,[1070] "etersülfürin ve etrasetin istihsaline mahsus daire" adlı yapının dikdörtgen plân şemasında olduğu, kısa cephelerinden birinin ortasında kapı, yanlarında ikişer pencere, diğer kısa cephede ortada kapı ve bu kapının her iki yanında birer pencerenin olduğu, uzun cephelerde ise her cephede altışar pencere çizildiği tespit edilmektedir.

Gühercilenin kurutulmasına mahsus daire ise, dikdörtgen plân şemasında, kısa kenarların birinin köşesi kapı, diğer cephe ise bir kapı ve hemen yanında bir pencere yardımıyla, uzun

[1062] DABOA., Y.PRK.ML., 23/27, H.20.02.1318/M.19 Haziran 1900.
[1063] DABOA., BEO., 2208/165531, H.08.08.1321/M.30 Ekim 1903.
[1064] DABOA., BEO., 2293/171920, H.28.12.1321/M.16 Mart 1904.
[1065] DABOA., Y.PRK.ASK., 115/30, H.12.04.1312/M.13 Ekim 1894.
[1066] DABOA., Y.MTV., 133/70, H.11.07.1313/M.28 Aralık 1895.
[1067] DABOA., Y.MTV., 178/158, H.26.01.1316/M.16 Haziran 1898.
[1068] DABOA., Y.MTV, 213/5, M.21.02.1901.
[1069] DABCA., 14/45,19, M.22.07.1925.
[1070] Dumansız Barut Fabrikası için ihzar olunacak zaç yağı, tizap, etersurfirin ve etrasetin nam eczaların imaline mahsus fabrikanın 1.144 ölçekli planı ve görünüşleri, İÜ.NEK, Hrt.93601.

cephelerde ise dörter pencere ile aydınlatılmıştı. Plânın üçte birlik bölümüne denk gelen kısım kâgir duvarla ikiye bölünmüş, bu duvarın cepheyle birleştiği noktadada açılan bir kapıyla mekânlar birbirine bağlanmıştır.

Kezzabın (tizzab)istihsaline mahsus daire ise kareye yakın plân şemasında olup yapı uzunlamasına kâgir bir duvarla ikiye ayrılmıştı. Bu bölümlerden biri zaçyağı üretimine ayrılmış olup bu bölümüm de içine hava makinesi için ayrı bir birim daha yapılmıştı.

Dumansız baruta mahsus asitlerin üretiminin yapıldığı mahal, tuğladan yapılmış tek katlı kırma çatılı, saçyağı (sülfürikasit) üretim mahalinin tam karşısında, oldukça küçük bir yapı idi. Dikdörtgen şemadaki yapının zaçyağı üretim mahaline bakan cephesi yuvarlak kemerli bir açıklık olarak bırakılmıştı. Yapı diğer cephelerde açılan ikişer basık yay kemerli pencere ile aydınlatılmıştı.

Plânda yukarıdaki yapıların hemen altında yer alan ve üzerinde zaçyağına mahsus kurşundan mamül üç dairenin plânı yer almaktaydı. Birinci daire ince uzun dikdörtgen plân şemasında ikici oda üçüncü odadan biraz daha büyük olacak şekilde birinci dairenin önüne yerleştirilmişti. Birinci dairenin sağında da kükürt üretimine nahsus daire konuşlandırılmış olup bu daire de dikdörtgen plan şemasındaydı. Kükürt dairesinin sağında islim kazganhanesi, kazganhanenin bir duvarla ayrıldığı mahalin dışında ise kare plân şemasındaki baca yerleştirilmiştir.

Ambar, ana yapıların kuzey batısında uzun dikdörtgen şemada inşa edilmiş olup tuğladan kırma çatılı, tek katlı bir yapı idi. Ambarın içinde ise mıknatıs odası ile kimyahane yer almaktaydı. Kimyahane ana yapının solunda olup ana komplekse bakan cephede iki, diğer yanlarda birer pencere ile aydınlatılırken içten de bir kapıyla mıknatıs dairesine geçiş sağlanmaktaydı. Mıknatıs dairesinde, girişin yer aldığı cephede bir kapı, kapının her iki yanında birer pencere ile arka cephede de iki pencere açıklığı nevcuttu. Ambara dar cepheden tek giriş kapısı ile girilmekte olup, yapı her iki cephede yer alan toplam yedi pencere ile aydınlatılmıştı.

4.11.2. Azatlı Baruthanesi (Resim: 610-629)

III. Selim cülusundan sonra başlattığı ıslahatlar arasında barut işini düzeltmek için 1791 yılında birer çiftlik ve ahırdan farkı olmayan Selanik ve Gelibolu baruthanelerini lağvetmek olmuştur. Daha sonra İstanbul baruthanelerini genişletmek üzere baruthaneler nezaretine Ali Raik Efendi'yi tayin etmiş ise de Ali Raik istenilen başarıyı gösteremediğinden görevinden azledilerek, yerine Mehmed Şerif Efendi tayin edilmiştir. İstanbul baruthanelerinde yıllık 1500 kantar olan barut imalatı 3-4 bin kantara çıkartmış ise de yine dibekleri hayvan ile tahrik etmekten kurtulamamış idi. Oysa hayvan kuvvetleri farklı olduğundan her hayvanın çevirdiği dolap ayrı kuvvette ve ayrı hızda olduğu, tokmaklar eşit olmadığı için her tezgâhın barutu aynı incelikte olmuyordu. Bunun için dolapları su gücü ile işletmek hem masrafı azaltacak hem de işi çoğaltacağından su akıntısının olduğu bir yerde yeni bir baruthane tesisinin yapılması düşünülmüştür.[1071]

Bakırköy'deki baruthanenin dışında III. Selim zamanında inşa edilen büyük barut fabrikası, Küçükçekmece Gölü'nün ve Kemerburgaz mağaralarının yakınındaki köyün hemen kuzeyindeki Azatlı'da, Baruthane-i Amire Nazırı Mehmed Şerif Efendi ile Arakel Dadyan ustanın nezaretinde yapılan çalışmalarda, buranın değirmen çevirecek derecede müsait bir suya sahip olması sebebiyle fabrikanın kurulması için tercih edilmiştir.[1072]

17 Haziran 1795 tarihinde sıkı koruma önlemleri alınan bu yerde ayrıca bir havuz, değirmen ve çeşitli binalar yapılmıştı. Kuruluş tarihi bakımından İstanbul baruthanelerinin en sonuncusu olan bu tesiste saatçi Arakel Ağa[1073] su ile devinen çark, dolap gibi gerekli araç ve gereçlerin yapımını gerçekleştirmesinin yanı sıra bu işle ilgili diğer birtakım konularda beceri gerektiren çalışmalar yapmıştır.[1074] Arakel Usta'nın icadı çark için bina, kömür deposu ve fırın inşasını o dönem Hassa baş mimarı olan Mehmed Arif Ağa tarafından yapılır ve birkaç ay sonra bu baruthane inşaatı tamamlanır.[1075]

1935 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Encümeni uzmanlarınca arazinin çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunan ve vaktiyle cümle kapısının üzerinde olan 80cm. genişliğinde 2m.

[1071] İAMEA., D.278, 1935.
[1072] DABOA., CAT., 31/1425, H.03.06.1210/M.15 Aralık 1795.
[1073] DABOA., C.AS., 534/22329, H.27.09.1210/M.5 Nisan 1796.
[1074] Pars Tuğlacı, a.g.e., s.170.
[1075] DABOA., CAS., 760/32054, H.26.04.1215/M.16 Eylül 1800.

uzunluğundaki kitabenin Rifat adlı bir şair tarafından yazılıp tarih düşürüldüğü anlaşılmaktadır.[1076]

Azatlı Baruthanesinde 8 Aralık 1802 tarihinde elek çarkı ahşap aksamının onarımı sırasında, barut tozlarının yüksek sıcaktan etkilenerek alev alması sonucu çıkan yangında perdahhane ile elek çarklarının içinde bulunduğu bina yanmıştır. Yanan yapıların yenisinin yapılması için III. Selim tarafından ferman çıkartılmıştır.[1077]

Arakel Dadyan ve Güllabioğlu Agop'a maaşlarını ve muafiyetlerini gösteren bir berat verilmiştir.[1078] Azatlı Baruthanesi barutçubaşı Arakel'in 1812 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Simon barutçubaşı olarak atanır.[1079]

Şehir içinde bu alanın belirlenmesinde, yerleşim yerlerini tehlikeye düşürmeyecek bir yer arayışı ve enerjisinden yararlanmak üzere ırmaklara yakınlık ile malzeme ve ürünlerin taşınabilmesi için Marmara Denizi'ne kolayca ulaşılma fikri rol oynamıştı.[1080] Nitekim bir arşiv belgesinde yangın geçiren baruthanenin odalarının baruthaneden uzak yapılması ve sergi mahaline havale olan Azatlı Karyesi'nin bir başka mahalleye nakli istenmiştir.[1081] Çıkan yangından sonra padişah kasrının ve nazır dairesinin uzakça bir yerde yapılması ve yedi haneden oluşan Azatlı Köyü'nün evlerinin istimlak edilmesi ile baruthanenin tamirinin yapılması istenmiştir.[1082] Padişah III. Selim 11 Şevval 1208'de (12 Mayıs 1794) burayı ziyaret etmiştir.

Azatlı Baruthanesinin 19. yüzyıldaki tamir ve inşaatları 1821 yılında, henüz mühendis halifesi iken Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından yapılır. Bu tarihte baruthanenin korunması için Yıldız adında, kâgir duvar üstünde yükselen on yedi top yerleştirilebilen bir tabya inşa edilmiştir.[1083]

Azatlı Baruthanesinin, Yıldız ve İstanbul baruthaneleri ile birlikte camisi, mektebi ve çeşmesinin tamiri için Sermimar-ı Hassa Abdulhalim tarafından bir keşif yapılmıştır.[1084]

[1076] İAMEA, D.278, 1935.
[1077] DABOA., HAT., 262/15142, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804.
[1078] DABOA., HAT., 666/32424, H.29.12.1224 /M.04 Şubat 1810.
[1079] DABOA., C.AS., 598/25197, H.29.09.1227/M.06 Ekim 1812.
[1080] Stanford J. Shaw, *III. Selim Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*. Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s.192,193.
[1081] DABOA., HAT., 596/29290, H.29.12.1240/M.14 Ağustos 1825.
[1082] DABOA., 652/31849.H.29.12.1244/M.02 Temmuz 1829.
[1083] DABOA., CAS., 284/11805, 03.12.1236/M.01 Eylül 1821.
[1084] DABOA, C.AS., 174/7572, H.29.01.1247/M.10 Temmuz 1831.

Baruthanenin 1233'te (1817-18) tamir edildiği bilinmektedir. Kurulduktan sonra yapılan tamir ve eklemelere dair pek çok arşiv belgesi bulunan baruthane H.1252 /M.1836-37 yılında büyük ölçüde tekrar tamir görerek genişletilmiştir, Azatlı Baruthanesi'nde, Barutçubaşısı Ohannes vasıtasıyla Londra'dan satın alınıp buraya getirtilen alet ve edevatın konması için yeni birimler inşa edilmiştir.[1085] Getirtilen alet ve edevatın konulduğu ocaklar, güherçile şerbeti için havuzlar ve barut kalitesinin kontrol edildiği tecrübehane Ağustos 1837 yılında Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından inşa edilmiştir.[1086]

Azatlı Baruthanesi için gerekli su, Şamlar Köyü'nün az uzağında inşa edilen bir barajdan sağlanıyordu. 1848'de fazla gelen su, bendin üst kısmını yıkmışsa da derhal tamir edilmiştir.

Baruthane 1894 yılında da bir yangın geçirir. [1087] Bu yangından dört yıl sonra 1898 yılında da Baruthane'nin yakınındaki dağlarda çalılık alanda çıkan yangın kısa sürede söndürülür.[1088] 1899 tarihinde de bu sefer son zamanlarda sıklaşan yangınlara karşı tedbir olmak üzere, baruthanenin yakınındaki çalı, ot, odun gibi maddelerin ortadan kaldırılması yönünde bir irade çıkartılır. Ancak Azatlı Baruthanesinin etrafının tarla olduğu ve sürülmüş olduğu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilir.[1089]

Azatlı Baruthanesi Osmanlı-Rus Savaşı'na (1877-1878) kadar faaliyetini sürdürür. Ruslar Yeşilköy'e kadar ilerlerken Azatlı Baruthanesini tahrip ederler ve baruthane kullanılmaz hale gelir.

Baruthane binaları ve etrafındaki arazi Meşrutiyet yıllarında Hazine-i Hassa'dan Resneli Niyazi Bey ve ailesine geçmiş, 1917 yılında ise kiraya verilerek Kapadik Çiftliği sahibi Eyüp Ağa'ya kiralanmıştır.[1090] Baruthane arazisi 1950 yıllarına kadar Resneliler Çiftliği adıyla bu aile mülkiyetinde kalmıştır.[1091]

Praselin son sahibinin 1952'ye doğru ölümü üzerine arazi varisler arasında paylaşılarak ayrı ayrı parsellenip satılmış, yerlerine modern siteler yapılmıştır.

[1085] DABOA., C.AS., 249/10426, H.28.11.1252/M.06 Mart 1837.
[1086] DABOA., MAD., nr.8961, s.328,335, H.14.05.1253/M.16 Ağustos1837; Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.68,69.
[1087] DABOA., Y.PRK.ASK., 100/42, H.24.03.1312/M.25 Eylül 1894.
[1088] DABOA., Y.PRK.ASK., 143/100, H.23.04.1316/M.10 Eylül 1898.
[1089] DABOA., Y.PRK.ŞH., 11/9, H.02.07.1317/M.06 Kasım 1899.
[1090] İAMEA, D.278, 19.10.1935.
[1091] Semavi Eyice, "Baruthane", TDV İslam Ansiklopedisi, C.5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vkfı Yay., İstanbul 1995, s.95.

Azatlı Baruthanesi için hazır bulundurulması gerekli şey güherçile idi. İstanbul Baruthanesi bunu Karaman ve Anadolu eyaletlerinden temin etmesine karşı Azatlı'da buraya yakın Rumeli eyaletlerinden Ruscuk, Tırnova, Ziştovi, Filibe, Tatarpazarı, Karlova, Üsküp, Koçana, Serez, Selanik gibi şehirlerden getiriliyordu.[1092]

Azatlı Baruthanesinin görüldüğü bir gravürde baruthanenin etrafının kesme taş duvarla çevrili olduğu, içinde bir de mescidin bulunduğu, ayrıca muhafızların kalması için karakolhanesinin[1093] olduğu görülmektedir.

Sultan III. Selim döneminden kalan büyük havuz ve dolap, havan binası tenha bir yerde oldukları için II. Mahmud döneminde yıkımdan kurtulmuş, iki havan binası ve dört parça tav ocağı, imalathaneler ve amele odaları, kışlalar, cami ve kasr-ı hümayun denilen hünkâr köşkü yeniden yapılmış, temeller ve sağlam kalan duvarlar kısmen kullanılmıştır. II. Mahmud döneminde baruthaneye lazım olan suyun yeterli olmaması nedeniyle Sultan III. Selim zamanında yapılan suyollarının (arklar ve kemerler) tamirinden başka civardaki Şamlılar Köyü'nün arkasında ve baruthaneye kilometrelerce uzak mesafede olan vadide bir su bendi (Şamlılar Bendi) yaptırılmış ve bunun suyu kâgir arklar içinden, 18 gözlü bir kemer üzerinden baruthaneye ulaştırılmıştır.[1094] Rusların Ayestefanos'a (Yeşilköy) geldikleri zaman baruthanenin bazı yerlerinin tahrip edilmesi nedeniyle üretim faaliyetine son verilmiş ve barut deposu olarak kullanılmıştır.[1095]

Baruthane, 50-60 bin m^2 bir arazi içinde 200 m. x 300 m. ölçülerinde dikdörtgen şekle yakın yüksek muhafaza duvarların içinde yer almaktaydı. Ortadan yine muhafaza duvarları ile ikiye ayrılan yerin bir kısmında havuz ve su dolabı binaları ile hareket çarklarına ait yerler vardı. Diğer kısmında da birbirine bitişik ikişer binadan oluşan yapılar göz tav ocağı ile havan mahali, ayrıca iki bina dibek yeri ve cümle kapısı tarafında bulunan amele odaları ve taştan yapılmış daire şeklinde, kubbeli büyük su kaynağından meydana geliyordu. Baruthanenin 200 metre açığında diğer tav ocaklarını içine alan yapı yer almaktaydı. Ortada koğuşlar ile baruthanenin doğusunda bir tepe üzerinde cami ve hünkâr kasrı denilen köşk, baruthanenin kuzeyindeki tepe üzerinde yıldız tabya ve karakol, batı kısmında ise barut mahzenleri ve inler denilen karakol

[1092] DABOA., C.AS., 128/5688, H.15.08.1210/M.24 Şubat 1796. DABOA, C.AS, 144/6366, H.27.10.1236/M.30 Mayıs 1821.
[1093] DABOA., C.AS., 239/10069, H.25.01.1247/M.06 Temmuz 1831,
[1094] İAMEA., D.278, 19.10.1935.
[1095] İAMEA., D.278, 19.10.1935.

binası yer almaktaydı. Baruthane ile ilgili bu tespitlerin yapıldığı 1935 yılında, baruthanenin büyük bir kısmının metruk durumda olduğu görülmektedir.[1096]

Azatlı Baruthanesinde bulunan yapılar hakkında bilgiyi hassa baş mimarı Mehmed Arif Efendi'nin hazırlamış olduğu ikinci keşif defterinden öğreniyoruz. Defterde keşfi yapılan yapıların listesi verilmiştir. Listeye göre baruthane; kalhane, kükürt ve kömür değirmeni mahali, çarkhane, büyük havuz, sergi mahali, güherçilehane, güherçile ambarı, ambar, barut mahzeni, cami, hamam, kasr-ı hümayun, nazır binası, barutçubaşı dairesi, işçi binası, imam ve müezzin dairesi, ekmek fırını, ahır, berber, fıçı ve demirci dükkânları ile üç kuleden müteşekkildi.[1097] Devlet Arşivleri'ndeki başka bir belgeden ise caminin baruthane kompleksi yakınında olduğunu öğreniyoruz.[1098] Söz konusu cami İstanbul'daki Sultan Bayezid Camii ve İmareti Vakfı'na dâhildir.[1099]

Azatlı Baruthanesinden günümüze bir iki yapı kalıntısı gelebilmiştir.

[1096] İAMEA., D.278, 19.10.1935.
[1097] DABOA., C.AS., 659/27701, H.20.02.1211/M.7 Ağustos 1796.
[1098] DABOA.,HAT., 1622/71, H.11.08.1255/M.20 Ekim 1839.
[1099] DABOA., TS.MA.d.,1744, H.29.12.981/M.21 Nisan 1574.

4.11.3. Kâğıthane Baruthanesi (Resim: 630-638)

Kâğıthane Baruthanesinin günümüze gelebilen kapılarının birinin üzerinde bulunan kitabede, Sultan II Abdülhamid'in tuğrası ve üzerindeki "Abdülhamid Han bin Abdülmecid el-muzaffer dâima, el-gâzi" ibaresinden, fabrikanın Abdülhamid döneminde ıslah edildiği ve yeni binaların eklendiği anlaşılmaktadır. Zira Devlet Arşivleri'ndeki bir kayıttan fabrikanın 10 Haziran 1686 tarihinde dönemin Baruthane Nazırı Mustafa Efendi zamanında İstanbul ve Kâğıthane baruthanelerinin satın alma, gelirler, teslimat masraflarını gösteren defterde[1100] kayıtlı olması, yapının bu tarihte faal olduğunun bir göstergesidir. Kâğıthane'de bir baruthanenin varlığını gösteren başka bir belge ise Baruthanede 1571 yılında burada 300 kantar barut üretilmekteydi.[1101]

Baruthanenin Sultan II Bayezid tarafından yaptırıldığını, daha sonra ise Kanuni Sultan Süleyman'ın üzerini kurşunla kaplattığı ve II. Selim döneminde ise Baruthane'de barut üretiminin hat safhada olduğu bilinmektedir.[1102]

1638 yılının Şubat ayında imalathanede 20 kantar barutun ateş alıp yanması sonucu yapı büyük zarar görmüştür.[1103]

Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) baruthane yeniden ele alınarak eklemeler yapılır. Baruthaneye imalathane, kışla binaları ve karakol eklenmiştir.

Kâğıthane Baruthanesi, Kâğıthane Deresi ile Haliç'in kesiştiği bir noktada inşa edilmişti. Dönemi içinde yerleşim yerine uzaklığı ve su ile bağlantısı bakımından diğer baruthanelerin yer seçimi ile benzerlik göstermektedir. Son yıllara kadar baruthaneye ait yapılardan izler görülebilmekteydi.
Baruthaneden üç dört yapının kalıntısı günümüze gelebilmiştir.

[1100] DABOA., D.BŞM.d., 449, H.18.07.1097/M.10 Haziran 1686.
[1101] DABOA., DVNSMHM.d., 16/656, H.18.07.979/M.06 Aralık 1571.
[1102] Ahmet Refik (Altınay), *10 Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Ankara 1987, s.159, Reşat Ekrem Koçu, "Baruthane," *İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1960, s.2129.
[1103] Münir Aktepe, "Kağıthane'ye Dair Bazı Bilgiler" *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s.339.

4.11.4. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikaları/Zeytinburnu Fabrika-yı Hümayun

Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (Resim: 639- 659)

Zeytinburnu'nda inşa edilen mühimmat fabrikaları çeşitli işletme birimlerinden meydana gelmekteydi. Kalhane, dökümhane, demirhane, çarhane, güllehane, haddehane, fişekhane, kılıçhane, debbağhane numune hane, tekerlekhane, gibi yapı komplekslerinden oluşan üretim merkezi geniş bir alanda üretim yapmaktaydı.

İzmit'te bir Çuha Fabrikası kurmak amacıyla gerekli alet edevat ve teknoloji için araştırma ve çalışmaların yapılması için 1843 yılında Londra'ya gönderilen Ohannes Dadyan'dan aynı zamanda Zeytinburnu'nda inşası düşünülen demir fabrikası için de gerekli alet ve edevatın fiyatları hakkında araştırma yapması istenir.[1104] Yapılan tetkiklerde Londra'da mühendis William Frin ile fabrikanın tesis ve montaj işi ile ilgili mukavele yapılır.[1105] Zeytinburnu'nda inşasına başlanılan Demir Fabrika-i Hümayununun masrafları için Darphane-i Amire Hazinesi'nden altı bin iki yüz kese sermaye akçesi tahsis edilmesi istenir. İnşaat çalışmaları İngiliz Haetk ve saray kalfası Garabet Amira Balyan nezaretinde gerçekleşmiştir.[1106] Demir fabrikası olarak inşa edilen fabrika zamanla silah ve mühimmat üreterek silah fabrikasına dönüşmüştür. Devlet Arşivleri'nde yer alan ve 1844-45 yıllarında Garabet Amira Balyan'a yapıların masraflarına mahsuben ödenmesi gereken ücretin yer aldığı belgeden, yapının bu tarihlerde inşa edilmeye başlandığı söylenebilir.[1107]

Osmanlı endüstrisinin en uzun soluklu kuruluşlarının başında gelen fabrikanın idaresi Hazine-i Hassa'da idi. Fabrikada yeni teknoloji askeri alet edevat üretiliyordu. Askeri silah üretiminin aşamalı bir biçimde buraya kaydırılması ve yeni yeni atölyelerin açılmasıyla birlikte 1846 yılında hizmet vermeyen fabrika, bir yıl sonra demir eritip işlemeye başlar. Fabrika idaresi 1848 yılında Tophane Amire'ye bağlanır.[1108]

Fabrika kompleksi içinde bu atölyelerden başka, ihtiyaç duyulan teknik emeği sağlamak için beklenen sanayi alayları için bir de mektep bulunmaktaydı. Komplekste ayrıca çeşitli depolar da vardı. Bunların bir kısmı üretilen silahlar ve eşyalar için kullanılmakta iken diğerlerine

[1104] DABOA., İ.MSM., 24/611, H.06.03.1259/M.04 Temmuz 1843.
[1105] Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası," *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1989, s.159.
[1106] DABOA., İ.MSM., 24/612, H.16.07.1261/M.21 Temmuz 1845.
[1107] DABOA., HH.d. 65, H.21.11.1264/ M.19 Ekim 1848.
[1108] DABOA., İ.MSM., 24/648, H.06.10.1264/M.04 Ekim 1848.

fabrika için getirilen hammaddeler depolanmaktaydı.[1109] 1863 yılında fabrikaya ek olarak iki koğuş, bir hastahane ve kılınçhanenin yapılması plânlanmıştır.[1110]

1881 yılında ise kaynaklarda "fişenkhane" fişek fabrikası, "mavzer fabrikası," "mavzer fişeği fabrikası" gibi adlarla anılan Fişek fabrikasının inşaatı tamamlanır. Fabrikasının resmi küşatı ise 7 Mart 1881 tarihinde gerçekleştirilir.[1111]

Mavzer ve Fişek Fabrikası olarak anılan fabrika 1902 yılında özel olarak fotoğraflanmıştır. Fotoğraflarda yapının kırma çatılı olduğu, fabrika alanına bakan ön kuzeydoğu cephesi ve güneydoğu cephelerinin bir bölümü görünmektedir. Cephede kilit taşının vurgulandığı basık kemerli pencere açıklıkları ve aralarda aynı düzende kapı açıklıkları bulunmaktadır. Yapının ön kuzeydoğu cephesinde basık kemerli dört kapı açıklığı ile otuz pencere yer almaktaydı.[1112]

1882 yılında fabrikaya su sağlayan mail-i inhidam durumunda olan su makinesinin[1113] bulunduğu bina esaslı onarım geçirir.[1114] 1894 yılında da Demir Fabrikasında amele koğuşu, çilingirhane ve eğehane olarak kullanılacak mekânlara[1115] ek olarak 1888 yılında bir de dökümhane inşa edilir.[1116] Çelik ocağı için tuğla vesaire malzemeler İngiltere'nin Sheffield kentinde bulunan J. Grayson Lowood &Co.Ltd. şirketinden sipariş edilmiştir.[1117]

Almanya'dan alınıp mavzer fişeği imalinde kullanılacak makine ve tezgâhları koymak için Zeytinburnu'ndaki bu fabrikada ek bir bina inşa edilmiştir.[1118] 1893 yılında Dumansız Barut Fabrikasının yeni usulde tesis ve inşası için Ferik İzzet Paşa ile Mirliva Necip Paşa Avrupa'ya gönderilir.[1119] Zeytinburnu Fabrika-i Hümayununda fişek üretimine tahsis edilmek üzere beş adet büyük, on adet küçük baraka inşası kararlaştırılır.[1120] Mavzer fişekhanesi inşaatının ikmalinin yapıldığı[1121] fabrikada Alman teknolojisiyle mavzer fişekleri üretilmiştir.

[1109] Fatih Tetik, *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s.138,139.
[1110] DABOA., İ.MVL., 490/22180, H.24.02.1280/M.10 Ağustos 1863.
[1111] DABOA., Y.PRK.MYD., 1/87, R. 23.02.1296/M.07 Mart 1881.
[1112] Nurcan Yazıcı Metin, "Osmanlı Mimarisinde Bir Sanayi Yapısı Örneği: Zeytinburnu Fabrikası" *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu,21-24 Ekim 2015*, C.2, Yay. Haz.Ceren Ünal-Cengiz Gürbıyık, TTK. Yayınları Ankara 2019, s.54.
[1113] DABOA., 864/96156, H.11.11.1299/M.24 Eylül 1882.
[1114] DABOA., İ.TPH., 8/47, H.21.08.1317/M. 25 Aralık 1899.
[1115] DABOA., MVL., 859/71, H.17.08.1280/M.27 Ocak 1864.
[1116] DABOA., DHL., 1067/83713, H.02.05.1305/M.16 Ocak 1888.
[1117] DABOA., HR.SFR.3., 721/2, M.19.10.1892.
[1118] DABOA., Y.PRK. BŞK., 60/56, H.22.05.1317/M.28 Eylül 1899.
[1119] DABOA., Y.MTV., 100/19, H.13.01.1311/M.27 Temmuz 1893.
[1120] DABOA., İ.TPH., 2/23, H.18.11.1311/M.23 Mayıs 1894.
[1121] DABOA., Y.PRK.ASK., 177/ 34, H.02.08.1319/M.14 Kasım 1901.

Zeytinburnu İmalat-ı Mütenevvia Fabrikasında ordunun demir ve çelik alet edevat aksamı ihtiyaçları için üretim yapılır, topların kundaklarıyla ilgili aksam da bu fabrikada hazırlanırdı.

Ferik rütbesinde bir nazırın yönetimindeki fabrikada 60 civarında subay ve kalcı, demirci, tamirci, tesviyeci, çelikçi ve dökmeciden oluşan altı baş usta görev yapmaktaydı. Fabrika 13 şahmerdan ile çelik top namlularını tazyikle dövmeye mahsus hidrolikle çalışan bir alet ve birkaç tezgâhtan oluşmaktaydı. Fabrikadaki 7 buhar makinesi, tezgâhların çalışmasını sağlayan tahrik gücünü oluşturuyordu.[1122] Nusretiye'deki saray için bahçe şadırvanı kalıpları, Ihlamur Kasrı bahçesi için dökme demir çeşme, Yedikule Hisarı içinde günümüze de gelebilen su tulumbası ile İstanbul sokakları için havagazı aydınlatma direklerinin buradaki demir fabrikasında üretildiği bilinmektedir.

Fabrikanın dökümhanesi, demir ve çelik, bakır ve sarı teneke dökümhanesi olarak üçe ayrılıyordu. Bu dökümhanelerde demir, çelik ve tunç gibi metallerin kalıplanması bir ocakta gerçekleşiyordu. Bu ocakta dökülen metaller, imalatı yapılacak araba, toparlak ve kundaklar için demirhaneye iletilir ve orada üretim yapılırdı. Haddehane işletmesi piyadenin ihtiyacı olan fişek kovanlarının imal edildiği yerdi. Literatüre mavzer ve fişek fabrikası olarak geçen bu bölüm demir ve çelik ile sarı teneke haddehanesi olarak iki bölümdü. Bu fabrikada daha çok demir ve çelik parçaları haddeden geçirilmekteydi. Üretilen mavzer ve fişek kovanları İmlaiye Fişekhanesi'nde barut, kurşun, balmumu, mukavva ve kovan levhalar ilave edilerek doldurulup fişek haline getirilirdi. Topçuların kullandığı dane ve şarapneller ise güllehane adı verilen imalathanede üretilmekteydi.[1123]

Zeytinburnu Fişek Fabrikası üretimi olan ve Yunan Savaşı sırasında kullanılan bir dağ topunun zayi olmasının nedeninin sorulması[1124] bu fabrikada üretilen silahların sağlamlığını sorgulatsa da olumsuz bir olayın takibinin yapılması ve nedenlerinin araştırılması bakımından önemlidir.

Fabrikada mühendis, usta gibi kalifiye personelin Almanya gibi devletlerden sağlandığını Osmanlı Arşivleri'ndeki bir belgeden öğrenmekteyiz. Belgede Zeytinburnu'ndaki Fişek Fabrikasında istihdam edilmek üzere Alman Karlsruhe Fişek Fabrikası ustalarından Müller ve Oberle isimli iki kişinin harcırah muamelelerinin tamamlanması istenmektedir.[1125]

[1122] Ahmed Muhtar, *Devr-i Hazırda Osmanlı Topçuları*, İstanbul 1899, s.88.
[1123] Ahmed Muhtar, a.g.e., s.79,81.
[1124] DABOA., Y.PRK.ASK., 129/89, H.25.02.1315/M.26 Temmuz 1897.
[1125] DABOA., Y.PRK.ASK., 235/60, H.17.11.1323/M.13 Ocak 1906.

1906 yılında Fişek Fabrikası'nın genişletilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu kapsamda yanında tarla olarak kullanılan arazi, değirmen ile Bakırköy Basma Fabrikası arasındaki 500m²'lik arazi satın alınarak fabrikanın sahası genişletilmiştir.[1126]

1907 yılında fabrikaya yeni bir boyahane binası yapılır. Mevcut boyahanesi de tamir edilerek muayenehaneye dönüştürülür.[1127] Aynı yıl kundakların imali için gerekli tav işleri için bir ocak inşa edilerek[1128] çamaşırhanenin çatısı ile bazı yapıların da tamiri yapılır.[1129] 1908 yılında müstahdem, amele ve çalışanların kalması için bir koğuşa ihtiyaç duyulması üzerine hazırlanan plâna göre inşa edilmesi düşünülmüştür.[1130]Devlet Arşivleri'nde yer alan bir krokide yapılması planlanan yapılar dikdörtgen plân şemasında tek katlı kâgir iki koğuştan meydana gelmekte idi.

Fabrika, Zeytinburnu ilçesi 774 ada, 6 parselde yer almakta olup Cumhuriyet döneminde Genel Kurmay Başkanlığı 41. Bakım Merkezi Komutanlığı olarak hizmet vermiştir. 1918 yılına tarihlenen haritada[1131] fabrikanın o tarihte; demirhane, haddehane, fişek fabrikası, kundak fabrikası, muhafaza bölüğü koğuşları, tekerlekhane, tabakhane, bez fabrikası, pres, mermi imalathanesi, nakkaşhane, idare binası, ambar, çarkhane, havuz, bomba söküm dairesi gibi birimlerin olduğu görülür.

Fabrika yapılarından günümüze gelen ve içi tamamen yenilenmiş yapı su deposunun sağında yer alır. Yuvarlak kemerli bir kapıyla girilen yapı her iki cephesinde yer alan üç pencere yuvarlak kemerle söveli olarak düzenlenmiştir. Yapının üzeri dört yöne meyilli bir ahşap çatı ile kapatılmıştır.

Su deposu, fabrikanın özgün baca altlığı, bir dönem su deposu olarak kullanılmıştır. Bir kaide üzerinde yer alan ve dört sıra kesme taştan meydana getirilmiş subasmandan iki kademeli profilli silme ile baca altlığına ulaşmaktadır. Baca altlığı iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş ile almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bitiş seviyesi yine kesme taştan profilli silmelerle son bulmaktadır.

[1126] DABOA., Y.PRK.ASK., 241/105, H.27.08.1324/M.16 Ekim1906.
[1127] DABOA., İ.TPH., 16/17, H.20.04.1325/M.02 Haziran 1907.
[1128] DABOA., İ.TPH., 16/26, H.29.05.1325/M.10 Temmuz 1907.
[1129] DABOA., İ.TPH., 16/35, H.19.06.1325/M.30 Temmuz 1907.
[1130] DABOA., Y.A.RES., 156/65, H.16.04.1326/M.18 Mayıs 1908.
[1131] İstanbul Harita Şirketi, Bakırköy Ciheti, P. 1/1 ve P.2/3'ün birleştirilmiş hali, Ö.1:500

Demirhane yapısı, kompleksin orta yerinde yer almakta olup, geniş yüksek mekânlar ile birbirini izleyen atölyelerden meydana gelmekteydi. Beşik tonozlu üst örtü Cezayir kerestesinden yapılmıştı.

Dökümhane bölümünün arkasına rastlayan kısımlarda yer alan doğu batı ekseninde inşa edilmiş bir duvar kalıntısının, eski fotoğraflarda görülen yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Zira duvar üzerinde birinci kat seviyesinde, içleri sonradan doldurulan yarım daire kemerli pencere dizisi bunu kanıtlamaktadır. Zemin kat seviyesinde, bu dizinin hemen altından başlayan ikinci bir kemer dizisi yer alır. Duvarın örgü tekniği iki sıra tuğla arası moloz taş düzeninde almaşık duvar tekniğinde inşa edilmişti.

Çarkhane, marangozhane, avadanlıklar, büyük bir alanı kapsayan ve süreklilik gösteren pencere düzenlemesiyle oldukça uzun bir alanda inşa edilmişti. Kâgir malzemeyle tek katlı olarak inşa edilen yapının güney cephesi, tuğla söveli, düz atkılı ve geniş açıklıklar içermekteydi. Açıklıklar ritmik bir düzenleme ile yapılmış olup kuzey cephesinde ise kilit taşı ile basık kemerli geniş pencere düzeni üzerinde yine basık kemerli kemer ve denizlikleri vurgulanmıştı. Pencere aralarındaki duvar bölümlerinde üç taş sırasının dışarı doğru taşırılmasıyla cepheye bir hareketlilik kazandırılmıştır. Yine aynı cephede kilit taşı vurgulanmış, basık kemerli söveli geniş bir pencere düzeni daha yer almaktaydı. Ancak bu pencerelerin önemli özelliği, basık kemerle sövenin yan kenarlarının birleştiği noktalarda kemer üst köşelerinin sivriltilmiş olmasıydı. Saçak altları ise yalın kornişle teşkilatlanmıştı.

Hamam bölümünün soğukluk kısmı yenilenerek, ılıklık, sıcaklık ve halvet mekânları ise özgünlüğünü koruyarak günümüze gelebilmiştir. Ilıklık bölümünde yer alan sauna küvetinin etrafı ithal çinilerle kaplanmıştı. Ilıklığın üst örtüsü basık beşik tonozlu olup içi filgözleri ile aydınlatılmıştı. Ilıklık mekânının doğusunda tıraşlık ve tuvalet mekânları yer alıyordu.

Sıcaklık bölümü göbek taşı ve kurnaların yer aldığı eyvanlardan meydana gelmekteydi. Sıcaklık giriş kapısı aksındaki ana eyvanda üç, diğer eyvanlarda ikişer adet kurna yer almaktaydı. Sıcaklık bölümünün duvarları iyonik başlıklarla son bulan plastırlarla dekore edilmişti. Halvetlerde de ikişer kurna yer almaktaydı. Tekne tonoza yakın basık bir tonozla kapatılmış bu mekânların içinde sekiler bulunmaktaydı.

Yapıların bulunduğu 774 ada, 69 parseldeki korunması gerekli tescilli yapılar 2020 yılında tamamlanan restorasyon projelerinden sonra kültür merkezi olarak hizmete girmiştir. Söz konusu parselde tescilli yapıların dışındaki alanın da konut blokları yapılarak imara açıldığı tespit edilmiştir.

4.11.5. Tersane-i Amire Fabrikaları[1132] (Resim: 660-669)

Fatih Sultan Mehmed döneminde ilk adımları atılan tersanenin şekillenmesi Yavuz Sultan Selim döneminde olur. Yavuz tahta çıkışından bir yıl sonra Gelibolu ve İstanbul'da her biri yüz gözlü, iki yüz kadırga kapasitesinde büyük tersaneler yapılması için emir verir. 1513-1514 yılında Galata Surları'nın batısında eski Ceneviz Tersanesi'nin olduğu yerde ve yamacında var olan kabirler başka yere nakledilerek tersanenin yapımına başlanılmıştır. 1514 yılı sonunda yüz gözlü tersane bitirilmiştir.[1133] Tersane, gemi inşa tezgâhları, havuzlar, iplikhane, depo, demirhane, lengerhane, cami, çeşme, hastane ve zindandan meydana gelirken zamanla teknolojinin de gelişimiyle yeni yeni yapılar eklenerek sürekli bir gelişim içinde olur. 19. yüzyılda buhar gücünün deniz teknolojisinde kullanılmasıyla da yapı çeşitliliğinde de bir artış görülmektedir.

III. Selim döneminde 1798-1800 yılları arasında Tersane-i Amire'deki büyük havuz inşa edilir. İkinci havuz II. Mahmud devrinde H.24 Cemaziyelevvel 1233/M.1 Nisan 1818 tarihinde padişah fermanı ile inşaata memur Emirülhac Ali Rıza ve Seyyid Abdülhalim efendilerin müfredat defterleri mucibince inşa edilmiştir.[1134] Üçüncü havuz ise inşaat masraflarının bir kısmı Tersane-i Amire, bir kısmının da Bahriye Nezareti bütçesinden karşılanmak üzere Tersane-i Amire mimarı Vasil Efendi'ye ihale edilmiştir.[1135] 1826 yılında kereste ambarı, ahır, sundurma, iskele, zift ve katran izabesi için kazan ocağı, demirhane için keşif yapılmıştır.[1136]

1847-76 yılları arasında tersane kara yönünde genişletilir. 1905 yılında tersanedeki dülger ve torpido mağazaları ile zift, kurun ve boru fabrikalarının tamiri Bahriye Nezareti'nce yapılır.[1137] 1887 yılında Tersane içinde üç zabit tarafından yapımına başlanılan elektrik fabrikasının 1888 yılında tamamlandığı görülür.[1138] 1900 yılında ise elektrik fabrikasının dâhili duvarları ile pencere parmaklıkları değiştirilir.[1139]

Tersane-i Amire 1913 yılında bölünerek Taşkızak Tersanesi donanmaya, Camialtı ve Haliç tersaneleri İnşaat-ı Bahriyye Şirket-i Osmaniye'ye devredilir. Mondros Antlaşması ile tersanede gemi inşaatı tamamen durmuştur. 1925 yılında ise yeni bir düzenlemeyle Taşkızak

[1132] DABOA., Y. MTV.,121/121, 12.05.1895.
[1133] İdris Bostan, "Tersane-i Amire", TDV. İslam Ansiklopedisi, C.40, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2011, s.513.
[1134] DABOA., MAD.d., 2196, H.15.11.1242/M.10 Haziran 1827.
[1135] DABOA., A.MKT.MHM., 466/43, H.21.08.1290/M.14 Ekim 1873.
[1136] DABOA., D.BŞM.d., 9247, H.21.10.1241/M.29 Mayıs 1826.
[1137] DABOA., BEO., 3011/225803, H.28.01.1325/M.13 Mart 1907.
[1138] DABOA., Y.PRK.ASK., 52/40, H.07.04.1306/M.11 Aralık 1888.
[1139] DABOA., İ.BH., 3/52, H.21.07.1318/M.14 Kasım 1900.

Tersanesi Deniz Kuvvetleri'ne Camialtı ve Haliç tersaneleri Türkiye Seyrisefain İdaresi'ne devredilmiştir.[1140] Yapılan araştırmada tersanedeki fabrikaların aşağıdaki gibi olduğu tespit edilmiştir.

Boru Fabrikası 1890-1891,[1141]

Tuğla Fabrikası 1892-1893[1142]

Torpido Fabrikası 1881-1882[1143]

Elektrik Fabrikası 1887-1888[1144]

Ağaç Kurutma Fabrikası (1894-1895)

Çekiç Fabrikası (1892-1893)[1145]

II. Abdülhamid devrinde askeri sanayiye büyük önem verilmiştir. Bu kapsamda Tersane-i Amire'de de birtakım yenilikler yapılarak çeşitli yeni fabrikalar da kurulmuştur. Kruvazör, torpido, istimbot ve fırkateyn gibi deniz savaş araçlarının üretimine ağırlık verilmiştir. Avrupa'daki tüm yenilikler yakından takip edilerek Osmanlı'ya getirilmesi sağlanmıştır. Yerli üretime önem verilmesinin yanı sıra Avrupa'dan ve Amerika'dan da siparişlere devam edilmiştir. Özellikle Almanya'dan Friedrich Krupp[1146] Fabrikasının adı öne çıkmaktadır. Onu Londra, Viyana,[1147] İtalya[1148] ve Fransa'daki[1149] fabrikalar takip eder.

[1140] İdris Bostan., a.g.m., s.514.
[1141] DABOA., MV., 59/11, H.15.03.1308/M.29 Ekim 1890.
[1142] DABOA., BEO., 26/1910, H.02.12.1309/M.28 Haziran 1892.
[1143] DABOA., MB.İ., 72/20, H.20.03.1298/M.20 Şubat 1881.
[1144] DABOA., Y.PRK.ASK., 52/40, H.07.04.1306/M.11 Aralık 1888.
[1145] Elektrik Fabrikası'nın üç zabit tarafından plânlanarak yapıldığı ve 1888 yılında tamamlandığı bilinmektedir. DABOA., İ.BH., 1/9, H.15.05.1310/M.05 Aralık 1892.
[1146] DABOA., Y.EE., 24/75, H.26.03.1291/M.13 Mayıs 1884; Y.PRK.ASK., 42/112, H.27.02.1305/M. 14 Kasım 1887; BEO., 668/50082, H.21.02.1313/M.13 Ağustos 1895.
[1147] DABOA., HR.MKT., 709/57, H.01.01.1288/M.23 Mart 1871.
[1148] DABOA., BEO., 4078/305795, H.16.09.1330/M.29 Ağustos 1912.
[1149] DABOA., İ.BH., 6/14, H.26.07.1322/M.13 Mayıs 1874.

4.11.6 Tophane-i Amire Fabrikaları (Resim: 670-675)

Tophane'deki askeri endüstriye yönelik fabrikalar hem üretim hem de bakım ve onarım yapılan atölyelerden meydana gelmekteydi. Top, tüfek, tabanca,[1150] at koşum takımları, tekerlek, ayakkabı ökçeleri, freze tezgâhları, ahşap ve metal kasnaklar, istimbot ve buhar kazanları, değirmen aksamları ve miller, metal bağlantı elemanları, metal çatı elemanları, musluk, saraciye vs. gibi geniş yelpazede yapılan üretimin yanı sıra bahsi geçen imalatların tamiratı da yapılmaktaydı. Tophane'de marangozhanenin bir birimi olan nakkaşhane, silah ambarları ve depolar ile birlikte bir de matbaa vardı. Fabrikaların yer aldığı alan 10 hektarlık bir alana yayılıyordu.

Tophane-i Amire'deki fabrikaların en önemlisi top fabrikası idi. Eğehane ve çarhhanesinin yanı sıra fav fırını, top üretimi için top desen ve resimlerinin çizildiği resimhanesi mevcuttu. Bu fabrikada her çeşit tunç ve çelik top üretimi yapılıyordu. Top fabrikası ve tüfenkhane içindeki tezgâhların çalışabilmesi için yirmi beygir gücünde iki buhar makinesi ile muharrik sağlanıyordu. Çift silindirli buhar makineleri fabrikanın doğu ve batı kısımlarına yerleştirilmişti. Buhar makinelerinin birinin üç diğerinin iki kazanı vardı.[1151]

Tüfenkhane Fabrikası, tüfeklerin üretiminin yapıldığı ana bina, demirhane, kundakhane, tavhane, cilahane, resimhane, depo, silahların testinin edildiği baskıhaneden meydana geliyordu. Fabrikada yabancı patentli tüfekler üretiliyordu. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bir süre Snider tüfekleri imal eden fabrika hemen aynı dönemin sonunda Martini-Henry tüfekleri imal etmiştir. Osmanlı ordusu 1887'de Mauser firmasıyla anlaşmaya varınca 1893 yılından itibaren bu tüfeklerin üretimine başlanmıştır.[1152] Bunun yanı sıra fabrikadaki tamir atölyelerinde bahsi geçen firmaların tüfekleri ile Winchester tüfeklerinin de bakım ve tamiratı yapılmıştır.

Tüfek kundakları, makine kundakları, takıştırıcı kundaklar iki bölümden meydana gelen kundakhanede yapılıyordu. Kundakhanede tüfeklere ait mekanizmalar ve parçalar yapıldığı gibi adi torna kalemler, frezeler, avadanlık ve matkaplar da üretilmekteydi. Martini-Henry ve Mauser silahlarına ait mekanizma, manivela, korkuluk ve kasatura gibi elemanlar burada değil de Zeytinburnu'ndaki Fabrika-i Amire'de üretiliyordu. Tüfek namluları ise İngiltere ve Almanya'daki Krupp fabrikalarından alınmaktaydı.

[1150] DABOA., Y.PRK.ASK., 39/16, M.17 Mart 1887.
[1151] Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, Haz. Ahmet Koç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013, s.105-109.
[1152] Ahmet Muhtar, a.g.e., s.110-112.

Demirhane içinde buharla çalışan, şahmerdan, çekiçler, testereler; kapak ve kasnak aracılığı ile çalışan ray çekiçleri, vidalı şahmerdanlar ile buharlı ve buharsız olmak üzere kızak ve kayışlar aracılığı ile hazırlanan kalıpları döverek istenilen şekle getirmek için birçok tezgâh mevcuttu. Demirhanede üretilen silahlar tavhaneye veya favhaneye iletiliyordu. Tüfek ve silahların cilalanması cilahanede gerçekleştiriliyordu. Üretimi tamamlanan silahlar fabrikanın baskıhanesinde baskı sandıklarına yerleştiriliyordu. Kum yığınlarına yapılan test atışlarını başarıyla geçen silahlar ise depoya gönderilmekteydi.[1153]

Tersane fabrika yapılarının tamamı dikdörtgen plân şemasında kırma çatılı kâgir yapılardı. Buradaki fabrikalar yuvarlak ve sivri kemerli kapı ve pencereleri, çatı alınlıklarındaki tipik yuvarlak pencereleri ile devlet destekli yapıların inşaat tekniği ve plân şemasında masif duvarları olan büyük bacalı fabrikalardı. Kapı ve pencere söveleri ile kat silmeleri belirginleştirilen cephelerde yegâne düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Çatı kuruluşlarının büyük çoğunluğu ahşaptı. İç dikmelerde yer yer metal kullanıldığı gibi onların da çoğunluğu paye şeklinde düzenlenmişti.

[1153] Ahmet Muhtar, a.g.e.,s. 110-112.

4.11.7 Karaağaç Tapa Fabrikası (Resim: 676,677)

Tapalar için kullanılan barut ve hammaddeleri test etmek için kimyahanesi olan fabrikada, uzun menzilli toplara ait şarapnel tapası, el humbara tapası, bomba tapaları, fünye fişeği üretimi yapılmaktaydı. 1917 yılında Almanya'dan getirtilen alet edevat ve makinelerle fabrikanın üretim yelpazesi genişletilmiştir. Fabrikada döküm olarak su ve yangın tulumbaları, çivi, perçin, metal kapı tokmakları, menteşe, musluk ve valfın yanı sıra kaşık ve çatal üretimi de yapılmaktaydı.

Fabrikada günde yüz müsademeli,[1154] iki yüz yirmi ihtiraklı,[1155] iki yüz vidalı kapsül ile üç yüz fünye üretimi yapılabiliyordu.[1156]

Fabrika, Sütlüce Örnektepe Mahallesi, 3218 ada, 17 parselde yer alıyordu. Günümüze gelemeyen fabrikanın bulunduğu parselde akaryakıt deposu bulunmaktadır. Karağaç'ta Kamondo Tuğla Fabrikasının hemen arkasında yer alan fabrika cadde boyunca uzanan ince uzun dikdörtgen formundaki tek katlı kâgir birkaç yapıdan meydana geliyordu. Fabrikanın orta bölümü çatı semer hizasından bir kat daha yükseltilerek, buraya açılan 20 pencereyle aydınlatma feneri haline getirilmişti. Fabrikanın caddeye bakan cephesi taş söveli yuvarlak kemerli pencerelerle hareketlendirilmiş, Silahtarağa yönündeki tarafında ise silindirik baca yerleştirilmişti.

[1154] Topçulukta merminin hedefe çarptığında infilak edecek şekilde ayarlanan tapa
[1155] Topun istenilen yükseklikte ve istenilen uzaklıkta patlamasını sağlayan tapa
[1156] Eyüp Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara 1940, s.89.

5. İSTANBUL'DAKİ OSMANLI ENDÜSTRİ YAPILARININ MİMARİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Endüstrileşme öncesinde geleneksel yapı malzemeleri taş, ahşap, kerpiç idi. Doğal olmasının yanı sıra kolay bulunabilir olması bu malzemelerin vazgeçilmezliğinde etkili olmuştu. Bu malzemelerin yanında demir, kurşun gibi metaller de sadece bağlayıcı bir unsur olarak kullanılmıştır.

15 ve 16. yüzyıllarda demir giderek bağlayıcı bir unsur olarak kullanılmasının yanında kemer, tonoz gibi strüktürel elemanların bağlantı noktalarında onların açılmalarını önleyen gergi görevini üstlenmiştir. Bu yüzyıllardan sonra pek çok cami ve medrese revaklarının kubbelerinde demir gergilerin kullanıldığı görülür. Endüstri devrimiyle birlikte ucuz maliyetle üretilen fabrika ürünleri mimaride yerini almaya başlamıştır.

James Watt'ın (1736-1819 modern buhar makinelerinin geliştirilmesinde, Abraham Darby(1678-1717)nin demir madeninin eritilmesinde, John Wilkinson'ın ise silindir imalat makinesi ve dökme demir malların kullanımına katkılarıyla insanlık 18. yüzyılda çelikle tanışır. Metallerin eritilmesinde kömürün kullanılmaya başlamasıyla enerjiye bağlı olarak seri üretim ve çeşitlilik de artar.

1790'dan sonra demir endüstriyel yapıların vazgeçilmez yapı malzemesi haline gelerek endüstriyel kuruluşlarda karkas olarak kullanılmaya başlar. Onu 1800'li yıllarda dökme demir dikmeler, kirişler ve tren yolları prefabrik rıhtım yapıları, depolar ve silolar takip eder.

1796 yılında İngiliz James Parker doğal hidrolik çimento için patent alır. Fransız Vicat'ın 1813 yılında doğal kil ve kireç taşını karıştırıp pişirmesiyle elde ettiği hidrolik kireç bağlayıcı maddesini 1850'li yıllarda Portland çimentonun icat edilip sanayileşmesiyle birlikte betonarmenin inşaat malzemesi olarak kullanılması takip etmiştir. 1856 yılında İngiliz Henry Bessemer seri çelik üretiminde öncülük etmiştir. Osmanlı coğrafyasının icadından yarım yüzyıl sonra tanıştığı bu yeni yapı malzemesi çimentoyu kısa sürede benimser. 1911 yılında Darıca'da kurulan çimento fabrikasını İstanbul'un çeşitli bölgelerindeki fabrikalar takip etmiştir.

İstanbul'daki Osmanlı endüstri yapıları genel anlamda dikdörtgen plân şemasında inşa edildiği, değirmenler dışındaki yapılar büyük oranda tek katlı yapılmıştır. Fabrikaların güç kaynakları için ana yapıdan ayrı bir yapı yapıldığı gibi güç kaynakları büyük yapılarda ana yapı içinde de konuşlandırılmıştır.

Osmanlı Endüstri mimarisi ve yapısal süslemeleri tıpkı plân şemalarında olduğu gibi Batı ile paralellik gösterir. 18. yüzyılda Batı'ya gönderilen elçiler ve devlet adamlarının yanı sıra endüstriyel kuruluşları incelemek için gönderilen mimar, mühendis, kalfa vs. gibi meslek erbapları sayesinde, Batı tarzda pek çok süsleme elemanıyla tanışmıştır. Bunun yanı sıra yabancı endüstriyel kuruluşların Osman coğrafyasında kurdukları fabrikalarda kullandıkları tip projelerle de Osmanlı endüstri mimarisi farklı ve çeşitli süsleme programlarıyla da tanışmış oluyordu. Bunda da Fransa, İngiltere, Almanya ve diğer Batı devletleri başı çekiyordu.

Endüstrileşme öncesinde inşaat malzemesi olarak kullanılan taş, ahşap ve kerpiç zanaatkâr ve sanatçı elinde şekillenirken, endüstri devriminden sonra, kalıplama veya döküm tekniğiyle seri üretimde yapılmış bezeme programlarıyla karşılaşılmaktadır. Bu bezemeler daha önceki yüzyıllarda yapılmış veya ortaya çıkmış akımların meydana getirdiği eserlerin benzeri ya da birkaç akımın sentezi şeklindeydi.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında mimarlar ve mühendisler arasındaki çizginin iyice daralmış olduğunu söylenebilir. Zira yüzyıllar boyu süregelen mimar üstünlüğü karşısında gelişen teknoloji ile birlikte mühendislerin yıldızı parlar onların da mimarlık yapmaya başladığı görülür.

Osmanlı endüstri mimarisinde de mimarlardan çok mühendislerin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla süsleme konusunda estetik kaygılar çok da önemli değildir. Zira betonarme, demir ve çelik gibi malzemeler ile kısa sürede amaca yönelik binalar inşa etmek amacıyla hareket edildiği için süsleme zaman kaybı ve israftan öte bir şey değildi. Süsleme yapıların strüktürünün anlaşılmasının önünde bir perde konumuna gelmiştir.

5.1.Gıda Endüstrisi:

Gıda sektöründe üretim yapan endüstri kuruluşlarının belirli bir plân şemasında ve estetik kaygılarla yapılan yapıların en önemli ve gösterişli olanları değirmenlerdir.

Katalog oluşturulan İstanbul değirmenlerinin tamamı dikdörtgen plân şemasında, kırma çatılı, çok katlı, kesme taş, tuğla ve moloz taştan yapılmış kâgir yapılardı. Tarabya Değirmeni, Unkapanı Değirmeni ve Ayvansaray İttihat Değirmeni dışında yuvarlak kemerli pencereler, çatı alınlıklarında yuvarlak pencereler, pencere açıklıklarının kenarları saçak kornişleri tuğla ile vurgulanmış, dikdörtgen formlu pencerelerin söveleri ise taş ve mermer oldukları gözlemlendi.

Buharla çalışan değirmenlerin genellikle beş katlı inşa edildiği, yapılarda alt katta transmisyon, 2. katta öğütme işleminin yapıldığı değirmen taşları, onun üzerindeki iki kat yıkama, kurutma ve ayıklama işlemlerinin yapıldığı katlar, onların da üzerinde eleme işlemlerinin yapıldığı son kat bulunduğu gözlemlendi.

Değirmenlerin bacaları ise tuğladan kare ve yuvarlak kesitli olduğu göze çarpar. İç kısımlarında metal profiller kullanıldığı gibi ahşabın da kullanılmış olduğu, çatı kuruluşlarının tamama yakını ahşap malzeme ile sağlandığı görülür. İç kısımlarda herhangi bir süsleme öğesi olmayan değirmenlerin plân şeması Sir William Fairbain'in yayınlanan kitaplarında yaptığı çizim ve tasarımlar İstanbul'daki değirmenlerin prototipini oluşturduğu, özellikle değirmenler ile ilgili çizimlerinin İstanbul'daki hemen hemen tüm büyük değirmenlerde örnek alındığı veya benzer özellikler arz eden plân şemaları ile karşımıza çıktığı görülür. Sir William Fairbain'in çizimlerin neredeyse birebir benzeri Üsküdar Paşalimanı Un Değirmeni'nin özgün projelerinde karşımıza çıkar.

Gıda sektöründe ekmek, makarna, şeker ve tahin, konserve, buz, üreten kuruluşların yapıları da belirgin bir özellik arz etmeyen, dikdörtgen plân şemasında kâgir, kırma çatı konstrüksiyonunda kısmi aydınlatma pencerelerinin açıldığı sade yapılar olduğu gözlemlendi. Bazı üretim tesislerinin de var olan yapılara makine, alet ve edevat konulmasıyla üretime geçen yapılar olduğu görüldü. Ekmek üreten fabrikalardan Şişli Arslanyan Ekmek Fabrikası ile Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının belirli bir plân şemasında fabrika olarak özel inşa edildiği, diğer yapıların birçoğu var olan binaya alet ve edevat konularak üretim yapan bir imalathane durumuna getirildiği gözlemlendi. Ekmek fabrikalarında kesme taş ve tuğla ile birlikte çimento esaslı harç da kullanılmıştır. Bu fabrikaların karkasları betonarme olarak inşa edilmiştir.

Tütün üretimi yapan yapıların dış ülkelerdeki tütün fabrikalarına benzer özellikler arz eden yapılar olduğu, çok katlı, anıtsal denebilecek nitelikteki bu yapılarda, dikdörtgen plân şemasının yanında kare plân şeması da kullanılmıştır. Kesme taş ve tuğladan kâgir olarak yapılan yapılarda metal "I" profilli kirişler ve bu kirişlerin taşıtıldığı metal dikmelerle volta döşemelerin yanı sıra çatı kuruluşlarında ahşabın tercih edildiği, sokağa bakan cephelerin basık yay kemerli pencerelerle hareketlendirildiği, pencerelerin kemer kısımları kabartma olarak vurgulandığı, pencere altlarında basit konsollarla dekore edildiği, çatı alınlıklarında gül pencerelerin yer aldığı görülür.

İçki üreten fabrikalar da anıtsal denebilecek nitelikte çok katlı ve farklı karakterde yapıların bir araya getirildiği fabrikalar olduğu, plân ve mimari olarak benzer özellikler arz eden Avrupa ve Rusya'daki bira fabrikaların farklı yorumlarla adaptasyonu olduğu, sivri külahlı bir çatı ile kapatılan kuleler, cephelerde etrafı kırmızı tuğla ile vurgulanan kareye yakın basık kemerli ikili pencerelerin yanı sıra hem yuvarlak hem de dikdörtgen pencereler ile beraber, cepheler belirli bir modüle ve düzenlemeye göre tuğla ile hareketlendirilerek eklektik bir tarzda inşa edilmişlerdir. Yapılarda tuğla ağırlıkta olmak üzere moloz taş da kullanılmıştır. Kapı ve pencerelerde ise yer yer oran bozmasına gidilmiştir.

5.2.Toprak Endüstrisi

Bu sektörün belirli bir plân şemasında yapılan yapıları tuğla ve kiremit fabrikalarıdır. Tuğla ve kiremit üretiminin yapıldığı bu tesisler genelde tek katlı birkaç yapıdan meydana gelen kâgir yapılar olup bazı tuğla fabrikalarında orta aksta yer alan ana yapı iki katlı, yanlarındaki yapılar ise sundurma şeklinde düzenlenmiştir. Çatılarda yapıların ışık almasını sağlamak için aydınlık fenerleri çatıyı boydan boya kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.

Bu yapıların öncüsü olan Çobançeşme Tuğla Fabrika-yı Hümayunu, uzun dikdörtgen formunda kırma çatılı ana yapıyı, çatı saçak kotunun yaklaşık bir metre aşağısından başlayan tek yöne meyilli ikinci bir çatı ve yine bu çatının saçak kotundan da bir metre aşağısından üçüncü tek yöne meyilli çatının örttüğü simetrik düzenlemeye sahiptir. Dar cepheler dikdörtgen formlu pencereler, uzun cepheler ise kâgir sütunlarla hareketlendirilmiştir. Bu plân şemasının daha derli toplu benzeri yine Haliç havzasında Karaağaç Kamondo Tuğla Fabrikası'nda görülür. Bu fabrikada dikdörtgen plân şemasında olup ancak dar cepheler tek bir yapı görüntüsü verir. Bu cephede, cephenin tamamı uzun dikdörtgen açıklıklarla hareketlendirilmiştir. Bu düzenleme diğer cephelerde de göze çarpar. İstanbul'daki diğer tuğla fabrikaları da benzer şemada ancak daha düzensiz bir görünüm arz etmektedir.

Kireç ve çimento fabrikaları için belirli bir mimari standart olmadığı, kireç üreten yerlerin büyük açıklıklı mekânlar olduğu, çimento fabrikalarının ise dikdörtgen plân şemasında kâgir olarak inşa edildiği görülmüş, bazılarının ise iki katlı olduğu tespit edilmiştir.

Cam ve şişe fabrikaları, moloz taş ve tuğladan kâgir olarak yapılmış, belirli bir plân şeması vermeyen birkaç yapının bir arada bulunduğu yapı kompleksleri olarak karşımıza çıkar.

Yıldız Çini Fabrikası, İstanbul'daki fabrika düzeyinde üretim yapan tek yapı olup, devlet tarafından yaptırılmıştır. Fransa'daki çini fabrikası baz alınarak inşa edilen yapıda kırmızı tuğla ağırlıkta olmak üzere moloz taşın da kullanıldığı mimarı belli özgün bir tasarım olup giriş kapısı vurgulanmıştır.

5.3. Deri Endüstrisi:

Bu sektörde İstanbul'da hizmet veren iki fabrika da devlet eliyle yaptırılan tesisler olup, dikdörtgen plân şemasında birçok fonksiyonel yapının bir bir araya getirilmesiyle meydana gelmekteydi. Erken dönemde yapılan ve daha sonraki dönemlerde çeşitli eklemelerle genişleyen Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İstanbul'un en uzun soluklu endüstri yapısı idi. Geleneksel yapım teknikleriyle kâgir olarak inşa edilen fabrika, kırma çatılı yan yana dizilmiş birden fazla tek katlı mekânlardan meydana gelmekteydi. Basık yay kemerlerin yanında yuvarlak ve dikdörtgen pencerelerin de kullanıldığı fabrika, pencere söveleri ve kemerlerin vurgulandığı, profilli silmelerle, katlar, köşeler ve çatı alınlıklarının öne çıkartılması ile geleneksel formların ağırlıkta olduğu ve sonraki dönemlerde de sürekli yeni yapıların eklendiği kendine has bir mimari olarak karşımıza çıkar.

5.4. Ağaç Endüstrisi:

Kereste, marangozluk, doğramacılık, tahta kutu, mobilya ve çeşitli ağaç işlerinin yürütüldüğü bu sektörde, erken dönemde inşa edilen fabrikalar, atölye tarzında, sadece üretime yönelik, tek katlı kırma çatılı kâgir yapılardı. Hem dikdörtgen hem de kare plân şemasının kullanıldığı bu tesisler belirli bir özellik arz etmeyen sade yapılardı. Bu sektördeki yapılar genel olarak, daha önce var olan mevcut yapıya makine alet ve edevat konulmasıyla dönüştürülmüş olduklarından mimari sanat ve estetik değeri olmayan basit yapılar olarak karşımıza çıkar. Ancak, üretimi mobilya ve kullanım eşyaları olan Psalty ve Tubini gibi fabrikalar, ürettikleri ürünlerle orantılı olarak hem üretim hem de satış yaptıkları için estetik kaygılarının da göz önünde tutularak inşa edildikleri tespit edilmiştir.

5.5. Dokuma Endüstrisi:

Tersane-i Amire'nin yelken ihtiyacı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mensure-i Muhammediye ordusunun kıyafet ihtiyacının giderilmesi amacıyla devlet eliyle kurulmaya başlanan bu sektördeki fabrikaların, geleneksel Osmanlı mimarisi tarzında, kâgir olarak tek katlı inşa edildikleri, belirli bir plân şemasında değil de kendine özgü plân şemalarının olduğu görülür. Dikdörtgen plân şeması yanında, uzun cepheli avlulu geleneksel

mimari formlarının eklektik bir üslupla harmanlandığı anıtsal kapıların kullanıldığı ve bu kapıların özellikle vurgulandığı; tasarımlarda hem kare kesitli hem de yuvarlak kesitli tuğla bacaların yapıldığı, baca ağızlarının ise profilli silmelerle öne çıkarıldığı gözlemlenmiştir. Yapılarda büyük denebilecek yuvarlak kemerli pencerelerin yan yana dizilmesiyle cephelerin hafifletilip gün ışığından daha fazla yararlanıldığı, denize bakan cephelerin kat silmelerinin alınlıklar ve yuvarlak kemerlerle vurgulandığı görülür. Dokuma sektöründe üretim yapan fabrikalara belirli dönemlerde yeni eklemeler yapılarak yapıların büyütüldüğü, yapıların taşıyıcı sisteminin dökme demir veya çelik konstrüksiyonlu olduğu, metal dikmelerin tabandan yukarı yaklaşık 2 metrelik kısmının kesme taşlı paye ile kaplandığı uygulamalar dikkat çekmektedir. Çatı kuruluşlarının büyük çoğunluğu dökme demir bağlantı elemanları ve çelik profillerle sağlanmıştır.

5.6. Kırtasiye Endüstrisi:

Kâğıt, sigara kâğıdı, matbaacılık ve çeşitli kırtasiye işlerini kapsayan bu sektörde sigara kâğıdı üretimi yapan tesisler için özel bir yapı grubunun olmadığı, mevcut bir han veya bir binaya üretime yönelik makine alet ve edevatın konulmasıyla üretim yapan tesisler haline getirildiği gözlemlendi. Matbaa yapılarında ise durumun farklı olduğu, devlet eliyle kurulan kâğıt fabrikalarının geleneksel mimari tarzda, dikdörtgen plân şemasında yapılmış olduğu, kırma çatılı ve yuvarlak kemerli kapı ve pencerelerin hâkim olduğu, ana beden duvarlarının ve iç taşıyıcı sistemin kâgir olarak inşa edildiği tespit edilmiştir. Yapıların çatı kuruluşlarında ise erken dönemde ahşap kullanılırken, geç dönemde dökme demir ve çelik kullanılmıştır. Özel teşebbüslerin yaptırdığı matbaa yapılarında ise, kare plân şemasında birden fazla yapının bir arada yer aldığı kompleks kuruluşlara rastlandığı gibi, üç katlı konut tarzında kâgir yapıların da inşa edildiği örnekler karşımıza çıkmaktadır. Bu yapılarda da çelik dikme ve bağlantı elemanlarının yanı sıra demir korkuluklar ve parmaklıklar da yaygın olarak kullanılmıştır. Cam, metal, çimentonun yanı sıra dönemi içinde yeni gelişme olan asansörün de kullanıldığı tespit edilmiştir.

5.7. Kimya Endüstrisi:

Bu grubun ve en karakteristik yapıları kibrit fabrikalarıdır. Osmanlı endüstri yapılarının günümüze kadar korunarak gelen en önemli yapısı Küçükçekmece Kibrit Fabrikasıdır. Bu fabrika Fransız Jean-Joseph Labbe'nin (1859-1965) sahibi olduğu ve 1880 yılında yapılan Usine Port- Sec'in plân şemasında ve görünümdedir. Benzer görünümde bir başka fabrika da İtalya'nın Lombardiya kentindeki Crespi Fabrikasıdır. Uzun dikdörtgen plân şemasında üç

yapının yan yana geldiği, baştakiler ve ortadaki büyük olmak üzere aradaki iki küçük mekândan oluşan yapı topluluğu, kâgir, tuğla ve çelik konstrüksiyonlu olarak inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsü çelik konstrüksiyonlu kırma çatılar ile kapatılmıştır. Çatının orta bölümü baştan sona aydınlık fenerli olarak düzenlenmiştir. Fabrikada yer alan kare kesitli tuğla baca ile bu yapı, Batı formları ile geleneksel formların bir arada harmanlandığı İstanbul endüstri mimarisinin tipik bir örneği olarak karşımıza çıkar. Yine bu yapının cephesinde endüstriyel çark formunda düzenlenmiş tuğla ile yapılmış bezemeler dikkat çekmektedir.

İstanbul'daki sabun üreten tesislerden en gösterişlisi Baltalimanı Sabun Fabrikası idi. Günümüze gelemeyen bu fabrika geleneksel konut mimarisi tarzında yapılmış olup üç ana bloktan meydana gelmekteydi. Fabrika, kare kaideli yüksek bir bacanın önünde yan yana sıralanmış dikdörtgen plân şemasında kâgir üç yapı kütlesi ile onların hemen yanında yer alan iki katlı ahşap idare binası ve onun yanında yer alan tek katlı ahşap iki yapıdan meydana gelmekteydi. Sektörün diğer yapı grupları belirli bir plân şeması olmayan mevcut atölyelerin yeni makinelerle donatılmasıyla üretim yapan endüstriyel kuruluşlardı.

5.8. Madeni Eşya Endüstrisi:

Madeni eşya üreten tesislerden devlet eliyle kurulan fabrikaların dikdörtgen plân şemasında, kemerlerle ve silmelerle hareketlendirilen cepheleri açısından oldukça nitelikli yapılar olduğu görülür. Yapının bulunduğu yerin konumunun da bunda etkili olduğu söylenebilir. Özel sektör tarafından inşa edilen yapılar ise daha küçük ölçekte etrafındaki diğer yapılarla bir bütünlük oluşturacak görünüşte yapılmıştı. Ana yapı daha büyük ve yüksek inşa edilmiş, tüm yapılarda yuvarlak kemerli kapı ve pencerelerin ana caddeye bakan cephede hâkim olduğu bir düzenlemeye sahipti.

5.9. Enerji Endüstrisi:

Gaz ve elektrik üretimin yapıldığı bu sektörde gazhanelerin inşasında Fransız şirketlerinin plânları uygulanmıştır. İstanbul'daki gaz üreten tesislerde idare binaları, su kulesi, transportör fırını, katran ayırma üniteleri, imbik kazanları bölümü, yıkama bölümü, marangozhane, ambar, kantar ve gaz depolarından meydana gelen düzenlemelerin Dolmabahçe, Yedikule, Hasanpaşa, Kuzguncuk gazhanelerinde de olduğu görülmektedir. Fabrikalarda tuğla, moloz taş ile inşa edilmiş olup kareye yakın dikdörtgen plân şemasının tercih edildiği, üst örtünün ise çift yöne meyilli çatı ile kapatıldığı tespit edilmiştir. İç aksamda yatay ve düşey kirişlerin çelik profillerle sağlandığı, çatı aksamının da metal bağlantı elemanları ile yapıldığı, bu fabrikalar için karakteristik özellik arz eden gazometre yapılarının ise, dairesel formda tuğla ile inşa edildiği

üst kısmının ise metal bağlantı elemanları ile birbirine bağlandığı görülür. Gazhaneler plân olarak Batı kaynaklı olsa da malzeme, form, kapı, pencere, kemer ve plastırlarıyla geleneksel mimari üslupta oldukları görülmüştür.

Elektrik endüstrisinde de Fransa'nın 1889 yılında altı farklı şirkete verdiği imtiyazla Paris ve çevresini çok sayıda fabrika kurduğu görülmektedir. 1891 yılında Paris'te Societe Anonyme pour le Transmission de la Force par L'Electricite ilk fabrikasını kurar. Bunu 1899 yılı içinde Compaignie Generale de Distribution d'Energie Electrique'nin Vitry Fabrikası, 1900 yılında da Compaignie Saint-Denis Fabrikası ile Alfortville'de kurulan Societe Est Lumiere Fabrikası takip etmiştir. Böylece bu sektörde öncü yapıların oluşturulmasıyla diğer ülkelere prototip oluşturacak bir plân şeması da meydana getirilir. Bağlarbaşı, Haydarpaşa, Göksu'da elektrik üretmek için kurulan tesislerde hep aynı plân şeması kullanılmıştır. Bu yapılarda kâgir malzeme ile dikdörtgen plân şeması, çift yöne meyilli çatı kuruluşu, sivri ve yuvarlak kemerler dikkat çekmektedir. Yapıların çatı kuruluşlarında metal kirişler ağırlıkta olmakla birlikte ahşabın da kullanıldığı görülmektedir.

5.10. Ulaşım Endüstrisi:

Ulaşım ile ilgili, tramvay, vagon, tren, araba, telgraf, su terfi istasyonları vs. gibi sektörlerde üretim yapan endüstriyel kuruluşların olduğu bu sektörde faaliyet gösteren yapılarda, teknolojisi alınan şirketlerin bulunduğu devletlerde hâkim plân şemalarının ufak tefek değişikliklerle uygulandığı görülmektedir. Haberleşmede ise telgraf, icat edilmesinden sonra Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı coğrafyasına girer. Savaşın sonunda ulaşım ağının altyapı çalışmalarına hız verilir. Alay Köşkü'nün yanında sur duvarına bitişiğinde Fosatti'nin plânına göre inşa edilen Telgrafhane-i Amire binasında telgraf makinesi de üretilmeye başlanmıştır. Yapıda özel bir mimarinin olmadığı mevcut alanın elverdiği genişlikte inşa edildiği, yuvarlak kemerli kapı pencerelerin yanı sıra kareye yakın pencerelerin de kullanıldığı, katların silmelerle vurgulandığı görülür. 1913 yılında inşa edilen surun iç kısmındaki fabrikanın ise savaş ortamının getirdiği karmaşıklık içinde, acil ihtiyaca binayen inşa edilmiş basit formda bir tesis olduğu anlaşılmaktadır.

Su terfi istasyonları, dikdörtgen plân şemalı ana bina ve yine dikdörtgen plân şemalı ana binadan daha küçük formda makine dairesi olarak kullanılan yapı ile tuğla örgülü bacadan meydana gelmektedirler. Bu grubu oluşturan endüstri yapıları, sanat ve estetik değeri olan, gerek profillerle belirginleştirilen kat ve saçaklar gerekse kemerli pencere veya yuvarlak

pencerelerle hareketlendirilen cepheleri ile belirli plân şeması ve süsleme programı olan yapılar olarak karşımıza çıkar.

5.11. Silah Endüstrisi:

Silah endüstrisinin en önemli yapıları silah, top, tüfek vs. gibi dallarda üretim yapan Baruthanelerin belirli bir plân şemasında, geleneksel Osmanlı mimarisini yansıtan bir teknik ve malzeme ile yapıldığı ve geniş alanlara yayılan anıtsal kompleks yapılar oldukları görülür. Yer seçimi olarak da belirli kriterlerin arandığı ve yerleşim mesafelerine uzaklığı çeşitli zamanlarda çıkartılan nizamnamelere göre düzenlenen bu yapılarda, almaşık duvar tekniğinin yanı sıra kesme taş ve sıvanın da kullanıldığı görülmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren silah ve mühimmat teknolojisinde yaşanan yenilikler, modernleşme ile birlikte ihtiyaç duyulan silah ve mühimmat için yeni fabrikalar kurulurken, büyük bir çoğunluğu da ithal ediliyordu. Silah ve mühimmat ithalatında Amerika ilk sırada yer alırken onu Almanya, Fransa ve İngiltere izlemiştir. Osmanlı Ordusunda uzun bir dönem devam eden Amerikan tüfekleri Winchester ve Martinilerin hâkimiyeti 1887 tarihinde yerini Alman Mauser tüfeklerine bırakmıştır. Osmanlı hükümetleri, dışa bağımlı teknolojik destekle kurmaya çalıştığı yerli üretimi, var olan fabrikalarda gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Bunun için de Fransız Mühendis Andre Bertiher 1902 yılında Martini tüfeklerini Mauser'e maliyeti daha düşük bir biçimde dönüştürülmesi için girişimlerde bulunur ve Zeytinburnu fabrikasında istihdam edilir.[1157] 19. yüzyılda silah üretimi yapan fabrikaların büyük bölümü anahtar teslimi projeler olup bunlardan en önemlisi de Bakırköy'deki Dumansız Baruthane Fabrikası ve bu kompleksin asit ve eter fabrikasıdır. Fransız mühendis tasarımı olan bu fabrika dışındaki yapıların mimarisinde geleneksel mimari form ve tarz dönemin Batı formlarıyla harmanlaşmış yansımasıdır.

[1157] DABOA., Y.MTV., 228/6, M.11.04.1902

5.SONUÇ

Batı ve Kuzey Avrupa'da deniz ticaretinin olanca hızıyla teşkilatlanmaya ve şirketleşmeye başladığı sırada, Doğu ticareti gittikçe dağınık, teşkilatsız bir karakterle karşımıza çıkar. Zaten şirketlerin İslam hukukunda genellikle şüpheli gözle karşılanmalarına rağmen fıkıh alimlerince bazı şartlar altında meşru sayılmaları, tatbikatın bu hususta nazariyatı peşine takacak kadar ileri varmış olduğunu anlatmaya yeter.[1158] Esasen Osmanlı'nın, dini ve ahlâki dünya görüşü yüzünden iktisadi faaliyet hırsına ve bu yaşanan dünyada tekniğin ve maddenin zaferini elde etmek telakkisine sahip düşünce yapısında olmamasına idarecilerinin kayıtsızlığı ve kapitülasyonların[1159] varlığı da eklenince, bu durum elinin ve kolunun bağlı olmasına neden olmuş, endüstrileşmeye gerektiğinden fazla yönelemediğinden çöküşü de hızlandırmıştır.

Osmanlı'da Batılılaşma ile birlikte kamu hizmetlerin tamama yakını yabancı şirketlere verilmişti. Osmanlı toplumunun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik uygulamalar devlet tarafından değil de vakıflar, esnaf ve zanaatkârlar, asker ve şahıslar tarafından gerçekleştiriliyordu. Osmanlı'nın teknolojik ve sermaye bakımından yetersiz olması, Avrupa şirketlerinin Osmanlı'nın madencilik, demiryolu, liman, sanayi ve bankacılık gibi hizmetlerine talip olup bu hizmetlerin imtiyazlarını almalarını kolaylaştıran bir unsurdu.

Osmanlı endüstrisinin temelini oluşturan ve "Fabrika-i Hümayun" veya "Kârhane-i Amire" adıyla anılan devlet eliyle yapılmış fabrikalar, özellikle iç pazarda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan fabrikalardır. 19.yüzyılın başında başlayan, ortalarında da yoğunlaşan devlet fabrikaların finansmanının büyük bölümü Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır. Hazine-i Hassa ile Harbiye Nezareti'nin kurduğu fabrikalar arasındaki koordinasyon ise Fabrika-i Hümayunlar Nezareti tarafından sağlanmıştır.

Osmanlı endüstrileşmesinin kendini gösterdiği saha savunmaya yönelik endüstri idi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde devlet harcamalarının % 50'ye varan oranının savunma endüstrisine ayrıldığı görülür. Yine bu dönemden sonra dış borçlanmanın en önemli sebebi askeri yatırımlardı. Savunma endüstrisinin oluşturulması için gerekli finans vergi gelirlerinden temin ediliyordu. Bunun yetersiz olduğu zamanlarda da ek vergilerle açığı kapatma yoluna gidilmiştir.

Endüstri Devrimi'ne kadar Osmanlı endüstri ürünleri, esnaf teşkilatı içinde usta-çırak yöntemiyle üretilmiş olup rakipleriyle rekabet edecek düzeyde idi. Ancak, ucuz fabrika üretimi ürünlerin piyasalara girmesi Osmanlı endüstrisini olumsuz etkilemiş, esnaf teşkilatının devlet

[1158] Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Der Yayınları, İstanbul 1991, s.182,183.
[1159] Z.F.Fındıkoğlu, a.g.m.,s.25

desteğine rağmen ayakta kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Yeni sisteme ayak uydurmak için her türlü teşebbüste bulunan devlet iradesi, makineli üretim için devletin bizzat kendisinin kurduğu fabrikalarla modern endüstri hamlesini gerçekleştirmiş oluyordu.

Osmanlı coğrafyasında 1840 yılından itibaren bin civarında makineyle üretim yapan fabrika kurulmuştur. Bunların bir kısmı yeni kurulan fabrikalar olduğu gibi bir kısmının da var olan yapıya yeni teknolojinin alet edevat ve muharrik güçle çalışan mekanizmasının eklenmiş olduğu görülmektedir. Tanzimat Dönemi'nden 1860'lı yıllara kadar devam eden ve devlet eliyle modernleşen ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan 160 civarındaki fabrikanın büyük bir kısmı devletin bizzat kurduğu fabrikalardı. Devlet destekli veya devletin doğrudan kurduğu fabrikalar yerini giderek Osmanlı coğrafyasını her zaman geniş bir pazar olarak gören Batılı devletlerin baskılarıyla liberal girişimler tarafından kurulan fabrikalara bırakmıştır.

Devlet fabrika kurmak için imtiyaz alan şirketlere birtakım kolaylıklar getirerek, fabrika kuracak girişimcileri teşvik etmiştir. İncelenen imtiyaz sözleşmelerin tamamında yabancı ülkelerden getirtilecek alet, edevat ve makineler için gümrük vergisinin kaldırıldığı, fabrika arazisinin de miri arazi olduğu yerlerde bila bedel verildiği, uygun fabrika mahalinin sahipli olduğu takdirde imtiyaz sahiplerince satın alınmasını kolaylaştıran düzenlemelerin yapılmış olduğu görülmüştür. 1873 yılında on beş yıl içinde kurulacak fabrikalar için sağlanılan gümrük vergisi muafiyeti hakkı 1888 yılında daha da uzatılmıştır.

Üretimi yapılan maddelerin değerine göre fabrika yapılarının da anıtsallığının şekillendiği görülür. Örneğin silah ve teçhizatla ilgili üretim yapan bir fabrika ile tuğla ve kiremit üretimi yapan fabrikaların dış cephelerinde bir benzerlik söz konusu olamazdı.

Üretimi yapılan maddelerin değerine göre fabrika yapılarının da anıtsallığının şekillendiği görülür. Ayrıca devlet eliyle yapılan yapılarda bir üslup ve estetik kaygı söz konusu iken özel sektör tarafından yapılan yapılarda bu durum ikinci plânda idi. Ancak mimar ve mühendisleri belli yapıların diğerlerine nazaran daha plânlı ve programlı olduğu gözlemlendi.

1860'lı yıllardan itibaren dökme demir dikmeler, bağlantı elemanları, profilli demir kirişler ile tamamen metale dayalı yeni bir endüstriyel yapı modeli ortaya çıkmıştır. İyi aydınlatma amacıyla büyük kemerli pencereler, açıklıklar, çatılar da aydınlatma amaçlı düzenlenerek çatı boyunca aydınlık fenerleri ile şekillenmeye başlanmıştır. Mimariyi önceden şekillendiren ve seri üretimle birden fazla yapıda kullanılma özelliği ile tip yapıların oluşmasına imkân veren dökme demir sistemi ile birlikte montaj için çelik kafes kirişler üzerinde hareket eden vinçler de endüstriyel mimarinin bir elemanı olmaya başlamıştır.

Bu süre zarfında yapım teknolojisinde de bir değişim söz konusudur. Örneğin ahşap kolay bulunup işlenmesine rağmen yangına karşı dayanıksızlığı, taşın ulaşım ve işleme zorluğu tuğlanın yaygınlaşmasını sağladı. Zira tuğlanın fabrika ortamında seri üretilmeye başlaması geleneksel malzemeler taş ve ahşabın tahtını elinden alması demekti. Endüstri devrimiyle beraber metal teknolojisinde dökme demirin yerini daha sağlam bir malzeme olan çeliğin alması, yapılarda da hem düşeyde hem de dikeyde yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır.

1860'lı yıllarda ise Batı tarzı ve teknolojisine uygun işletmecilik, teknik ve metot öğrenmek amacıyla devlet tarafından yurt dışına usta, öğrenci veya vasıflı eleman göndererek teknolojiyi öğrenmenin yanı sıra, sanayi okulları açılarak da teknik eğitim de verilmeye başlanmıştır.

Osmanlı idarecilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha yoğun olarak Batı'da ortaya çıkan yeni teknolojiyi yakından takip ettiği, yerli fabrika ve imalathanelerin modernizasyonunu yapmak için gerekli girişimleri yaptıkları görülür. Her ne kadar Batı'ya karşı bir teknolojik bağımlılık olsa da Batı'nın en yeni teknolojisini Osmanlı coğrafyasına getirmek için de her türlü girişimde bulunulmuştur. Ne var ki ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortam, savaşlar ve hammadde darlığı, sermayeye bağlı olarak da ekonomik durum endüstrinin Batı'daki gibi çok gelişmesine imkân vermiyordu. Osmanlı endüstrisi bağımsız güçlü bir endüstriden ziyade teknolojik transfer modeline dayanıyordu.

Teknolojik transferde Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, Amerika gibi devletler etkiliydi. Devletin siyasi ilişkilerine bağlı olarak önceleri İngiltere ve Fransa ile sıkı olan bu ilişkiler kısmen II. Abdülhamid döneminde özellikle de İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Almanya'ya kaydı. Endüstrileşme iktidarın dışa karşı izlediği siyasetle paralellik gösteriyordu.

Nitekim1898 yılında Servet-i Fünun Dergisinde "Almanya Âlem-i Sanayi ve Ticaretine Bir Nazar" başlıklı Ahmet İhsan imzalı yazıda, Almanya'nın 1898 yılındaki sanayii ve üretimi on beş sene öncesine nazaran oldukça geliştiği, o zamana kadar örneğin demircilikte, tekstilde İngiltere'nin birinciliği dünyanın her yerinde kabul gördüğünü, fabrikaların zarafet ve letafet bakımından birinciliğinin Fransa'da, işçi çoğunluğu ise İngiltere ve Belçika ancak bu dönem de tüm bu birinciliklerin Almanya'da olduğu, ticaret bakımından ünlü olan Liverpool ve Marsilya limanlarına oranla Hamburg'un oldukça gelişmiş olduğunun belirtilmesi[1160]o dönemdeki durumun özeti olarak karşımıza çıkar.

[1160]Ahmed İhsan, Servet-i Fünun, S.397, 20 Ekim 1898, s.4.

İstanbul'daki endüstri mimarisinin gelişiminde ise; Endüstri Devrimi ile birlikte Osmanlı'nın da bu kulvarda var olması veya bu sisteme uyum sağlamak için Batı'yı yakından takip ettiği de bir gerçektir. Erken dönemde teknoloji ve nitelikli eleman transferiyle kurmaya çalıştığı sistem zamanla oturtulmaya başlamıştır. Bu konuda en önemli girişim II. Mahmud döneminde İngiliz mühendis Sir William Fairbain'in İstanbul'a davet edilmesi, İstanbul'da incelemelerde bulunması ve yapılacak işlere dair görüşlerinin alınmasıdır. Zira William Fairbain'in o dönemde yayınlanan kitaplarında yaptığı çizim ve tasarımlar Osmanlı fabrikalarının prototipini oluşturmuş, özellikle değirmenler ile ilgili çizimlerinin İstanbul'daki hemen hemen tüm büyük değirmenlerde örnek alındığı veya benzer özellikler arz eden plân şemaları ile karşımıza çıkmıştır.

Osmanlı Devleti 1795 yılında Humbaracı ve Lağımcı Ocakları Kışlası bünyesinde kara mühendislik eğitimi veren bir mühendishane kurar. 1806 yılında ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun adını alan mühendis okullarının açar. Bu okullardan mezun olan ve görev alan askerlerin birçok devlet destekli fabrikanın arazi seçimi başta olmak üzere keşif ve metraj işlemlerinin yanı sıra plân ve projesinde katkıda bulunduğu görülür.

Osmanlı'da endüstri yapıları çıkartılan bir nizamname kapsamında yapılıyordu. Nizamname, fabrikaların nasıl inşa edileceğine dair genel hükümleri içeriyordu. Fabrikaların üretim yapacak makinenin mühendisleri ve onu kuranların direktifleri veya çizimleri doğrultusunda yapıldığı bilinmektedir. Tekstil üretimi yapan makineleri mühendisler, Smeaton, Rennie, Arkwright, Wat gibi isimlerin yönlendirdiği tekstil fabrikaları tip proje haline gelmiş ve endüstrileşen diğer ülkelerde de genel kabul görmüştür.

Batı'ya olan teknolojik bağımlılığı imtiyaz şartnamelerinden de okumak mümkündür. Örneğin Üsküdar ve Kadıköy ile Boğaziçi Anadolu Sahilinin Hava Gazı ile Aydınlatılması ile ilgili imtiyaz sözleşmesinin 9. maddesinde imtiyaz sahibinin Avrupa gazhanelerinde kullanılan Avrupa üretimi yüksek kalitede boru kullanılmasını şart koşmuştur.

İzmit'te bir Çuha Fabrikası kurmak amacıyla gerekli alet edevat ve teknoloji için araştırma ve çalışmaların yapılması için 1843 yılında Londra'ya gönderilen Ohannes Dadyan'dan aynı zamanda Zeytinburnu'nda inşası düşünülen demir fabrikası için gerekli alet ve edevatın fiyatları hakkında araştırma yapması da istenir. Yapılan tetkikler sonucunda, Londra'da mühendis William Frin ile fabrikanın tesis ve montaj işi ile ilgili mukavele imzalandığı anlaşılmaktadır.

Endüstri mimarisi ve tekniğinde Avrupa ile birlikte İstanbul'daki endüstriyel kuruluşlara yön verenlerden bir diğer mühendis Louis Jullian Barret'tir (1828-1889). Barret İtalya, İspanya,

Avusturya, Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Hollanda, İngiltere ve Prusya gibi devletlerin rıhtım, liman, depo, kömür madeni ve sanayi kuruluşların mekanik ve hidrolikle ilgili çalışmalarıyla öne çıkan ve bu konuda hazırladığı plân, çizim ve detaylarla dönemin endüstriyel mimarisinde etkili olan kişilerden biri olmuştur.

Alexandre Vallaury, Eugene Bottazi, Raimondo d'Aronco, Giuseppe Fossati, Stampa gibi yabancı uyruklu mimarlar ile Seyyid Abdülhalim Efendi, Mehmed Arif, Ali Rıza Efendi, Hafız Behram Ağa, Mimar Kemalettin, Mimar Vedat Bey, Ali Talat Bey, Hulusi Bey gibi Müslüman Türk mimarların yanı sıra, Osmanlı tebası mimarlarından Vasil Efendi, Victor Adaman, Andon İstilyanos İstilyanidis, Serkis Balyan ve Karabet Balyan gibi mimarların endüstri yapı tasarımlarının da yabancı endüstri yapı örneklerinin geleneksel formlarla harmanlanmış İstanbul'daki uyarlamaları şeklinde yapılar yaptıkları tespit edilmiştir.

İstanbul'un endüstri mimarisinde sektörel yapıların birbirlerine benzedikleri, bu yapıların bir kısmının tip proje niteliğinde olduğu, bunun da teknolojisi, makine, alet ve edevatın alındığı firmanın anahtar teslimi fabrika uygulamasından veya o firmanın gönderdiği mühendis, usta ve kalfaların isteklerine göre şekillenmesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul endüstri mimarisinde pek çok yapının mevcut olduğu ve bu yapıların modern teknoloji ile donatılmasıyla dönüştürüldüğü de göz ardı edilemez bir gerçektir. Özellikle, matbaa, mobilya, marangozluk ve sabun üretimi yapan sektörlerin mevcut binaların dönüştürülmesiyle üretim yaptığı incelenen örnekler üzerinden tespit edilmiştir.

Devlet eliyle yapılan endüstriyel kuruluşların özel sektöre nazaran daha nitelikli ve geleneksel malzeme ile belirli süsleme programının olduğu yapılar olarak karşımıza çıktığı, bu tür yapıların 19. yüzyılın ortalarına kadar yapıldığı, ondan sonraki dönemde ise özel sektörün meydana getirdiği endüstriyel tesislerin, gelişen teknolojiye ve yeni malzemelere bağlı olarak amaca yönelik inşa faaliyetinde bulundukları anlaşılmaktadır.

1913'lü yıllarda betonarmenin kullanılmaya başlamasıyla endüstriyel mimaride cephe hareketliliğinden vazgeçilip küp modeller kullanılmaya başlanılmıştır. Geleneksel malzemeler taş, tuğla, ahşap, kerpiç taşıyıcı olarak çok katlı yapıların yapılmasına imkân vermiyordu. Çelik ise hammadde ve bulunur olması zor olan bir madde olduğu için oldukça pahalı bir malzeme idi. Bunun için daha ekonomik ve yapım için gerekli malzeme olan beton kullanılmaya başlanılmıştır. Ancak düz satıhlar için uygun olan beton eğilme ve bükülmeye olanak vermediğinden başka bir malzemeye ihtiyaç duyuldu. Bu malzeme çelik putrel ve betonun alaşımından üretilen fer-beton tekniği idi. Demirin betonun içine yerleştirilmesiyle oluşturulan

betonarme sistemiyle artık çok katlı yüksek binaların yapılması da kolaylaşmıştı. Nitekim 1913'lü yıllardan sonra betonarme karkas sistem, İstanbul'daki endüstriyel tesisler için yegâne teknik ve malzeme olmaya başlamıştır.

İstanbul'da devlet desteğiyle yapılan endüstri yapıları belirli bir üslup ve süsleme programıyla inşa edilen anıtsal denebilecek yapılardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise İstanbul'da orta düzeyde birçok tüccar, Avrupa'dan getirttiği makine, alet ve edevatla mevcut işyerlerinde bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu durum giderek fabrikalaşmaya dönüşür. Yine bu dönemde mühendisler ve teknik bilgi sahibi kişiler kendi yapılarını inşa eder duruma gelmiştir. Bu sürecin sonunda endüstri yapıları sanayiciler ile mühendisler arasındaki protokole sadık kalınarak işverenin istekleri doğrultusunda amaca yönelik olarak inşa edilmeye başlanmıştır.

İngiltere'de Lancashire, Yorkshire, Londra, Manchester; Amerika'da New York ve Manhattan gibi endüstri şehirlerinin denize veya nehirlere kıyısı olması, Osmanlı idarecilerinin de bunlara benzer bir endüstri merkezi kurma isteği sonucunda, yer seçimi konusunda Boğaziçi ve Haliç havzasını daha avantajlı hale getiriyordu. Buna Batılı yatırımcıların acenteliğini yapacak gayrimüslim kitlenin varlığı da eklenince İstanbul kısa zamanda bir endüstri şehri haline geldi. Sirkeci'den Küçükçekmeceye, Haliç'in her iki yakası ve Kâğıthane havzası; Boğaziçi'nin her iki yakasında olmak üzere Avrupa'daki endüstri şehirlerine benzer bir fabrikalaşma ile İstanbul, Osmanlı'da endüstrileşmenin en yoğun yaşandığı şehir olmuştur.

Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan, bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan endüstri devrimi uzun dönemde Akdeniz ve Yakın Doğu ile beraber Osmanlı Devleti'nin alınyazısını da tayin etmiş oluyordu.[1161]

Bir dönem ülkenin ekonomik gelişimine katkı sağlayan Boğaziçi'ndeki endüstri tesisleri, endüstriyel geçmişimizin ilk örnekleri olmaları bakımında önem arz etmektedirler. Bu özelliklerinin yanı sıra çevreye verdikleri zararlar da göz ardı edilmemelidir. Zira Osmanlı 19. yüzyılın sonunda bunun farkına varacak ki Boğaziçi'nde Göksu'daki un değirmenine buharlı makine takabilmek için yapılan başvuruyu Şu'ra-i Devlet, Göksu'ya ve Boğaziçi'ne atfen, bu tür özelliği olan yerler için buharlı makine kullanımının çevreye zarar verebileceği gerekçesiyle uygun görmemiştir. İlerleyen zamanda bu hassasiyetten uzaklaşılsa da son yıllarda şehir merkezinden uzaklaştırılan bu kuruluşların mevcut yapılarının, şehir ve kamu yararı dikkate

[1161] Sabri F. Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Der Yayınları, İstanbul 1991, s.18,19.

alınarak, asli fonksiyonunu hatırlatan hafıza mekanlarıyla, kültürel fonksiyonlarla yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir.

7.EKLER

7.1. Fabrikalar Nizamnamesi[1162]

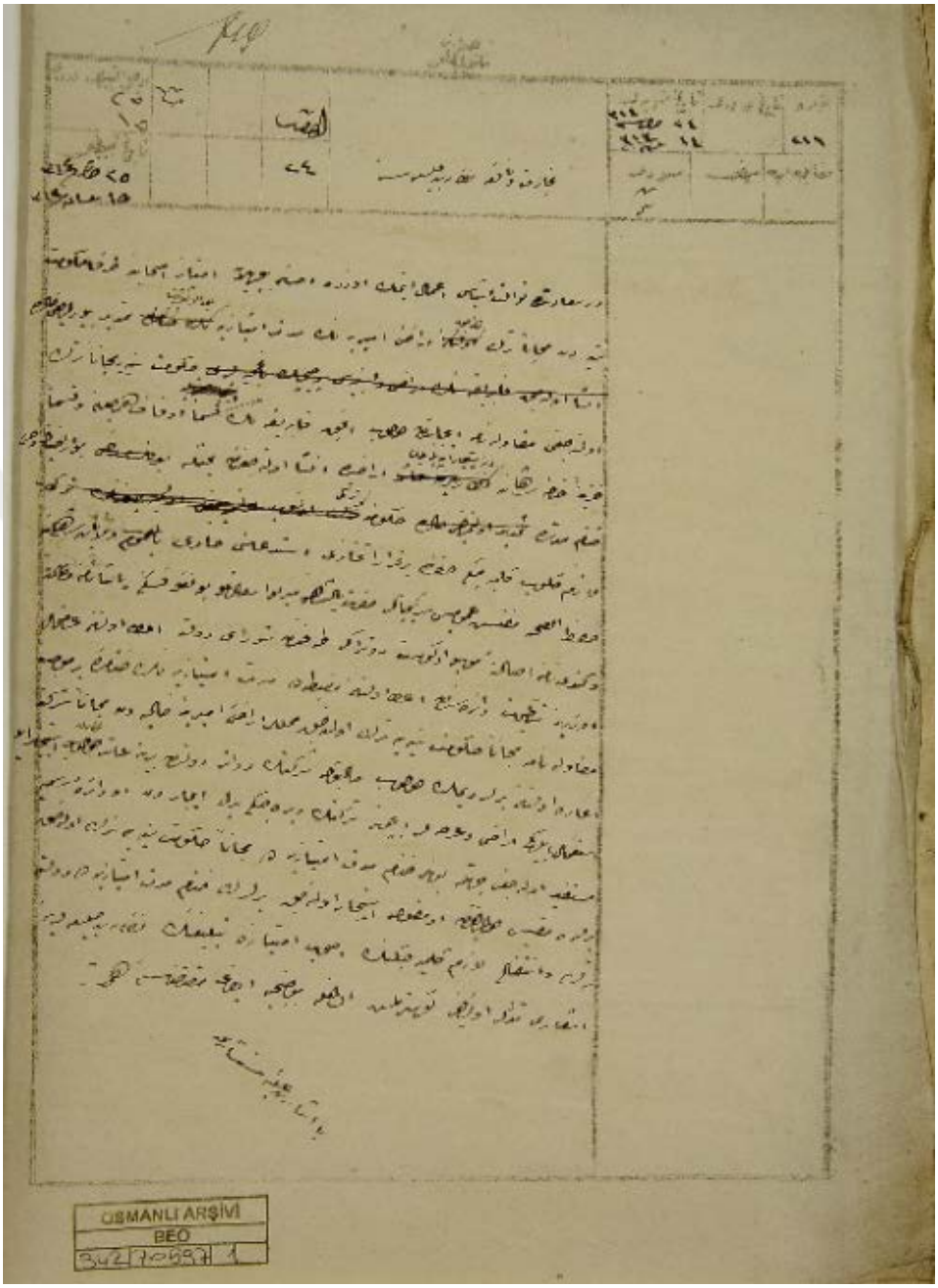

Ek.7.1.1.

[1162] DABOA., BEO, 942/70597, H.25.11.1314/M 27 Mayıs 1314; Ticaret ve Nafia:27932.

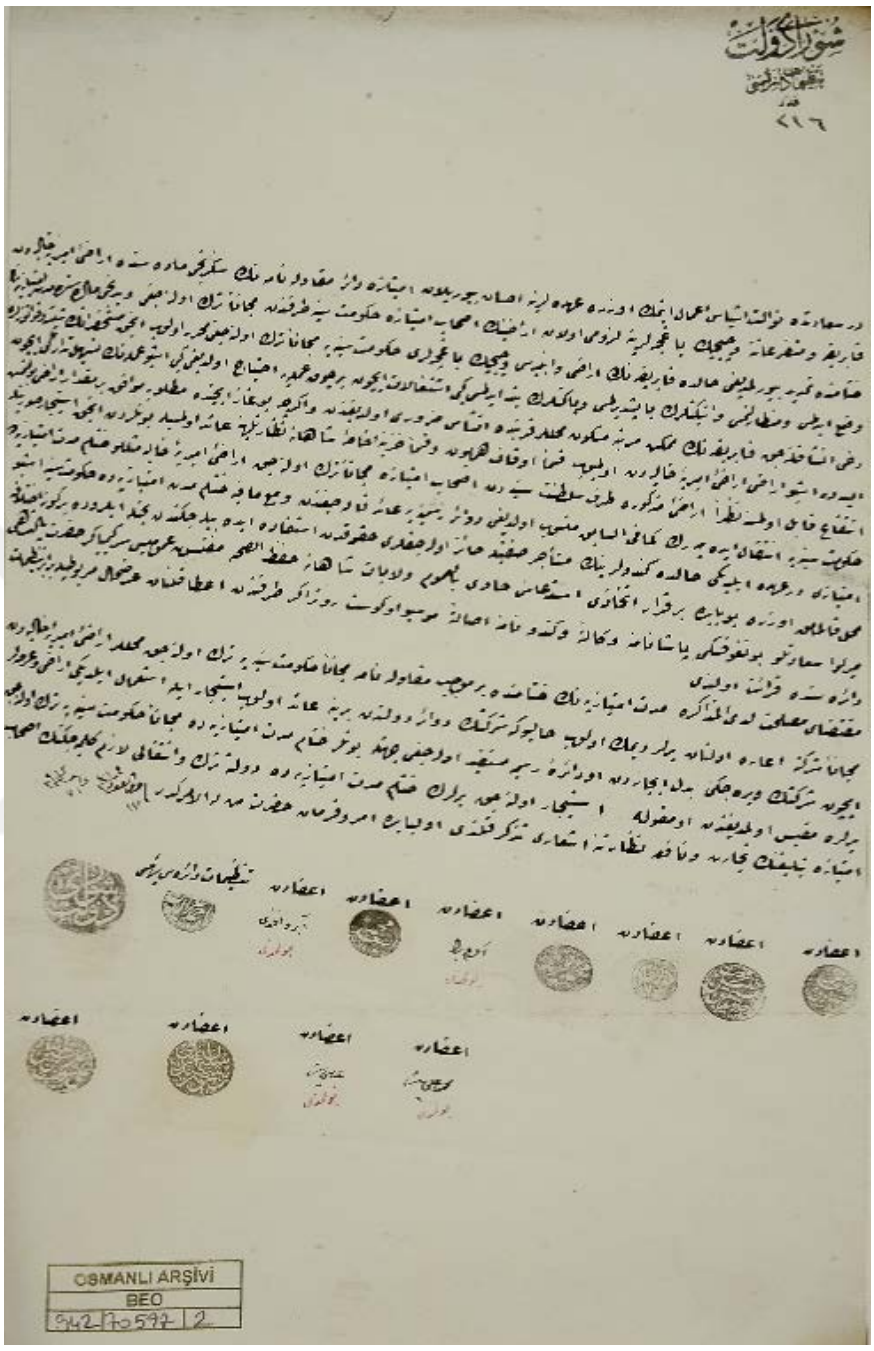

Ek. 7.1.2.

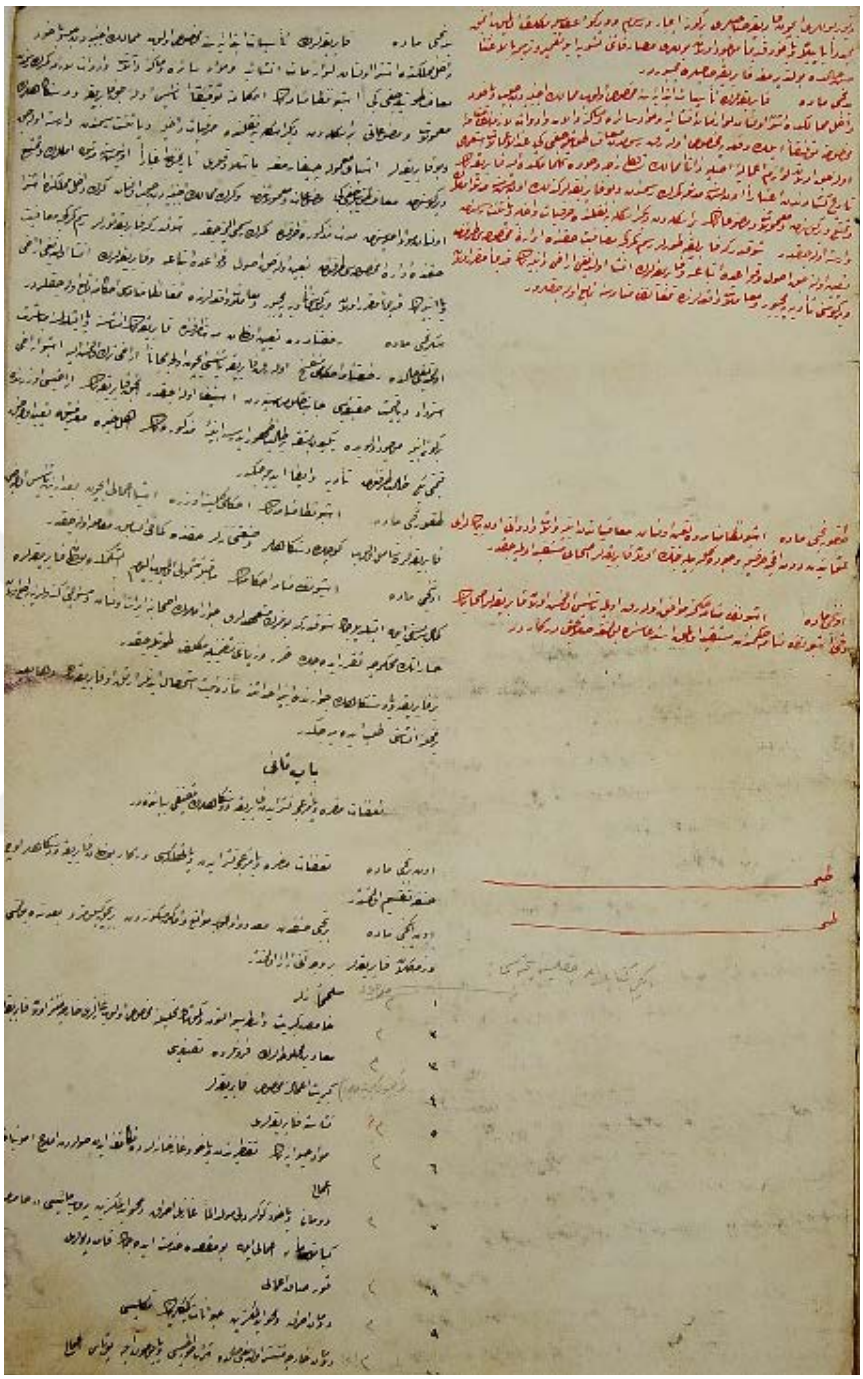

Ek.7.1.3.

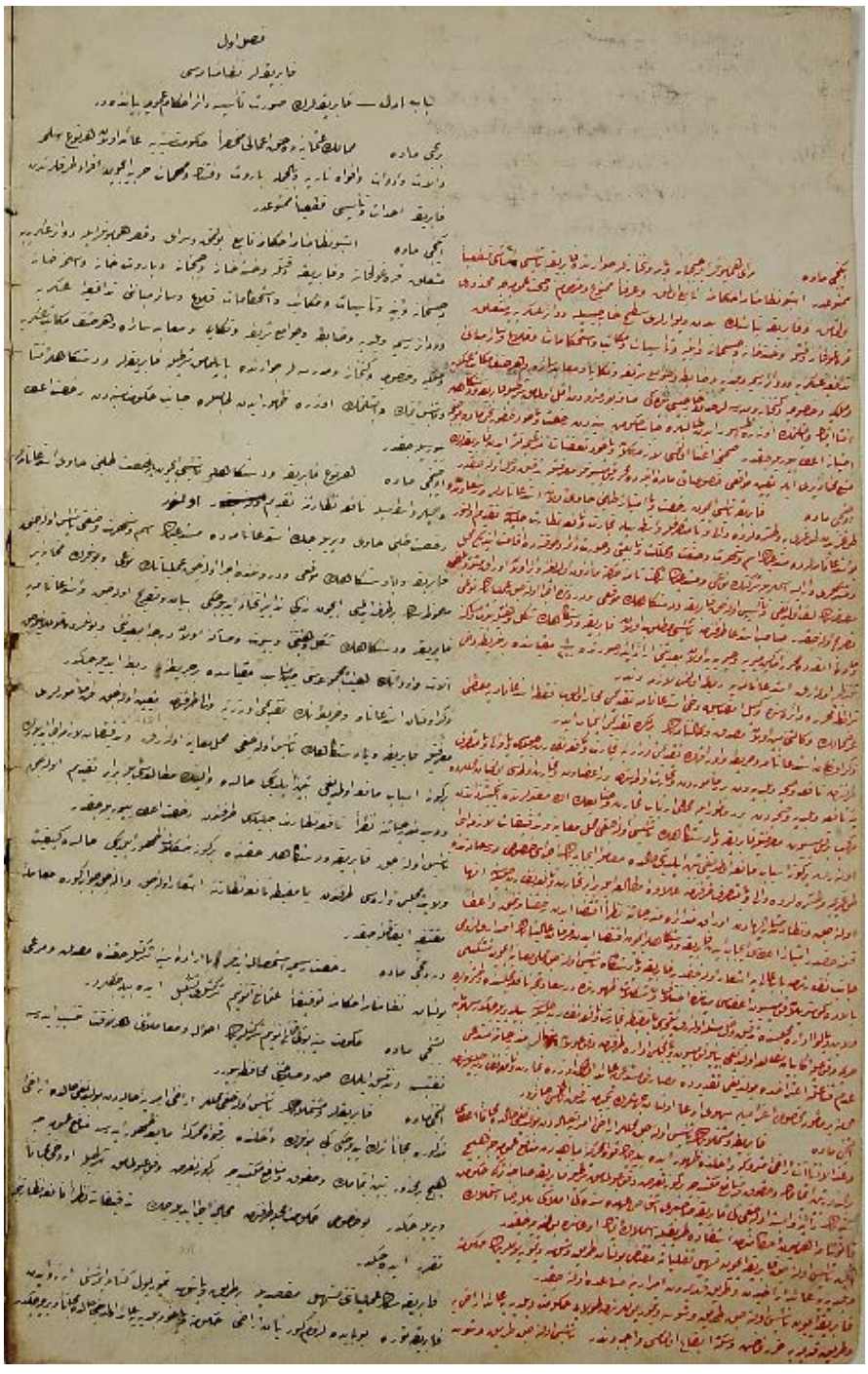

Ek.7.1.4.

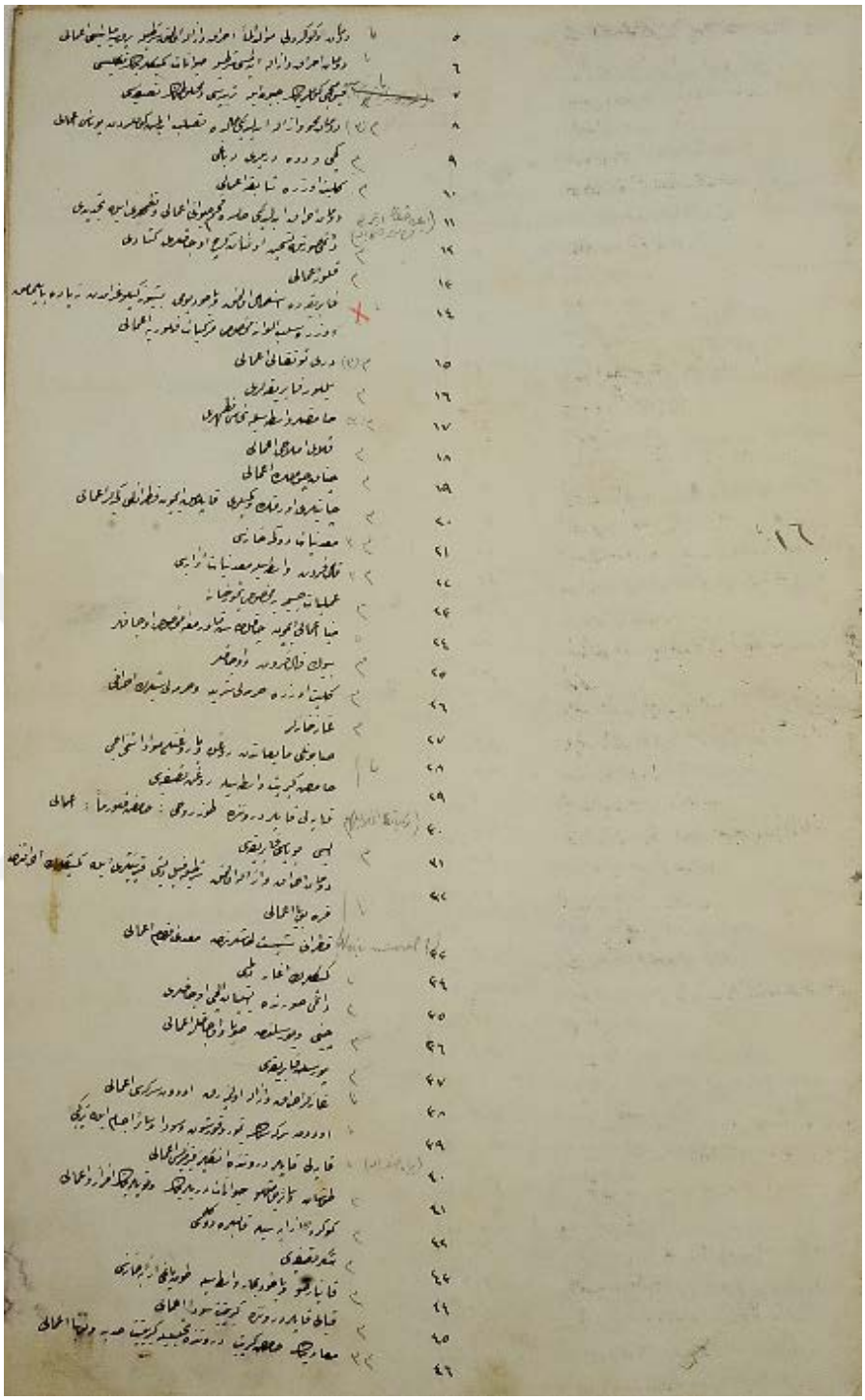

Ek.7.1.5.

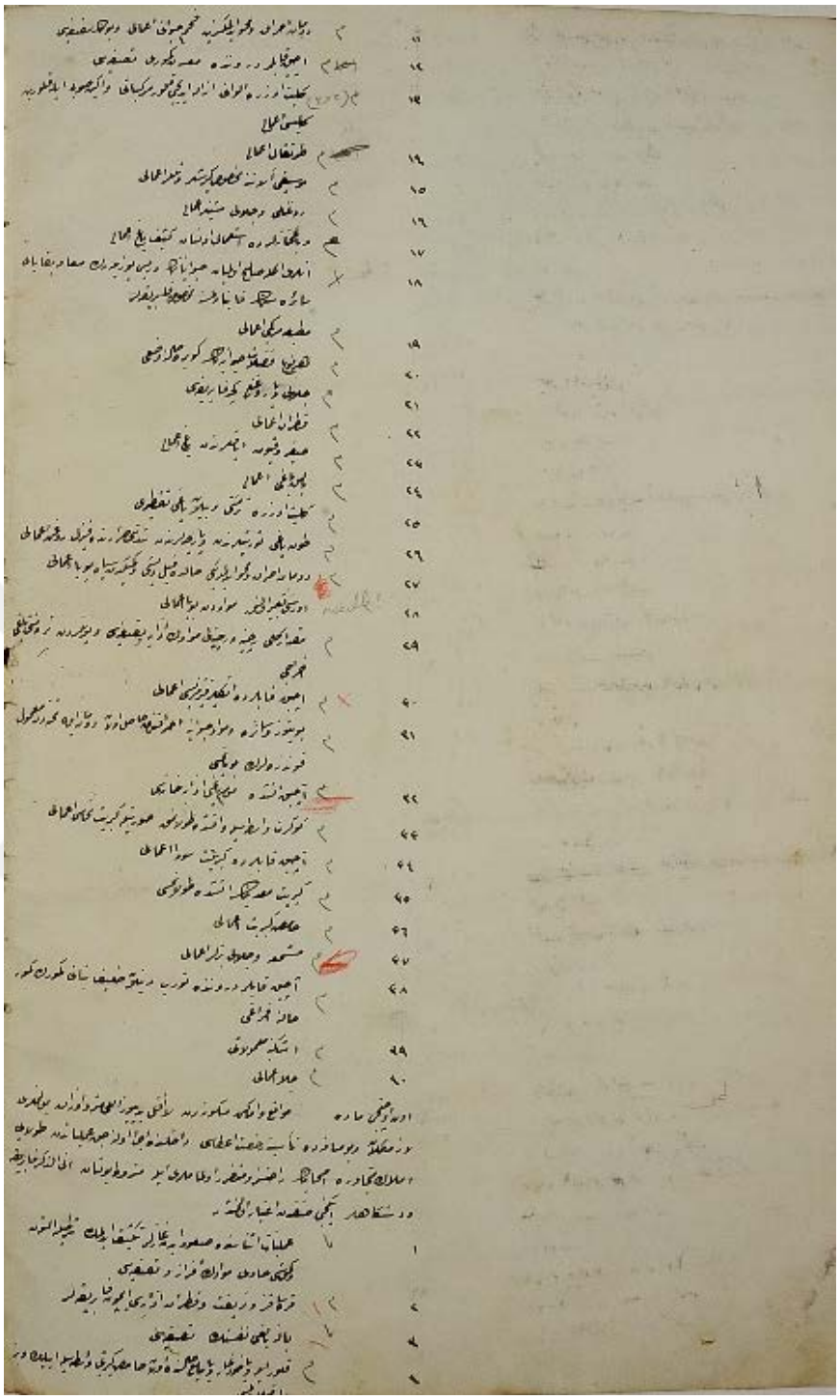

Ek.7.1.6.

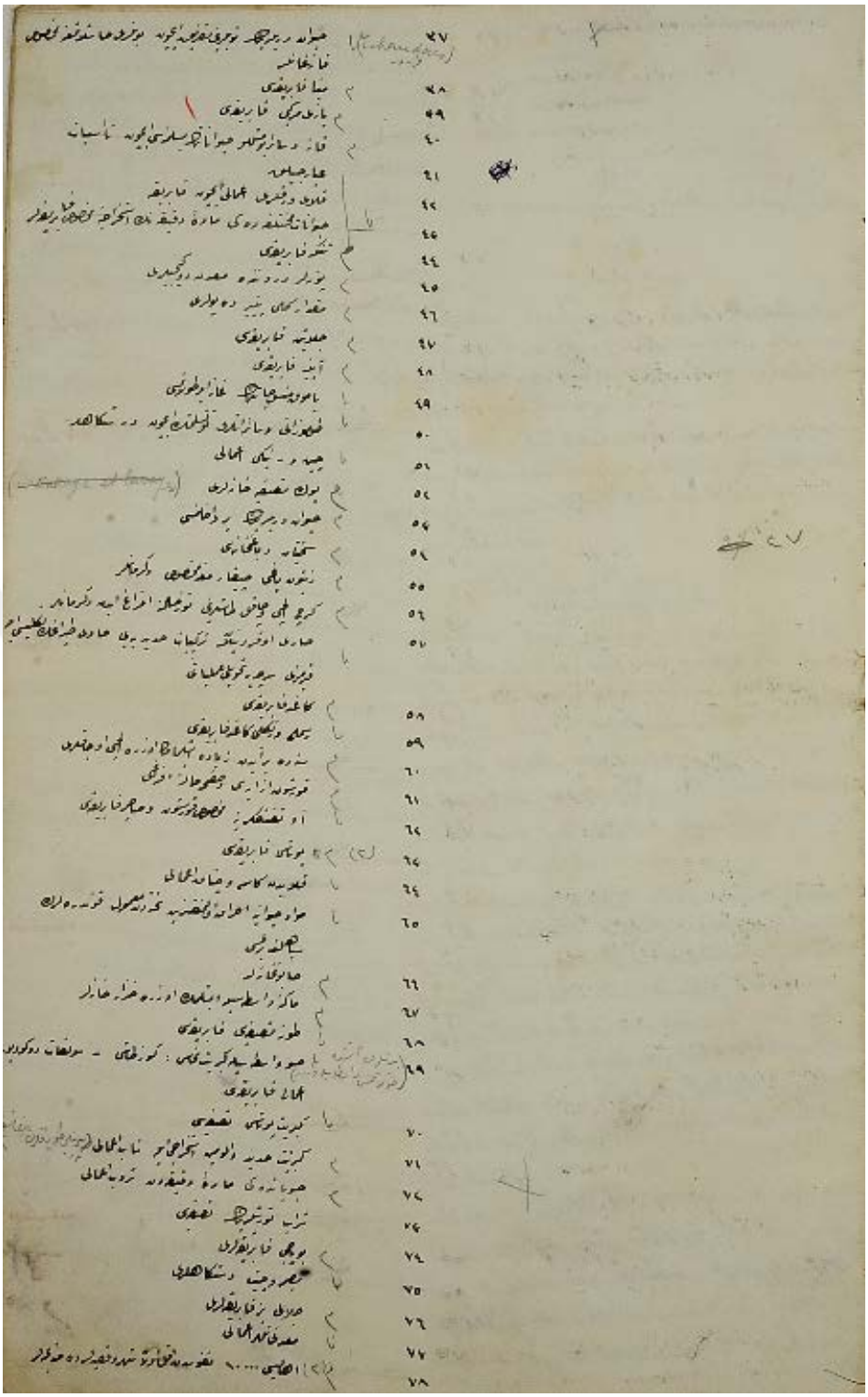

Ek.7.1.7.

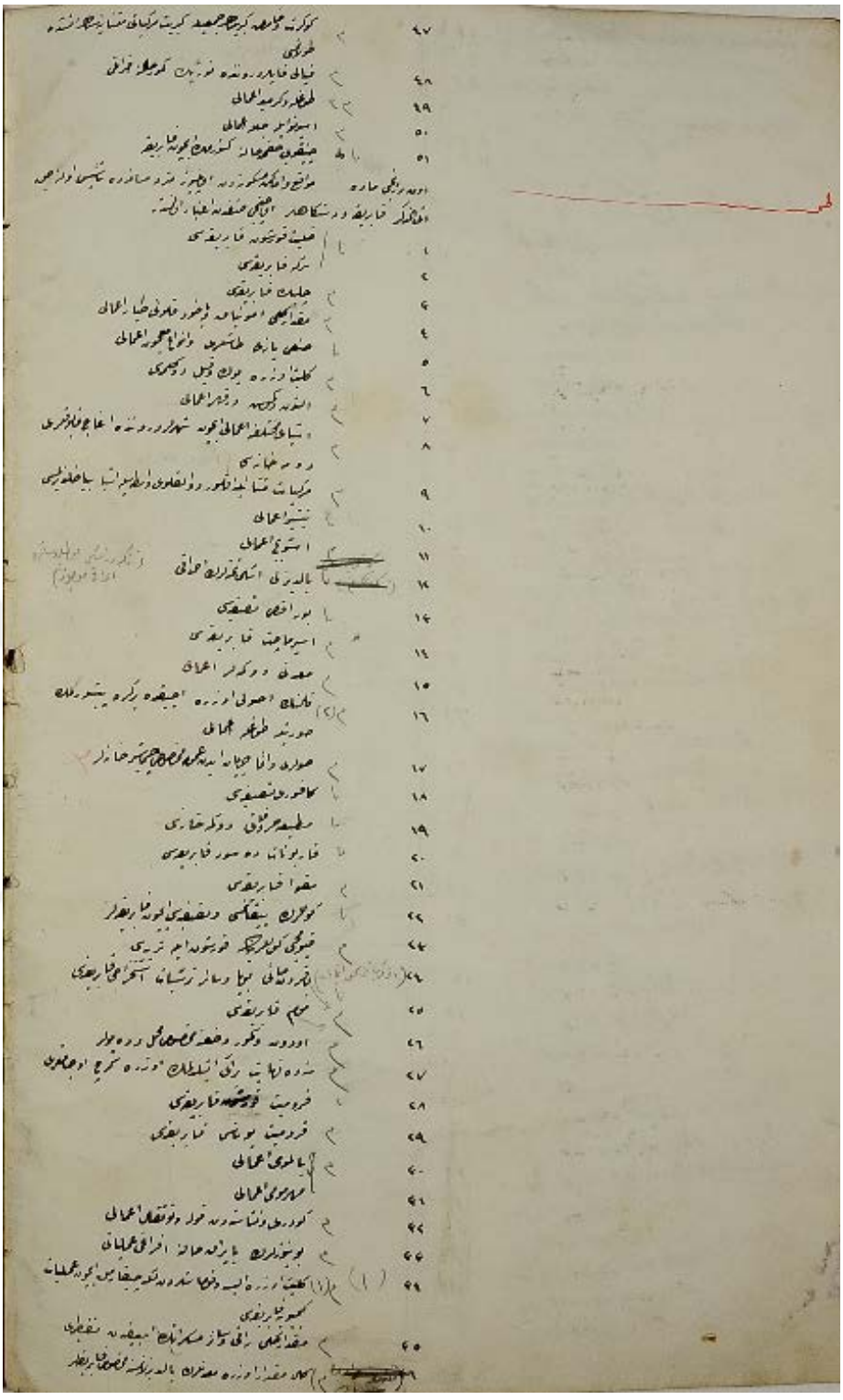

Ek.7.1.8.

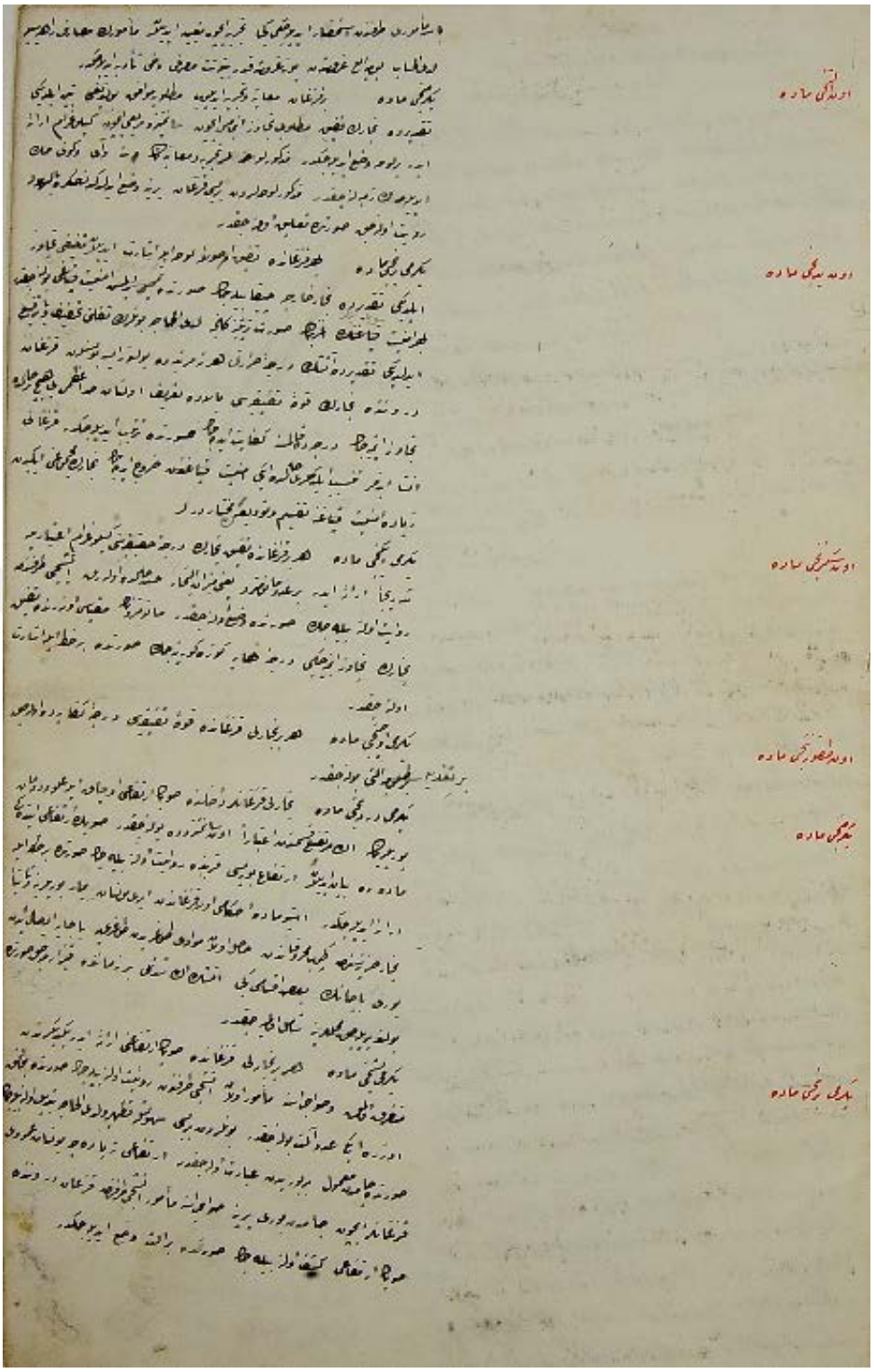

Ek.7.1.9.

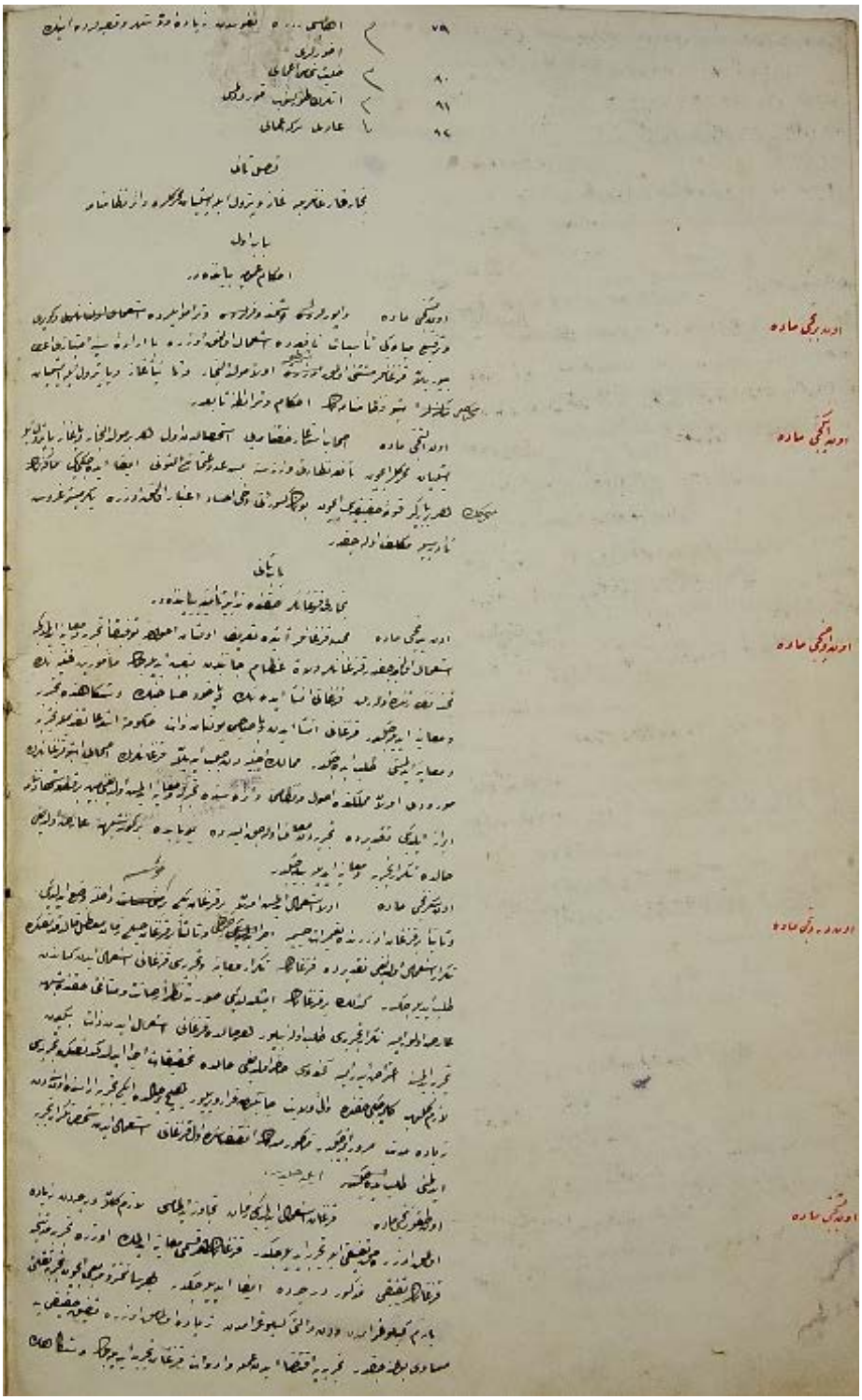

Ek.7.1.10.

Ek.7.1-10. (Transkrip)

FASL-I EVVEL

Fabrikalar Nizamnamesi

Bab-ı Evvel:

Fabrikaların Suret-i tesisine dair ahkâm-ı umumiye beyanındadır.

1. **Madde:** Memalik-i Osmaniye'de hakk-ı imali münhasıran hükümet-i seniyyeye ait olan her nevi esliha, alet ve edevat ve efvah-ı nariyeye ve bilcümle barut ve fişenk ve mühimmat-ı harbiye için efrad taraflarından fabrika ihdas ve tesisi katiyen memnudur.
2. **Madde:** İş bu nizamname ahkâmına tabi bulunmak ve kasr-ı hümayunlar ile devair-i askeriyeye müteallik karakolhane ve fabrika ve kışla ve hastahane ve Cebehane ve baruthane ve eslihahane ve hapishane ve ebniye ve tesisat ve mekatip ve istihkamat kıla ve sair mebaniyi terafiiye-i askeriye ve devair-i resmiye ve belediye ve zabıta ve cevami-i şerife ve tekaya ve meabid-i saire ve her sınıf mekatib-i askeriye ve milkiye ve hususiye ve kütüphane ve medreseler civarında yapılmamak şartıyla fabrikalar ve destgahlar inşa ve tesis etmek ve işlemek üzere zuhur eden talimlere canib-i hükümet-i ruhsata ita buyrulacaktır.

   Saray-ı hümâyunlar ile cebhane veya baruthâneler civârında fabrika tesisi katiyen memnûdur. İş bu nizamname ahkâmına tabi olmak ve örfen memnu ve mersum ve sıhhat-i umumiyece mahzuru bulunmamak ve fabrika binasının beden duvarları satıh harcıyla devair-i askeriyeye müteallik karakolhane ve kışla ve hastane ve hapishane ve ebniye ve tesisat ve mekâtib ve istihkâmât ve kıla ve sair mebaniyi terafiye-i askeriye ve devair-i resmiye ve belediye ve zabite ve cevami-i şerife ve ve tekaya ve meabid-i saire ve her sınıf mekatib-i askeriye ve mülkiye ve hususiye ve medreseler hudud-ı hariciyesi beynindeki mesafe yüz metreden ekal olmamak şartıyla fabrika ve destgâhlar inşa etmek ve işletmek üzre zuhur eden taleblere canib-i hükümet-i seniyyeden ruhsat veyahut 9.Madde mucebince imtiyaz ita buyrulacaktır. Sıhhatçe itina olunması lazımgelen veyahut noksan-ı müzice neşreden fabrikaların men-i mehaziri ile tayin-i mevkii hususatı madde-i atiyede muharrer komisyonlar marifetiyle tedkik ve hallolunacaktır.

3. Madde: Her nevi fabrika ve destgâhlar tesis için ruhsat talebini havi istidanameler valiler vasıtasıyla Nafia Nezareti'ne takdim olunur.

Ruhsat talebini havi verilecek istidanamede müstedinin isim ve şöhret ve sanatı tesis olunacak fabrika veya destgâhın mevkii vürudunda icra olunacak ameliyatın nevi ve bunların mehazir-i melhuzasının bertaraf edilmesi için ne gibi tedabir ittihaz edileceği beyan ve tasrih olunacak ve istidanameye fabrika ve destgâhın şekil ve heyetini ve buyut ve mesakine olan derece-i baidini ve bunlarda kullanılacak alet ve edevatın heyet-i mecmuasını mübeyyen münasip mikyasta bir harita rabtedilecektir.

Zikrolunan istidaname ve haritanın takdimi üzerine vali tarafından tayin olunacak fen memurları marifetiyle fabrika veya destgâhın tesis olunacağı mahal muayene olunarak ve tedkikat-ı lazime icra edilerek bir güne esbab-ı mania olmadığı tebeyyün eylediği halde valinin mütalaası ile beraber takdim olunacak dosya mündericatına nazaran Nafia Nezaret-i Celilesi tarafından ruhsat ita buyrulacakdır.

Tesis olunacak fabrika destgâhlar hakkında bir güne müşkilât zuhûr eylediği halde keyfiyet Vilayet Meclis İdaresi tarafından ba mazbata Nafia Nezareti'ne işar olunacak ve alınacak cevaba göre muamele-i mukteziye ifa kılınacaktır.

Fabrika tesis için ruhsat veya imtiyaz talebini havi olan istidanameler Dersaadet'de doğrudan doğruya ve taşralarda vali veya mutasarrıflar vasıtasıyla Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi'ne takdîm olunur. Bu istidanamelerde müstedinin isim ve şöhret ve sanat ve memleket ve tabiiyeti ve suret-i daime ve ikamet ettiği mahal ve müşterekleri var ise isimleriyle şirketin nevi ve müstedinin şirket namına harekete mezun olduğuna dair olan evrak-ı müsebbite veya musaddakasının leffolunduğu ve tesis olunacak fabrika ve destgâhın mevkii ve derununda icra olunacak ameliyatın nevi tasrih olunacaktır. Sahib-i istida tarafından tesisi matlub olan fabrika ve destgâhın şekil ve heyetle buyut ve mesakine ve madde-i anifede muharrer emakin-i miriye olan badiyetini ire eder surette 1:200 mikyasında bir harita dahi tanzim olunarak istidanameye rabtolunması lazımedendir.

Şerait-i muharrere dairesinde vekil imzasıyla dahi istidaname takdimi mehaz olup fakat istidanameye arzuhalin vekâletini mübeyyen olan musaddak vekâletnamenin birlikte takdimi icabeder.

Zikrolunan istidaname ve harita ve evrakın takdimi üzerine Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi veya vali veya mutasarrıf tarafından Nafia ve Sıhhiye ve Belediye'den birer memurdan ve Ticaret Odası'ndan birer azadan ve Ticaret Odası bulunmayan mahallerde yine Nafia ve Belediye ve Sıhhiye'den birer memur ile erbab-ı ticaret ve sanayin en muteberlerinden ikişer zattan mürekkep bir komisyon marifetiyle fabrika veya destgâhın tesis olunacağı mahal-i muayene ve tedkîkat-ı lâzime icra olunarak bir güne esbab-ı mania olmadığı tebeyyün eylediği halde mualemel-i icabının icrası hususu Dersaadet'de doğruca ve taşralarda vali veya mutasarrıf tarafından ilave-i mutalaa ile beraber Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celalesi'ne inha olunacak ve Nezaret-i müşarünileyhadan evrak-ı mütedaire mündericatına nazaran iktiza eden ruhsatnâme ve ita kılınacaktır. İmtiyaz itası icabeden fabrika ve destgâhlar için iktiza eden ferman-ı alişanın ısdarı lüzumu canib-i nezaretten Bab-ı Aliye işar olunacaktır. Fabrika veya destgâh tesis olunacak mahali muayene için teşkili balada gösterilen komisyon azası

meyanında ihtilaf veya müşkilat zuhurunda Dersaadet'çe Nafia mahalinde ve taşralarca vilayet veya liva İdare Meclisi'nde tetkik ve hal-i mesele olunarak neticesi ba mazbata Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi'ne bildirilecektir. Sehviyyat-ı sariha vukuuyla ana beyan-ı mutalaa olunduğu beyanıyla komisyon veya meclis idare tarafından vuku bulan inhalar mündericatına müstedi adem-i kanaatle itirazda bulunduğu takdirde mesarifi müstediye ait olmak üzere Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi'nden mahaline bir memur-ı mahsus iğramıyla sehvi iddia olunan cihetlerin yeniden tetkîk olunması caizdir.

4.Madde: Ruhsat-ı resmiye istihsal edenler ve ba irade-i seniyye şirketler hakkında musaddak ve meri bulunan nizamname ahkâmına tevfikan Osmanlı anonim şirketleri teşkil edebileceklerdir.

5.Madde: Hükümet-i seniyye bu gibi Osmanlı anonim şirketlerinin ahval-i ve muamelatını her ne vakit tensip ederse teftiş ve tetkik eylemek hak ve salahiyetini muhafaza buyurur.

6.Madde: Fabrikalar ve müştemilatının tesis olunacağı mahaller arazi-i emiriye-i haliyeden bulunduğu halde arazi-i mezkura meccanen terkedilebileceği gibi bunların dahilinde bir kuvve-i muharrike zuhûr ederse menafi-i umumiyece hiçbir mahzur tebeyyün etmemek ve hukuk ve menafi-i mektebiyece bir güne taarruz vuku bulmamak şartıyla o dahi meccanen verilecektir. Bu husus Hükümet-i mahalliye tarafından icra edilecek tetkikata nazaran Nafia Nezaretini tekarrür edecektir.

Fabrikasının ameliyatını teshil maksadıyla bir tarik veya şose demiryol küşat etmesini arzu eden fabrikatöre bu babda lüzum görünen arazi hükümete veyahut belediyeye ait olduğu halde meccanen verilecektir.

Fabrika ve müştemilatının tesis olunacak mahaller arazi-yi emiriyye-i haliyeden bulunduğu halde meccanen itası ve inde'l-inşaat arazi-yi metruke dahilinde zuhur edebilecek kuvve-i muharreke-i miyahiyeden menafi-i umumiyece hiçbir mahzuriyet etmemek ve hukuk ve menafi-i mektebiyece bir güne taarruz vuku bulmamak şartıyla fabrika sahibine terki Hükümet-i seniyyenin rüyetine vabeste olacağı gibi fabrika sahibleri eşhas uhdesindeki emlaki bila rıza istihlak kanunname-i humayun ahkamından istifade tarikiyle istimlâk etmek iddiasında bulunamayacaktır.

Ancak tesis olunacak fabrika için teshil-i nakliyata muktezi bulunan tarik ve şose ve demiryollarının Hükümete ve Belediye'ye ait araziden ve tarik-i kadimeden imrarına müsaade olunacaktır.

Fabrika için tesis olunacak tarik ve şose ve demiryollarından dolayı Hükümet ve Belediye'ye ait araziye ve tarik-i kadimeye zarar kılınmış ve sekte iza olunmaması vacibedendir. Tesis olunacak tarik ve şose ve demiryolları için fabrika sahibleri bir güne icar ve rusum ve vergi itasıyla mükellef olmayıp ancak müceddeden yapılan veyahut kadimen mevcut olan yolları mesarifatını tesviye ile tamir ve termime bilitina hin-i halde bulundurmağa fabrika sahipleri mecburdur.

7.Madde: Fabrikaların tesisat-ı ibtidaiyesine mahsus olup memalik-i ecnebiyeden yahut dahil-i memlekette iştira olunan levazımat-ı inşaiye ve mevadd-ı saire ve makine ve alet ve edevat-ı lazime gümrük resminden muaf tutulacağı gibi işbu nizamnamenin

ahkamına tevfikan tesis olunacak fabrika ve destgâhların mamulat ve masnuatı bir iskeleden diğer iskeleye naklinden sarfiyat-ı dahiliye veya senet resminden vareste olacak ve bu fabrikalar eşyayı mamule çıkarmağa başladıkları tarihten itibaren on beş sene müddetle emlâk ve temettu vergisinden muaf tutulacağı gibi masnuat ve mamulatından ve gerek memalik-i ecnebiyeden celbolunan gerek dahili memlekette iştira olunan mevadd-ı dahiliyesinden müddet-i mezküre zarfında gümrük resmi alınmayacaktır. Şu kadar ki fabrikatörler resm-i gümrükçe muafiyet hakkında idare-i mahsusası tarafından tayin olunacak usul ve kavaide ittibaa ve fabrikaların inşâ olunduğu arazi veya ebniyenin kadîmen mukarrer olan vergisini tediyeye mecbur ve muamelat-ı vakıalarında damga nizamnamesi ahkâmına tabi olacaklardır.

7. Madde: Fabrikaların tesisat-ı ibtidaiyesine mahsus olup memalik-i ecnebiyeden celb veyahut dahil-i memalikte iştira olunan levazımat-ı inşaiye ve mevadd-ı saire ve makine olan ve edevat-ı lazime ve nizamname-i mahsusuna tevfikan ilk defaya mahsus olarak rusumdan muaf tutulacağı gibi indel imalat istimal olunacak olan levazım-ı imaliye-i asliye zaten memalik-i şahanece vücuda gelmemekte ise fabrikanın tarih-i küşatından itibaren on beş sene müddetle gümrük resminden ve bu fabrikalar kezalik onbeş sene müddetle emlak ve temettu vergisinden ve mamulat ve masnuatın bir iskeleden diğer iskeleye naklinde sarfiyat-ı dahiliye veya resminden vareste olacaktır. Şu kadar ki, fabrikatörler resm-i gümrükçe muafiyet hakkında idare-i mahsusası tarafından tayin olunacak usul ve kavaide ittibaa ve fabrikaların inşa olunduğu arazi ve ebniyenin kadimen mukarrer olan vergisini tediyeye mecbur ve muamelat-ı vakıalarında damga nizamnamesine tabi olacaklardır.

8. Madde: Ruhsatnamede tayin olunan müddet zarfında fabrikanın inşasına veya işletilmesine mübaşeret olunmadığı halde ruhsatname ahkâmı münfesih olarak fabrika tesisi için evvelce meccanen arazi terk olunmuş ise iş bu arazi istirdad ve kıymet istirdad veya kıymet-i hakikiyesi canib-i hükümet-i seniyyeden istifa olunacaktır. Ancak fabrikanın arazisi üzerinde bir güne ebniye mevcut olup da yeniden başka bir talep zuhur eder ise ebniye-i mezkurenin ehl-i hibre marifetiyle tayin olunacak kıymeti yeni talip tarafından tediye ve ifa edilecektir.

9. Madde: İş bu nizamnamenin ahkâmı külliyet üzre eşya imali için bade ezin tesis olunacak fabrikalara şamil olup küçük destgahlar ve sanathaneler hakkında kema fi's-sabık muamele olunacaktır.

İş bu nizamnamede tayin olunan muafiyattan ebniye ve alet ve edevatı on bin lirayı Osmaniye'den dun akçe sarfıyla vücuda gelebilecek olan fabrikalar eshabı müstefit olmayacaktır.

10. Madde: İş bu nizamname ahkâmının makabline meşmul olmayıp elyevm işlemekte bulunan fabrikalara kemal-i serbesti ile işletilecek şu kadar ki bunların müteahhitleri civar-ı emlak eshabına iras olunan mesuliyeti kendilerine raci olan hasaratın mahkemece tekarrür edecek zarar ve ziyanını tazminiyle mükellef tutulacaktır.

Bir fabrika veya destgâhın civarında ebniye ihdasına mezuniyet istihsal edenler artık o fabrikanın daha baid bir mahalline inşasını talep edemeyecektir.

İş bu nizamname hükmüne muvafık olarak evvelce tesis olunmuş olan fabrikalar eshabının dahi işbu nizamname hükmünden müstefit olmak istidasında bulunmağa salahiyeti derkardır.

BAB-I SANİ: Noksan-ı muzırra veya müzice neşreden fabrika ve destgâhların tazyiki beyanındadır.

11. Madde: Noksan-ı muzırra veya müzice neşreden veya bittahsiliyesi derkar bulunan fabrika ve destgâhlar üç sınıfa taksim olunmuştur.

12. Madde: Birinci sınıftan madud olup mevaki ve emakin-i meskuneden 1,5 kilometre baidinde bulunması lazımgelen fabrikalar ber vech-i ati irae olunmuştur.

	Mevcut	
1	2	Silahhane
2	2	Hamiz kibrit vasıtasıyla altın ve gümüşün tahliline mahsus olup gazları harice münteşir olan fabrikalar
3	2	Meadin mahlutların fırınlarda tasfiyesi
4	Kimyevi kibrit mevcûd	Kibrit imâline mahsûs fabrikalar
5	2	Nişasta fabrikaları
6	2	Mevadd-ı hayvaniyenin …nden veyahud gazhânelerde … eden sulardan emlah-ı amonyakiye imali
7	2	Dumanı veyahut kükürtlü solüd'ül-mâ? gazı ihrâk ve mahvedilmeksizin …. imali ile bu maksada hizmet edecek fak?, kak? depoları
8	2	Kursak imali
9	2	Duman ihrak ve mahvedilmeksizin hayvanat kemiklerinin …
10	2	Duman harice münteşir olduğu halde şarap tortusu veya yosun ile potas imali
11	2	Duman ihrak ve mahvedilmeksizin … hayvani imali ve bunun tasfiyesi
12	2	Açık kaplar derununda maden kömürü tasfiyesi
13	2	Külliyet üzre elvanı izale edici klor mürekkebatı ve … suyu ile klorün küllisi imali
14		Tutkal imali
15		Musiki alatına mahsus kirişler ve teller imali
16		Ruganlı revganlı ve cilalı keçe imali
17		Debbağhanelerde istimal olunan keşif yağ imali
18		Etleri… salih olmayan hayvanatın derisi yüzülerek mevadd-ı bekaya-yı sairesinin kaynatılmasına mahsus fabrikalar
19		Matbaa mürekkebi imali
20		Her nevi fuzulat-ı hayvaniyenin gübre haline vazı
21		Cilalı veya revganlı ruganlı keçe fabrikası
22		Katran imali
23		Sığır ve koyun ayaklarından yağ imali
24		Balık yağı imali
25		Külliyet üzre termineti ve yılan yağı taktiri
26		Don yağı tortularından ve parçalarından şiddetli hararetde revgan imali
27		Duman ihrak ve mahvedildiği halde fildişi ve kemikten siyah boya imali
28		Örsi tabir olunur mevaddan boya imali
29		Miktar-ı külli reçine ve reçineli mevaddın izabe-i tasfiyesi ve bunlardan teremeniti yağ ihrâcı
30		Açık kaplarda İngliz kırmızısı imali
31		Boynuz ve saire ve mevadd-ı hayvaniyye ihrakından hâsıl olan duman ile tahtadan mamul kunduraların boyanması
32		Açık ateşte mum yağı izabehanesi
33		Kükürt vasıtasıyla ve ateşte dolanmak suretiyle kibrit nühası imali

34	Açık kaplarda kibrit soda imali
35	Kibrit madeninin ateşte dolanması
36	Hamiz kibrit imali
37	Muşamba ve cilalı bezler imâli
38	Açık kaplar derununda turb denilen zayıf nebati kömürün kömür haline ifrağı
39	İşkembe mamulatı
40	Cila imali

13. Madde: Mevaki ve emakin-i meskuneden laekal 750 metre uzak bulunmaları lazım gelen bu mesafede tesisine ruhsat itası dahilinde icra olunacak ameliyattan dolayı emlak-ı mütecâvire ashâbının rahatsız ve mütezarrır olmamaları ile meşrût bulunan âtiyü'z-zikr fabrika ve destgâhlar ikinci sınıf tabir olunur.

Dersaadet'te tuvalet eşyası imal etmek üzere ihsan buyurulan imtiyaz ashabına, Hükümet-i Seniyye'ce meccanen terkolunacak arazi-i emiriyyenin, müddet-i imtiyaz-ı badel-inkıta temdid olunduğu ve fabrikanın hazine ve evkafdan isticar olunacak araziye inşa olunacağı

Ek.7.2. Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi[1163]

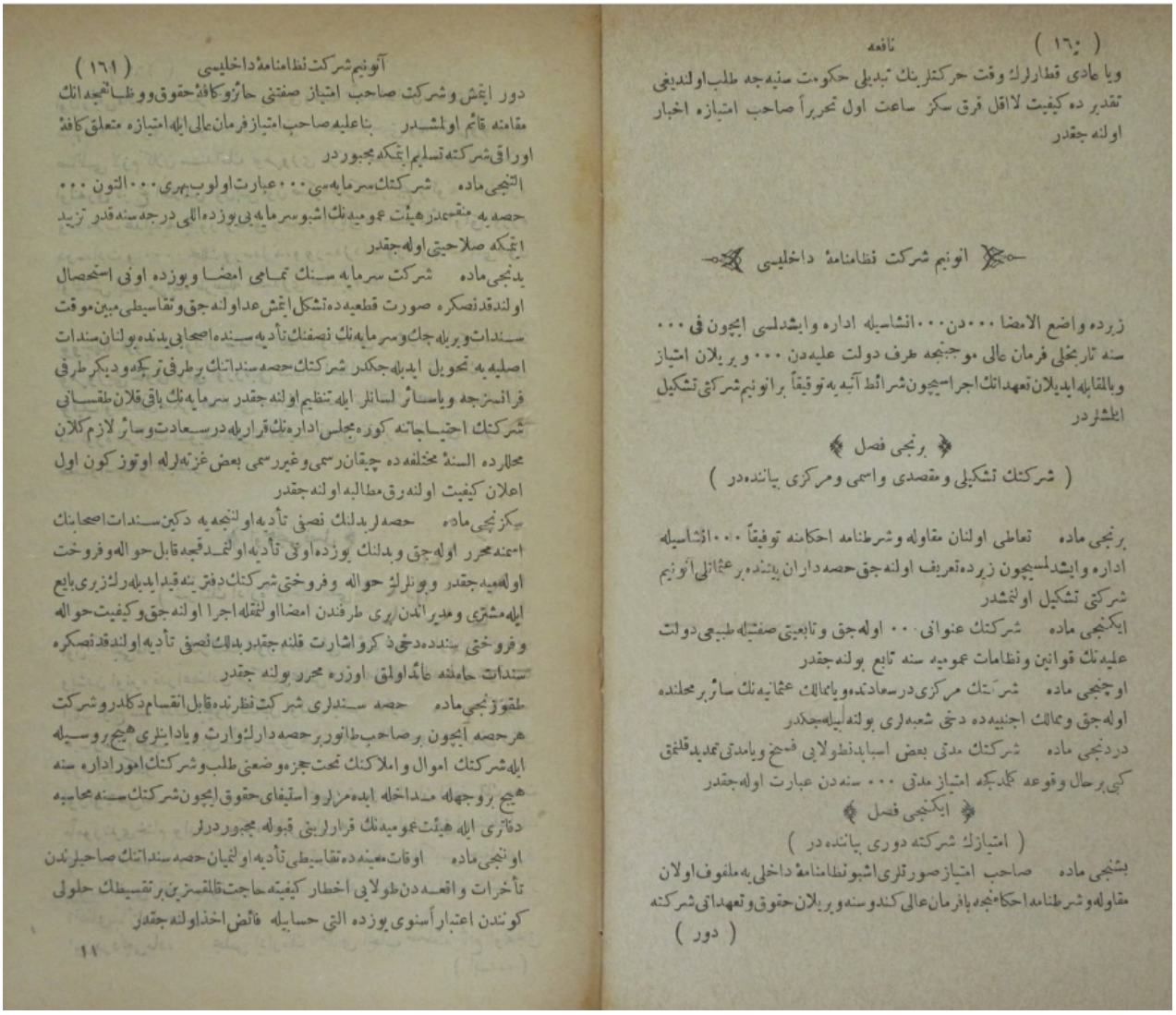

(١٦٠) نافعه

ویا عادی قطارلرك وقت حركتلرینك تبدیلی حكومت سنیه‌جه طلب اولندیغی تقدیر ده كیفیت لااقل فرق سكز ساعت اول تحریراً صاحب امتیازه اخبار اولنه جقدر

انونیم شركت نظامنامهٔ داخلیسی

زیرده واضع الامضا ... دن ... انشاسیله اداره وایشدلسی ایچون فی ... سنه تاریخلی فرمان عالی موجبنجه طرف دولت علیه‌دن ... ویریلان امتیاز وبالمقابله ایدیلان تعهداتك اجراسیچون شرائط آتیه‌یه توفیقاً برانونیم شركتی تشكیل ایلشلردر

برنجی فصل
(شركتك تشكیلی ومقصدی واسمی ومركزی بیانندهدر)

برنجی ماده تعاطی اولنان مقاوله وشرطنامه احكامنه توفیقاً ... انشاسیله اداره وایشدلسیچون زیرده تعریف اولنه‌جق حصه‌داران بینندهبرعثمانلی انونیم شركتی تشكیل اولنمشدر

ایكنجی ماده شركتك عنوانی ... اولهجق وتابعیتی صفتیله طبیعی دولت علیه‌نك قوانین ونظامات عمومیه سنه تابع بولنه‌جقدر

اوچنجی ماده شركتك مركزی درسعادتده‌ویاممالك عثمانیه‌نك سائربرمحلنده اولهجق وممالك اجنبیه‌ده دخی شعبه‌لری بولنه‌بیله‌جكدر

دردنجی ماده شركتك مدتی بعض اسبابدنطولایی فسخ ویامدتی تمدیدقلنمق كبی برحال وقوعه كلدیكه امتیاز مدتی ... سنه‌دن عبارت اولهجقدر

ایكنجی فصل
(امتیازلك شركته دوری بیاننده‌در)

بشنجی ماده صاحب امتیاز صورتلری اشبونظامنامهٔ داخلی‌یه ملفوف اولان مقاوله وشرطنامه احكامنجه یافرمان عالی كندوسنه ویریلان حقوق وتعهداتی شركته

(دور)

دور ایتمش وشركت صاحب امتیاز صفتنی حائزوكافهٔ حقوق ووظائفنجه انك مقامنه قائم اولمشدر بناعلیه صاحب امتیاز فرمان عالی ایله امتیازه متعلق كافهٔ اوراقی شركته تسلیم ایتمكه مجبوردر

التنجی ماده شركتك سرمایه‌سی ... عبارت اولوب بهری ... التون ... حصه‌یه منقسم‌درهیئت عمومیه‌نك اشبوسرمایه‌یی یوزده‌الللی درجه‌سنه‌قدر تزید ایتمكه صلاحیتی اولهجقدر

یدنجی ماده شركت سرمایه‌سنك تمامی امضا ویوزده اونی استحصال اولندقدنصكره صورت قطعیه‌ده تشكل ایتمش عداولنه‌جق وتقاسیطی مبین موقت سندات ویریله‌جك وسرمایه‌نك نصفنك تأدیه‌سینده اصحابی بدنده بولنان سندات اصلیه‌یه تحویل ایدیله‌جكدر شركتك حصه‌سندانك برطرفی ترجمه ودیكر طرفی فرانسزجه ویاسائر لسانلر ایله تنظیم اولنه‌جقدر سرمایه‌نك باقی قلان طقسانی شركتك احتیاجاتنه كوره مجلس اداره‌نك قراریله درسعادت وسائر لازم كلان محللرده السنهٔ مختلفه‌ده چیقان رسمی وغیررسمی بعض غزته‌لرله اوتوز كون اول اعلان كیفیت اولنه‌رق مطالبه اولنه‌جقدر

یكرنجی ماده حصه‌لربدلنك نصفی تأدیه‌اولنجه‌یه دكین سندات اصحابنك اسمنه محرر اولهجق وبدلنك یوزده‌اونی تأدیه‌اولنمدقجه قابل حواله وفروخت اولهمیه‌جقدر ویونرلك حواله وفروختی شركتك دفترینه قیدایدیله‌رك زیری بایع ایله مشتری ومدیرلكدن بری طرفندن امضااولنمقله اجرا اولنه‌جق وكیفیت حواله وفروختی سندده‌دخی ذكروا شارت قلنه‌جقدربدلك نصفی تأدیه‌اولندقدنصكره سندات حامله عائداولق اوزره محرر بولنه‌جقدر

طقوزنجی ماده حصه سندلری شركت نظرنده قابل انقسام دكلدروشركت هرحصه ایچون برصاحب طانوبرحصه دارلك وارث ویادایناری هیچ بروسیله ایله شركتك اموال واملاكنك تحت حجزه وضعی طلب وشركتك اموراداره سنه هیچ بروجهله مداخله ایده‌مزلروا ستیفای حقوق ایچون شركتك سنه محاسبه دفاتری ایله هیئت عمومیه‌نك قراراریله قبوله مجبوردرلر

اونجی ماده اوقات معینده تقاسیطی تأدیه اولنمیان حصه سندانك صاحبلرندن تأخرات واقعه‌دن طولایی اخطار كیفیته حاجت قالمقسزین برتقسیطك حلولی كوندن اعتبارأسنوی یوزده التی حسابیله فائض اخذاولنه‌جقدر

Ek.7.2.1.

[1163] Düstur, Zeyl 3,(Şura-yı devlet Encümeni Tarafından tertip edilmiştir) Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, H.1300/M.1883.

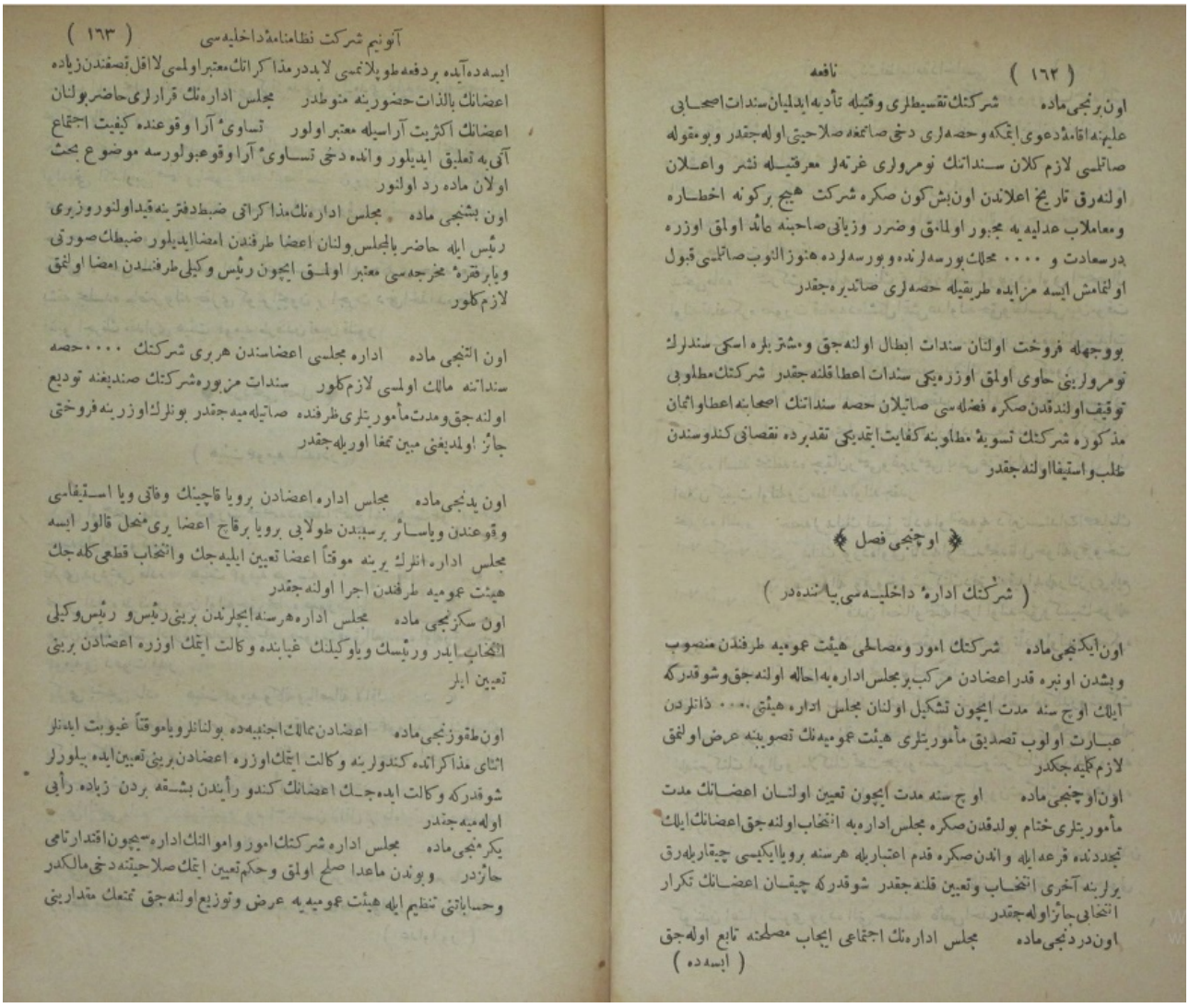

(١٦٢) نافعه

اون برنجی ماده شرکتك تقسیطلری وقتیله تأدیه ایدیلیان سندات اصحابی علیهنه اقامهٔ دعوی ایتمکه وحصه لری دخی صاتمغه صلاحیتی اولهجقدر وبومقوله صاتلمسی لازم کلان سنداتك نومرولری غرته‌لر معرفتیله نشر واعلان اولنه‌رق تاریخ اعلاندن اون بش کون صکره شرکت هیچ برکونه اخطاره ومعاملاب عدلیه یه مجبور اولماق وضرر وزیانی صاحبنه عائد اولمق اوزره درسعادت و .... محلات بورسه لرنده وبورسه لرده هفته‌لرجه صاتلمسی قبول اولنمامش ایسه مزایده طریقیله حصه لری صاتدیره‌جقدر

بووجهله فروخت اولنان سندات ابطال اولنه‌جق ومشتریلره اسکی سندلرك نومرولرینی حاوی اولمق اوزره یکی سندات اعطا قلنه‌جقدر شرکتك مطلوبی توقیف اولندقدن صکره فضله‌سی صاتیلان حصه سنداتك اصحابنه اعطا واثمان مذکوره شرکتك تسویهٔ مطلوبنه کفایت ایتدیکی تقدیرده نقصانی کندوسندن طلب واستیفا اولنه‌جقدر

﴿ اوچنجی فصل ﴾

(شرکتك ادارهٔ داخلیه‌سی بیانندهدر)

اون ایکنجی ماده شرکتك امور ومصالحی هیئت عمومیه طرفندن منصوب وبشدن اونبره قدر اعضادن مرکب بر مجلس اداره یه احاله اولنه‌جق وشوقدرکه ایلك اوچ سنه مدت ایچون تشکیل اولنان مجلس اداره هیئتی .... ذاتلردن عبارت اولوب تصدیق مأمورینلری هیئت عمومیه‌نك تصویبنه عرض اولنمق لازم کلیه‌جکدر

اون اوچنجی ماده اوچ سنه مدت ایچون تعیین اولنان اعضانك مدت مأمورینلری ختام بولدقدن صکره مجلس اداره یه انتخاب اولنه‌جق اعضانك ایلك تجددنده قرعه ایله واندن صکره قدم اعتباریله هرسنه برویا ایکیسی چیقاریله‌رق یرلرینه آخری انتخاب وتعیین قلنه‌جقدر شوقدرکه چیقان اعضانك تکرار انتخابی جائز اوله‌جقدر

اون درنجی ماده مجلس اداره‌نك اجتماعی ایجاب مصلحته تابع اوله‌جق

(ایسه ده)

آلتونیم شرکت نظامنامهٔ داخلیه‌سی (١٦٣)

ایسه ده آیده بردفعه طوپلانمیی لابددر مذاکراتك معتبر اولمسی لااقل تصفندن زیاده اعضانك بالذات حضورینه منوطدر مجلس اداره‌نك قرارلری حاضر بولنان اعضانك اکثریت آراسیله معتبر اولور تساوی آرا وقوعنده کیفیت اجتماع آتی یه تعلیق ایدیلور واندہ دخی تساوی آرا وقوعبولورسه موضوع بحث اولان ماده رد اولنور

اون بشنجی ماده مجلس اداره‌نك مذاکراتی ضبط دفتر ینه قید اولنور وزیری رئیس ایله حاضر بالمجلس بولنان اعضا طرفندن امضا ایدیلور ضبطك صورتی وبارقره‌ٔ مخرجه‌سی معتبر اولمق ایچون رئیس وکیلی طرفندن امضا اولنمق لازم کلور

اون التنجی ماده اداره مجلسی اعضاسندن هربری شرکتك .... حصه سندانه مالك اولمسی لازم کلور سندات مزبوره شرکتك صندیغنه تودیع اولنه‌جق ومدت مأموریتلری ظرفنده صاتیله‌میه‌جقدر بونلرك اوزرینه فروختی جائز اولمدیغی مبین تمغا اوریله‌جقدر

اون یدنجی ماده مجلس اداره اعضادن برویا قاچینك وفاتی ویا استیفاسی وقوعندن ویاسائر برسبدن طولایی برویا برقاچ اعضا یری منحل قالور ایسه مجلس اداره انلرك یرینه موقتاً اعضا تعیین ایلیه‌جك وانتخاب قطعی کله‌جك هیئت عمومیه طرفندن اجرا اولنه‌جقدر

اون سکزنجی ماده مجلس اداره هرسنه ایچلرندن برینی رئیس و رئیس وکیلی انتخاب ایدر ورئیسك ویاوکیلنك غیابنده وکالت ایتمك اوزره اعضادن برینی تعیین ایلر

اون طقوزنجی ماده اعضادن ممالك اجنبیه‌ده بولنانلرویاموقتاً غیوبت ایدنلر اثنای مذاکراتده کندولرینه وکالت ایتمك اوزره اعضادن برینی تعیین ایده بیلورلر شوقدرکه وکالت ایده‌جك اعضانك کندو رأیندن بشقه بردن زیاده رأیی اوله‌میه‌جقدر

یکرمنجی ماده مجلس اداره شرکتك امور واموالنك اداره سیچون اقتدار تامی حائزدر وبوندن ماعدا صلح اولمق وحکم تعیین ایتمك صلاحیتنده دخی مالکدر وحساباتنی تنظیم ایله هیئت عمومیه‌یه عرض وتوزیع اولنه‌جق تمتعك مقداریني

Ek.7.2.2.

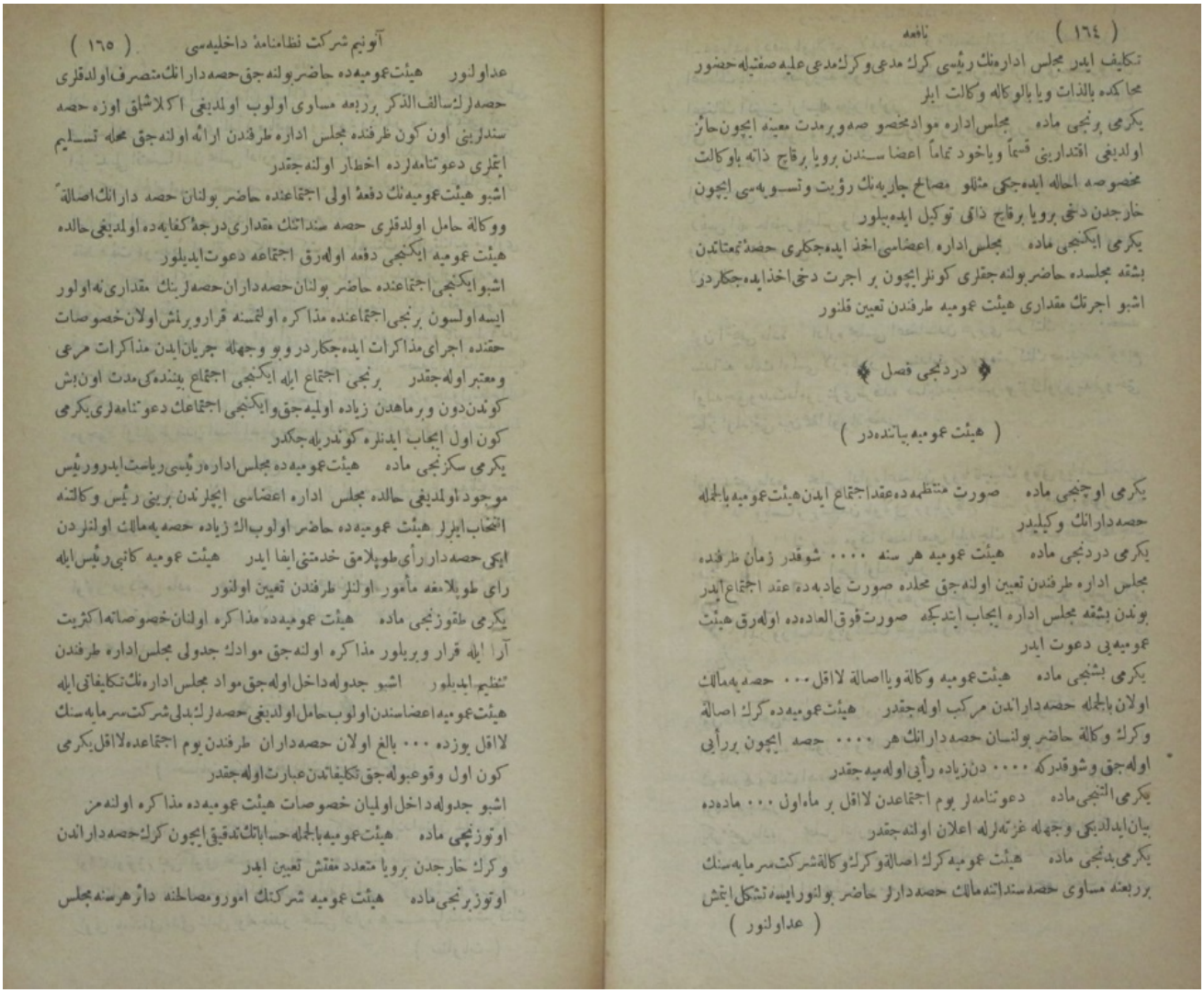

(١٦٤) نافعه

تكليف ايدر مجلس اداره‌نك رئيسى كرك مدعى وكرك مدعى عليه صفتيله حضور محاكمه بالذات ويا بالوكاله وكالت ايلر

يكرمى برنجى ماده مجلس اداره موادمخصوصه وبرمدت معينه ايچون حائز اولديغى اقتداريني قسماً وياخود تماماً اعضا سندن برويا برقاچ ذاته باوكالت مخصوصه احاله ايدهجكى مثللو مصالح جاريه‌نك رؤيت وتسويه‌سى ايچون خارجدن دخى برويا برقاچ ذاتى توكيل ايده‌بيلور

يكرمى ايكنجى ماده مجلس اداره اعضاسى اخذ ايده‌جكلرى حصه‌ئ‌متاندن بشقه مجلسده حاضر بولنه‌جقلرى كونلر ايچون بر اجرت دخى اخذ ايده‌جكلردر

اشبو اجرتك مقدارى هيئت عموميه طرفندن تعيين قلنور

﴿ دردنجى فصل ﴾

(هيئت عموميه باينده‌در)

يكرمى اوچنجى ماده صورت منتظمه‌ده عقد اجتماع ايدن هيئت عموميه بالجمله حصه‌دارانك وكيليدر

يكرمى دردنجى ماده هيئت عموميه هر سنه ٠٠٠٠ شوقدر زمان ظرفنده مجلس اداره طرفندن تعيين اولنه‌جق محلده صورت عاديه‌ده عقد اجتماع ايدر بوندن بشقه مجلس اداره ايجاب ايتديكه صورت فوق العاده‌ده اوله‌رق هيئت عموميه‌يى دعوت ايدر

يكرمى بشنجى ماده هيئت عموميه وكالة ويااصالة لااقل ٠٠٠ حصه‌يه‌مالك اولان بالجمله حصه‌دارلردن مركب اوله‌جقدر هيئت عموميه‌ده كرك اصالة وكرك وكالة حاضر بولنسان حصه‌دارانك هر ٠٠٠٠ حصه ايچون برر رأيى اوله‌جق وشوقدركه ٠٠٠٠ دن زياده رأيى اوله‌ميه‌جقدر

يكرمى التنجى ماده دعوتنامه‌لر يوم اجتماعدن لااقل بر ماه اول ٠٠٠ ماده‌ده بيان ايدلديكى وجهله غزته‌لرله اعلان اولنه‌جقدر

يكرمى بدنجى ماده هيئت عموميه كرك اصالةوكرك وكالةشركت سرمايه‌سنك بربعنه مساوى حصه‌سنداتنه مالك حصه‌دارلر حاضر بولنورايسه تشكل ايتمش

(عداولنور)

عداولنور هيئت عموميه‌ده حاضر بولنه‌جق حصه‌دارانك متصرف اولدقلرى حصه‌لرك سالف الذكر بربعه مساوى اولوب اولديغى اكثرشاق اوزه حصه سندلرينى اون كون ظرفنده مجلس اداره طرفندن ارائه اولنه‌جق محله تسليم ايتمكى دعوتنامه‌لرده اخطار اولنه‌جقدر

اشبو هيئت عموميه‌نك دفعهٔ اولى اجتماعنده حاضر بولنان حصه دارانك اصالةً ووكالة حامل اولدقلرى حصه سنداتنك مقدارى درجهٔ كفايه‌ده اولديغى حالده هيئت عموميه ايكنجى دفعه اوله‌رق اجتماعه دعوت ايديلور

اشبو ايكنجى اجتماعنده حاضر بولنان حصه‌دارانحصه‌لرينك مقدارى نه اولور ايسه اولسون برنجى اجتماعنده مذاكره اولنمسنه قرارويرلمش اولان خصوصات حقنده اجراى مذاكرات ايده‌جكدر وبو وجهله جريان ايدن مذاكرات مرعى ومعتبر اوله‌جقدر برنجى اجتماع ايله ايكنجى اجتماع بينده‌كى مدت اون بش كوندن دون وبرماهدن زياده اولميه‌جق وايكنجى اجتماعك دعوتنامه‌لرى يكرمى كون اول ايجاب ايدنلره كوندريله‌جكدر

يكرمى سكزنجى ماده هيئت عموميه‌ده مجلس اداره رئيسى رياست ايدرورئيس موجود اولمديغى حالده مجلس اداره اعضاسى ايچلرندن برينى رئيس وكاتبنه انتخاب ايدرلر هيئت عموميه‌ده حاضر اولوب الك زياده حصه‌يه‌مالك اولنلردن ايكى حصه‌دار رأيى طوپلامق خدمتنى ايفا ايدر هيئت عموميه كاتبى رئيس ايله راى طوپلامغه مأمور اولنلر طرفندن تعيين اولنور

يكرمى طقوزنجى ماده هيئت عموميه‌ده مذاكره اولنان خصوصاته اكثريت آرا ايله قرار ويريلور مذاكره اولنه‌جق موادك جدولى مجلس اداره طرفندن تنظيم ايديلور اشبو جدوله داخل اوله‌جق مواد مجلس اداره‌نك تكليفاتى ايله هيئت عموميه اعضاسندن اولوب حامل اولديغى حصه‌لرك بدلى شركت سرمايه‌سنك لااقل يوزده ٠٠٠ بالغ اولان حصه‌داران طرفندن يوم اجتماعدن لااقل يكرمى كون اول وقوعبوله‌جق تكليفاتدن عبارت اوله‌جقدر

اشبو جدوله داخل اولميان خصوصات هيئت عموميه‌ده مذاكره اولنه‌مز

اوتوزنجى ماده هيئت عموميه بالجمله حساباتك تدقيق ايچون كرك حصه‌دارانك وكرك خارجدن برويا متعدد مفتش تعيين ايدر

اوتوزبرنجى ماده هيئت عموميه شركتك اموروم مصالحنه دائر هر سنه مجلس

Ek.7.2.3.

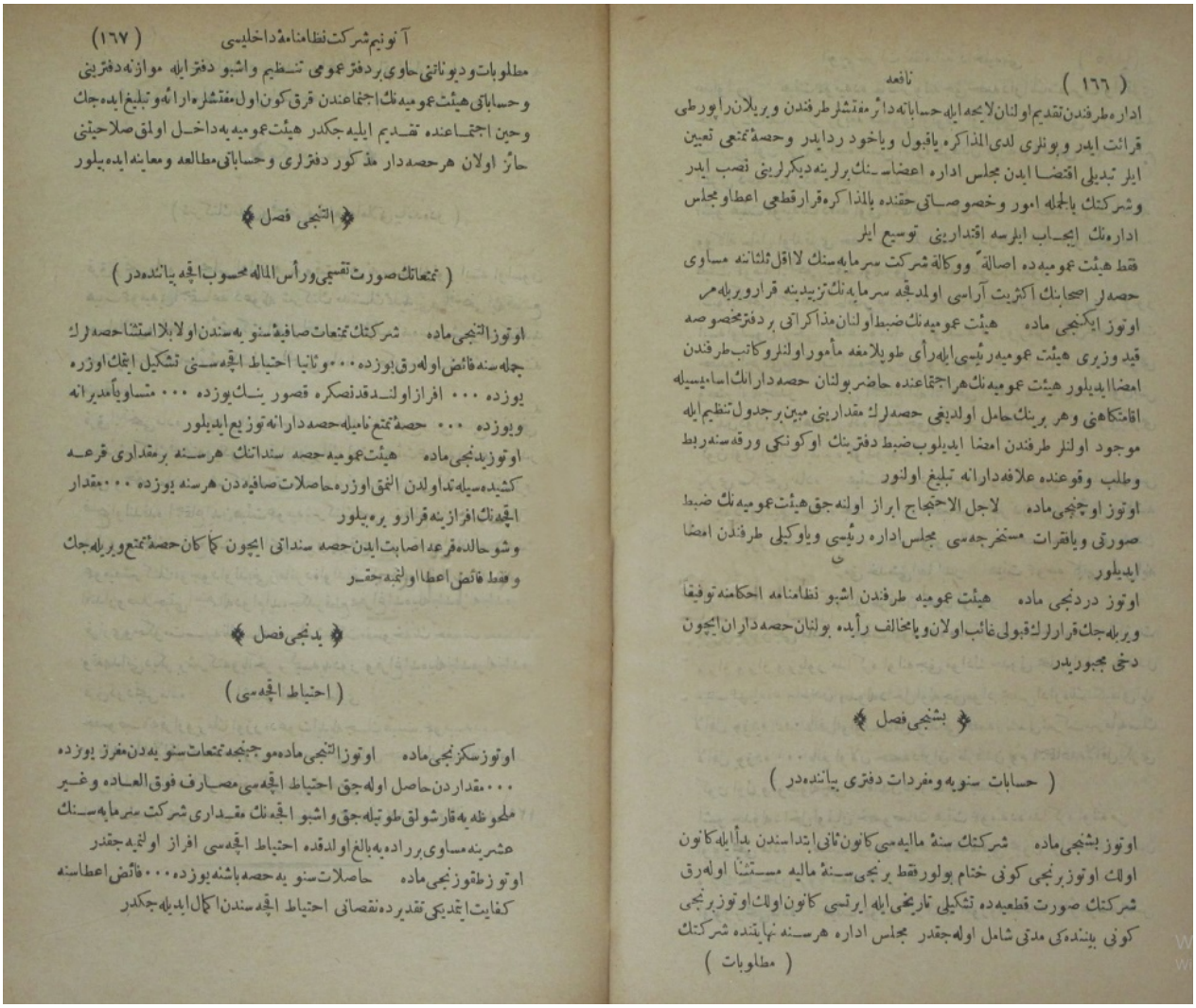

(١٦٦) نافعه

اداره طرفندن تقديم اولنان لايحه ايله حساباته دائر مفتشلر طرفندن ويريلان راپورطى قرائت ايدر ويونلرى لدى المذاكره ياقبول وياخود ردايدر وحصهٔ تمتعى تعيين ايلر تبديلى اقتضا ايدن مجلس اداره اعضاسنك برلرينه ديكرلرينى نصب ايدر وشركتك بالجمله امور وخصوصاتى حقنده بالمذاكره قرار قطعى اعطا ومجلس اداره‌نك ايجاب ايلرسه اقتداريني توسيع ايلر

فقط هيئت عموميده اصالةً ووكالة شركت سرمايه‌سنك لااقل ثلثانه مساوى حصه‌لر اصحابنك اكثريت آرامسى اولمدقجه سرمايه‌نك تزيدينه قرار ويريله‌مز

اوتوز ايكنجى ماده هيئت عموميه‌نك ضبط اولنان مذاكراتى بر دفتر مخصوصه قيد وزيرى هيئت عموميه رئيسى ايله رأى طويلامغه مأمور اولنلر وكاتب طرفندن امضا ايديلور هيئت عموميه‌نك هر اجتماعنده حاضر بولنان حصه دارانك اساميسيله اقامتكاهنى وهر برينك حامل اولديغى حصه‌لرك مقداريني مبين برجدول تنظيم ايله موجود اولنلر طرفندن امضا ايديلوب ضبط دفترينك اوكونكى ورقه‌سنه ربط وطلب وقوعنده علاقه‌دارانه تبليغ اولنور

اوتوز اوچنجى ماده لاجل الاحتياج ابراز اولنه‌جق هيئت عموميه‌نك ضبط صورتى وياقفرات مستخرجه‌سى مجلس اداره رئيسى وياوكيلى طرفندن امضا ايديلور

اوتوز دردنجى ماده هيئت عموميه طرفندن اشبو نظامنامه احكامنه توفيقا ويريله‌جك قرارلرك قبولى غائب اولان ويامخالف رأيده بولنان حصه داران ايچون دخى مجبوريدر

﴿ بشنجى فصل ﴾

(حسابات سنويه ومفردات دفترى بيانندەدر)

اوتوز بشنجى ماده شركتك سنهٔ ماليه‌سى كانون ثانى ابتداسندن بدأ ايله كانون اولك اوتوز برنجى كونى ختام بولور فقط برنجى سنهٔ ماليه مستثنا اولەرق شركتك صورت قطعيه‌ده تشكيلى تاريخنى ايله ايرتسى كانون اولك اوتوز برنجى كونى بيننده‌كى مدتى شامل اولەجقدر مجلس اداره هر سنه نهايتنده شركتك

(مطلوبات)

مطلوبات ودونانى حاوى بر دفتر عمومى تنظيم واشبو دفتر ايله موازنه دفترينى وحساباتى هيئت عموميه‌نك اجتماعندن قرق كون اول مفتشلره ارائه وتبليغ ايده‌جك وحين اجتماعنده تقديم ايليه‌جكدر هيئت عموميه به داخل اولمق صلاحيتنى حائز اولان هر حصه‌دار مذكور دفترلرى وحساباتى مطالعه ومعاينه ايده‌بيلور

﴿ التنجى فصل ﴾

(تمتعاتك صورت تقسيمى ورأس المال محسوب اچه بيانندەدر)

اوتوز التنجى ماده شركتك تمتعات صافيهٔ سنويه‌سندن اولا بلا استثنا حصه‌لرك جمله سنه فائض اولەرق بوزده ... وثانيا احتياط اچه‌سنى تشكيل ايتمك اوزره بوزده ... افرازاولندقدنصكره قصور ينك بوزده ... متساويا مديرانه وبوزده ... حصهٔ تمتع نامايله حصه‌دارانه توزيع ايديلور

اوتوز بدنجى ماده هيئت عموميه حصه سنداتنك هر سنه برمقدارى قرعه كشيده سيله تداولدن الخمق اوزره حاصلات صافيه‌دن هر سنه بوزده ... مقدار اچه‌نك افرازينه قرارويريلور

وشو حالده قرعه اصابت ايدن حصه سنداتى ايچون كما كان حصهٔ تمتع ويريله‌جك وفقط فائض اعطا اولنه‌جقدر

﴿ يدنجى فصل ﴾

(احتياط اچه‌سى)

اوتوز سكزنجى ماده اوتوز التنجى ماده‌موجبنجه تمتعات سنويه‌دن مفرز بوزده ... مقداردن حاصل اولەجق احتياط اچه‌سى مصارف فوق العاده وغير ملحوظه يه قارشولق طوتيلەجق واشبو اچه‌نك مقداري شركت سرمايه‌سنك عشرينه مساوى برادەيه بالغ اولدقده احتياط اچه‌سى افراز اولنيه‌جقدر

اوتوز طقوزنجى ماده حاصلات سنويه حصه باشنه بوزده ... فائض اعطاسنه كفايت ايتديكى تقدير ده نقصانى احتياط اچه‌سندن اكمال ايديله‌جكدر

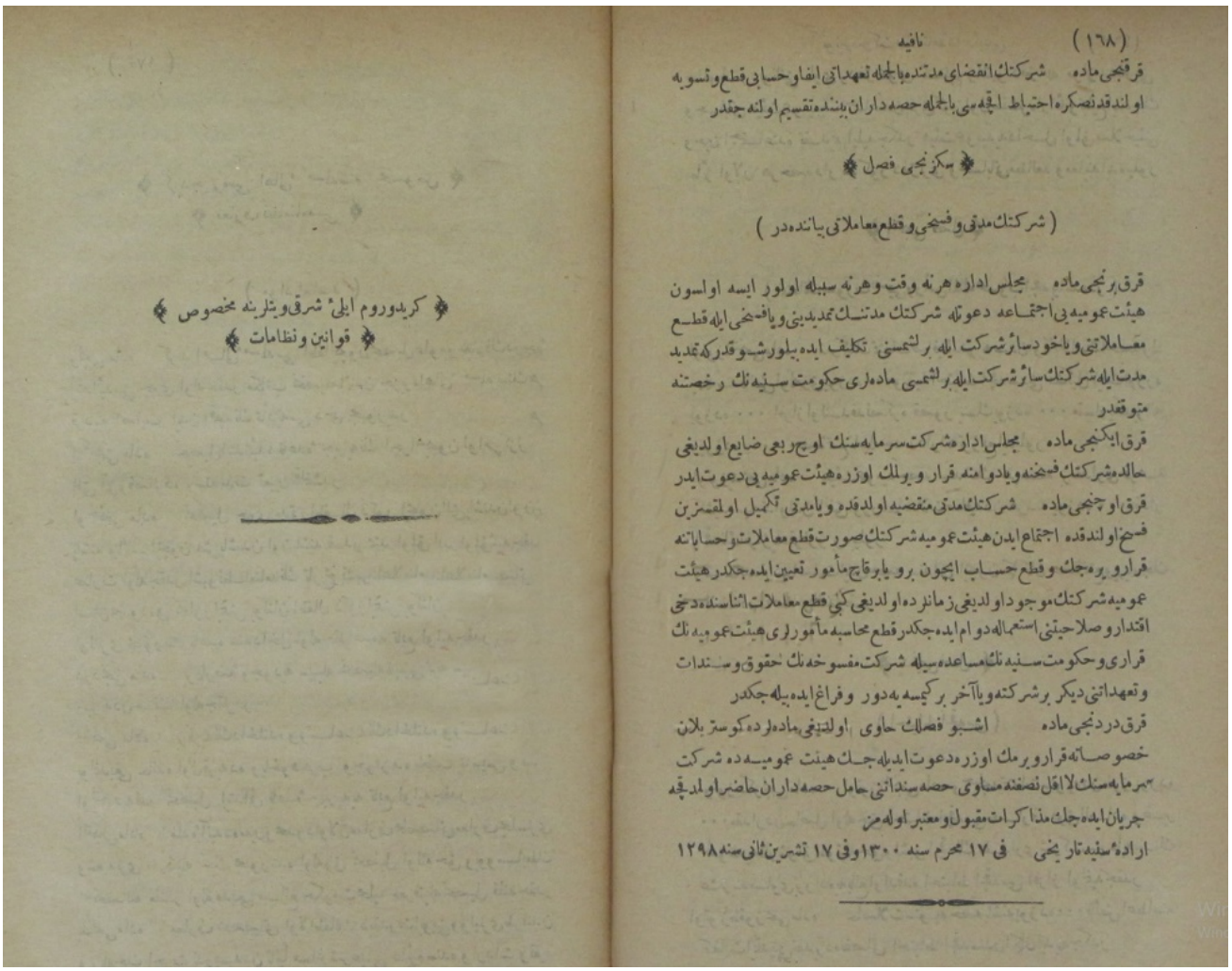

﴿ کریدوروم ایلی شرقی ویلایه مخصوص ﴾
﴿ قوانین ونظامات ﴾

(۱۶۸) نافیه

قرق بنجی ماده شرکتلك انقضای مدتنده یاخود جمله تعهداتی ایفا وحسابی قطع وتسویه اولندقدنصکره احتیاط اچون یاخود جمله حصه داران بینده تقسیم اولنه جقدر

﴿ سکزنجی فصل ﴾

(شرکتلك مدتی وفسخی وقطع معاملاتی بیانندر)

قرق برنجی ماده مجلس اداره هرنه وقت وهرنه سبیله اولور ایسه اولسون هیئت عمومیه یی اجتماعه دعوتله شرکتلك مدتنك تمدیدینی ویافسخی ایله قطع معاملاتنی ویاخود سائر شرکت ایله برلشمسنی تکلیف ایده بیلورشبو قدرکه تمدید مدت ایله شرکتلك سائر شرکت ایله برلشمسی ماده لری حکومت سنیه نك رخصتنه متوقفدر

قرق ایکنجی ماده مجلس اداره شرکت سرمایه سنك اوچ ربعی ضایع اولدیغی حالده شرکتلك فسخنه ویادوامنه قرار ویرملك اوزره هیئت عمومیه یی دعوت ایدر

قرق اوچنجی ماده شرکتلك مدتی منقضیه اولدقده ویامدتی تکمیل اولمقسزین فسخ اولندقده اجتماع ایدن هیئت عمومیه شرکتلك صورت قطع معاملات وحسابانه قرار ویروب جك وقطع حساب ایچون برو یاخود تاجر مأمور تعیین ایده جکدر هیئت عمومیه شرکتلك موجود اولدیغی زمانلرده اولدیغی کبی قطع معاملات اثناسنده دخی اقتدار وصلاحیتنی استعماله دوام ایده جکدر قطع محاسبه مأمورلری هیئت عمومیه نك قراری وحکومت سنیه نك مساعده سیله شرکت مفسوخه نك حقوق وسندات وتعهداتنی دیکر برشرکته ویاآخر برکیسه یه دور وفراغ ایده بیله جکدر

قرق درد نجی ماده اشبو فصلك حاوی اولدیغی ماده لرده کوستریلن خصوصاته قرار ویرملك اوزره دعوت ایدیله جك هیئت عمومیه ده شرکت سرمایه سنك لااقل نصفنه مساوی حصه سندا تنی حامل حصه داران حاضر اولدیغی چریان ایده جك مذاکرات مقبول ومعتبر اوله رق

اراده سنیه تاریخی فی ۱۷ محرم سنه ۱۳۰۰ وفی ۱۷ تشرین ثانی سنه ۱۲۹۸

Ek.7.2.5.

Ek.7.2.1-5 (Transkript)

ANONİM ŞİRKET NİZAMNAME-İ DÂHİLÎSİ

Zirde vazığü'l-imza ... dan ... inşasıyla idare ve işletilmesi için fi ... sene tarihli ferman-ı ali mucibince taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ... verilen imtiyaz ve bilmukabele edilen taahhüdatın icrası için şerait-i atiyyeye tevfikan bir anonim şirketi teşkil eylemişlerdir.

Birinci Fasıl

(Şirketin Teşkili ve Maksadı ve İsmi ve Merkezi Beyanındadır)

Birinci madde: Teati olunan mukavele ve şartname ahkamına tevfikan ... inşasıyla idare ve işletilmesi için zirde tarif olunacak hissedaran beyninde bir Osmanlı anonim şirketi teşkil olunmuştur.

İkinci madde: Şirketin ünvanı ... olacak ve tabiiyeti sıfatıyla tabii Devlet-i Aliyye'nin kavanin ve nizamat-ı umumiyyesine tabi bulunacaktır.

Üçüncü madde: Şirketin merkezi Dersaadet'te veya memalik-i Osmaniyye'nin sair bir mahallinde olacak ve memalik-i ecnebiyyede dahi şubeleri bulunabilecektir.

Dördüncü madde: Şirketin müddeti bazı esbabdan dolayı fesih veya temdid kılınmak gibi bir hal vukua gelmedikçe imtiyaz müddeti ... seneden ibaret olacaktır.

İkinci Fasıl

(İmtiyazın Şirkete Devri Beyanındadır)

Beşinci madde: Sahib-i imtiyaz suretleri işbu nizamname-i dahiliye melfuf olan mukavele ve şartname ahkamınca baferman-ı ali kendisine verilen hukuk ve taahhüdatı şirkete devretmiş ve şirket sahib-i imtiyaz sıfatını haiz ve kaffe-i hukuk ve vazâifçe onun makamına kaim olmuştur. Binaenaleyh sahib-i imtiyaz ferman-ı ali ile imtiyaza müteallik kaffe-i evrakı şirkete teslim etmeye mecburdur.

Altıncı madde: Şirketin sermayesi ... ibaret olup beheri ... altın ...hisseye münkasımdır. Heyet-i umumiyyenin işbu sermayeyi yüzde elli derecesine kadar tezyid etmeye salahiyeti olacaktır.

Yedinci madde: Şirket sermayesinin tamımı imza ve yüzde onu istihsal olunduktan sonra suret-i katiyyede teşekkül etmiş addolunacak ve takasiti mübin muvakkat senedat verilecek ve

sermayenin nısfının tediyesinde ashabıyedinde bulunan işbu senedat senedat-ı asliyyeye tahvil edilecektir. Şirketin hisse senedatının bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca veya sair lisanlar ile tanzim olunacaktır. Sermayenin baki kalan doksanı şirketin ihtiyacatına göre meclis-i idarenin kararı ile Dersaadet ve sair lazım gelen mahallerde elsine-i muhtelifede çıkan resmi ve gayri resmi bazı gazetelerle otuz gün evvel ilân-ı keyfiyyet olunarak mutalebe olunacaktır.

Sekizinci madde: Hisseler bedelinin nısfı tediye olununcaya değin senedat ashabının ismine muharrer olacak ve bedelinin yüzde onu tediye olunmadıkça kabil-i havale ve furuht olamayacaktır. Ve bunların havale ve furuhtu şirketin defterine kaydedilerek ziri bayi ile müşteri ve müdirandan biri tarafından imza olunmakla icra olunacak ve keyfiyet havale ve furuhtu senette dahi zikr ve işaret kılınacaktır. Bedelin nısfı tediye olunduktan sonra senedat hamiline ait olmak üzere muharrer bulunacaktır.

Dokuzuncu madde: Hisse senetleri şirket nazarında kabil-i inkısam değildir. Ve şirket her hisse için bir sahip tanır. Bir hissedarın vâris veya dayinleri hiçbir vesile ile şirketin emval ve emlakinin taht-ı hacze vazını talep ve şirketin umur-ı idaresine hiçbir veçhile müdahale edemezler ve istifa-yı hukuk için şirketin sene muhasebe defatiri ile heyet-i umumiyyenin kararlarını kabule mecburdurlar.

Onuncu madde: Evkat-ı muayyenede tekasiti tediye olunmayan hisse senedatının sahiplerinden te'ahhürât-ı vakıadan dolayı ihtar-ı keyfiyete hacet kalmaksızın bir taksitin hululü gününden itibaren senevi yüzde altı hasebiyle faiz ahzolunacaktır.

On birinci madde: Şirketin, taksitleri vaktiyle tediye edilmeyen senedat ashabı aleyhine ikame-i dava etmeye ve hisseleri dahi satmaya salahiyeti olacaktır. Ve bu makule satılması lazım gelen senedatın numaraları gazeteler marifetiyle neşr ve ilan olunarak tarih-i ilandan evvel beş gün sonra şirket hiçbir güna ihtara ve muamelat-ı adliyyeye mecbur olmamak ve zarar ve ziyanı sahibine ait olmak üzere Dersaadet ve ... mahallin borsalarında ve borsalarda henüz alınıp satılması kabul olunmamış ise müzayede tarikiyle hisseleri sattıracaktır.

Bu veçhile furuht olunan senedat iptal olunacak ve müşterilere eski senetlerin numaralarını havi olmak üzere yeni senedat ita kılınacaktır. Şirketin matlubu tevkif olunduktan sonra fazlası satılan hisse senedatının ashabına ita ve esman-ı mezkure şirketin tesviye-i matlubuna kifayet etmediği takdirde noksanı kendisinden talep ve istifa olunacaktır.

Üçüncü Fasıl

(Şirketin İdare-i Dahiliyyesi Beyanındadır)

Onikinci madde: Şirketin umur ve mesalihi heyet-i umumiyye tarafından mensup ve beşten on bire kadar azadan mürekkep bir meclis-i idareye ihale olunacak ve şu kadar ki ilk üç sene müddet için teşkil olunan meclis-i idare heyet-i .... zatlardan ibaret olup tasdik-i memuriyetleri heyet-i umumiyyenin tasvibine arzolunmak lazım gelmeyecektir.

Onüçüncü madde: Üç sene müddet için tayin olunan azanın müddet-i memuriyetleri hitam bulduktan sonra meclis-i idareye intihap olunacak azanın ilk teceddüdünde kura ile ve ondan sonra kıdem itibariyle her sene bir veya ikisi çıkarılarak yerlerine aharı intihap ve tayin kılınacaktır. Şu kadar ki çıkan azanın tekrar intihabı caiz olacaktır.

Ondördüncü madde: Meclis-i idarenin içtimai icab-ı maslahata tabi olacak ise de ayda bir defa toplanması labüddür. Müzakeratın muteber olması la-ekal nısfından ziyade azanın bizzat huzuruna menuttur. Meclis-i idarenin kararları hazır bulunan azanın ekseriyet arasıyla muteber olur. Tesavi-i ara vukuunda keyfiyet-i içtima atiye talik edilir. Ve onda dahi tesavi-i ara vuku bulursa mevzubahis olan madde red olunur.

On beşinci madde: Meclis-i idarenin müzakeratı zabıt defterine kaydolunur. Ve ziri reis ile hazır-ı bil meclis bulunan aza tarafından imza edilir. Zaptın sureti veya bir fıkra-i muhrecesi muteber olmak için reis vekili tarafından imza olunmak lazım gelir.

On altıncı madde: İdare meclisi azasından her birinin şirketin ... hisse sene- datına malik olması lâzım gelir. Senedat-ı mezbure şirketin sandığına tevdi olunacak ve müddet-i memuriyetleri zarfında sayılamayacaktır. Bunların üzerine furuhtu caiz olmadığını mübeyyin damga vurulacaktır.

On yedinci madde: Meclis-i idare azasından bir veya birkaçının vefatı veya istifası vukuundan veya sair bir sebepten dolayı bir veya birkaç aza yeri münhal kalır ise meclis-i idare onların yerine muvakkaten aza tayin eyleyecek ve intihab-ı kati gelecek heyet-i umumiyye tarafından icra olunacaktır.

On sekizinci madde: Meclis-i idare her sene içlerinden birini reis ve reis vekili intihap eder. Ve reisin veya vekilinin gıyabında vekalet etmek üzere azadan birini tayin eyler.

On dokuzuncu madde: Azadan memalik-i ecnebiyyede bulunanlar veya muvakkaten gaybubet edenler esna-yı müzakeratta kendilerine vekalet etmek üzere azadan birini tayin

edebilir. Şu kadar ki vekalet edecek azanın kendi reyinden başka birden ziyade reyi olamayacaktır.

Yirminci madde: Meclis-i idare şirketin umur ve emvalinin idaresi için iktidar-ı tammı haizdir ve bundan mada sulh olmak ve hüküm tayin etmek salahiyetine dahi maliktir. Ve hesabatını tanzim ile heyet-i umumiyyeye arz ve tevzi olunacak temettuun miktarını teklif eder. Meclis-i idarenin reisi gerek müddei ve gerek müddea aleyh sıfatıyla huzur-ı muhakemede bizzat veya bil vekale vekalet eyler.

Yirmi birinci madde: Meclis-i idare mevadd-ı mahsusa ve bir müddet-i muayyene için haiz olduğu iktidarını kısmen veyahut tamamen azasından bir veya birkaç zata ba-vekalet-i mahsusa ihale edeceği misillü mesalih-i cariyyenin ruyet ve tesviyesi için hariçten dahi bir veya birkaç zatı tevkil edebilir.

Yirmi ikinci madde: Meclis-i idare azası ahzedecekleri hisse-i temettuattan başka mecliste hazır bulunacakları günler için ücret dahi ahzedeceklerdir. İşbu ücretin miktarı heyet-i umumiyye tarafından tayin kılınır.

Dördüncü Fasıl

(Heyet-i Umumiyye Beyanındadır)

Yirmi üçüncü madde: Suret-i muntazamada akd-i içtima eden heyet-i umumiyye bilcümle hissedaranın vekilidir.

Yirmi dördüncü madd: Heyet-i umumiyye her sene ... kadar zaman zarfında meclis-i idare tarafından tayin olunacak mahalde suret-i adiyyede akd-ı içtima eder. Bundan başka meclis-i idare icap ettikçe suret-i fevkaladede olarak heyet-i umumiyyeyi davet eder.

Yirmi beşinci madde: Heyet-i umumiyye vekaleten veya asaleten la ekal ... hisseye malik olan bilcümle hissedarandan mürekkeb olacaktır. Heyet-i umumiyyede gerek asaleten ve gerek vekaleten hazır bulunan hissedaranın her ... hisse için bir reyi olacak ve şu kadar ki ... den ziyade reyi olamayacaktır.

Yirmi altıncı madde. Davetnameler yevm-i ictimadan la ekal bir mah evvel ... maddede beyan edildiği veçhile gazetelerle ilan olunacaktır.

Yimi yedinci madde: Heyet-i umumiyye gerek asaleten ve gerek vekâleten şirket sermayesinin bir rubuna müsavi hisse senedatına malik hissedarlar hazır bulunur ise teşekkül etmiş addolunur. Heyet-i umumiyyede hazır bulunacak hissedaranın mutasarrıf oldukları hisselerin

salifü'z zikr bir ruba müsavi olup olmadığı anlaşılmak üzere hisse senetlerini on gün zarfında meclis-i idare tarafından irae olunacak mahalle teslim etmeleri davetnamelerde ihtar olunacaktır.

İşbu heyet-i umumiyyenin defa-i evveli ictimaında hazır bulunan hissedaranın asaleten ve vekaleten hamil oldukları hisse senedatının miktarı derece-i kifayede olmadığı halde heyet-i umumiyye ikinci defa olarak ictimaa davet edilir.

İşbu ikinci içtimaında hazır bulunan hissedaran hisselerinin miktarı ne olur ise olsun birinci içtimaında müzakere olunmasına karar verilmiş olan hususat hakkında icra-yı müzakerat edeceklerdir ve bu veçhile cereyan eden müzakerat meri ve muteber olacaktır. Birinci içtima ile ikinci ile ikinci içtima beynindeki müddet on beş günden dun ve bir mahdan ziyade olmayacak ve ikinci içtimaın davetnameleri yirmi gün evvel icabedenlere gönderilecektir.

Yirmi sekizinci madde: Heyet-i umumiyyede meclis-i idare reisi riyaset eder ve reis mevcut olmadığı halde meclis-i idare azası içlerinden birini reis vekâletine intihab eylerler. Heyet-i umumiyyede hazır olup en ziyade hisseye malik olanlardan iki hissedar rey toplamak hizmetini ifa eder. Heyet-i umumiyye katibi reis ile rey toplamaya memur olanlar tarafından tayin olunur.

Yirmi dokuzuncu madde: Heyet- i umumiyyede müzakere olunan hususata ekseriyet ara ile karar verilir. Müzakere olunacak mevaddın cedveli meclis i idare tarafından tanzim edilir. İşbu cedvele dahil olacak mevad meclis-i idarenin teklifatı ile heyet-i umumiyye azasından olup hamil olduğu hisselerin bedeli şirket sermayesinin la ekal yüzde….baliğ olan hissedaran tarafından yevm-i ictimadan la ekal yirmi gün evvel vuku bulacak teklifattan İbaret olacaktır.

İşbu cetvele dahil olmayan hususat heyet i umumiyyede müzakere olunamaz.

Otuzuncu madde: Heyet-i umumiyye bilcümle hesabatın tetkiki için gerek hissedarandan ve gerek hariçten bir veya müteaddit müfettiş tayin eder

Otuz birinci madde: Heyet-i umumiyye şirketin umur ve mesalihine dair her sene meclis-i idare tarafından takdim olunan layiha ile hesabata dair müfettişler tarafından verilen raportu kıraat eder ve bunları lede'l-müzakere ya kabul veyahut reddeder ve hisse-i temettuu tayin eyler. Tebdil-i iktiza eden meclis-i idare azasının yerlerine diğerlerini nasbeder ve şirketin bilcümle umur ve hususatı hakkında bi'l müzakere karar-ı kat'i ita ve meclis-i idarenin icabeylerse iktidarını tevsi eyler.

Fakat heyet-i umumiyyede asaleten ve vekaleten şirket sermayesinin la ekal sülüsanına müsavi hisseler ashabının ekseriyet arası olmadıkça sermayenin tezyidine karar verilemez.

Otuz ikinci madde: Heyet-i umumiyyenin zabtolunan müzakeratı bir defter-i mahsusa kayd ve ziri heyet-i umumiyye reisi ile rey toplamaya memur olanlar ve kâtip tarafından imza edilir. Heyet-i umumiyyenin her içtimaında hazır bulunan hissedaranın esamisiyle ikametgâhını ve her birinin hâmil olduğu hisselerin miktarını mübeyyin bir cedvel tanzim ile mevcut olanlar tarafından imza edilip zabt defterinin o günkü varakasına rabt ve talep vukuunda alakadarana tebliğ olunur.

Otuz üçüncü madde: Li ecli'l-ihtiyaç ibraz olunacak heyet-i umumiyyenin zabt sureti veya fıkrat-ı müstahrecesi meclis-i idare reisi veya vekili tarafından imza edilir.

Otuz dördüncü madde: Heyet-i umumiyye tarafından işbu nizamname ahkamına tevfikan verilecek kararların kabulü gaib olan veya muhalif reyde bulunan hissedaran için dahi mecburidir.

Beşinci Fasıl

(Hesabat-ı Seneviyye ve Müfredal-ı Defteri Beyanındadır)

Otuz beşinci madde: Şirketin sene-i maliyesi kanunisani ihtidasından bed’ ile kanunievvelin otuz birinci günü hitam bulur. Fakat birinci sene-i maliye müstesna olarak şirketin suret-i katiyyede teşkili tarihi ile ertesi kanunievvelin otuz birinci günü beynindeki müddeti şamil olacaktır. Meclis-i idare her sene nihayetinde şirketin matlubat ve duyunatını havi bir defter-i umumi tanzim ve işbu defter ile muvazene defterini ve hesabatı heyet-i umumiyyenin ictimaından kırk gün evvel müfettişlere irae ve tebliğ edecek ve hin-i ictimada takdim eyleyecektir. Heyet-i umumiyyede dahil olmak salahiyetini haiz olan her hissedar mezkur defterleri ve hesabatı mütalaa ve muayene edebilir.

Altıncı Fasıl

(Temettuatın Suret-i Taksimi ve Re’sü'l-mala Mahsup Akçe Beyanındadır)

Otuz altıncı madde: Şirketin temettuat-ı safiyye-i seneviyyesinden evvela bilâ istifa hisselerin cümlesine faiz olarak yüzde .... ve saniyen ihtiyat akçesini teşkil etmek üzere yüzde ... ifraz olunduktan sonra küsurunun yüzde ... mütesaviyen müdirana ve yüzde ... hisse-i temettü namıyla hissedarana tevzi edilir.

Otuz yedinci madde: Heyet-i umumiyye hisse senedatının her sene bir miktarı kura keşidesiyle tedavülden alınmak üzere hasılat ı safiyyeden her sene yüzde ... miktar akçenin ifrazına karar verebilir.

Ve şu halde kura isabet eden hisse senedâtı için kema kân hisse-i temettü verilecek ve fakat faiz ita olunmayacaktır.

Yedinci Fasıl

(İhtiyat Akçesi)

Otuz sekizinci madde: Otuz altıncı madde mucibince temettuat-ı seneviyyeden müfrez yüzde… miktardan hasıl olacak ihtiyat akçesi masarif-i fevkalade ve gayr-i melhuzaya karşılık tutulacak ve işbu akçenin miktarı şirket sermayesinin öşrüne müsavi bir raddeye baliğ oldukta ihtiyat akçesi ifraz, olunmayacaktır.

Otuz dokuzuncu madde: Hasılat-ı seneviyye hisse başına yüzde ... faiz, itasına kifayet etmediği taktirde noksanı ihtiyat akçesinden ikmal edilecektir.

Kırkıncı madde: Şirketin inkiza-yı müddetinde bilcümle taahhüdatı ifa ve hesabı kat ve tesviye olunduktan sonra ihtiyat akçesi bilcümle hissedaran beyninde taksim olunacaktır.

Sekizinci Fasıl

(Şirketin Müddeti ve Feshi ve Kat-ı Muamelâtı Beyanındadır)

Kırk birinci madde: Meclis-i idare her ne vakit ve her ne sebeple olur ise olsun heyet-i umumiyyeyi ictimaa davetle şirketin müddetinin temdidini veya feshi ile kat-ı muamelatını veyahut sair şirket ile birleşmesini teklif edebilir. Şu kadar ki temdit-i müddet ile şirketin sair şirket ile birleşmesi maddeleri Hükümet-i seniyyenin ruhsatına mütevakkıftır.

Kırk ikinci madde: Meclis-i idare şirket sermayesinin üç rub'u zayi olduğu halde şirketin teshine veya devamına karar verilmek üzere heyet-i umumiyyeyi davet eder.

Kırk üçüncü madde: Şirketin müddeti münkaziye oldukta veya müddeti tekmil olmaksızın fesholundukta içtima eden heyet-i umumiyye şirketin suret-i kat-i muamelat ve hesabatına karar verecek ve kat-i hesap için bir veya birkaç memur tayin edecektir. Heyet-i umumiyye şirketin mevcut olduğu zamanlarda olduğu gibi kat-i muamelat esnasında dahi iktidar ve salahiyetini istimale devam edecektir. Kat-i muhasebe memurları heyet i umumiyyenin kararı ve Hükümet-

i seniyyenin müsaadesiyle şirket-i mefsuhanın hukuk ve senedat ve taahhüdatını diğer bir şirkete veya ahar bir kimseye devir ve ferağ edebilecektir.

Kırk dördüncü madde: İşbu faslın havi olduğu maddelerde gösterilen hususata karar vermek üzere davet edilecek heyet-i umumiyyede şirket sermayesinin lâ ekal nısfına müsavi hisse senedatını hamil hissedaran hazır olmadıkça cereyan edecek müzakerat makbul ve muteber olamaz.

H.17 Muharrem 1300 ve R. 17 Teşrînisâni 1298 (28 Kasım 1882)

EK.7.3. Memalik-i Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Aliyye'de İcra-i Muamelat İçin Küşad veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname[1164]

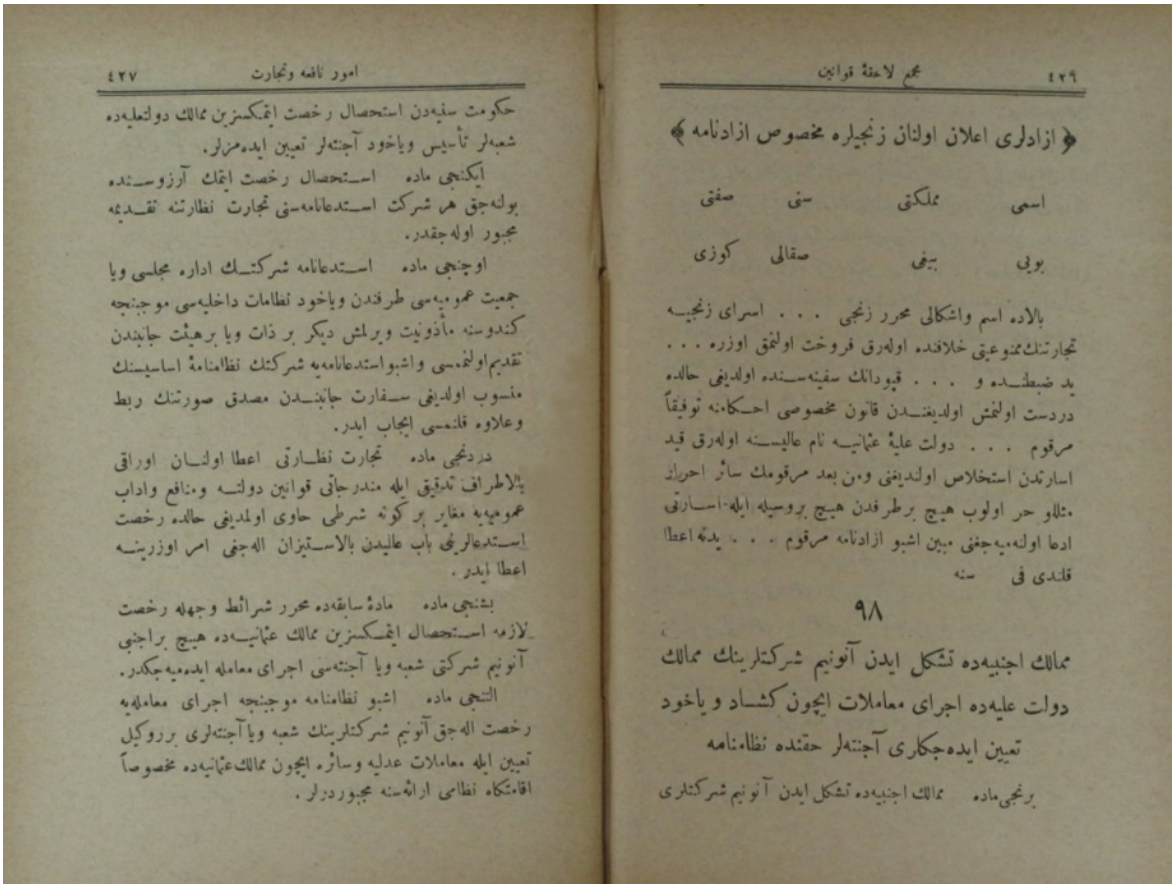

مجموعهٔ لاحقهٔ قوانین ٤٢٩

﴿ ازادلری اعلان اولنان زنجیلره مخصوص ازادنامه ﴾

اسمی مملکتی سنی صفتی

بویی بیغی صقالی کوزی

بالاده اسم واشکالی محرر زنجی . . . اسرای زنجیه تجارتنك ممنوعیتی خلافنده اولهرق فروخت اولنمق اوزره . . . ید ضبطنده و . . . قیودانك سفینه سنده اولدیغی حالده دردست اولنمش اولدیغندن قانون مخصوصی احکامنه توفیقاً مرقوم . . . دولت علیهٔ عثمانیه نام عالیسنه اولهرق قید اسارتدن استخلاص اولندیغی ومن بعد مرقومك سائر احرار مثللو حر اولوب هیچ برطرفدن هیچ بروسیله ایله اسارتی ادعا اولنهیه جغنی مبین اشبو ازادنامه مرقوم . . . یدنه اعطا قلندی فی سنه

٩٨

ممالك اجنبیه ده تشکل ایدن آنونیم شرکتلرینك ممالك دولت علیه ده اجرای معاملات ایچون کشاد و یاخود تعیین ایده جکلری آجنتهلر حقنده نظامنامه

برنجی ماده ممالك اجنبیه ده تشکل ایدن آنونیم شرکتلری

امور نافعه وتجارت ٤٢٧

حکومت سنیه دن استحصال رخصت ایتمکسزین ممالك دولتعلیه ده شعبهلر تأسیس ویاخود آجنتهلر تعیین ایده مزلر.

ایکنجی ماده استحصال رخصت ایتمك آرزوسنده بولنهجق هر شرکت استدعانامه سنی تجارت نظارتنه تقدیمه مجبور اولهجقدر.

اوچنجی ماده استدعانامه شرکتك اداره مجلسی ویا جمعیت عمومیه سی طرفندن ویاخود نظامات داخلیه سی موجبنجه کندوسنه مأذونیت ویرلمش دیکر بر ذات ویا برهیئت جانبندن تقدیم اولنمسی واشبو استدعانامه یه شرکتك نظامنامهٔ اساسیسنك منسوب اولدیغی سفارت جانبندن مصدق صورتنك ربط وعلاوه قلنمسی ایجاب ایدر.

دردنجی ماده تجارت نظارتی اعطا اولنان اوراق بالاطراف تدقیق ایله مندرجاتی قوانین دولتنه ومنافع واداب عمومیه یه مغایر بر کونه شرطی حاوی اولمدیغی حالده رخصت استدعالرینی باب عالیدن بالاستیزان الهجنی امر اوزرینه اعطا ایدر.

بشنجی ماده مادهٔ سابقه ده محرر شرائط وجهله رخصت لازمه استحصال ایتمکسزین ممالك عثمانیه ده هیچ براجنبی آنونیم شرکتی شعبه ویا آجنتهسی اجرای معامله ایده میه جکدر.

التنجی ماده اشبو نظامنامه موجبنجه اجرای معامله یه رخصت الهجق آنونیم شرکتلرینك شعبه ویا آجنتهلری برروکیل تعیین ایله معاملات عدلیه وسائره ایچون ممالك عثمانیه ده مخصوصاً اقامتکاه نظامی ارائه سنه مجبوردرلر.

Ek.7.3.1.

[1164] Mecmua-i Lahika-i Kavanin, Artin Asaduryan Şirket-i Müretiyye Matbaası, Desaadet H.1311/M.1893, s.426-429.

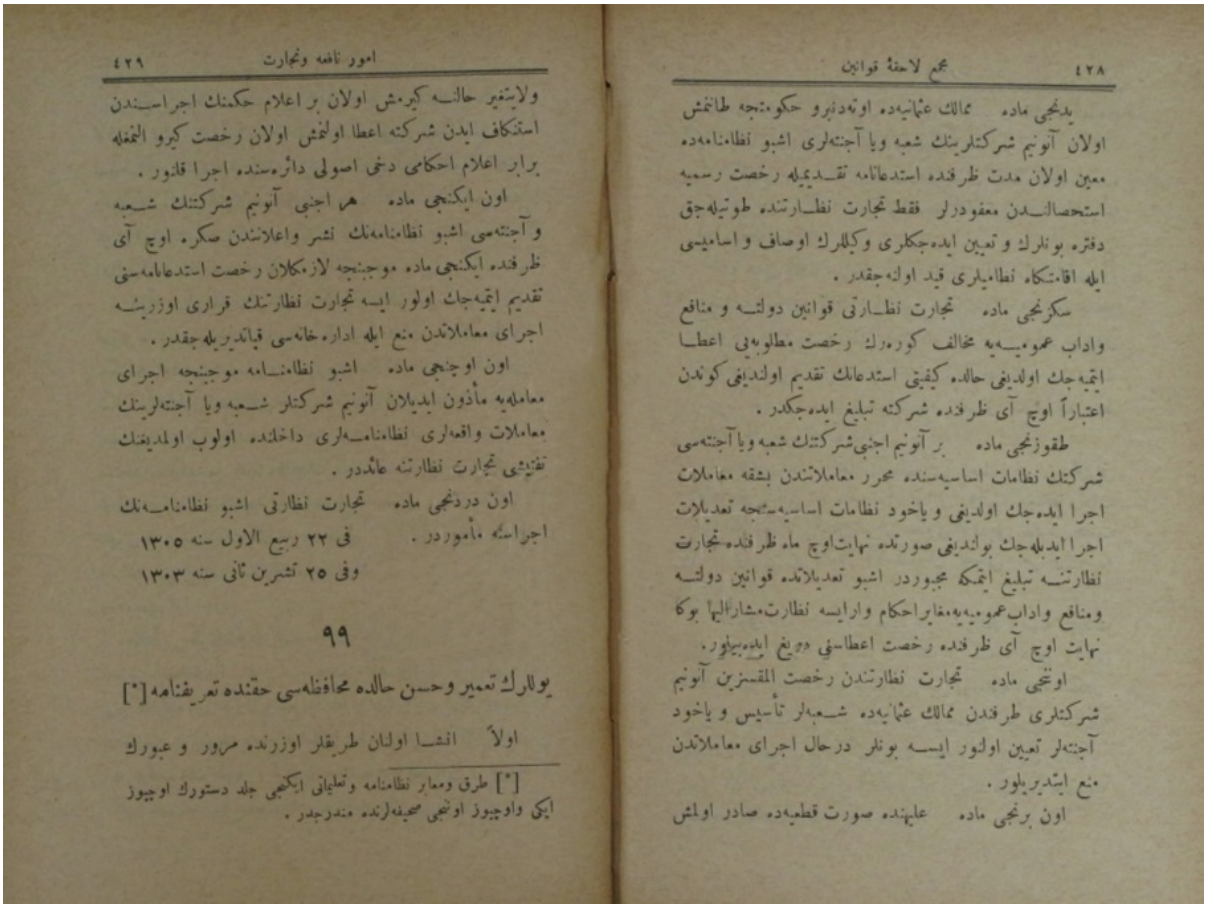

٤٢٨ مجمع لاحقهٔ قوانین

یدنجی ماده ممالك عثمانیه‌ده اوتهدنبرو حکومتجه طانمش اولان آتونیم شرکتلرینك شعبه ویا آجنته‌لری اشبو نظامنامه‌ده معین اولان مدت ظرفنده استدعانامه تقدیمیله رخصت رسمیه استحصالندن معفودرلر فقط تجارت نظارتنده طوتیله‌جق دفتره بونلرك و تعیین ایده‌جکلری وکیللرك اوصاف و اسامیسی ایله اقامتگاه نظامیلری قید اولنه‌جقدر .

سکزنجی ماده تجارت نظارتی قوانین دولتیه و منافع واداب عمومیه‌یه مخالف کورمدیکی رخصت مطلوبه‌یی اعطا ایتمه‌جك اولدیغی حالده کیفیتی استدعانامك تقدیم اولندیغی کوندن اعتباراً اوچ آی ظرفنده شرکته تبلیغ ایده‌جکدر .

طقوزنجی ماده بر آتونیم اجنبی شرکتلك شعبه ویا آجنته‌سی شرکتلك نظامات اساسیه‌سنده محرر معاملاتندن بشقه معاملات اجرا ایده‌جك اولدیغی و یاخود نظامات اساسیه‌سنجه تعدیلات اجرا ایدیله‌جك بولندیغی صورتده نهایت اوچ ماه ظرفنده تجارت نظارتنه تبلیغ ایتمکه مجبوردر اشبو تعدیلاتده قوانین دولتیه ومنافع واداب عمومیه‌یه مغایر احکام وارایسه نظارت مشارالیها بوکا نهایت اوچ آی ظرفنده رخصت اعطاسنی دریغ ایده‌میه‌جکدر .

اونجی ماده تجارت نظارتندن رخصت المقترن آتونیم شرکتلری طرفندن ممالك عثمانیه‌ده شعبه‌لر تأسیس و یاخود آجنته‌لر تعیین اولنور ایسه بونلر درحال اجرای معاملاتدن منع ایدیریلور .

اون برنجی ماده علیهنده صورت قطعیه‌ده صادر اولمش

ولایتغیر حالنه کیرمش اولان بر اعلام حکمنك اجراسندن استنکاف ایدن شرکته اعطا اولنمش اولان رخصت کیرو الغمغله برابر اعلام احکامی دخی اصولی دائره‌سنده اجرا قلنور .

اون ایکنجی ماده هر اجنبی آتونیم شرکتلك شعبه و آجنته‌سی اشبو نظامنامه‌نك نشر واعلانندن صکره اوچ آی ظرفنده ایکنجی ماده موجبنجه لازمکلان رخصت استدعانامه‌سنی تقدیم ایتمه‌جك اولور ایسه تجارت نظارتنك قراری اوزرینه اجرای معاملاتدن منع ایله اداره‌خانه‌سی قپاندیریله‌جقدر .

اون اوچنجی ماده اشبو نظامنامه موجبنجه اجرای معامله‌یه مأذون ایدیلان آتونیم شرکتلر شعبه ویا آجنته‌لرینك معاملات واقعه‌لری نظامنامه‌لری داخلنده اولوب اولمدیغنك تفتیشی تجارت نظارتنه عائددر .

اون دردنجی ماده تجارت نظارتی اشبو نظامنامه‌نك اجراسنه مأمور در .

فی ٢٢ ربیع الاول سنه ١٣٠٥
وفی ٢٥ تشرین ثانی سنه ١٣٠٣

٩٩

یولارك تعمیر وحسن حالده محافظه‌سی حقنده تعریفنامه [*]

اولاً انشا اولنان طریقلر اوزرنده مرور و عبورك

[*] طرق ومعابر نظامنامه وتعلیماتی ایکنجی جلد دستورك اوچیوز ایکی واوچیوز اونجی صحیفه‌لرنده مندرجدر .

Ek.7.3.2

EK.7.3.1-2 (Transkript)

Memalik-İ Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Aliyye'de İcra-i Muamelat İçin Küşad veyahut Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname

Birinci madde: Memalik-i ecnebiyyede teşekkül eden anonim şirketler Hükümet-i seniyyeden istihsal-i ruhsat etmeksizin memalik-i Devlet-i Aliyye'de şubeler tesis veyahut acenteler tayin edemezler.

İkinci madde: İstihsal-i ruhsat etmek arzusunda bulunacak her şirket istidanamesini Ticaret Nezareti'ne takdime mecbur olacaktır.

Üçüncü madde: İstidanamenin şirketin idare meclisi veya cemiyet-i umumiyyesi tarafından veyahut nizamat-ı dahiliyyesi mucibince kendisine mezuniyet verilmiş diğer bir zat veya bir heyet canibinden takdim olunması ve işbu istidanameye şirketin nizamname-i esasisinin mensup olduğu sefaret canibinden musaddak suretinin rabt ve ilave kılınması icabeder.

Dördüncü madde: Ticaret Nezareti ita olunan evrakı bil-etraf tetkik ile münderecatı kavanin-i devlete ve menafi ve adab-ı umumiyyeye mugayir bir güna şartı havi olmadığı halde ruhsat istidalarını Bab-ı Ali'den bil-istizan olacağı emir üzerine ita eder.

Beşinci madde: Madde-i sabıkada muharrer şerait veçhile ruhsat-ı lazime istihsal etmeksizin memalik-i Osmaniyye'de hiçbir ecnebi anonim şirketi şube veya acentası icra-i muamele edemeyecektir.

Altıncı madde: İşbu nizamname mucibince icra-i muameleye ruhsat alacak anonim şirketlerin şube veya acentaları birer vekil tayin ile muamelat-ı adliyye ve saire için memalik-i Osmaniyye'de mahsusan ikametgâh nizamı iraesine mecburdurlar.

Yedinci madde: Memalik-i Osmaniyye'de öteden beri hükümetçe tanınmış olan anonim şirketlerin şube veya acentaları işbu nizamnamede muayyen olan müddet zarfında istidaname takdimiyle ruhsat-ı resmiyye istihsalinden mahfuzdurlar. Fakat Ticaret Nezareti'nde tutulacak deftere bunların ve tayin edecekleri vekillerin evsaf ve esamisi ile ikametgâh-ı nizamileri kaydolunacaktır.

Sekizinci madde: Ticaret Nezareti kavanin-i devlete ve menafi ve adab-ı umumiyyeye muhalif görerek ruhsat-ı matlubeyi ita etmeyecek olduğu halde keyfiyeti istidanın takdim olunduğu günden itibaren üç ay zarfında şirkete tebliğ edecektir.

Dokuzuncu madde: Bir anonim ecnebi şirketinin şube veya acentası şirketin nizamat-ı esasiyyesinde muharrer muamelattan başka muamelat icra edecek olduğu veyahut nizamat-ı esasiyyesince tadilat icra edilecek bulunduğu surette nihayet üç mah zarfında Ticaret Nezareti'ne tebliğ etmeye mecburdur. İşbu tadilatta kavanin-i devlete ve menafi ve adab-ı umumiyyeye mugayir ahkam var ise nezaret i müşarun ileyha buna nihayet üç ay zarfında ruhsat İtasını dırığ edebilir.

Onuncu madde: Ticaret Nezareti'nden ruhsat almaksızın anonim şirketleri tarafından memalik-i Osmaniyye'de şubesi tesis veyahut acentalar tayin olunur ise bunlar derhal İcra-i muamelattan men ettirilir

On birinci madde: Aleyhinde suret-i katiyyede sadır olmuş ve lâ yütegayyir haline girmişş olan bir ilam hükmünün İcrasından istinkaf eden şirkete ita olunmuş olan ruhsat geri alınmakla beraber ilam ahkamı dahi usulü dairesinde icra kılınır.

On ikinci madde: Her ecnebi anonim şirketin şube veya acentası işbu nizamnamenin neşir ve ilanından sonra üç ay zarfında ikinci madde mucibince lazım gelen ruhsat istidanamesini takdim etmeyecek olur ise Ticaret Nezareti'nin kararı üzerine icra-i muamelattan men ile idarehanesi kapattırılacaktır.

On üçüncü madde: İşbu nizamname mucibince icra-i muameleye mezun edilen anonim şirketler şube veya acentalarının muamelat-ı vakıalarının nizamnameleri dahilinde olup olmadığının teftişi Ticaret Nezareti'ne aittir.

On dördüncü madde: Ticaret Nezareti işbu nizamnamenin icrasına memurdur.

H.22 Rebiülevvel 1305/I887 ve R.25 Teşrinisani I303(M.08 Aralık 1887)

8. KAYNAKLAR

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kaynakları

DABOA., A.AMD., 12/ 17, H.29.12.1265/M.15 Kasım 1849.

DABOA., A.DVN., 84/ 2, H.25.03.1269/M.6 Ocak 1853; 119/613, H.04.1273/M.11 Aralık 1856.

DABOA., A.DVN.MKL., 77/24, H.29.12.1285/M.12 Nisan 1869; 22/27, H.03.01.1300/ 14 Kasım 1882; 28/3, H.20.01.1304/M.19 Ekim 1886; 30/36, H.05.03.1307/M.25 Şubat 1890; 88/26, H.29.12.1309/M.25 Temmuz 1892; 17/61, H.29.12.1310/M.14 Temmuz 1893; 34/17, H.05.01.1311/M.19 Temmuz 1893; 40/22, H.20.11.1316/M.01 Nisan 1899; 58/6, H.10.07.1332/M.04 Haziran 1914; 63/7, H.23.10.1335/M.12Ağustos 1917.

DABOA., A. DVNSMHM.D., 7/230, H.13.03.975/M.13 Eylül 1597; 82/84, H.19.10.1026/M.10 Ekim 1617.

DABOA., AE.SABH.I, 2/113, H. 10.07.1203/M.6 Nisan 1789.

DABOA., AE. SMMD. IV, 48/557, tarihsiz.

DABOA., A.AMD., 6/37, H.29.12.1264/M.26 Kasım 1848; 31/41, H.15.10.1267/M.13 Ağustos 1851; 72/98, H.1273/M.1856.

DABOA., A.MKT., 148/ 44, H.16.10.1264/15 Eylül 1848; 192/62, H.27.05.1265/M.20 Nisan 1849.

DABOA., A.MKT. MHM., 105/41, H.15.05.1273/M. 11 Ocak 1857; 64/16, H.02.04.1271/M.20 Kasım 1857; 194/5, H.18.02.1277/M.5 Eylül 1860; 285/66, 18.06.1280/M.30 Kasım 1863; 762/64, H. 05.04. 1283/17 Ağustos 1866; 394/28, H.24.07.1284/M.21 Kasım 1867; 431/13, H.13.09.1285/M.18 Aralık 1868; 480/14, H. 12.03.1293/M.7 Nisan 1876; 34/44, H.05.07.1296/M.25 Haziran 1879; 205/87, H.01.07.1277/M.13 Ocak 1861; 351/35, H.29.10.1282/M.17 Mart 1866; 430/37, H.07.09.1285/M.22 Aralık 1868; 445/47, H.14.11.1289/M.13 Ocak 1873; 449/61, H.10.01.1290/M.10 Mart 1873; 466/12, H. 16.08.1290/M.09 Ekim 1873; 452/49, H.19.02.1290/M.18 Nisan 1873; 461/91, H.23.06.1290/M.18 Ağustos 1873; 465/17, H. 03.08.1290/M.26 Eylül 1873; 466/12, H.16.08.1290/M.09 Ekim 1873; 466/43, H.21.08.1290/M.14 Ekim 1873; 500/35, H.11.07.1307/M.3 Mart 1890; 630/5, tarihsiz.; 628/41, R.19 Ağustos 1312/M.31 Ağustos 1896.

DABOA., A.MKT.MVL., 137/86, H.13.06.1278/M.16 Aralık 1861.

DABOA., A.MKT.NZD., 6/73, H.22.06.1266/M.05 Mayıs 1850; 19/39, H.20.01.1267/M.25 Kasım 1850; 44/116, H.29.12.1267/M.25 Kasım 1851; 48/79, H.04.04.1268/M.28 Ocak 1852; 273/99, H.03.06.1275/M.8 Ocak 1859; 294/52, H. 09.04.1276/M. 05 Kasım 1859; 44/116, H.29.12.1267/M.25 Ekim 1851; 186/67, H.14.10.1272/M.18 Haziran 1856; 294/52, H. 09.04.1276/M. 05 Kasım 1859; 335/ 38, H. 03.06.1277/M.15 Ocak 1861; 384/47, H.09.06.1278/M.12 Aralık 1861; 425/96, H.21.12.1278/M.19 Haziran 1862.

DABOA., A.MTZ.(04), 154/97,H.24.02.1325/M.8 Nisan 1907; 91/17, H.03.01.1321/M.01 Nisan 1903.

DABOA., BEA., 3994/299533, H.05.02.1330/M.25 Ocak 1912.

DABOA., BEO., 53/2334, H.01.07.1292/03 Ağustos 1875; 26/1910, H.02.12.1309/M.28 Haziran 1892; 95/7092, H.04.04.1310/M.26 Ekim 1892; 142/10629, H.03.07.1310/M.21 Ocak 1893; 168/12545, H.20.08.1310/M.09 Mart 1893; 248/18567, H.17.01.1311/M.31 Temmuz 1893; 368/27547, H.23.08.1311/M.01 Mart 1894; 668/50082, H.21.02.1313/M.13 Ağustos 1895; 942/70597, H. 25.11.1314/M.27 Nisan 1897; 768/57551, H.07.11.1313/M 20 Nisan 1896; 871/65299, H.17.06.1314/M.23 Kasım 1896; 942/70597, H. 25.11.1314/M.27 Nisan 1897; 978/73284, H.13.02.1315/M.14 Temmuz 1897; 1403/105177, H.14.07.1317/M.18 Kasım 1899; 1406/105436, H.19.07.1317/M.23 Kasım 1899; 1385/103824 H.1317/M.1899; 3011/225803, H.28.01.1325/M.13 Mart 1907; 3473/260446, H.24.12.1326/M.17 Ocak 1909; 53/3920, H.25.01.1310/M.19 Ağustos 1892; 59/4415, H.05.02.1310/M.29 Ağustos 1892; 535/40117, H.19.06.1312/M.18 Aralık 1894; 842/66432, H.14.04.1314/M. 12 Eylül 1896; 95/7092, H.04.04.1310/M.26 Ekim 1892; 168/12545, H.20.08.1310/M.09 Mart 1893; 271/20290, H.23.02 1311/M.05 Eylül 1893; 288/ 21559, H.24.03.1311/ 5 Ekim 1893; BEO., 574/43000, H.22.08.1312/M. 18 Şubat 1895; 578/43294, H.30.08.1312. M.25 Şubat 1895; 942/70597, H.25.11.1314/M.27 Nisan 1897; 1498/112322, H.01.02.1318/M.31 Mayıs 1900; 23/27, H.20.02.1318/M.19 Haziran 1900; 1618/121345, H.24.10.1318/M.14 Şubat 1901; 2145/160838, H.24.05.1321/M.18 Ağustos 1903; 2160/161920, H.11.06.1321/M.4 Eylül 1903; 2208/165531, H.08.08.1321/M.30 Ekim 1903; 2293/171920, H.28.12.1321/M.16 Mart 1904; 2896/ 217153, H.03.07.1324/M.23 Ağustos 1906; 3080/230955, H.07.05.1325/M.18 Haziran 1907; 3082/231145, H.11.05.1325/M.22 Haziran 1907; 3168/287584, H. 10.09.1325/M.17 Ekim 1907; 3274/245477, H.16.02.1326/M.20 Mart 1908; 3580/268436, H.02.06.1327/M.21 Haziran 1909; 3741/280568, H.20.04.1328/M.01 Mayıs 1910; 3786/283907, H.23.07.1328/M. 20 Temmuz 1910; 3806/285435, H.17.09.1328/M.22 Eylül 1910; 2831/287261, H.01.12.1328/M.04

Aralık 1910; 3918/293810, H.23.07.1329/M.20 Temmuz 1911; 3953/296474, H.03.11.1329/M.26 Ekim 1911; 3997/299703, H.10.02.1330/30 Ocak 1912; 4003/300210, H.28.02.1330.M.17 Şubat 1912; 4078/305795, H.16.09.1330/M.29 Ağustos 1912; 4076/305855, H.19.09.1330/M.01 Eylül 1912; 4184/313790, H.16.07.1331/M.21 Haziran 1913; 4286/321386, H. 22.06.1332/M.18 Mayıs 1914; 4296/322178, H.08.08.1332/2 Temmuz 1914; 4298/322313, H.17.08.1332/M.11 Temmuz 1914; 4374/328018, H.07.11.1333/M.16 Eylül 1915; 4461/334565, H.06.06.1335/M.30 Mart 1917; 4596/344695, H. 15.01.1338/M. 20.Ekim 1919; 467/345494, H.01.04.1338/M.24 Aralık 1919; 4620/346497, H.21.06.1338/M.12 Mart 1920; 4623/346706, H.03.07.1338/M.23 Mart 1920; 4656/349195, H.20.01.1339/M.04 Ekim 1920; 4696/352151, H.14.02.1340/M.17 Ekim 1921.

DABCA., 76/56,1,M.29.04.1874;230, 115/16, M.18.08.1891; 3786/283907, H.23.07.1328/M. 10 Temmuz 1910; 230, 22/7, 3, M.29.09.1910; 230, 48/73, 2, M.11.05.1911; 230, 73/73, 3, M.16.07.1911; 230, 85/5-9, M. 22.04.1912; 63/10, 3, M.19.06.1913; 230, 48/73, 6, M.16.12.1913; 64/11, 7, M.23.12.1913; 230, 54/4, 1, M.28.09.1920; 30-18-1-1, 6/38, 15, M.03.11.1922; 26/18,11, M.21.02.1923; 30-10, 171/187, M.21.03.1923; 30-18-1-1, 7/26, 20, M.05.08.1923; 30-18-1-1, 9/21, 16, M.03.04.1924; 30-18-1-1, 10/31,4, M.22.06.1924; 30-18-1-1, 10/41,17, M.27.08.1924; 30-18-1-1, 11/51,8, M.22.10.1924; 30-18-1-1, 11/51, 9, M.22.10.1924; 30-18-1-1, 11/52, Sıra:14, M.26.10.1924; 30-18-1-1, 11/52, 15, M.26.10.1924; 12/18, M.02.12.1924; 30-18-1-1, 12/76, 2, M.15.02.1925; 30-18-1-1, 13/14,9, M.12.03.1925; 30-18,1-1, 13/21, 5, M.29.03.1925; 14/45,19, M.22.07.1925; 30-18-1-1, 15/:61,5, M.20.09.1925; 230, 49/77, 1, M.08.10.1925; 30-18-1-1, 19/37-16, M.30.05.1926; 30-18-1-1, 20/50, 18, 04.Ağustos.1926; 30-18-1-1, 27/83, M.26.02.1928; 30-18-1-2, 5/50, 2,M.09.10.1929; 30-18-1-2, 5/50,3, M.9.10.1929; 30-18-1-2, 6/56,12, M.29.11.1929; 30-18-1-2, 7/62, M.25.12.1929; 30-18-1-2, 8/1, 6, M.01.01.1930; 30-18-1-2, 10/22,18, M.26.04.1930; 30-18-1-2, 17/9, M.07.02.1931; 30-18-1-2, 28/33-3, M.27.04.1932; 230, 36/48-2, M.05.06.1933; 30-18-1-2, 34/20, M.29.03.1933; 230, 40/56, 8, M.05.06.1933; 30-12-1-2, 50/84, 3, M.06.12.1934; 30.18-1-2, 51/4-1, M.15.01.1935; 30-18-1-2, 65/44, 8, M.27.05.1936; 30-18-1-2, 79/90,3, M.03.11.1937; 81/104, 2, M.23 Aralık 1937; 30-18-1-2, 83/51, M.10.06.1938; 30-18-1-2, 84/90, 13, M.26.10.1938; 30-10-0-0, 182/254-16, M.05.04.1940; 30-10, 182/254-17, M.17.06.1940; 30-181-2, 97/124, 13, 02.03.1942; 30-10-0-0, 182/254-23, M.03.03.1943; 30-18-1-2, 101/16/18, M.16.03.1943; 50/15, tarihsiz; 230-37, tarihsiz; 230/79, tarihsiz; 230, 98/40, tarihsiz.

DABOA., C.AS., 476/19849, H.05.09.1208/M.06 Nisan 1794; 128/5688, H.15.08.1210/M.24 Şubat 1796; 534/22329, H.27.09.1210/M.5 Nisan 1796; 659/27701, H.20.02.1211/M.7 Ağustos 1796; 760/32054, H.26.04.1215/M.16 Eylül 1800; 598/25197, H.29.09.1227/M.06 Ekim 1812; 144/6366, H.27.10.1236/M.30 Mayıs 1821; 284/11805, 03.12.1236/M.01 Eylül 1821; 239/10069, H.25.01.1247/M.06 Temmuz 1831; 174/7572, H.29.01.1247/M.10 Temmuz 1831; 249/10426, H.28.11.1252/M.06 Mart 1837; 150/6632, H.29.01.1255/M.14 Nisan 1839; 992/43359, H.13.07.1266/M.26 Nisan 1850; 284/11805, H.03.12.1236/M.01 Eylül 1821.

DABOA, CAT., 31/1425, H.03.06.1210/M.15 Aralık 1795.

DABOA., C.BLD., 13/646, H. 20.11.1210/M.27 Mayıs 1796; 1/23, H.07.06.1246/M.23 Kasım 1830; 73/3605, H. 29.12.1255/M.4 Mart 1840; 116/5758, H. 29.01.1267/M.04 Aralık 1850.

DABOA., C.DH., 2/51, H.27.11.1326/M.13 Aralık 1811; 51/83, 27.11.1326/13 Aralık 1911.

DABOA.,C.DRB., 28/1360, H.09.01.1318/M.17 Temmuz 1861; 41/2044, H.09.01.1278/M.17 Temmuz 1861.

DABOA., C.İKTS., 2/85, H.07.12.1218/M. 19 Mart 1804; 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804; 2/85, H.07.12.1218/M. 19 Mart 1804; 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804; 22/1061, H.03.05.1220/M.30 temmuz 1805; 32/1584, H.28.03. 1230/M.10 Mart 1815; 25/1216, H.29.08.1232/M. 14 Temmuz 1817; 9/428, H.18.03.1251/M.14 Temmuz 1835; H.25.06.1255/M.5 Eylül 1839; 35/1742, H.29.04.1261/M. 07 Mayıs 1845; 29/1411, H.13.10.1261/M. 15 Ekim 1845.

DABOA., CİT., 21/1023, 08.08. 1220/M.01 Kasım 1805.

DABOA., C.ML., 143/4, H.02.04.1237/M.27 Aralık 1821; 584/12, H. 03.07.1237/M.26 Mart 1822; 448/18110,H.15.10.1262/M.06 Ekim 1846.

DABOA., CSM., 57/2860, H.28.05.1247/M.4 Kasım 1831.

DABOA.,D.BŞM.d., 449, H.18.07.1097/M.10 Haziran 1686; 3782, H.05.01.1180/M.13 Haziran 1766; 7786, 02.08.1225/M.01Ekim 1810; 9247, H.21.10.1241/M.29 Mayıs 1826.

DABOA., D.D., 1188/14, H.11.10.1312/M.07.04.1895.

DABOA., D.DRB.İ., 14/4, H. 20.03.1262/M.18 Mart 1846; 14/25, H.07.05.1262/M.03 Mayıs 1846; 14/26, H. 18.05.1262/M.14 Mayıs 1846; 16/20, 13.10.1262/M.4 Ekim 1846; 19/8, H.17.05.1263/M.03 Mayıs 1847; 17/23, H.29.01.1263/M.17 Ocak 1847.

DABOA., DH.MKT., 85/31, H.20.07.1311/M.27 Ocak 1894.

DABOA., DH.EUM.3.Şb., 3/54, H.22.03.1333/M. 07 Şubat 1915; 2.Şb., 53/16, H.19.07.1336/M. 30 Nisan 1918; 3/22, H.29.01.1333/M.17 Aralık 1914

DABOA., DH.EUM.KADL., 16, 09.05.1329/M. 08 Mayıs 1911.

DABOA.,DH.EUM.THR.,1/19,H.08.08.1327/M. 25 Ağustos 1909; 16/13, H.26.11.1327/M.09 Aralık 1909.

DABOA., DH.EUM.VRK., 1/7,H.01.11.1327/M. 14 Kasım 1909.

DABOA., DH.HMŞ., 5/8, H.24.01.1337/M. 30 Ekim 1918; 6/11, H.16.05.1340/M. 15 Ocak 1922.

DABOA., DH.İD., 83/20, H.13.06.1329/M.11 Haziran 1911; 112/11, H.25.06.1329/M.23 Haziran 1911; 135/28, H.10.02.1330/M.30 Ocak 1912; 38/58, H.20.02.1331/M.29 Ocak 1913; 42/8, H.17.05.1331/M.20 Haziran 1913; 202/2, H.06.09.1331/M.09 Ağustos 1913; 107/65, H.24.12.1331/M.24 Kasım 1913; 35/21, H.10.03.1333/M.26 Ocak 1915.

DABOA., DH.İ.UM., 89/1, H.08.01.1334/M. 16 Ekim 1915; 98/1, H. 02.03.1334/M.8 Ocak 1916.

H.18.04.1334/M.23 Şubat 1916; 93/1, H.29.05.1334/M.03 Nisan 1916; 93/1, H.18.06.1334/M.22 Nisan 1916; 93/1, H.18.06.1334/M.22 Nisan 1916; 3/1, H.24.11.1340/M. 19 Temmuz 1922.

DABOA. DH.KMS., 31/27, H.R.9 Mart 1331, M.22 Mart 1915; 31/27, H.08.05.1333, 24 Mart 1915.

DABOA., DHL., 1067/83713, H.2 .05. 1305/M.16 Ocak 1888.

DABOA.,DH.MB.HPS., 22/9, H.18.11.1333/M.27 Eylül 1915; 76/14, H.23.02.1335/M.19 Aralık 1916; 117/37, H.16.08.1335/M.7 Haziran 1917; 79/31, H.09.04.1337/M.12 Ocak 1919; 125/18, H.25.09.1337/M.24 Haziran 1919; 129/38, H.09.12.1338/M.24 Ağustos 1920.

DABOA., DH. MKT., 1339/67, H.16.11.1299/29 Eylül 1882; 1575/94, H.14.04.1306/M.18 Aralık 1888; 1386/74, H.24.03.1304/M.21 Aralık 1886; 1602/35, H.05.07.1306/M.7 Mart 1889; 1648/101, H.20.12.1306/M.17 Ağustos 1889; 1687/24, H.12.05.1307/04 Ocak 1890; 1915/105, 26.06.1309/M.27 Ocak 1892; 1909/112, H.11.06.1309/M.10 Şubat 1892; 1992/73, H.15.07.1309/M.14 Şubat 1892; 1930/12, H.08.08.1309/M.08 Mart 1892;; 2036/105, H.09.06.1310/M.29 Aralık 1892; 2047/131,13 ,07.1310/31.Ocak 1893; 47/19, H. 09.02.1311/ M.22 Ağustos 1893; 172/44, H.06.08.1311/M.12 Şubat 1894; 214/61, H.04.09.1311/M. 11 Mart 1894; 242/72, H. 24.11.1311/M.29 Mayıs 1894; 254/18, H.28.12.1311/M.2 Temmuz 1894; DH.MKT., 348/12, H.28.08.1312/M.24 Şubat 1895; 391/12, H.06.01.1313/M.29.08.1895; 429/72, H.27.03.1313/M.17 Eylül 1895; 2429/80, H.26.07.1318/M.19 Kasım 1900; 30-18-1-1, 20/50, 18, 04.Ağustos.1926;2467/94, R.8 Mart

1317/M.22 Mart 1901; 2550/74 H.19. 07.1319/M.01 Kasım 1901; 488/51,H.17.01.1320/M.26 Nisan 1902; 510/6,H.14.02.1320/M.23 Mayıs 1902; 561/26,H.12.05.1320/M.17 Ağustos 1902; 572/40, H.01.06.1320/M.5 Eylül 1902; 724/3, H.23.02.1321/M.21 Mayıs 1903; 710/45,H.21.02.1321/M.19 Mayıs 1903; 716/37, H.03.03.1321/M.30 Mayıs 1903; 780/20, H.29.07.1321/M.21 Ekim 1903; 801/26, H.24.09.1321/M.14 Aralık 1903; 818/57,H.20.11.1321/M.7 Şubat 1904 869/25, H.27.04.1322/M.11 Temmuz 1904; 561/22, H.12.05.1326/M.12 Haziran 1908; DH.MKT., 3699/42, H.09.12.1326/M.02 Ocak 1909; 2703/93, H.18.12.1826/M.11 Ocak 1909; 2796/19, H.20.03.1327/M.11 Nisan 1909.

DABOA., DH.MUİ., 13/7, H.05.09.1327/M.20 Eylül 1909; 27/19, H.03.12.1327/M.16 Aralık 1909.

DABOA., DH. ŞFR., 60/65, H. 14.05.1338/M.4 Şubat 1920.

DABOA., DH.TMIK.M., 67/64, H. 16.11.1316/M.28 Mart 1899; 82/35, H.3.11.1317/M.25 Mart 1900.

DABOA., DH. UMVM., 97/66, H.03.07.1330/M.18 Haziran 1912; 78/1 H.1331/M. 1913; 78, Gömlek:4,H.18.01.1336/03 Kasım 1917; 100/19, H.23.09.1336/H.02 Temmuz 1918; 99/36, 101/37, H.01.11.1339/M.07 Temmuz 1921; H.22.10.1339/M. 28 Temmuz 1921; 104/49, H.14.01.1340/M.17 Eylül 1921; 101/41, H.04.03.1340/M.5 Kasım 1921; 99/24, H.16.06.1340/M.14 Şubat 1922; 101/61, H.12.03.1341/M.02 Kasım 1922.

DABOA., DVNSMHM.d., 16/656, H.18.07.979/M.06 Aralık 1571.

DABOA.,HAT., 184/8530, H.29.12.1204/M.09 Eylül 1790; 262/15142, .29.12.1218/M.10 Nisan 1804; 666/32424, H.29.12.1224 /M.04 Şubat 1810; 596/29290, H.29.12.1240/M.14 Ağustos 1825; 580/28498, H.29.12.1248/M.19 Mayıs 1833; 1622/71, H.11.08.1255/M.20 Ekim 1839.

DABOA., HH.İ., 1/45, H.05.12.1266/M.12 Ekim 1850; 109/58, H.13.05.1315/M.10 Ekim 1897; 129/42, H.14.03.1318/M.12 Temmuz 1900; 228/79, H.05.12.1318/M.26 Mart 1901; 159/57, H.19.03.1321/M.15 Haziran 1903; 169/4, H.02.11.1322/M.19 Mart 1904; 201/71, H. 15.01.1328/M.27 Ocak 1910; 204/ 84, H.11.11.1328/M.14 Kasım 1910.

DABOA., HH.D., 65, H.21.11.1264/ M.19 Ekim 1848; 20933, H.27.08.1268/M.16 Haziran 1852; 18207, H.21.12.1277/M.30 Haziran 1861; 17869, 22.05.1283/M.02 Ekim 1866; 15465, H. 04.11.1286/M. 05 Şubat 1870; 12437, H.12.11.1292/M.10 Aralık 1875; 18059, H.14.02.1293/1 Mart 1876.

DABOA., HH.THR., 203/54,H.30.12.1338/M.14 Eylül 1920.

DABOA., HH.İ., 38/6, H.19.01.1280/M.6 Temmuz 1863.

DABOA., HR.HMŞ.İSO., 136/39, G.22.12.1336/M.28 Eylül 1918; 1/7, R.21.06.1338/M. 12 Mart 1920.

DABOA., HR.HNŞ.İŞO., 2/8, H. 15.03.1338/M.07 Ocak 1920; 2/10, H.13.07.1335/M.04 Nisan 1920.

DABOA., HRT.h., 2163/3, tarihsiz; 2130, tarihsiz.

DABOA., HR.İD., 84/45, M.13.06.1918; 2090/11, M.29.02.1896; 2090/51, M.09.02.1904; 1169/4, M.14.10.1910; 1169/7, M.17.02.1914; 2018/67,68, M.12.12.1901; HR.İD., 78/41, M.08.02.1918.

DABOA.,HR.İM., 73/66, 19 Mayıs 1923.

DABOA., HR.MKT., 28/53, H.02.05.1275/M. 8 Aralık 1858; 47/53, H.14.10.1268/M.01 Ağustos 1852; 320/47, H.07.06.1276/M.1 Ocak 1860; 346/28, H.04.02.1277/M.22 Ağustos 1860; 381/24, H.03.12.1277/M.12 Haziran 1861; 77/24, H.29.12.1285/M.12 Nisan 1869; 709/57, H.01.01.1288/M.23 Mart 1871; 849/33, H.08.08.1291/M.20 Eylül 1874.

DABOA., HR.SFR.3, 3/17, M.14.12.1842; 391/8, M.06.02.1892; 389/23, M.15.02.1892; 339/33, M.09.04.1892; 339/49, M. 09.07.1892; 339/56, M.11.08.1892; 721/2, M.19.10.1892; 392/69, M.25.11.1892; M.11.01.1893; 402/42, M.18.01.1893; 402/58, M.28.01.1893; 403/32, M.15.02.1893; 405/83, M.10.08.1893; 404/54, M.13.05.1893.391/21, M.07.03.1892; 406/30, M.26.09.1893; SFR.04, 830/75, M.31 Aralık 1908; 654/93, H. 09.01.1330/M.30.12.1911; 671/21, M.22.04.1912; 444/19, tarihsiz; 400/6, tarihsiz; 31, tarihsiz.

DABOA., HR.SYS., 430/8, M.21.04.1903.

DABOA., HR.TH., 15/2, M.06.04.1874; 16/41, M.31.07.1874; 108/69, M.23.04.1891; 182/2, M.16.09.1896; HR.TH., 163/44, M. 02.10.1895; 261/112, tarihsiz.

DABOA.,HR.TO., 454/13, M.29 Kasım 1871; 516/76, H.28.07.1293/M.19 Ağustos 1876; 522/32, M. 22.09.1879; 478/24, H.05. 05.1307/M. 28.12.1889; 473/53, tarihsiz.

DABOA., HR.UHM., 214/15, H.11 Mayıs 1279 /M.23.05.1863; 216/19, M.01.06.1878; 261/74, M.24.09.1888; 338/40, M.18.04.1901; 110/29, tarihsiz; 192/29, M.12.11.1916.

DABOA., İ.BH., 6/14, H.26.07.1322/M.13 Mayıs 1874; 3/52, H.21.07.1318/M.14 Kasım 1900; 1/9, H.15.05.1310/M.05 Aralık 1892.

DABOA., İ.D.DH., 1264/99380, H.11.07.1309/M.10 Şubat 1892; 334/21909, tarihsiz.

DABOA., İ.DFE., 1/15, H.10.07.1310/M.28 Ocak 1893.

DABOA., İ.DH., 24/1151, H.09.08.1256/M.27. Eylül 1840; 25/1216, H.21.09.1256/ 16 Kasım 1840; 37/1727, H.04.02.1257/ M.28 Mart 1841; 59/2911, H.01.04.1258/M.12 Mayıs 1842; 59/2927, H.05.04.1258/M.16 Mayıs 1842; 147/7627, H.26.5.1263/12 Mayıs 1847;

252/ 15510, H.16.07.1268/M.6 Mayıs 1852; 334/21909, H.08.04.1272/M.18 Aralık 1855; 443/29283, H.14.02.1276/M.12 Eylül 1859; 513/34913, H.16.04. 1280/M.30 Eylül 1863; 517/35194, H.25.05.1280/M.7 Kasım 1863; 687/ 47945, H.09.06.1291/M.24 Temmuz 1874; 715/5004,H.29.12.1292/M.26 Ocak 1876; 792/64338, H.13.10.1296/M.30 Eylül 1879; 842/67659, H.11.01.1299/M.03 Aralık 1881; 1153/90108, H.25.01.1307/M.21 Eylül 1889; 1180/92288, H.14.10.1307/M.3 Haziran 1890; 1209/94629, H.24.05.1308/M.5 Ocak 1891;

DABOA., İ.DUİT., 25/4, H.06.02.1335/M.2 Aralık 1916; 25/3, H.28.09.1335/M.18 Temmuz 1917; 25/12, H.13.04.1336/M.26 Ocak 1918; 25/15, H.22.04.1336/M.4 Şubat 1918; 54/44, H.11.06.1336/M.24 Mart 1918; 27/9, H.28.02.1337/M.03 Aralık 1918; 25/10, H.26.07.1337/M.27 Nisan 1919; 24/2, H.15.01.1338/M.10 Ekim 1919; 24/10, H.15.02.1339/M.29 Ekim 1920; 29/10, H.05.08.1338/M.24 Nisan 1920; 29/15, H.24.10.1338/M.11 Temmuz 1920.

DABOA., İ.EV., 33/6, H.25.09.1320/M.26 Aralık 1902.

DABOA., İ.HR., 5/207, H.16.03.1256/M.18 Mayıs 1840; 188/10475, H.28.03.1278/M.03 Ekim 1861; 421/15, H.16.02.1328/M.27 Şubat 1910.

DABOA., İ.HUS., 8/14,H.06.07.1310/M.24 Ocak 1893; 11/71, H.22.10.1310/M.09 Mayıs 1893; 12/53, H.21.11.1310/M.06 Haziran 1893; 15/65, H.13.02.1311/M.26 Ağustos 1893; 109/89, H. 21.06.1321/M.14 Eylül 1903; 21/26, H.08.08.1311/M.14 Şubat 1894; 22/79, H.01.09.1311/M.08 Mart 1894; 50/126, H.18.05.1314/M.25 Ekim 1896; 100/14, H.12.07.1320/M.15 Ekim 1902; 139/46, H.16.01.1324/M.12 Mart 1906; 161/79, H.27.11.1325/M.01 Ocak 1908; 67/29, tarihsiz.

DABOA., İ.ML., 1/59, H. 26.02.1310/M.19 Eylül 1892; 7/24, H.27.01.1311/M.10 Ağustos 1893; 90/80, H.07.06.1319/M.21 Eylül 1901; 90/49, H.18.11.1329/10 Kasım 1910; 91/7, H. 03.02.1330/M.23 Ocak 1912; 91/7, tarihsiz.

DABOA., İ.MMS., 24/611, H.06.03.1259/M.4 Temmuz 1843; 41/1692, H.11.03.1288/M.31 Mayıs 1871; 43/1793, H.19.05.1289/M.25 Temmuz 1872; 44/1336, H.08.09.1289/M.09 Kasım 1872; 54/2396, H.16.02.1293/M.13 Mart 1876; 56/2522, H.29.01.1294/M.13 Şubat 1877; 102/4298, H.23.02.1306/M.29 Ekim 1888; 121/5194, H.28.10.1308/M.6 Haziran 1891; 147/1, H.02.02.1310/M.26 Ağustos 1892; 144/41, H.07.12.1329/M.29 Kasım 1911; 69/3225, H.07.07.1298/M. 05 Haziran 1881; 157/7, H. 20.01.1331/M.17 Şubat 1913; 170/28, H.19.10.1331/M.21 Eylül 1913; 198/ 20, H.12.09.1333/M.25 Temmuz 1915.

DABOA., İ.MSM., 24/611, H.06.03.1259/M.04 Temmuz 1843; 24/612, H.16.07.1261/M.21 Temmuz 1845.

DABOA., İ.MT., 7/4, H.15.03.1327/M.06 Nisan 1909; 7/7, H.30.04.1327/M.20 Mayıs 1909; 9/2, H.28.09.1332/M.20 Ağustos 1914.

DABOA.,İ.MTZ(05)., 31/16, H.29.01.1320/M.8 Mayıs 1902.

DABOA., İ.MTZ.(04), 15/957, H. 05.07.1309/M.4 Şubat 1892.

DABOA., İ.MVL., 27/455, H.29.07.1257/M.16 Eylül 1841; 15/233, H. 24.11.1256 / M.17 Ocak 1841; 206/6593, H.05.06.1267/M. 7 Nisan 1851; 216/7177, H. 25.09.1267/M.25 Temmuz 1851; 490/22180, H.24.02.1280/M.10 Ağustos 1863; 492/22280, H.06.04.1280/M.20 Eylül 1863; 521/23413, H.14.06.1281/M.18 Kasım 1864; 534/23960, H.07.02.1282/M. 02 Temmuz 1865.

DABOA., İ.OM., 6/28, H.12.07.1317/M.16 Kasım 1899.

DABOA., İ.PT., 6/2, H.03.01.1314/M.14 Haziran 1896.

DABOA., İr. Dah., 14734, M.18.08.1868.

DABOA., İRSM., 2/14, H. 26.03.1311/M.07 Ekim 1893; 2/36, H.13.08.1311, M. 19 Şubat 1894; 2/59, H.07.12.1311/M. 11 Haziran 1894; 5/14, H.09.08.1313/M. 25 Ocak 1896; 6/52, H.17.07.1314/M. 22 Aralık 1896; 8/6, H.17.10.1315/M.11 Mart 1898

DABOA., İ.ŞD., 29/1382, H.09.09.1292/M. 09 Ekim 1875; 109/6529, H.21.01.1309/M.27 Ağustos 1891.

DABOA., İ.ŞE., 1/4, H.11.01.1310/M.5 Ağustos 1892;13/24, H. 23.04.1318/M.20 Ağustos 1900; 2398/94, H.08.05.1318/M.3 Eylül 1900.

DABOA., İ.TAL., 13/78, H.26.07.1310/M.13 Şubat 1893; 18/71, H.10.09.1310/M.28 Mart 1893; 24/16, H.22.12.1310/M.7 Temmuz 1893; 42/12, H.09.07.1311/M.16 Ocak 1894; 68/20, H.03.06.1312/M.02 Aralık 1894; 85/43, H.07.04.1313/M.27 Eylül 1895;127/81, H.17.08.1315/M.11 Ocak 1898; 131/54, H.14.09.1315/M.06 Şubat 1898; 134/55, H.29.11.1315/M.21 Mayıs 1898; 225/45, H.22.05.1318/M.17 Eylül 1900; 243/ 27, H.08.11.1318/M.27 Şubat 1901; 272/92, H.18.11.1319/M.26 Şubat 1902; 347/21, H.02.08.1322/M.12 Ekim 1904.

DABOA., İ.TNF., 1/8, H.26.02.1310/M.19 Eylül 1892; 2/43, H.04.03.1311/M.15 Eylül 1893; 7/44, H.07.05.1316/M.23 Eylül 1898; 11/12, H.14.02.1320/M.23 Mayıs 1902; 22/1, H.12.05.1328/22 Mayıs 1910; 22/10, H.12.07.1328/M.20 Temmuz 1910; 22/15, H.19.08.1328/26 Ağustos 1910; 22/21, H.12.10.1331/M.14 Eylül 1913.

DABOA., İ.TPH., 2/23, H.18.11.1311/M.23 Mayıs 1894; 4/21, H.08.07.1313/M.25 Aralık 1895; 7/61, H.23.12.1316/M.4 Mayıs 1899; 10/1, H.24.01.1319/M.13 Mayıs 1901; 16/17,

H.20.04.1325/M.02 Haziran 1907; 16/26, H.29.05.1325/M.10 Temmuz 1907; 16/35, H.19.06.1325/M.30 Temmuz 1907.

DABOA., İ.TZT., 1/32, H. 19.04.1332/M.17 Mart 1914; 1/49, H.22.04.1334/M.27 Şubat 1916.

DABOA., MAD.d., 2196, H.15.11.1242/M.10 Haziran 1827; 2544, H.29.12.1242/M.24 Temmuz 1827; 8961, s.328,335, H.14.05.1253/M.16 Ağustos1837; 13625, H.25.12.1282/M.11 Mayıs 1866.

DABOA., MB.İ., 16/132, H.23.06.1278/M.26 Aralık 1861; 22/104, H.11.09.1285/M.12 Aralık 1868; 23/42, H.21.11.1286/M.22 Şubat 1870; 43/17, H.09.01.1295/M.13 Ocak 1878; 72/20, H.20.03.1298/M.20 Şubat 1881; 87/99, H.12.01.1299./M. 04 Aralık 1881; 148/23, H.10.11.1328/M.13 Kasım 1910.

DABOA., Meclis-i Tanzimat Defteri, No:2, S.201-216.

DABOA., M.EEM., 400/43, H. 14.12.1317/M.15 Nisan 1900; 1236/22, H.19.04.1333/M. 6 Mart 1915.

DABOA., MF.İBT., 2/139, tarihsiz; DABOA., MF. İBT., 266/64, tarihsiz.

DABOA., MF.MKT. 24/12, H.03.12.1291/M.11 Ocak 1875; 73/9,H.12.01.1299/M.04 Aralık 1881; 8/27, H.14.11.1289/M.8 Mart 1868; 181/9, H.03.03.1311/M.14 Eylül 1893; 183/146, H.28.03.1311/M.09 Ekim 1893; 194/15, H.16.07.1311/M.23 Ocak 1894; 305/57, H.03.09.1313/M.17 Şubat 1896; 101/8, H. 01.06.1318/M.26 Eylül 1900; 983/46, H.26.01.1325/M.11 Mart 1907; 561/22, H.12.05.1326/M.12 Haziran 1908; 1075/7, H.05.08.1326/M.02 Eylül 1908; 1170/50, H.29.04.1329/M.29 Nisan 1911; 1209/38, H.16.07.1333/M.30 Mayıs 1915; 1212/53, H.27.11.1333/M.06 Ekim 1915.

DABOA., MKT., MHM., 626/1, H.12.03.1312/M.13 Eylül 1894.

DABOA., ML.EEM., 174/93, H.02.06.1309/M.03 Ocak 1892; 177/18, H.13.07.1309/M.12 Şubat 1892; 177/69, H.23.07.1309/M.22 Şubat 1892; 187/61, H.06.02.1310/M.30 Ağustos 1892; 188/60, H. 27.02.1310/27 Eylül 1892; 189/33, H. 04.03.1310/M.26 Eylül 1892; 200/54, H. 29.10.1310/M.16 Mayıs 1893; 210/29, H.06.04.1311/M.17 Ekim 1893; 256/12, H.17.03.1313/M.07 Eylül 1895; 292/26, H.05.07.1314/M.10 Aralık 1896; 307/23, H.30.11.1314/M.2 Mayıs 1897; 751/17, H. 02.04.1325/M.15 Mayıs 1907; 639/92, R.30.10.1323/M.12 Ocak 1908; 1003/13, H.29.04.1329/M.29 Nisan 1911; 1106/4, H.28.06.1330/M.14 Haziran 1912; 1200/3, H.26.04.1332/M.24 Mart 1914; 661/49, H.25.01.1324/M.3 Aralık 1915; 1312/27, H.21.08.1335/M.12 Haziran 1917.

DABOA., ML.MSF.d, 4820, H.23.04.1260/12 Mayıs 1844.

DABOA., MV., 11/37, H. 04. 11.1303/M.4 Ağustos 1886; 59/11, H.15.03.1308/M.29 Ekim 1890; 60/24, H.27.04.1308/M.10 Aralık 1890; 66/4, H.06.12.1308/M.13 Temmuz 1891; 66/95, H.14.01.1309/M 10 Aralık 1891; 76/4, H.05.02.1311/M.28 Ağustos 1893; 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık 1893; 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık 1893; 81/36, H.04.03.1312/M.5 Eylül 1894; 90/68, H.16.06.1314/M.22 Kasım 1896; 109/108, H.01.06.1322/M.13 Ağustos 1904; 110/18, H.11.07.1322/M.11 Eylül 1904; 117/60, H.18.10.1325/M.24 Kasım 1907; 118/61, H.20.02.1326/24 Mart 1908; 131/31, H.27.08.1327/M.13 Eylül 1909; 133/30, H.16.10.1327/M.31 Ekim 1909; 155/75, H.25.08.1329/M. 21 Ağustos 1911; 226/8, H.02.12.1329/M.24 Kasım 1911; 226/56, H.30.01.1330/M.20 Ocak 1912; 169/72, H.25.10.1330/M.7 Ekim 1912; 231/106, H.01.06.1331/M.08 Mayıs 1913; 235/145, H.08.08.1332/M.02 Temmuz 1914; 197/20, H.24.04.1333 /M.11 Mart 1915; 211/90, H.15.05.1336/M.26 Şubat 1918; 216/97, H.30.11.1337/M.27 Ağustos 1919; 217/66, H.24.01.1338/M. 19 Ekim 1919; 217/195, H.28.03.1338/M.21 Aralık 1919; 220/174, H.04.02.1339/M. 18 Ekim 1920; 222/95, H.13.02.1340/M.16 Ekim 1921.

DABOA., MVL., 188/106, H.24.02.1274/M.14 Ekim 1857.

DABCA., NV.,230, 70/13, 3, M.13.04.1873; 230, 70/13, M.09.12.1873.

DABOA., PLK.p., 525, tarihsiz; 61, tarihsiz; 309, tarihsiz; 393, tarihsiz; 389, tarihsiz; 2564, tarihsiz; 2846, tarihsiz; 3778, tarihsiz; 4538, tarihsiz; 6387, tarihsiz; 6657, tarihsiz; 2200, tarihsiz.

DABOA., ŞD., 2872/6, H.16.03.1290/M.14 Mayıs 1873; 41/2145, H.29.10.1295/M.26 Ekim 1878; 503/9, H. 23.02.1297/M.5 Şubat 1880; 3211/17, H.05.12.1298/M.29 Ekim 1881; 504/25, H.06.12.1299/M.19 Ekim 1882; 303/51, H.10.04.1302/M.27 Ocak 1885; 505/ 22, H.23.04.1302/9 Şubat 1885; 505/ 22, H.23.04.1302/9 Şubat 1885; 2916/10, H.27.02.1303/05 Aralık 1885; 1182/10, H.24.02.1305/M.11 Kasım 1887; 6/61, H.04.11.1309/M.31 Mayıs 1892; 1198/16, H. 14.10.1310/M. 1 Mayıs 1893; H.13.10.1300/M. 17 Ağustos 1883; 1188/5, H.16.11.1305/M.25 Temmuz 1888; 1199/38, H.23.05.1311/M.2 Aralık 1893; 1206/ 17, H.01.12.1313/M.14 Mayıs 1896; 1217/10, H.19.05.1317/M.25 Eylül 1899; 2997/10, H.13.10.1317/M. 14 Şubat 1900; 382/55, H.05.11.1317/M.07 Mart 1900; 1221/1, H.21.08.1321/M.12 Kasım 1903; 3029/70, H. 30 Recep 1322/M.10 Ekim 1904; 86/28, H.21.07.1327/M.08 Ağustos 1909; 536/49, H.25.06.1324/M.16 Ağustos 1909; 1226/32, H.04.01.1328/M.16 Ocak 1910; 1230/39, R.29.04.1326/M.12 Mayıs 1910; 39/29, R.29.04.1326/M.12 Mayıs 1910; 3078/ 16, H.26.03.1329/M.27 Mayıs 1911; 1235/11, H.13.11.1329/M.05 Kasım 1911; 1235/26,

H.23.01.1330/M.13 Ocak 1912; 1240/21, H.19.09.1330/M.01 Eylül 1912; 471/15, H.02.03.1338/M.25 Kasım1919; 54/31, H.17.05.1339/M. 27 Ocak 1921; 761/24,tarihsiz.

DABOA., TS.MA.e, 1744, H.29.12.981/M.21 Nisan 1574; 46/17, H.01.061118/M.10 Eylül 1706; 714/24, H.17.08.1255/M.26 Ekim 1839; 1197/45, H.08.04.1285/M.29 Temmuz 1868; 36/1,2, 14, H.12.01.1300/M. 23 Kasım 1882.

DABOA., Y.A.HUS., 162/74, H.28.10.1296/M.15 Ekim 1879; 164/136, H.16.07.1297/M.24 Haziran 1880; 298/97, H.29.11.1311/M.3 Haziran 1894; 437/53, H. 10.08.1320/M.12 Kasım 1902.

DABOA., Y.A.RES., 60/33, H.24.02.1310/M.17 Eylül 1892; 83/99, H.19.06.1314/M.25 Kasım 1896; 83/18, H.1310/M.1892; 78/22, H.16.09.1313/M.1 Mart 1896; 92/3, H.03.11.1315/M.26 Mart 1898; 108/3, H.08.04.1318/M.05 Ağustos 1900; 109/9, H.07.06.1318/2 Ekim 1900; 156/65, H.16.04.1326/M.18 Mayıs 1908.

DABOA., Y.EE., 94/21, H.21.03.1267/M.24 Ocak 1851; 24/75, H.26.03.1291/M.13 Mayıs 1884.

DABOA., Y.EE.KP., 38/3720, H.29.12.1341/M.12 Ağustos 1923.

DABOA., Y.MTV., 37/61, H.03.06.1306/M.4 Şubat 1889; 72/51, H23.05.1310/M.13 Aralık 1892; 72/51, H23.05.1310/M.13 Aralık 1892; 74/114, H.25.07.1310/M.12 Şubat 1893; 100/19, H.13.01.1311/M.27 Temmuz 1893; 80/220, H.29.01.1311/M.12 Ağustos 1893; 80/216, H.29.01.1311/12 Ağustos 1893; 92/102,H.25.09.1311/M.01.04.1894; 121/121, M.12 Mayıs 1895; 133/70, H.11.07.1313/M.28 Aralık 1895; 178/158, H.26.01.1316/M.16 Haziran 1898; 191/107, H.19.02.1317/M.29 Haziran 1899; Y.MTV, 213/5, M.21 .02. 1901; 214/145, H.17.01.1319/M. 06 Mayıs 1901; 221/158, H.29.06.1319/M.13 Ekim 1901; 92/102,H.25.09.1311/M.01.04.1894; 231/31, H.06.03.1320/M.13 Haziran 1902; 302/116, H.20.08.1325/M.28 Eylül 1907; 191/107, tarihsiz.

DABOA., YPRK. 2B, 15/56, M. 09.04.1895.

DABOA., Y.PRK. A., 14/43, H.28.01.1325/M.13 Mart 1907.

DABOA., Y.PRK.ASK., 1/60, H.1294/ M.1877; 15/37, H.17.01.1300/M.28 Kasım 1882; 25/32, H. 19.04.1302/M.05 Şubat 1885; 143/100, 25/32, H. 19.04.1302/M.5 Şubat 1885; 42/112, H.27.02.1305/M. 14 Kasım 1887; 52/40, H.07.04.1306/M.11 Aralık 1888; 98/30, H. 07.11. 1311/ M. 12 Mayıs 1894; 100/42, H.24.03.1312/M.25 Eylül 1894; 115/30, H.12.04.1312/M.13 Ekim 1894; 129/89, H.25.02.1315/M.26 Temmuz 1897; H.23.04.1316/M.10 Eylül 1898;177/ 34, H.02.08.1319/M.14 Kasım 1901; 181/181,

H.22.01.1320/M.1 Mayıs 1902; 202/104, H.08.06.1321/M.01 Eylül 1903; 235/60, H.17.11.1323/M.13 Ocak 1906; 241/105, H.27.08.1324/M.16 Ekim1906; 25/32, tarihsiz.

DABOA., Y.PRK.AZJ., 2/42, H.29.12.1295/M.24 Aralık 1878.

DABOA., Y.PRK.AZN., 22/12, H.08.04.1319/M.25 Temmuz 1901; 23/4, H.09.01.1320/M.18 Nisan 1902.

DABOA., Y.PRK.BŞK., 60/56, H.22.05.1317/M.28 Eylül 1899.

DABOA., Y.PRK.EŞA., 39/21, H.25.07.1319/M.7 Kasım 1901.

DABOA., Y.PRR.HH., 26/74, H.07.10.1300/M.11 Ağustos 1883; 13/11,H. 11.05.1301/M.9 Mart 1884.

DABOA., Y.PRK.M., 2/77, H.29.12.1305/M.06 Eylül 1888.

DABOA., Y.PRK.MF., 1/6, H.29.12.1295/M.24 Aralık 1878; 1/48, H.29.12.1303/M.28 Eylül 1886.

DABOA., Y.PRK.ML., 23/27, H.20.02.1318/M.19 Haziran 1900.

DABOA., Y.PRK.MYD., 1/87, R. 23.02.1296/M.07 Mart 1881; 3/47, H.11.04.13017M.09 Şubat 1884; 12/46, H.26.07.1310/M.13 Şubat 1893; 26/21, H.29.12.1322/M. 6 Mart 1905.

DABOA., Y.PRK.OMZ., 1/41, H. 29.12.1309/M.25 Temmuz 1892; 1/59, H.16.08.1311/M.22 Şubat 1894; 2/56, H.12.04.1318/M.9 Ağustos 1900; 1/16, H.29.02.1301/M.30 Aralık 1883; 2/22,H.29.02.1316/M.18 Temmuz 1898; 2/34, H.16.04.1317/M.24 Ağustos 1899; 3/52, H.20.12.1323/M.15 Şubat 1906; 2/56, H.12.04.1318/M.9 Ağustos 1900.

DABOA., Y.PRK.ŞH., 1/35, H.19.07.1297/M.27 Haziran 1880; 11/9, H.02.07.1317/M.6 Kasım 1899.

DABOA., Y.PRK.TNF., 7/75, H.26.10.1315/M.20 Mart 1898; 7/32, H.25.03.1320/M.02 Temmuz 1902.

DABOA., Y.PRK.TKM., 4/27, H.22.07.1298/M. 22 Haziran 1881.

DABOA., Y.PRK.TŞF., 5/7, H.08.03.1315/M.7 Ağustos 1897.

DABOA., ZB., 7/23, H.11.06.1290/06 Ağustos 1873; 78/6, H.05.07.1312/M.02 Ocak 1895; 14/103, H. R.28.10.1310/M.09 Ocak 1895; 361/2, H.01.01.1317/M.12 Mayıs 1899; 361/15, H.12.03.1317/M.21 Temmuz 1899; H.20.01.1318/M. 20 Mayıs 1900; 391/139, R.22.10.1323/M.20 Aralık 1905; 73/99,R.07.04.1322/M. 21 Haziran 1904; 55/59, R.19.06.1322/M. 31 Ağustos 1904; 391/91, H.27.09.1323/M. 25 Kasım 1905; 436/15,

H.29.01.1324/M.25 Mart 1906; H.03.06.1324/M.23 Ağustos 1906; H.04.12.1324/M.19 Ocak 1907; 65/11, R. 26.06.1323/M.08 Eylül 1907.

- AGOSTON, Gabor (2006), **Barut Top Tüfek/Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayii**, Çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ahmet Muhtar (2013), **Osmanlı Topçuları**, Haz. Ahmet Koç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2013
- AHUNBAY, Zeynep (2002), 20. Yüzyılın Mimari ve Endüstri Mirasının Korunması Sempozyumu, **Mimarlık**, 308, Aralık: 42-43.
- AKATAY, Saltuk H. (2003), **Terkos Su Pompa İstasyonu Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- AKBULUT M. R. ve SORGUÇ, C. **(**1994), "Gazhaneler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, 3, İstanbul: 377-378.
- AKDAĞ, Mustafa (1979), **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559**, C.2, 2. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- AKIN, Nur (2002), "20. Yüzyıl Endüstri Mirasının Korunmasına Bir Örnek: Bakırköy İspirtohane Binası", **Arredamento Mimarlık**, 5, İstanbul:110-116.
- Aktepe, Münir (1988), "Kâğıthane'ye Dair Bazı Bilgiler", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara, s.339.
- AKYILDIZ, Ali (1993), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- AKYILDIZ, Ali (2004), **Osmanlı Bürokrasisi ve Modenleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- AKYILDIZ, Ali (2019), **Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- AKYURTLAKLI, Sinan (1997) **Bomonti Bira Fabrikası Restorasyon Projesi**, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- AKYÜREK, Göksun (2012), **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tazimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- ALAGEYİK, Ö. (1967),"Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 16, İstanbul: 9-11.
- ALİOĞLU, Füsun ve ALPER, Berrin (1998), **"**Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası, Sanayi Yapısından Üniversiteye", **İstanbul**, 27, İstanbul:40-48.
- Altınay, Ahmet Refik (1987), **10 Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, Enderun Kitabevi, Ankara.
- Alper, Mehmet, **Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'ndan Kadir Has Üniversitesi'ne**, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Arslan, Rıfkı (1973), "Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı" **İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Simpozyumu 12-15.XI,1973**, Derleyen: Besalet Pamay, Kutulmuş Matbaası, İstanbul:94.
- ASLANOĞLU, İnci (1973), "Birinci Endüstri Devrimi'yle Makinenin Mimarlık-Sanat-Zanaat İlişkileri Üzerinde Etkileri", **Mimarlık**,115, İstanbul:20-24.
- Aslantepe, Cengiz (1993), **Eski Tahviller ve Hisse Senetleri**, Kalkınma Bankası Yayını, Ankara.
- AVCI, Selen (2019), **Neoliberalizm ve Kültür Endüstrisi Ekseninde Dönüşen Bir Endüstri Mirası: Bomonti Bira Fabrikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- AVCIOĞLU, Doğan (1990), **Türkiye'nin Düzeni**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Aydın, Mesut (1992), **Milli Mücadele Döneminde TBMM. Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri**, İstanbul.
- Aynural, Salih (2001), **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840)** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- BALCI, Ramazan- SIRMA, İbrahim (2012), **Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri**, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul.
- BAİSTEL C. Donald (1979), **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi"Duyun-u Umumiye,"** Çev: Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı, İstanbul:148
- BARAZ, Mehmet Rebii Hatemi (1995), **Beylerbeyi I**, İBB. Yayını, İstanbul.
- BARAZ, Mehmet Rebii Hatemi – Demircan, Zeynep (2004), **Çengelköy'de Tarih**, İstanbul.

- BARRET, Louise (1875), **Note sur I'amenagement des ports de commerce**, Lacroix, Paris.
- BATUR, Afife - BATUR, Selçuk (1970), "Sanayi, Sanayi Toplumu ve Sanayi Yapısının Evrimi Üzerine Bazı Düşünceler", **Mimarlık**, S.80, İstanbul:26-41.
- BATUR, Afife (1985), "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**,4, İstanbul:1038-1067.
- BATUR, Afife (1994), "Yıldız Sarayı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 520-527.
- BATUR, Afife (2003), **Kimliğinin İzinde, Yeniyi Aramak, M. Vedad Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar**, Haz. A. Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BAYRAM, Sadi (1984), "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", **Suut Kemal Yetkin'e Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara:101-107.
- BAYRAMOĞLU, Fuat (1999), "Camcılık," **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi**, Ed. K. Çeçen, İSKİ Yay., İstanbul:135-155.
- BEKTAŞ, Yakup (2006), "Morse'un En Şanlı Nişanı: Nişan-ı İftihar", **Dünden Yarına Haberleşmenin Serüveni**, YKY. Yayınları, İstanbul.
- BENEVOLO, Leonardo (1981). **Modern Mimarlığın Tarihi, Sanayi Devrimi**, C. 1, Çevre Yayınları, İstanbul.
- BERKES, Niyazi (2002), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Birinci, Ali (2011), Ser-kurena Osman Bey'in Hikâyesi ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal, Mütefferika, Ayrı Basım, İstanbul:9.
- BODUR, Selmin (1984), **Darphane-i Amire'de Çarkhane**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- BORATAV, Korkut (2011), **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, Ankara.
- BOSTAN, İdris (2011), "Tersane-i Amire", **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.40, İstanbul:513-516
- BOYACIOĞLU, Didem (2018), "Osmanlı Sanayileşme Girişimleri ve 19. Yüzyıl İstanbul Seyahatnamelerinde Sanayi Yapılarından İzler", **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları**, Yayına Hazırlayan: Gözde Çelik, 2. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul:61-75.
- BOZDEMİR, Mustafa (2011), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız**, İTO. Yayını, İstanbul.

- CAN, Cengiz (1994), "Darphane-i Âmire Binası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:553-555.
- CAN, Cengiz (1999), "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararüstü Bir Miras**, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul,130-136.
- CAN, Selman (2010), Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul.
- CAN, Selman (2002), **Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi**, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- CAN, Selman (2010), **Son Dönem Osmanlı Mimarlığı, Erzurum İl Kültür Müdürlüğü Yayınları**, İstanbul.
- CENGİZKAN, Ali, "Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali," **ODTÜ. MFD.,** S.20:1-2, Ankara 2000, ss.26-55.
- CERASİ, Maurice (1999), **Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, Çev: A. Ataöv, İstanbul.
- Cevdet Paşa (1973), **Cevdet Paşa Tarihi 2**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- CEZAR, Mustafa (1995), **Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayını, C.1, İstanbul.
- CEZAR Mustafa (2002), **Osmanlı Başkenti İstanbul**, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayını, İstanbul.
- CLARK, Edward (1992), Osmanlı Sanayi Devrimi, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, **Yeni Görüşler**, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul:37-52.
- ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", **Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, C.2, S.1, s.120.
- ÇEÇEN, Kazım (1992), **İstanbul'un Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları**, İSKİ Yay. İstanbul.
- ÇEÇEN, Kazım (1994), "Hamidiye Suyu Tesisleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:544-545.
- ÇELİK, Zeynep (1996), **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul**, Tarih Vakfı YurtYayınları, İstanbul.
- ÇETİN, Birol (2001), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi,1700-1900**, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları, , Ankara.

- ÇETİN, Birol (2002), "Osmanlı İmpatatorluğu'nda Askeri Teknolojilerin Takibi (1700-1900)" **Türkler Ansiklopedisi**, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara:812-821.
- DAMLIBAĞ, Fatih (2011), **Osmanlı Devleti'nde Porselen ve Çini Fabrikaları**, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- DAMLIBAĞ, Fatih (2012), "Osmanlı Devleti'nde Sanayi ve Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi", **İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Yıl: 62, S.2, İstanbul:197-222.
- DAVİDSON, Roderic H. (2003), "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", **OTAM**, S.14, Ankara: 347-386.
- DEANE, Phyllis (1994), **İlk Sanayi İnkılabı**, Çeviren: Tevfik Güran, TTK. Basımevi, Ankara.
- Dersaadet/İstanbul Ticaret Odası'nda Kayıtlı Olan Bankerler, Tüccarlar ve Komisyoncuların İsimleri (1926/2008) Çev. Zekeriya Kurşun, İTO. Yay. İstanbul.
- DİVAN, Asuman (1994), **Paşalimanı Un Fabrikası Restorasyon Projesi**, İ.T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- DOĞRUEL, Fatma- DOĞRUEL, A.Suut (2000), **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- DOĞRUEL, Fatma ve Doğruel, A.Suut (2017), "Türkiye'de Sanayileşme ve Kriz", **Geleceğe Türkiye Ekonomisi**, Der. Murat Koyuncu, Hakan Mıhcı, A. Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul:45-73.
- DOĞULU, Meryem Müzeyyen Fındıkgil (2002), **19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği**, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- DOLDUR, Hüsniye (1993), **Bomonti Sanayi Bölgesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- DÖLEN, Emre (1993), **"**Askeri Tahiniye Fabrikası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.1 Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:354.
- DÖLEN, Emre (1994), **"**Darphane," **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:551-552.
- DÖLEN, Emre (1994), **"**Feshane", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:297-298.
- DÖLEN, Emre (1994), "İplikhane-i Âmire", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:184-185.

- DÖLEN, Emre (1996), **"**Darphane-i Âmire", **Dünya Kenti İstanbul**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:78-86.
- DURMAZ, Yüksel (2011), **Klasik Dönem Osmanlı Ülkesinde Endüstriyel Üretim Organizasyonu** (Osmanlı Kanunnameleri ve Mühimme Kayıtlarına Döre), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- DURUKAN Eyüp (1940), **Askeri Fabrikalar Tarihçesi**, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara.
- EKEN, F. (1950), İspirto Sanayii, **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul:315.
- EKİZ, Mehmet, **(**2006), "Eyüp Sultan Feshane Binası İşlevsel Dönüşüm Süreci", **Arredamento Mimarlık,** 07-08:135.
- Eldem, Sedat Hakkı (1917), **İstanbul Anıları**, İstanbul.
- ELDEM, Vedat (1994), **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ENGİNÖZ, Yasemin Keskin (2016), "Bomonti Bira Fabrikası Yeni Mekân Kurgusu", **Yapı Dergisi**, S. 414, İstanbul: 96-103.
- ERDOĞAN, Muzaffer (1956), **"**Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri, **İstanbul Enstitüsü Dergisi**", S. 2, İstanbul: 115-138.
- ERGİN, Osman Nuri (1936), **Türkiye'de Şehirciliğin İnkişafı**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Yay., İstanbul 1936.
- ERGİN, Osman Nuri (1995), **Mecelle-i Umur-ı Belediye** C.1-9, 1338/1922, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- ERGİNOĞLU, K. (1999), Mallet-Stevens İstanbul'da, Mecidiyeköy Likör Fabrikası, **Arredamento Mimarlık**, İstanbul:74-78.
- Ersoy, Osman (1963), **XVIII ve XIX Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt**, AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Ertürk, Nevra (2008), **19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümâyûnlar**, Basılmamış Doktora Tezi, Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- ERUZUN, Cengiz (2001), Sütlüce Kültür ve Kongre Merkezi, **İstanbul**, S. 39, İstanbul:138-139.
- EYİCE, Semavi (1940), "Baruthâne", **İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: 94-96.
- EZGEÇ, Pınar (1998), **Kasımpaşa Un Fabrikası Restorasyon Projesi**, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- FAİRBAİRN, William (1865), **Treatise on Mills And Millwork** Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1946), **Türkiye'de İktisat Fakültesi Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**, Akgün Matbaası, İstanbul.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1959)**,** "İçtimai Değişmelerimiz ve Sosyal Tabakalaşma" İÜ.İktisat Fakültesi Mecmuas,C.10, S.1-4, Ekim 1958-Temmuz 1959:100-112.
- Förster Ludvig Ritter von, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864.
- Gelibolulu Azmi (1914), Fabrikacı ve İmalathane Memuru, İmalat-ı Harbiye Matbaası, İstanbul.
- Ganz Societe Anonyme D'Electricite, **Usine Electrique et Reseau de Distribution de la Ville de Constantinople**, Budapest 1926
- GENCER, Mustafa (2003), **Jöntürk Modernizmi, "Alman Ruhu"**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, Mehmet (2002), "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara:263-269.
- GENÇ, Mehmet (2019), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 16. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- GENÇ, Elif Süreyya (2010), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri**, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- GİMPEL, Jean (2005), **Orta Çağda Endüstri Devrimi**, 6. Baskı, TÜBİTAK. Yayınları, Ankara.
- GİZ, Adnan (1967), İstanbul'da En Eski Sanayi Bölgesi Kazlıçeşme ve Deri Sanayii, **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S. 22, İstanbul:23-25.
- GİZ, Adnan (1968), 1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri, **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S.30, İstanbul:17-19.
- GİZ, Adnan (1969), "Türkiye'de Kibritin Tarihi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S. 41, İstanbul:18-19.
- GİZ, Adnan (1970), **"**Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S.57, İstanbul:6-7.
- GİZ, Adnan (1985), **"**Islah-ı Sanayi Komisyonu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul:1360-1362.

- GODELİER, Maurice (1993), Asya-Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi, Çev. Attila Tokatlı, 2. Baskı, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- GÖKHAN, Korkut (1984), **Tophane-i Âmire'de Bir Düzenleme Çalışması**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- GÖNEN, Ela Güngören (1995), **"**Tophane-i Âmire'nin Restorasyonu ve Geleceği Üzerine", **Yapı**, S. 167, İstanbul:103-111.
- GÜLERYÜZ, Ahmet-Yücel, Hande (2006), **Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları**, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik (1992), "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK.Yay. Ankara: 236.
- GÜRAN, Tevfik (1999), **İktisat Tarihi**, Acar Matbaacılık, İstanbul.
- HOBSBAWM, E. J. (1998), **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Yayınevi, Ankara.
- İBİŞOĞLU, Vartuhi Salpi (1991), **Lengerhane Restorasyon Projesi**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmelettin (1998), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.2, Ed. F. Günergun, İstanbul:1-22.
- İLGEN, Abdülkadir (2008), **1921 Türkiye Sanayi Sayımları**, Cedit Neşriyat, Ankara.
- İLGÜREL, Mücteba (1989), "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul:155-164.
- İNALCIK, Halil- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2006), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- **İNCE, Yunus (2013), Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794-1878)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- İNCİRLİOĞLU, Güven (1991), **"**Sütlüce Mezbahası", **Arkitekt**, S. 3,İstanbul:68-72.
- İNCİRLİOĞLU, Güven (1991), **"**Eski Bir Haliç Efendisi, Feshane", **Arkitekt**, S. 6, İstanbul:66-71.
- İPEK, Nurdan, **Selanik ve İstanbul'da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)**, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakıncağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- İSSAWİ, Charles, (1989), **An Economc History of the Middle East and North Africa**, New York.

- Komisyon **(**1994), Cibali Tütün Fabrikası, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 429.
- Kadri (1924), **Coğrafya-yı Sınayi**, Askeri Sanayi Kütüphanesi, İstanbul.
- KAL'A, Ahmet (1993), "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.83, İstanbul:107-132.
- KAL'A, Ahmet (2003), "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", **Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.1, S.1, İstanbul:245-266.
- KARA, H. - ENSARİ, Fahrunisa (1994), "Silahtarağa Elektrik Santrali", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:554-555.
- KARAL, Enver Ziya (2007), **Osmanlı Tarihi**, C.VI, (Islahat Fermanı Devri 1856-1861);Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara.
- KARİPTAŞ, Füsun Seçer (2012), "Kasımpaşa'da 19. Yüzyıl Endüstri Mirası Örneği: Kasımpaşa Un Fabrikası," **Mimar.İst,** Yıl:12,S.43,İstanbul:41-49.
- KAYA, Nurdan (1998), **Cendere Su Pompa İstasyonu Restorasyon Projesi**, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KAYRA, Cahit – Üyepazarcı, Erol (1993), Mekânlar ve Zamanlar, Kandilli-Vaniköy- Çengelköy, İBB. Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar (1999), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, Vakıfbank Yayını, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar- ATEŞ, Toktamış- KORALTAN Murat (1999), "Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, C.1, Kuruluştan Cumhuriyet'e İMKB.Yay. İstanbul: s.66.
- Kazgan, Haydar (2014), **Galata Bankerleri**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup (1983), **"**Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul:1760-1796.
- KEYDER, Çağlar (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii, Osmanlı Ansiklopedisi, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara:269-279.
- KEYDER, Çağlar (2017), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIRAÇ, Adile Binnur (2001), **Türkiye'deki Tarihi Sanayi Yapılarının Günümüz Koşullarına Göre Yeniden Değerlendirilmeleri Konusunda Bir Yöntem**

Araştırması, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

- KIRAÇ, Adile Binnur- COŞKUN- Burcu Selcen, ERDOĞAN, Diğdem (2018), "Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası'nın Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi", **Megaron,** S.13(1), İstanbul:67-84.
- KIRAÇ, Adile Binnur (2001), **Türkiye'deki Sanayi Yapılarının Günümüz Koşullarına Göre Yeniden Değerlendirilmesi Konusunda Bir Yöntem Araştırması**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, MSGSÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KİPER, Halit (1957), "İstanbul'a Işık Veren Silahtar Fabrikası", **İETT Dergisi**, S.5, İstanbul:28-29.
- Koçu, Reşat Ekrem (1960), "Baruthane" **İstanbul Ansiklopedisi**, C.IV, İstanbul:2129.
- Komisyon (1956), Yedikule Havagazı Fabrikası, **İETT Dergisi**, S.1, İstanbul:26-27.
- Komisyon (1957), Silahtarağa Elektrik Fabrikası, **İETT Dergisi**, S. 12, İstanbul:1-4.
- KORALTÜRK, Murat (2007), **Şirket-i Hayriye (1851-1945)**, İDO. Yayınları, İstanbul.
- KÖKSAL, T. Gül (1996), **Haliç Tersanelerinin Tarihsel-Teknolojik Gelişim Süreci ve Koruma Önerileri**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KÖKSAL, T. Gül (2001), İstanbul'un Önemli Bir Endüstri Arkeolojisi, Haliç Tersaneleri, **İstanbul**, Tarih Vakfı, İstanbul:27-32.
- KÖKSAL, T. Gül (2005), **İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (2007), **Osmanlı Mimarisi**, Yapı Endüstri Merkezi Yayını, İstanbul.
- KURAN, Timur (2012), **Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü,** Çeviren: Nurettin El-Hüseyni, YKY., İstanbul.
- Kuruyazıcı, Hasan (1999), İstanbul'un Unutulmuş Mimarları, **İstanbul,** S.30, İstanbul:52-54.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1987), **Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası**, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1988), Geleneksel Türk Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

- KÜÇÜKERMAN, Önder (1988), **Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika, Feshane Defterdar Fabrikası**, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1994), "Modiano Cam Fabrikası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:482.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1994), "Paşabahçe Cam Fabrikası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 6, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:228-229.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1994), Paşabahçe Tekel İçki Fabrikası, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 6, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:229.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (1994), Yıldız Çini Fabrikası, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 7, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:515-516.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (2015), **Sanayi-i Nefise Mektebi'nden Endüstri Tasarımına Mobilya**, Matsa Basımevi, Ankara.
- KÜÇÜKERMAN, Önder (2020), **Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası**, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1940), "Baruthâne-i Âmire", **İslam Ansiklopedisi**, C 5, İstanbul:96-98.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1981), "Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul:519-605.
- **L'İllustration D'Orient**, İstanbul Özel Sayısı, 1951.
- MAZAK, Mehmet (2007)," Anadolu Yakasının İlk Sanayi Tesislerinden Biri Kuzguncuk Gazhanesi Üsküdar" **Üsküdar Sempozyumu IV**, 3-5 Kasım 2006, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul:179-184.
- MARX, Karl (1967), Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- MC CLELLAN III, James- Dorn, Harold (2006), **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Edit: Murat Alev, Çev: Haydar Yalçın, Akılçelen Kitapları, 5. Baskı, Ankara.
- Mahmut Raif Efendi (1988), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli**, İstanbul.
- Mehmed İzzet (H.1319/M.1903), **Rehber-i Umur-i Beytiye I**, Feridiye Matbaası, İstanbul.

- Mehmet Ziya (1891), **Tarih-i Sanayi**, Karabet, İstanbul.
- Metin, Nurcan Yazıcı (2019), "Osmanlı Mimarisinde Bir Sanayi Yapısı Örneği: Zeytinburnu Fabrikası" **Uluslararası XIX. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-24 Ekim 2015**, C.2, Yay. Haz. Ceren Ünal-Cengiz Gürbıyık, TTK. Yayınları Ankara:54.
- Mimarlık (2000), Bakırköy İspirtohane Binası Kültür Merkezi, **Mimarlık**, S. 294, İstanbul: 30-31.
- MOORE, Laurence S. (2007), "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", **İstanbul 1920**, Edit: Clarence Richard, Johnson, M.A., Çev: Sönmez Taner, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, İstanbul:147-175.
- Mutlu, Cengiz (2006), **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914-1918)** M.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- MURPHY, Rhoads (1992), "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü" **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul:7-20.
- MÜLLER-WİENER, Wolfgang (1989), Industriearchäologie im Osmanischen Reich, **Belleten**, C. 53, S. 207-8, TTK, Ankara:829-853.
- MÜLLER-WİENER, Wolfgang (1991), "İstanbul'da Erken Dönem Endüstri Yapıları", **Arkitekt**, S. 6, İstanbul:22-30.
- MÜLLER-WİENER, Wolfgang (1992), 15-19. "Yüzyıllar arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul:53-120.
- NASKALİ, Emine Gürsoy (2014), "Cumhuriyet Dönemi Tütüncülük Fotoğrafları", **Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün**, Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul:521-535.
- NEF, John U. (1970), **Sanayileşmenin Kültürel Temelleri**, Çev. Erol Güngör, MEB. 1000 Temel Eser Dizisi, İstanbul:81-82
- ORTAYLI, İlber (2004), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Turhan Yayınları, Ankara:462.

- **Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları İstatistikleri** (1984), Yay. Haz. Gündüz ÖKÇÜN, Hil Yayınları, Ankara.
- Ökçün, Gündüz (1977), "XIX. Yüzyıl'ın ikinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **AÜSBFD**., S.1, C.27, Ankara:146,148.
- ÖNSOY, Rıfat (1984), "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", **H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara:5-12.
- ÖNSOY, Rifat (1988), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ÖZEKEN, Ahmet Ali (1941), **Türkiye Çimento Sanayii Politikası**, İktisat Fakültesi Mecmuası, C.II, S.2, İstanbul:248.
- ÖZTİN, Feriha (1994), **10 Temmuz 1894 İstanbul Deprem Raporu**, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Yayınları, Ankara:81,82.
- ÖZTÜRK, Hakkı (1966), "Darphane ve Damga Matbaası", **İstanbul:**4235-4238.
- ÖZTÜRK, Nazif (1990), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", **Vakıflar Dergisi**, S.21, Ankara:23-80.
- PAMUK, Şevket (1995), **Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Tarihi İstatistikler Dizisi, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara.
- PAMUK, Şevket (1997), **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, 1500-1914, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- PEKOL, Banu (2010), "Türkiye'de Kültür Ürünlerinin Metalaşması Işığında Mimari Miras", **Kültür Politikaları ve Yönetimi (KPY) Yıllık 2010**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul:170-179.
- RİNGER, Ron (2008), The Brickmasters 1788-2008, Dry Press Publishing, Horsley Park.
- QUATAERT, Donald (2004), **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İletişim yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, Donald (2011), **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet (1996), **"**Darphane-i Amire'nin Kısa Tarihi", **Dünya Kenti İstanbul**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul:68-77.
- SANER, Mehmet (2012), "Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye'deki Yaklaşımlar", **Planlama**, 52:53-66.

- SARI, Tanju (2006), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşumu ve Gelişimi**, MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Selanikli Fazlı Necib (2017), **Sanayi-i Cesime**, Hazırlayan: Kenan Göçer, Okur Akademi Yayınları, İstanbul.
- SEVERCAN, Yücel Can (2012), "Endüstri Mirasının Korunması ve Yeniden İşlevlendirilmesine İlişkin Özelleştirme Yaklaşımları: Sorunlar ve Olanaklar", **Planlama**, S.52, İstanbul:40-46.
- Seydişehri Mahmut Esat bin Emin, **Tarih-i Sanayi**, İzmir M.1890/H.1307
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1992), "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri" **OTAM**, s.3 Ocak:323-392.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2006), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,** C.28, S. 46, Ankara:53-69.
- SHAW, Stanford J. (2008), **III. Selim Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807).** Çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul:192,193.
- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (1950) "Yalıköşkü Fabrikası", **Akşam Gazetesi**, 22.10.1950
- ŞEN, Arif (1984), **Darphane Binaları Kalıp Atölyesi Bloğu**, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞENGÜN, Rabia (2015), **Darphane-i Amire'nin Demir Üst Örtü Sistemlerinin İki Yapı Üzerinden İncelenmesi ve Koruma Önerileri**, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul.
- ŞENİ Nora- LE TARNEC, Sophie 2005, **Camondolar**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ŞENYURT, Oya (2002), **1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar**, YTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞENYURT, Oya (2011), **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2009), **Türkiye İktisat Tarihi**, 9. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- TANYELİ, Gülsün (1993), "Demir," **Arredamento Dekorasyon**, S.9, ss.105-109.
- TANYELİ, Gülsün (1996), Darphane-i Amire Tarihçe, **Arredamento Dekorasyon**, S. 82, İstanbul:92-95.
- TANYELİ, Gülsün (2003), **"**İstanbul'da Endüstri Arkeolojisi, İki Su Tesisi Örneği", **İstanbul**, S. 46, İstanbul:94-98.
- TANYELİ, Gülsün - ASLAN, Deniz (2001), **"**Kadıköy-Hasanpaşa Gazhanesi", **Arredamento Mimarlık,** S. 2001/9, İstanbul:105-115.
- TANYELİ, Gülsün (2009), "İstanbul'da Bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti İkiz, Deniz: Bira Fabrikası", **TÜBA Kültür Envanteri Dergisi**, S.7, İstanbul:109-121.
- TANYELİ, Uğur (1998), "Beton ve Betonarme", **Arredamento Dekorasyon,** S.10, ss.106-111.
- TEKİN, Ali (2020), **Kısır Döngü**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- TENGÜZ, Hüsnü, **Deniz Basımevinin Tarihçesi**, İstanbul tarihsiz,
- TETİK, Fatih (2018), **Sultanın Silahları, II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Teknolojisi**, Dergâh Yayınları (1876-1908), İstanbul.
- TOPRAK, Zafer (1985), **"**Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul:1340-1344.
- TOPRAK, Zafer (1985), **"**Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul:1345-1347.
- TOPRAK, Zafer (1985), "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul:1348-1358.
- TOPRAK, Zafer (1993), "Aydınlatma", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:478.
- TOPRAK, Zafer (1993), Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi," Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul:478.
- TUĞLACI, Pars (1993), The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life, Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü, Pars Yayınları, İstanbul.
- TUTEL, Eser (2008), **Şirket-i Hayriye**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TUTEL, Eser (1994), "Hasköy Tersanesi", **DB. İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., C.IV, İstanbul:12-13.
- TÜRK, Şerife (2004), **Büyükdere Nektar Bira Fabrikası Restorasyon Projesi**, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- TÜRKDOĞAN, Orhan (1981), **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- YILMAZ, Celali (2011), Osmanlı Anonim Şirketleri, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- ZAT, Vefa (1994), **"**Bomonti Bira Fabrikası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 2 Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul:296.

Gazete ve Dergiler

Askeri Fabrikalar Mecmuası

Düstur Zeyl 3

Fen ve Sanat

İstanbul Sanayi Odası Dergisi

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Mecmua-i Fünun

Mecmua-i Lahika-i Kavanin,

Mecmua-i Ulum

Sanayi

Servet-i Fünun

Şehbal

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Ahval

9.RESİMLER

4.1.ASKERİ TAHİNİYE FABRİKASI

Resim 1. Cibali'deki Askeri Tahiniye Fabrikası.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, , Stamboul, P. 20, Septembre 1904.)

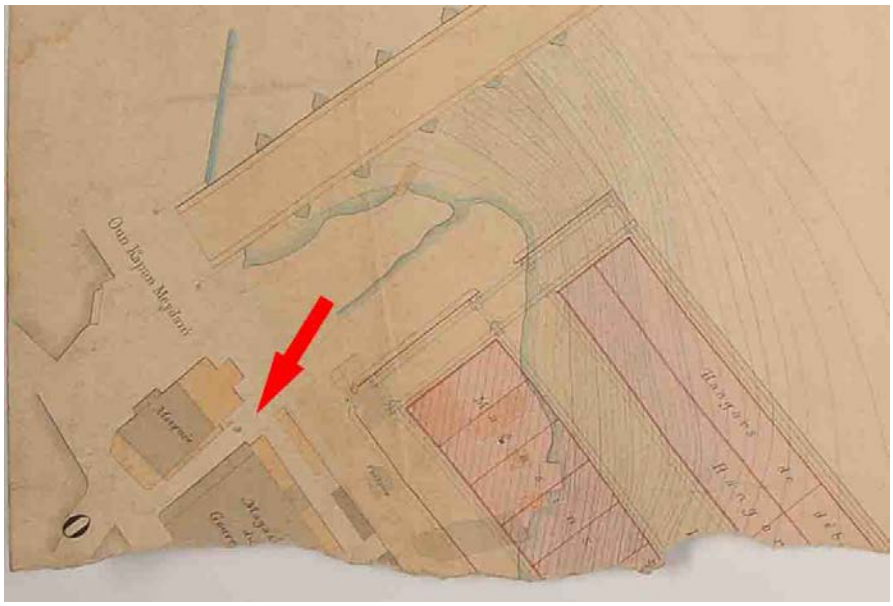

Resim 2. Askeri Tahiniye Fırın ve Mağazası.
(S.E. Michel Pacha, Quais et Entrepots de Constantinople 1881.)

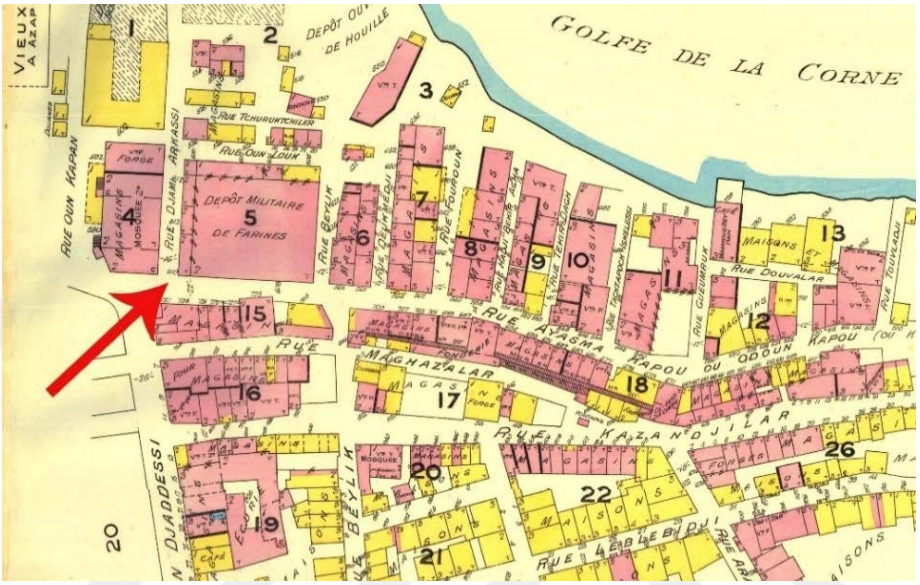

Resim 3. Askeri fırın depo ve mağazası.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Stamboul, P. 2, Septembre 1904.)

Resim 4. Askeri fırın depo ve mağazası.
(Atatürk Kitaplığı, D. Hrt.: 3988.)

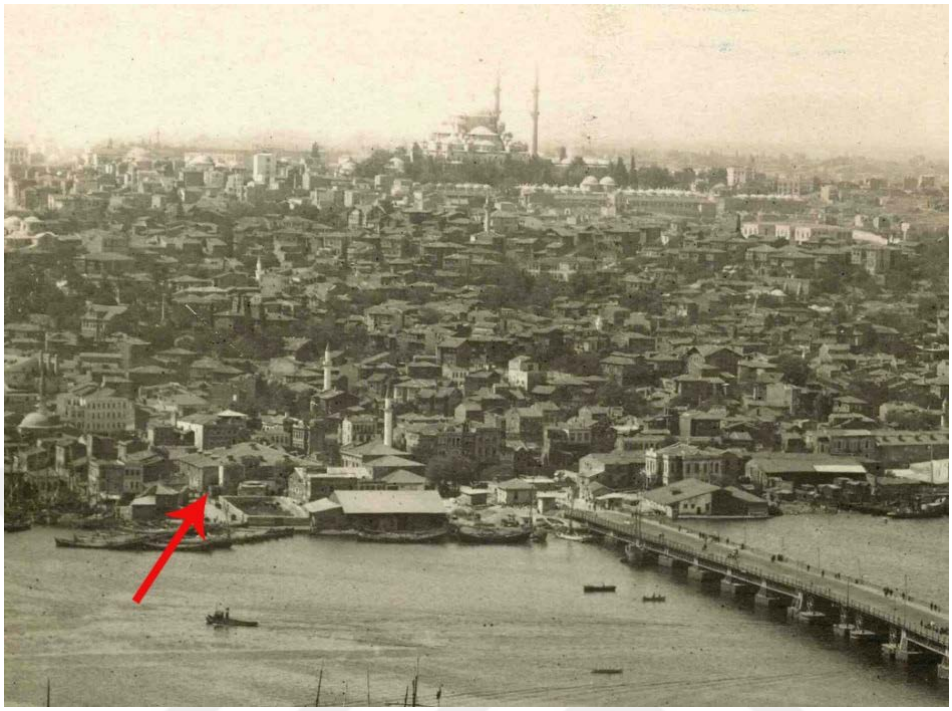

Resim 5. Askeri fırın, depo ve mağazasının da yer aldığı kartpostal (1900).

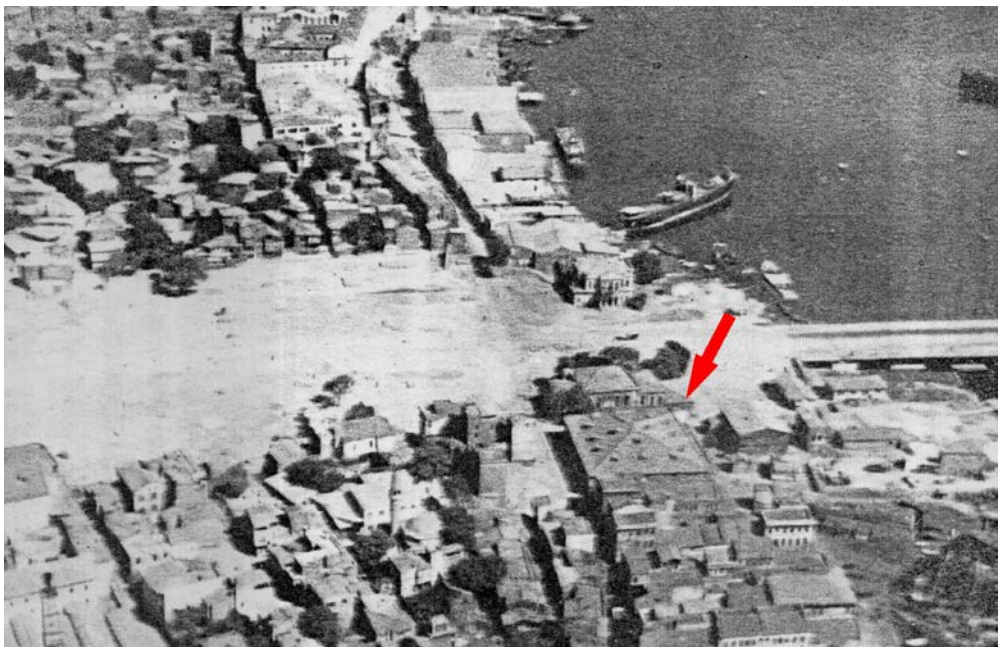

Resim 6. Askeri fırın depo ve mağazasının havadan görünüşü.
(Güzelleşen İstanbul, S.XX, İstanbul1943.)

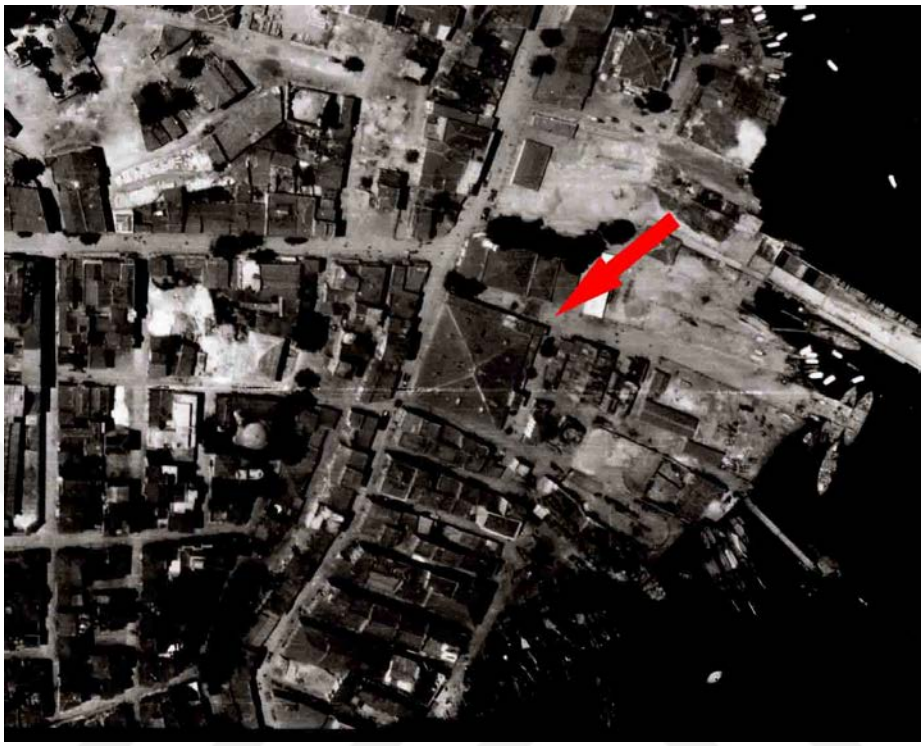

Resim 7. Askeri fırın ve deponun havadan görünüşü.
(İ.Ü.Tıp Tarihi Arşivi 1933.)

4.1.2. UNKAPANI DEĞİRMENİ

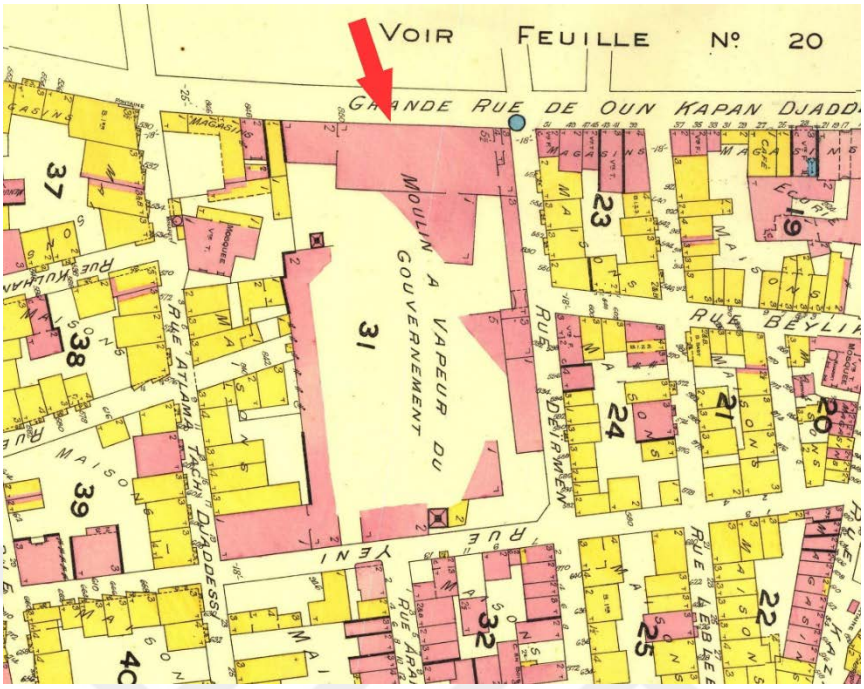

Resim 8. Unkapanı Değirmeninin vaziyet plânı.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, 2, Stamboul, Septembre 1904.)

Resim 9. Unkapanı Değirmeninin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Unkapanı, E. 1:1000, 1933, P.20.)

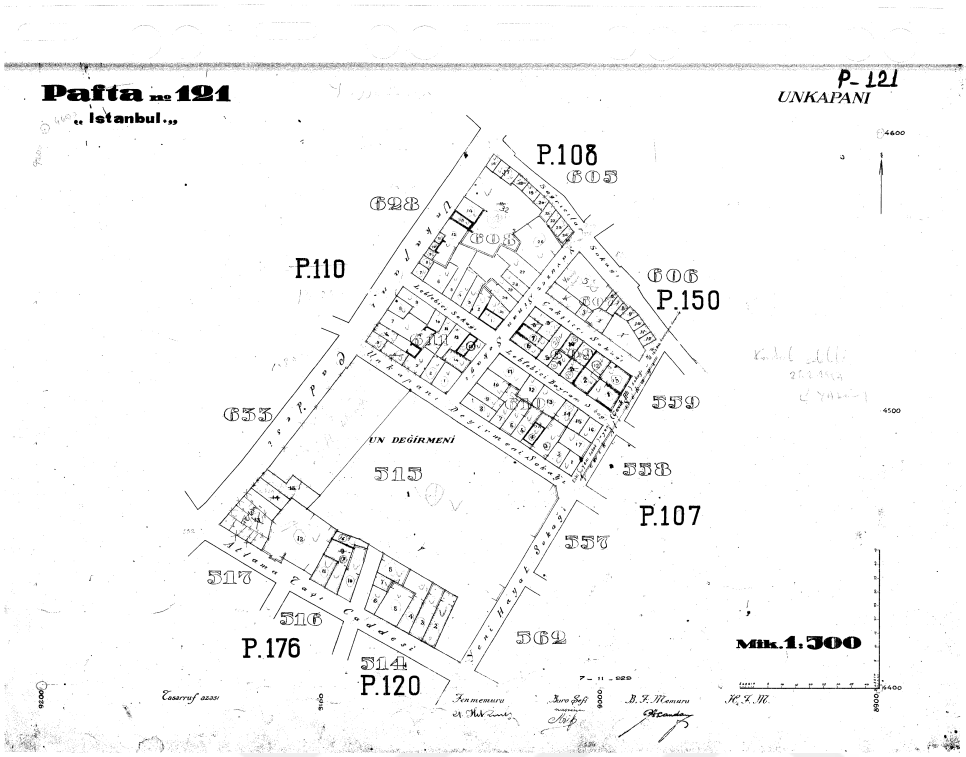

Resim 10. Unkapanı Değirmeninin kadastral paftası.
(İBB.MP.A. P.212, 7.11.1929.)

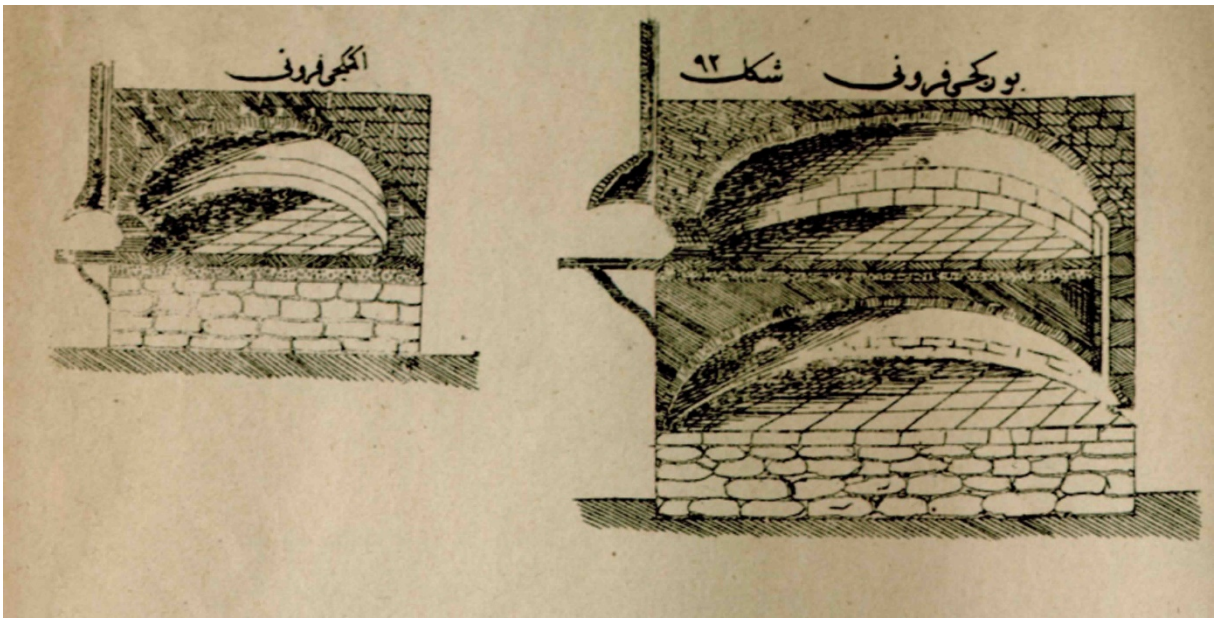

Resim 11. Unkapanı Değirmeni fırını çizimleri.
(Rıfkı, Fen-i İnşaat, tarihsiz.)

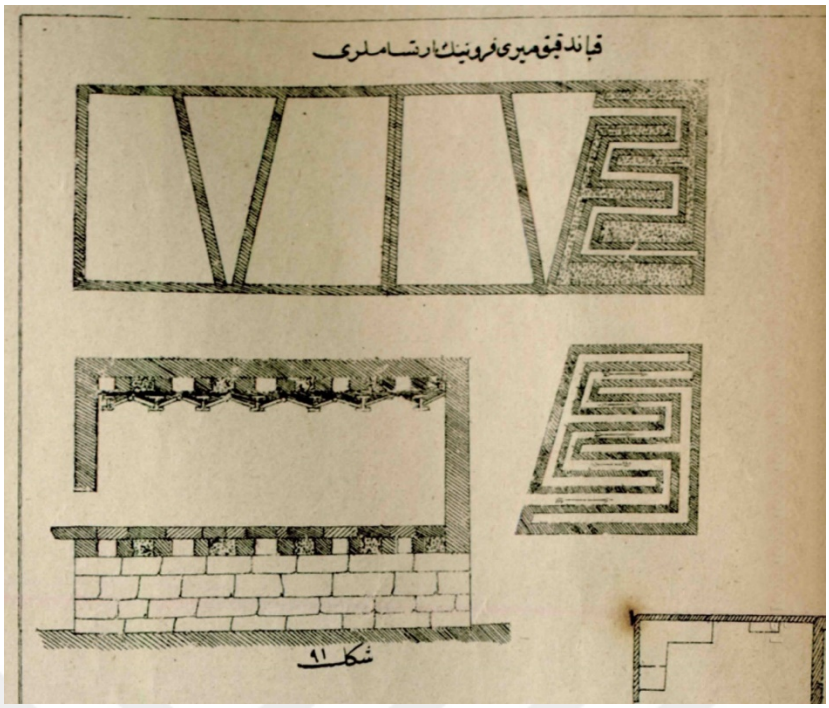

Resim 12. Unkapanı Değirmeni fırını çizimleri.
(Rıfkı, Fen-i İnşaat.)

Resim 13. Unkapanı Değirmeninin genel görünüşü.
(Kartpostal, Edit.: J.M.P.711.)

Resim 14. Galata'dan Unkapanı değirmeninin görünüşü.
(İÜ. NEK., 90463.)

Resim 15. Süleymaniye Camii'nin minaresinden Unkapanı Değirmeni.
(İAMEA.1934.)

Resim 16. Süleymaniye Camii Minaresinden Unkapanı Değirmeninin genel görünüşü.
(Albret Kahn, Septembre 1912, A.1113, collections.albert-kahn-de-seine.fr)

Resim 17. Unkapanı Değirmeninin görünüşü.
(Achille Samandji, 1910.)

Resim 18. Unkapanı Değirmenin hava fotoğrafı.
(İBB.MP.A. 2005.)

Resim 19. Unkapanı Değirmenin günümüze gelen yapıları (2008).

Resim 20. Unkapanı Değirmenin günümüze gelen yapıları (2008).

Resim 21. Unkapanı Değirmeninin mevcut hali (2021).

Resim 22. Unkapanı Değirmeninin mevcut hali (2021).

Resim 23. Unkapanı Değirmeninin sokaktan görünüşü (2021).

Resim 24. Unkapanı Değirmeninin giriş kapısı (2021).

Resim 25. Unkapanı Değirmeninin giriş kapısının mevcut hali (2021).

Resim 26. Unkapanı Değirmeninin mevcut ortofoto rölövesi.
(Çizim: Mehmet Alper.)

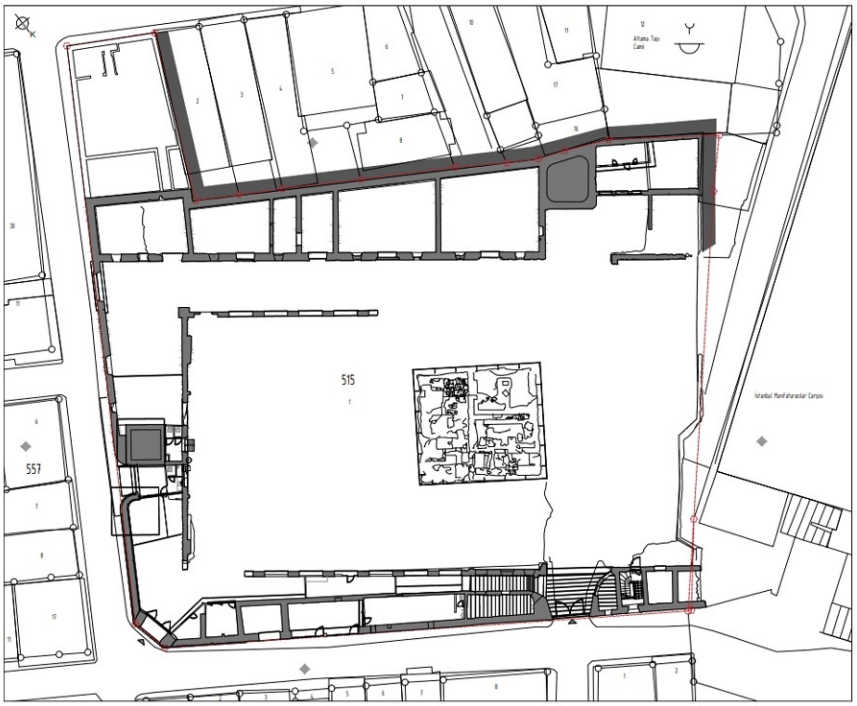

Resim 27. Unkapanı Değirmeninin mevcut ortofoto rölövesi.
(Çizim: Mehmet Alper.)

Resim 28. Unkapanı Değirmenin kesiti.
(Çizim: Mehmet Alper.)

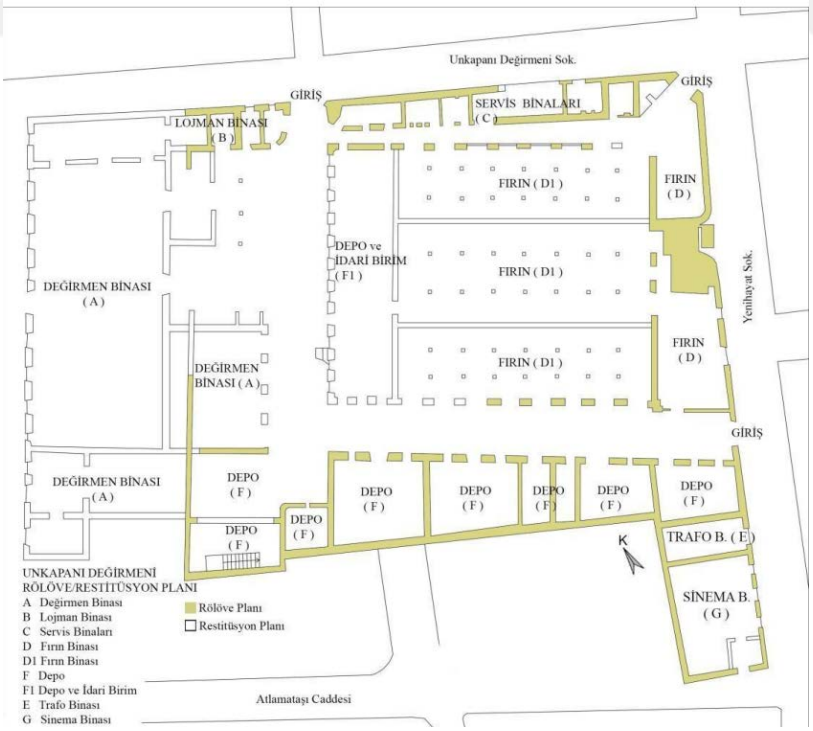

Resim 29. Unkapanı Değirmeni restitüsyonu.
(F. Seçer, Mimarlık Dergisi, s.357, ss.1-2,2011.)

4.1.4 HASKÖY UN DEĞİRMENİ

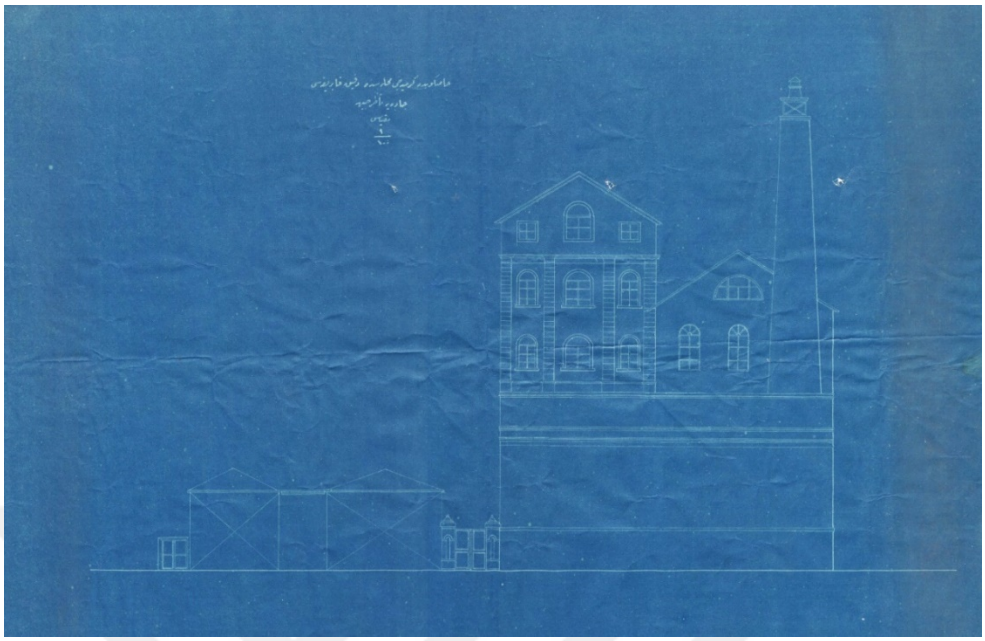

Resim 30. Hasköy Un Değirmeninin görünüşü.
(DABOA.,PLK.p. 4538/1.)

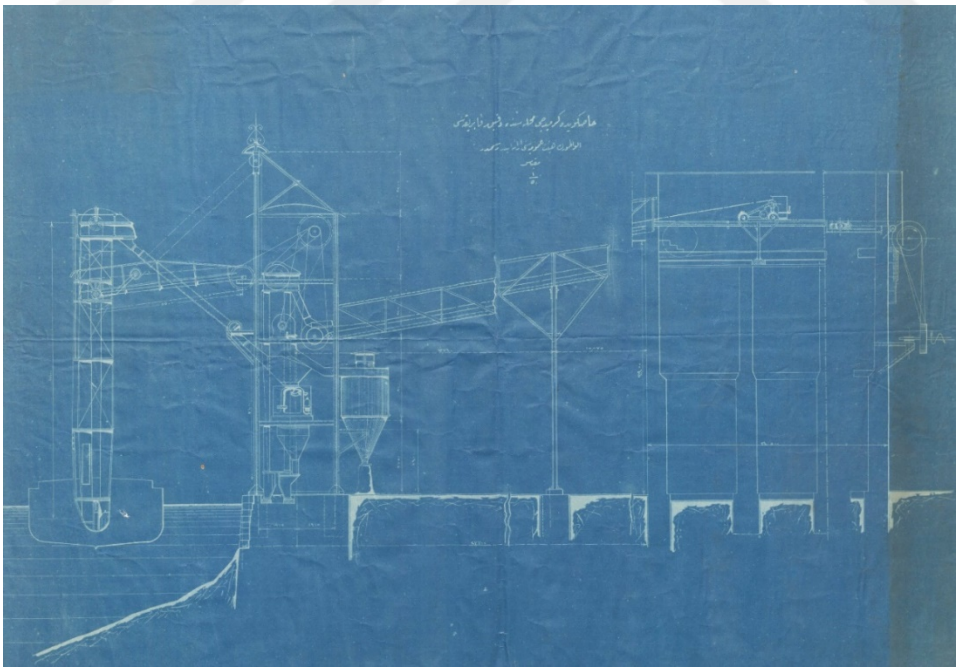

31. Hasköy Un Değirmeninin kesiti.
(DABOA., PLK.p. 4538/2.)

4.1.5 GÖKSU UN DEĞİRMENİ

Resim 32. Göksu Değirmeninin vaziyet plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.3560.)

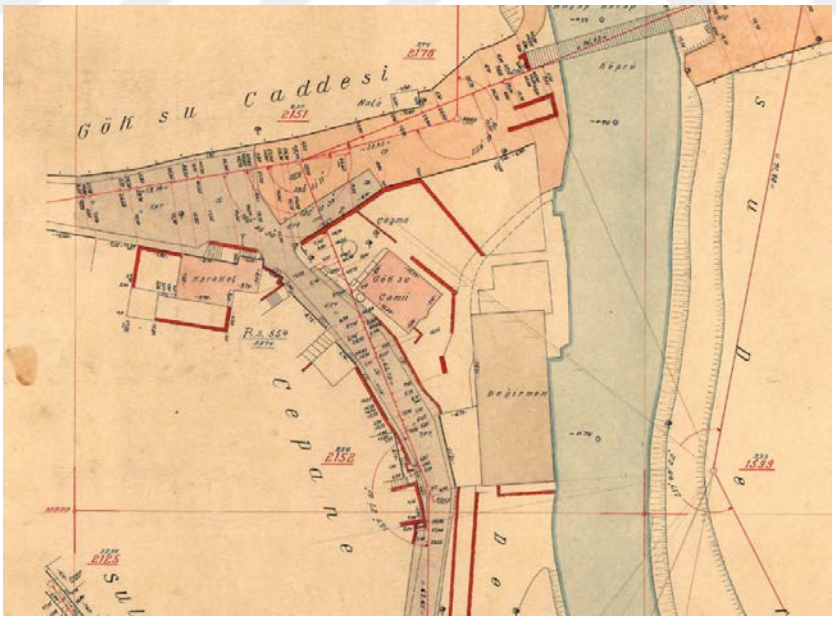

Resim 33. Göksu Değirmeninin plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. Pafta: CC 19/1, AK. Hrt. 1583.)

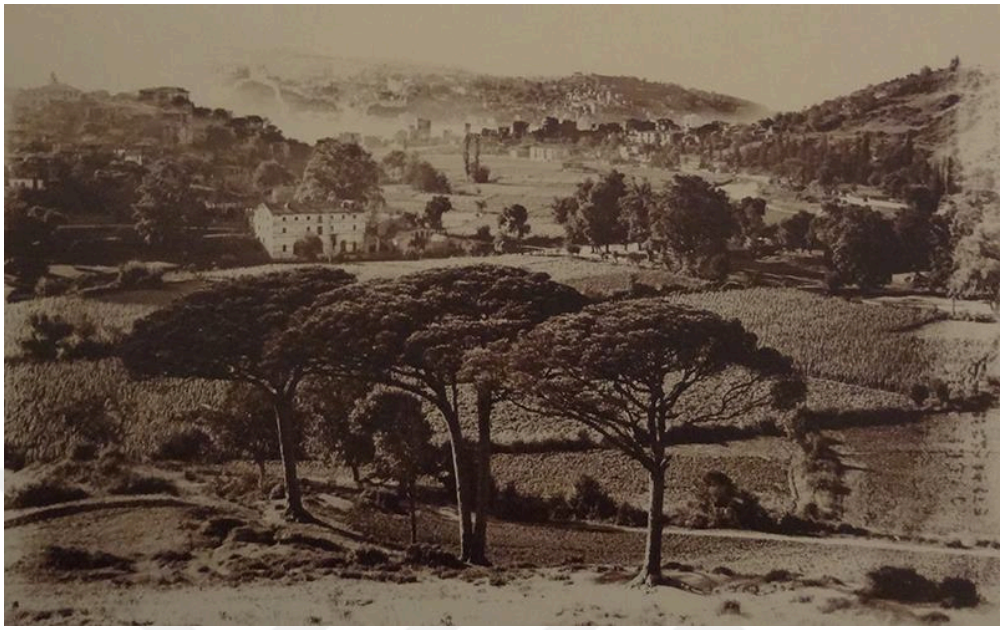

Resim 34. Göksu Değirmeninin genel görünüşü.
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s. 501.)

Resim 35. Göksu Değirmenin harap olduğu dönemden görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

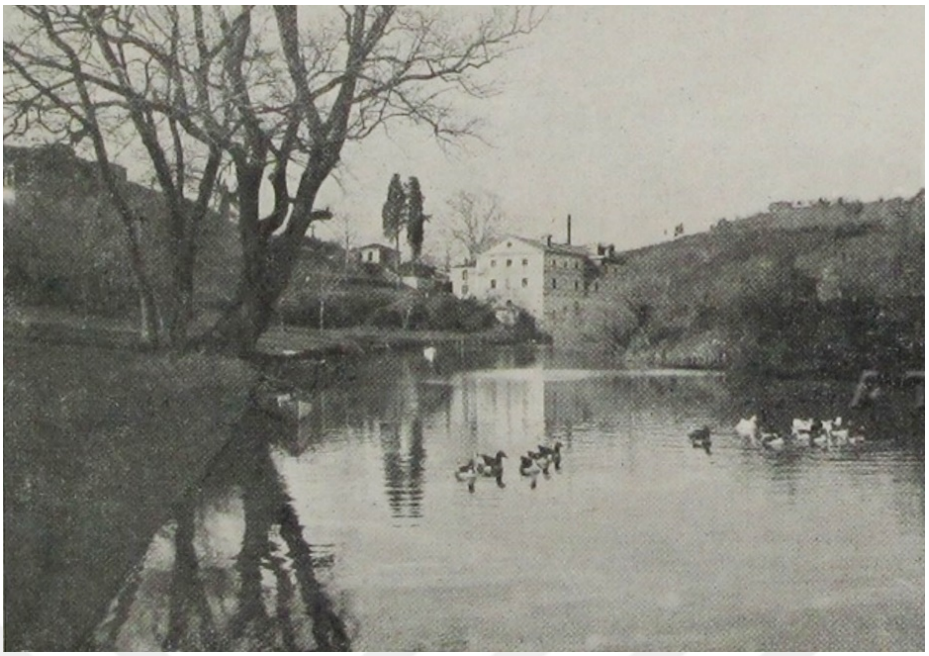

Resim 36. Göksu Değirmeni.
(Boğaziçi Şirket-i Hayriye tarihçe salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.88.)

Resim 37. Göksu Değirmeni.
(AK. Alb. 83, Fotoğraf Ali Sami, 14 Recep 1323/ M.14 Eylül 1905.)

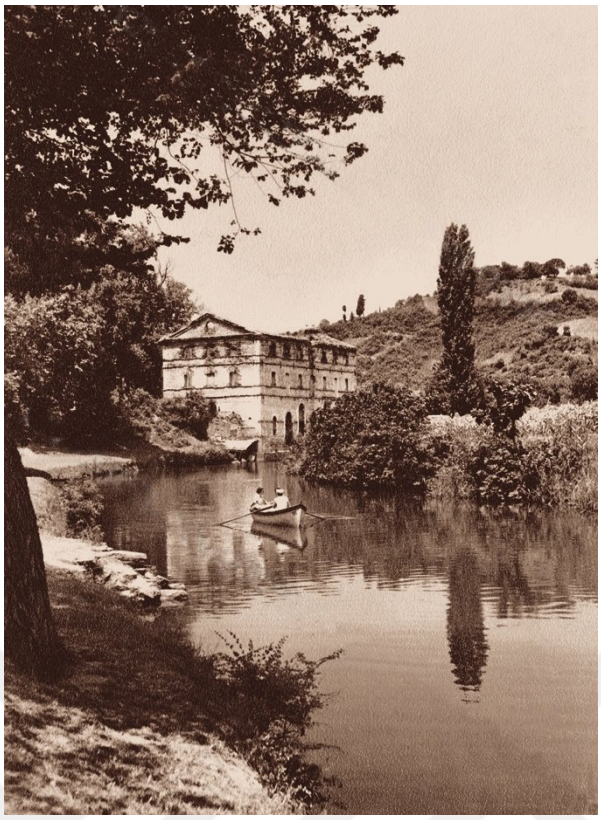

Resim 38. Göksu Deresi'nden değirmenin görünüşü.
(Fotoğraf Ali Sami 1905.)

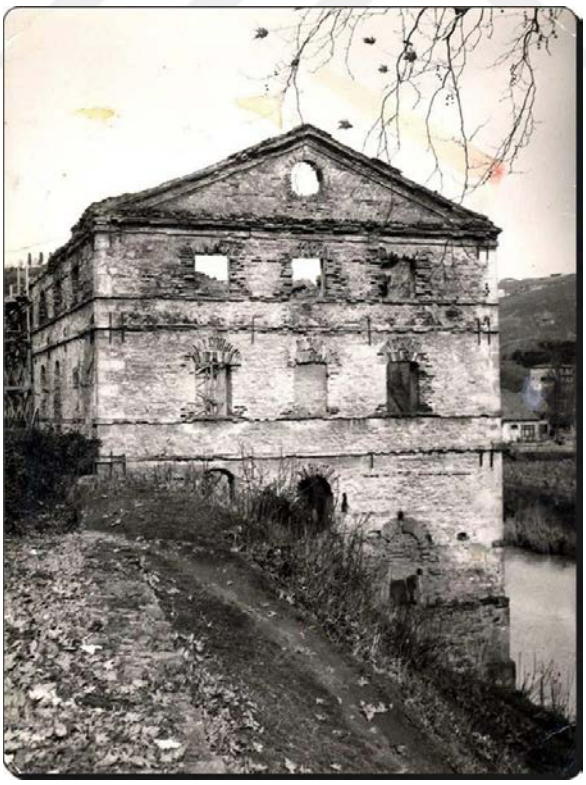

Resim 39. Göksu Değirmeninin harap durumdaki görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

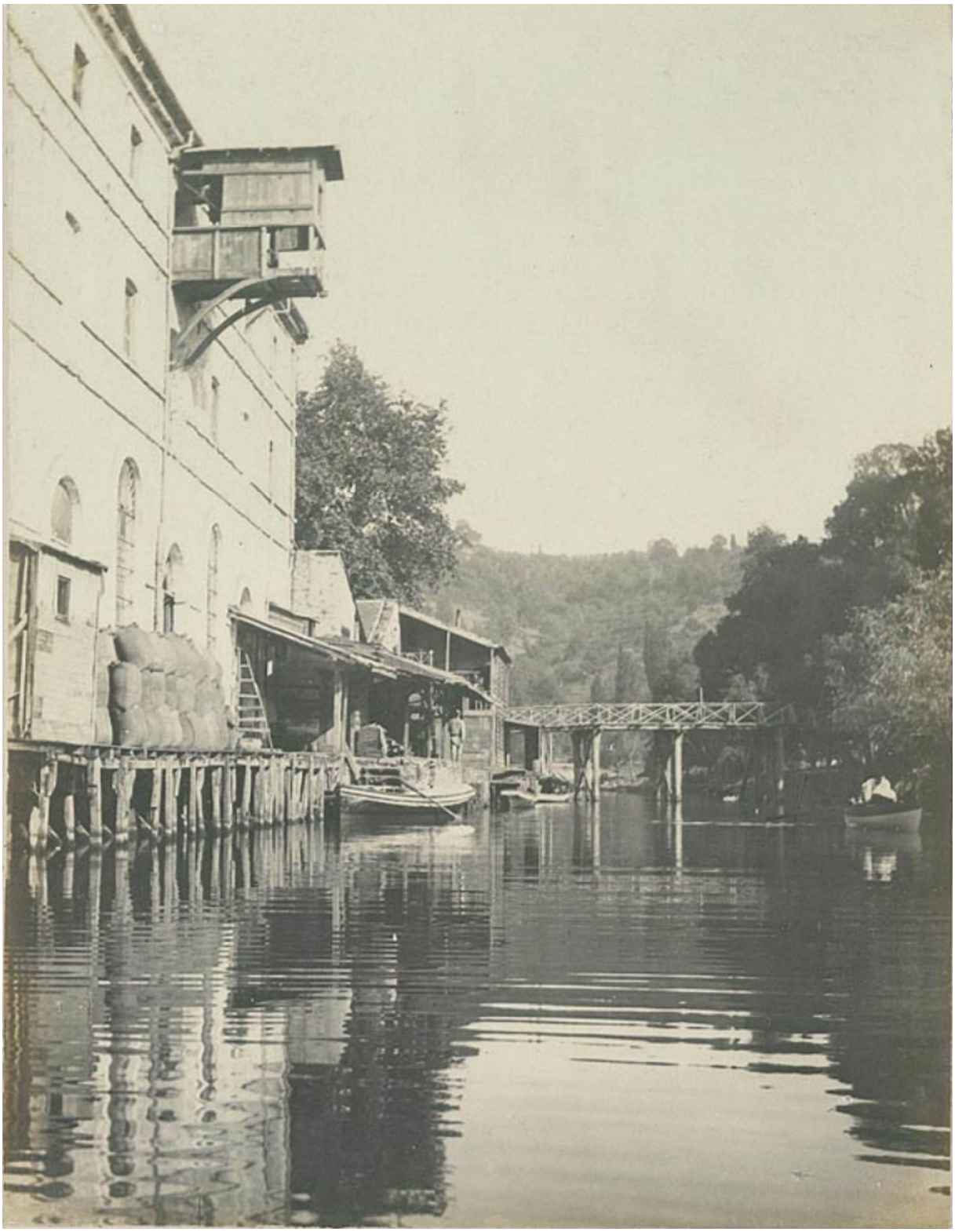

Resim 40. Göksu Değirmeninin faal olduğu dönemden bir görünüş.
(AK. Alb. 83, Fotoğraf Ali Sami, 14 Recep 1323/ M.14 Eylül 1905.)

4.1.6. İSTİNYE DEĞİRMENİ

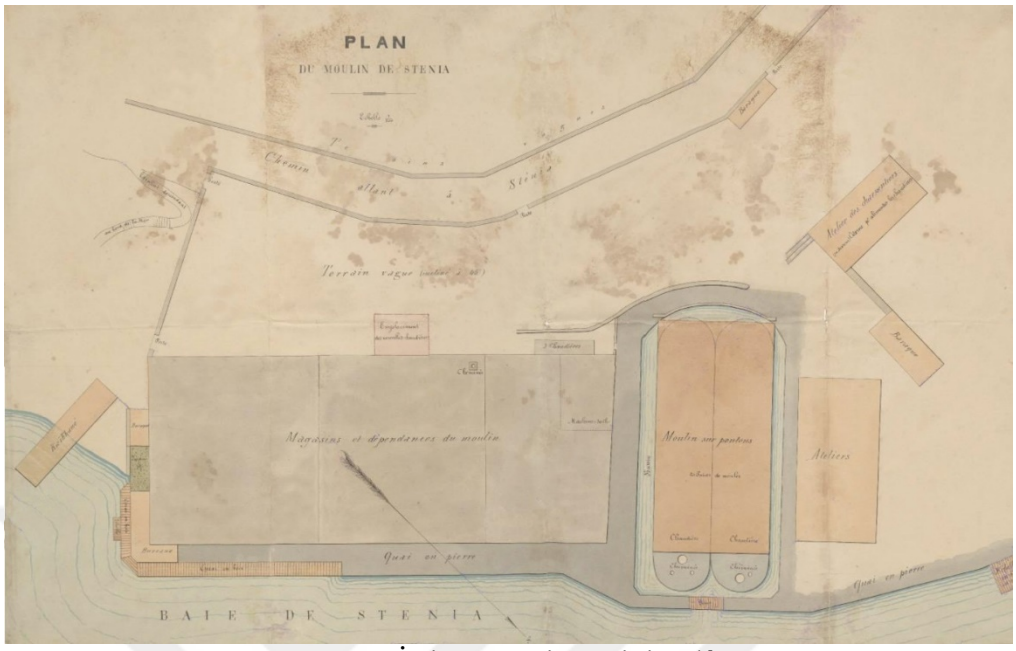

Resim 41.İstinye Değirmeninin plânı.
(DABOA., PLK.p.2846.)

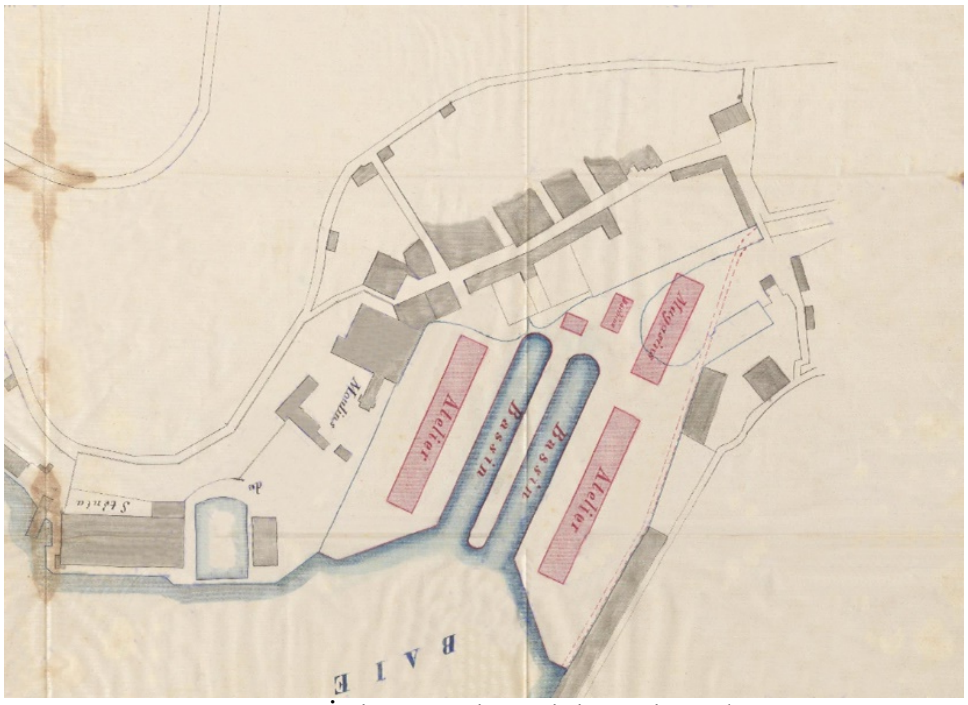

Resim 42. İstinye Değirmeninin vaziyet plânı.
(DABOA., PLK.p. 3778, H.19.12.1300/M. 21 Ekim 1883.)

Resim 43. İstinye Değirmeni ve çevresini gösteren harita.
(DABOA., ŞD. 2892/37, H.11.01.1297/M. 25 Aralık 1879.)

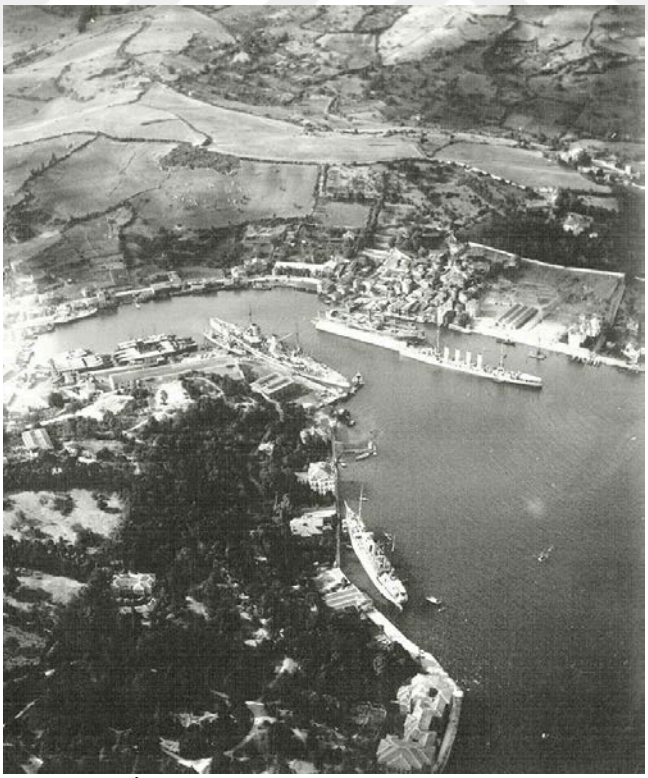

Resim 44. İstinye Değirmeninin havadan görünüşü.
(Rundblickaufnahme von Konstantinopel &Bosporus 19 Marz 1918 Kaiserlich Osmanichen Ballonzug 3.)

4.1.7. BÜYÜKADA DEĞİRMENİ

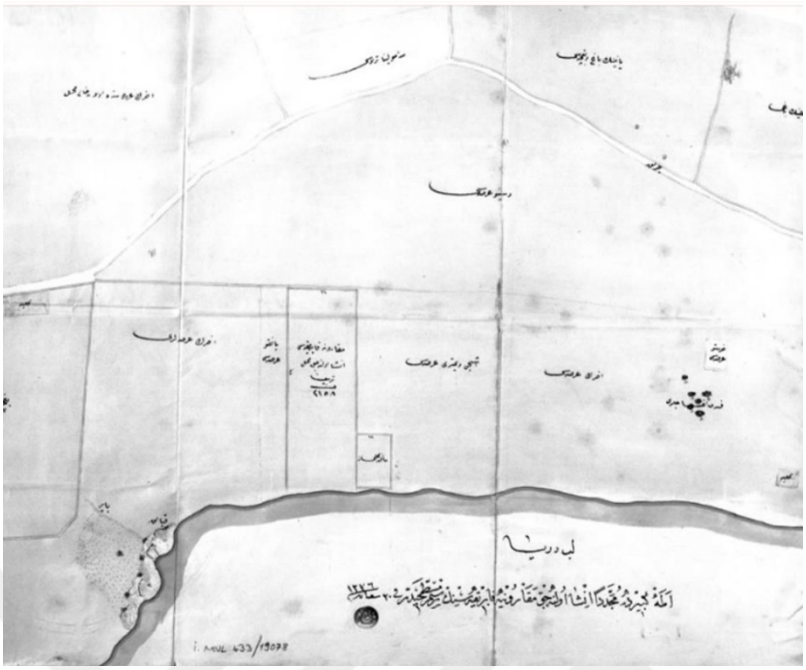

Resim 45. Büyükada'da William Churchill'in dul eşi Kadanko tarafından Nizam Mevkii'nde inşa edeceği değirmenin plânı. (DABOA,İMVL. 433/19078, H. 04.01.1276/M.24 Mayıs 1860.)

Resim 46. Büyükada Değirmenin vaziyet plânı.
(Antoine M. Raymund, Plan de Prinkipo, Juin 1912.)

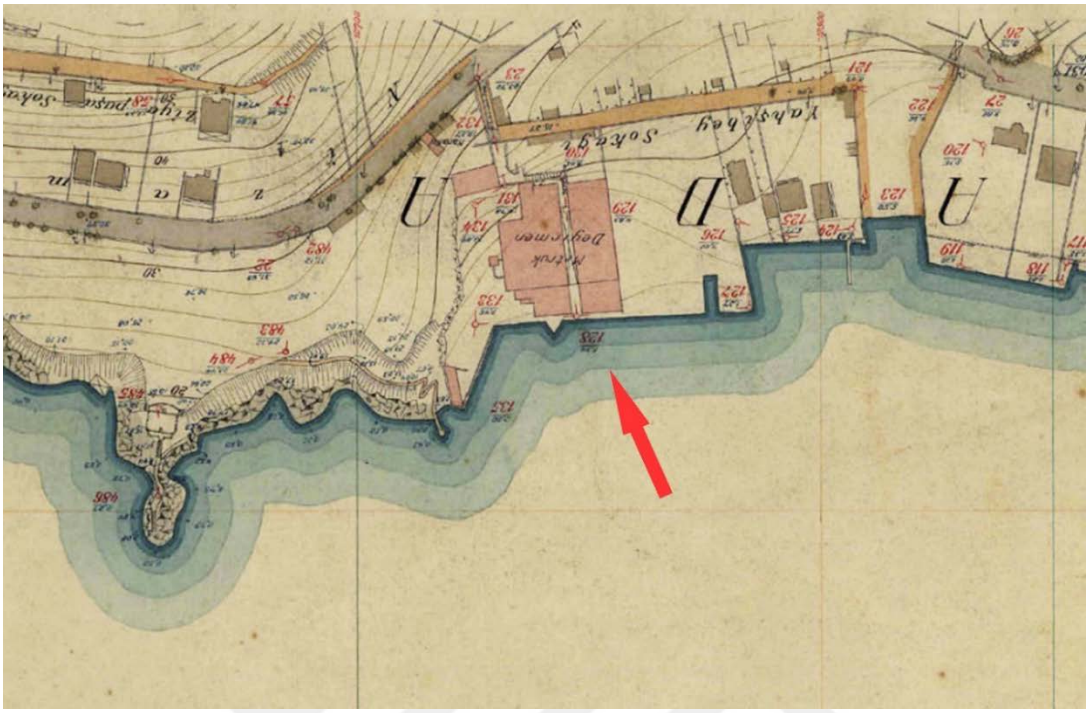

Resim 47. Büyükada Değirmeninin plânı.
(İstanbul Harita Şirketi, Rahmi Arı, Ö.1:2000, AK. Hrt.2035.)

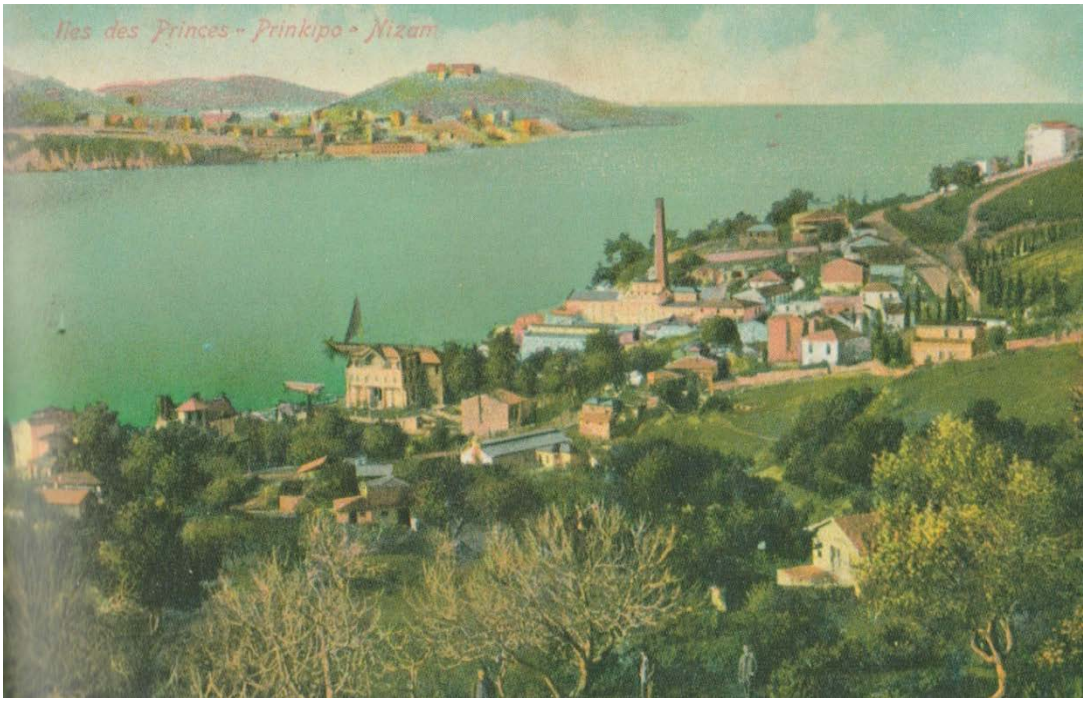

Resim 48. Büyükada Nizam mevkii ve değirmen (Kartpostal).

Resim 49. Büyükada Değirmenini gösteren sonradan renklendirilmiş kartpostal.

Resim 50. Büyükada Değirmeninin genel görünüşü (Kartpostal).

Resim 51. Büyükada Değirmenini faalken gösteren bir kartpostal.

Resim 52. Büyükada Değirmeninin genel görünüşü.
(Atatürk Kitaplığı Krt.26470.)

4.1.8. TARABYA DEĞİRMENİ

Resim 53. Tarabya Değirmeninin deniz tarafından görünüşü.
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.II, s.594.)

4.1.9. PAŞALİMANI UN DEĞİRMENİ

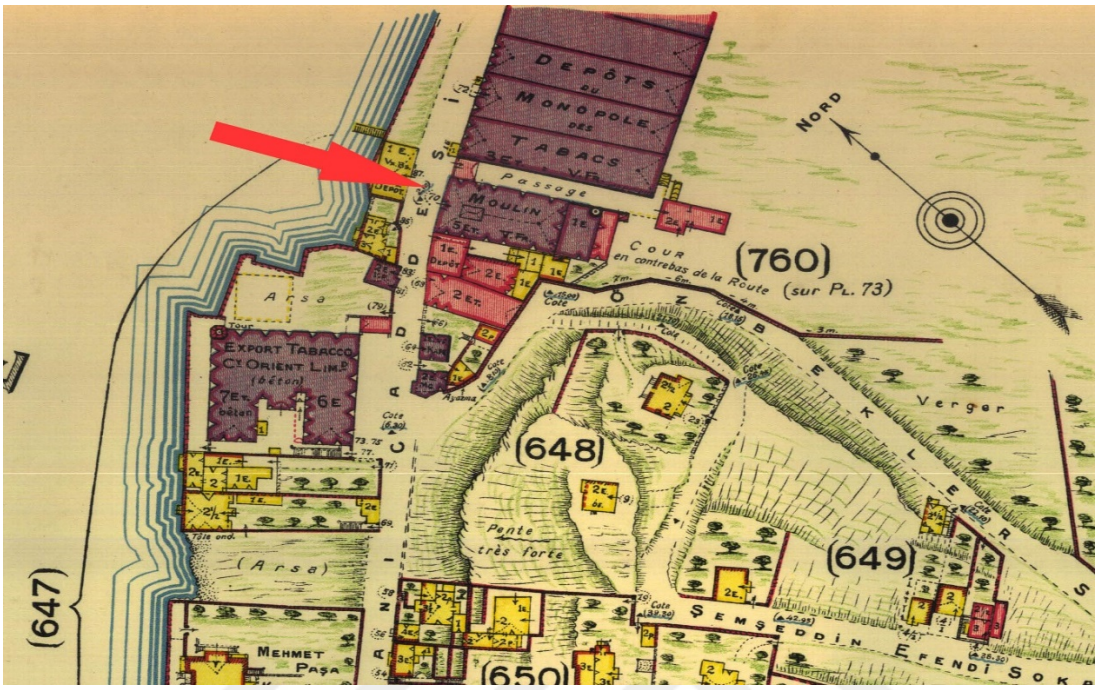

Resim 54. Paşalimanı Un Değirmeninin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Paşa Liman, Sultantepe, E.1:1000, 1931, P.67.)

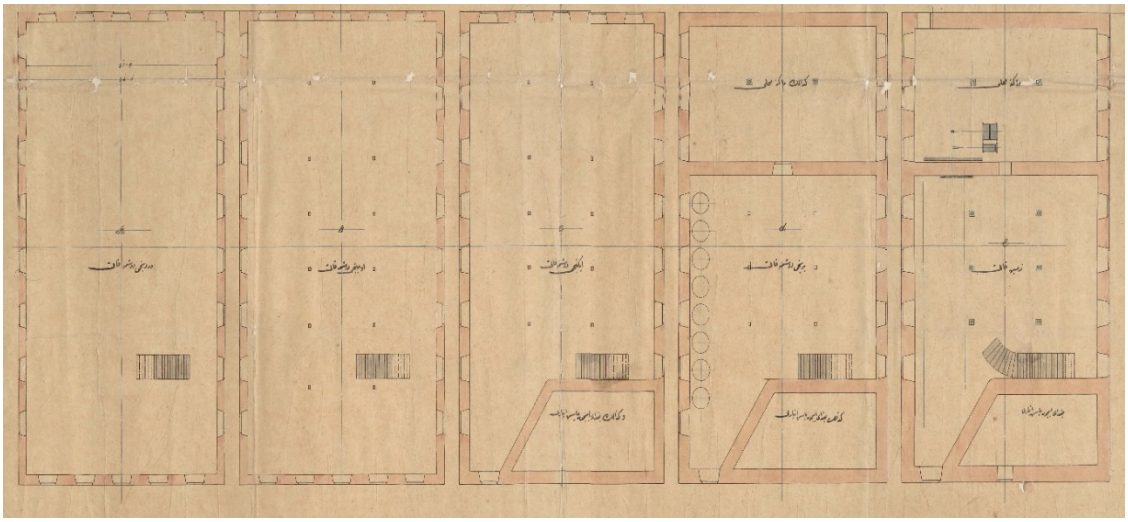

Resim 55. Paşalimanı Un Değirmeninin özgün kat plânları.
(DABOA.,PLK,p.2564/1.)

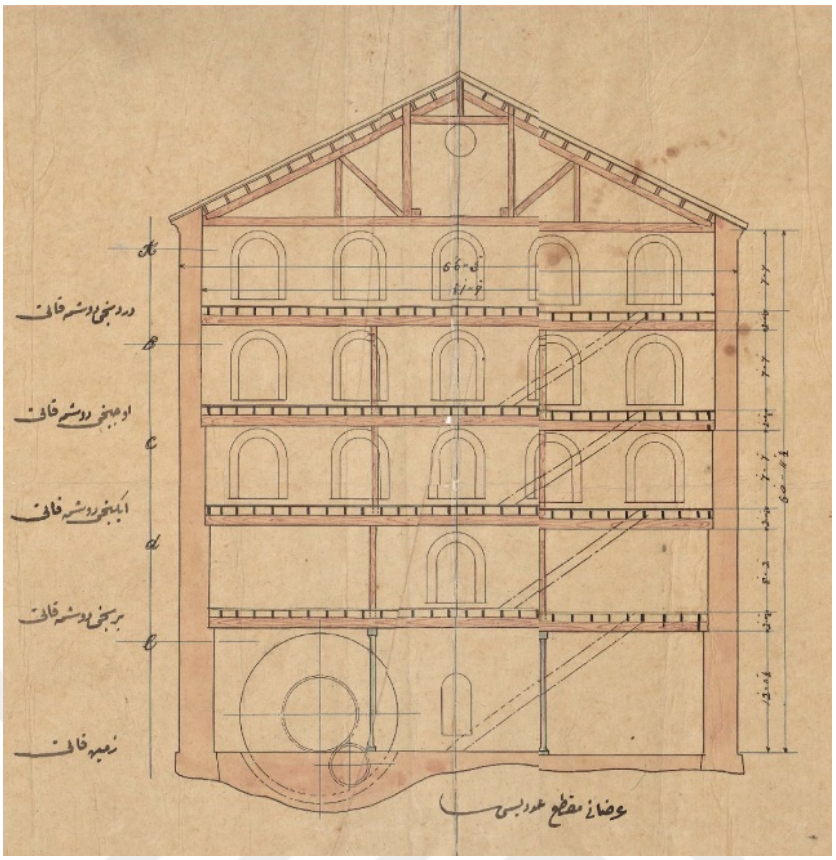

Resim 56. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti.
(DABOA.,PLK,p2564/1.)

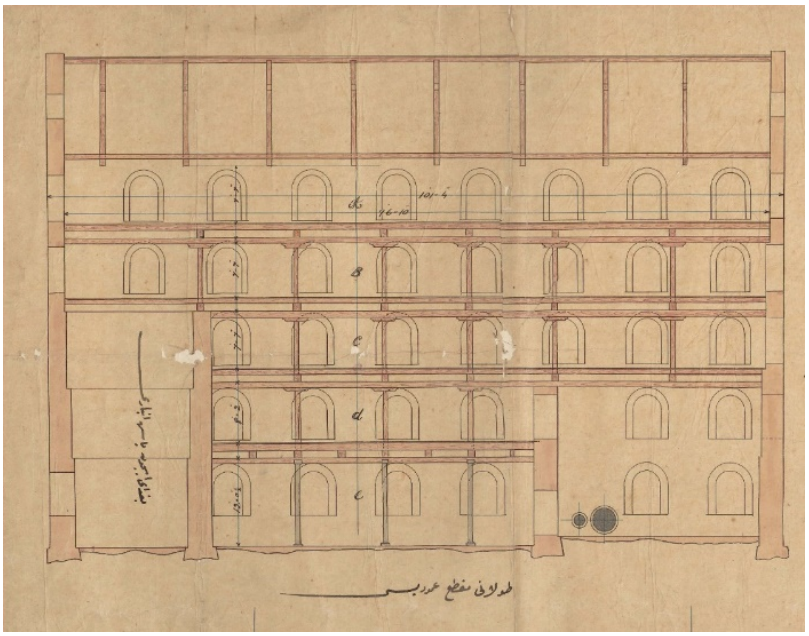

Resim 57. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti.
(DABOA., PLK., p.2564/1.)

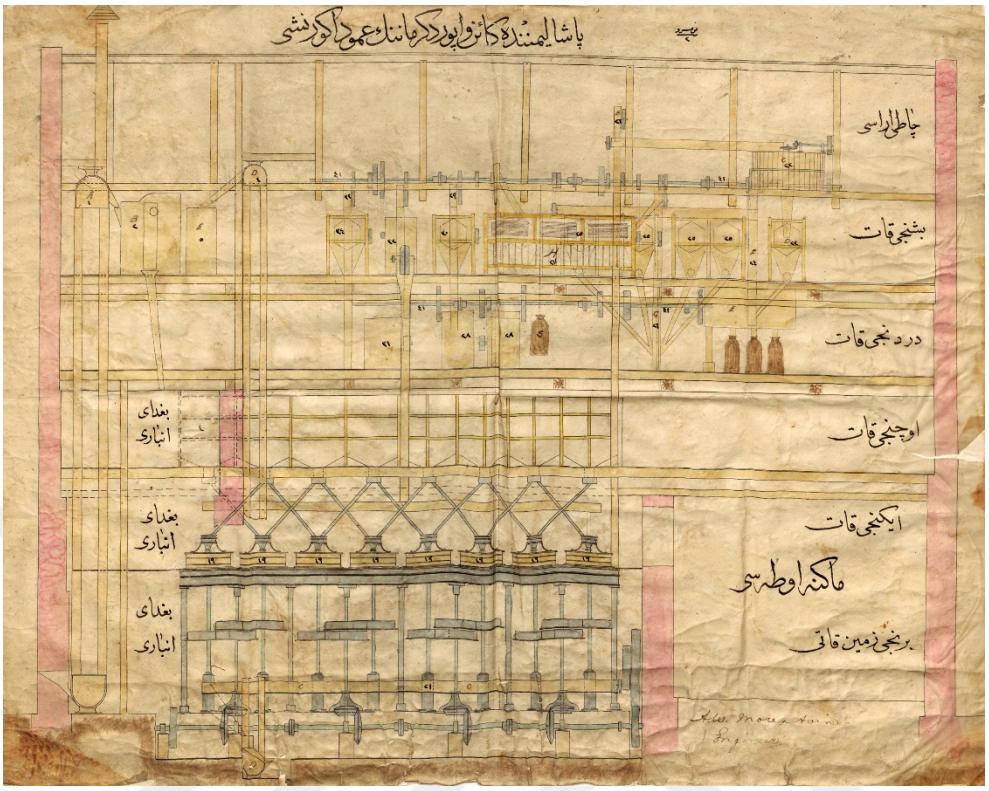

Resim 58. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti.
(DABOA.,PLK,p2564/1.)

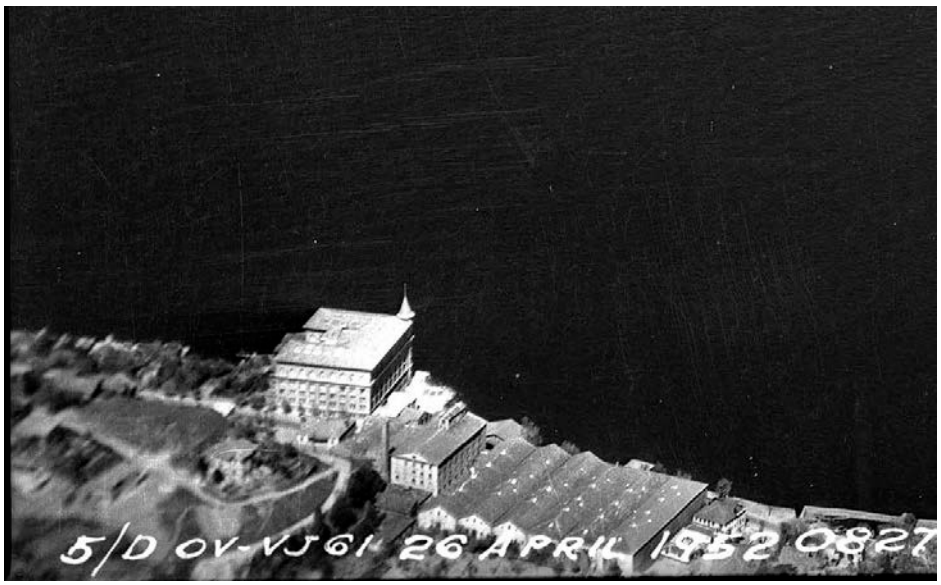

Resim 59. Paşalimanı Un Değirmeninin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 26 Nisan 1952.)

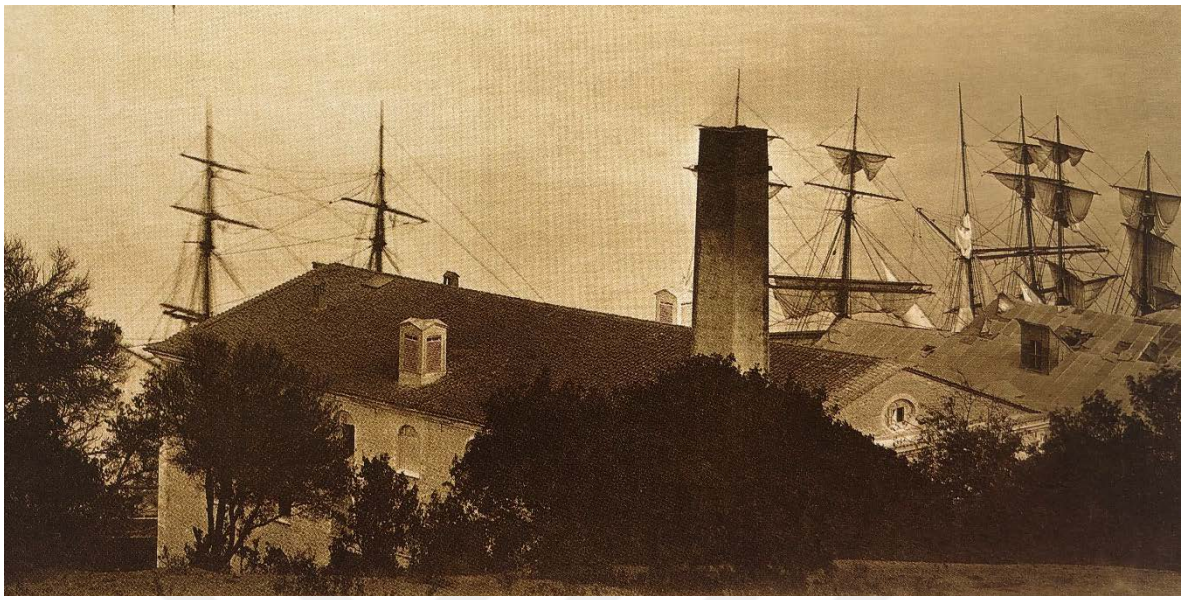

Resim 60. Paşalimanı Un Değirmeninin faal olduğu dönemden görünüşü.
(Fotoğraf: Pascal Sebah.)

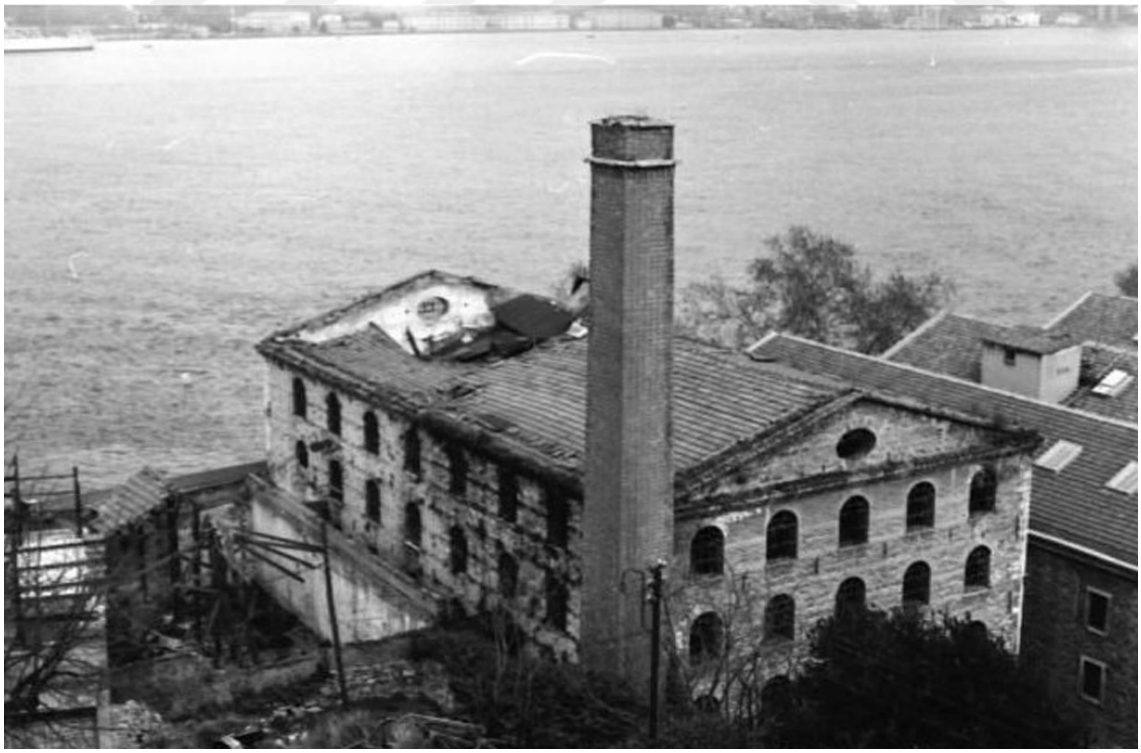

Resim 61. Paşalimanı Un Değirmeninin genel görünüşü.
(İ.6NKVKBK.Müdürlüğü Arşi.D.614.)

Resim 62. Paşalimanı Un Değirmeninin faal olduğu dönemden bir görünüşü.
(Konstantiniyye'den İstanbul'a C.IV, s.843.)

Resim 63. Paşalimanı Un Değirmeninin genel görünüşü.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

Resim 64. Paşalimanı Un Değirmeninin günümüze gelemeyen ahşap çatı kuruluşu.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

Resim 65. Paşalimanı Un Değirmeninin değirmen taş yuvaları.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

Resim 66. Paşalimanı Un Değirmeninin mevcut hali.

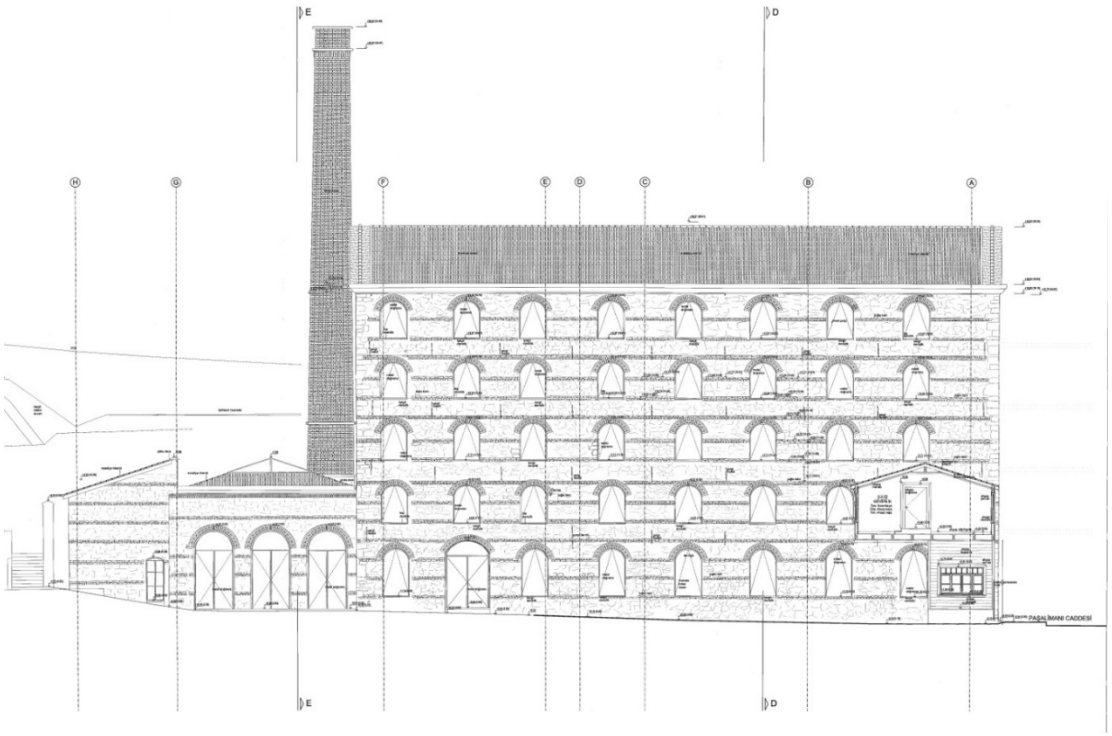

Resim 67. Paşalimanı Un Değirmeninin cephesinin rölövesi.
(Çizim: Barış Han; İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

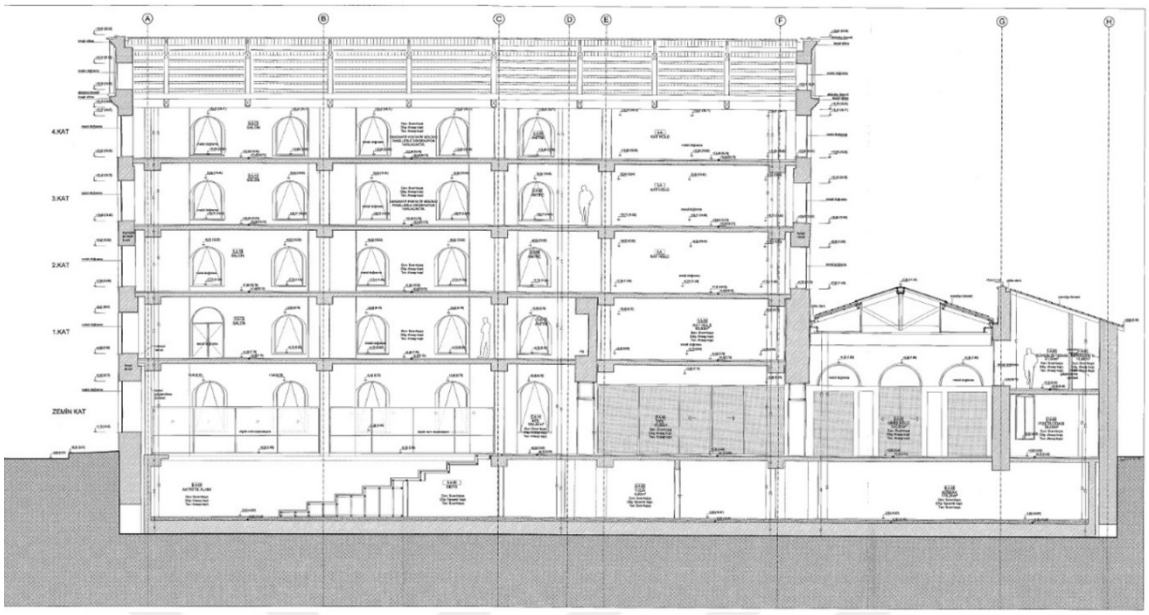

Resim 68. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti.
(Çizim: Barış Han; İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

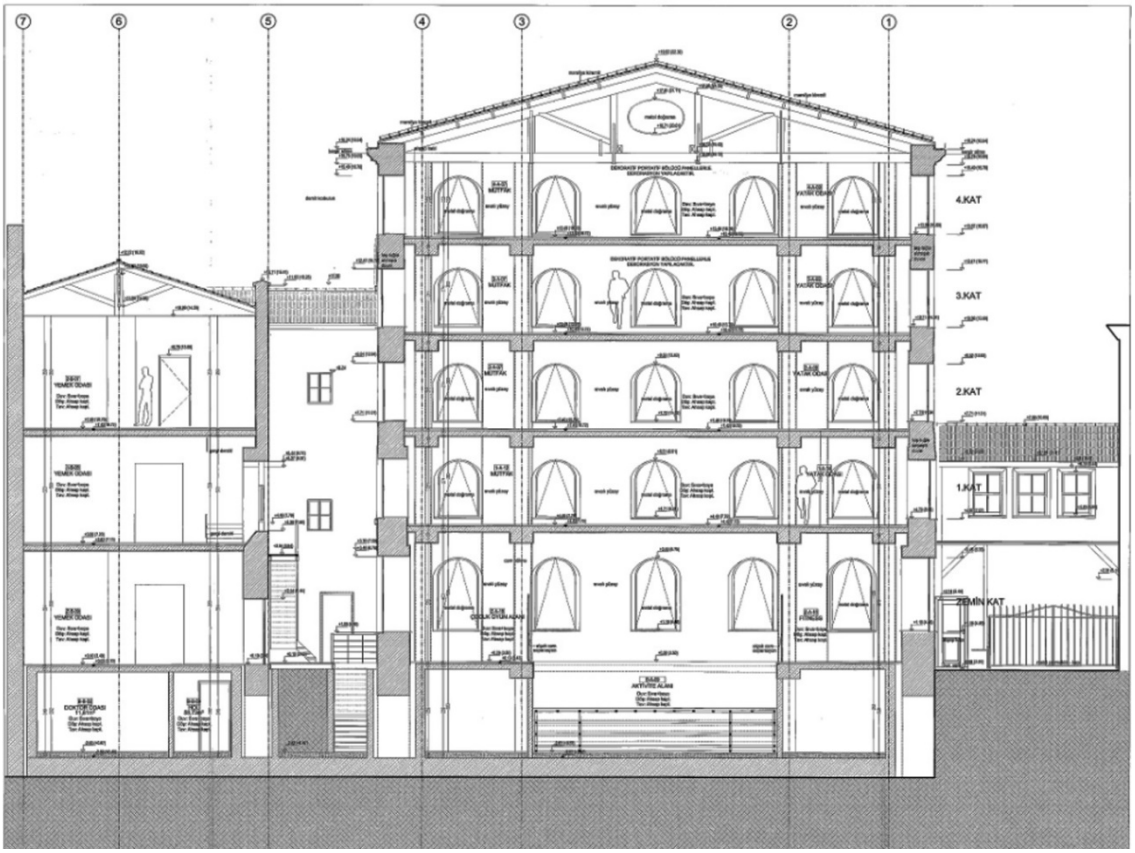

Resim 69. Paşalimanı Un Değirmeninin kesiti.
(Çizim: Barış Han; İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.614.)

4.1.10. BALAT KORPİ DEMOSTEN DEĞİRMENİ

Resim 70. Korpi Demosten Değirmeninin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Aya-Kapu, Gül-Cami, Cibali, E.1:1000, 1928, P.21.)

Resim 71. Korpi Demosten Un Değirmeninin Haliç üzerinden görünüşü.
(İÜ.NEK., 90463.)

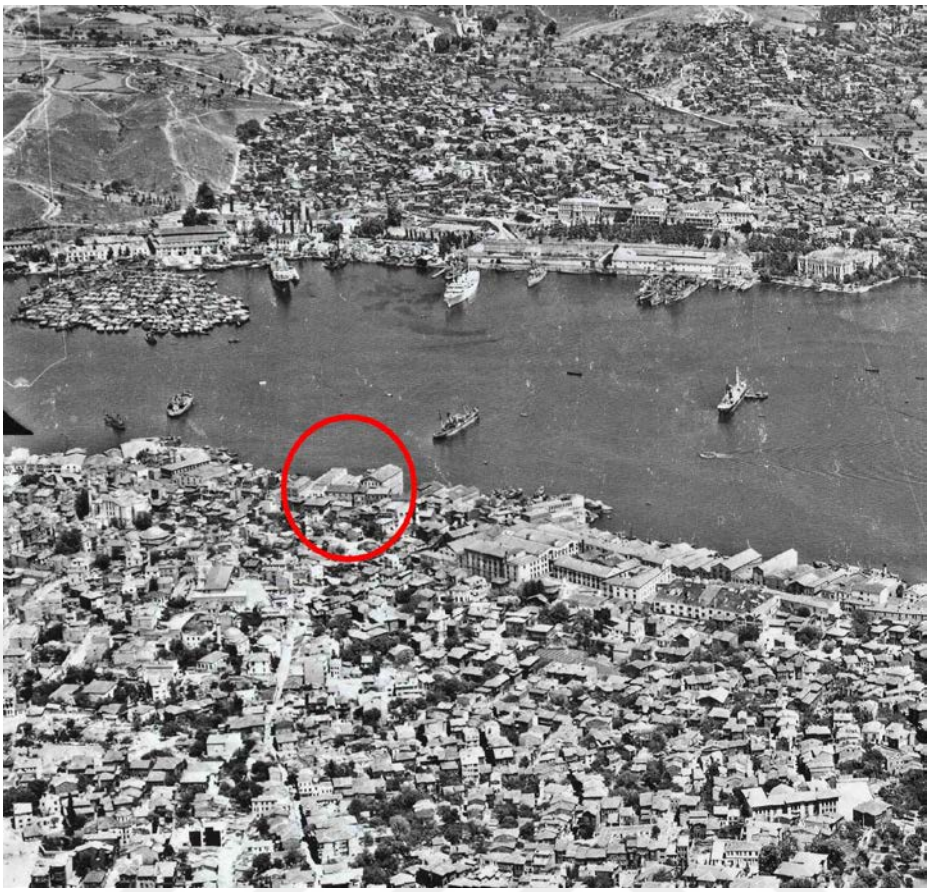

Resim 72. Korpi Demosten Un Değirmeninin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952.)

Resim 73. Korpi Demosten Un Değirmeninin Sirkeci yönünden görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952.)

Resim 74. Korpi Demosten Un Değirmeninin Sirkeci yönündeki cephesi (1913). (Kartpostal)

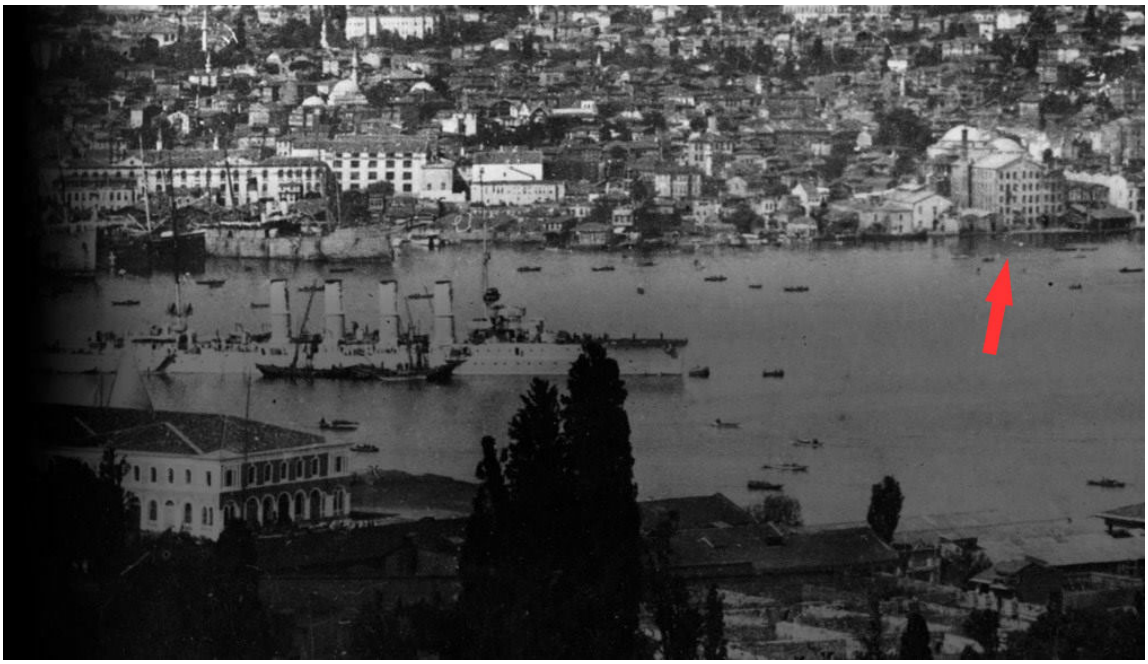

Resim 75. Korpi Demosten Un Değirmeninin Haliç'e bakan cephesi. (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

4.1.11. CİBALİ TÜTÜN FABRİKASI

Resim 76. Cibali Tütün Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Aya-Kapu Gül-Camii, Cibali, P.21, E.1:1000, 1928.)

Resim 77. Cibali Tütün ve Sigara Fabrikasının Haliçten görünüşü.
(İÜ. NEK.,90553/1, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

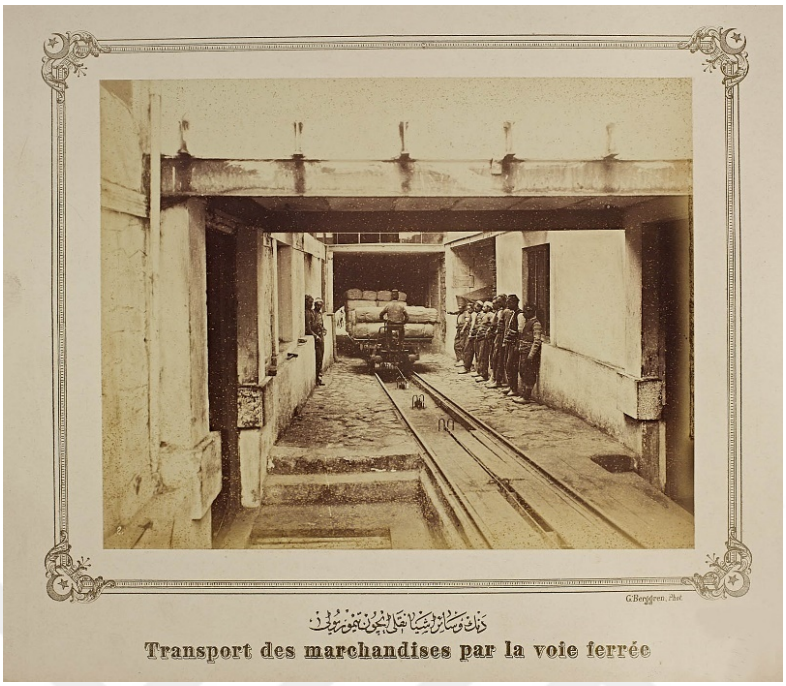

Resim 78. Cibali Tütün Fabrikasında denk vesaire eşya nakli için yapılmış demiryolu.
(İÜ. NEK.,90553/2, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

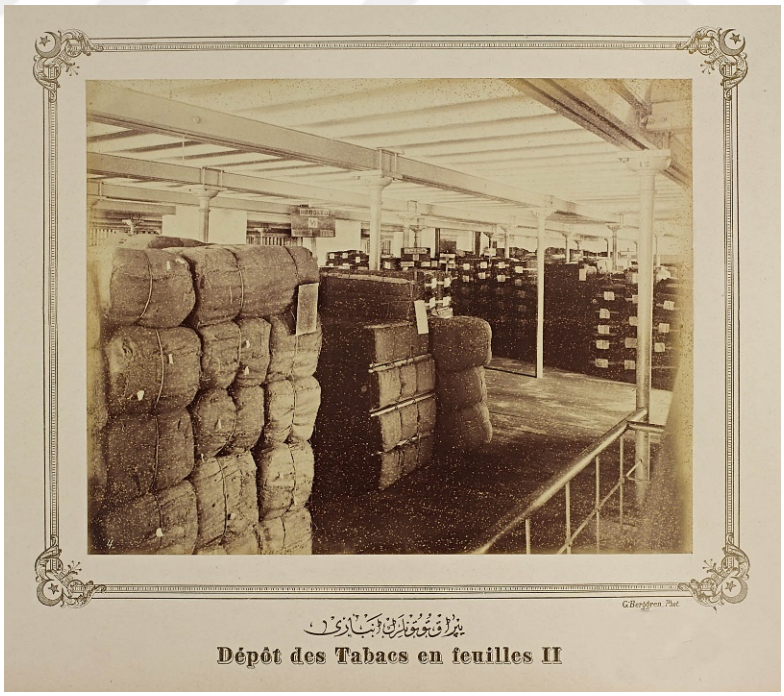

Resim 79. Cibali Tütün Fabrikasının yaprak tütünlerinin ambarı.
(İÜ. NEK.,90553/4, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 80. Cibali Tütün Fabrikasının yaprak tütünlerin tefrik mahali.
(İÜ. NEK.,90553/5, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 81. Cibali Tütün Fabrikasının makine vasıtasıyla tütün kıyılan mahali.
(İÜ. NEK.,90553/7, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 82. Cibali Tütün Fabrikasının paketlere tütün konulan mahali.
(İÜ. NEK.,90553/9, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 83. Cibali Tütün Fabrikasının imal olunan tütünlerin sandığa konulduğu mahal.
(İÜ. NEK.,90553/11, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 84. Cibali Tütün Fabrikasının el ile yapılan sigara mahali.
(İÜ. NEK.,90553/14, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 85. Cibali Tütün Fabrikasının sıkı ve gevşek sigaraların tefrikiyle kutulara koyulan.
mahal (İÜ. NEK.,90553/15, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

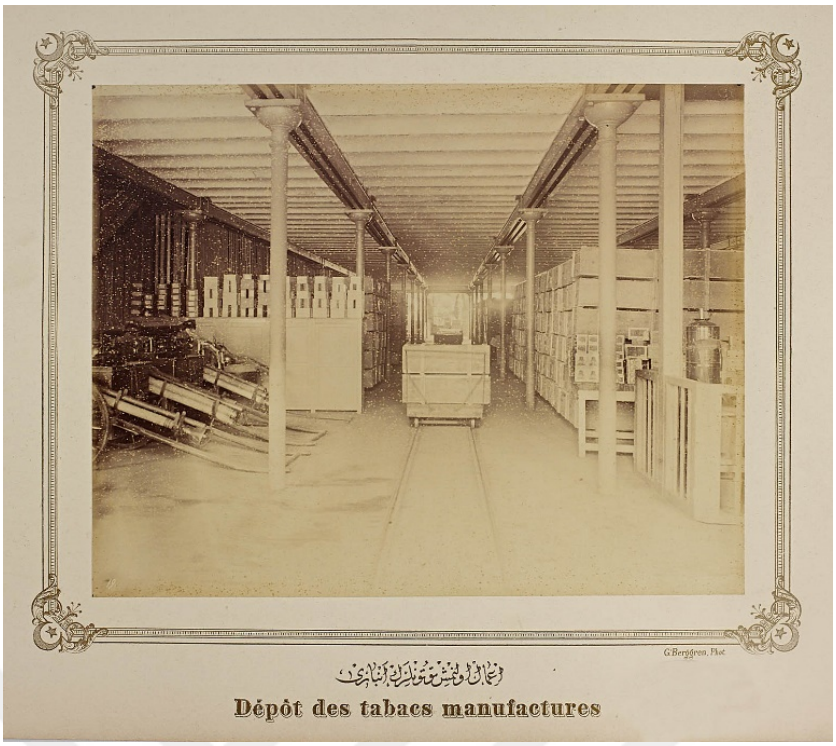

Resim 86. Cibali Tütün Fabrikasında imal olunmuş tütünlerin ambarı.
(İÜ. NEK.,90553/19, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

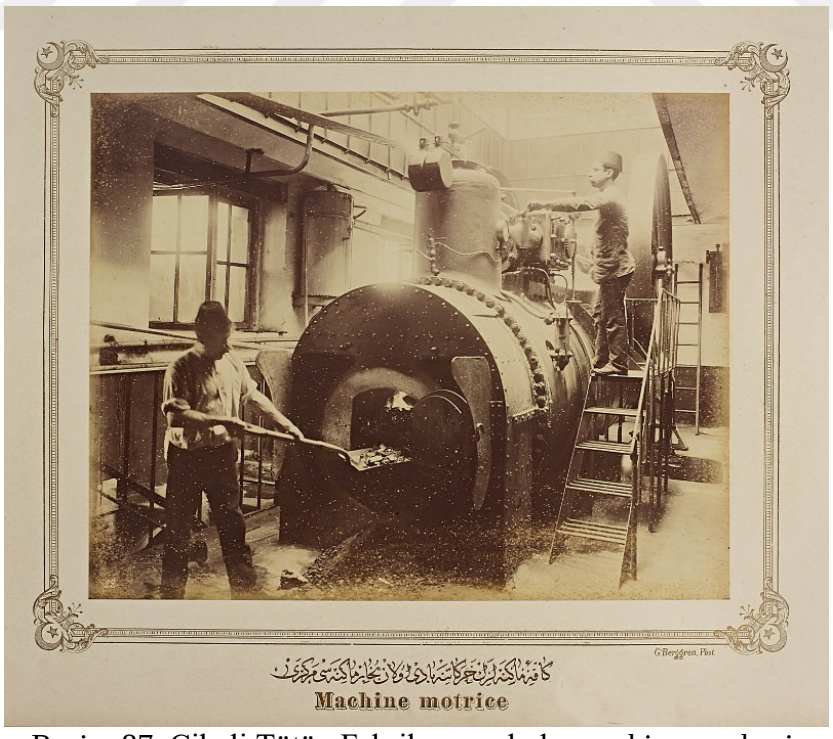

Resim 87. Cibali Tütün Fabrikasının buhar makine merkezi.
(İÜ. NEK.,90553/22, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 88. Cibali Tütün Fabrikasının bıçkı ve testere ile imal olunan sandık vesair eşya mahali.
(İÜ. NEK.,90553/26, Fotoğraf: Guillaume Berggren.)

Resim 89. Galata Kulesi'nden Cibali Tütün Fabrikası (2021).

Resim 90. Günümüzde Kadir Has Üniversitesi olarak kullanılan Cibali Tütün Fabrikası (2021).

Resim 91. Cibali Tütün Fabrikası Haliç Cephesi rölövesi.
(Mehmet Alper, 1999.)

Resim 92. Cibali Tütün Fabrikası bodrum ve zemin rölövesi.
(Mehmet Alper, 1999.)

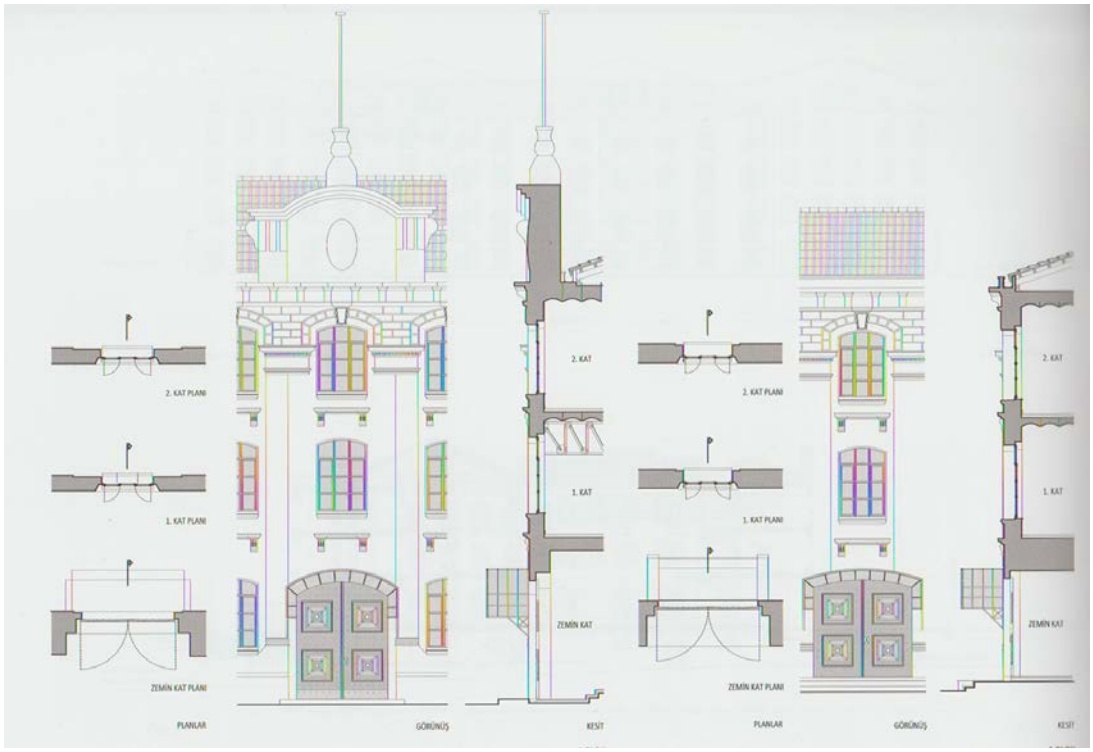

Resim 93. Cibali Tütün Fabrikası sistem detayları.
(Mehmet Alper, 1999.)

4.1.12. KASIMPAŞA UN DEĞİRMENİ

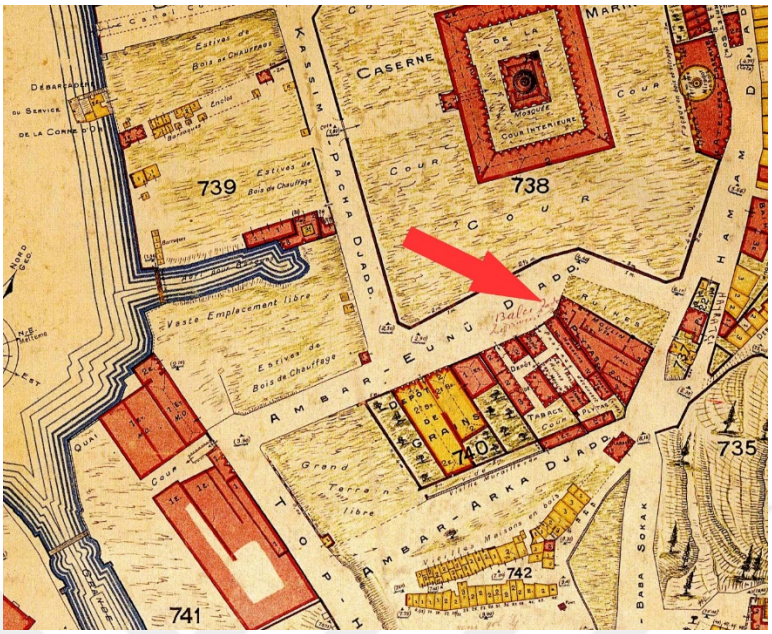

Resim 94. Kasımpaşa Un Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Kassım-Pacha, E.1:1000, 1926, P.23.)

Resim 95. Kasımpaşa Un Değirmeninin bacası ve etrafındaki yapılaşma.
(İÜ.NEK., 90475/50, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 96. Kasımpaşa Un Değirmeninin yapılarını gösteren bir kartpostal.

Resim 97. Kasımpaşa genel görümünde Un değirmenini gösteren bir kartpostal.

Resim 98. Kasımpaşa Un Değirmeninin giriş cephesi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.14931, 1923.)

Resim 99. Kasım Paşa Un Değirmenin mevcut hali (2020).

Resim 100. Kasımpaşa Un Değirmeninin cephesi (2020).

Resim 101. Kasımpaşa Un Değirmeninin mevcut hali (2020).

Resim102. Kasımpaşa Un Değirmeninin içinin mevcut hali (2020).

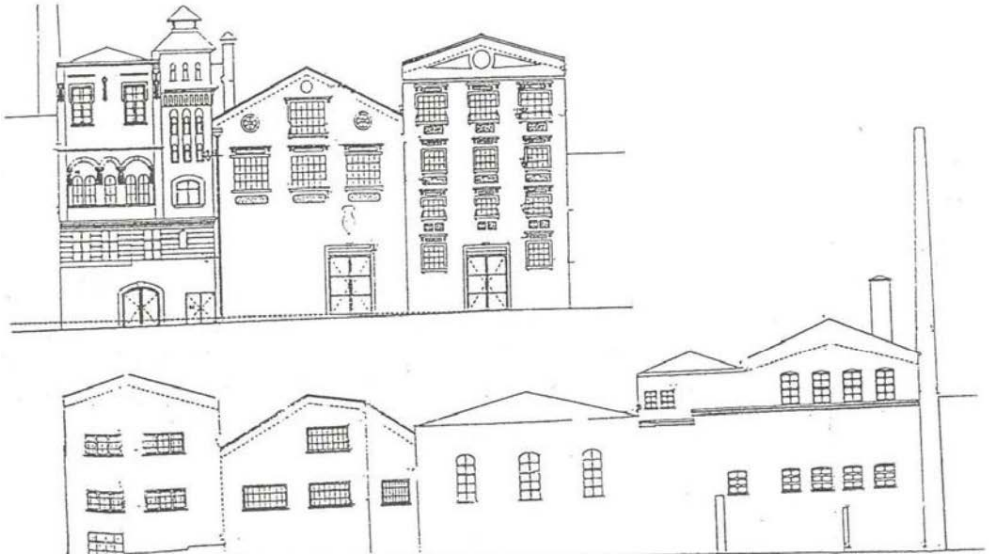

Resim 103. Kasımpaşa Un Değirmeninin cephe çizimi.
(Çizim: Pınar Ezgeç, 1998.)

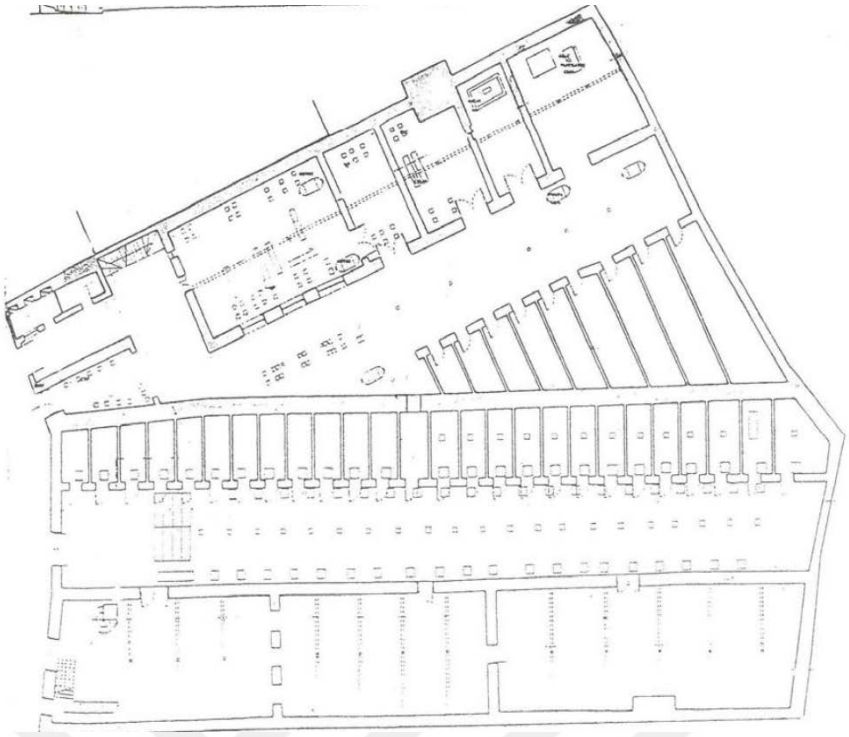

Resim 104. Kasımpaşa Un Değirmeninin plânı.
(Çizim: Pınar Ezgeç, 1998.)

4.1.13. BALAT BUZ FABRİKASI

Resim 105. Balat Buz Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Fener Corne D'or,23, E.1:500, 1929.)

Resim 106. Balat Buz Fabrikası ve çevresinin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi 14 Mayıs 1952.)

Resim 107. Balat Buz Fabrikasından buz naklini gösteren bir kartpostal.

4.1.14. İSTİNYE BUZ FABRİKASI

Resim 108. İstinye Buz Fabrikasının vaziyet plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.4635, H.1326/M.1908.)

Resim 109. İstinye Buz Fabrikasının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.5118, Ö.1:500, H.1322/M.1905.)

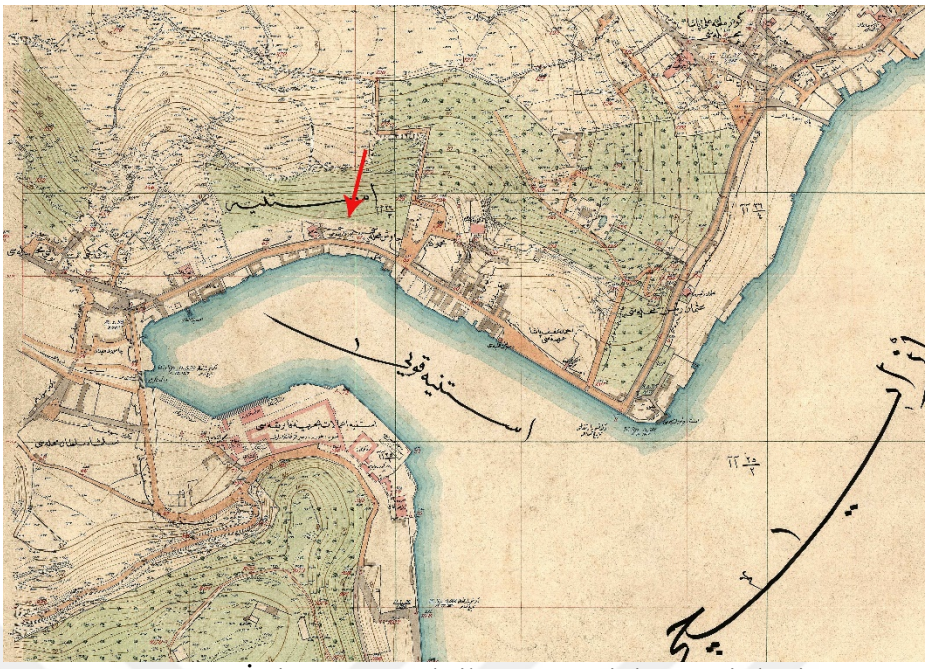

Resim 110. İstinye Buz Fabrikasının yerini gösterir harita.
(Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şti, 1926, P.56, AK. Hrt.2463.)

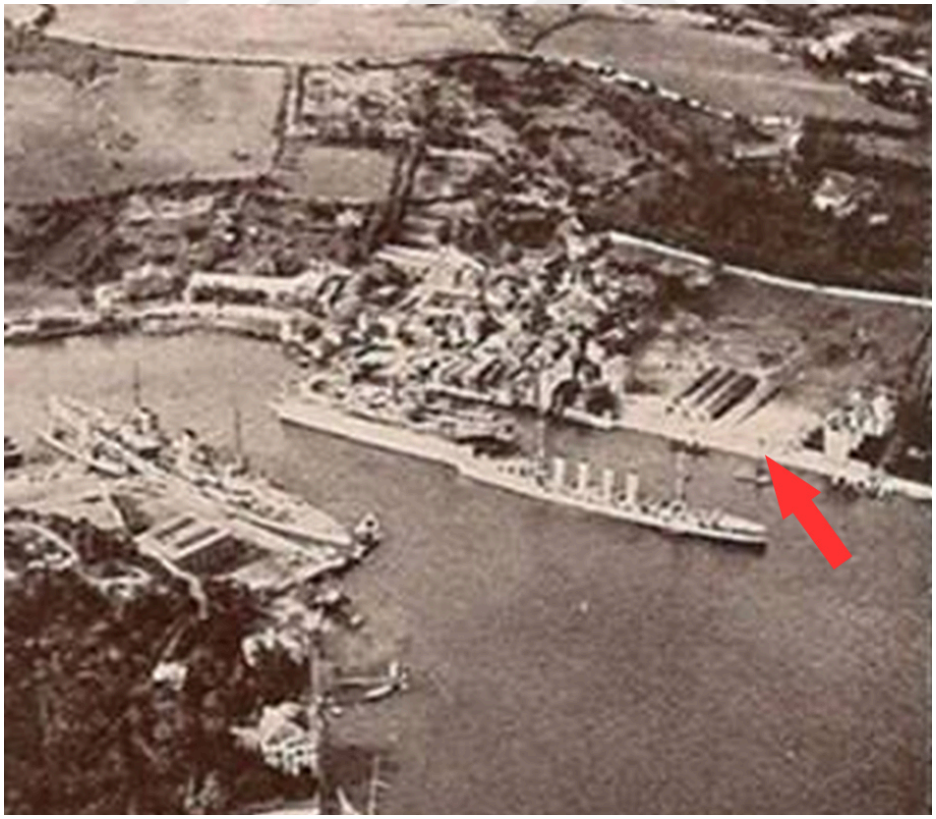

Resim111. İstinye Buz Fabrikasının havadan görünüşü.
((Rundblickaufname von Konstantinopel & Bosporus 19 Marz 1918, Kaiserlich Osmanichen Ballonzug 3.)

4.1.15. BOMONTİ BİRA FABRİKASI

Resim 112. Bomonti Bira Fabrikası parsel sınırları.
(İstanbul Rumeli Ciheti, Pafta17, AK. Hrt. 2407.)

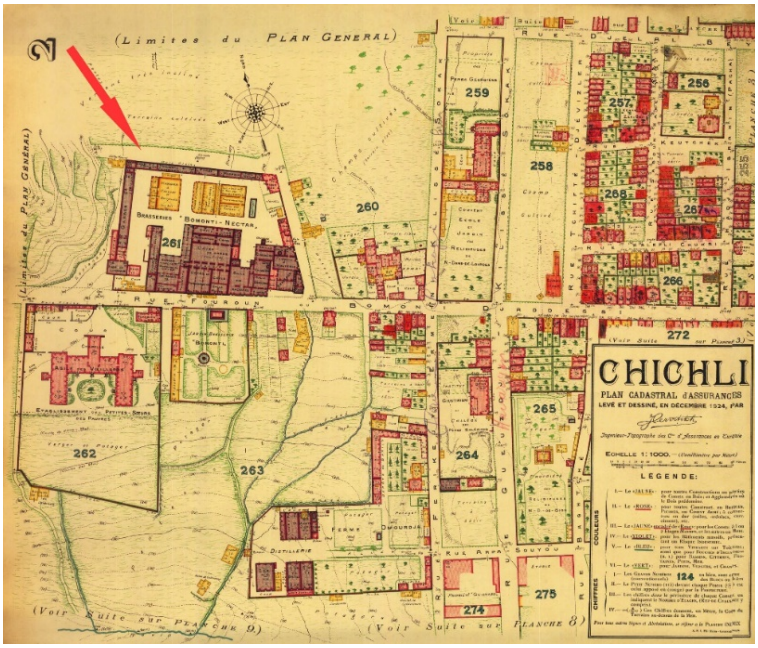

Resim 113. Bomonti Bira Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Chichli, 2, E.1:1000, Decembre 1924.)

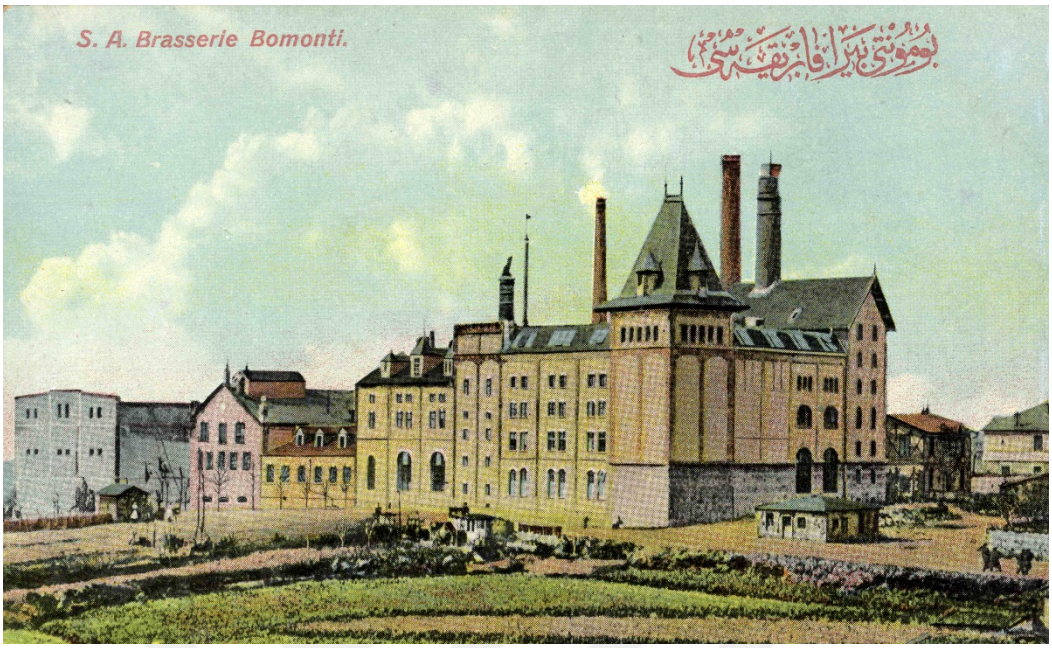

Resim 114. Bomonti Bira Fabrikası'nın genel görünüşü.
(Kartpostal)

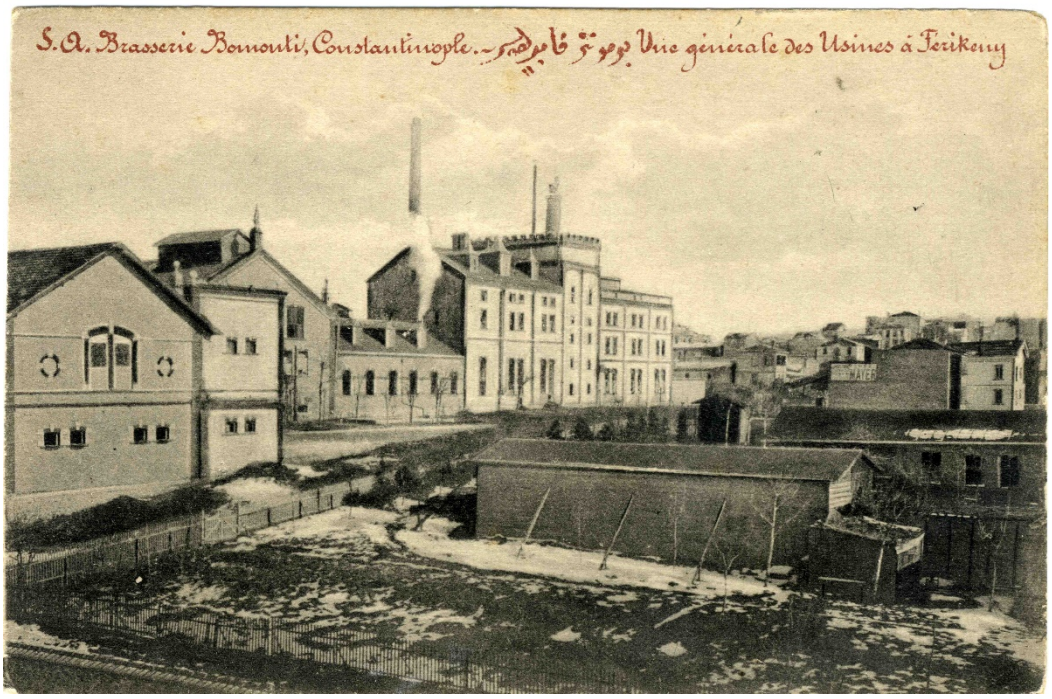

Resim 115. Bomonti Bira Fabrikasın genel görünüşü.
(Kartpostal)

Resim 116. Bomonti Bira Fabrikası.
(Servet-i Fünun S.994, s.93, H.16.05.1328/M.26 Mayıs 1910.)

Resim 117. Bomonti Bira Fabrikası'nın reklam ilanı.
(Servet-i Fünun, No:1105, s.311, H. 26.07.1328/M. 03 Ağustos 1910.)

BRASSERIES TURQUES (BOMONTI-NECTAR) SOCIÉTÉ ANONYME TURQUE

SIÈGE SOCIAL: STAMBOUL

UNE ACTION DE FRANCS SUISSES CENT CHACUNE

Resim 118. Bomonti Bira Fabrikası'na ait bir hisse senedi.

Resim 119. Bomonti Bira Fabrikasının faal olduğu dönemde görünüşü. (Kartpostal)

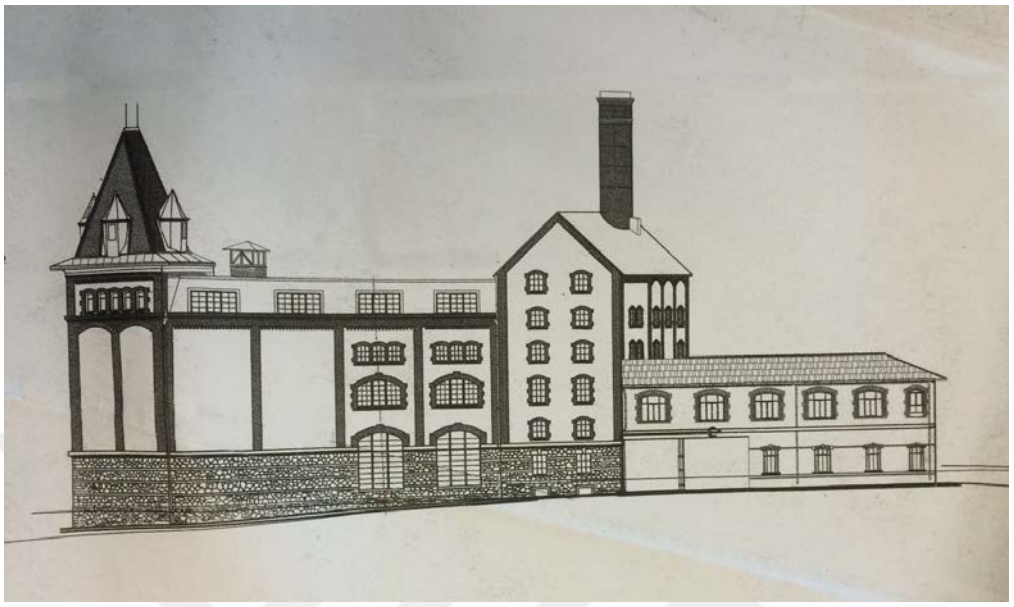

Resim 120. Bomonti Bira Fabrikasının cephe görünüşü.
(Nokta Planlama Mim.Müh.İnş.ltd.Şti.2008,İ.2NKVKBKM.Arşivi.)

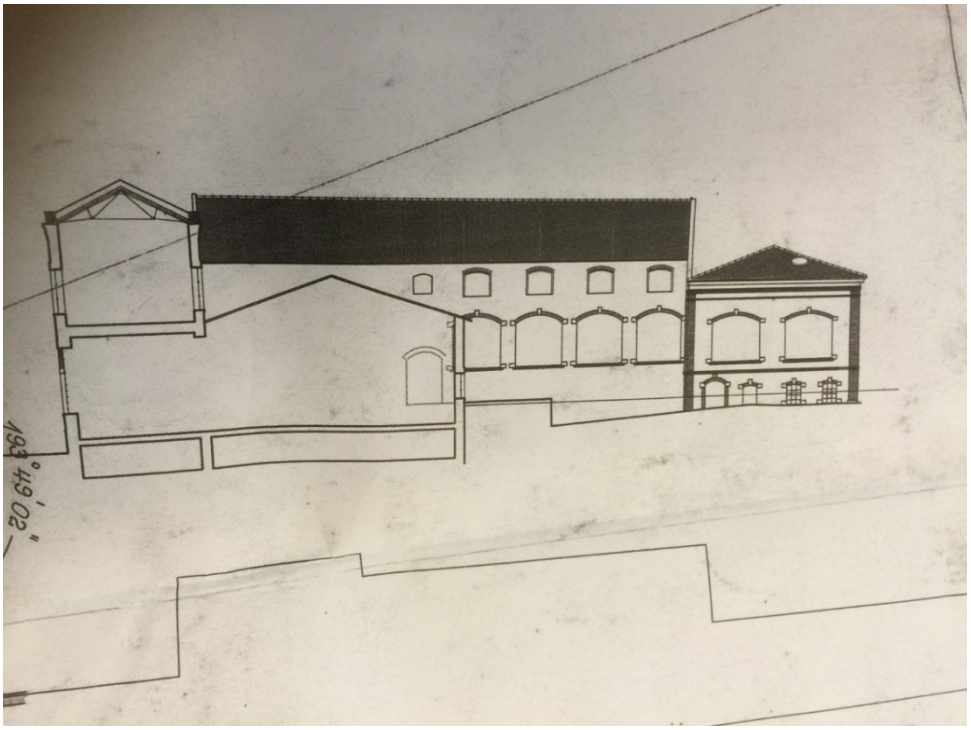

Resim 121. Bomonti Bira Fabrikaya ait bir kesit ve görünüş çizimi.
(Nokta Planlama Mim.Müh.İnş.ltd.Şti.2008, İ.2NKVKBKM.Arşivi.)

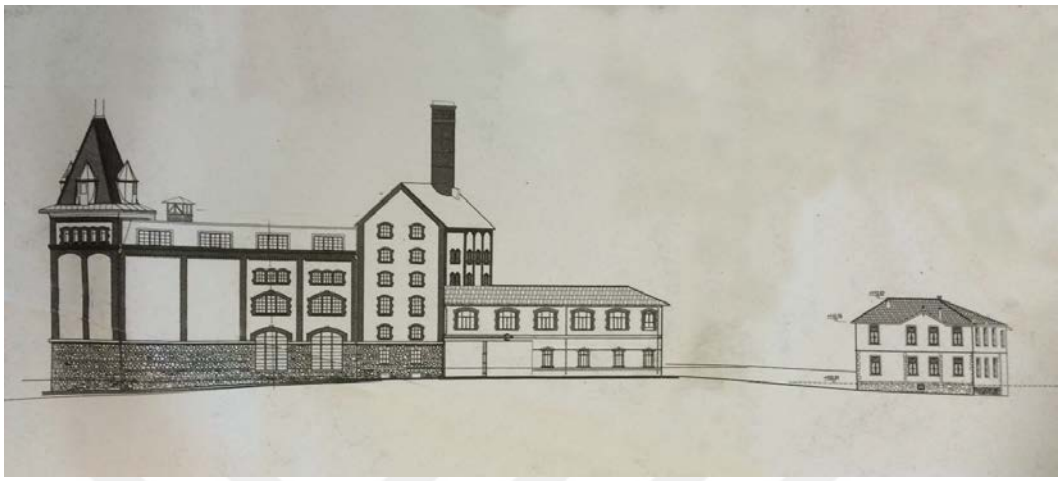

Resim 122. Bomonti Bira Fabrikasının cephesinin çizimi.
(Nokta Planlama Mim. Müh. İnş. ltd.Şti.2008.)

Resim 123. Bomonti Bira Fabrikası kesiti.

Resim 124. Bomonti Fabrikası ve bacasının mevcut görünüşü (2020).

Resim 125. Bomonti Fabrikası genel görünüşü (2020).

Resim 126) Bomonti Bira Fabrikasının genel görünüşü (2019).

4.1.16. BÜYÜKDERE BİRA ve NEKTAR FABRİKASI

Resim 127. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının yerleşim plânı.
(Rumeli Ciheti, AK., Hrt.2416, 1926, P.88.)

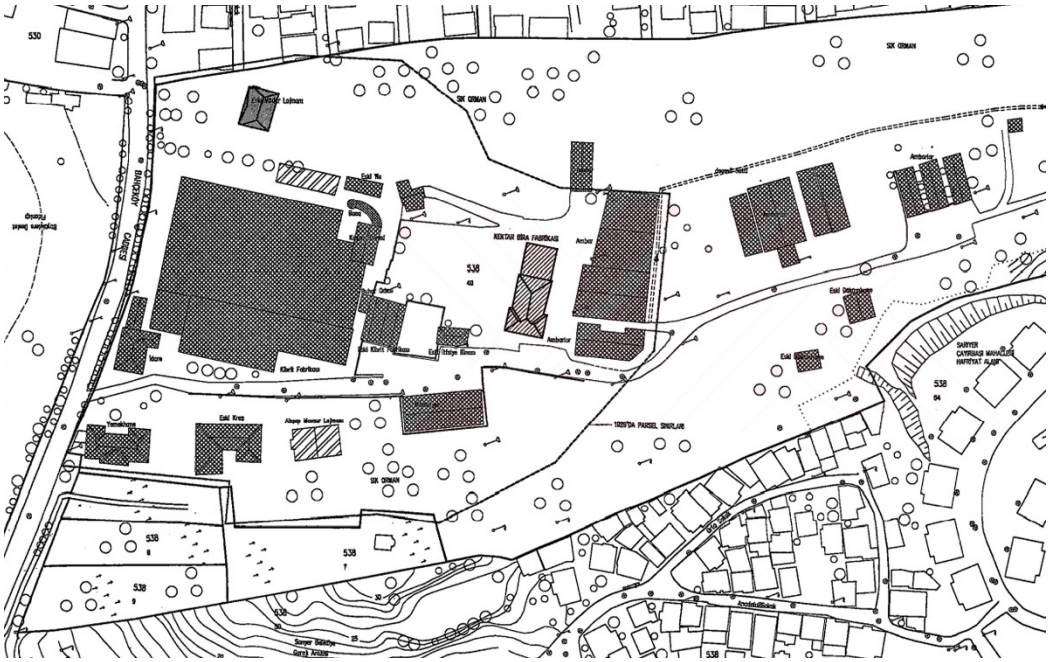

Resim 128. Büyükdere Nektar Fabrikasının vaziyet plânı.
(Çizim Şerife Türk, 2004.)

Resim 129. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının vaziyet plânı.
(DABCA, 37/50/15, 05.06.1933.)

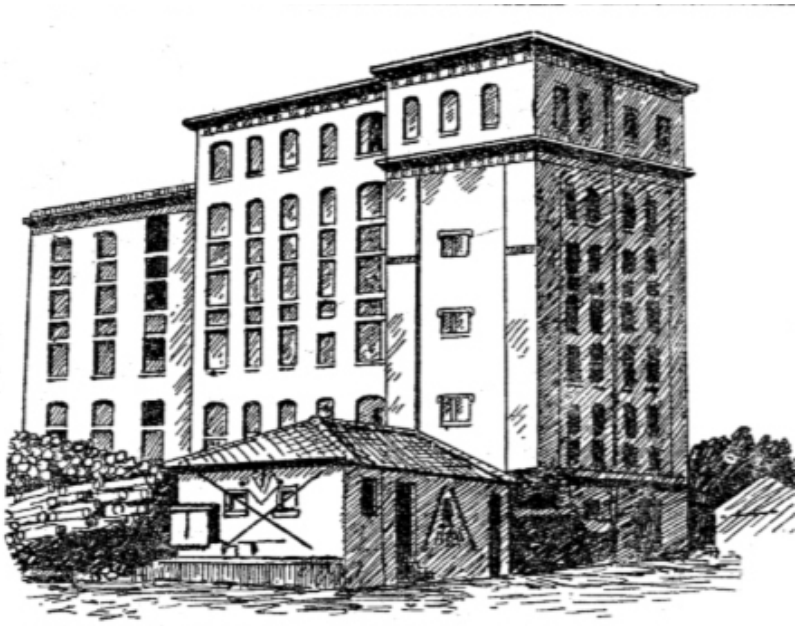
Resim 130. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının fabrikanın bir çizimi.
(Çizim: Behçet Cantok, İA.1961, s.2360.)

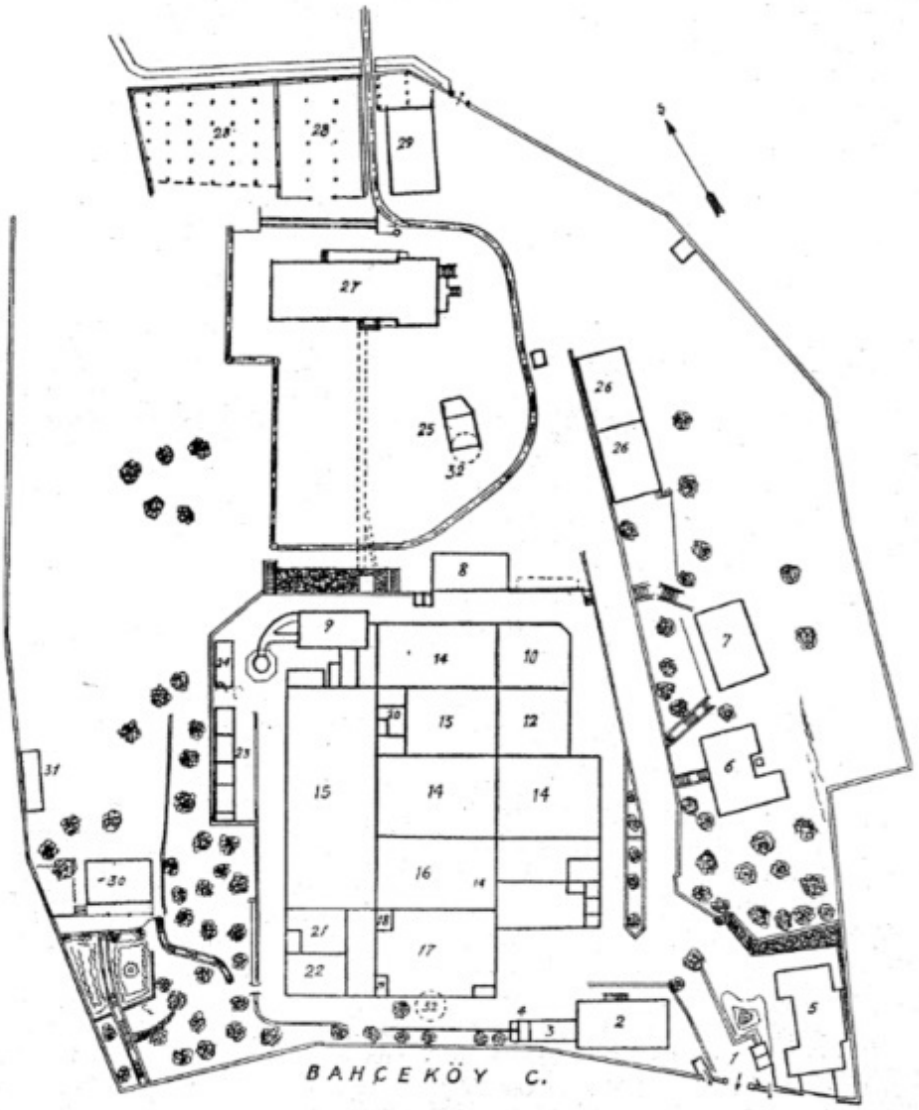

Büyükdere Kibrit Fabrikası

1 — Giriş kapusu ve emniyet âmirliği; 2 — İdâre; 3 — Dispanser; 4 — Sivil savunma şûbesi; 5 — Yemekhâne ve mutfak; 6 — Kreş ve çocuk yuvası; 7 — Memur lojmanı; 8 — Destere dâiresi, altından erkek işçilerin banyoları ve ayak yolları; 9 — Kazan; 10 — Çöp soyma dâiresi; 11 — Kutu soyma dâiresi; 12 — Çöpkurutma ve perdaht dâiresi; 13 — Çöp istifleme dâiresi; 14 — Kontinü (eczâyı çöp başlarına koyma) dâiresi; 15 — Kutulara doldurma dâiresi; 16 — Kutu imâli, etiket ve doldurmaya kutu ihzâr dâiresi; 17 — Kutu kenarlarını fosforlama dâiresi ve paketleme; 18 — Eczâ ve kola dâiresi; 19 — Fosfor ihzar dâiresi; 20 — Laboratuar; 21 — Marangozhâne; 22 — Tâmir atölyesi; 23 — Kalayhâne, kaynakhâne ve sarachâne; 24 — Kadın işçiler banyo dâiresi ve ayak yolları; 25 — İtfâiye; 26 — Mâmul anbarları; 27 — Umumî büyük anbar (Nektar Bira Fabrikasından kalmış olan binâ); 28 — Anbarlar; 29 — Katrakt (tomrukdan kereste - kalas yapılan yer) dâiresi; 30 — Müdür lojmanı; 32 — Ser; 33 — İki sarnıç kuyu (suyu dışardan taşınarak doldurulur).

Resim 131. Büyükdere Bira, Nektar ve Kibrit Fabrikasının fabrika birimlerini gösteren kroki. (İA.1961, s.2360.)

Resim 132. Büyükdere Nektar Fabrikası.
(Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 648.)

Resim 133. Büyükdere Kibrit Fabrikasının cephe görünüşü.
(Şerife Türk, 2004, a.g.e., s.239.)

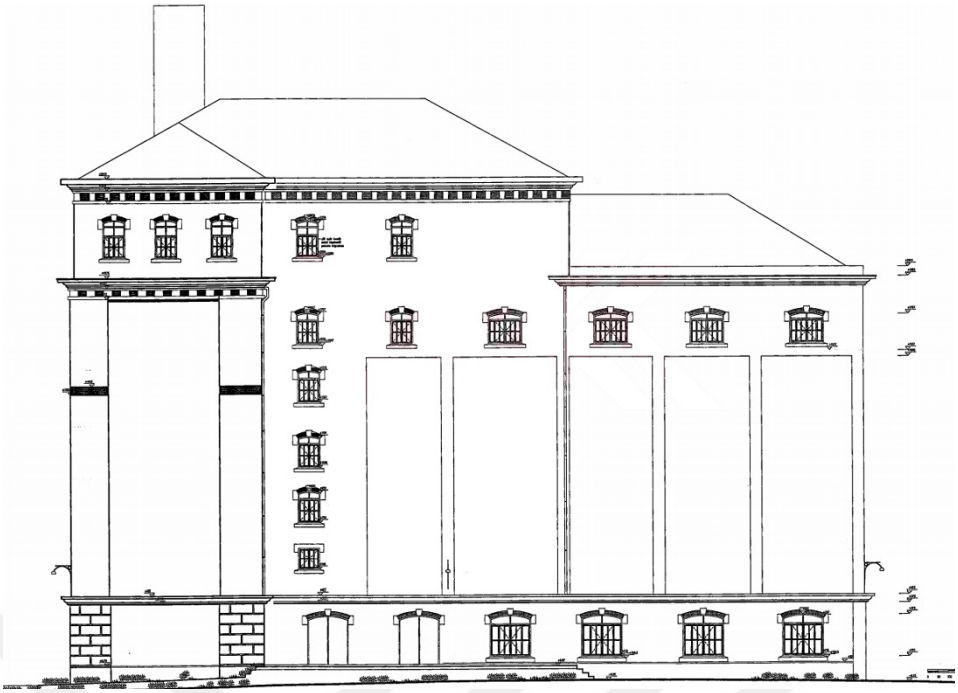

Resim 134. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının kuzey doğu cephesi.
(Şerife Türk, 2004, a.g.e., s.241.)

Resim 135. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikasının yan cepheleri.
(Şerife Türk,2004, a.g.e., s.240.)

Resim 136. Büyükdere Kibrit Fabrikasının Sarıyer Hamidiye Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi ortasında kalmış mevcut hali (2021).

Resim 137. Büyükdere Kibrit Fabrikasının mevcut hali (2021).

Resim 138. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikası arazisine yapılan hastane binası ve fabrika bacası (2021).

Resim 139. Büyükdere Bira ve Nektar Fabrikası bacasının mevcut hali (2021).

4.1.17. FINDIKLI ERMİS KONSERVE FABRİKASI

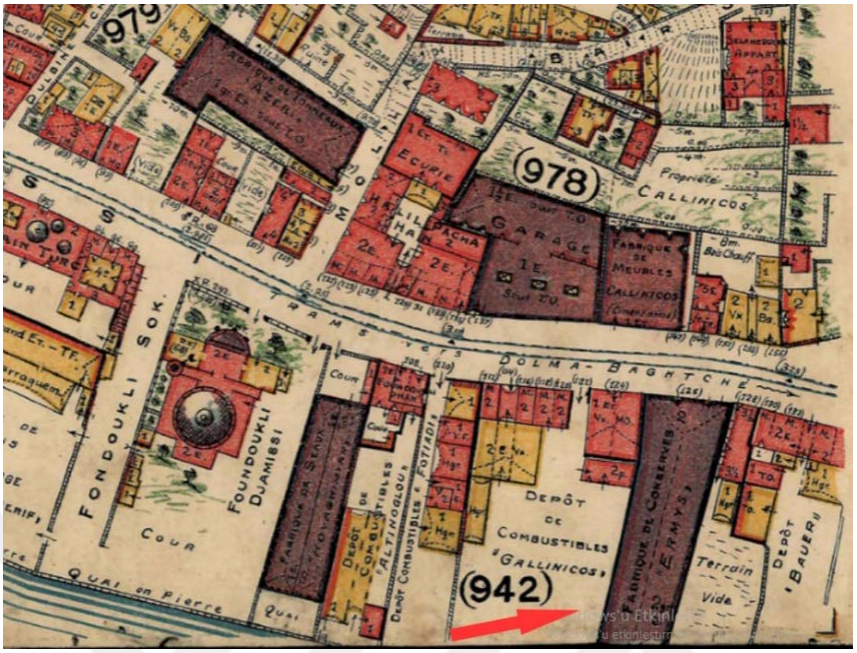

Resim 140. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Djihanghir Foundoukli, Octobre 1926, P.31.)

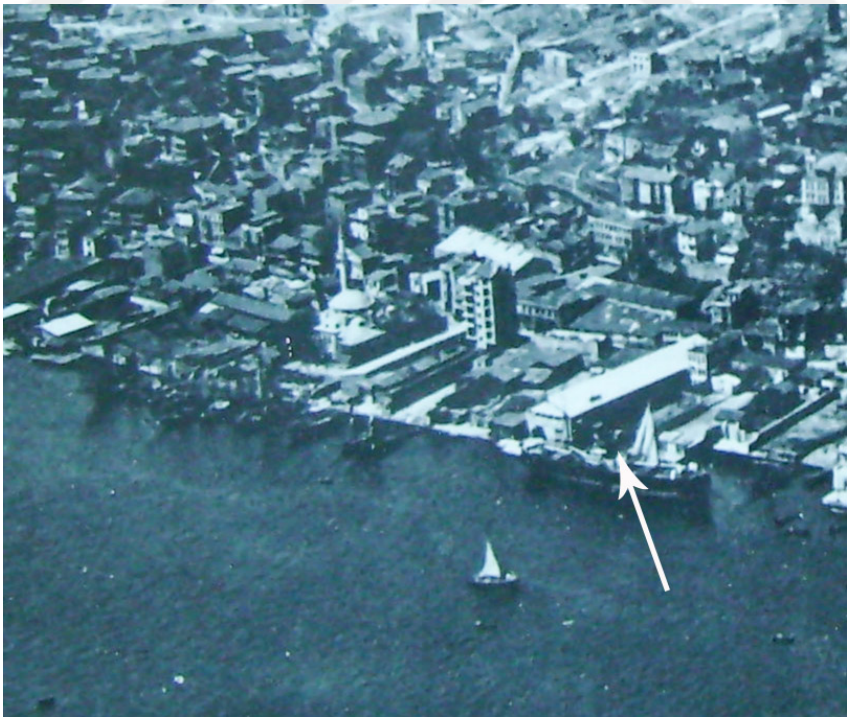
Resim 141. Fındıklı Ermis Konserve fabrikasının havadan görünüşü.
(Hayat, S.44, 1968, s.30.)

Resim 142. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının caddeye bakan cephesi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.6832.)

Resim 143. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.6827.)

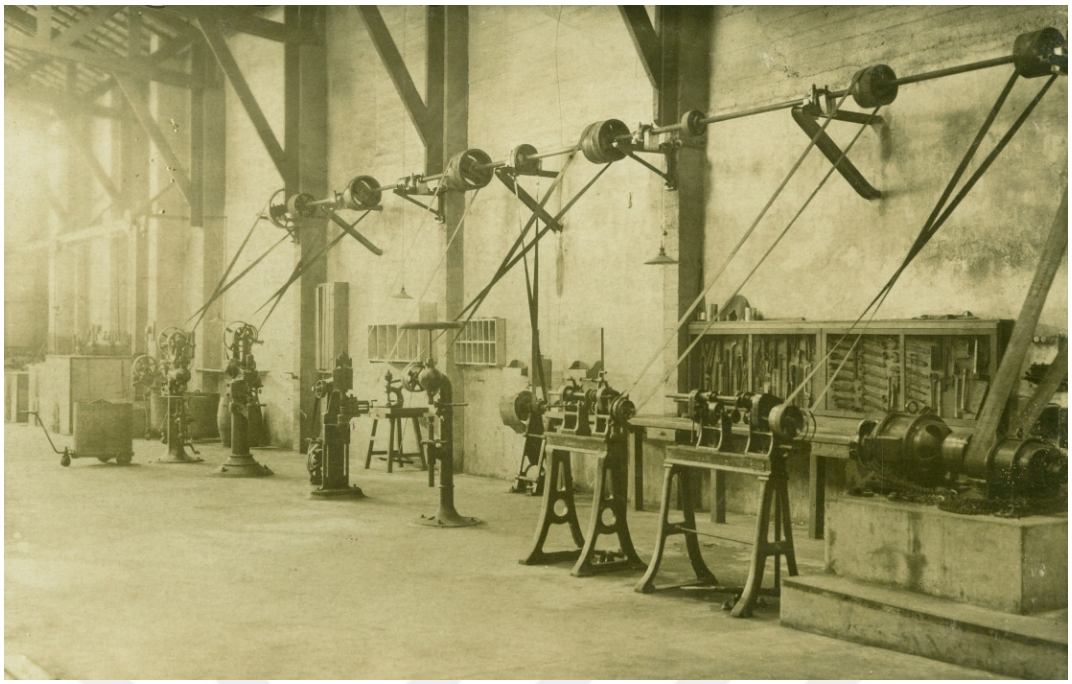

Resim 144. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi makine aksamı.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.6828.)

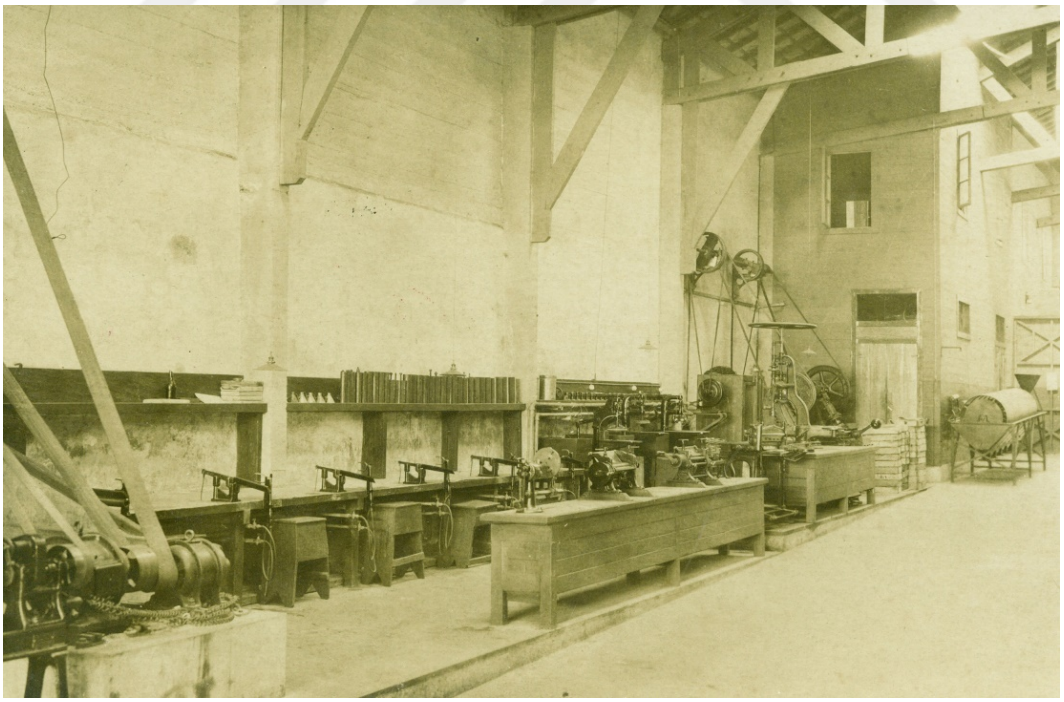

Resim 145. Fındıklı Ermis Konserve Fabrikasının içi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.6824.)

4.1.18. ÇİFTE ARSLAN EKMEK FABRİKASI

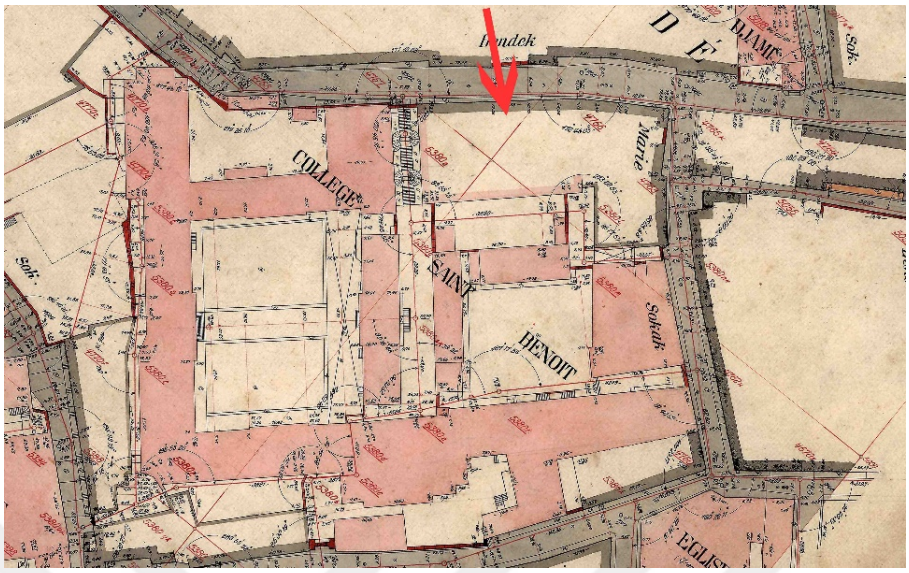

Resim 146. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının parsel sınırları.
(Alman Mavileri 1913- 14, Ö. 1:500, H.9-2, AK. Hrt. 2682.)

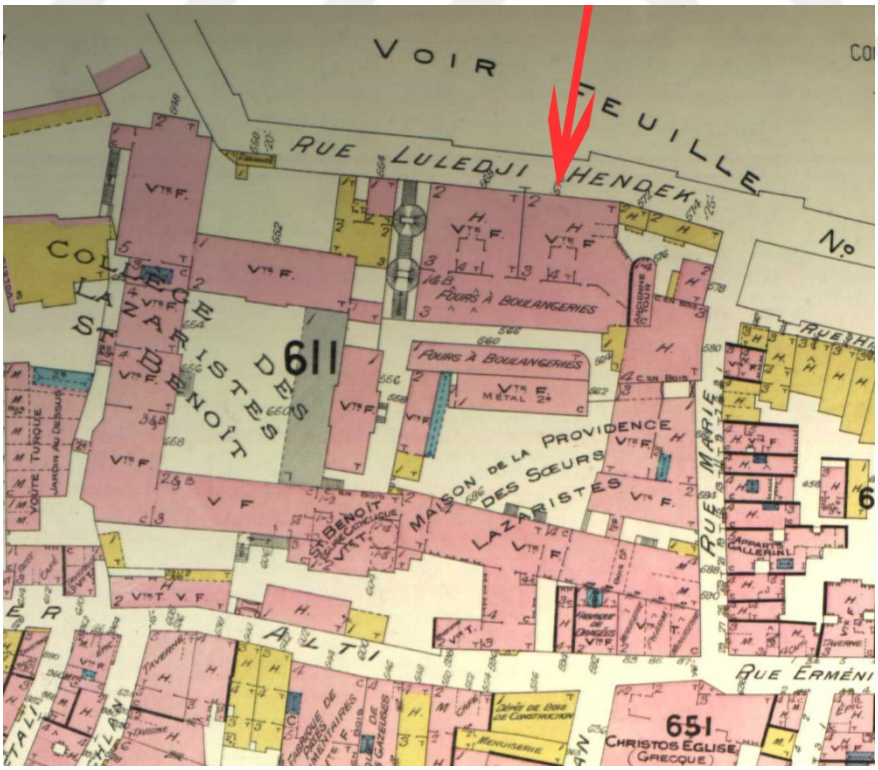

Resim 147. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının vaziyet plânı.
(Charles Edouard Goad, Galata, Constantinople Vol.I , Stamboul, Decembre 1905, P.29.)

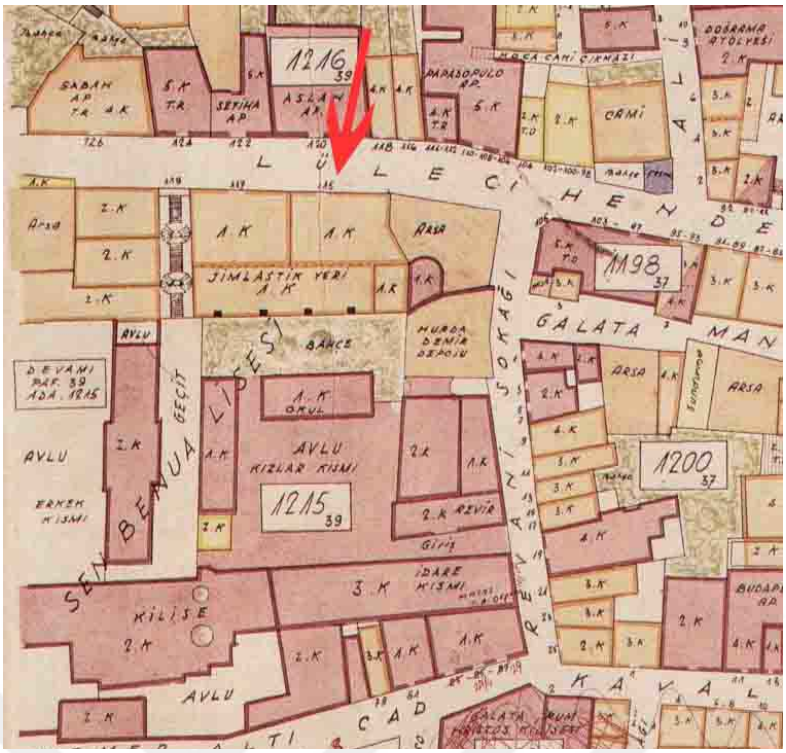

Resim 148. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının Jimnastik salonu olarak kullanıldığı dönemi gösteren harita. (Suat Nirven, Beyoğlu Kazası Galata, Ö.1:500, 1949, P.37-39.)

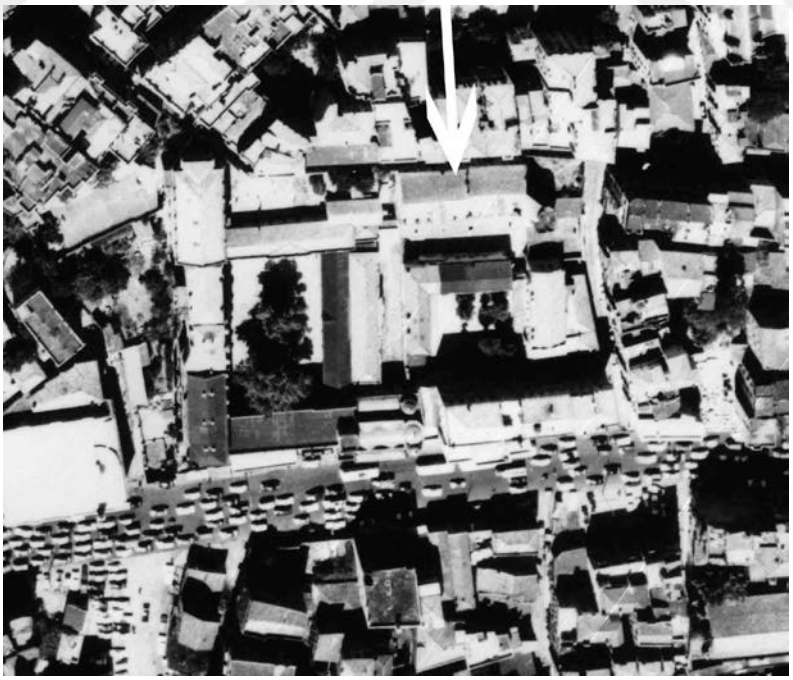
Resim 149. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Beyoğu,1956.)

Resim 150. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının mevcut hali (2021).

Resim 151. Çifte Arslan Ekmek Fabrikasının mevcut hali (2021).

4.1.19. ÜSKÜDAR ŞEMSİ PAŞA TÜTÜN FABRİKASI

Resim 152. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Üsküdar, Şemsi Paşa, E. 1:1000, 1931, P.61.)

Resim 153. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 26 Nisan 1952.)

Resim 154. Şemsipaşa Tütün Fabrikası.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

Resim 155. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikası.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137.)

Resim 156. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikasının iskeleden görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

Resim 157. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikasının caddeye bakan cephesi.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137.)

Resim 158. Üsküdar Şemsipaşa Tütün Fabrikası yıkılırken.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi D.4137.)

4.1.20. AYVANSARAY İTTİHAT DEĞİRMENİ

Resim 159. Ayvansaray İttihat Değirmeninin plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, P. L12-2T1.)

Resim 160. İttihat Değirmeninin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, Octobre 1929, P.29.)

Resim 161. Haliç'ten İttihat Değirmeninin görünüşü.
(İÜ.NEK.90865-10, 1865-75.)

Resim 162. İttihat Değirmenini ve bacasını gösteren bir kartpostal.

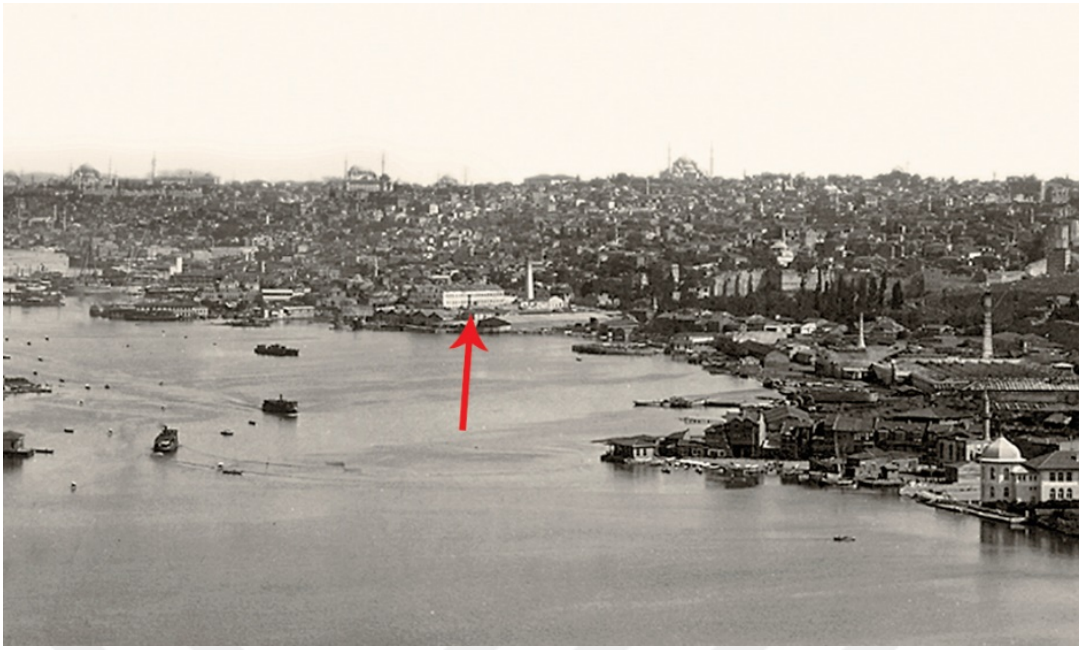

Resim 163. Piyer Loti tepesinden fabrikanın görünüşü (Kartpostal).

Resim 164. İttihat Değirmencilik Şirketi'ne ait bir hisse senedi (1910).
(İstanbul Müzayede, 57. Müzayede, Lot.1339 23 Kasım 2019.)

4.1.21. ŞİŞLİ ARSLANYAN EKMEK FABRİKASI

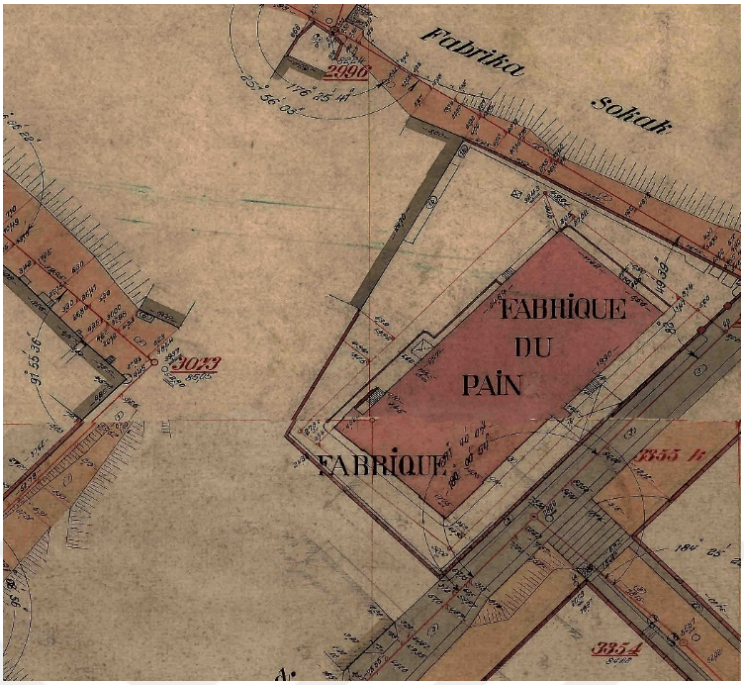

Resim 165. Arslanyan Ekmek Fabrikasının vaziyet plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, F.14-1 ve F 15-3 paftaları birleştirilerek.)

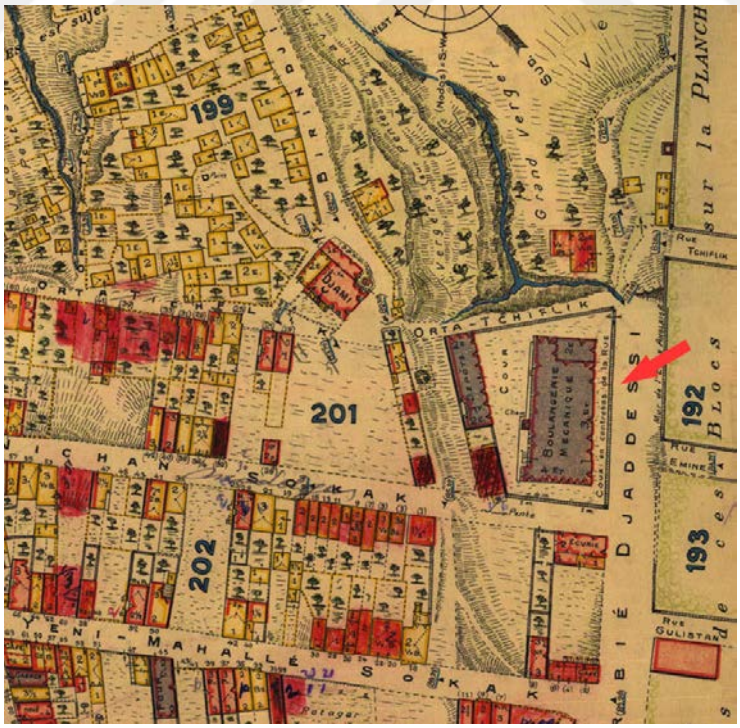

Resim 166. Arslanyan Ekmek Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Nichantach, E.1:1000, 1925, P.4.)

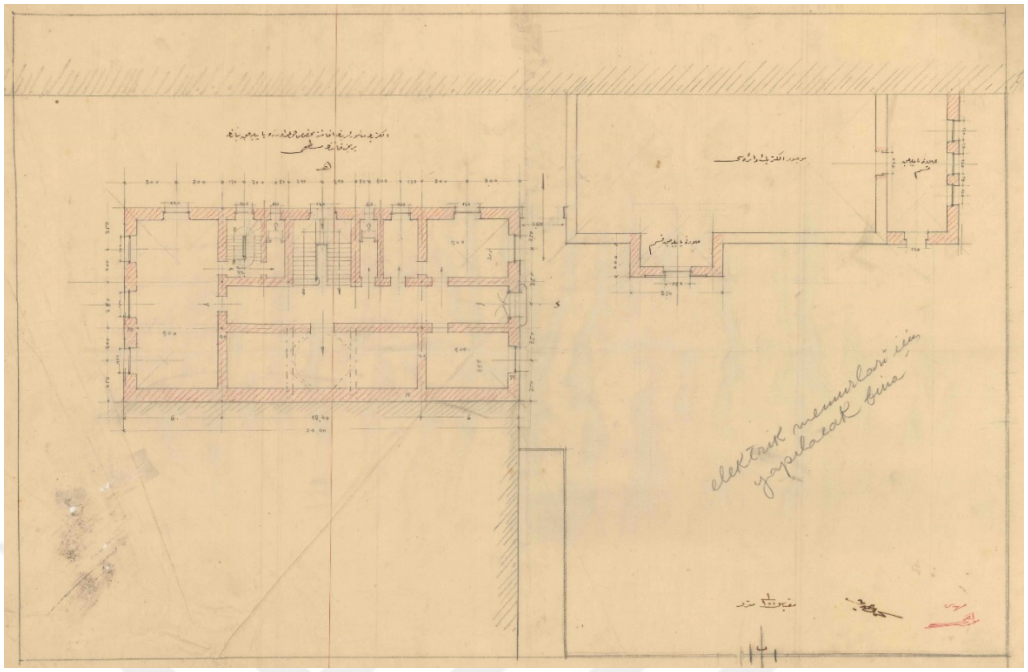

Resim 167. Arslanyan Ekmek Fabrikasının özgün plânı.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

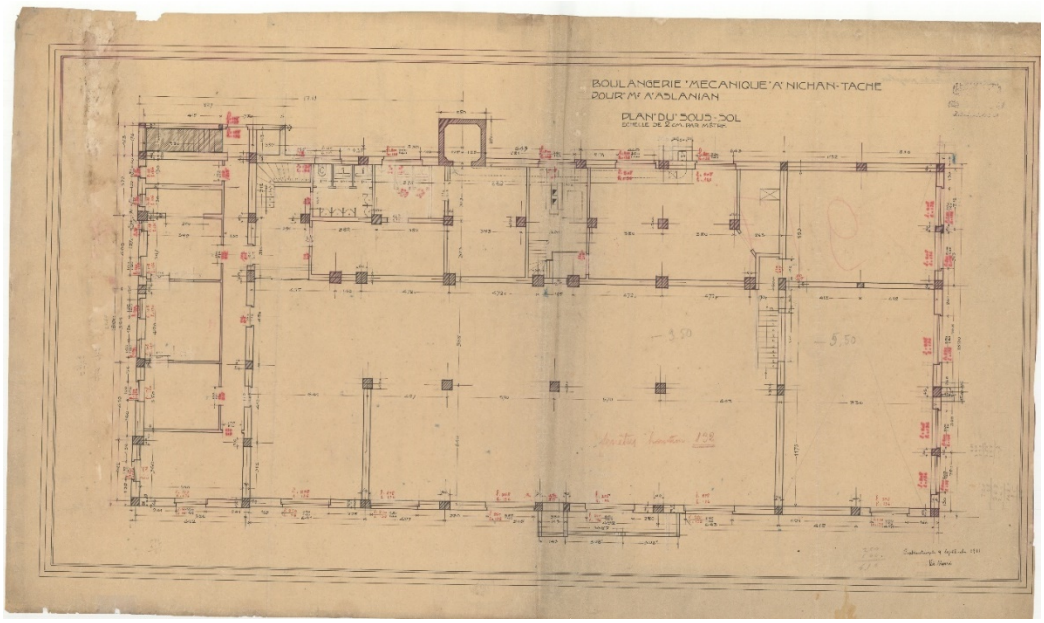

Resim 168. Arslanyan Ekmek Fabrikasının özgün plânı.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

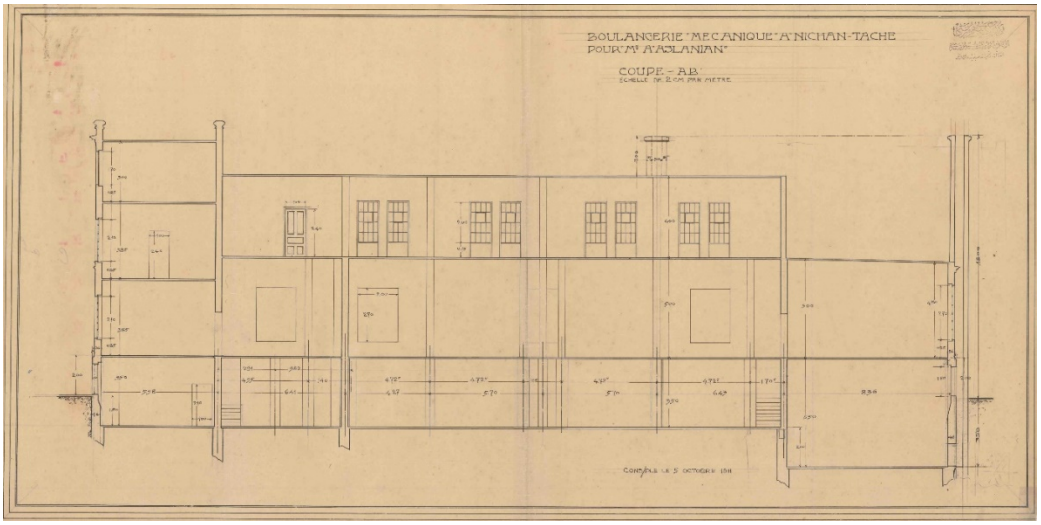

Resim 169. Arslanyan Ekmek Fabrikasının kesiti.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

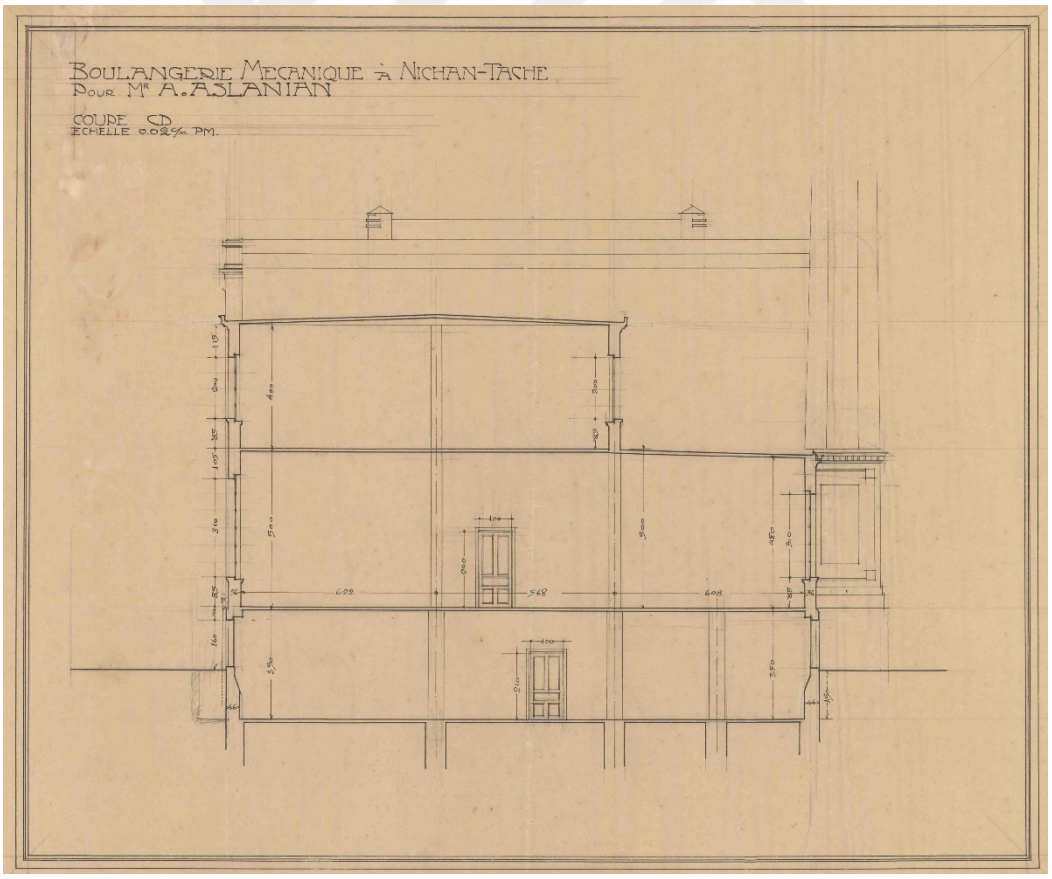

Resim 170. Arslanyan Ekmek Fabrikasının kesiti.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

Resim 171. Arslanyan Ekmek Fabrikasının alternatif cephe çizimi.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

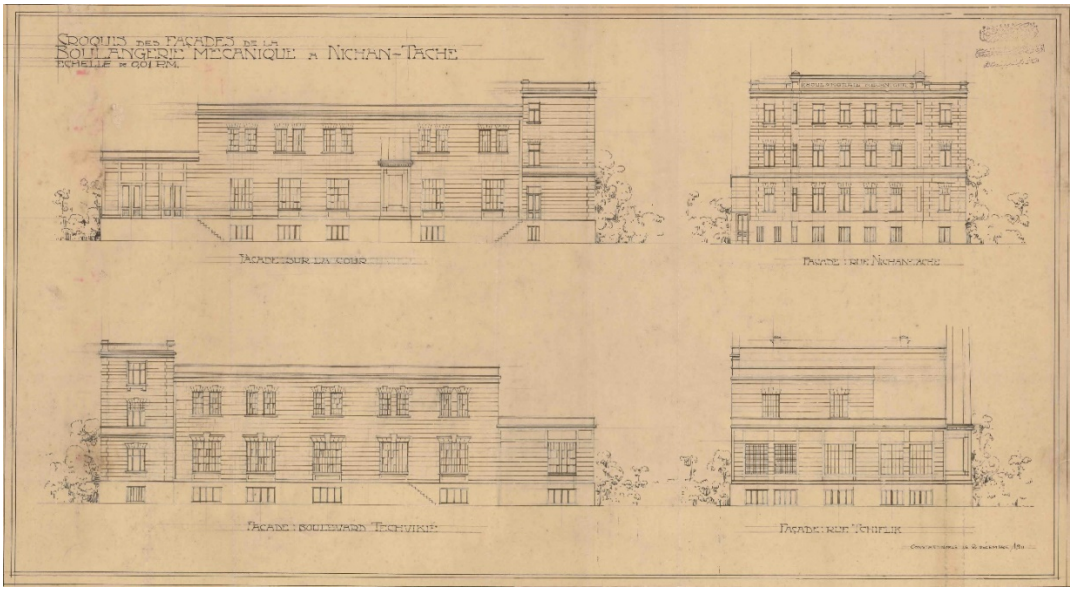

Resim 172. Arslanyan Ekmek Fabrikasının alternatif cephe çizimi.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

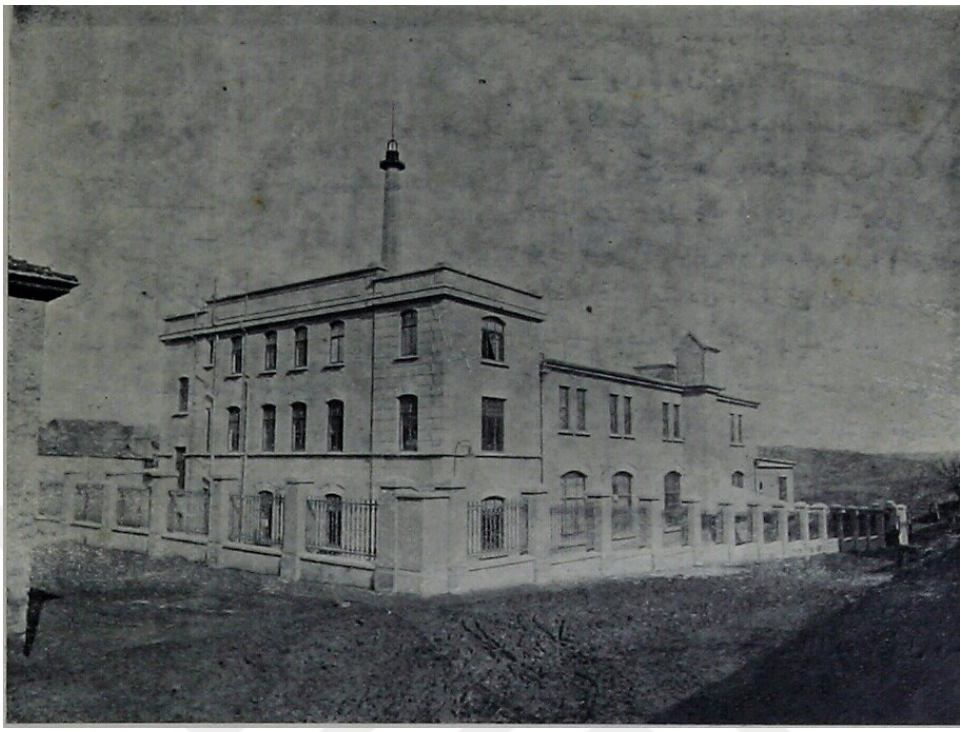

Resim 173. Arslanyan Ekmek Fabrikasının genel görünüşü.
(Servet-i Fünun, S.1172, s.28, H. 21.12.1331/M.21 Kasım 1913, s.28.)

Resim 174. Arslanyan Ekmek Fabrikasının genel görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

Resim 175. Arslanyan Ekmek Fabrikası.
(Le Beton Arme, S.180,1913.)

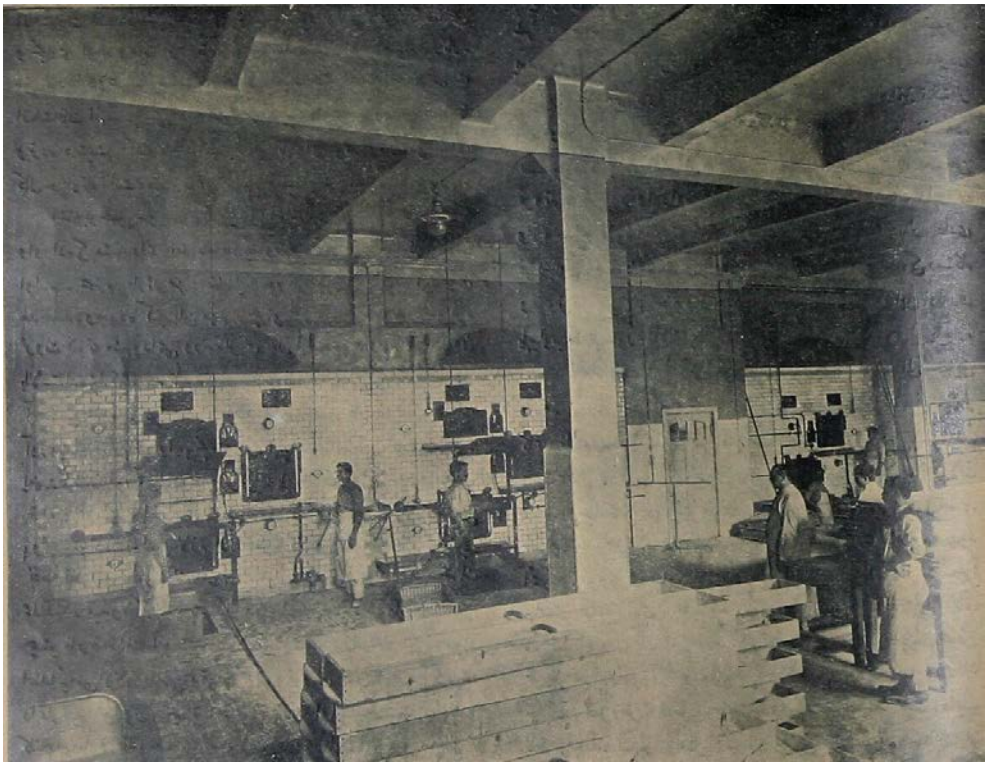

Resim 176. Arslanyan Ekmek Fabrikasının içi.
(Servet-i Fünun, S.1172, H. 21.12.1331/M.21 Kasım 1913, kapak.)

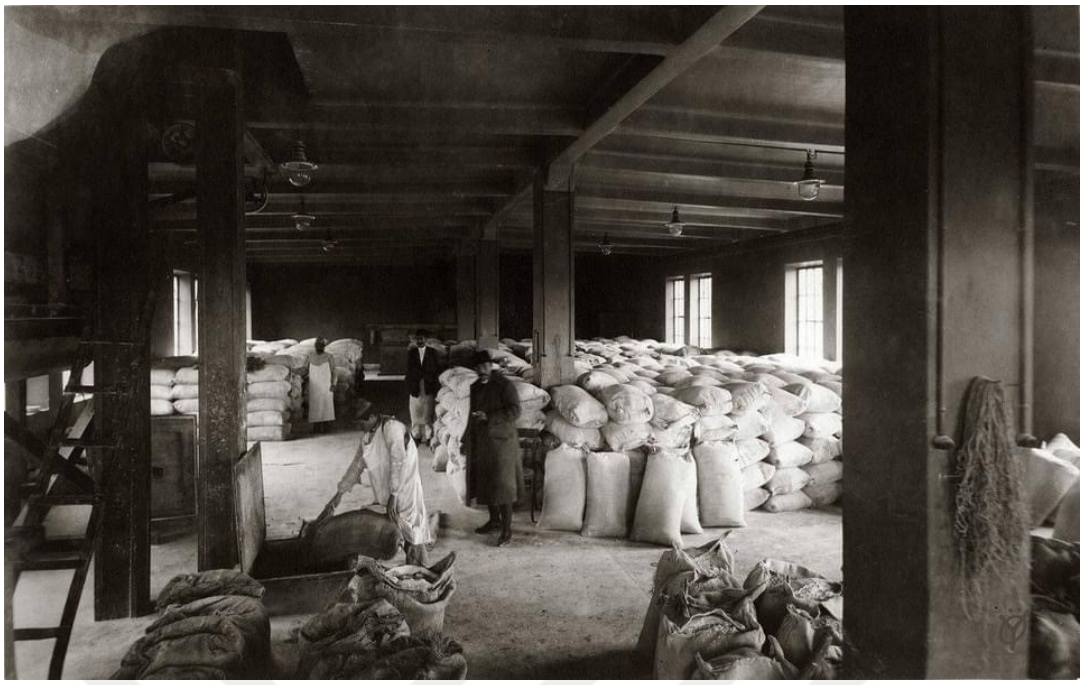

Resim 177. Arslanyan Ekmek Fabrikasında un deposu olarak kullanılan bölüm. (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

4.1.23. ÇENGELKÖY SUMA FABRİKASI

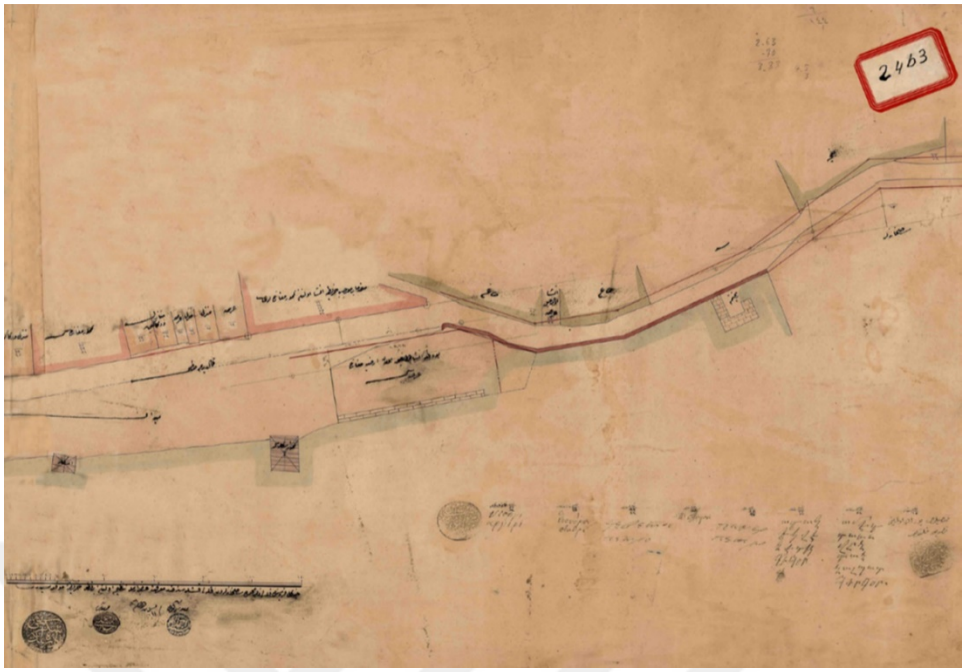

Resim 178. Çengelköy Suma Fabrikasının vaziyet plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.3584.)

Resim 179. Çengelköy Suma Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Çengelköy, 251-354, 1950.)

Resim 180. Çengelköy Suma Fabrikasının havadan görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

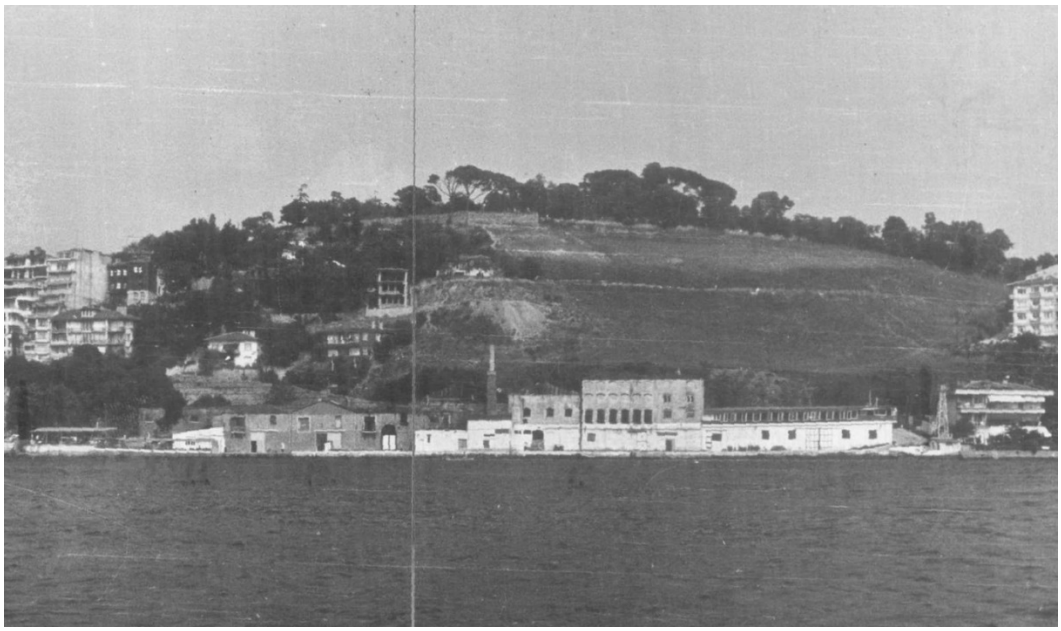

Resim 181. Çengelköy Suma Fabrikasının denizden görünüşü.
(İ.6 NKVKBKM. Arşivi, D.2339.)

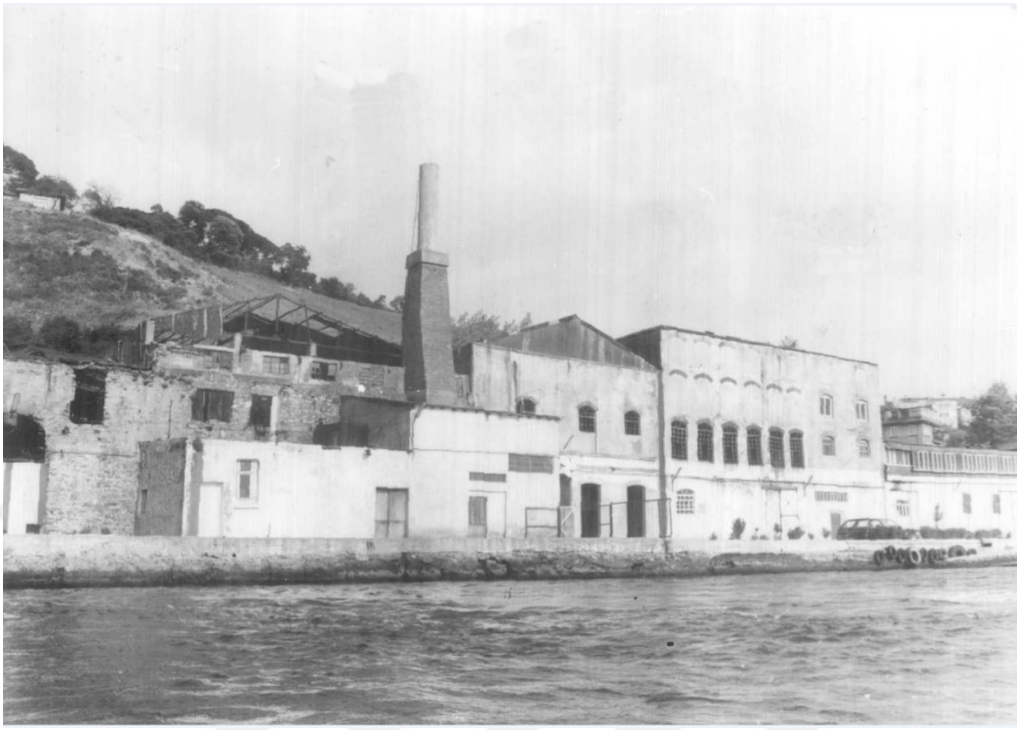

Resim 182. Çengelköy Suma Fabrikasının denize bakan cephesi.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.2339.)

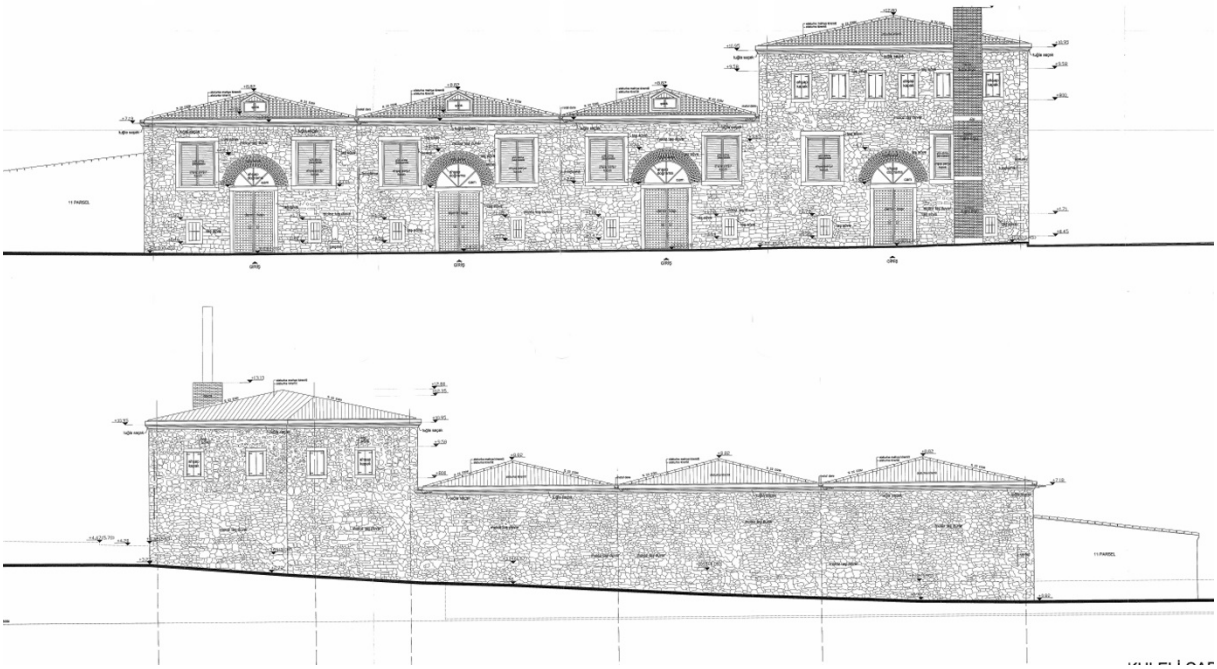

Resim 183. Çengelköy Suma Fabrikasının deniz ve Kuleli Caddesinden görünüşü.
(Çizim: Ayşegül Orhan, İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.2339.)

4.1.24. KARTAL ERMİS KONSERVE FABRİKASI

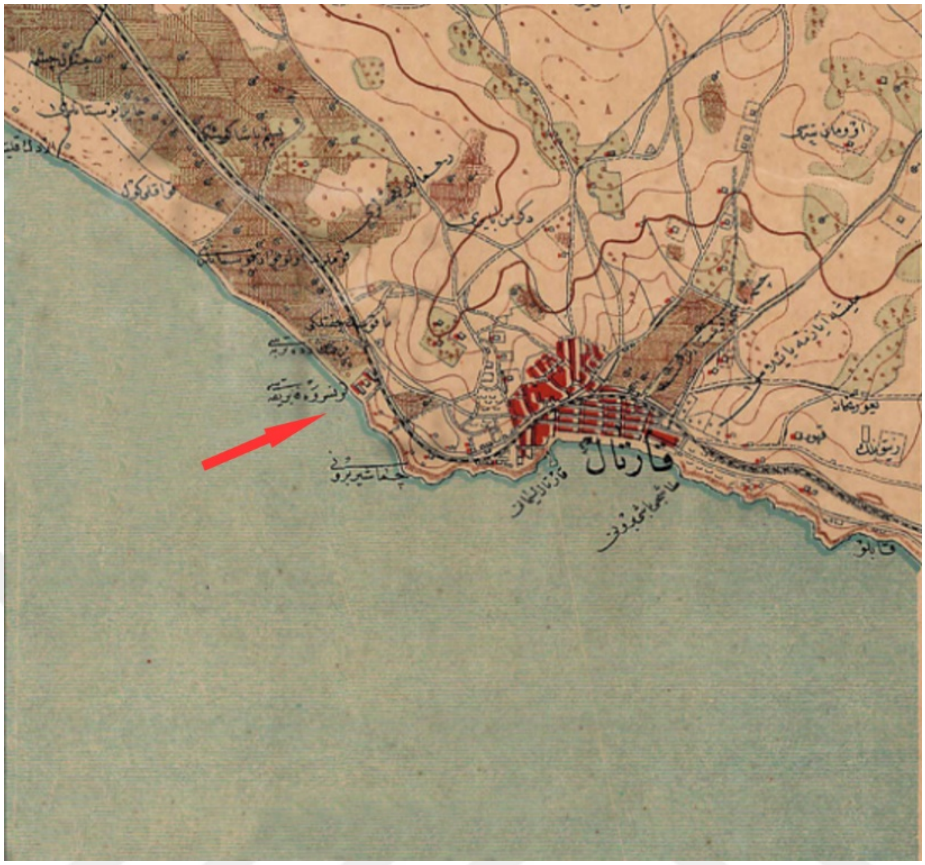

Resim 184. Kartal Ermis Konserve Fabrikasının konumunu gösteren harita.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.3164, H.1334.)

Resim 185. Yüzyılın başında Kartal'ın genel görünüşü.
(Atatürk Kitaplığı, Krt.15480.)

Resim 186. Kartal Ermis Konserve Fabrikasının içi ve çalışanları (12 Eylül 1939). (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196938)

Resim 187. Kartal Ermis Konserve Fabrikasına ait bir kurucu hisse senedi (1919). (Albayrak Mezat, 13 Temmuz 2021, Lot.2.)

4.1.25. SÜTLÜCE MEZBAHANESİ

Resim 188. Sütlüce Mezbahanesinin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952.)

بالاده‌کی رسم تشرین ثانینك اون آلتنجی پازار ایرتسی کونی ساعت اون برده مراسم مخصوصه‌ایله رسم‌کشادی اجرا ایدیلن پای‌محلنه‌عائددر. بومؤسسه‌ایله شهرك مهم بر احتیاجی تطمین ایدلمشدر . پای محللری حیوان آلیم صاتیم معاملاتی ایچون عادتاً بر بورسه وظیفه‌سنی ایفا ایدر. بورادەکی معاملات امانت،مأمورلری مواجهه‌سنده جریان ایتدیکندن صاتیجیلرك آلدانیلماسنه امکان قالمیه‌جغی کبی ارباب احتکارك أن فیأ تاریلهده اوبنامالری امکانی قالماز .
پای محلنده‌کی آخورلرده تجار مالللری معین بر بدل مقابلنده حفظ و اعاشه اولونور . بو سایه‌ده حیوانات آچیقده کیجه‌لەمز وبالنتیجه وفیات آزالیر.
بنا ایکی متناظر قسمدن عبارتدر. پای‌محلی اورتەده‌در. دکز کنارنده سوقیات‌ایچون ریختمی واردر.آلت قات صغیرلره‌تخصیص اولونمشدر. (٦٠٠٠) ٢ـم ساحه‌در .
اوست قسمك جاده طرفی قویونلره تخصیص اولونمشدر ٢٥٠٠ ٢ـم در .
بنائك هیئت عمومیه‌سی بش بیك صغیر٢٠ ـ ٢٥بیك قویونك فنی صورتده اسکانه مساعددر . بو تأسیسات امانته درت‌یوز بیك لیرایه‌مال اولمشدر .

Resim 189. Sütlüce Mezbahanesinin inşaat halindeki durumu.
(Servet-i Fünun, S.1530, 10 Kanun-i evvel 1341, s.53.)

Resim 190. Sütlüce Mezbahanesinin genel görünüşü.
(Atatürk Kitaplığı, Krt. 5254.)

Resim 191. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'e bakan arka cephesi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt. 577-20.)

Resim 192. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'ten görünüşü (1950).
(L'İllustration de L'Orient, İstanbul Özel Sayısı,1950, s. 25.)

Resim 193. Sütlüce Mezbahanesinin birimleri.
(Atatürk Kitaplığı, Krt. 5256.)

Resim 194. Sütlüce Mezbahanesinin içinden genel görünüş.
(Atatürk Kitaplığı, Krt. 5260.)

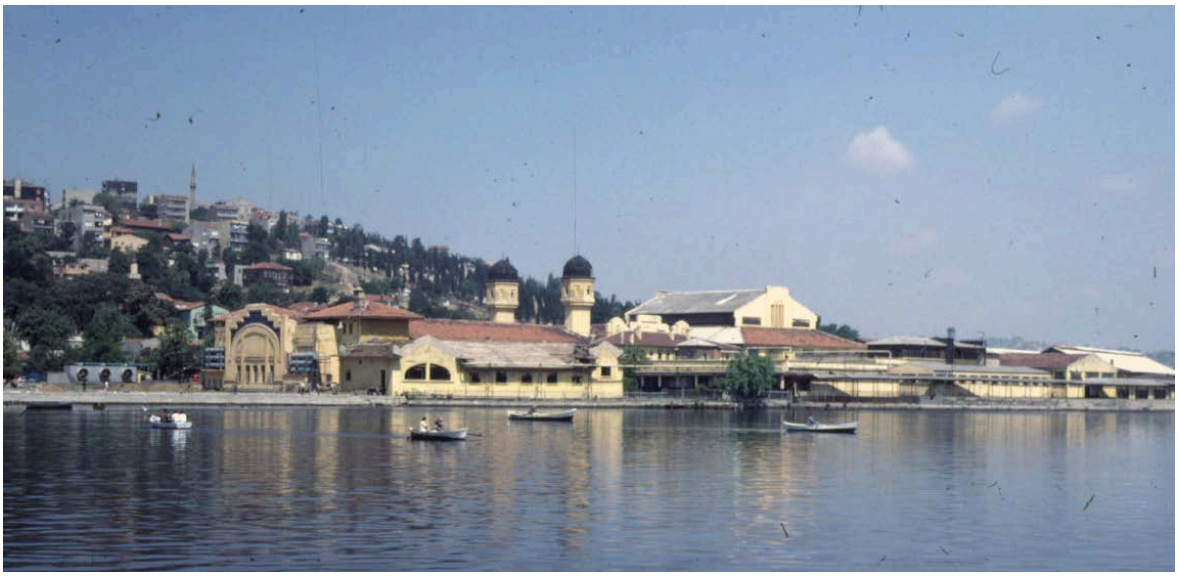

Resim 195. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'ten görünüşü (1985).

4.1.26. AYVANSARAY ERMİS KONSERVE FABRİKASI

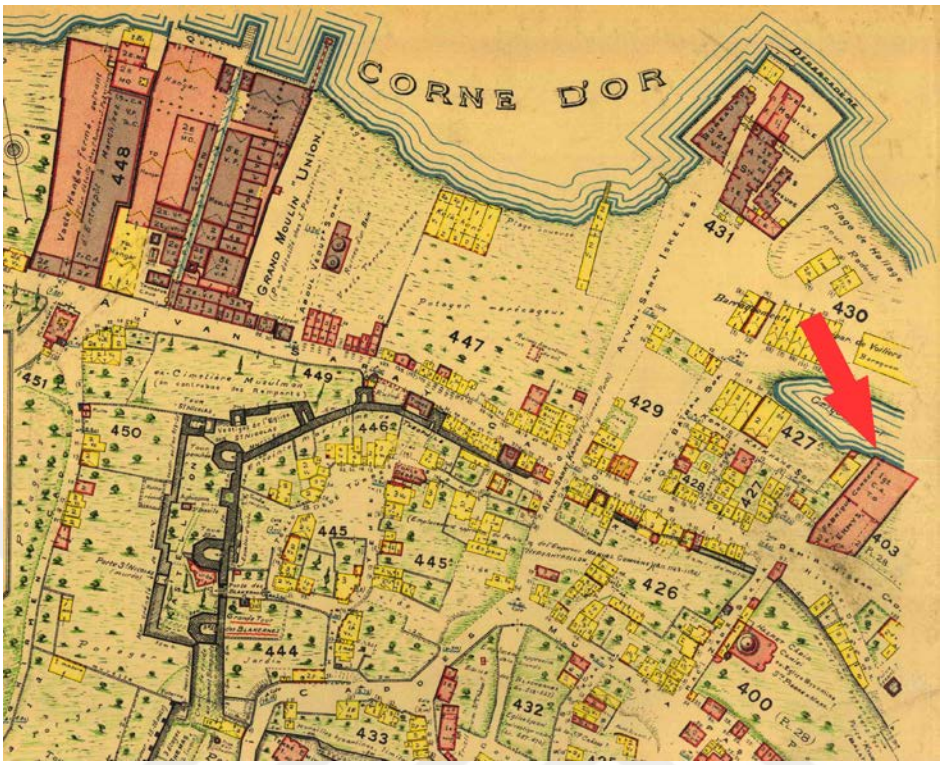

Resim 196. Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, 1929, P.29.)

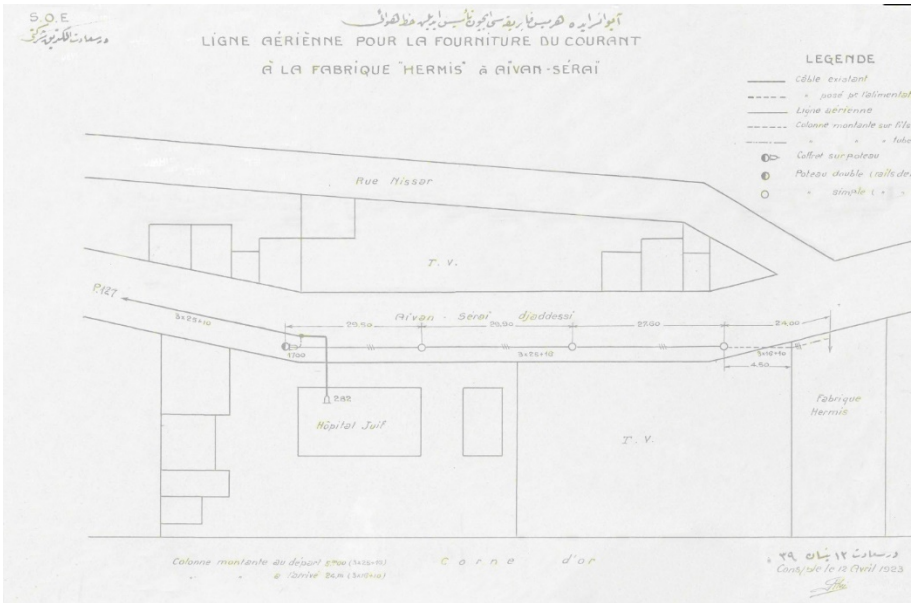

Resim 197. Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikasının krokisi.
(DABCA., N. 41/608, 05.12.1923.)

Resim 198. Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952.)

Resim 199 Ayvansaray Ermis Konserve Fabrikasının Haliç'ten görünüşü (1910).

BÜYÜKDERE TUĞLA FABRİKASI

Resim 200. Büyükdere Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(Nedjib Bey, 1920.)

Resim 201. Büyükdere Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk AŞ., 1926, P. 87.)

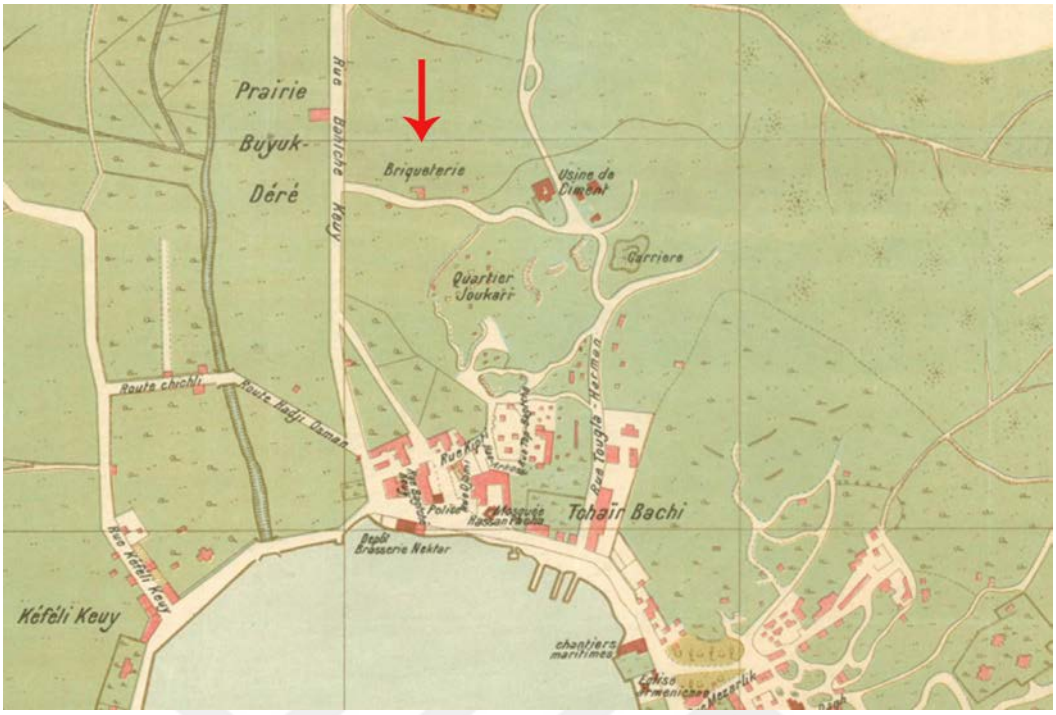

202. Büyükdere Tuğla ve Briket Fabrikasının bulunduğu yer.
(Nedjib, Guide de Stamboul VII Feuille, Bosphore-Cote D'osie, Constantinople, AK. Hrt. 415.)

Resim 203. Büyükdere Mahallesinin yüzyılın başındaki hali (Kartpostal).

Resim 204. Büyükdere Tuğla ve Briket Fabrikasında üretilen damgalı tuğla örnekleri.

4.2.2. PAŞABAHÇE CAM FABRİKASI /MOİDANO CAM FABRİKASI/ŞİŞEHANE

Resim 205. Paşabahçe Moidano Şişe ve Cam Fabrikasının bulunduğu yer.
(Nedjib, Guide de Stamboul, Y. Feuille les Villegiatures d'ete de la Cote de Roumelie 2 partie, E.1:5000,t.y. AK. 426.)

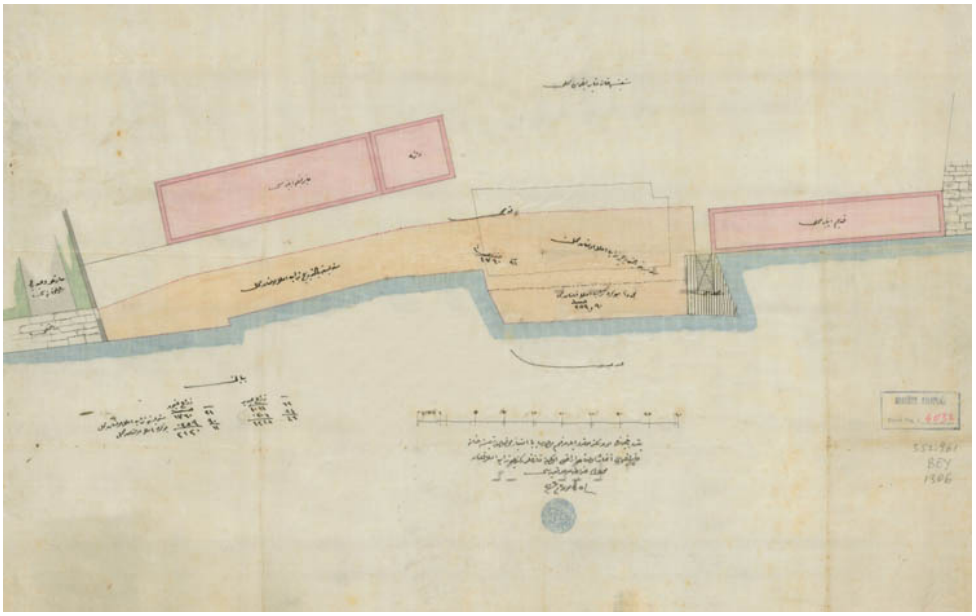

Resim 206. Şişe Fabrikasının plânı (H.1306/M.1889).
(Ak. Hrt.4032.)

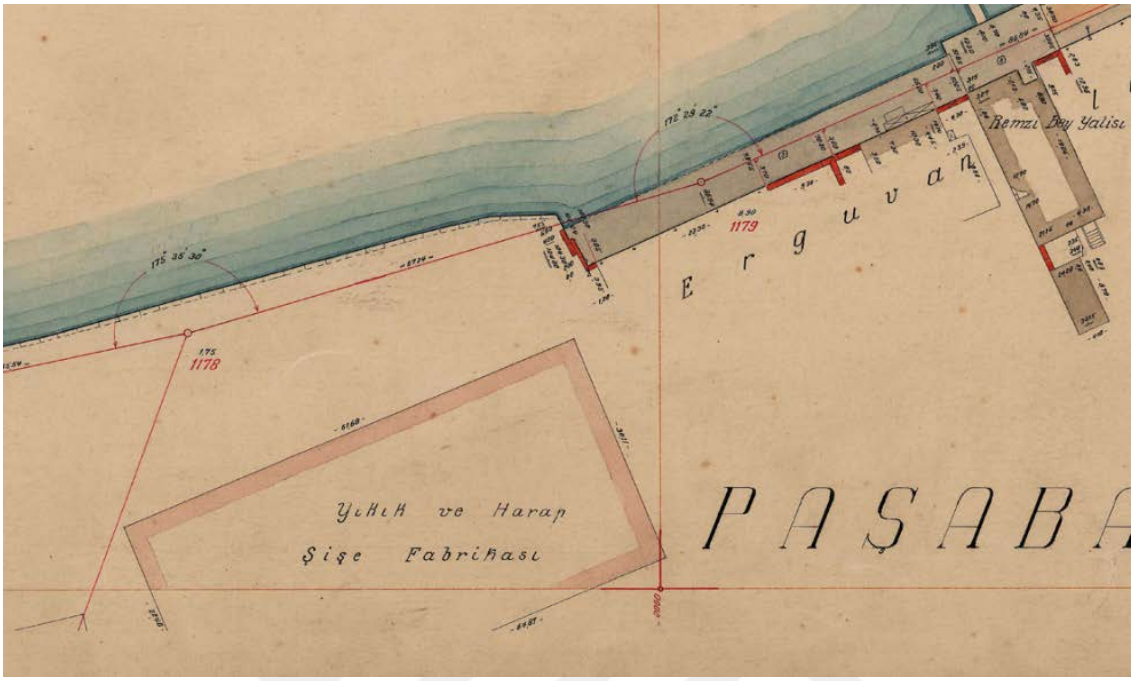

Resim 207. Paşabahçe Modiano Cam Fabrikasının plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. AK.1587, P.DD 26.)

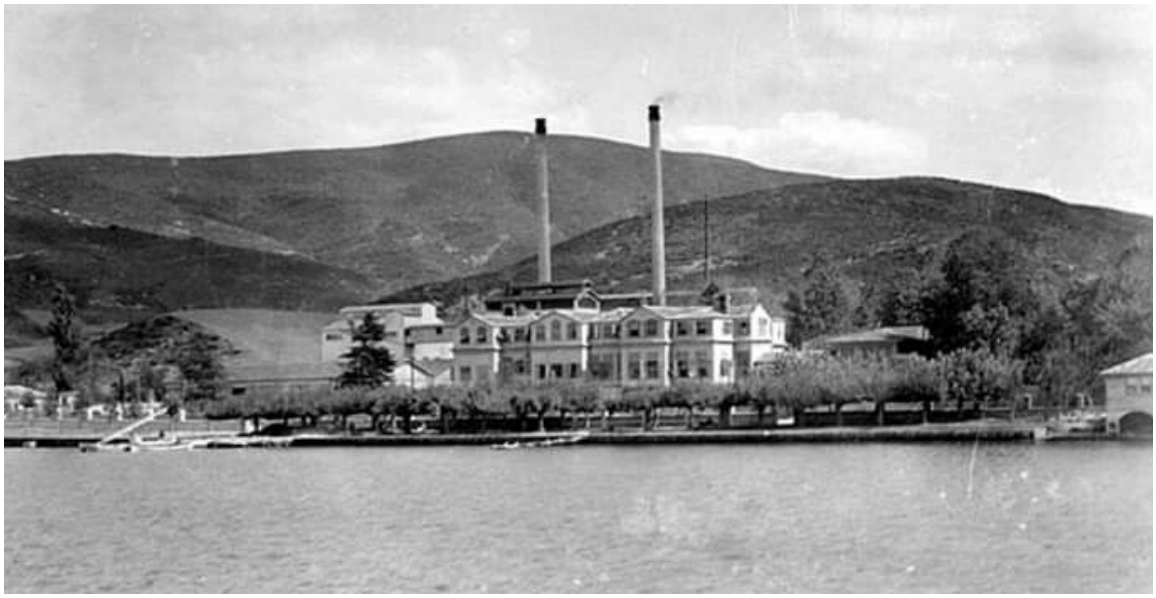

Resim 208. Paşabahçe Cam Fabrikası.
(Boğaziçi Mecmuası, C.1, S.2, 29 Teşrin-i evvel 1936, s. 30.)

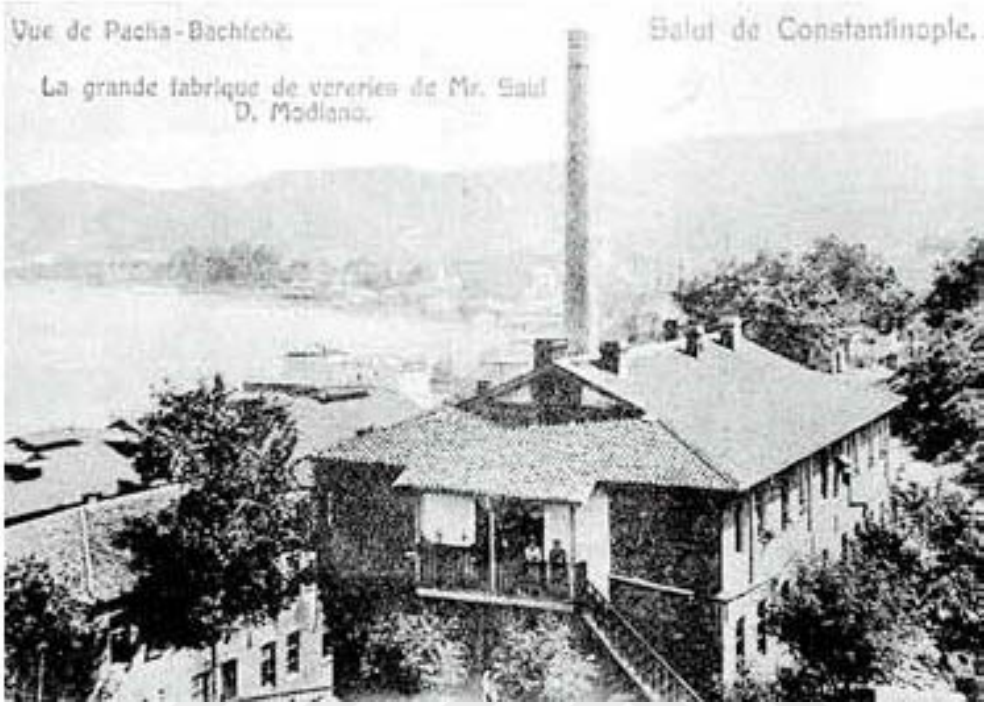

Resim 209. Paşabahçe Modiano Şişe ve Cam Fabrikasını gösteren bir kartpostal.

4.2.3. KARAAĞAÇ KAMONDO TUĞLA FABRİKASI

Resim 210. Kâğıthane çevresini gösterir harita.
(Ö.1:12.000, AK. 3885.)

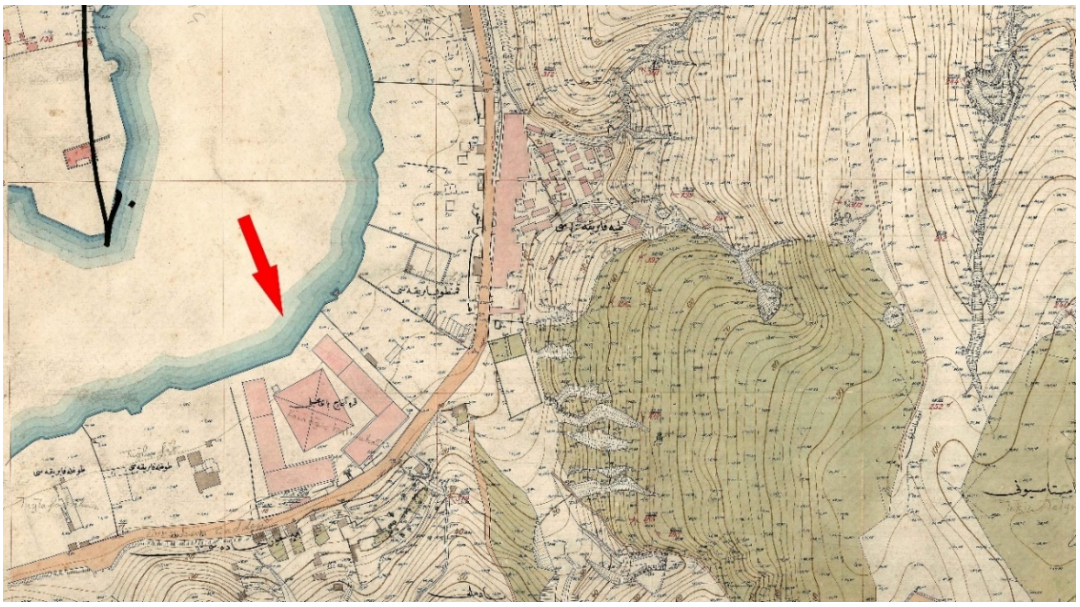

Resim 211. Kamondo Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şirketi, 1926, AK. Hrt.2356, P. 18.)

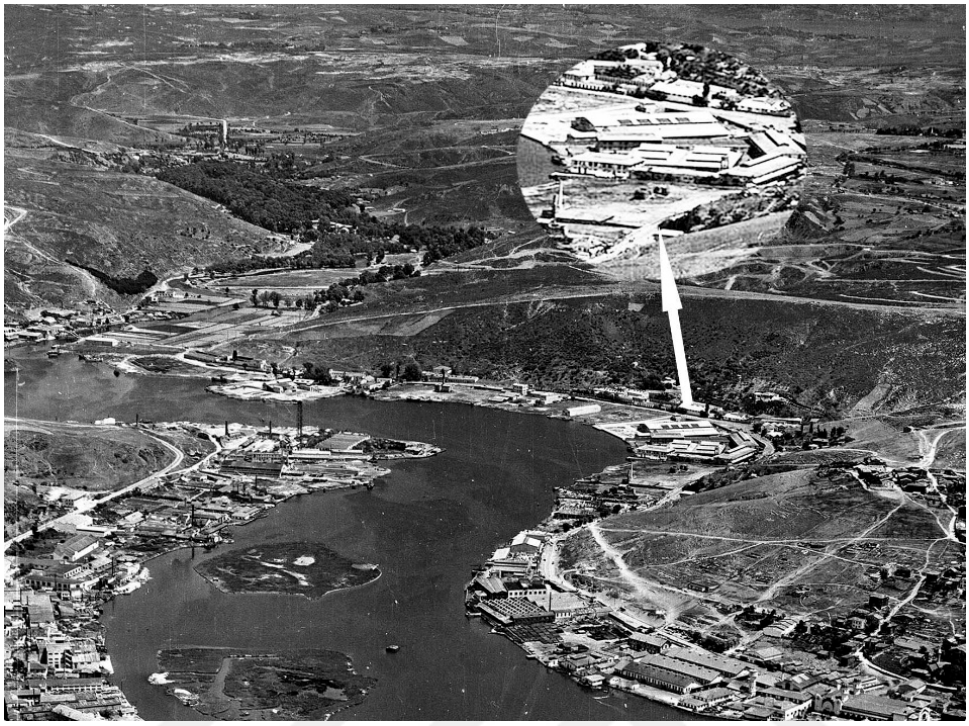

Resim 212. Kamondo Tuğla Fabrikasının Haliç üzerinden görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç,14 Mayıs 1952.)

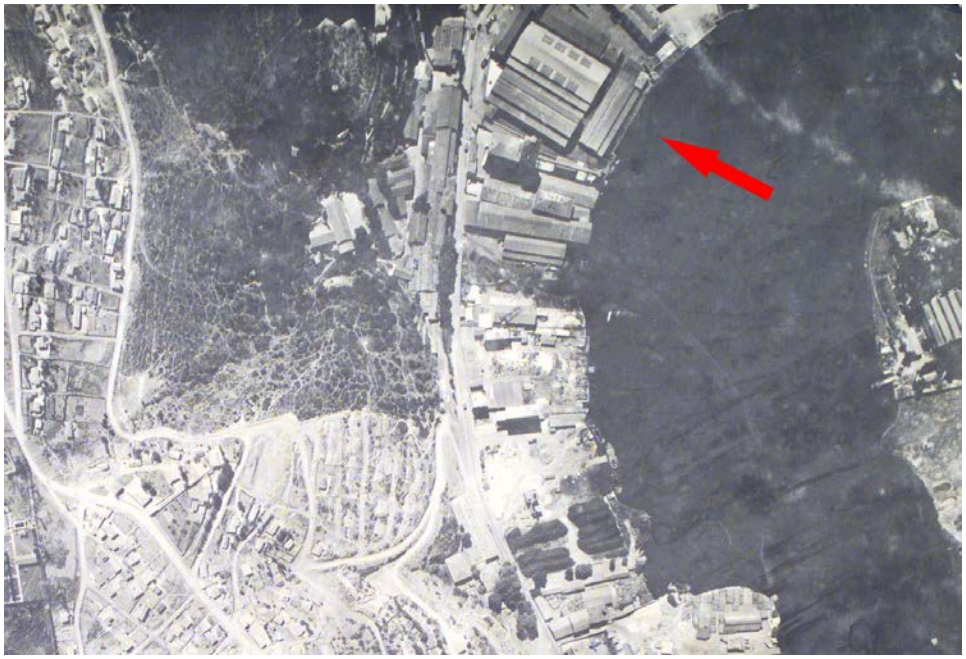

Resim 213. Kamondo Tuğla Fabrikasının havadan görünüşü.
(İBB. Mesken ve Gecekondu Müd. Arşivi. 1966.)

Resim 214. Kamondo Tuğla Fabrikasının uzaktan görüldüğü bir kartpostal. (Edit. Bon Marche.)

Resim 215. Kamondo Tuğla Fabrikasının görünüşü. (Fotoğraf: Abdullah Freres, 1880-1893, http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28550)

4.2.4. KARAAĞAÇ ŞAHBAZ AGİYA MAHDUMLARI TUĞLA FABRİKASI

Resim 216. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat Türk AŞ., 1926, P. 18, AK., Hrt. 2356)

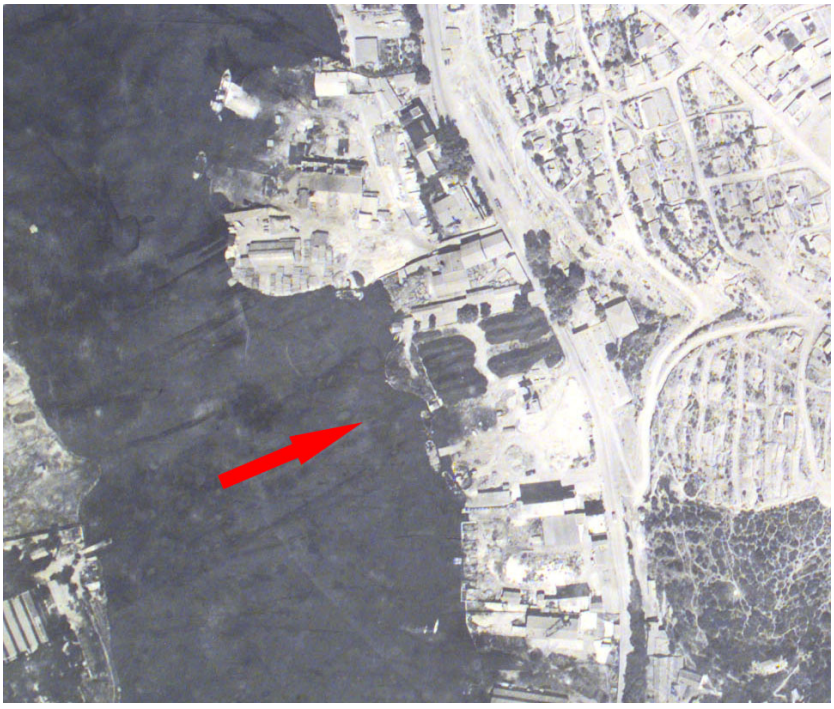

Resim 217. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(İBB. Mesken ve Gecekondu Müd. Arşivi. 1966.)

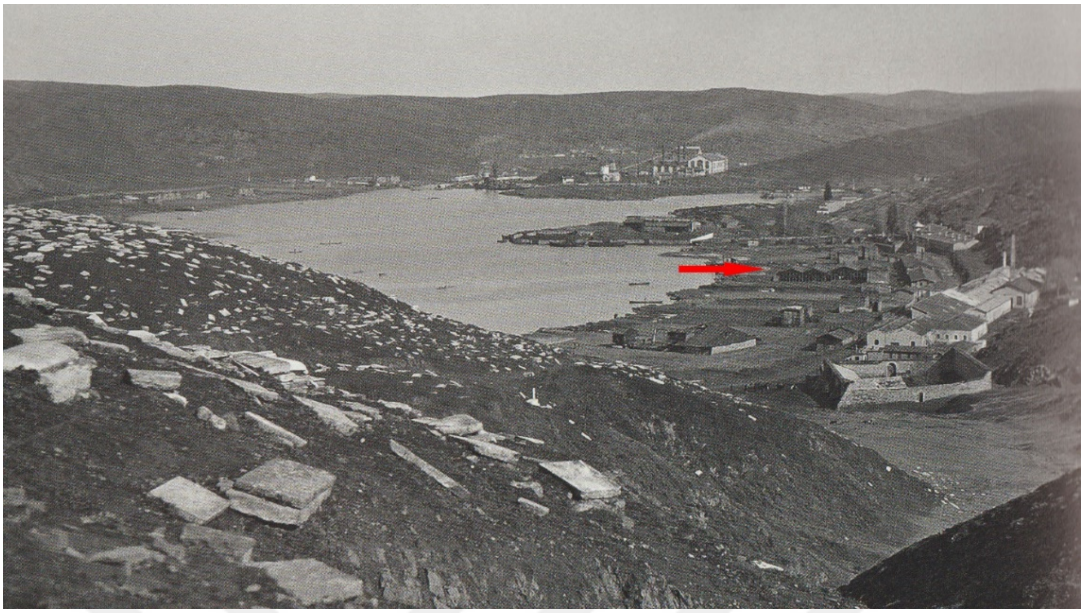

Resim 218. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının görünüşü.
(Achille Samandji 1900.)

Resim 219. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasında üretilen damgalı tuğlalar.

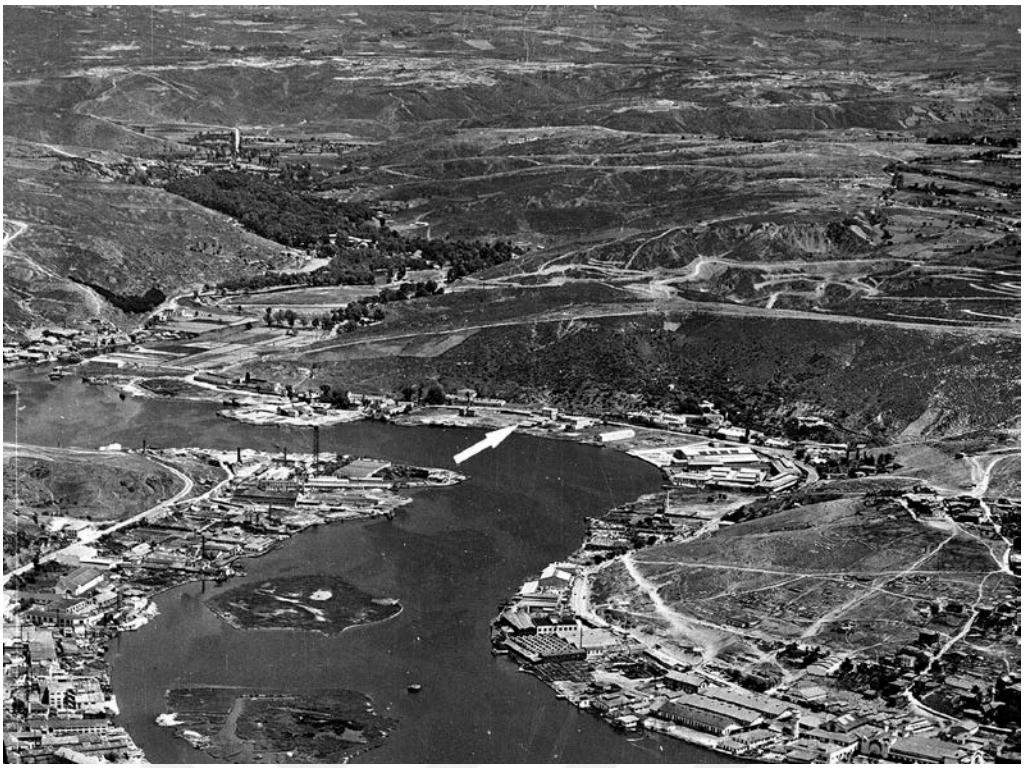

Resim 220. Şahbaz Agiya Tuğla Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, 14 Mayıs 1952.)

4.2.5. ÇOBANÇEŞME TUĞLA FABRİKASI/ÇOBANÇEŞME FABRİKA-İ HÜMAYUNU

Resim 221. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının bulunduğu mevki.
(Osmanlı Bankası Arşivi, APLANKA 01.)

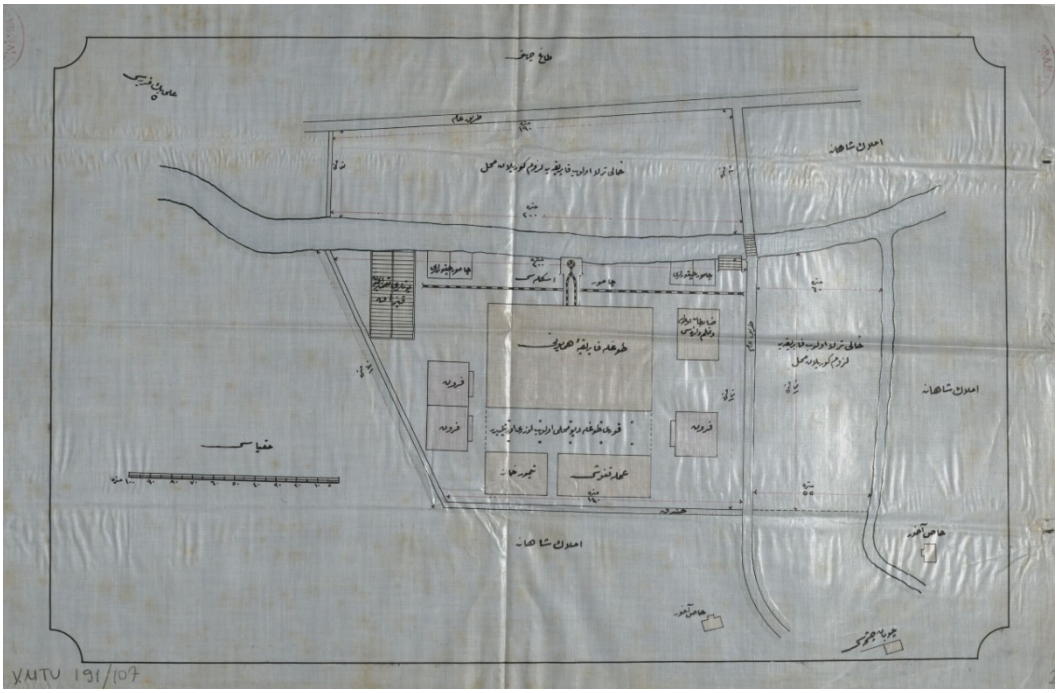

Resim 222. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının özgün plânı.
(DABOA., Y.MTV., 191/107.)

Resim 223. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının genel görünüşü.
(Yıldız Albümleri, 3b2918u)

4.2.8 YILDIZ FABRİKA-YI HÜMAYUNU/ YILDIZ ÇİNİ FABRİKASI

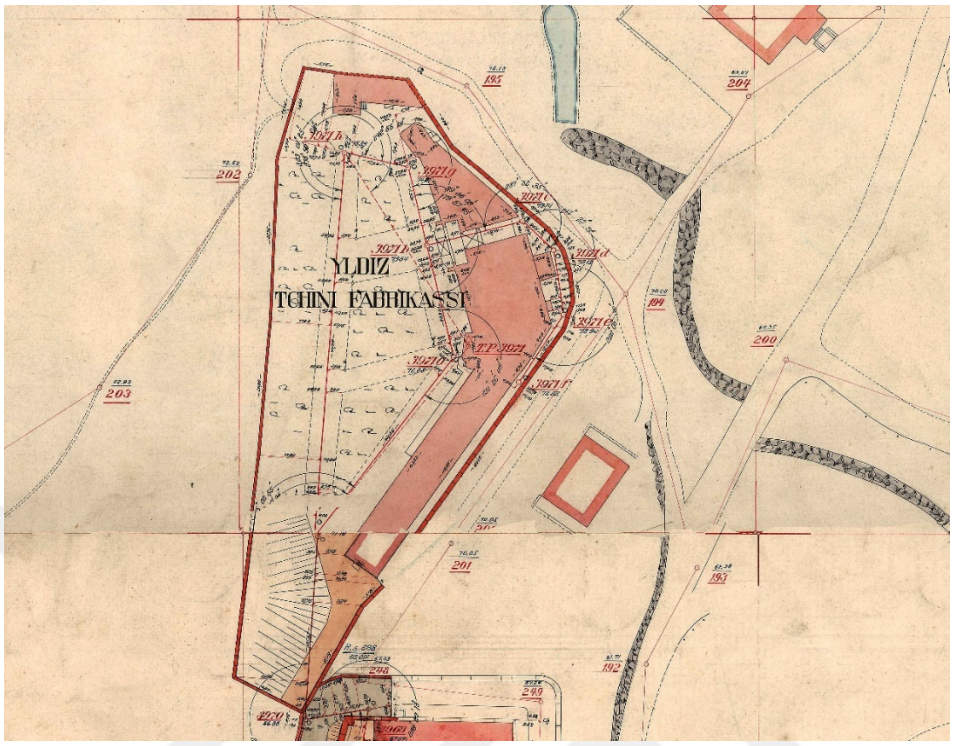

Resim 224. Yıldız Çini Fabrikasının vaziyet plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, Pafta D 13-2 ile D 14-4'ün birleştirilmiş hali, Ak. Hrt.2558,2560.)

Resim 225. Yıldız Çini Fabrikası.
(İÜ.NEK. 90509/25, 1900.)

Resim 226. Yıldız çini Fabrikası giriş cephesi.
(AK., Albüm 156/11, 1905.)

Resim 227. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş.
(İÜ.NEK. 90509/28, 1900.)

Resim 228. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş.
(İÜ.NEK. 90509/28, 1900.)

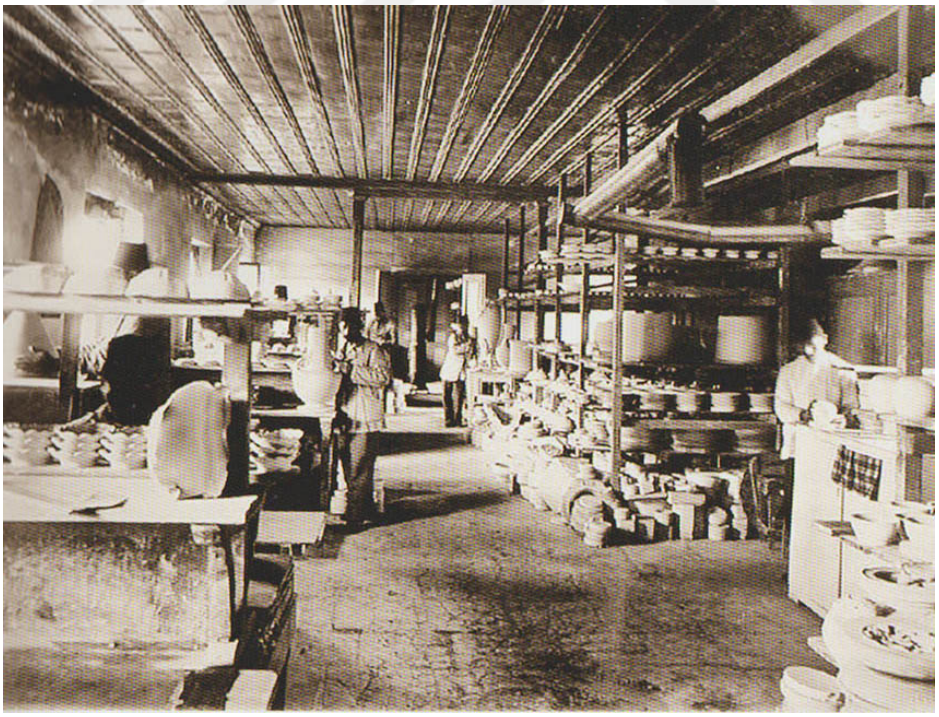

Resim 229. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüş.
(İÜ.NEK. 90509/25, 1900.)

Resim 230. Yıldız Çini Fabrikasının görünüşü.
(İAMEA. D.512, 1935.)

Resim 231. Yıldız Çini Fabrikasının fırınları.
(İAMEA. D.512, 1935.)

Resim 232. Yıldız Çini Fabrikasının içinden görünüşü.
(İAMEA. D.512, 1935.)

Resim 233. Yıldız Çini Fabrikasının giriş kapısı.
(İAMEA. D.512, 1935.)

Resim 234. Yıldız Çini Fabrikasının mevcut hali.

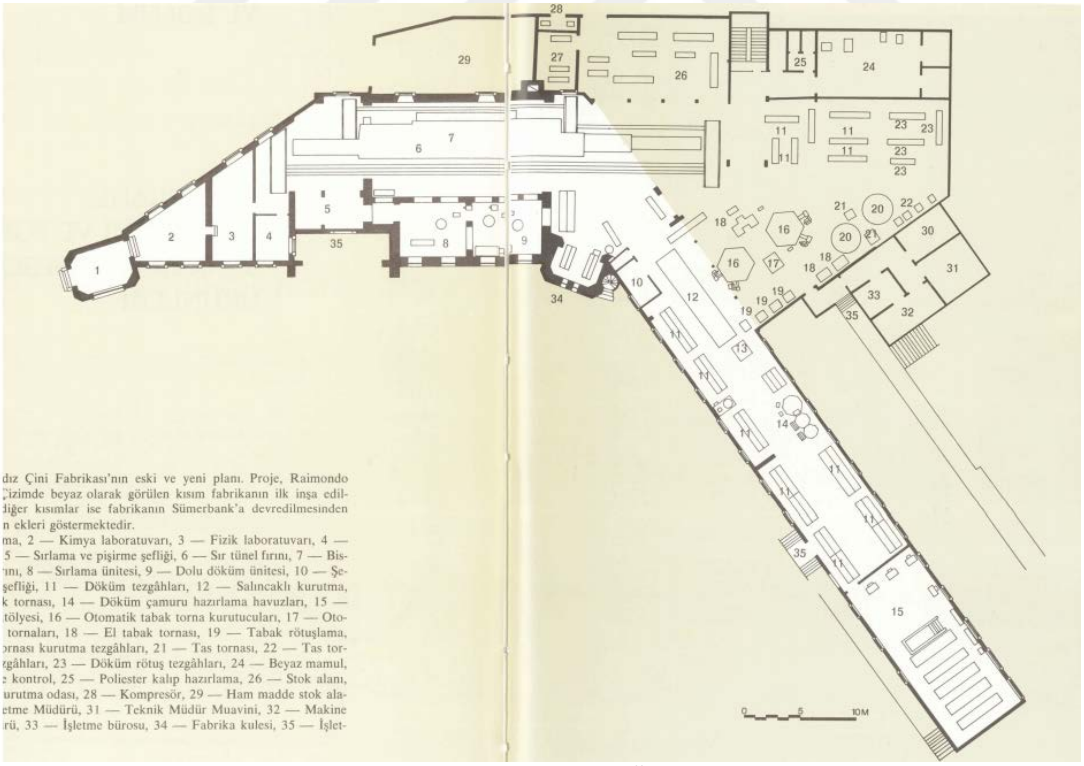

dız Çini Fabrikası'nın eski ve yeni planı. Proje, Raimondo
Çizimde beyaz olarak görülen kısım fabrikanın ilk inşa edil-
diğer kısımlar ise fabrikanın Sümerbank'a devredilmesinden
n ekleri göstermektedir.
ma, 2 — Kimya laboratuvarı, 3 — Fizik laboratuvarı, 4 —
5 — Sırlama ve pişirme şefliği, 6 — Sır tünel fırını, 7 — Bis-
ını, 8 — Sırlama ünitesi, 9 — Dolu döküm ünitesi, 10 — Şe-
şefliği, 11 — Döküm tezgâhları, 12 — Salıncaklı kurutma,
k tornası, 14 — Döküm çamuru hazırlama havuzları, 15 —
tölyesi, 16 — Otomatik tabak torna kurutucuları, 17 — Oto-
tornaları, 18 — El tabak tornası, 19 — Tabak rötuşlama,
ornası kurutma tezgâhları, 21 — Tas tornası, 22 — Tas tor-
zgâhları, 23 — Döküm rötuş tezgâhları, 24 — Beyaz mamul,
kontrol, 25 — Poliester kalıp hazırlama, 26 — Stok alanı,
urutma odası, 28 — Kompresör, 29 — Ham madde stok ala-
etme Müdürü, 31 — Teknik Müdür Muavini, 32 — Makine
rü, 33 — İşletme bürosu, 34 — Fabrika kulesi, 35 — İşlet-

Resim 235. Yıldız Çini Fabrikası plânı. (Önder Küçükerman,1987.)

4.2.9. GÖKSU TUĞLA FABRİKASI

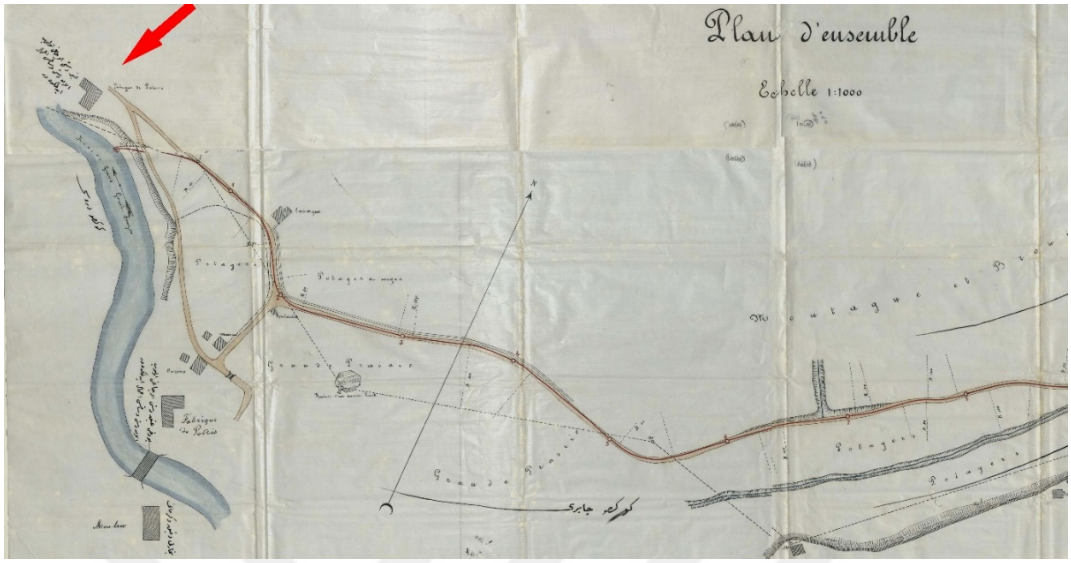

Resim 236. Göksu Tuğla Fabrikasının vaziyet plânı.
(DABOA., ŞD., 761/24, H.03.01.1310/M.28 Temmuz 1892.)

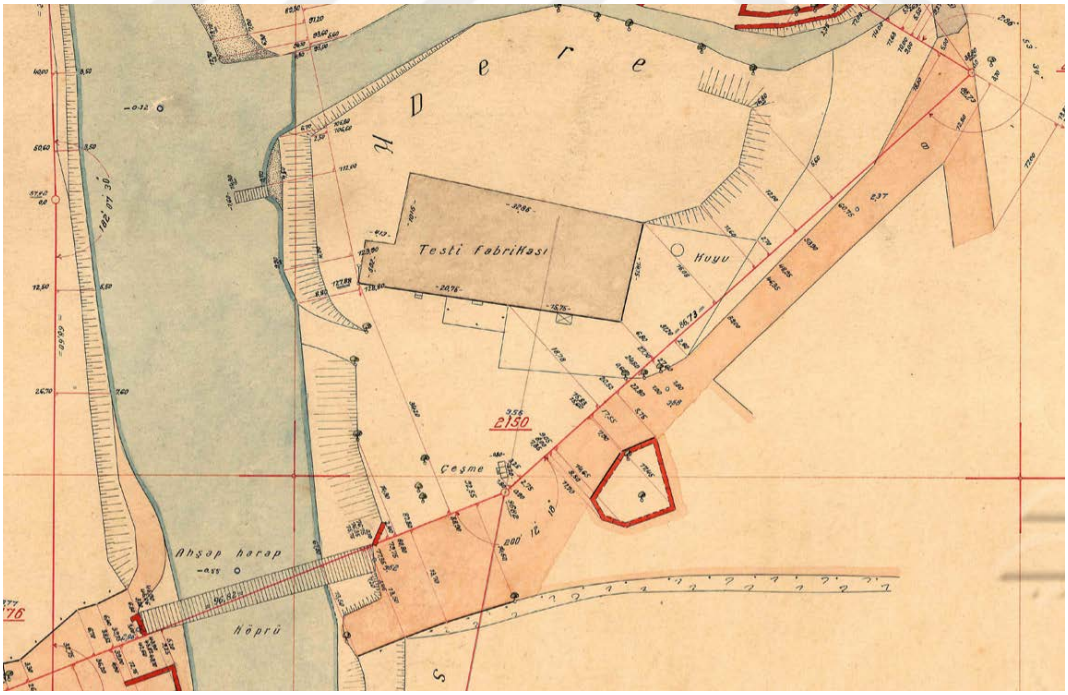

Resim 237. Göksu Tuğla Fabrikasının plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ. P. CC 19/1, AK. Hrt.1581.)

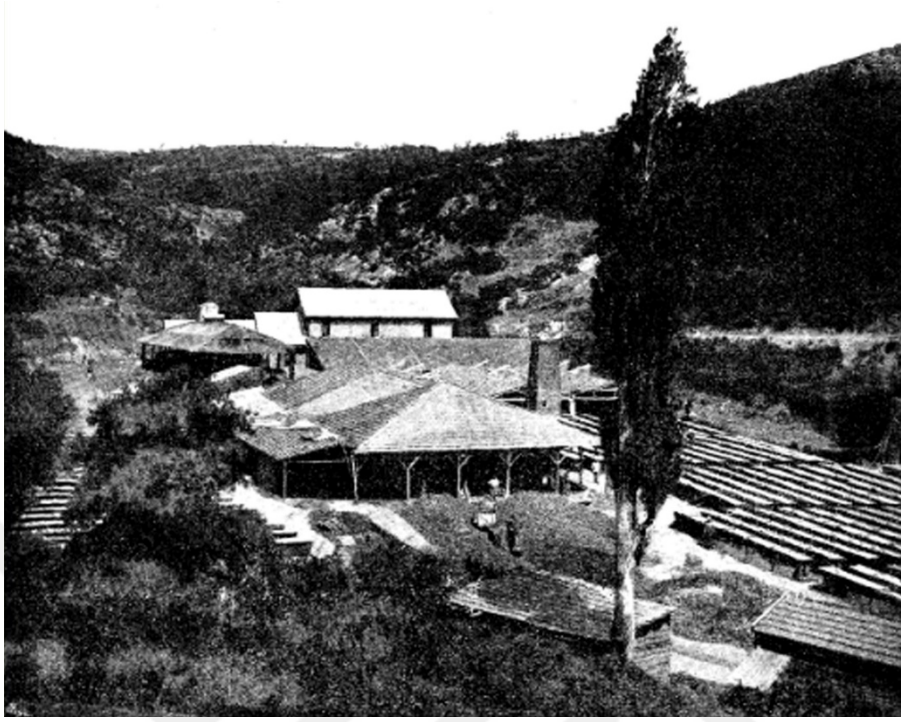

Resim 238. Göksu Tuğla Fabrikasının görünüşü.
(Servet-i Fünun, S.131, R. 3 Ağustos 1311/M. 15 Ağustos 1895, Kapak.)

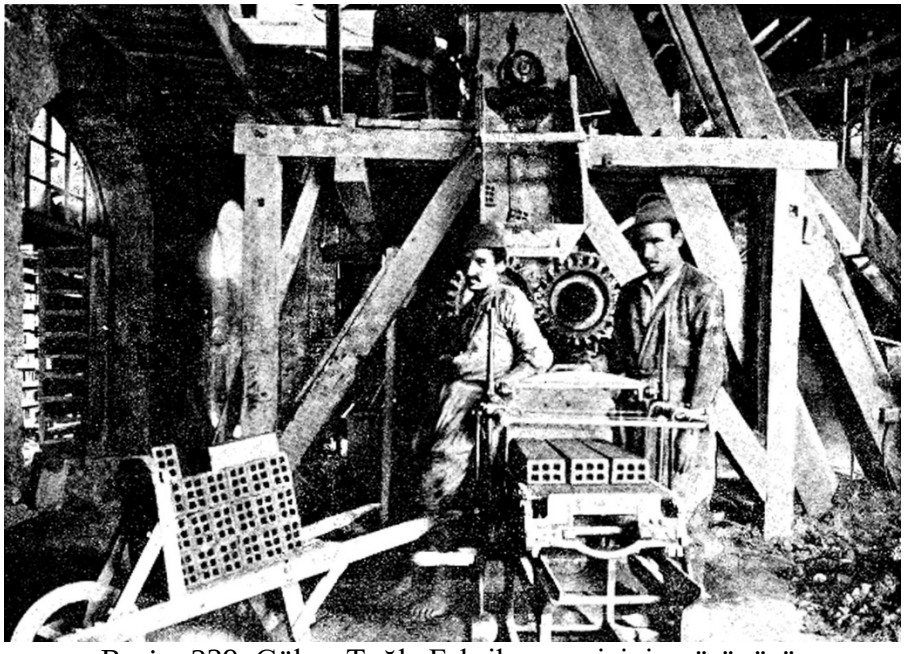

Resim 239. Göksu Tuğla Fabrikasının içinin görünüşü.
(Servet-i Fünun, S.131, R. 3 Ağustos 1311/M. 15 Ağustos 1895 s.356.)

Resim 240. Göksu Tuğla Fabrikasında üretilen damgalı tuğla örnekleri.

4.2.10. V. ONNİK DERUNYAN ÇİMENTO FABRİKASI

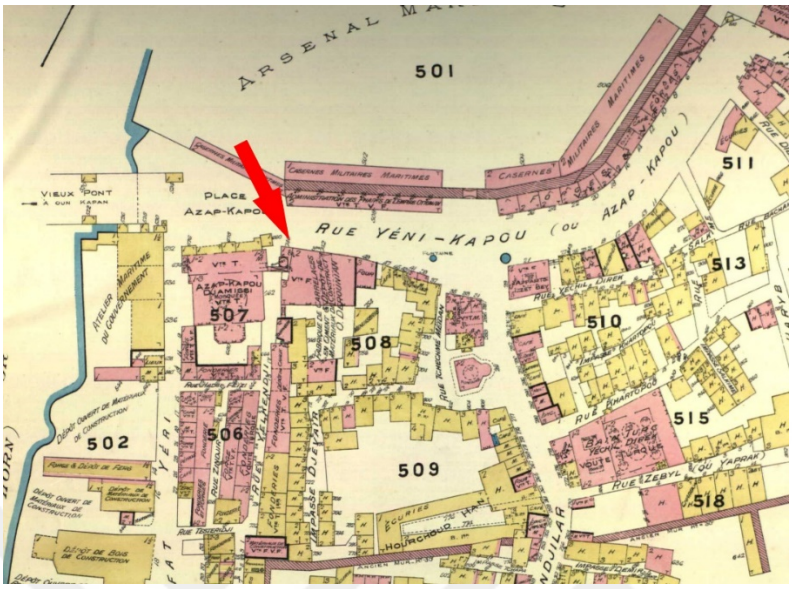

Resim 241. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının vaziyet plânı.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol. II, Decembre 1905, P.24.)

Resim 242. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi 12 Mayıs 1952.)

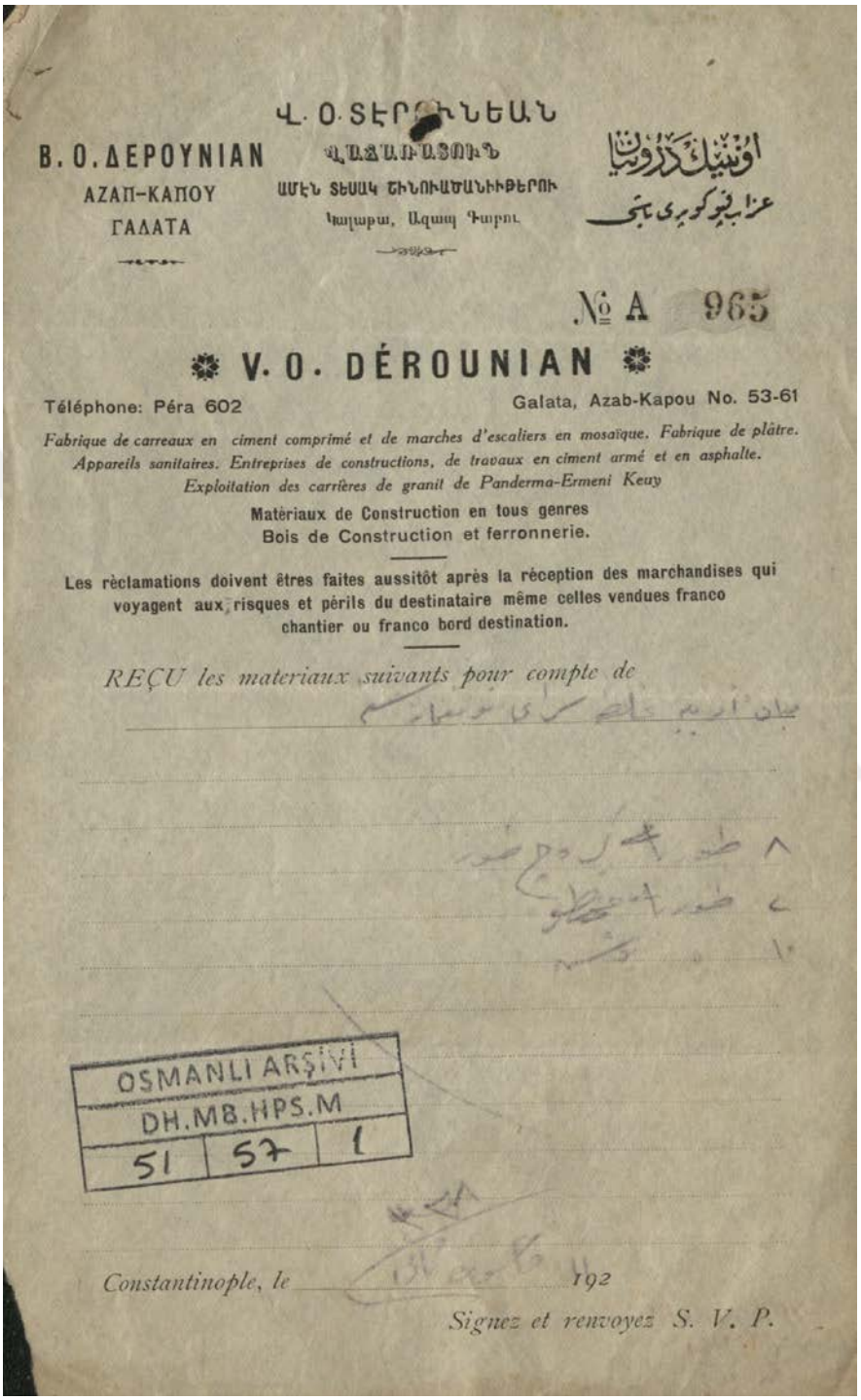

Վ. Օ. ՏԷՐՕՒՆԵԱՆ
Վ. Ո. ԴԵՐՈՒՆԵԱՆ
ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿ ԵՒՆՈՒԱԾԱՆԻՒԹԵՐՈՒ
Կալաթա, Ազապ Գարու

B. O. ΔΕΡΟΥΝΙΑΝ
AZAΠ-KAΠΟΥ
ΓΑΛΑΤΑ

اونيك درونيان
عزاب قپوكوبرى باشى

№ A 965

V. O. DÉROUNIAN

Téléphone: Péra 602

Galata, Azab-Kapou No. 53-61

Fabrique de carreaux en ciment comprimé et de marches d'escaliers en mosaïque. Fabrique de plâtre. Appareils sanitaires. Entreprises de constructions, de travaux en ciment armé et en asphalte. Exploitation des carrières de granit de Panderma-Ermeni Keuy

Matériaux de Construction en tous genres
Bois de Construction et ferronnerie.

Les rèclamations doivent êtres faites aussitôt après la réception des marchandises qui voyagent aux risques et périls du destinataire même celles vendues franco chantier ou franco bord destination.

REÇU les materiaux suivants pour compte de

OSMANLI ARŞİVİ
DH.MB.HPS.M
51 | 57 | 1

Constantinople, le 192

Signez et renvoyez S. V. P.

Resim 243. V. Onnik Derunyan'a ait Azapkapı Köprübaşı mevkiindeki dükkândan Galatasaray Tevkifhanesi için kireç tozu alındığına dair makbuz. (DABOA.,DH.MB.HPS.M., 51/57.)

Resim 244. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının görünüşü. (Kartpostal)

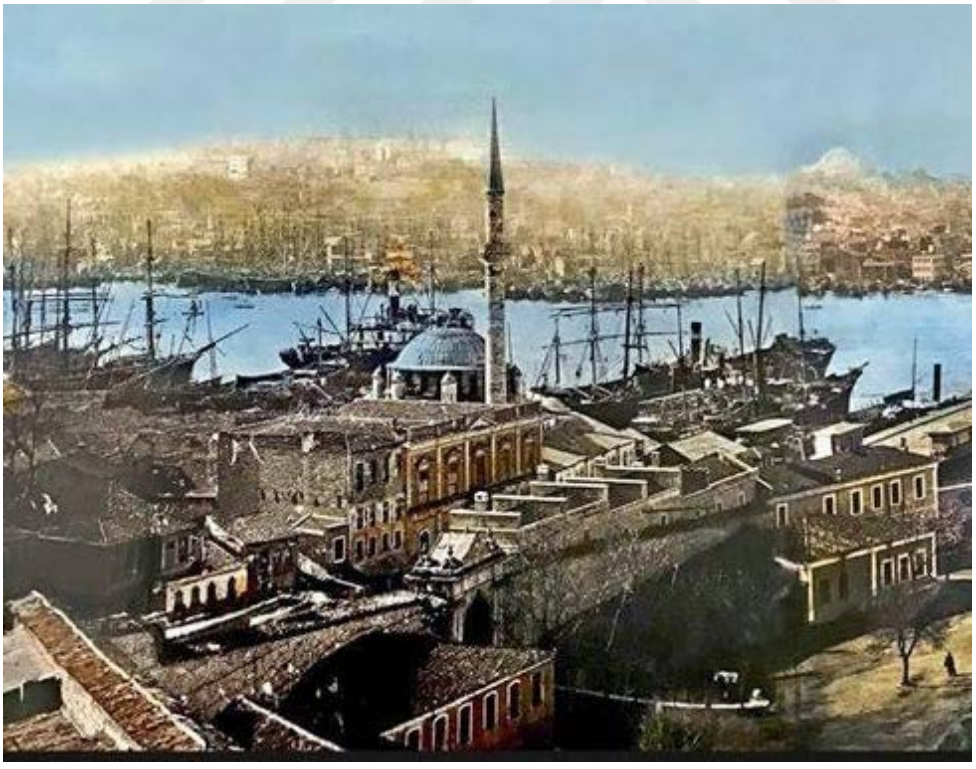
Resim 245. V. Onnik Derunyan Çimento Fabrikasının Kasımpaşa tarafından görünüşü. (Kartpostal)

4.2.11. BALDASAR DEĞİRMENCİYAN ve MAHDUMLARI ÇİMENTO FABRİKASI

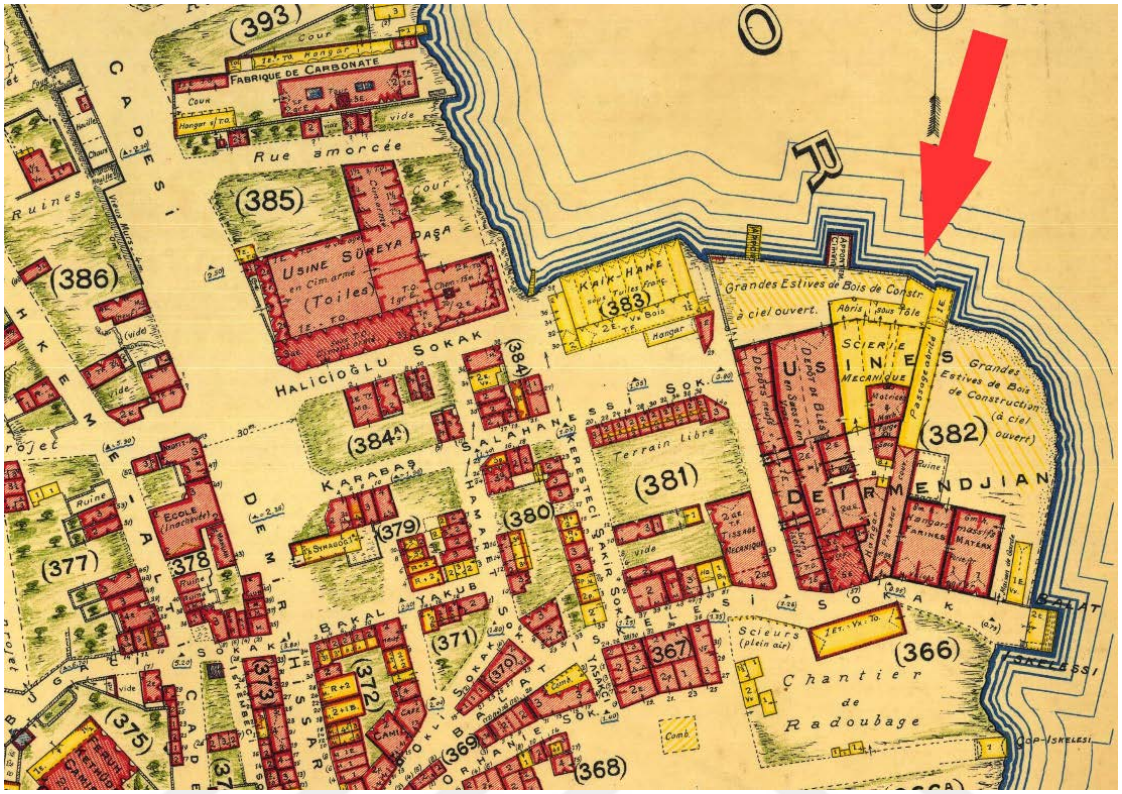

Resim 246. Değirmenciyan Çimento Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Balat, E:1:1000, 1929, P.28.)

Resim 247. Değirmenciyan Çimento Fabrikasının uzaktan görünüşü. (Kartpostal)

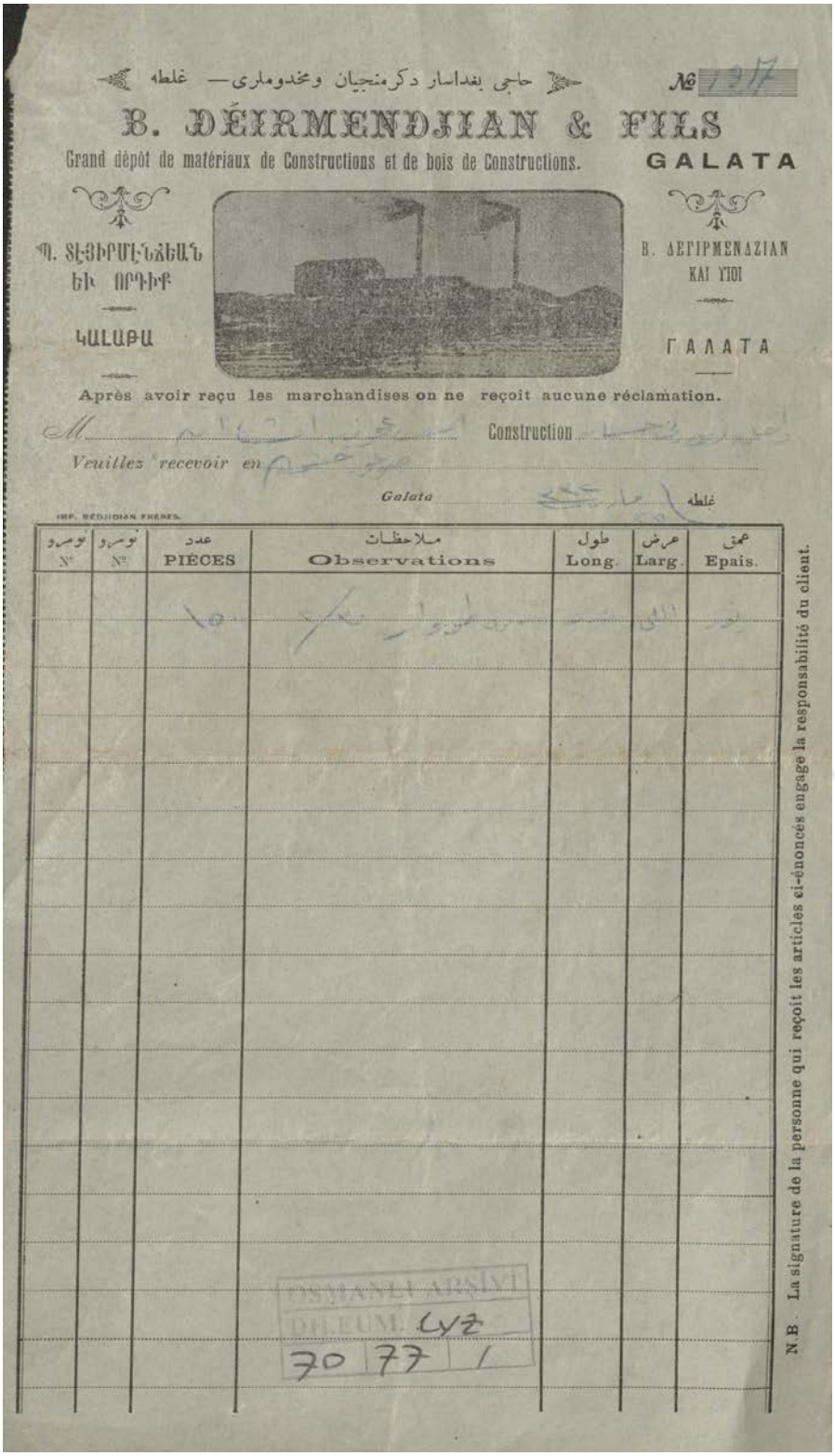

حاجی بغداسار دکرمنجیان ومخدوملری — غلطه

№ 1217

B. DÉIRMENDJIAN & FILS

Grand dépôt de matériaux de Constructions et de bois de Constructions.

GALATA

Պ. ՏԷՅԻՐՄԷՆՃԵԱՆ
ԵՒ ՈՐԴԻՔ

ԿԱԼԱԹԱ

B. ΔΕΓΙΡΜΕΝΔΖΙΑΝ
ΚΑΙ ΥΙΟΙ

ΓΑΛΑΤΑ

Après avoir reçu les marchandises on ne reçoit aucune réclamation.

M. ..... Construction .....

Veuillez recevoir en .....

Galata ..... غلطه

IMP. BÉDJIDIAN FRÈRES.

نومرو N°	نومرو N°	عدد PIÈCES	ملاحظات Observations	طول Long.	عرض Larg.	عمق Epais.

N.B. La signature de la personne qui reçoit les articles ci-énoncés engage la responsabilité du client.

OSMANLI ARŞİVİ
DH.EUM. 4Vz
70 77 1

Resim 248. Hacı B. Değirmenciyan ve mahdumlarından, Emniyet-i Umumiye için alınan inşaat malzemelerine ait faturalar. (DABOA.,DH.EUM.LVZ, 70/77.)

4.2.12. PAŞABAHÇE TUĞLA FABRİKASI

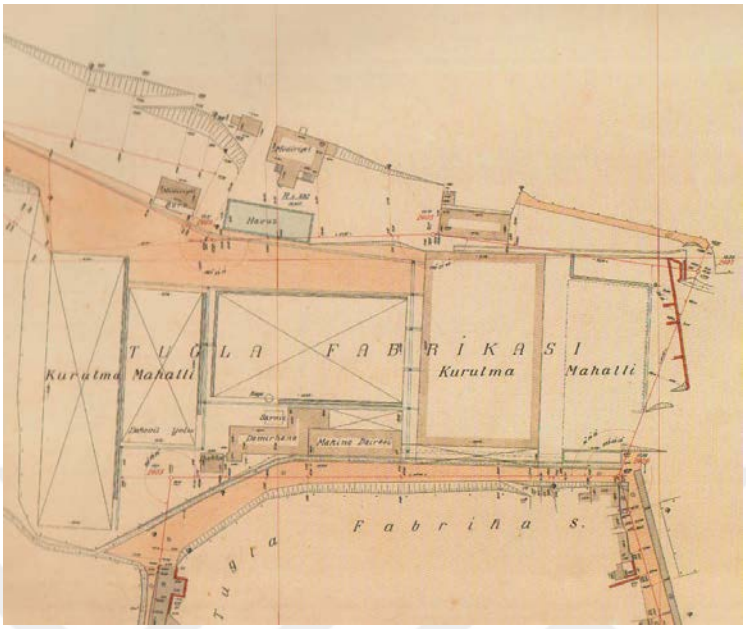

Resim 249. Paşabahçe Tuğla Fabrikasının plânı.
(İstanbul Harita Şirketi, Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.1:2000, P. EE, AK., Hrt.1581.)

Resim 250. Paşabahçe Tuğla Fabrikasının günümüze gelen bacası.
(Fotoğraf: Köksal Yaşar Şişman, 2021.)

4.2.13. HAZNEDAR TUĞLA ve KİREMİT FABRİKASI

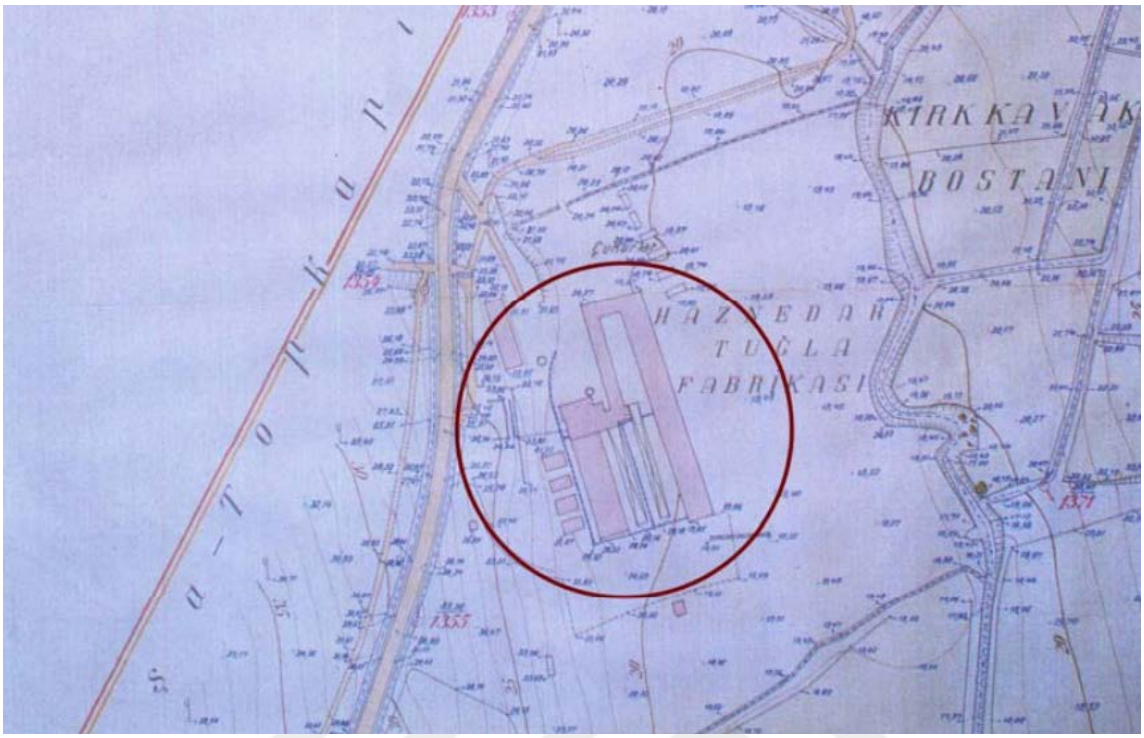

Resim 251. Haznedar Tuğla ve Kiremit Fabrikasının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 1918.)

4.2.14. PENDİK STELYANİDİ TUĞLA ve KİREMİT FABRİKASI

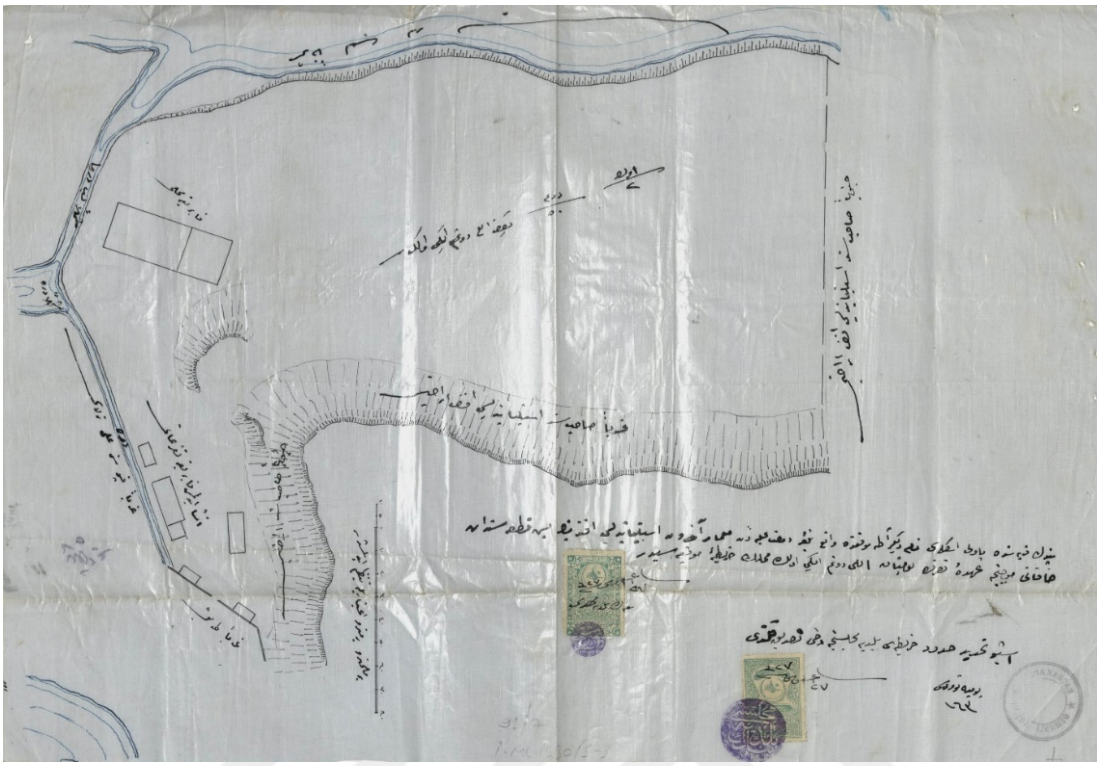

Resim 252. Pendik Stelyanidi Tuğla ve Kiremit Fabrikasının ruhsat başvurusunda yer alan krokisi. (DABOA., İML. 91/7, H 03.02.1330.)

4.2.15 MALTEPE TUĞLA ve KİREMİT FABRİKASI

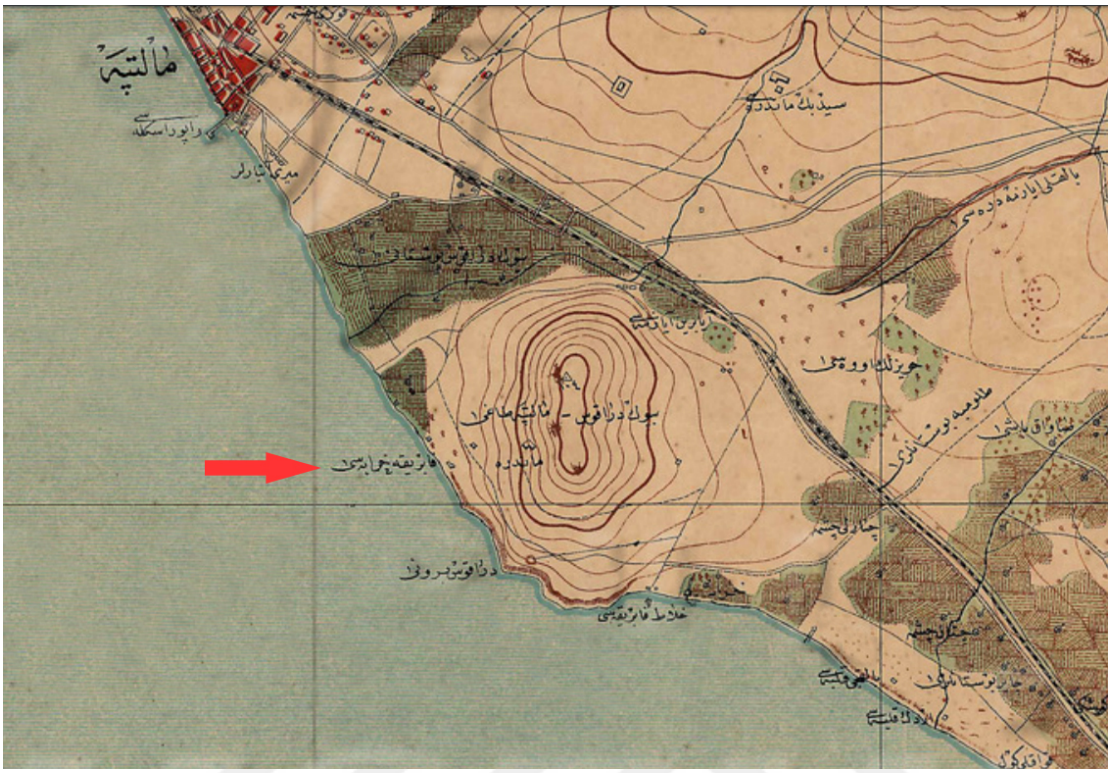

Resim 253. Maltepe Tuğla ve Kiremit Fabrikasının bulunduğu alan.
(Erkan-ı Harbiye Matbaası, H. 1334/M. 1915, AK.3164.)

4.2.16 TUZLA STEREA OSMANLI ÇİMENTO FABRİKASI

Resim 254. Sterea şirketine ait 5 Lira değerinde 5 hisselik senet.
(Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.85.)

4.2.18. TUZLA PEDOTİ TUĞLA ve KİREMİT FABRİKASI

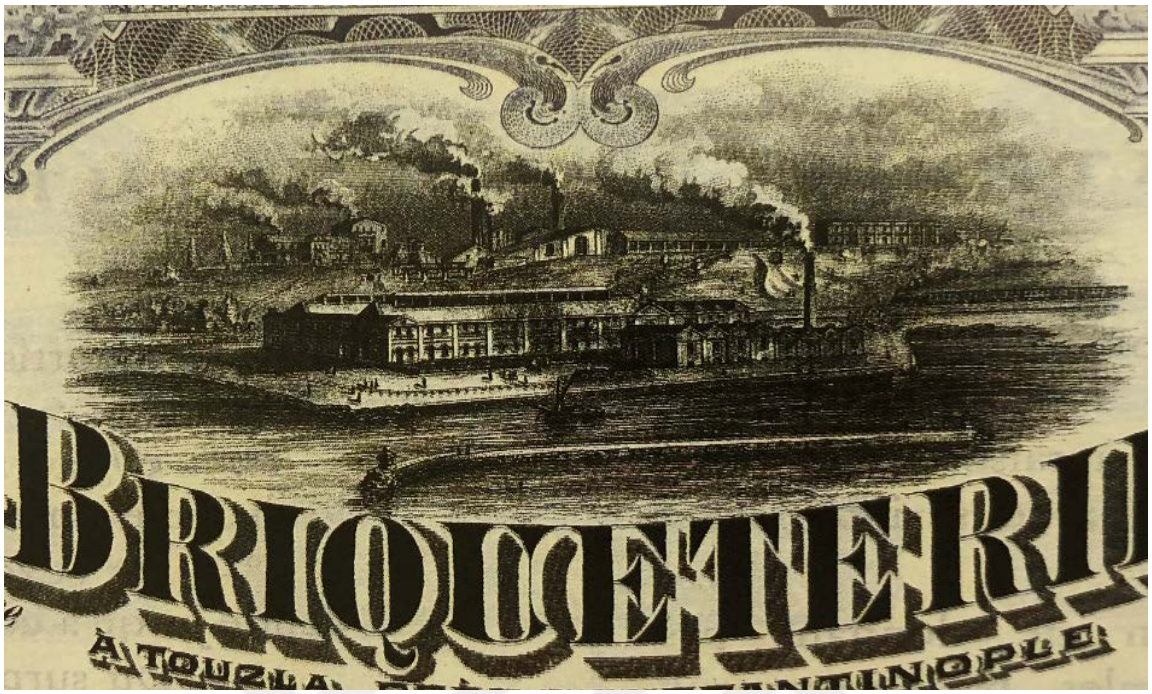

Resim 255. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikası hisse senedi üzerindeki çizimi.

Resim 256. Tuzla Pedotti Tuğla ve Kiremit Fabrikasında üretilen damgalı tuğla. (Foto: Merve Akyazıcı, 2021.)

4.3.1 BEYKOZ DERİ ve KUNDURA FABRİKASI

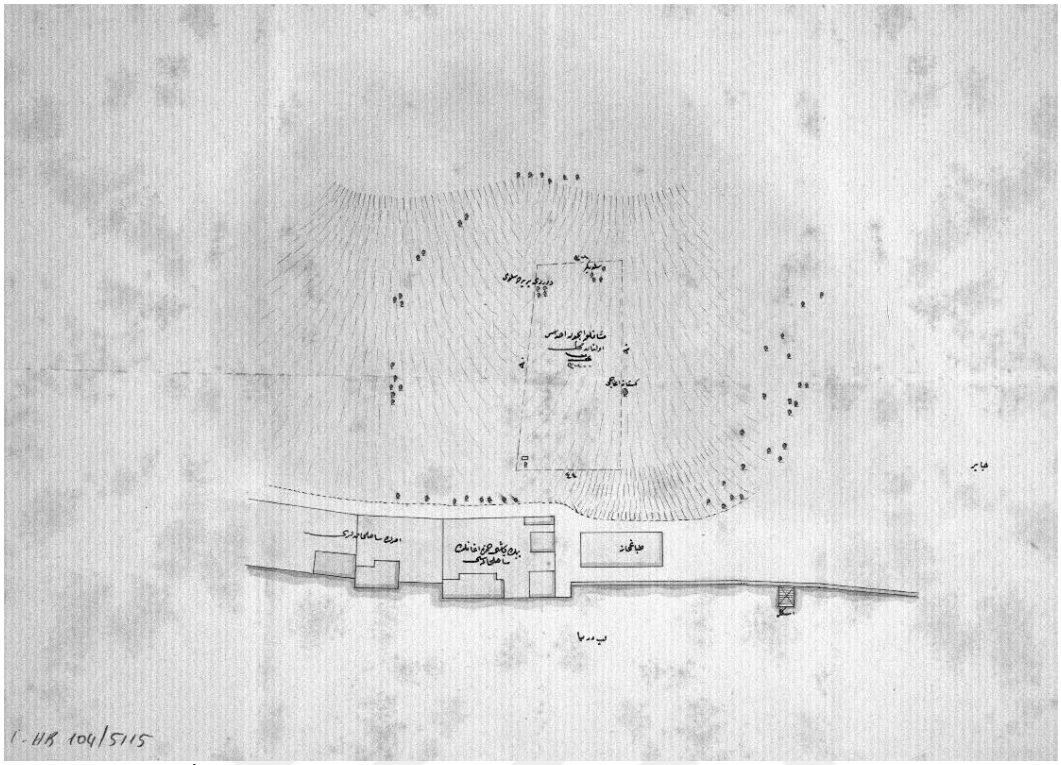

Resim 257. İngiliz ve Fransız donanmaları neferatı için mezarlık almak üzere Beykoz'da bulunan debbağhane arazisinde bir mahal tahsisi ile ilgili plânda debbağhane. (DABOA.,İ.HR.,104/5115.)

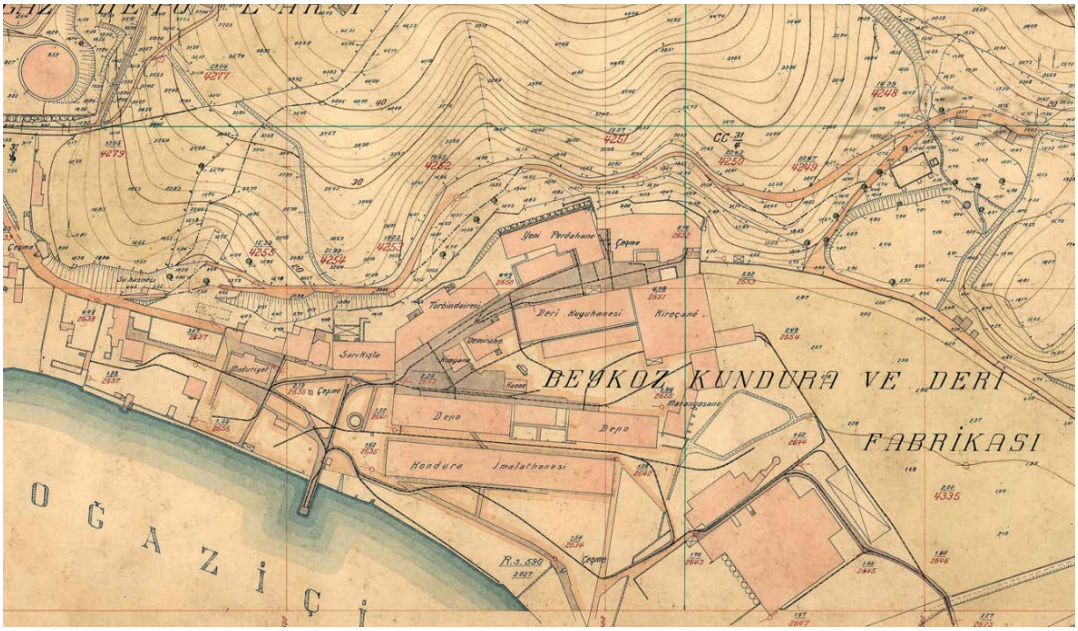

Resim 258. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının vaziyet plânı. (Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., Ö.1:2000, P.76, AK. Hrt.,1947.)

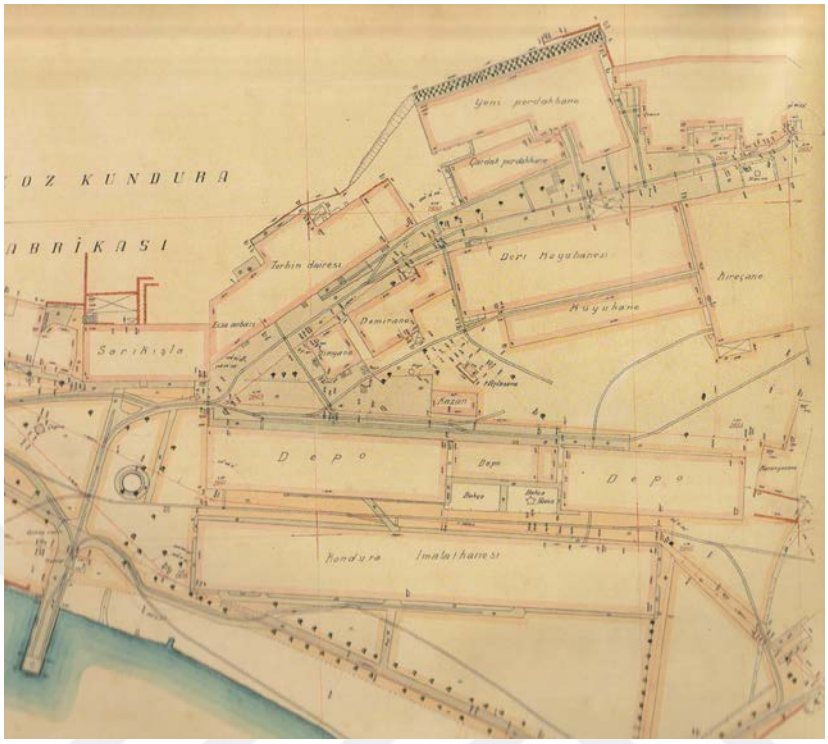

Resim 259. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., Ç.1:2000, P. CC 31/3, AK. Hrt.1649.)

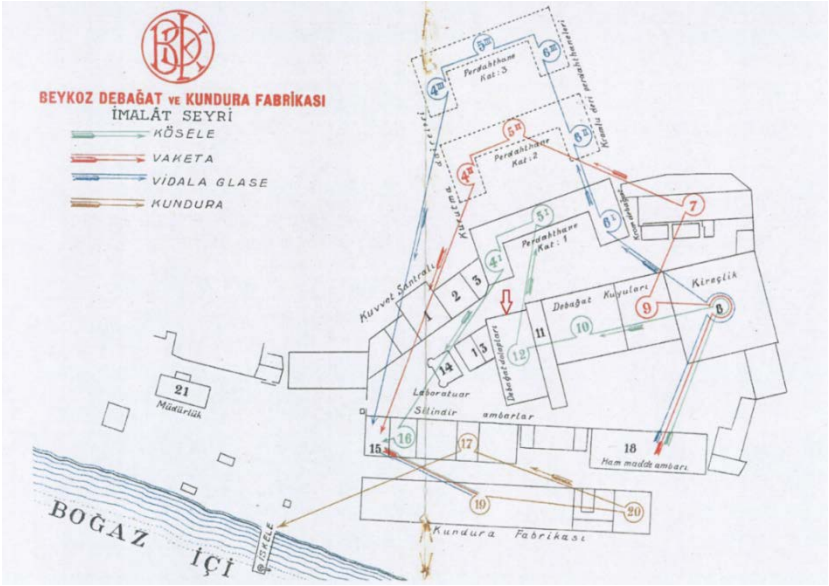

Resim 260. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının imalat seyrini gösteren şema.
(Beykoz Debagat ve Kundura Fabrikası tanıtım kitapçığı, İstanbul 1940)

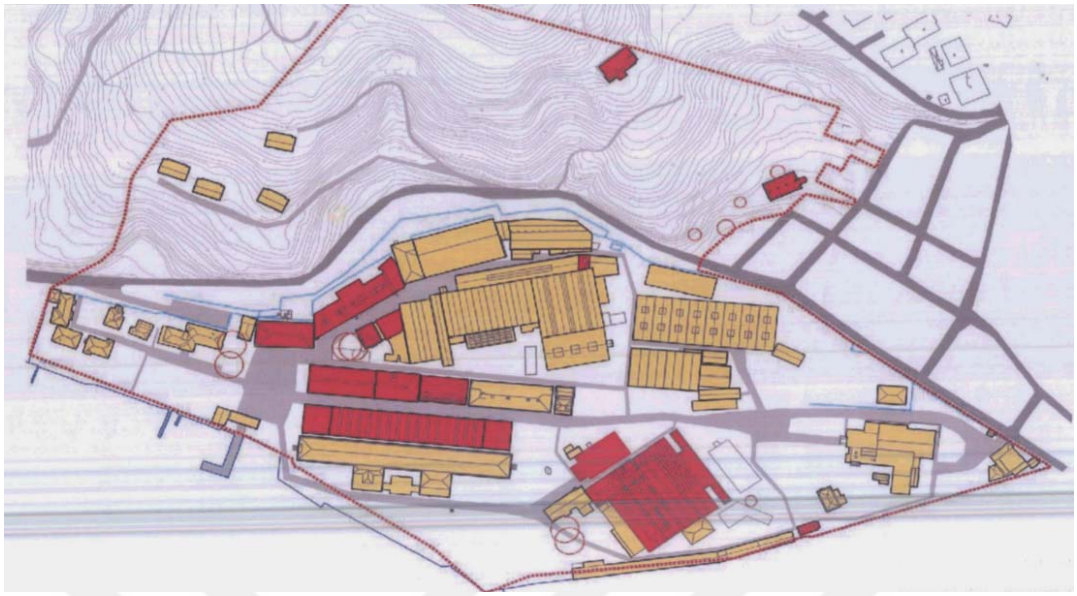

Resim 261. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının dönem analizi.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886.)

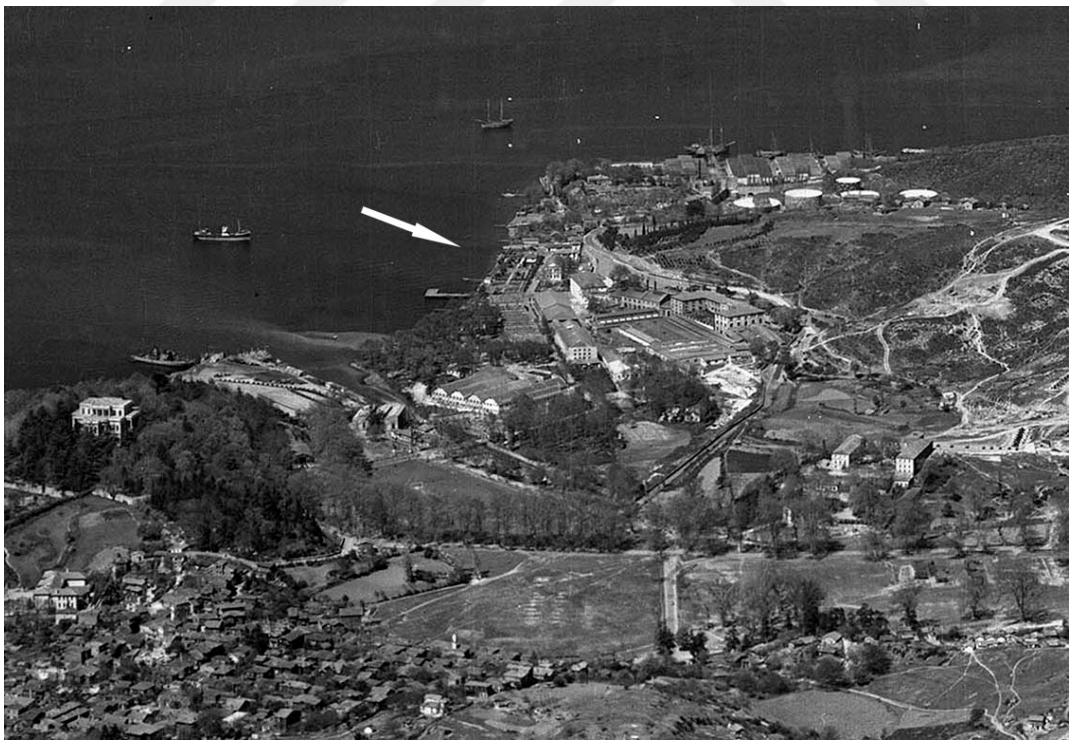

Resim 262. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi. Boğaziçi, 26 Nisan 1952.)

Resim 263. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının perdahhanesi ve mescidi.
(İÜ.NEK, 77948/3.)

Resim 264. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının makine aksamı.
(İ. 6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886.)

Resim 265. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının denizden görünüşü.
(D-DAI-İST. 9585.)

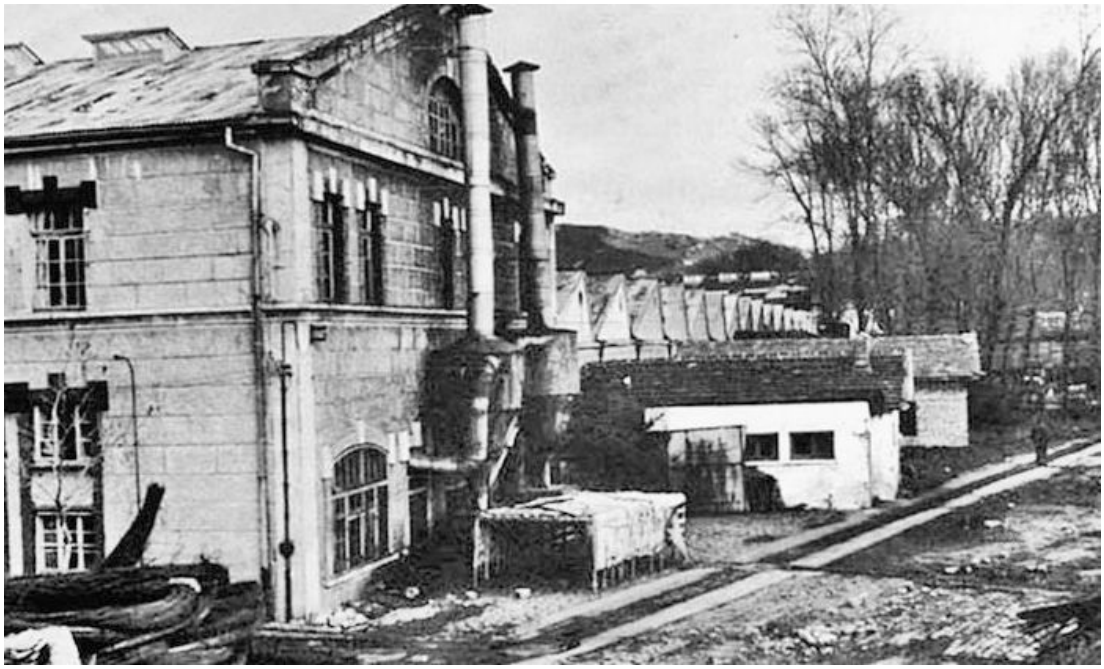

Resim 266. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasından 1914 yılında alınmış bir fotoğraf.
(İ.6 NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.1886.)

Resim 267. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının genel görünüşü.
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.3, s.133.)

Resim 268. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasının denizden görünüşü.
(AK., Alb.595, 1961.)

Resim 269. Beykoz Deri ve kundurasında 1961 yılı çalışmalarından bir görünüş. (AK.Alb.595, 1961.)

4.4.1. PSALTY MOBİLYA FABRİKASI

Resim 270. Psalty'nin Şişhane'deki fabrikası.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Pera&Galata, , Decembre 1906, P. 25.)

Resim 271. Psalty'nin Meşrutiyet Caddesi'ndeki fabrika ve mağazası.
(Jacques Pervititch, Beyoğlu, E.1:500, 1932, P.51.)

Resim 272. Psalty Mobilya Fabrikasının Müellif sokağa bakan cephesi. (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

4.4.2 TUBİNİ MOBİLYA FABRİKASI

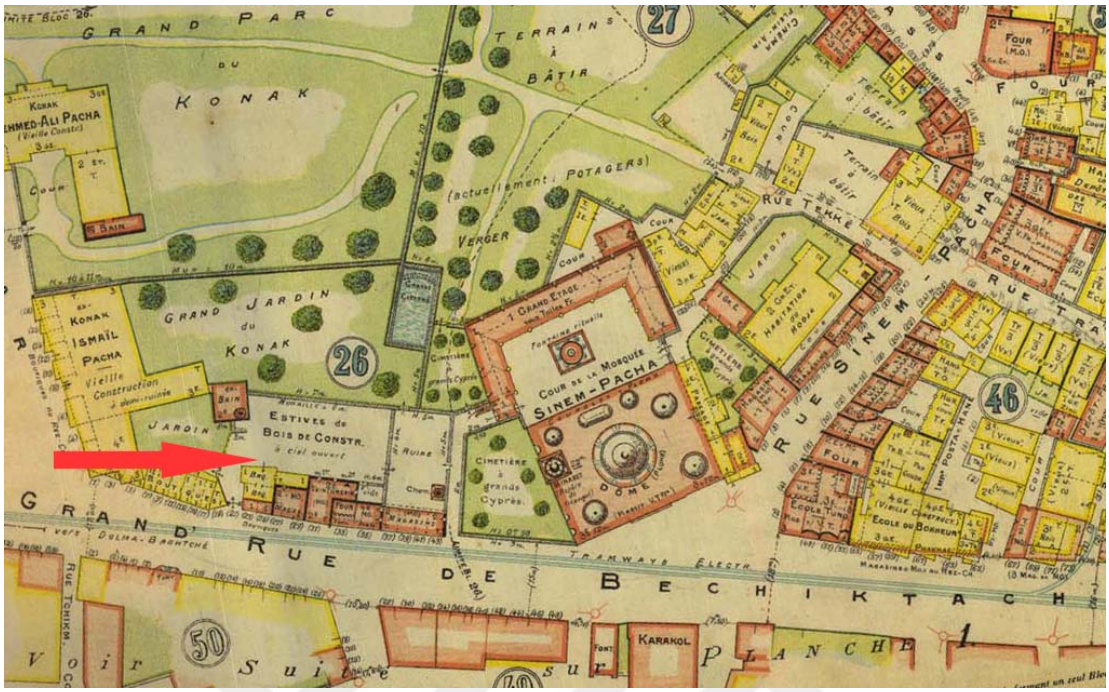

Resim 273. Tubini Mobilya Fabrikasının Beşiktaş'ta bulunduğu yer.
(Jacques Pervititch, Bechiktache, E.1:600, 19 Mart 1922, P.4.)

4.4.3. AHIRKAPI KERESTE FABRİKASI/ AHIRKAPI DARÜSSINA-İ OSMANİ

Resim 274. Ahırkapı Kereste Fabrikasının uzaktan göründüğü kartpostal.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

Resim 275. Ahırkapı Kereste Fabrikasının bir çizimi.
(Servet-i Fünun S. 448, R.12 Ekim 1899/M.13 Eylül 1315, s. 88.)

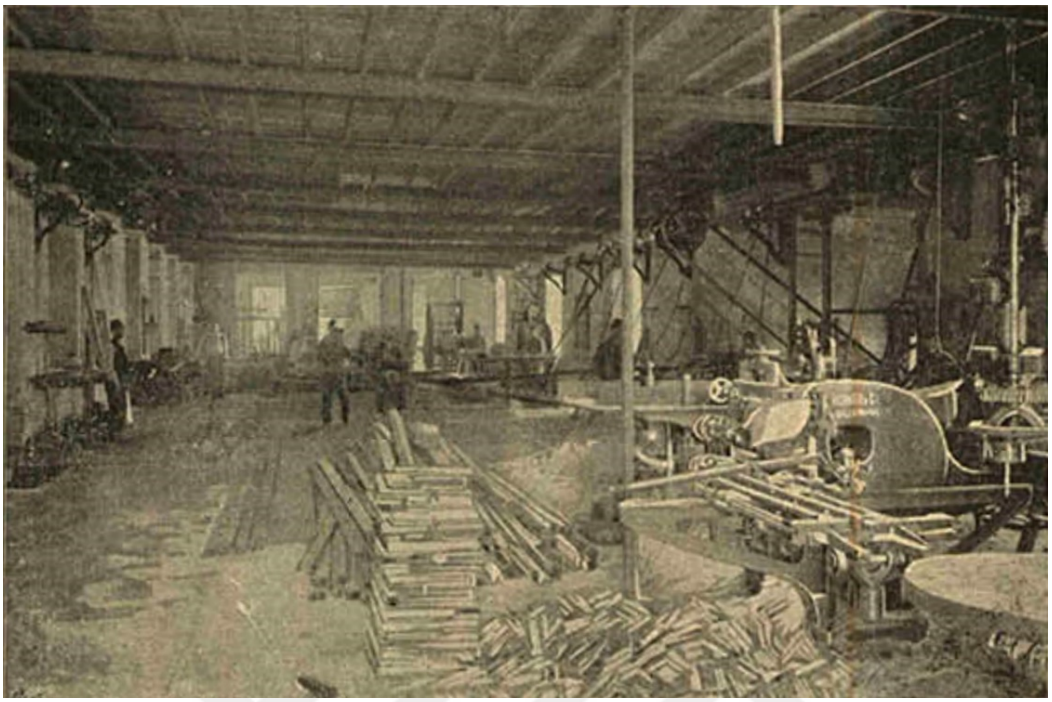

Resim 276. Ahırkapı Kereste Fabrikasının içi.
(Servet-i Fünun, S.234, R.24 Ağustos 1311/M 05 Eylül 1895, s.1.)

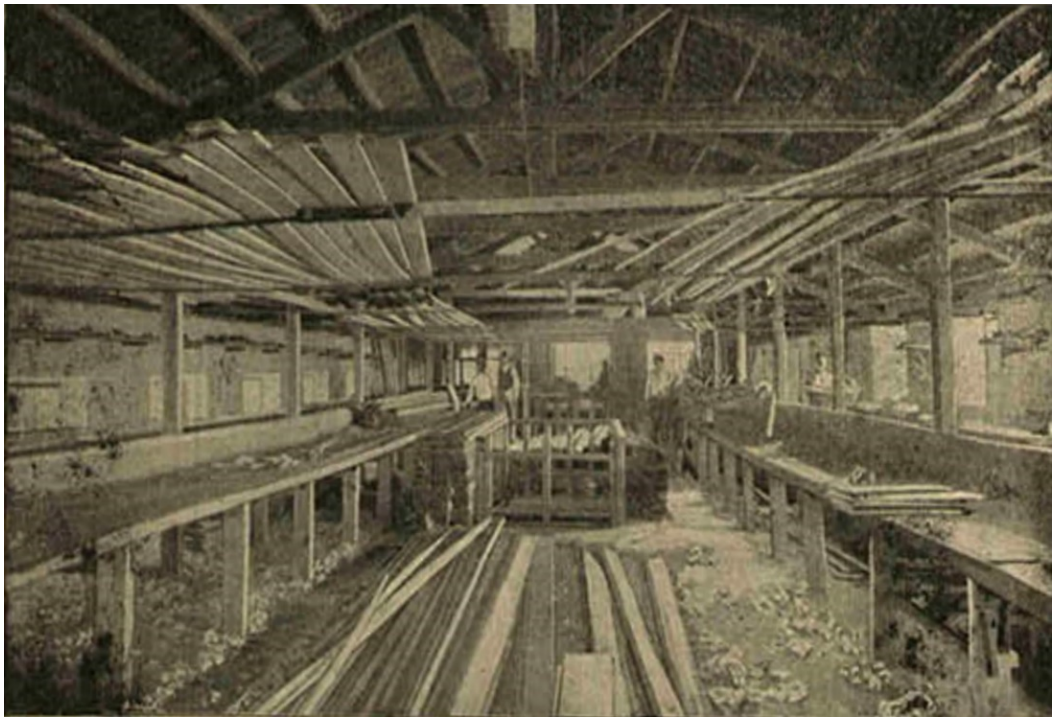

Resim 277. Ahırkapı Kereste Fabrikasının içi.
(Servet-i Fünun, S.234, s.1, R.24 Ağustos 1311/M 05 Eylül 1895, s.1.)

Resim 278. Ahırkapı Kereste Fabrikasının aktif olduğu zamandan bir görünüş. (Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

4.5.1. EYÜP İPLİKHANESİ/EYÜP İPLİK FABRİKASI

Resim 279. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü.
(İÜ.NEK. 90817/51 Foto: Abdullah Freres.)

Resim 280. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü.
(İÜ.NEK. 90450/14 Foto: Abdullah Freres.)

Resim 281. Eyüp İplik Fabrikasının Haliç'ten görünüşü.
(İÜ.NEK. 91031/21, Fotoğraf: Abdullah Freres.)

Resim 282. Eyüp İplik Fabrikasının genel görünüşü. (Kartpostal)

Resim 283. Eyüp İplik Fabrikasının genel görünüşü. (Kartpostal)

Resim 284. Eyüp İplik Fabrikası harap durumdayken havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç, 14 Mayıs 1952.)

Resim 285. Eyüp İplik Fabrikasının son dönemdeki halinin görünüşü. (Kartpostal)

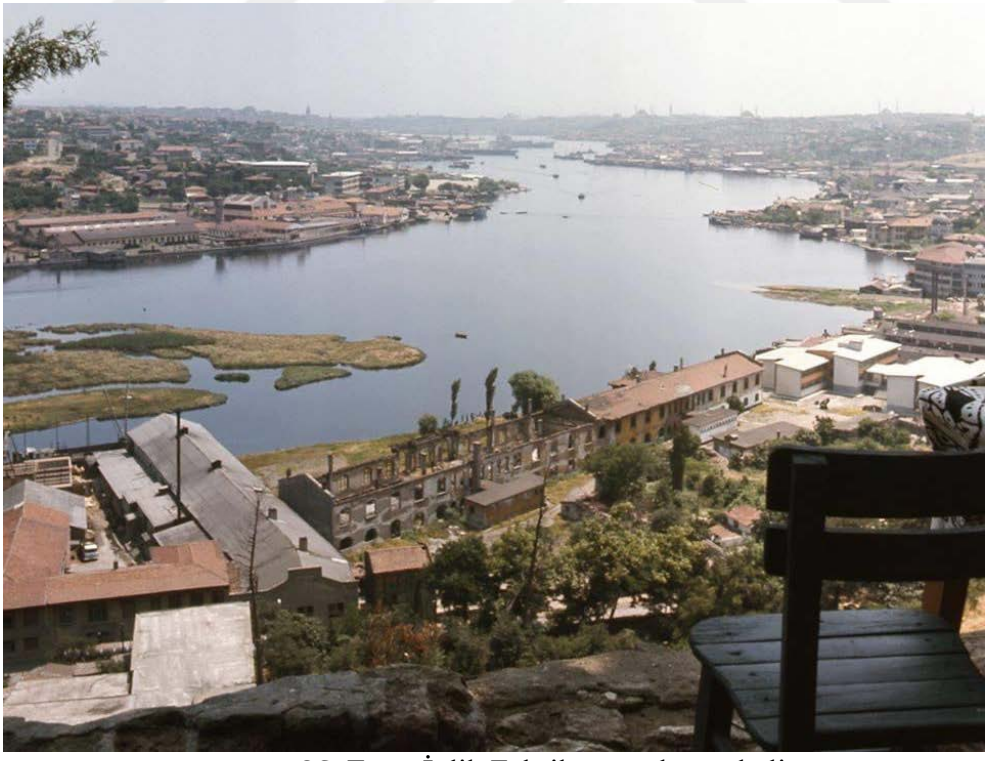

Resim 286. Eyüp İplik Fabrikasının harap hali.

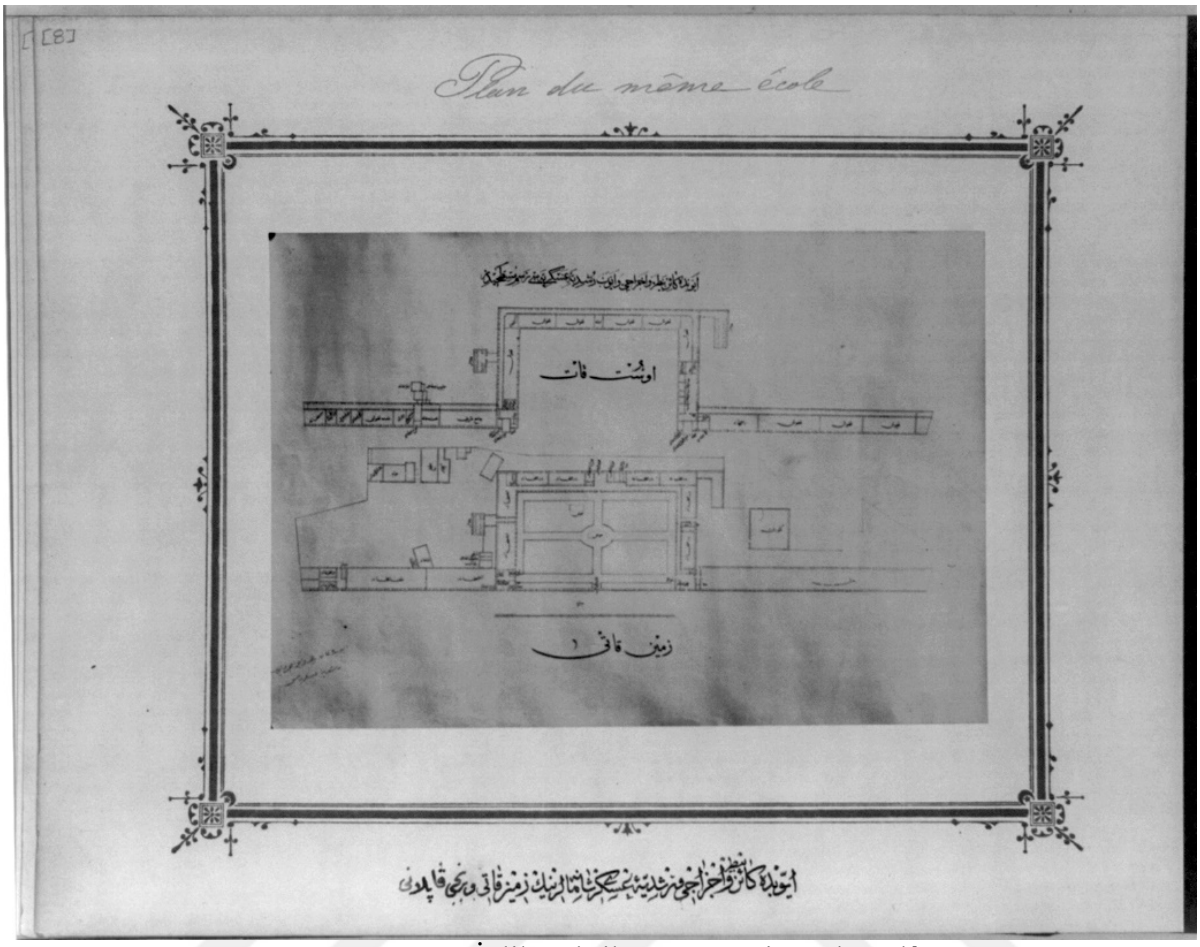

Resim 287. Eyüp İplik Fabrikasının zemin ve kat plânı.
(https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b27962/?co=ahii)

4.5.2. FESHANE/ EYÜP FES FABRİKASI/ FESHANE-İ AMİRE

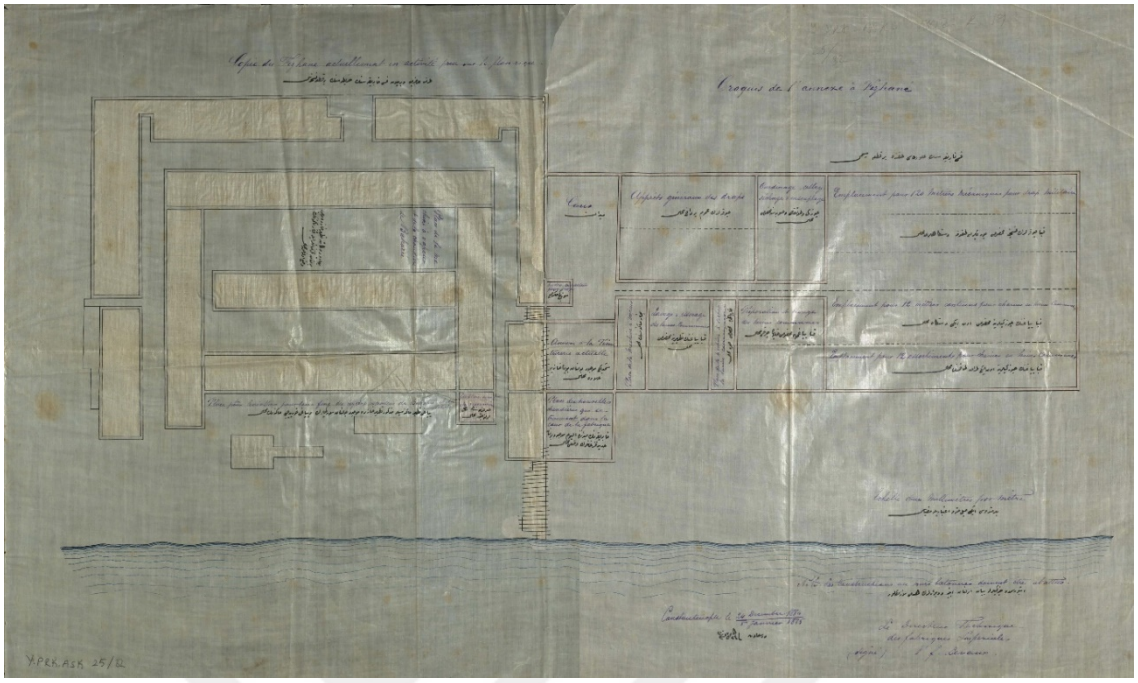

Resim 288. Feshanenin özgün plânı.
(DABOA., Y.PRK.ASK., 25/32-4.)

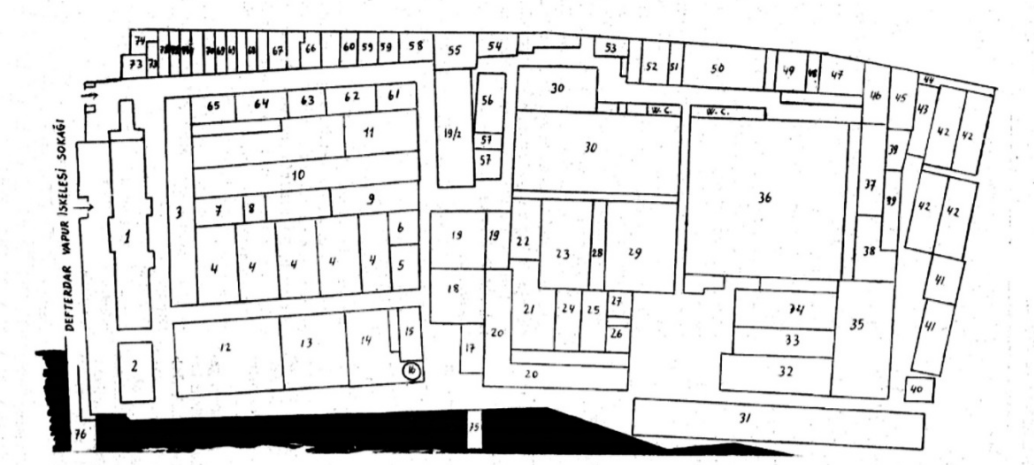

Defterdar Mensucat Fabrikası Umumi Vaziyet Plânı (Ahmed Seyfeddin Şimşek'in eserinden alınmıştır)

1 — Müdürlük; 2 — Kreş; 3 — Mâmul Anbarı; 4 — Anbarlar; 5 — Gayri mamul anbarı, 6— Yedek parça anbarı; 7 — Pres; 8 — Demirhâne; 9 — Marangoz-hâne; 10 — Mekanik Atölîye; 11 — Dökümhâne; 12 — Fiktif Antrepo; 13 — Yapağı anbarı; 14 — Kömür parkı; 15 — Yeni Kazan Dâiresi; 16 — Mazot tankı; 17 — Permozif; 18 — Kazan Dâiresi; 19 — Apre; 19 / 2 - Kuru apre; 20 — Yapağı yıkama; 21 — Boyahâne; 22 — Kurutma; 23 — Dink ve Yıkama; 24 — Şardon; 25 — Kalıp cımbız; 26 — Kimya Laboratuvarı; 27 — Fizik Laboratuvarı; 28 — Tahar; 29 — Bobin, aktı, çözme; 30 — Dokuma; 31 — Yapağı anbarı; 32 — Pamuk anbarı; 33 — Harman; 34 — Hallaç; 35 — Kamgarn Dâiresi; 36 — Vargel, iplik dâiresi, tarak; 37 — Tarak; 38 — Kırpıntı; 39 — Kırpıntı açma; 40 — Sabunhâne; 41 — Yapağı anbarı; 42 — Çelik anbarlar; 43 — Yapağı anbarı; 44 — Çuval anbarı; 45 — Depo; 46 — Çift kat; 47 — Vigoyn çift kat; 48 — Anbar; 49 — Vigoyn dokuma; 50 — Eski makina ve hurda anbarı; 51 — Battaniye; 52 — Bayrak dâiresi 53 — İtfâiye; 54 — Hurdalık; 55 — Garaj; 56 — Transformatör; 57 — Elektrik; 58 — Kaynak atölîyesi; 59 — Trikotaj; 60 — Erzak anbarı; 61 — Kadın işçi soyunma yeri; 62 — Erkek işçi soyunma yeri; 63 — İşçi yemekhânesi; 64 — Mutfak; 65 — İşçi banyosu; 66 — Anbar; 67 — Su deposu; 68 — Demir anbarı; 69 — Arşiv; 70 — Rutubet; 71 — Anbar; 72 — Saraçhâne; 73 — Garaj; 74 — Kooperatif; 75 — Fabrika İskelesi; 76 — Defterdar Vapur İskelesi.

Resim 289. Feshanenin vaziyet plânı.
(Ahmet Şerafettin Şimşek, İA. s.4341.)

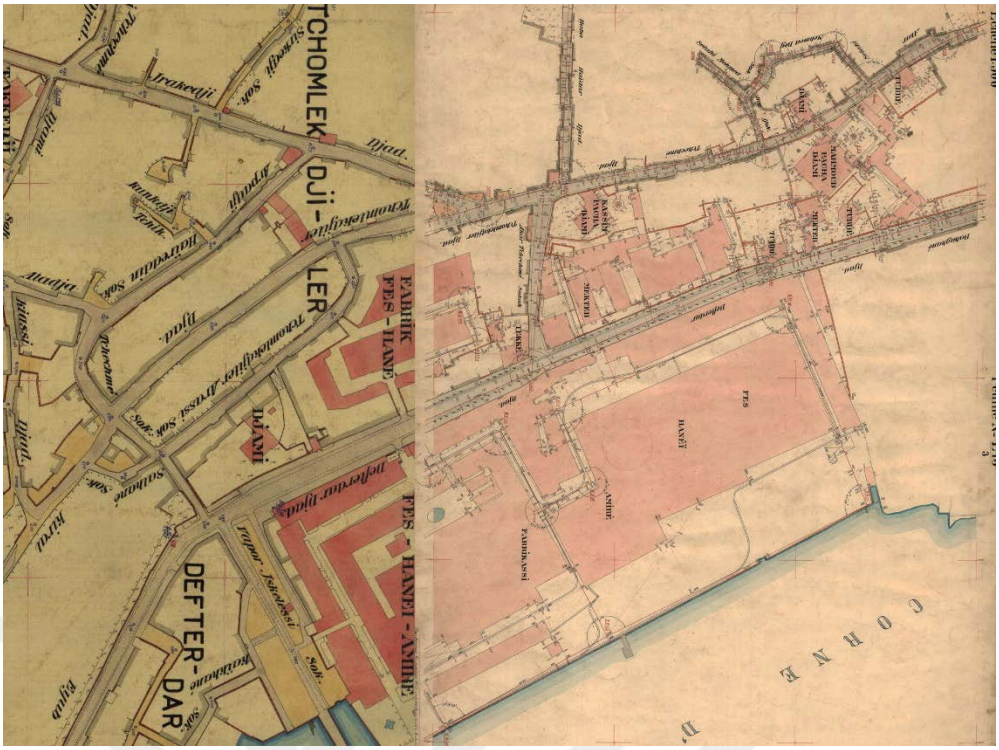

Resim 290. Feshanenin plânı.
(Alman Maviler, 1913-14, Pafta L 12 ve L 13'ün birleştirilmiş hali.)

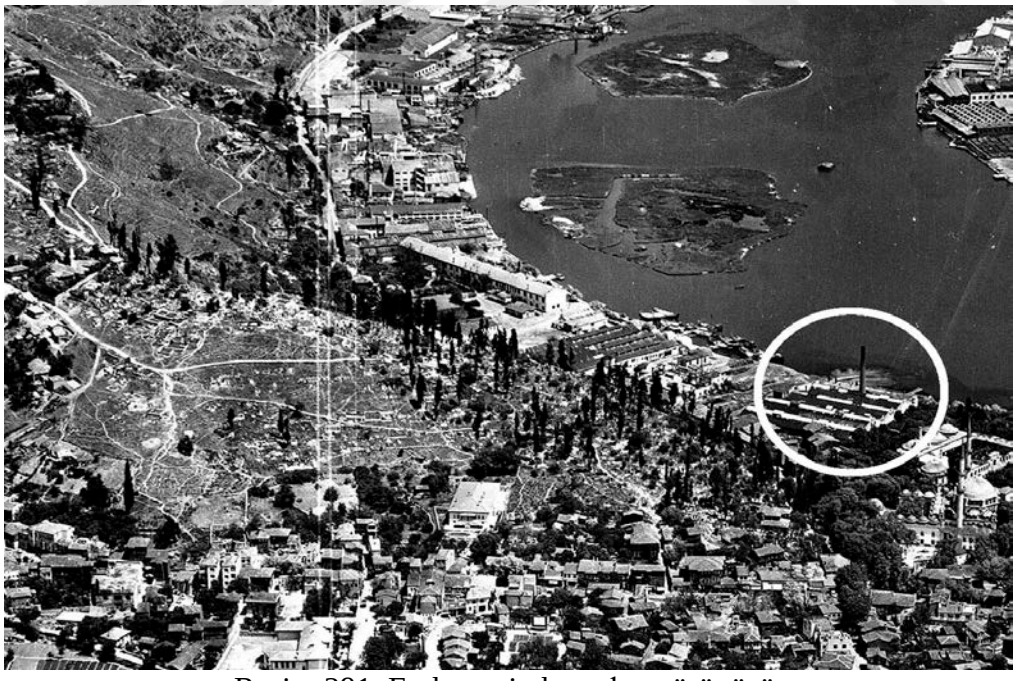

Resim 291. Feshanenin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Haliç, 14 Mayıs 1952.)

Resim 292. Feshanenin denize bakan cephesi.
(İÜ. NEK. 90865/08 Foto: Abdullah Freres.)

Resim 293.Feshanenin Haliç'e bakan cephesi ve bacaları.
(İÜ.NEK. 90865/09, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 294.Feshanenin anıtsal sahil kapısı.
(İÜ.NEK., 91014/01, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 295. Feshanenin buhar kazganları.
(İÜ.NEK., 91014/02, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 296. Feshanenin Haliç'ten görünüşü.
(İÜ. NEK., 91014/03, Foto: Abdullah Freres.)

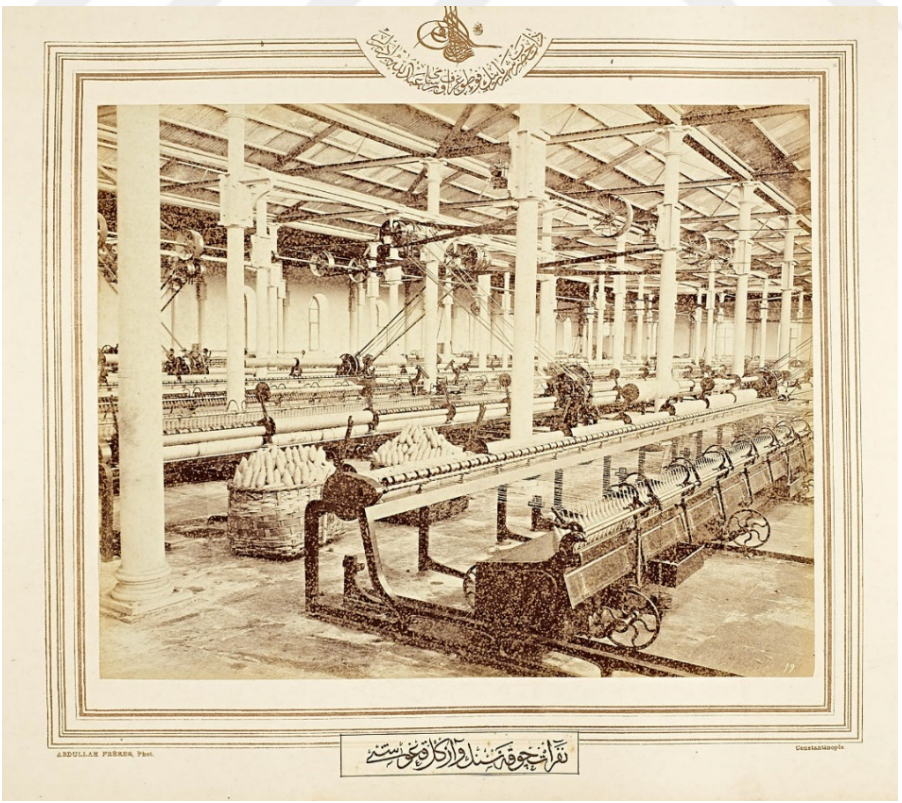

Resim 297. Feshanenin neferat çuhasının vargil koğuşu.
(İÜ. NEK., 91014/17, Foto: Abdullah Freres.)

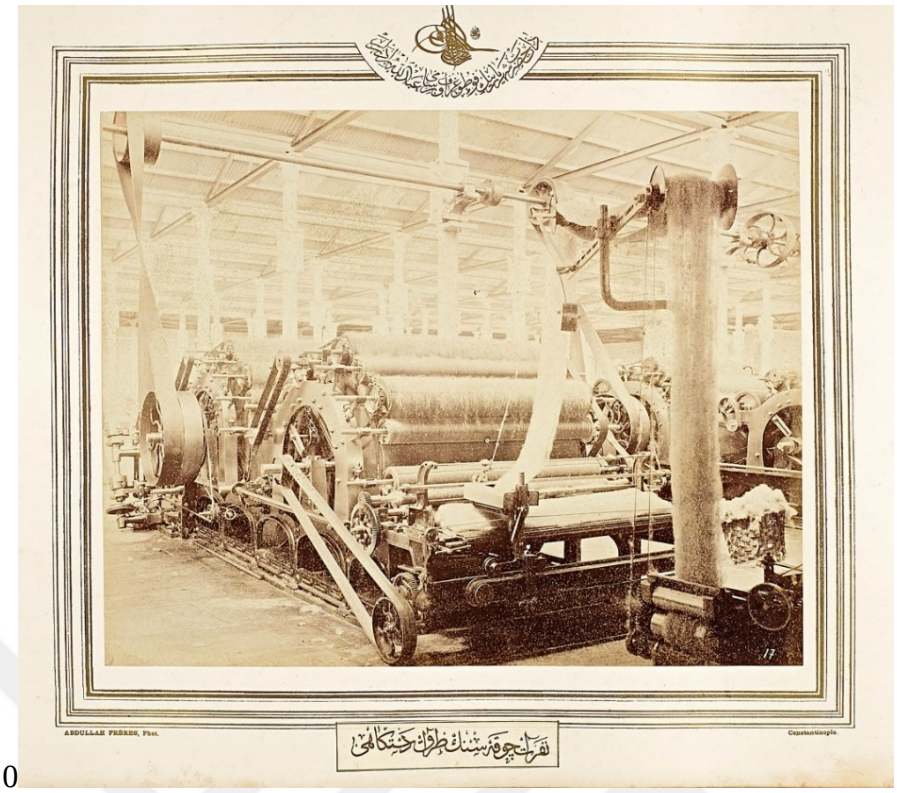

Resim 298. Feshanenin neferat çuhasının tarak destegahları.
(İÜ. NEK., 91014/13, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 299. Feshanenin zabitan çuhasının tarak ve valgir koğuşu.
(İÜ. NEK., 91015/08, Foto: Abdullah Freres.)

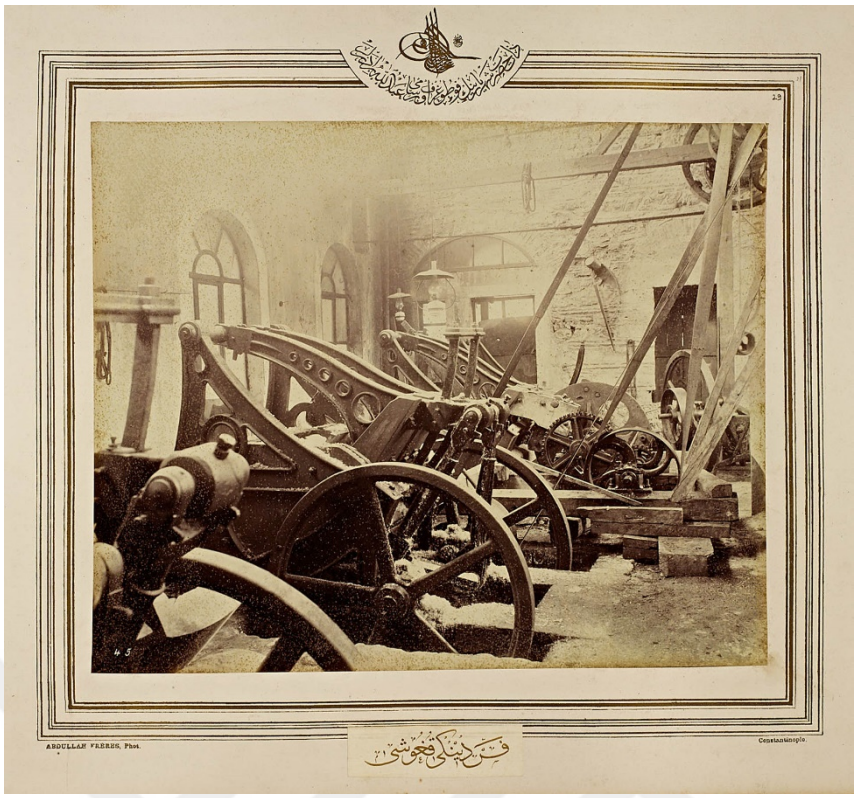

Resim 300. Feshanenin fes dinki koğuşu.
(İÜ. NEK., 91015/29, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 301. Feshanenin bobin dairesi.
(Taha Toros Arşivi, No: 562391.)

Resim 302. Feshanenin trikotaj dairesi.
(Taha Toros Arşivi, No: 562389.)

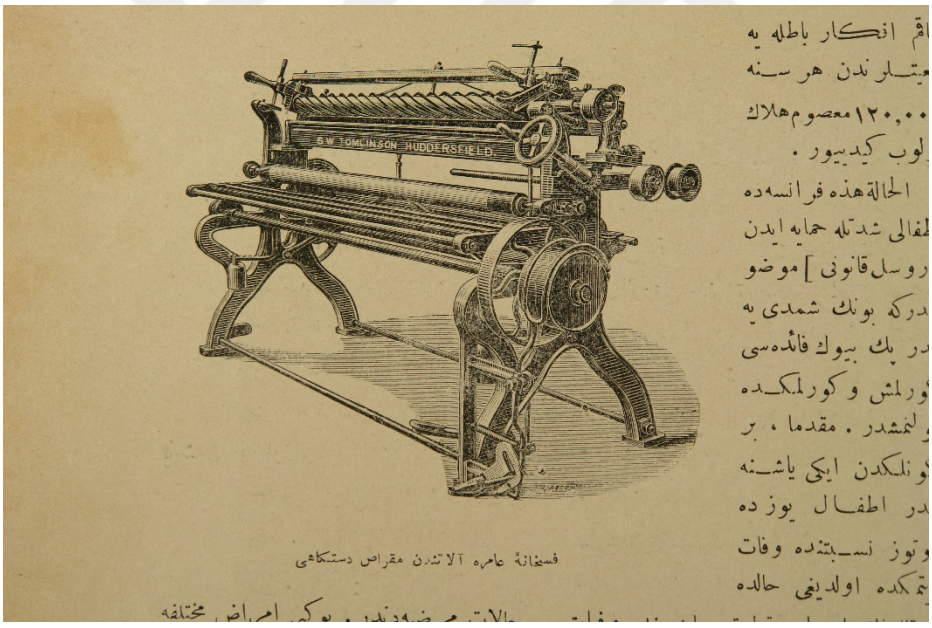

Resim 303. Feshanenin fes yapımında kullanılan makineler.

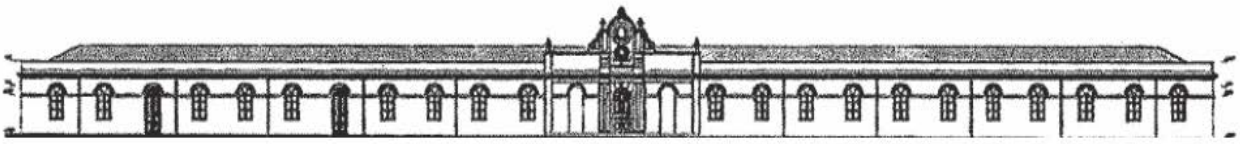

Resim 304. Feshanenin Haliç'e bakan cephe rölövesi. (Ekiz, 2000.)

4.5.3. BAKIRKÖY BEZ FABRİKASI/ BAKIRKÖY BASMA FABRİKASI

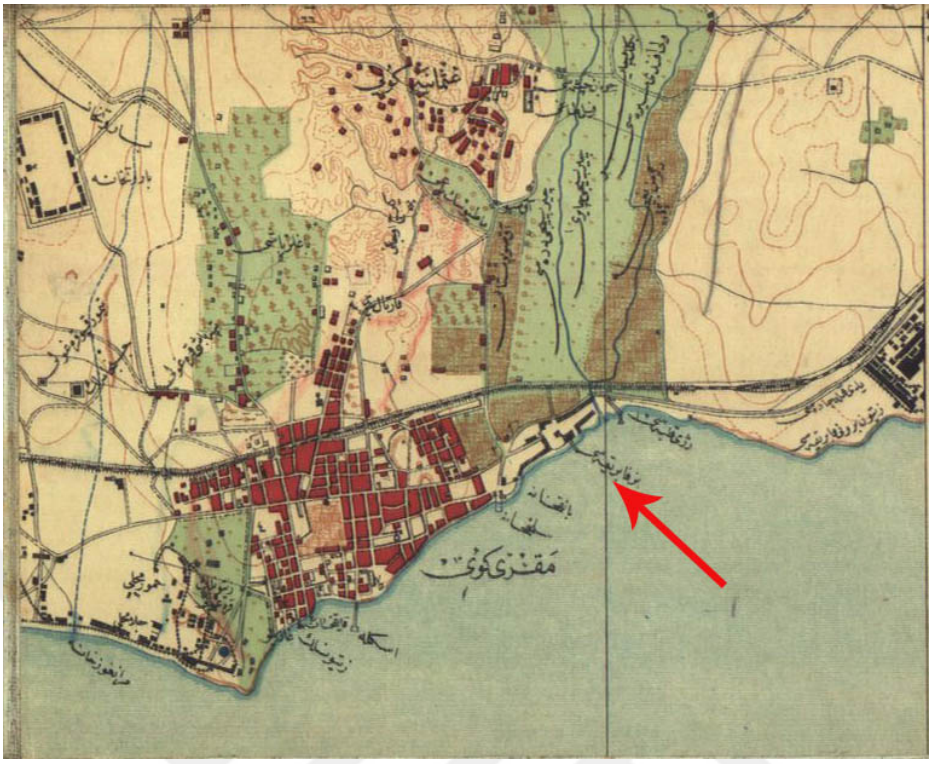

Resim 305. Bakırköy Bez Fabrikasının bulunduğu alan.
(Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 18.)

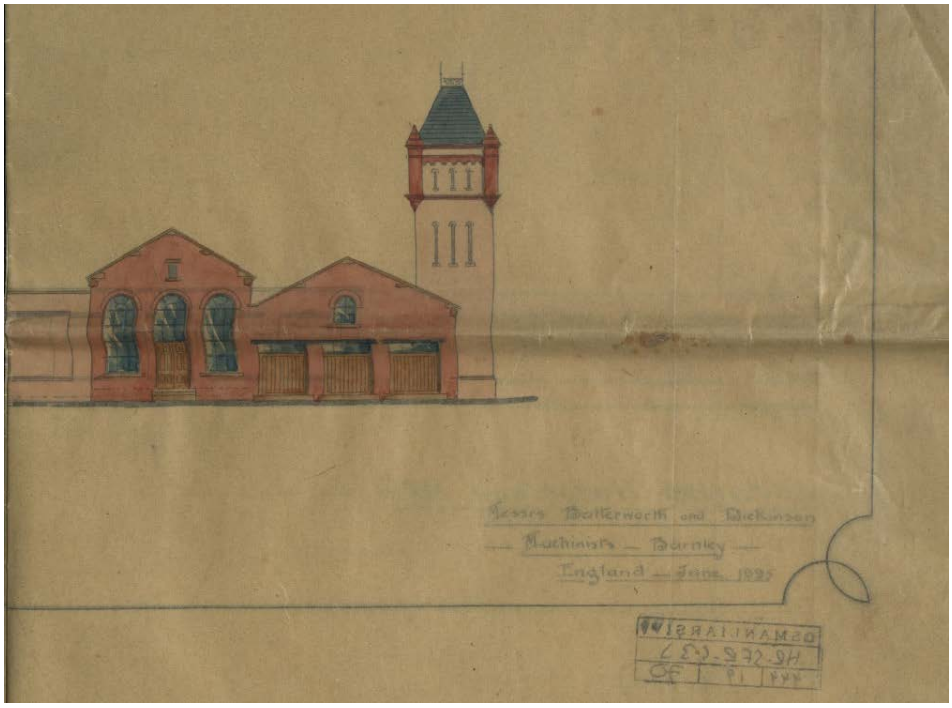

Resim 306. Bakırköy Basma Fabrikasının cephe çizimi.
(DABOA., HR.SFR. 3 444/19-56-2.)

Resim 307. Bakırköy Bez Fabrikasının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 3185.)

Resim 308. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü. (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)

Resim 309. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü. (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)

Resim 310. Bakırköy Bez Fabrikasının genel görünüşü. (Foto: Sender)
(https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)

Resim 311. Bakırköy Bez Fabrikasının faal olduğu dönemden bir görünüş. (Foto Sender) (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196934)

Resim 312. Bakırköy Bez Fabrikasının bulunduğu alanın mevcut hali.

4.5.4. KAZLIÇEŞME İPLİK FABRİKASI

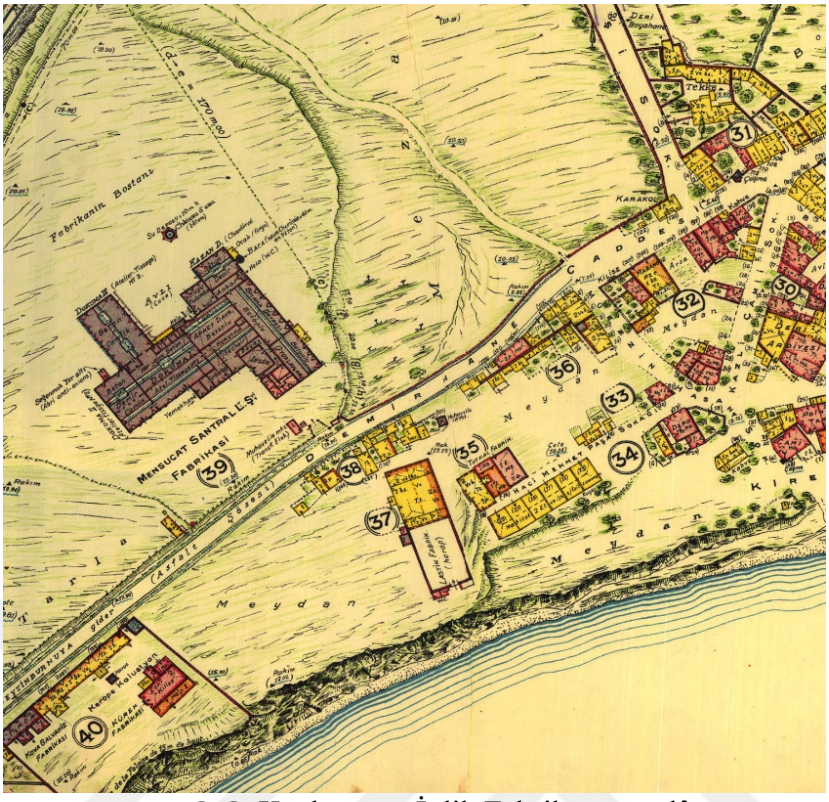

Resim 313. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının plânı.
(Jacques Pervititch, Kazlı-Çeşme, M.1:1000, 1939, P.1.)

Resim 314. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının havadan görünüşü (Foto: Hilmi Şahenk, 1960).
(Alman Arkeoloji Enstitüsü, F.No:684.)

Resim 315. Kazlıçeşme İplik Fabrikasının havadan görünüşü.
(İBB. Mesken ve Gecekondu ve Müdürlüğü, 1964.)

Resim 316. Kazlıçeşme İplik Fabrikasından günümüze gelebilen bacalar.
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26.)

Resim 317. Kazlıçeşme ’de günümüze gelen bir baca.
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26.)

Resim 318. Kazlıçeşme ‘de günümüze gelen bir baca.
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26.)

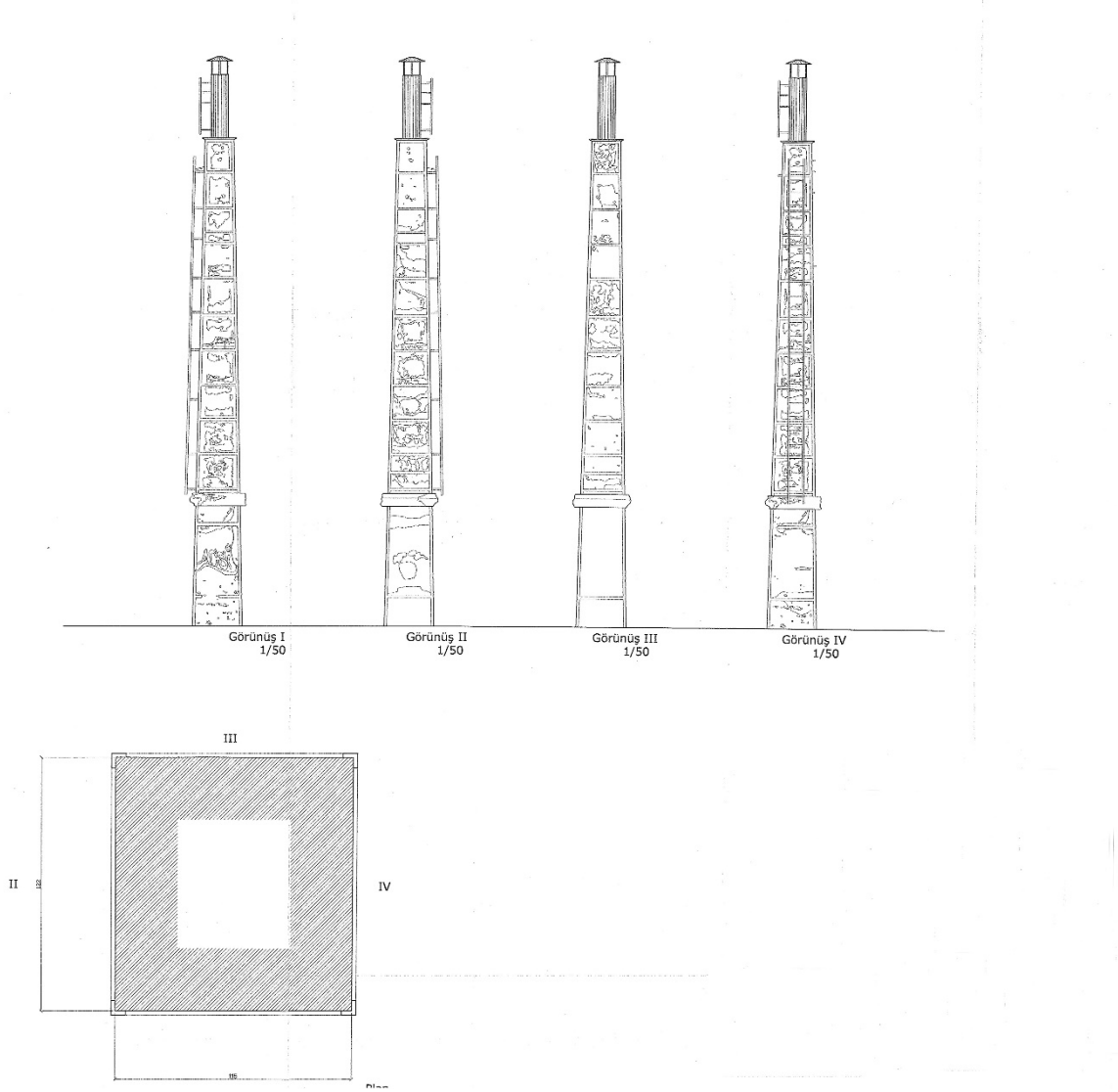

Resim 319. Kazlıçeşme İplik Fabrikası bacalarının rölövesi.
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26.)

4.5.5. YEDİKULE PAMUK FABRİKASI/ YEDİKULE MENSUCAT FABRİKASI

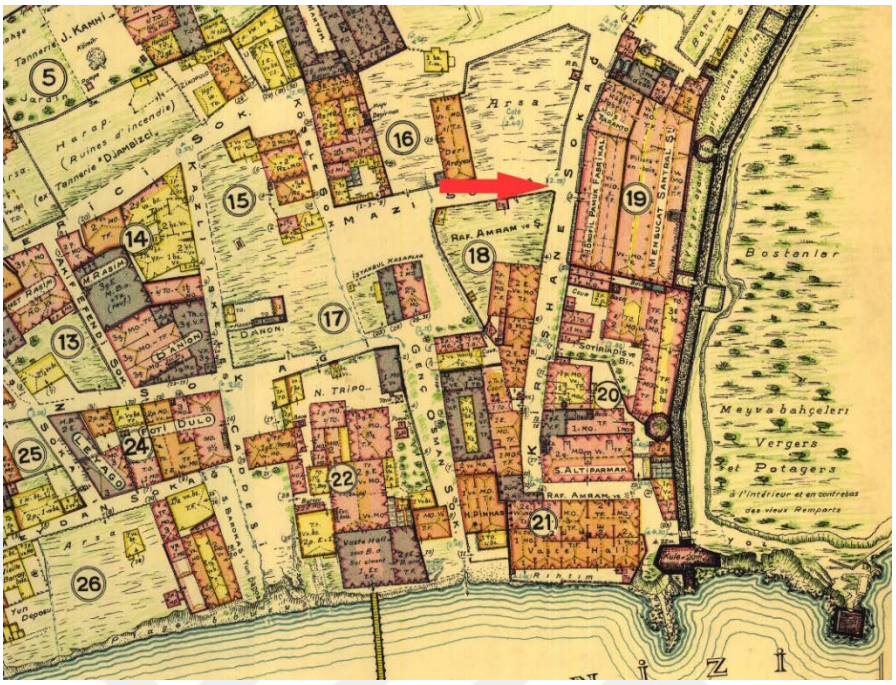

Resim 320. Yedikule Pamuk Fabrikasının plânı.
(Jacques Pervititch, Kazlı-Çeşme, M.1:1000, P.1, Eylül 1939.)

Resim 321. Yedikule Pamuk Fabrikasının hava fotoğrafı.
(İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964.)

Resim 322. Yedikule Pamuk Fabrikasının denizden görünüşü.
(İ. 1 NYAKVKBK. Müdürlüğü Arşivi, D.N.26.)

4.5.6. AHIRKAPI FANİLA FABRİKASI/ASKERİ DİKİMEVİ

Resim 323. Ahırkapı Fanila Fabrikasının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.6587, H.1315/M.182.)

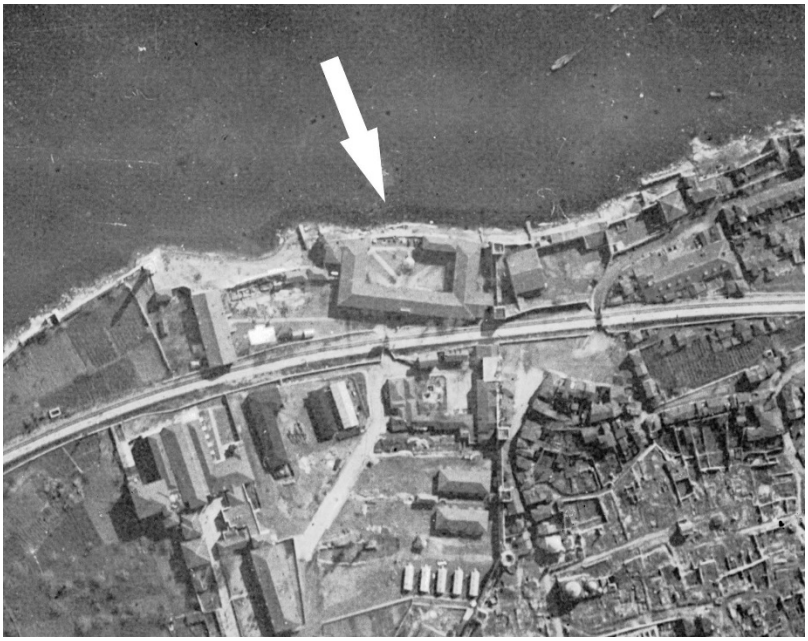

Resim 324. Ahırkapı Fanila Fabrikasının havadan görünüşü.
(Alman Ark. Enst. Fot. Arş. No:3930.)

Resim 325. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikasının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.4517.)

Resim 326. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikası/Askeri Dikimhanenin plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, P. G.6.)

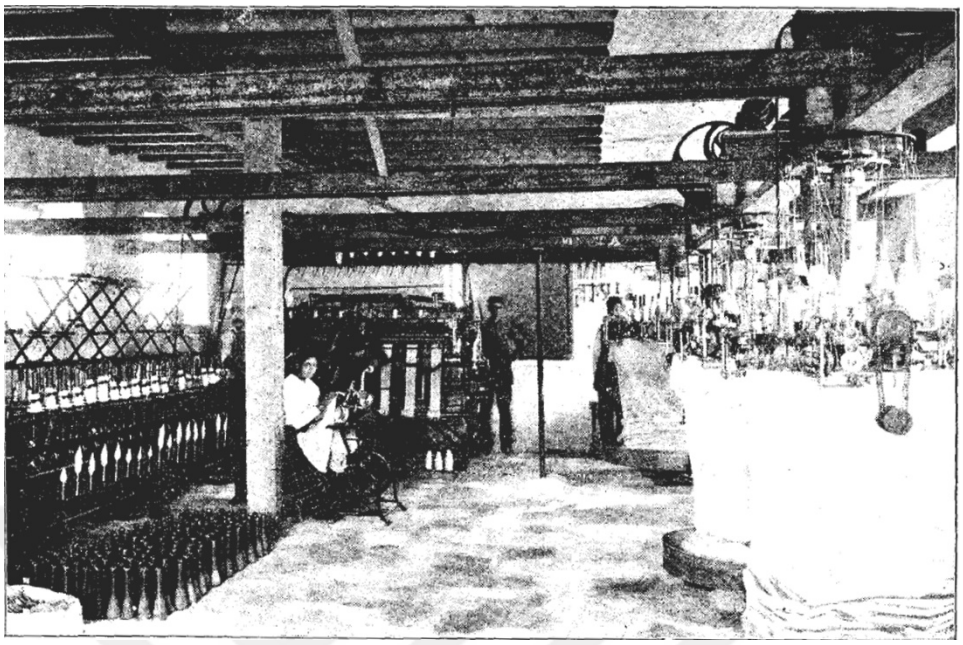

Resim 327. Ahırkapı Askeri Fanila Fabrikasının içi.
(Servet-i Fünun, S.232, R.10 Ağustos 1311/M. 22 Ağustos 1895, s.372.)

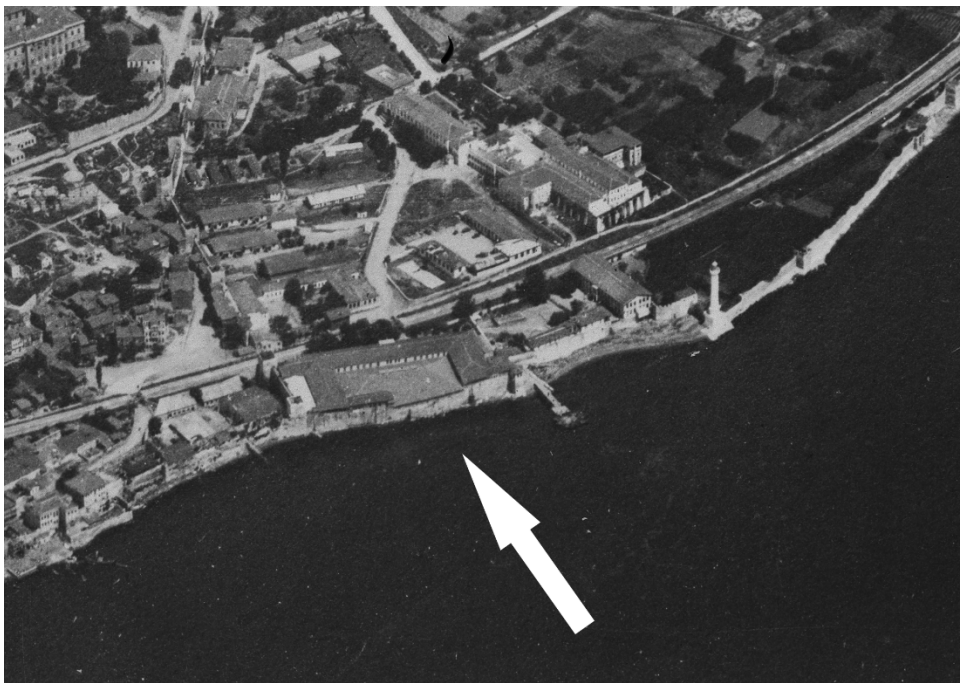

Resim 328. Askeri Fanila Fabrikasının havadan görünüşü.
(D-DAİ-İST-8098.)

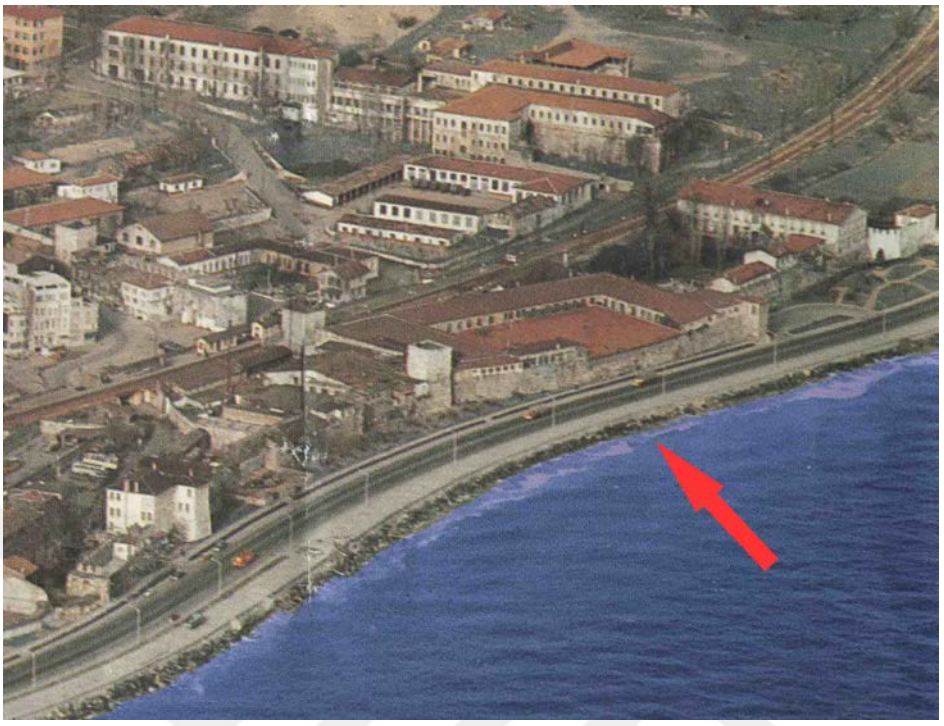

Resim 329. Askeri Fanila Fabrikasının genel görünüşü.
(İ.4NKVKBK. Müdürlüğü Arşivi.)

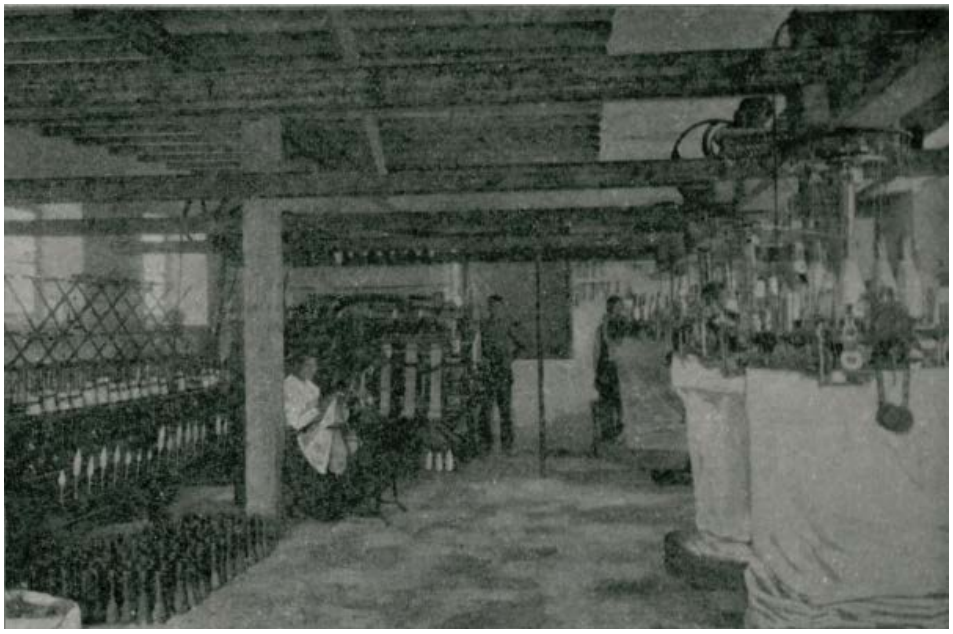

Resim 330. Askeri Fanila Fabrikasını içi.
(Servet-i Fünun, S.232, R.10 Ağustos 1311/M.22 Ağustos1895, s.372.)

4.5.7. MALTEPE İPLİK FABRİKASI/MALTEPE HALAT FABRİKASI

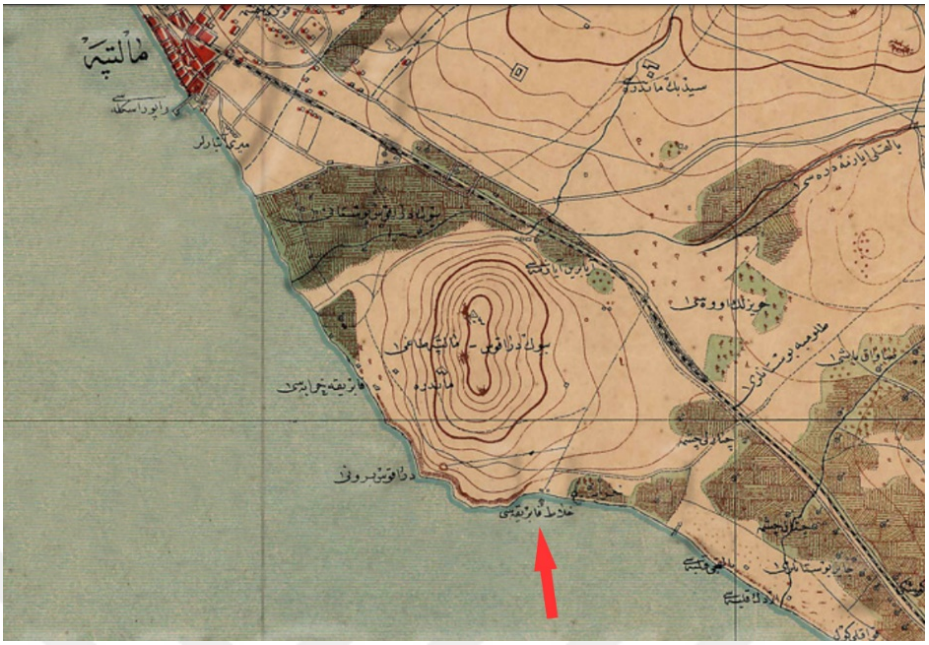

Resim 331. Kartal ve Maltepe arasında fabrikanın konumunu gösterir harita.
(Erkan-ı Harbiye Matbaası, H.1334/M.1915, AK.3164.)

Resim 332. Maltepe Osmanlı İp ve Keten Şirketi'ne ait1916 tarihli 10 Liralık hisse senedi
(Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.82.)

4.6.1 BEYKOZ HAMİDİYE KÂĞIT FABRİKASI/BEYKOZ KÂĞIT FABRİKASI/BEYKOZ KÂRHANE-İ AMİRESİ

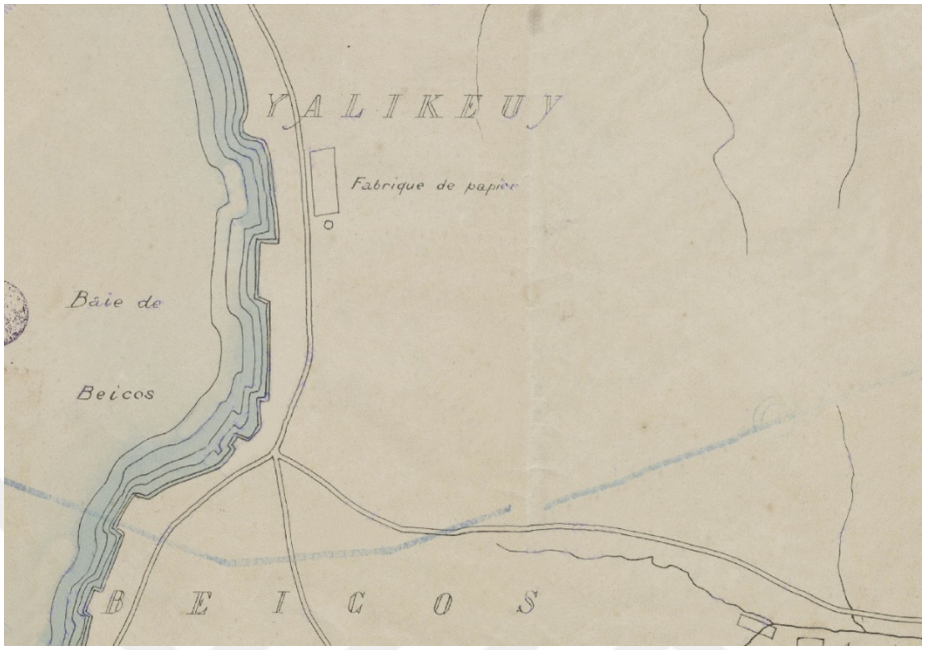

Resim 333. Beykoz Kâğıt Fabrikasının vaziyet plânı.
(DABOA., HRT.h. 2163, H.18.5.1328/M.28 Mayıs 1910.)

Resim 334. Beykoz Kâğıt Fabrikasına yeni yapılan ek binalardan biri (1900-1915).
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, III, s.127.)

Resim 335. Beykoz Kâğıt Fabrikasının çayırdan görünüşü.
(İÜ. NEK., 91540/1, Foto: Zekai.)

Resim 336. Beykoz Kâğıt Fabrikasının keçehanesi.
(İÜ. NEK, 77948/2, Foto: Zekai.)

Resim 337. Beykoz Kâğıt Fabrikasına sonradan inşa edilen değirmen kuyularının görünüşü. (İÜ.NEK., 77948/29, Foto: Zekai.)

Resim 338. Beykoz Kâğıt Fabrikasının saman ve paçavra hanesi. (İÜ.NEK., 91540-32, Foto: Zekai.)

Resim 339. Beykoz Kâğıt Fabrikasının saman ve paçavrahanesinin görüşü.
(İÜ.NEK., 91540/33, Foto: Zekai.)

Resim 340. Beykoz Kâğıt Fabrikasının su ihtiyacını gidermek için yapılan havuzu.
(İÜ.NEK., 91540/34, Foto: Zekai.)

Resim 341. Beykoz Kâğıt Fabrikasının görünüşü.
(İÜ.NEK., 91540/2.)

Resim 342. Beykoz Kâğıt Fabrikasının denizden görünüşü (Kartpostal).

Resim 343. Beykoz Kâğıt Fabrikasının tomar kağıtları kesmeye mahsus salon.
(İÜ.NEK., 91540/6, Foto: Zekai.)

Resim 344. Beykoz Kâğıt Fabrikasının alâ kâğıt imaline mahsus bir numaralı makine.
(İÜ.NEK.,91540/9, Foto: Zekai.)

Resim 345. Beykoz Kâğıt Fabrikasının birinci derece hamuru ihzar eden müteharrik kafesli tekneler. (İÜ.NEK.,91540/14, Foto: Zekai.)

Resim 346. Beykoz Kâğıt Fabrikasında hamuru beyaz yapmak için oluşturulan kimyasal havuzlar. (İÜ.NEK., 91540/17, Foto: Zekai.)

Resim 347. Beykoz Kâğıt Fabrikasının cinsine göre tasnif edilmiş hamurların süzgeçli hamurları. (İÜ.NEK., 91540/19, Foto: Zekai.)

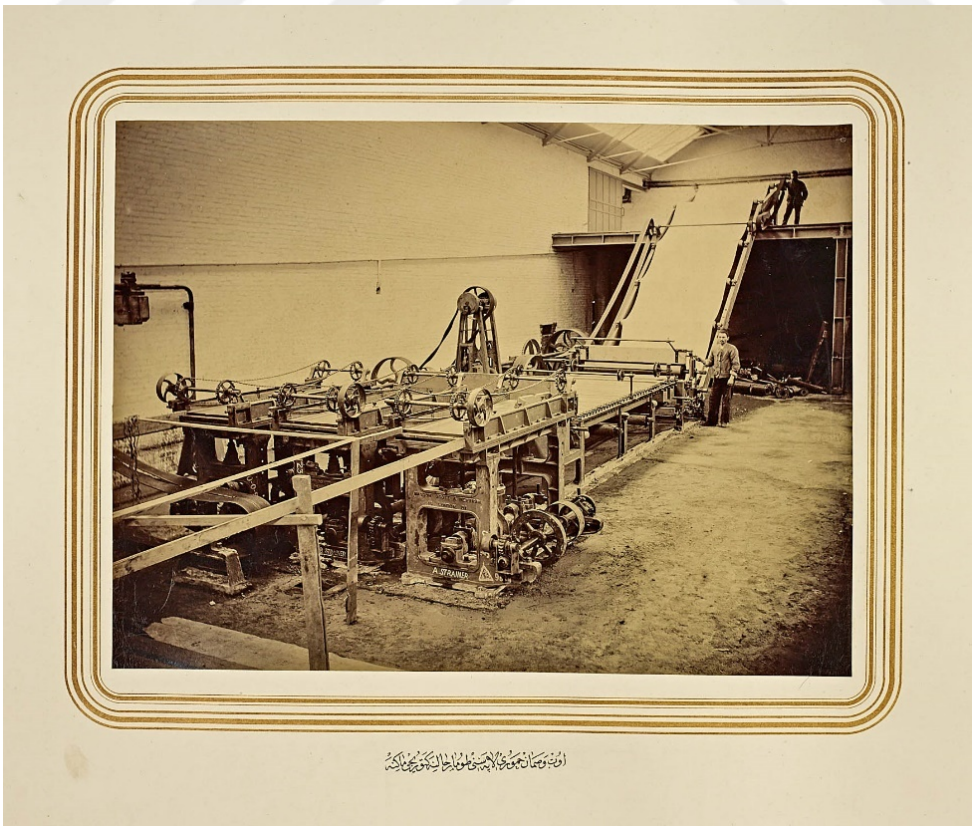

Resim 348. Beykoz Kâğıt Fabrikasının kola tekneleri.
(İÜ. NEK.,91540/23, Foto: Zekai.)

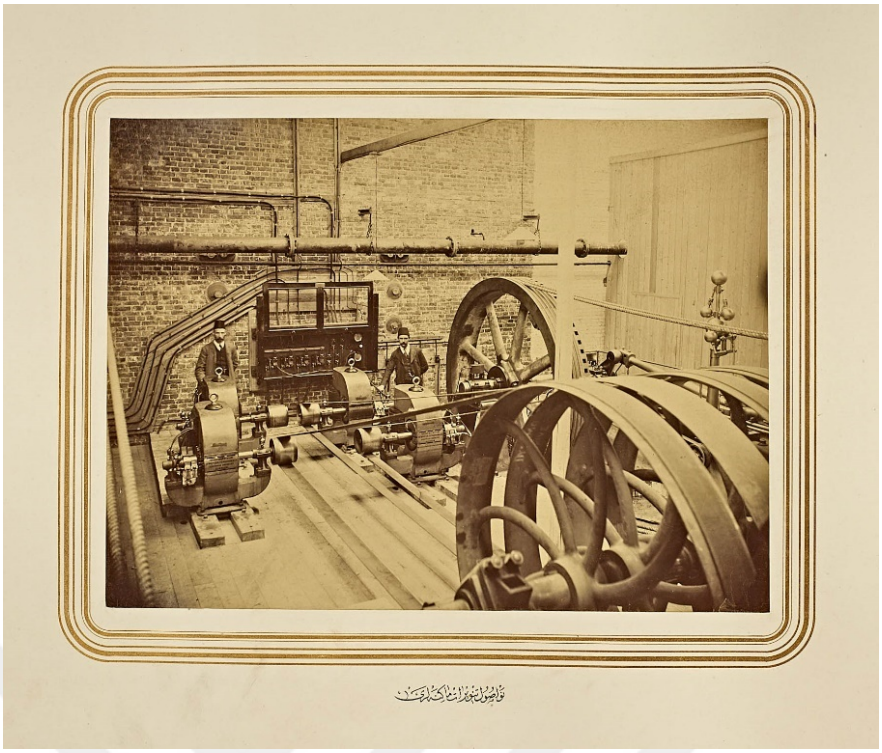

Resim 349. Beykoz Kâğıt Fabrikasının içi.
(İÜ.NEK., 91540/24, Foto: Zekai.)

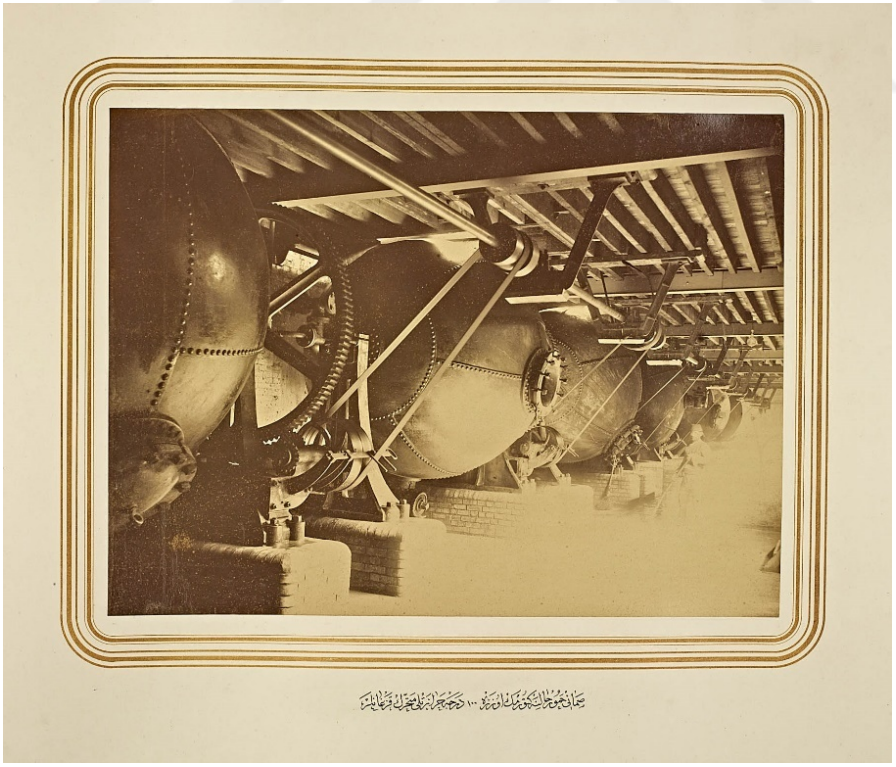

Resim 350. Beykoz Kâğıt Fabrikasında samanı hamur haline getirmek üzere 100 derece hararetle müteharrik kazanlar (İÜ.NEK., 91540/26, Foto: Zekai.)

Resim 351. Beykoz Kâğıt Fabrikasında islime mahsus kazanlar.
(İÜ. NEK., 91540/31, Foto: Zekai.)

4.6.2. MATBAA-İ AMİRE DAMGA MATBAASI/ DARÜTTIBAA

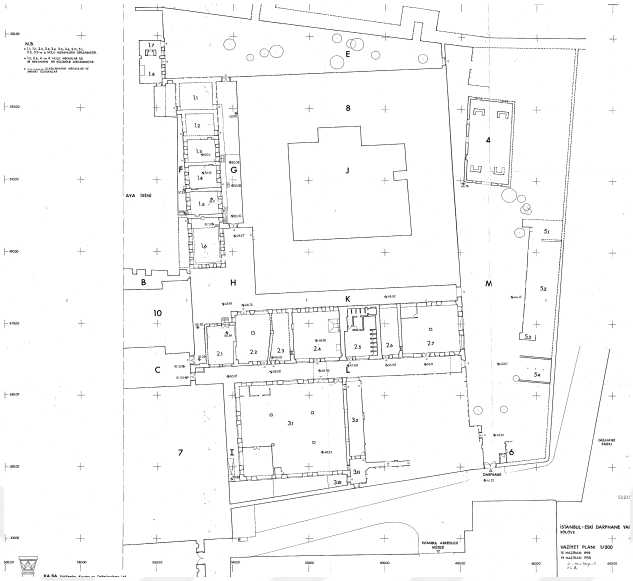

Resim 352. Matbaa-i Amire'nin plânı.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

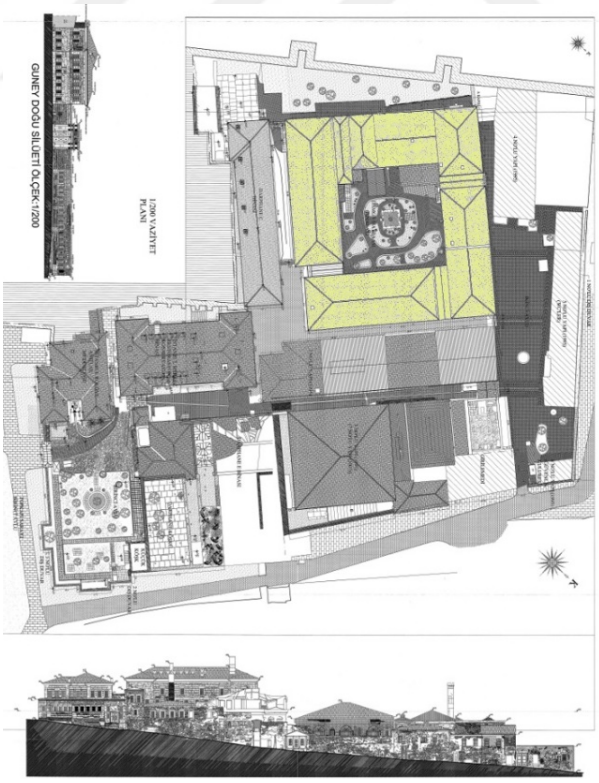

Resim 353. Matbaa-i Amire'nin üst örtü plânı ve cep görünüşü.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

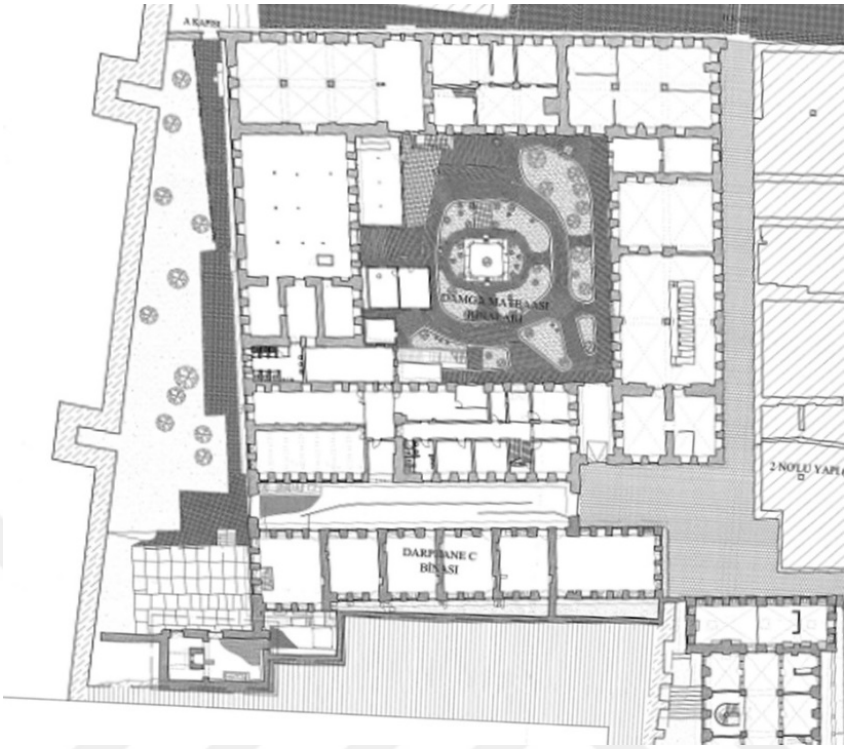

Resim 354. Matbaa-i Amire ve damga matbaasının plânı.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

Resim 355. Matbaa-i Amire'nin havadan görünüşü.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

Resim 356. Matbaa-i Amire'nin avludan görünüşü.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

Resim 357. Matbaa-i Amire'nin avluya bakan cephesi.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

Resim 358. Matbaa-i Amire'nin bacası.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

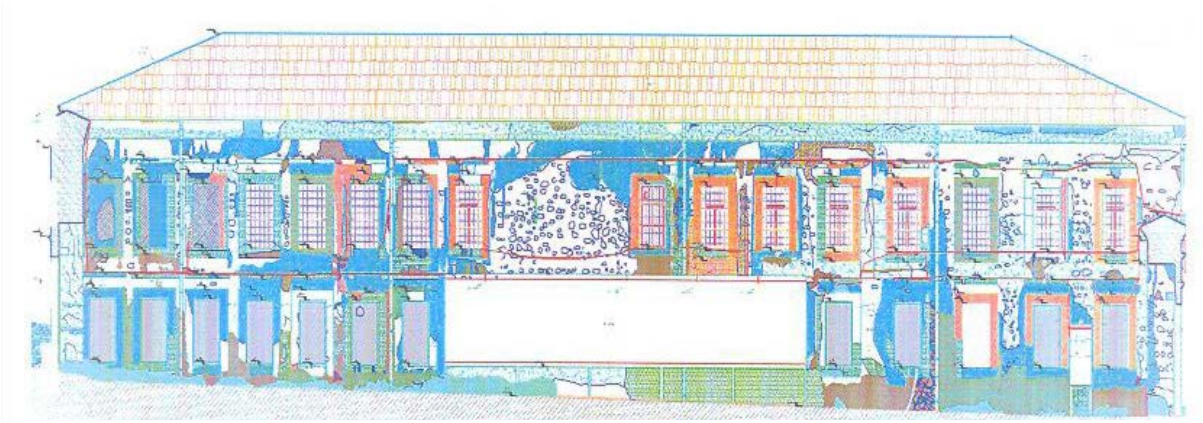

Resim 359. Matbaa-i Amire'de damga matbaa binasının cephe çizimi.
(İ.4.NKVKBKM. Arşivi.)

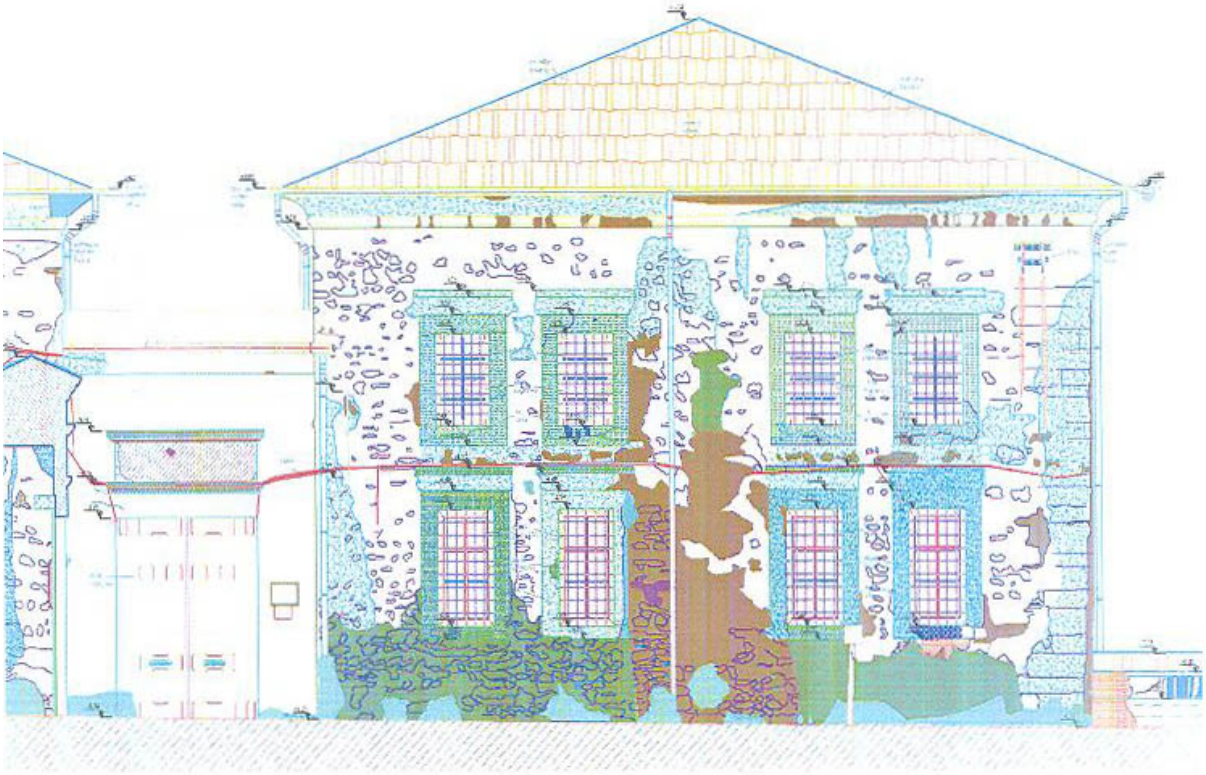

Resim 360. Matbaa-i Amire'de damga matbaasının cephe çizimi.
(İ.4. NKVKBKM. Arşivi.)

4.6.3. MATBAA-İ BAHRİYE/BAHRİYE MATBAASI

Resim 361. Matbaa-i Bahriyenin genel görünüşü.
(İÜ.NEK.77946/19.)

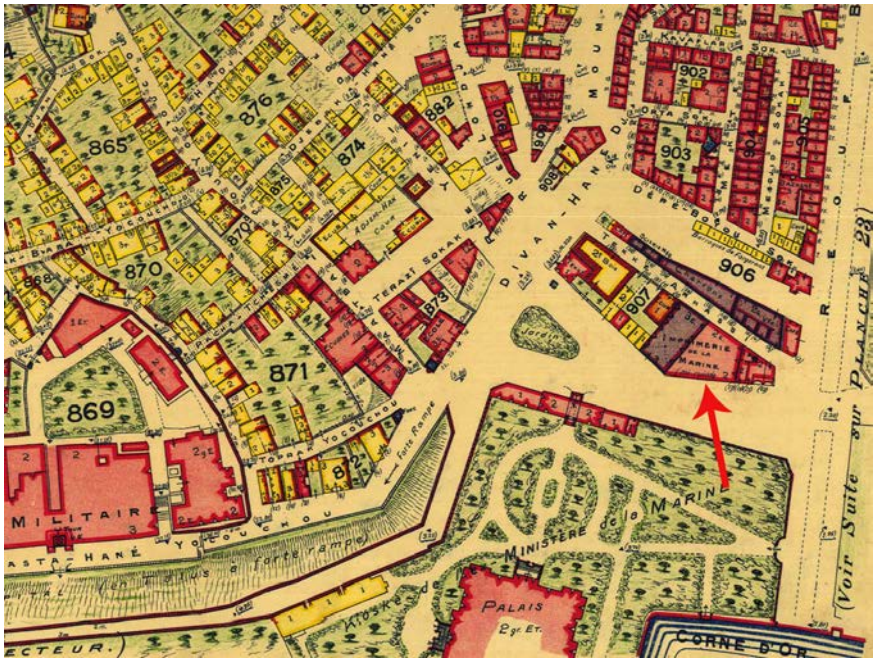

Resim 362. Matbaa-i Bahriyenin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Kassım-Pacha, E.:1:1000, 1926, P.20.)

Resim 363. Matbaa-i Bahriyenin Havadan görünüşü.
(İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964.)

Resim 364. Matbaa-i Bahriyenin mevcut hali (2020).

Resim 365. Matbaa-i Bahriyenin caddeye bakan cephesinin mevcut hali (2020).

Resim 366. Matbaa-i Bahriyenin mevcut görünüşü (2020).

4.6.4. SEFEROĞLU SİGARA KÂĞIDI FABRİKASI

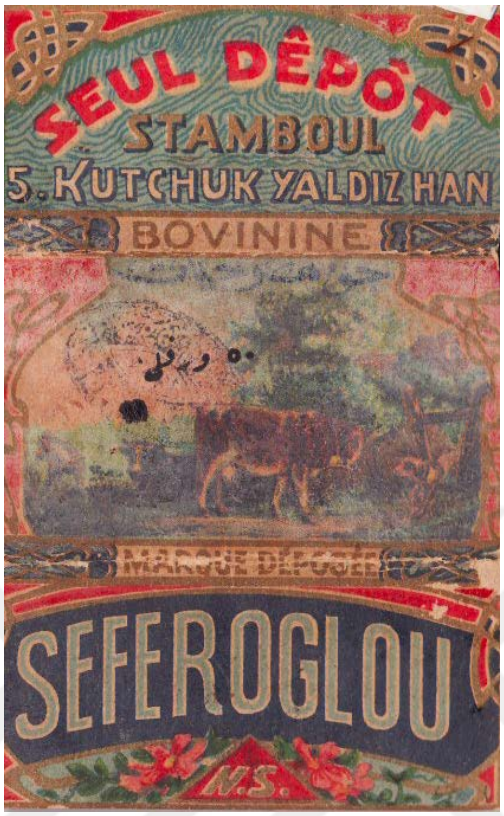

Resim 367. Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası üretimi sigara paketi.

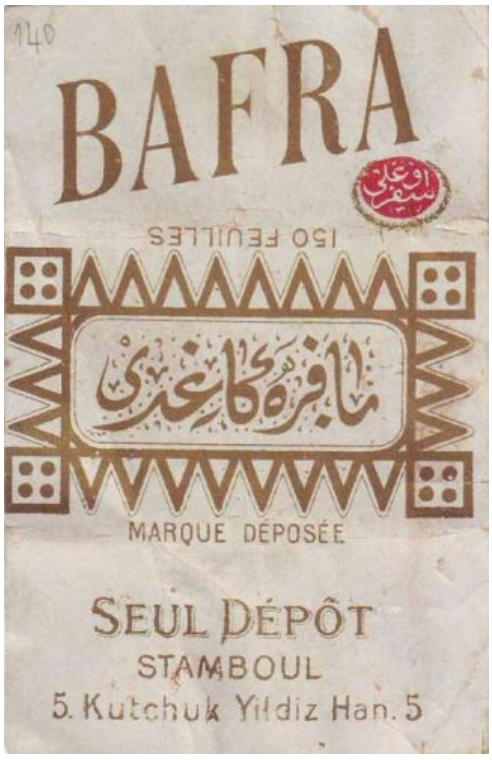

Resim 368. Seferoğlu Sigara Kâğıdı Fabrikası üretimi Bafra Sigarasının paketi.

4.6.5. ÇEMBERLİTAŞ MATBAA-İ OSMANİYE

Resim 369. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniye plânı.
(Jacques Pervititch, Guedik-Pacha Ferhad, E. 1:500, 1923, P.3.)

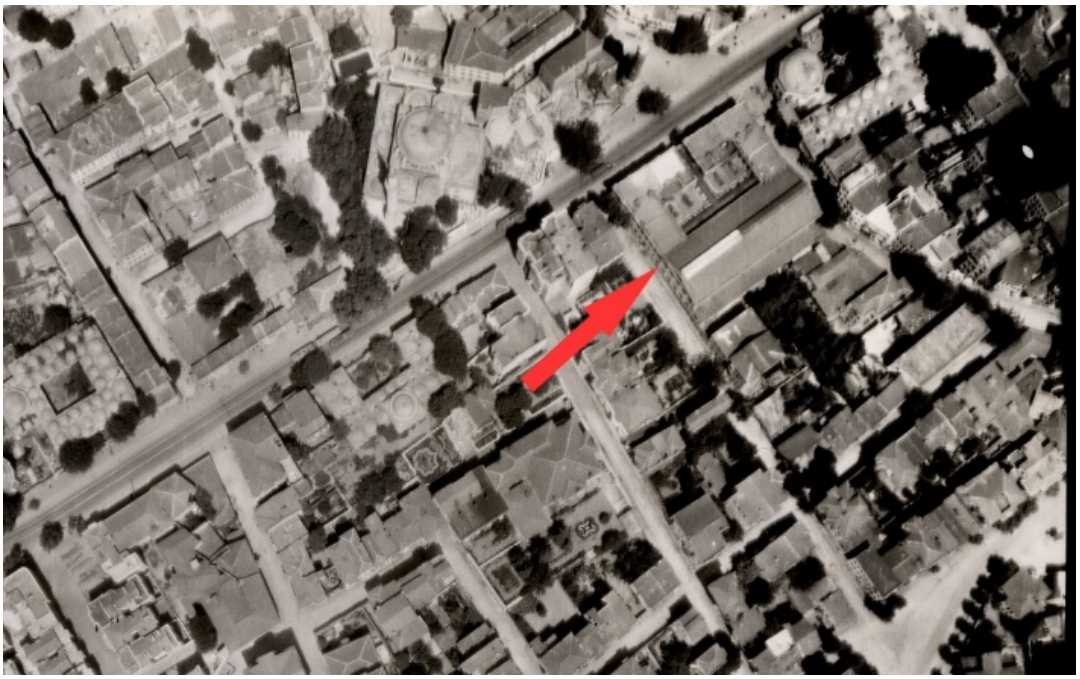

Resim 370. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin havadan görünüşü.
(İÜ. Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivi, No:53, 1933.)

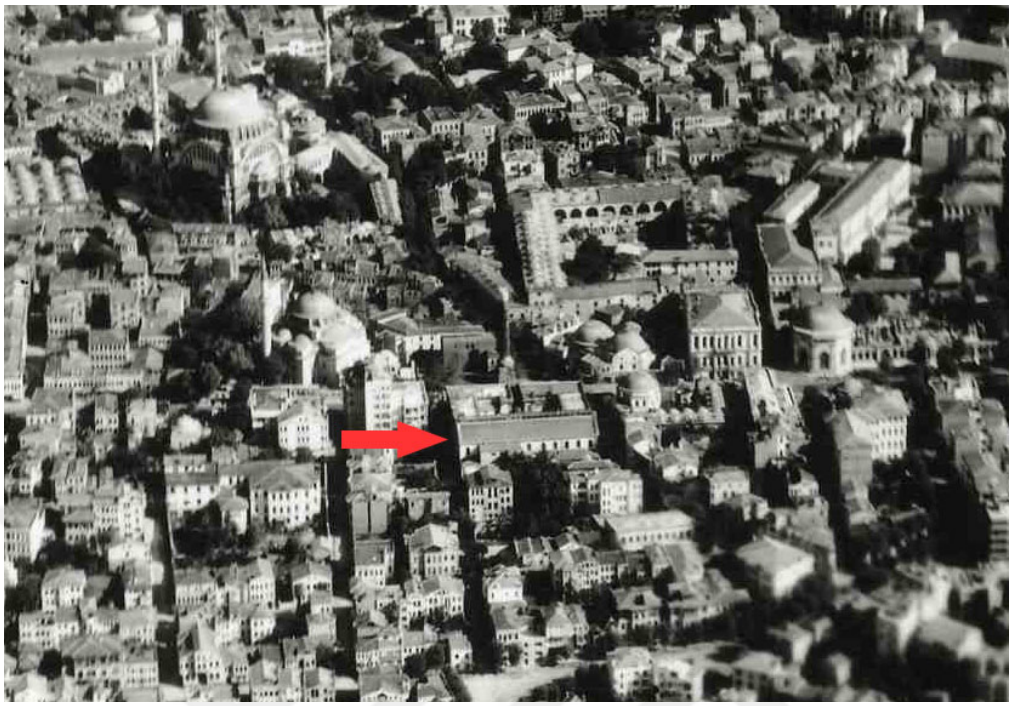

Resim 371. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin havadan görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

Resim 372. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin genel görünüşü (Kartpostal).

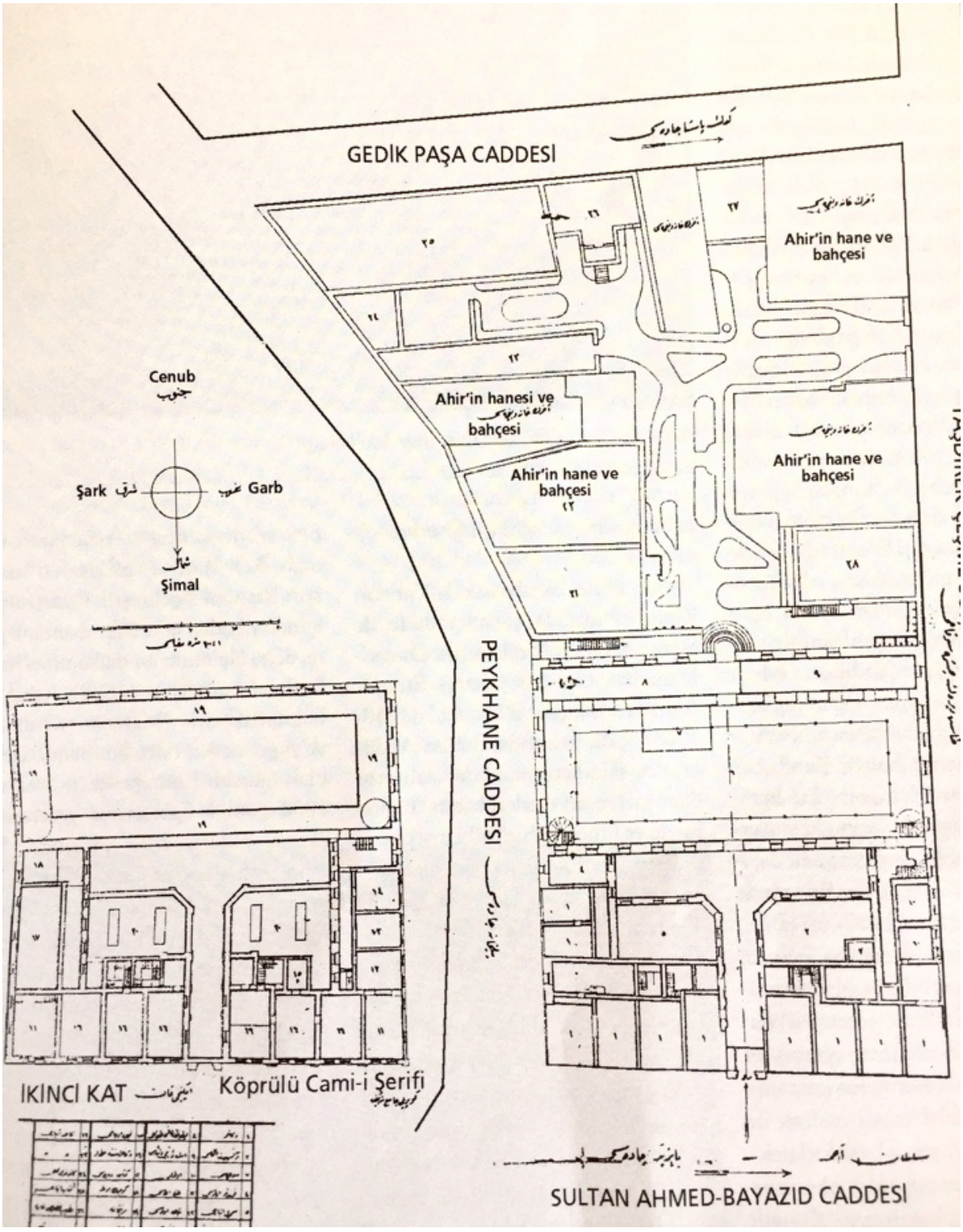

Resim 373. Çemberlitaş Matbaa-i Osmaniyenin kat plânı.

4.6.6. AHMET İHSAN MATBAASI

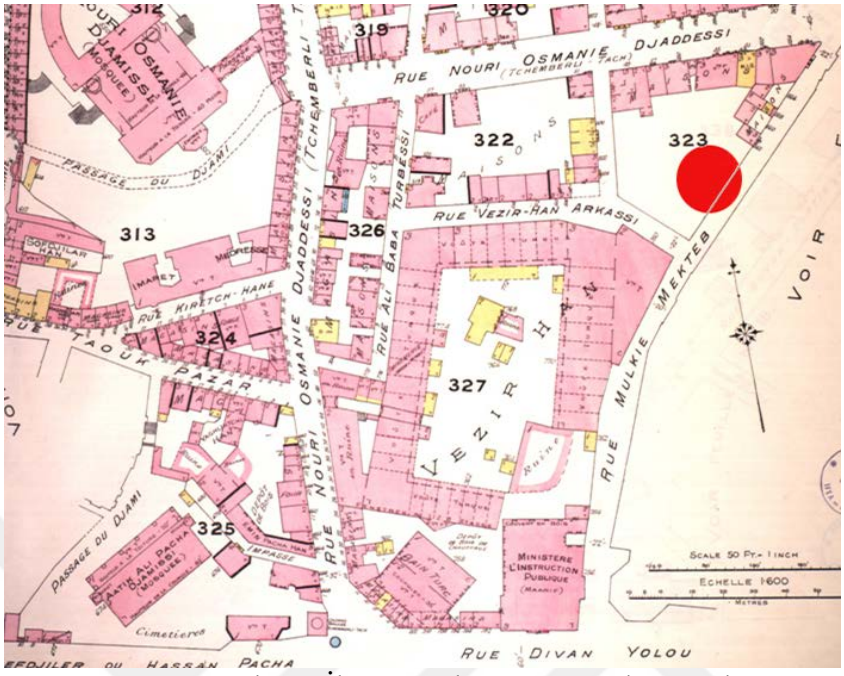

Resim 374. Ahmet İhsan Matbaasının yapılacağı alan.
(Charles Edouard Goad, Constantinople Vol.I, Septembre 1904, P.16.)

Resim 375. Ahmet İhsan Matbaasının yapıldığı zamandaki görünüşü.
(Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, kapak.)

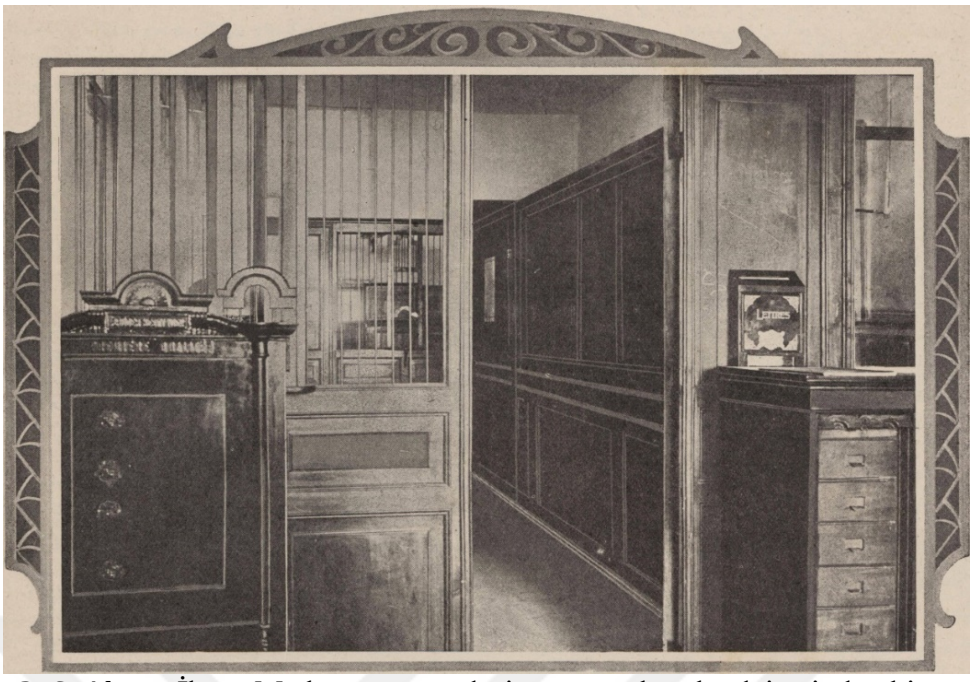

Resim 376. Ahmet İhsan Matbaasının müdüriyet ve muhasebe dairesinden bir görünüş.
(Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.10.)

Resim 377. Ahmet İhsan Matbaasının birinci katı ve eşya asansörü.
(Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.5.)

Resim 378. Ahmet İhsan Matbaasının litografya makinesi dairesi.
(Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.14.)

Resim 379. Ahmet İhsan Matbaasının hurufat makineleri dairesi.
(Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi Servet-i Fünun Kataloğu, İstanbul R.1328/M.1912, s.15.)

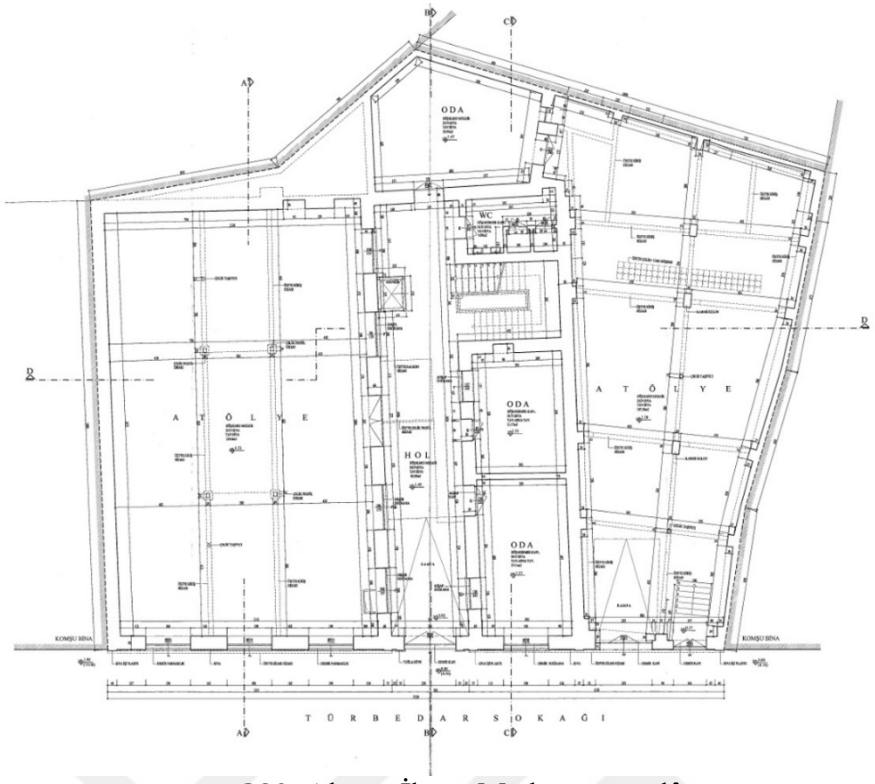

Resim 380. Ahmet İhsan Matbaasının plânı.
(Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.:K.1821.)

Resim 381. Ahmet İhsan Matbaasının cephe rölövesi.
(Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.:K.1821.)

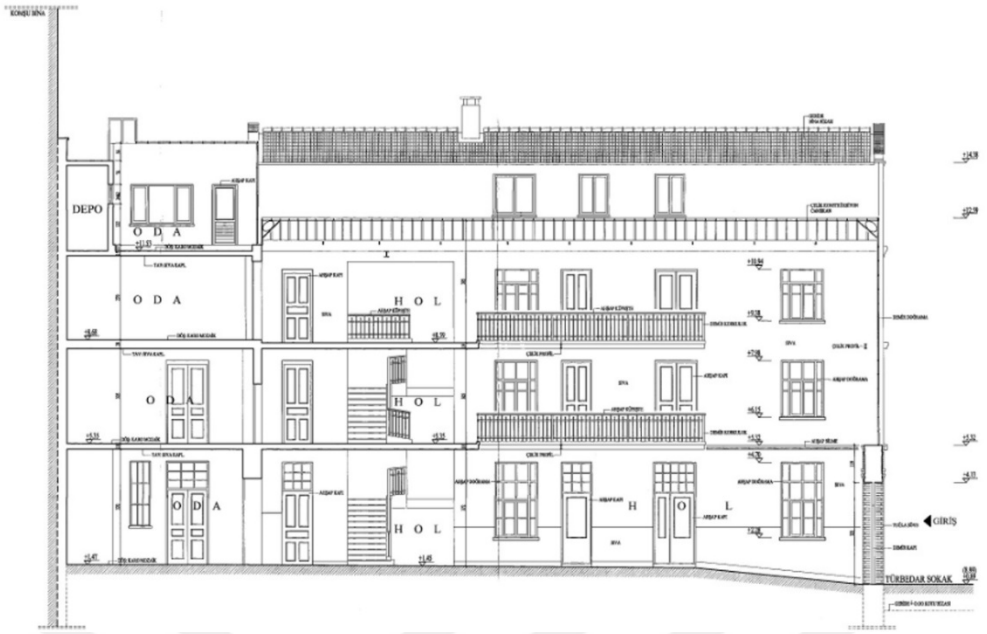

Resim 382. Ahmet İhsan Matbaasının enine kesiti.
(Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821.)

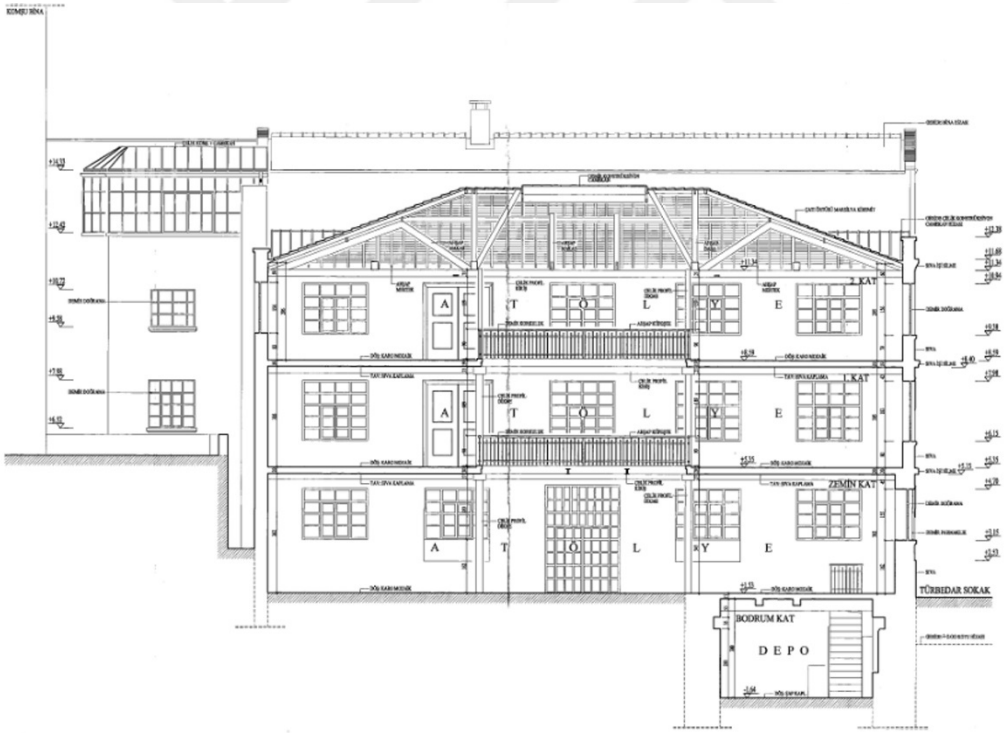

Resim 383. Ahmet İhsan Matbaasının kesiti.
(Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM. Arşivi, D.N.: K.1821.)

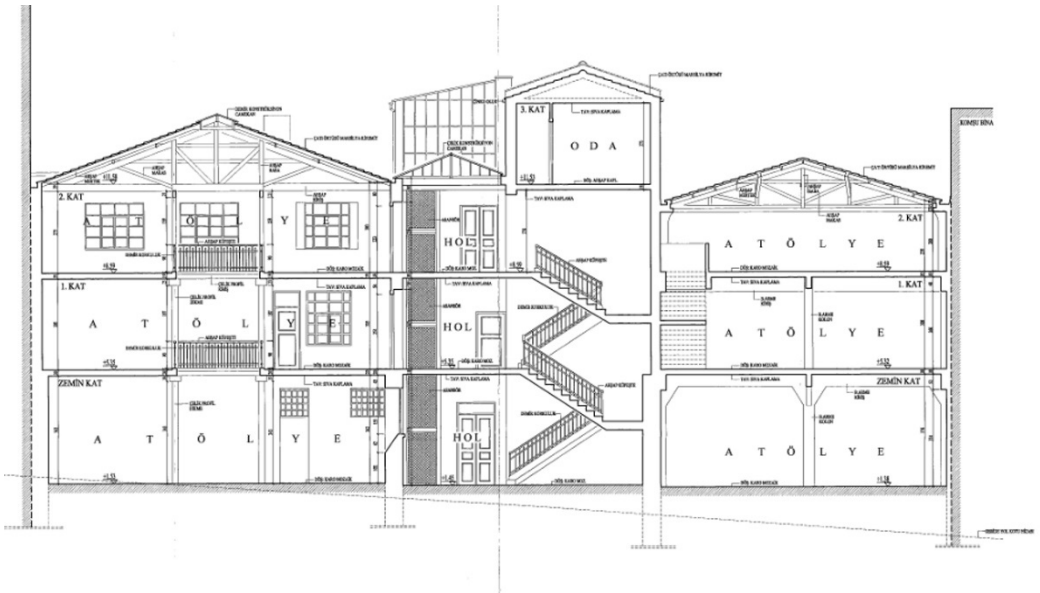

Resim 384. Ahmet İhsan Matbaasının kesiti.
(Çizim: Halil Onur; İ.4.NKVKBKM.Arşivi, D.N.: K.1821.)

Resim 385. Ahmet İhsan Matbaasının otel olan mevcut hali (2020).

4.6.7. MALUMAT MATBAASI/ARTİN ASADURYAN MATBAASI

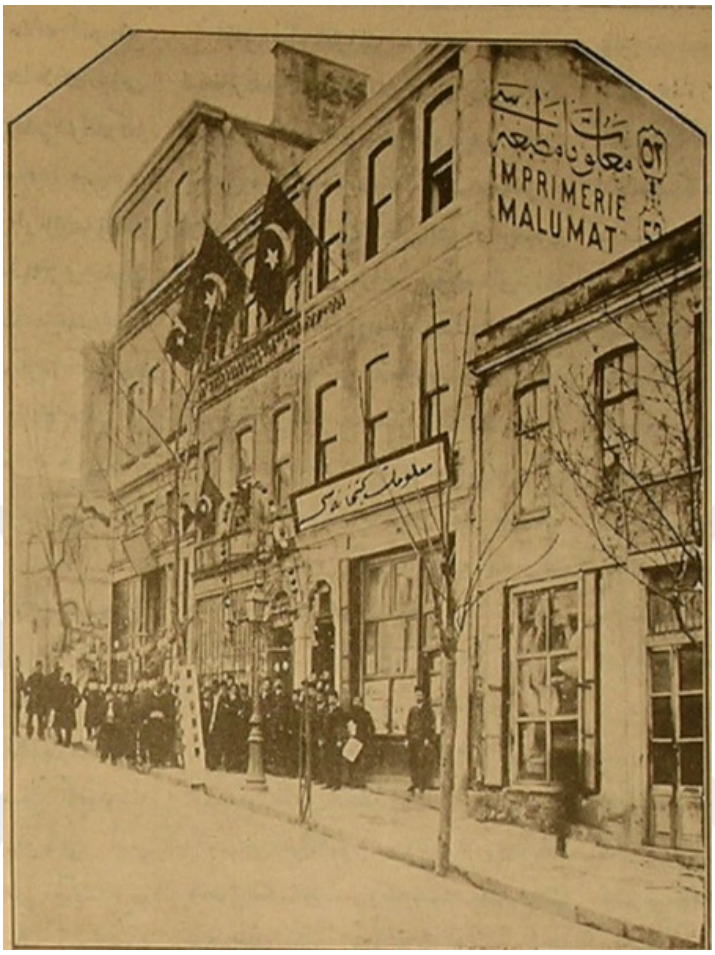

Resim 386. Malumat Matbaasının genel görünüşü.
(Malumat, S.68, H.6 Ramazan 1314/M. 08 Şubat 1897, s.294.)

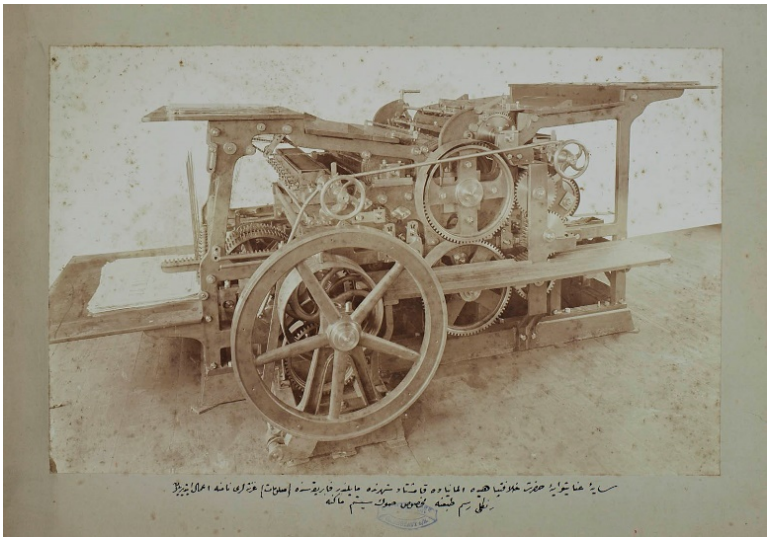

Resim 387. Almanya'da Kamschtad Şehri'nde Maylender Fabrikası'nda Malumat Gazetesi için yaptırılan renkli resim tabına mahsus makine.
(İÜ.NEK., 77943/59.)

4.6.8. TASVİR-İ EFKÂR MATBAASI

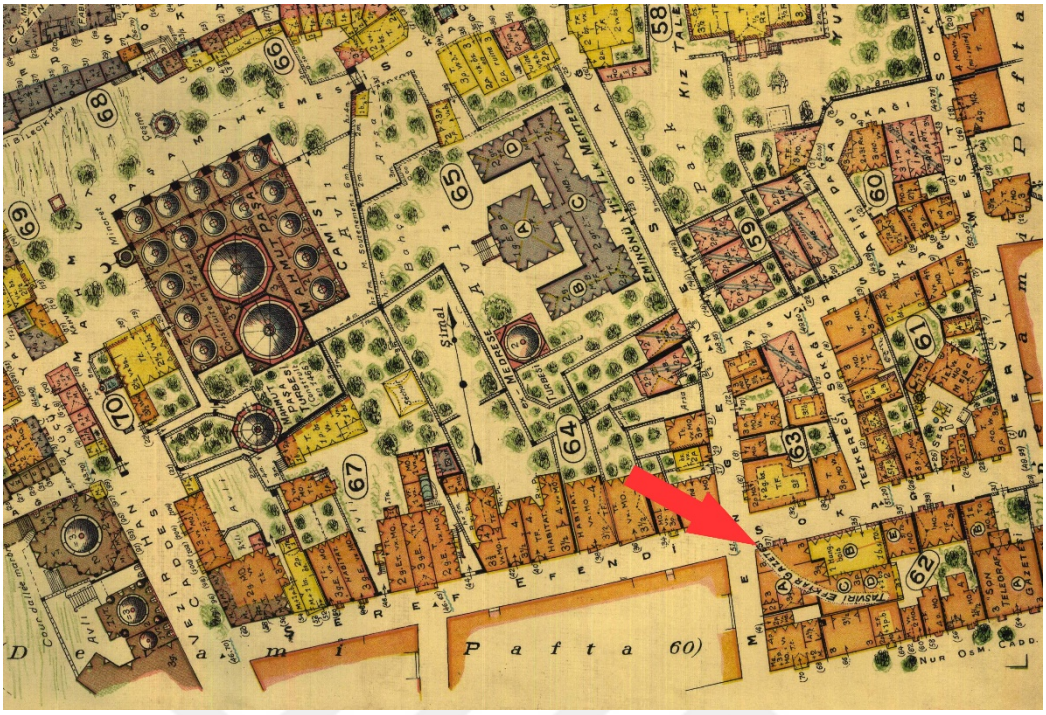

Resim 388. Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Mahmutpaşa Mahallesi, M.1:500, 1940, P.63.)

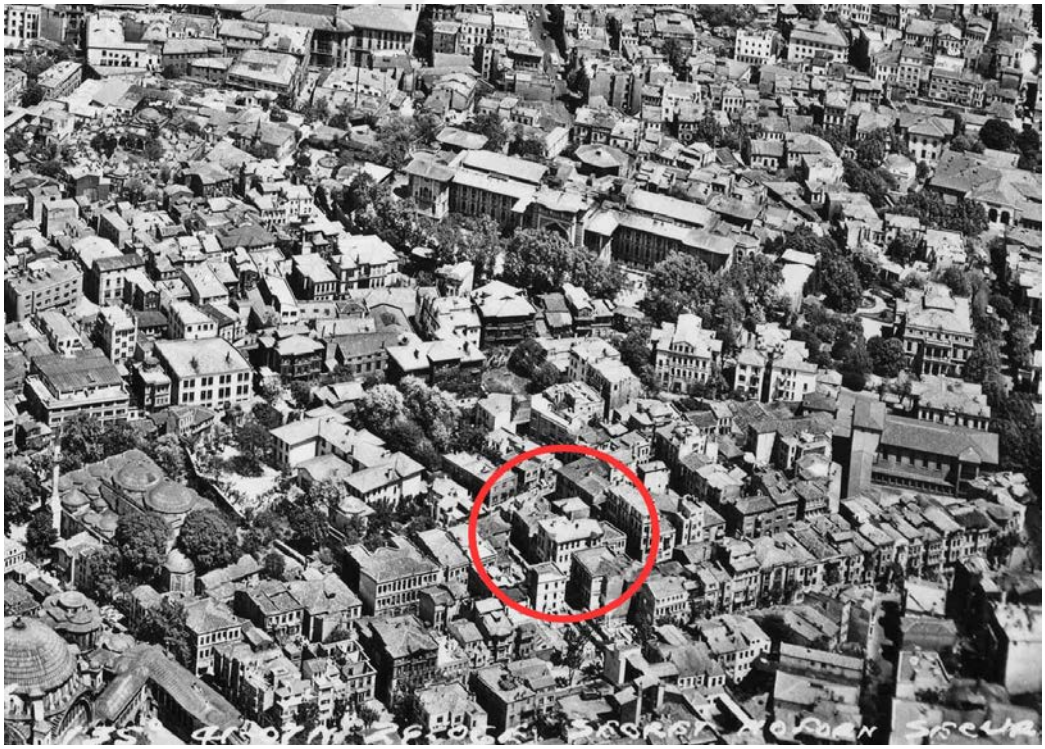

Resim 389. Tasvir-i Efkâr Gazetesi Matbaasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul 26 Nisan 1952.)

4.7.1. KÜÇÜKÇEKMECE KİBRİT FABRİKASI/ OSMANLI KİBRİTLERİ FABRİKASI

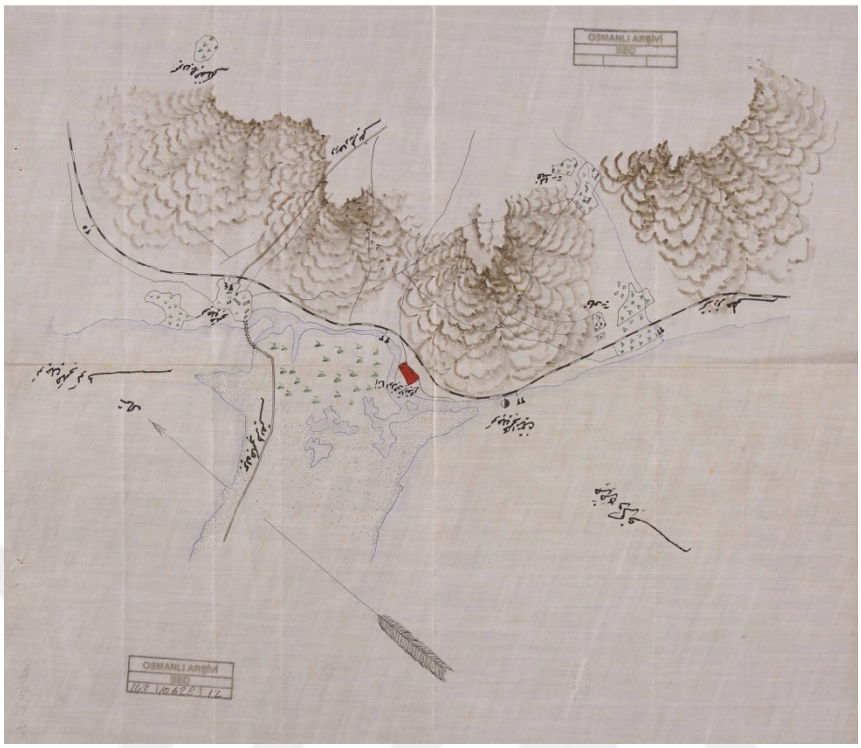

Resim 390. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının yapılacağı alan.
(DABOA., BEO., 142/10628, H.03.07.1310/M.21 Ocak 1893.)

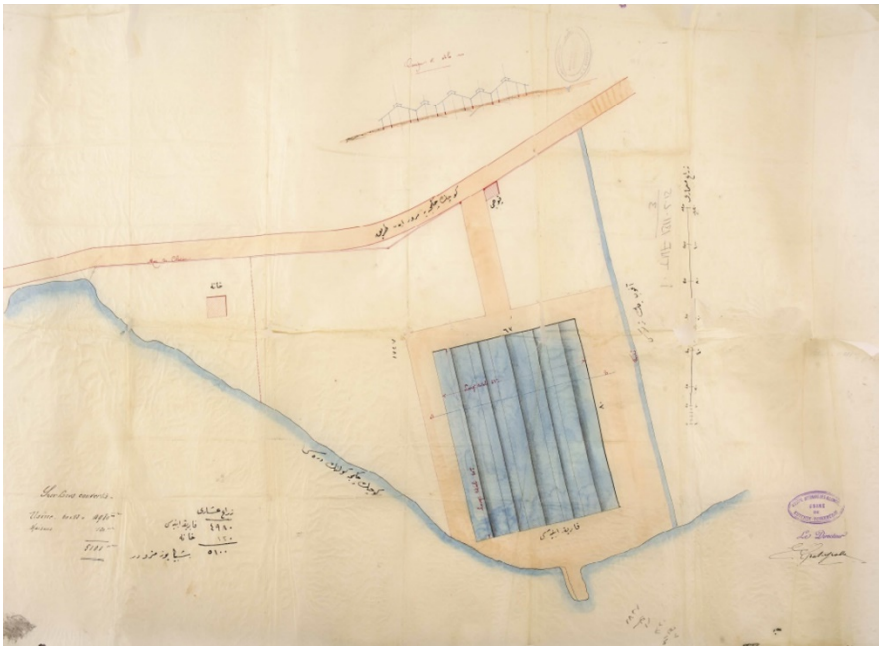

Resim 391. Küçükçekmece Kibrit Fabrikası vaziyet plânı.
(DABOA., İTNF., 3/5, 15.10.1311/M. 21 Nisan 1894.)

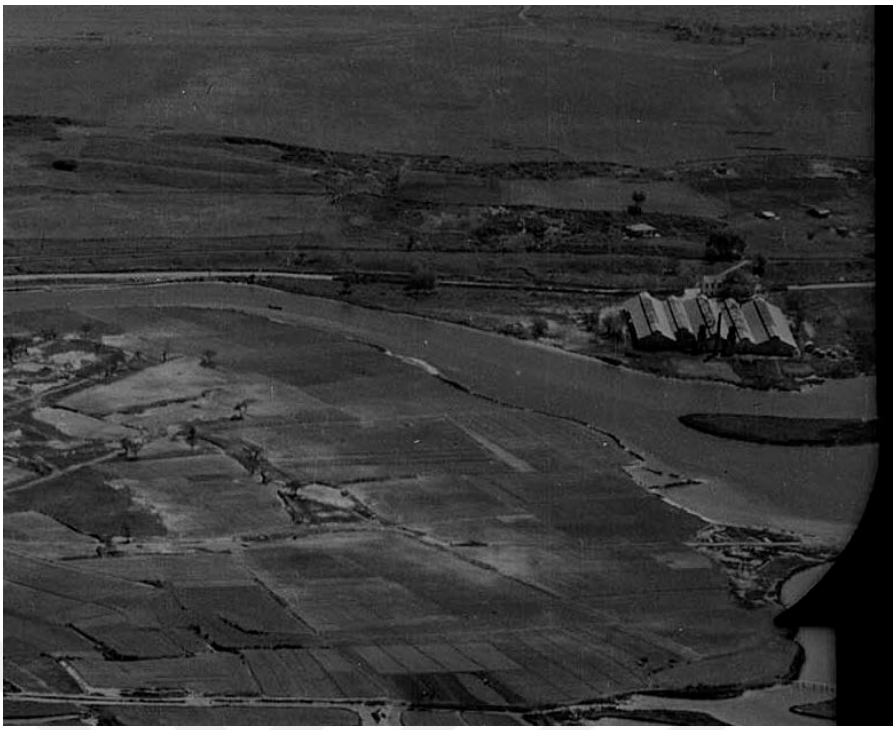

Resim 392. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul,26 Nisan 1952.)

Resim 393. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasını cephe ve içinin görünüşü.
(Servet-i Fünun Dergisi, S.393, R.10 Eylül 1314/M.22 Eylül 1898, s.1, Foto: Diran Çırakçıyan.)

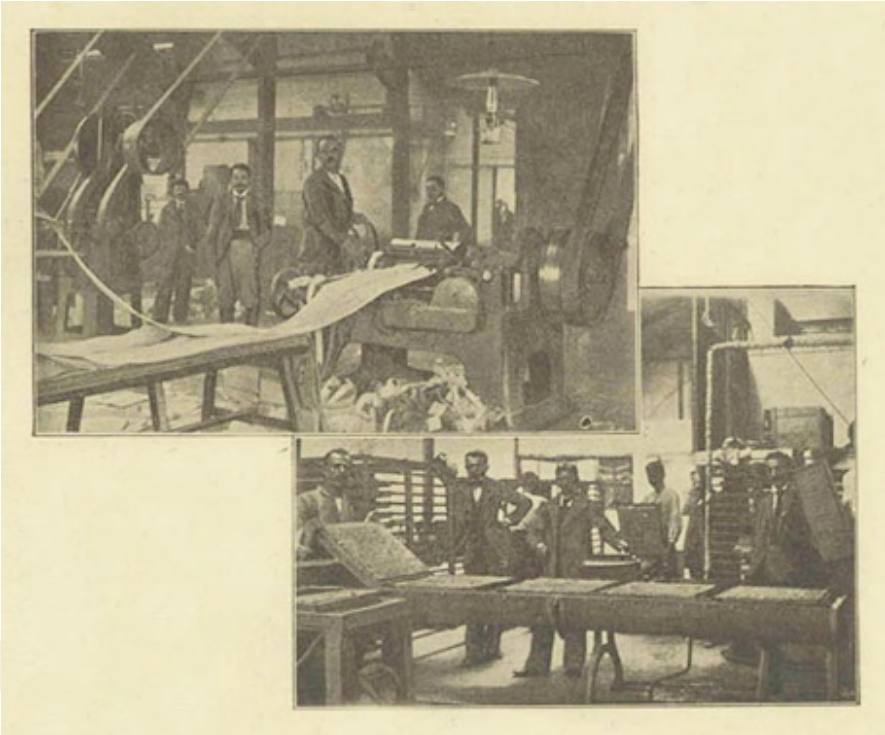

Resim 394. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının faal olduğu dönemden bir görünüş.
(Servet-i Fünun, S.393, R.10 Eylül 1314/22 Eylül 1898, s.37, Foto: Diran Çırakçıyan.)

Resim 395. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasında kutuların imali.
(Servet-i Fünun, S.392, R.10 Eylül 1314/M. 22 Eylül 1898, s.37, Foto: Diran Çırakçıyan.)

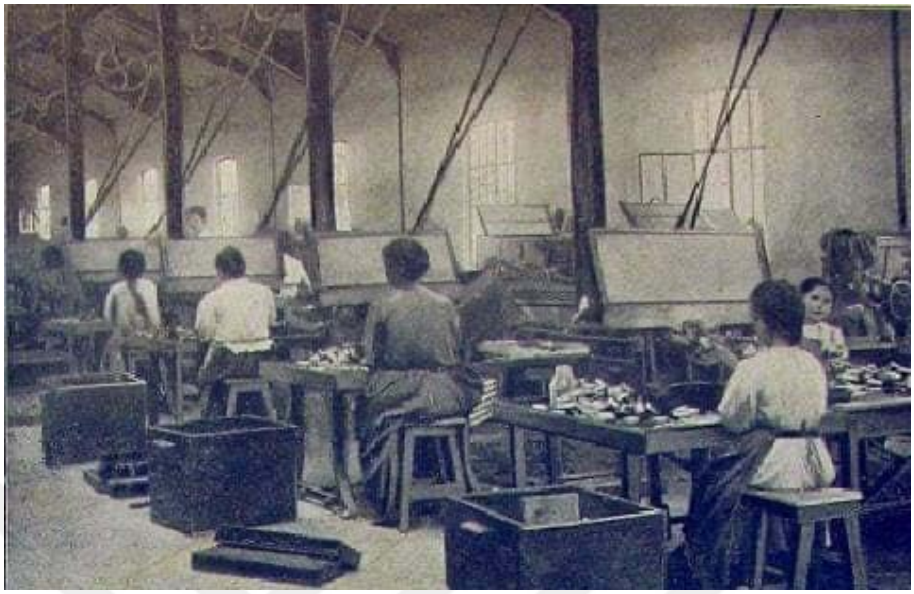

Resim 396. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasında kutuların imali.
(Servet-i Fünun, S.392, R.10 Eylül 1314/M.22 Eylül 1898, s.37, Foto: Diran Çırakçıyan.)

Resim 397. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının genel görünüşü (2020).

Resim 398. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının mevcut hali (2020).

Resim 399. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının cephe düzeni ve alınlığı (2020).

Resim 400. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının kemerle hafifletilen cephe duvarı (2020).

Resim 401. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının içinin mevcut hali (2020).

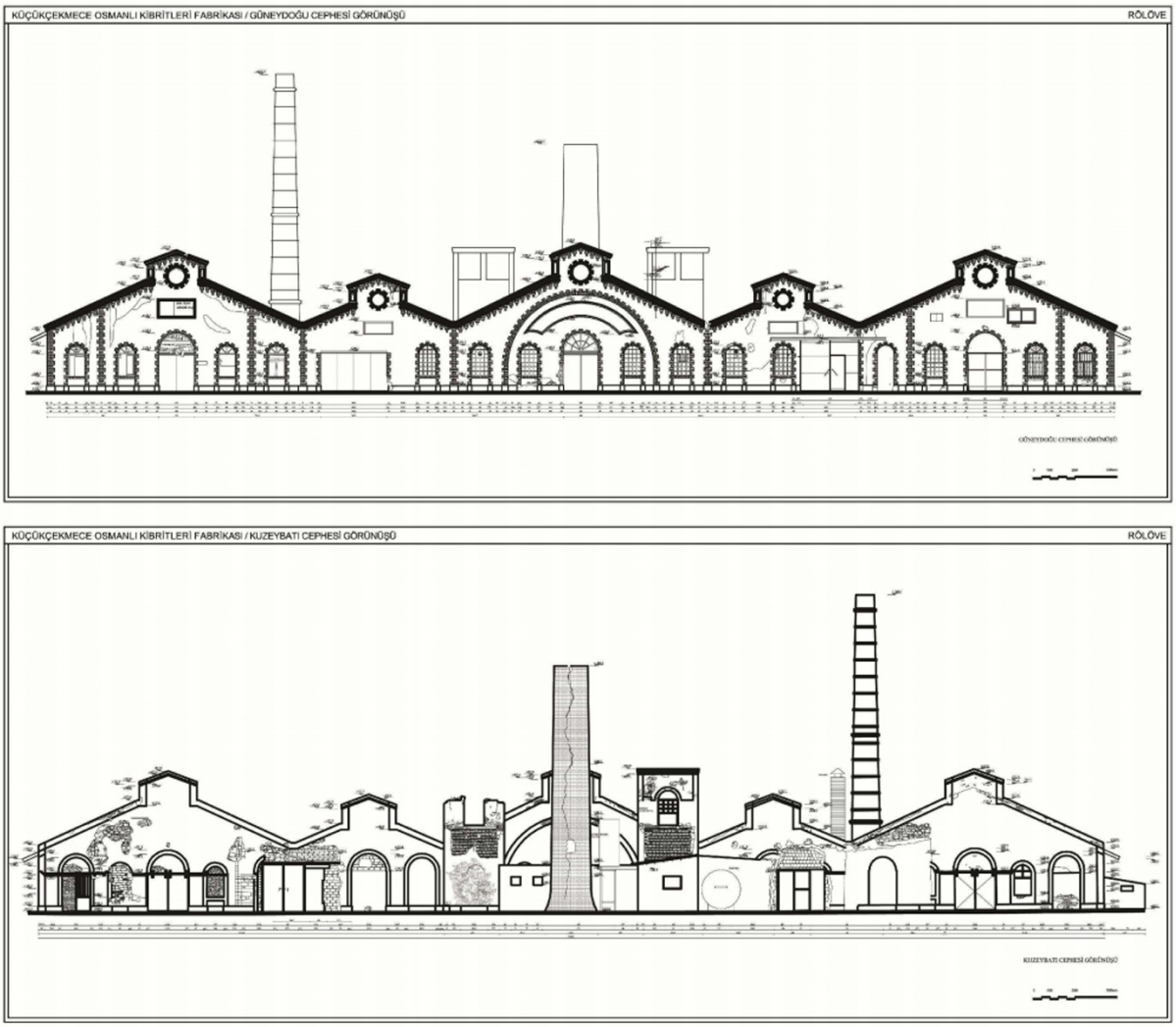

Resim 402. Küçükçekmece Kibrit Fabrikasının ön cephe ve arka cephesinin rölövesi.
(Didem Erdoğan, 2012.)

4.7.2. PAŞABAHÇE İSPERMEÇET FABRİKASI/ PAŞABAHÇE MUM FABRİKASI

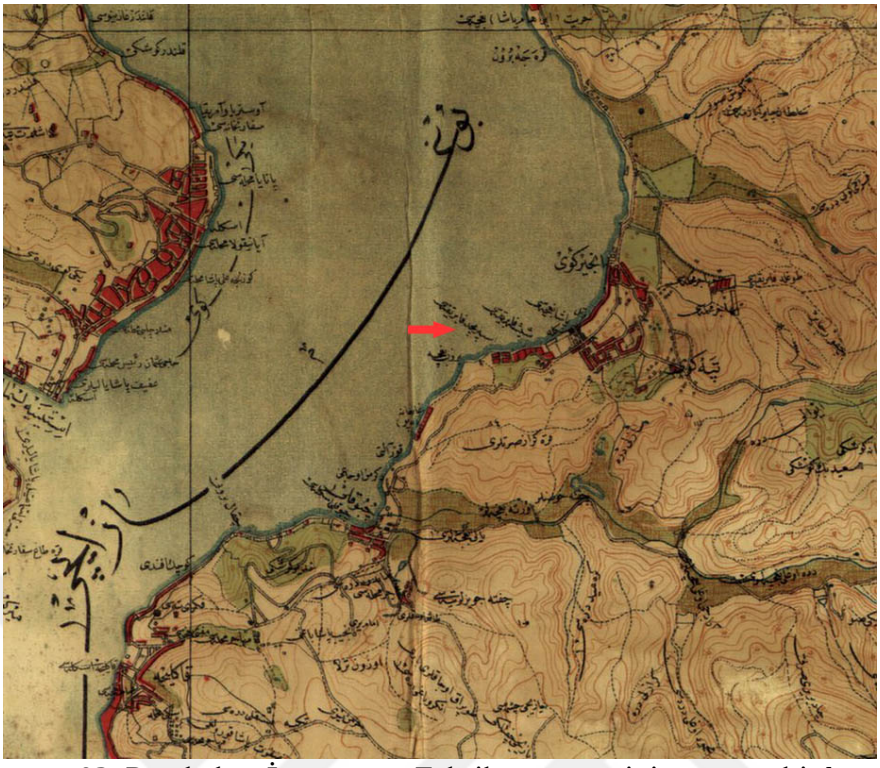

Resim 403. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının yerini gösteren bir harita.
(Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 38.)

Resim 404. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının denizden görünüşü.
(İÜ.NEK., 90616/4.)

Resim 405. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının arka taraftan görünüşü. (İÜ.NEK., 90616/2.)

Resim 406. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının arka taraftan görünüşü. (İÜ.NEK., 90616/5.)

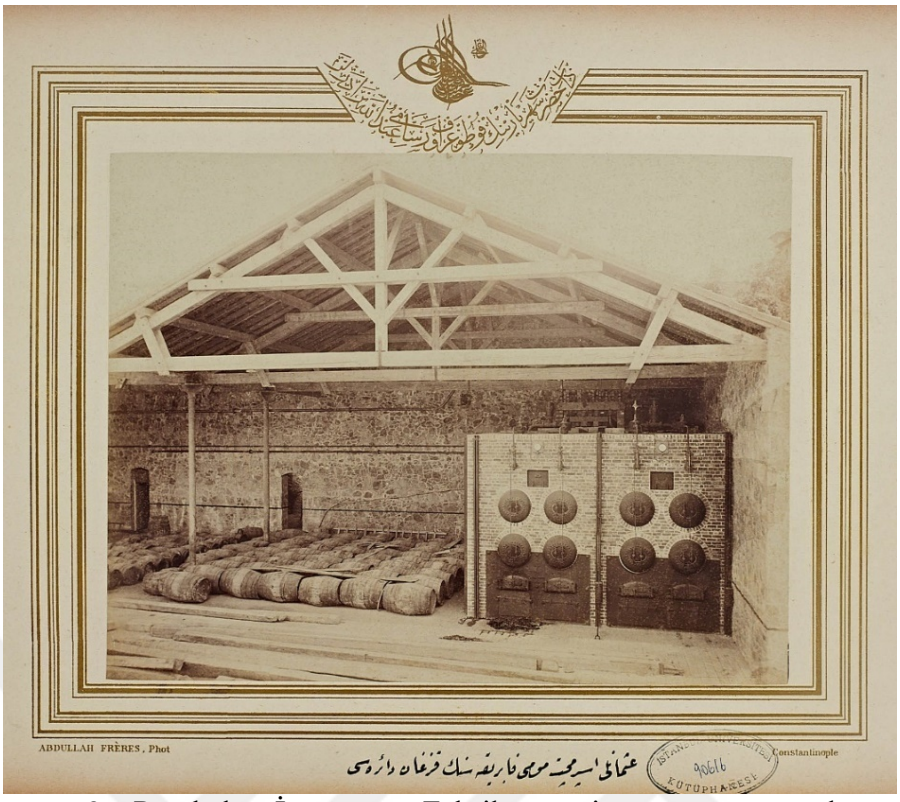

Resim 407. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının ispermeçet mumu kazanı.
(İÜ.NEK., 90616/6.)

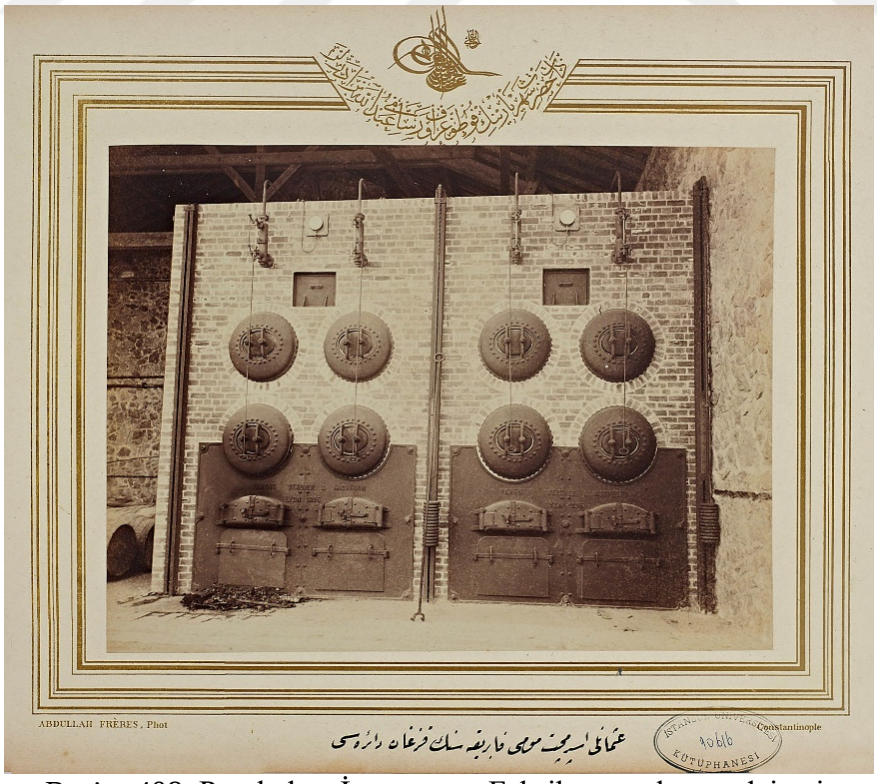

Resim 408. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının kazan dairesi.
(İÜ.NEK., 90616/7.)

Resim 409. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun istihzarına mahsus otoklav makinesi. (İÜ.NEK., 90616/8.)

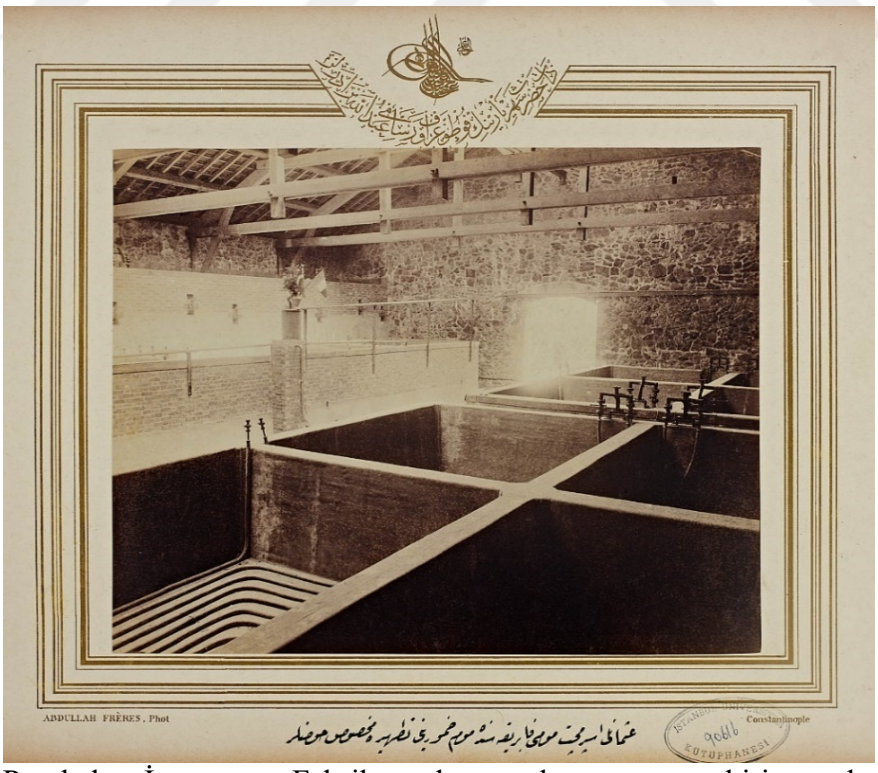

Resim 410. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun tathirine mahsus havuzlar. (İÜ.NEK., 90616/9.)

Resim 411. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum hamurunun tasfiyesine mahsus su makinesi. (İÜ.NEK., 90616/10.)

Resim 412. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında ispermeçeti son defa beyazlatmaya mahsus havuzlar. (İÜ.NEK., 90616/11.)

Resim 413. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasında mum dökmeye mahsus makine dairesi. (İÜ.NEK., 90616/12.)

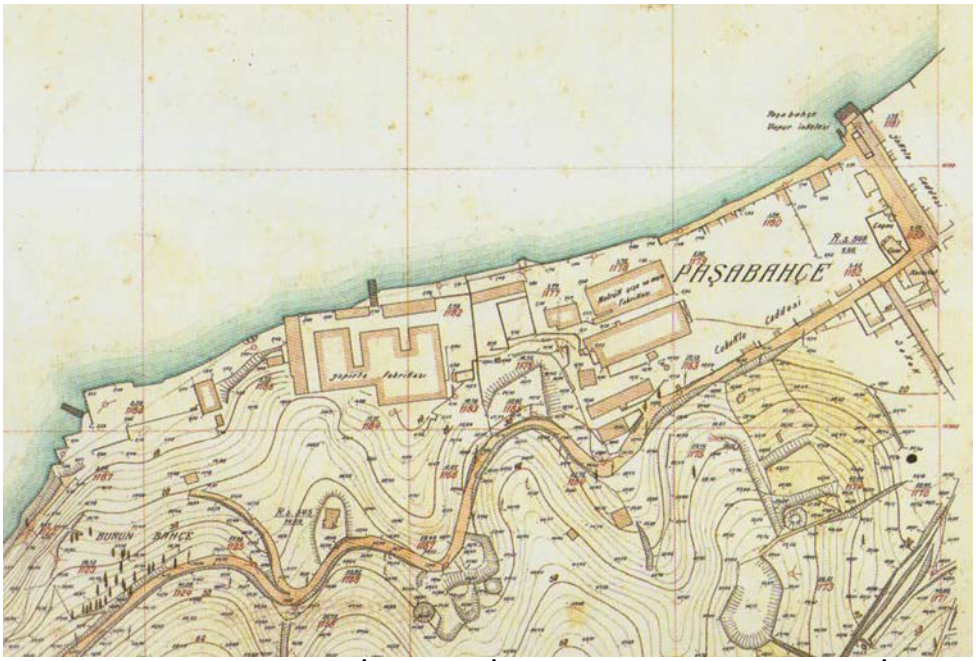

Resim 414. Kapandıktan sonra İspirto ve İçki Fabrikasına dönüştürülen İspermeçet Fabrikasının krokisi. (Anadolu Ciheti Haritaları, Ö.1: 2000, İHŞ. P.55, AK.1587.)

4.7.3. ARİS VE ŞÜREKASI SABUN VE ITRİYAT FABRİKASI

Resim 415. Aris ve Şürekası Sabun ve Itriyat Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Aivan-Saray, E.1:1000, 1929, P.29.)

4.7.4. ŞİŞLİ BLUEMENTHAL PLAK ve GRAMOFON FABRİKASI

Resim 416. Şişli Bluementhal Plak ve Gramofon Fabrikasının vaziyet plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, E.1:1000, P.G.15, AK.Hrt.2971.)

Resim 417. Şişli Bluementhal Plâk ve Gramofon Fabrikasının plânı.
(Jacques Pervititch, Ferikeuy, E.1:1000, Janvier 1925, P.8.)

Resim 418. Şişli Bluementhal Plâk ve Gramofon Fabrikasının görünüşü.
(Kartpostal)

4.7.5. EYÜP OSMANLI LASTİK ve KAUÇUK FABRİKASI

Resim 419. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kauçuk Fabrikasının plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, E.1:500, P.L15/3, AK.Hrt.2826.)

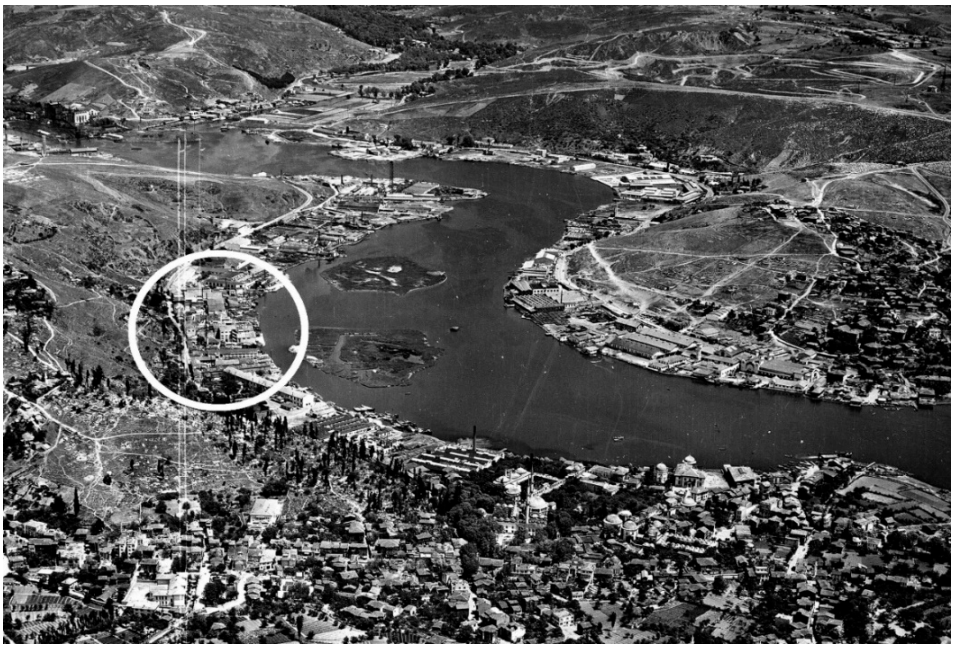

Resim 420. Eyüp Osmanlı Lastik ve Kauçuk Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, İstanbul, 26 Nisan 1952.)

4.7.6. SABUNCUZADE MEHMET ŞAKİR SABUN FABRİKASI

Resim 421. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Eminönü, Timurtaş, M.1:500, Ağustos 194, P.69.)

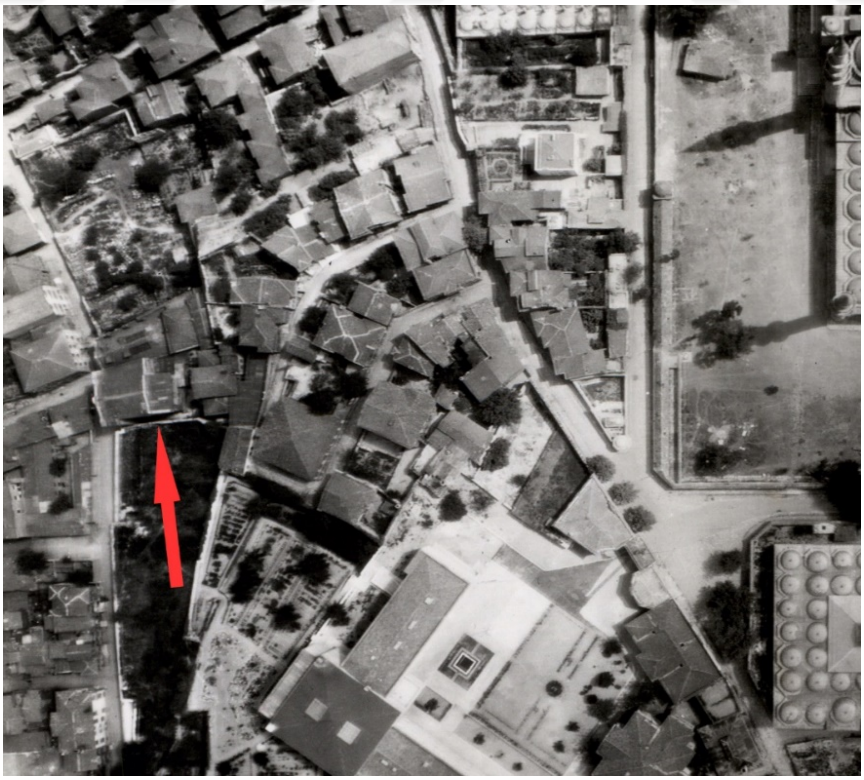

Resim 422. Sabuncuzade Mehmet Şakir Sabun Fabrikasının havadan görünüşü.
(İBB. Mesken ve Gecekondu Müdürlüğü Arşivi, 1964.)

4.7.7. BAKIRKÖY İSPİRTO FABRİKASI

Resim 423. Bakırköy İspirto Fabrikasının cephesi.

Resim 424. Bakırköy İspirto Fabrikasının genel görünüşü.

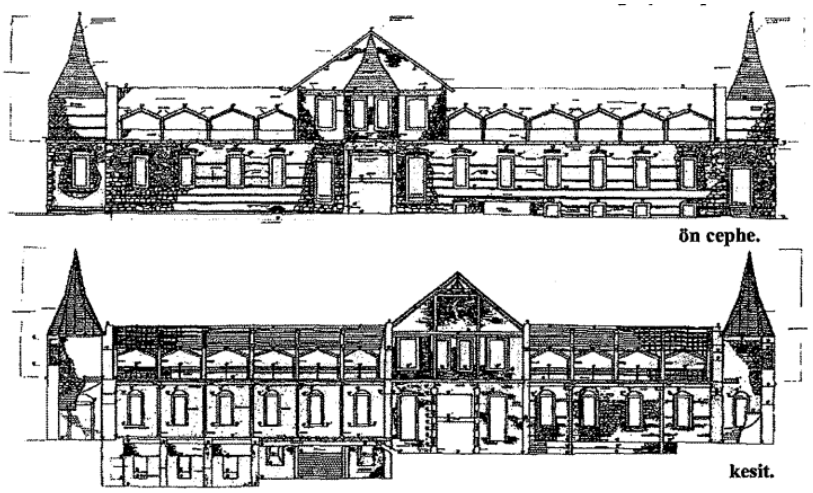

Resim 425. Bakırköy İspirto Fabrikası görünüş ve kesiti.
(Nur Akın, Yegan Kahya, Yıldız Salman,2002).

4.7.8. BALTALİMANI SABUN FABRİKASI

Resim 426. Baltalimanı Sabun Fabrikasının genel görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

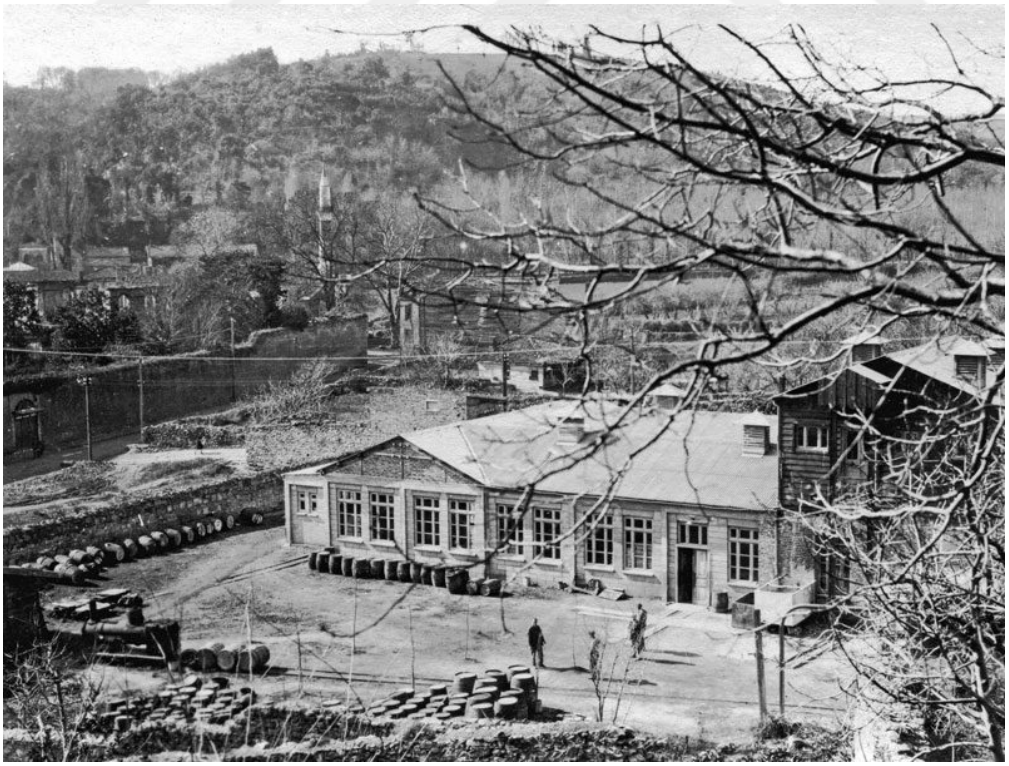

Resim 427. Baltalimanı Sabun Fabrikasının genel görünüşü.
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

Resim 428. Baltalimanı Sabun Fabrikasının Bursa Sergisi Rehberi adlı kitaba verdiği reklam. (Bursa Sergisi Rehberi, Mürettibi: Hacı Beyzade Ahmed Muhtar (Yeğdaş), Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul R.1339/M. 1923.)

4.8.1 FERİKÖY N. DAPEİ ve MAHDUMLARI FABRİKASI

Resim 429. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının plânı.
(Jacques Pervititch, Chichli, E.1:1000, Juillet 1923, P.1.)

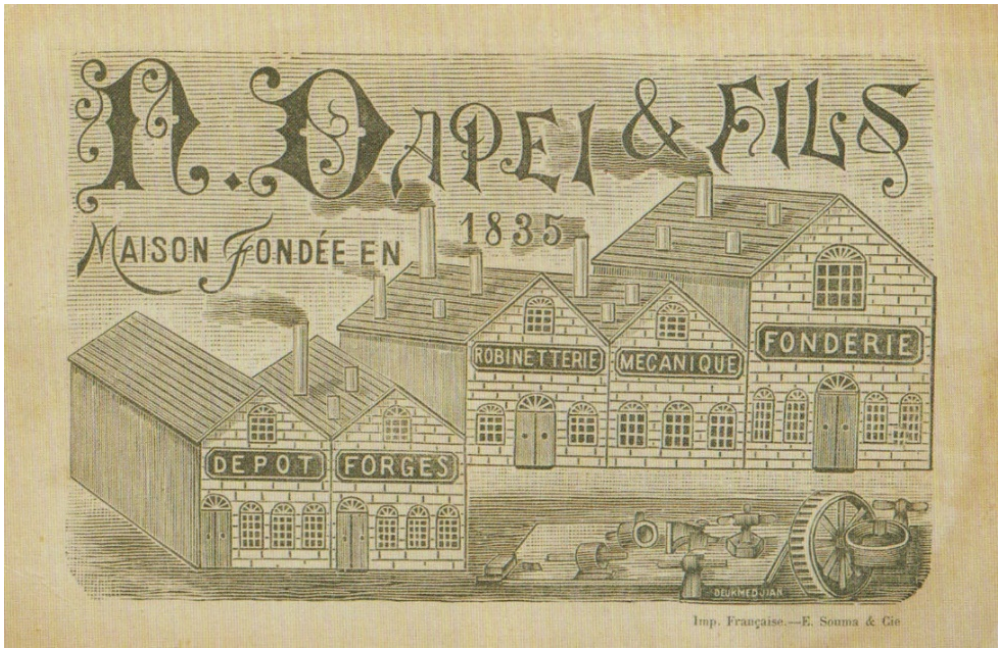

Resim 430. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının reklam afişi.

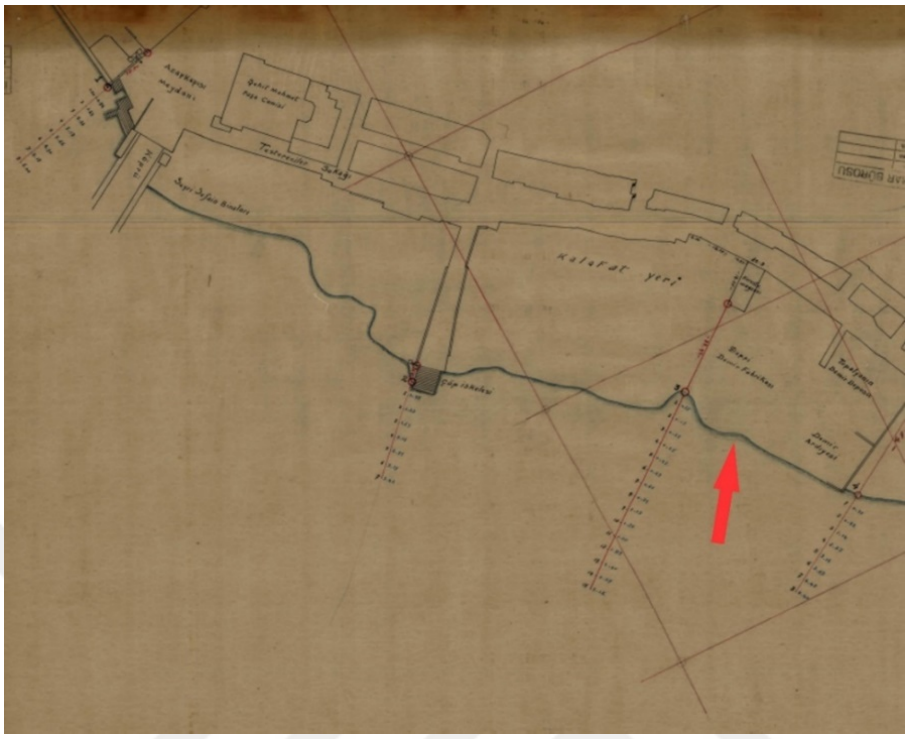

Resim 431. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının 1914 yılında taşındığı Kalafatyeri'ndeki mahal. (Atatürk Kitaplığı, Hrt. 6645.)

Resim 432. Feriköy N. Dapei ve Mahdumları Madeni Eşya Fabrikasının 1914 yılında taşındığı Kalafatyeri'ndeki yerin vaziyet plânı.
(Charles Edward Goad, Constantinople Vol., Galata, Decembre 1904, P.1.)

4.8.2. YALIKÖŞKÜ FABRİKA-YI HÜMAYUNU/ YALIKÖŞKÜ DEMİR FABRİKASI

Resim 433. Yalıköşkü Demir Fabrikasının yerini gösteren bir harita.
(İAME. Arşivi, D. 1072.)

Resim 434. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Adalet Kulesi'nden görünüşü.
(İÜ.NEK., 908/38.)

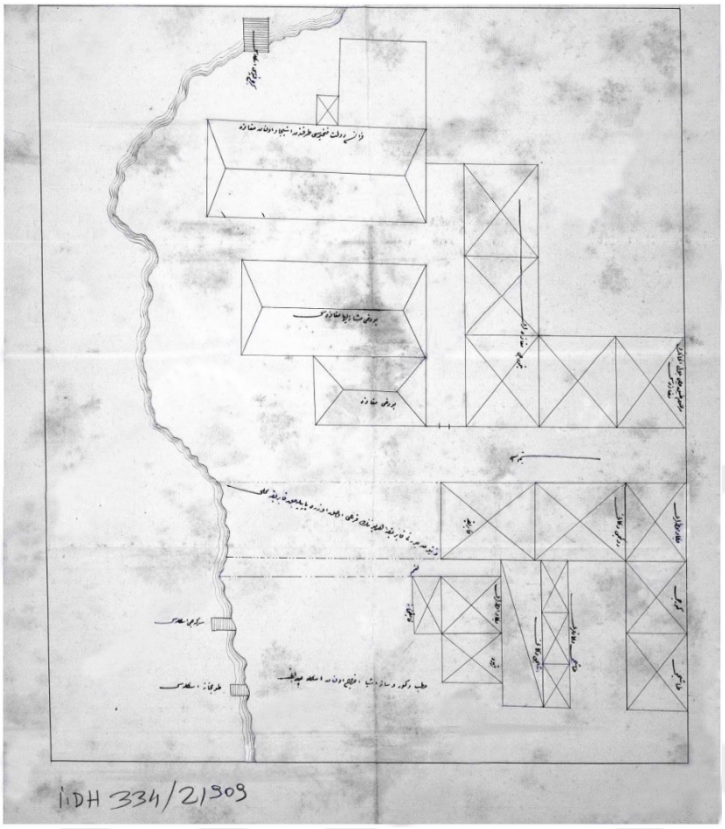

Resim 435. Yalıköşkü Demir Fabrikasının plânı.
(DABOA., İDH, 334/21909, H.08. 07.1272/M.15 Mart 1856.)

Resim 436. Yalıköşkü Demir Fabrikasının bacasının görünüşü (1880).
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

Resim 437. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Galata Kulesi'nden görünüşü.
(Bahattin Öztuncay, Dersaadetin Fotoğrafçıları, Aygaz, İstanbul 2006).

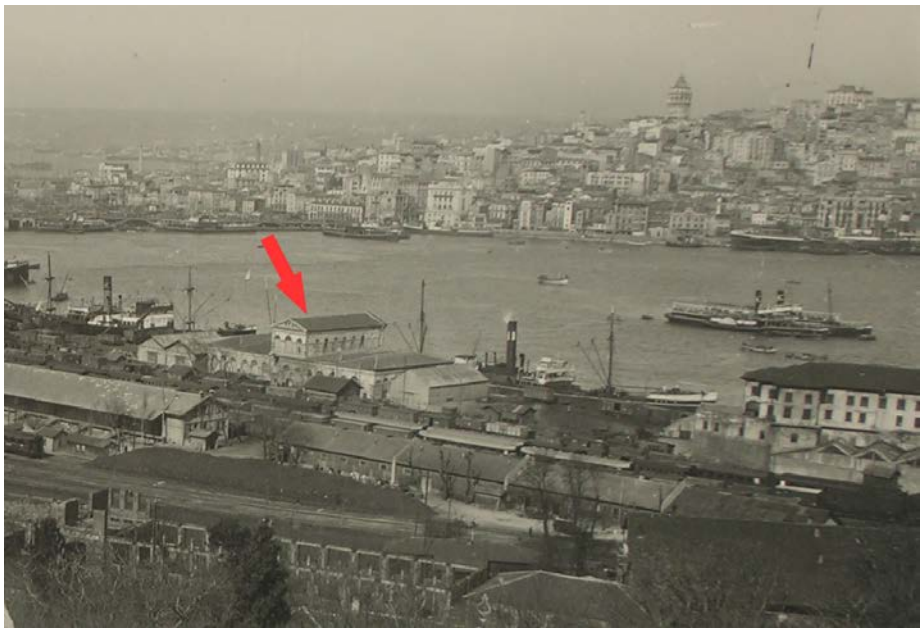

Resim 438. Yalıköşkü Demir Fabrikasının Topkapı Sarayı'ndan görünüşü.
(İAMEA. 1935)

4.9.1. DOLMABAHÇE GAZHANESİ

Resim 439. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı (1899).
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi.)

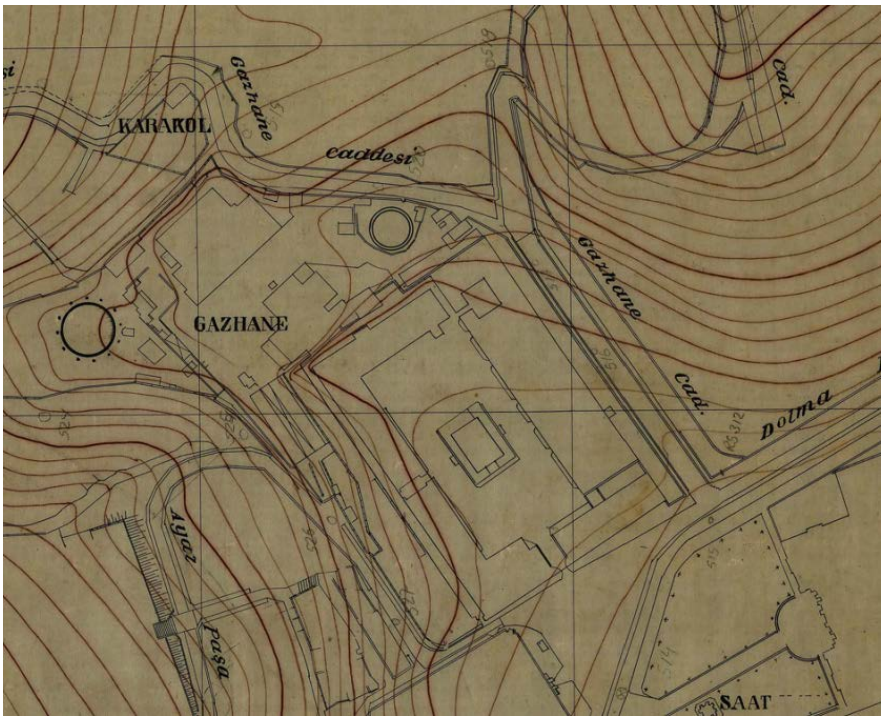

Resim 440. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Beyoğlu Ciheti Haritası, P.10, Ö.1:2000, AK. Hrt.553.)

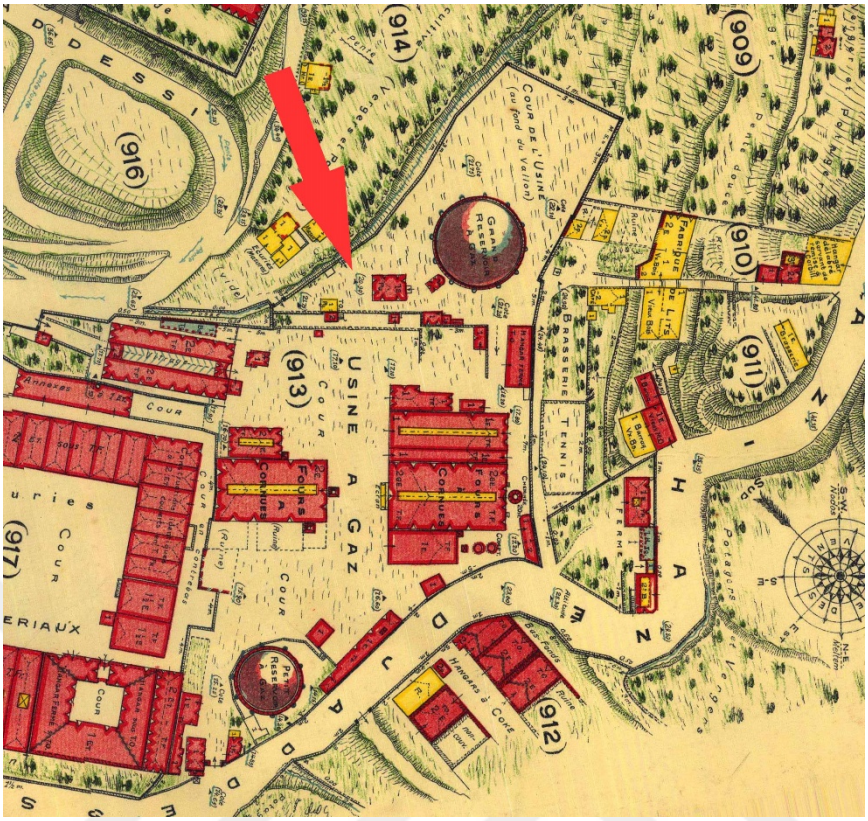

Resim 441. Dolmabahçe Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Dolma-Baghtche, E.1:1000, Aout 1926, P.29.)

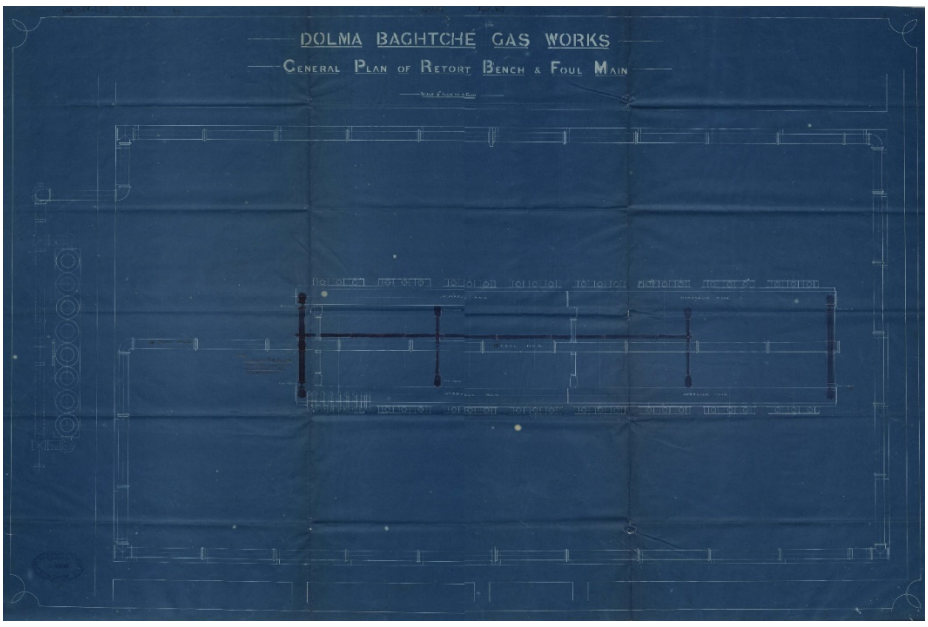

Resim 442. Dolmabahçe Gazhanesinin özgün plânı.
(DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892.)

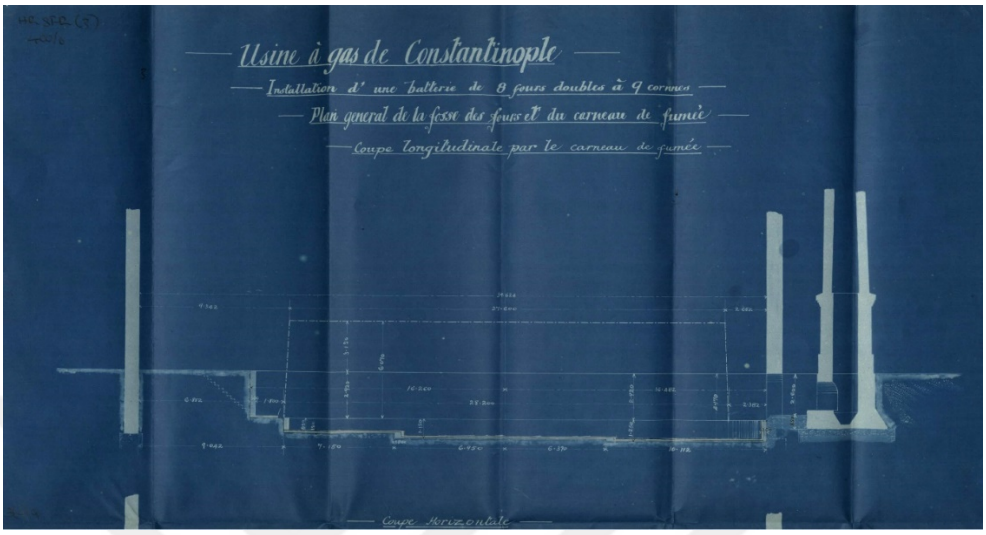

Resim 443. Dolmabahçe Gazhanesinin damıtma imbiği plânı.
(DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892.)

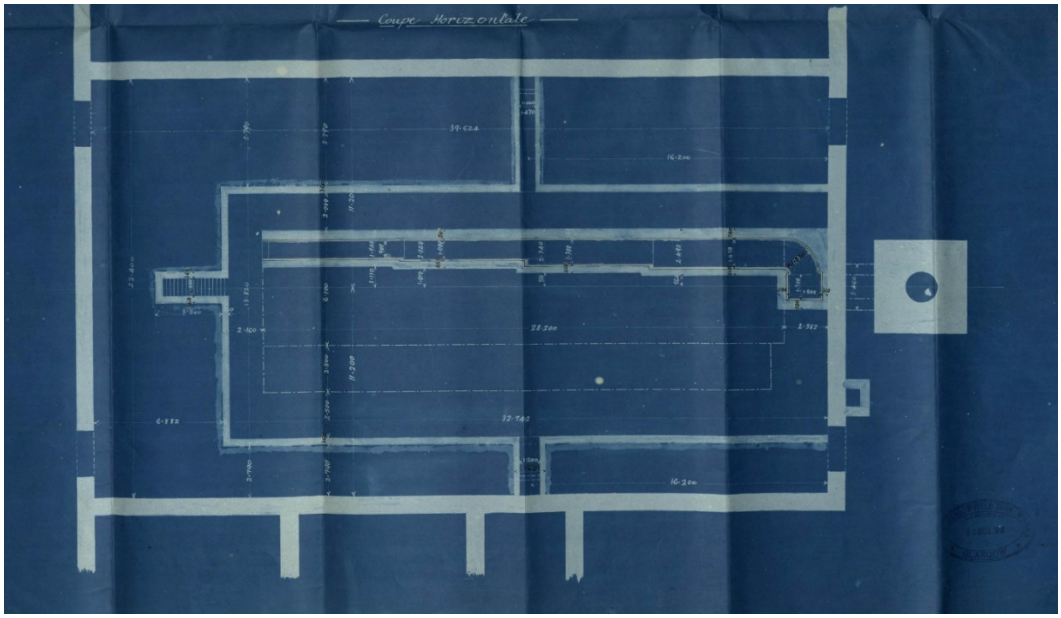

Resim 444. Dolmabahçe Gazhanesinin plânı.
(DABOA.,HR. SFR 3., 400/6, 17.11.1892.)

Resim 445. Dolmabahçe Gazhanesinin genel görünüşü.
(Güzelleşen İstanbul, S.XX, 1944.)

Resim 446. Dolmabahçe Gazhanesinin işgal yıllarındaki hali.
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)

Resim 447. Dolmabahçe Gazhanesinin işgal yıllarındaki hali.
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)

Resim 448. Dolmabahçe Gazhanesinin bacaları ve gazhane cepheleri.
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)

Resim 449. Dolmabahçe Gazhanesinin cephesi.
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)

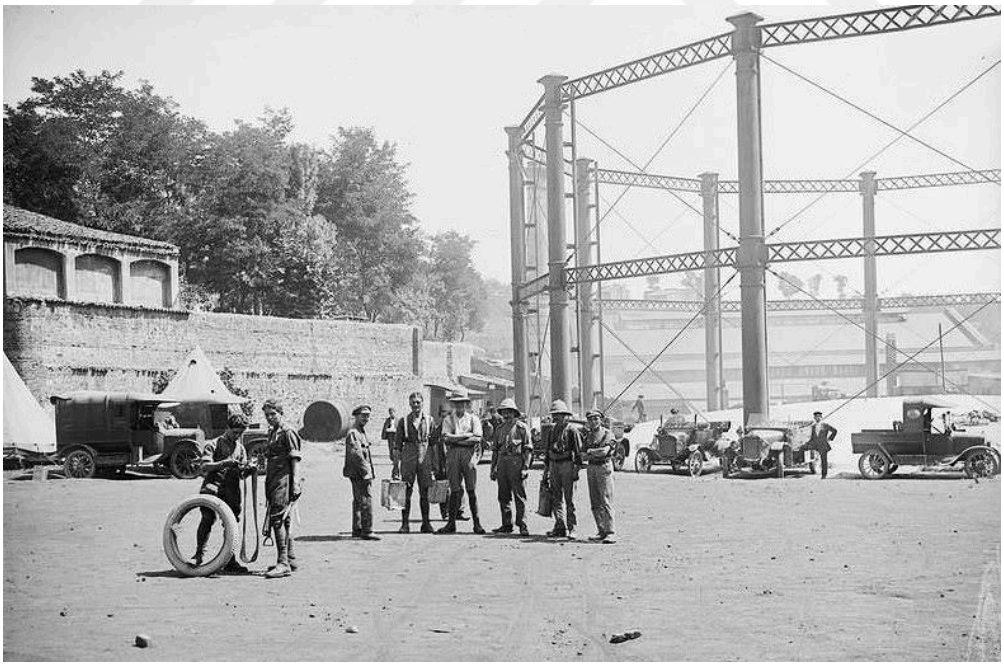

Resim 450. Dolmabahçe Gazhanesinin gazometresi.
(http://www.eskiistanbul.net/tag/gazhane/)

Resim 451. Dolmabahçe Gazhanesinin havadan görünüşü (1950).
(Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi)

4.9.2. ÜSKÜDAR NAKKAŞTEPE GAZHANESİ/KUZGUNCUK GAZHANESİ

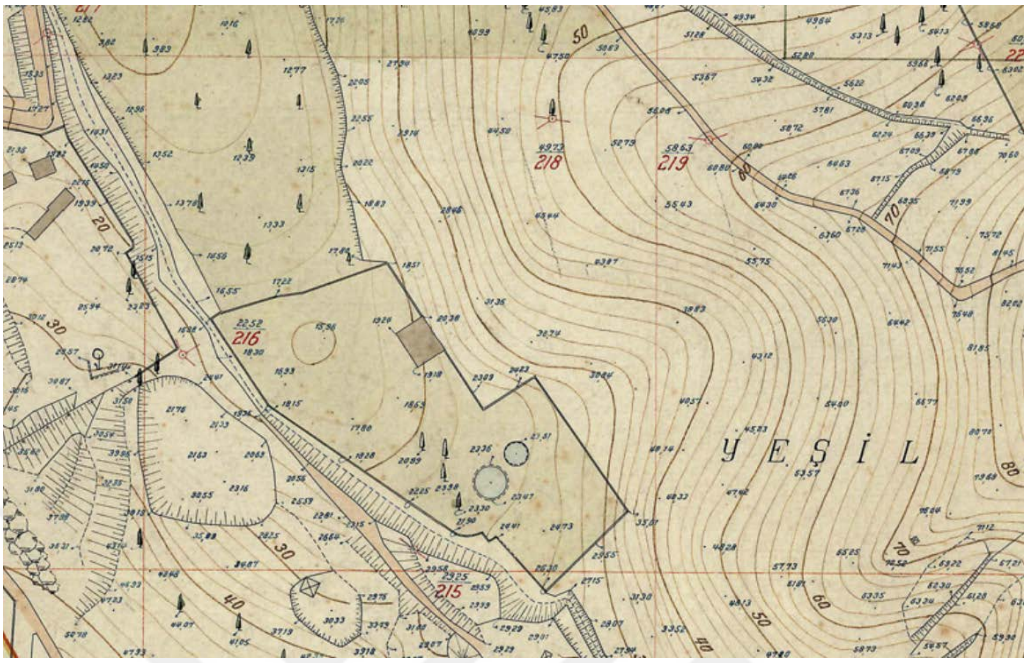

Resim 452. Kuzguncuk Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Anadolu Ciheti Haritası, İHŞ. P.5, Ö.1:2000, AK.Hrt.1926.)

Resim 453. Kuzguncuk Gazhanesi.
(AK. Albüm 155/24, 1900.)

Resim 454. Kuzguncuk Gazhanesinin yüzyılın başındaki hali (1905-1915).
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s.807.)

Resim 455. Kuzguncuk Gazhanesinin yüzyılın başındaki hali (1905-1915).
(Konstantiniyye'den İstanbul'a, C.IV, s.809.)

Resim 456. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Çizim: Gökhan Avcıoğlu; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

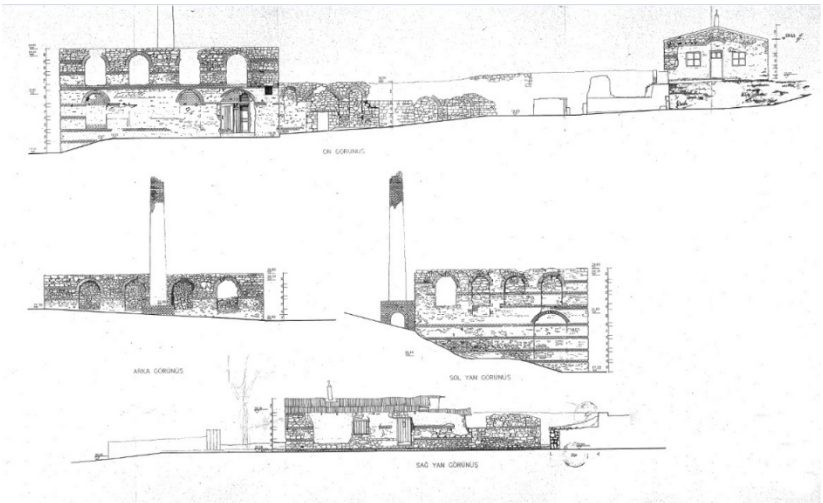

Resim 457. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin kesit ve görünüşleri.
(Çizim: Gökhan Avcıoğlu; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

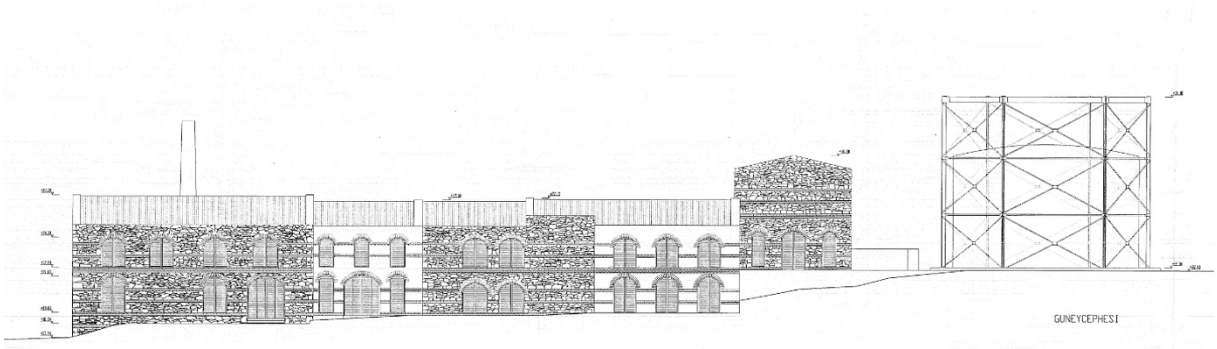

Resim 458. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin ve gazometresinin görünüşü.
(Çizim: Gökhan Avcıoğlu; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

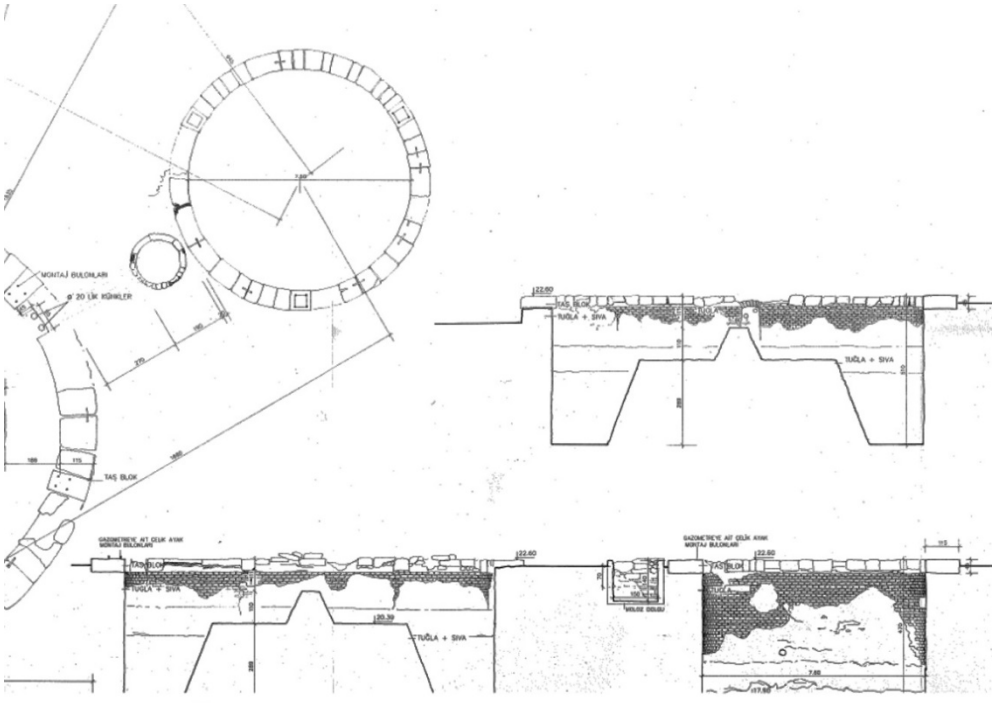

Resim 459. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin gazometresinin plân ve kesitleri.
(Çizim: Gökhan Avcıoğlu; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

Resim 460. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin havadan görünüşü.
(İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

Resim 461. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin görünüşü.
(Fotoğraf: Feridun Çılı; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

Resim 462. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin son hali.
(Fotoğraf: Feridun Çılı; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

Resim 463. Üsküdar Kuzguncuk Gazhanesinin gazometresi.
(Fotoğraf: Feridun Çılı; İ.6 NKVKBKMA., D.1199.)

4.9.3. ÇUBUKLU GAZ DEPOLARI

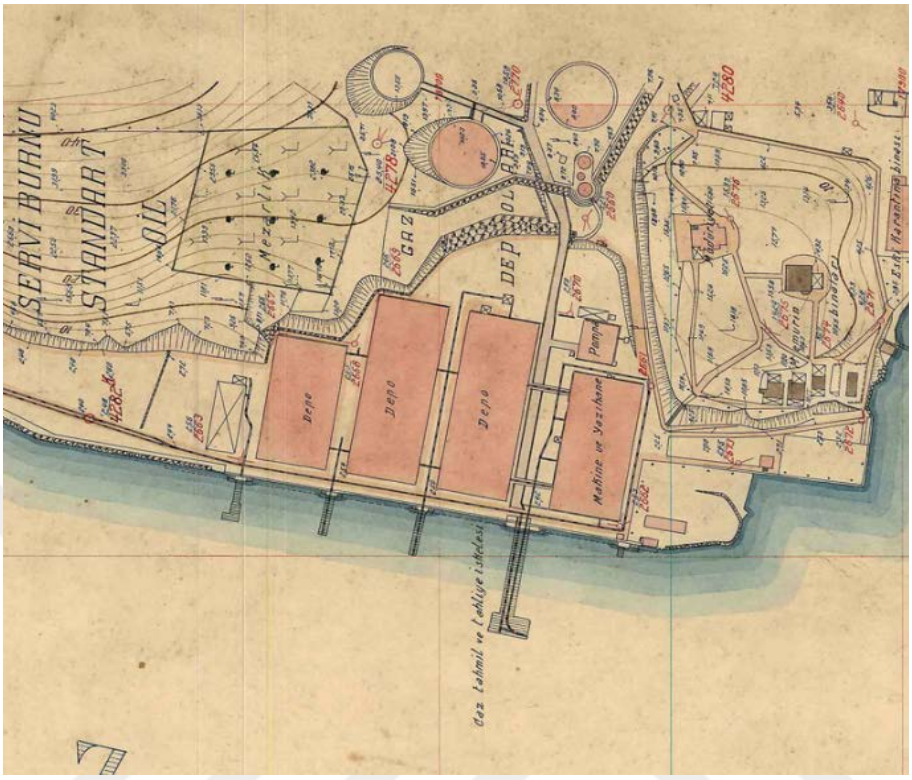

Resim 464. Çubuklu Gaz Depolarının vaziyet plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, P.77, Ö.1:2000, AK. Hrt.1948.)

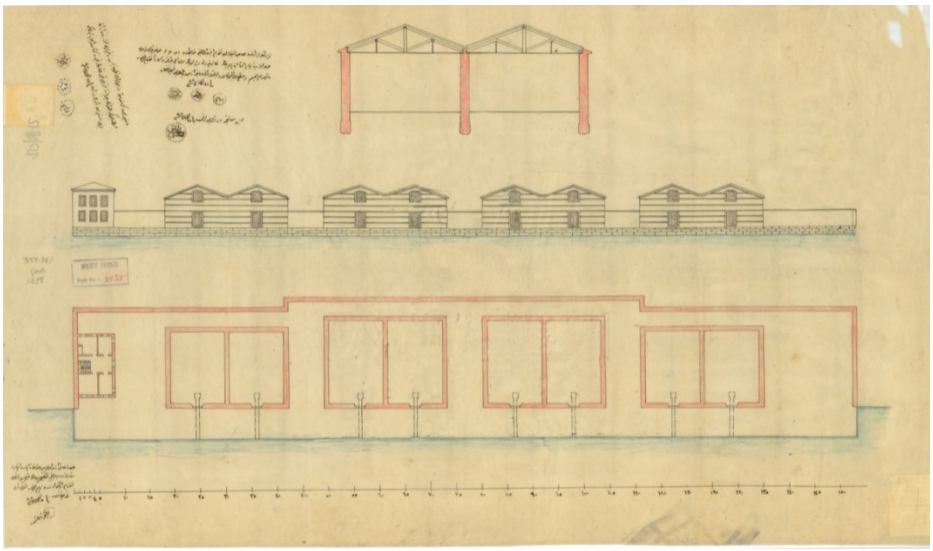

Resim 465. Çubuklu'da inşa edilecek Gaz Depolarının plân ve görünüşü.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4035, H.1298/M.1881.)

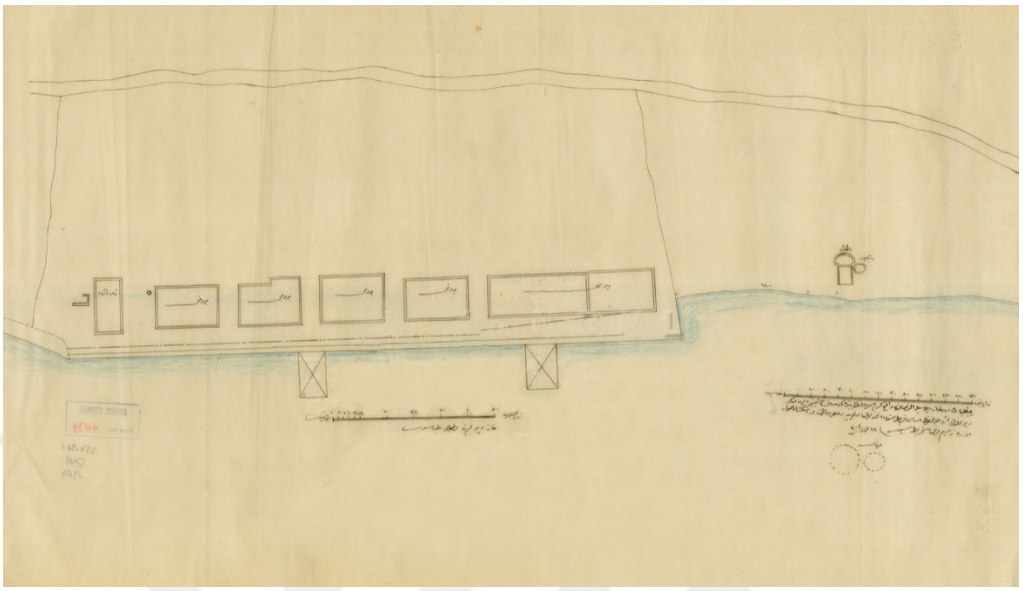

Resim 466. Çubuklu Gaz Depolarının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4034, H.1304/M.1887.)

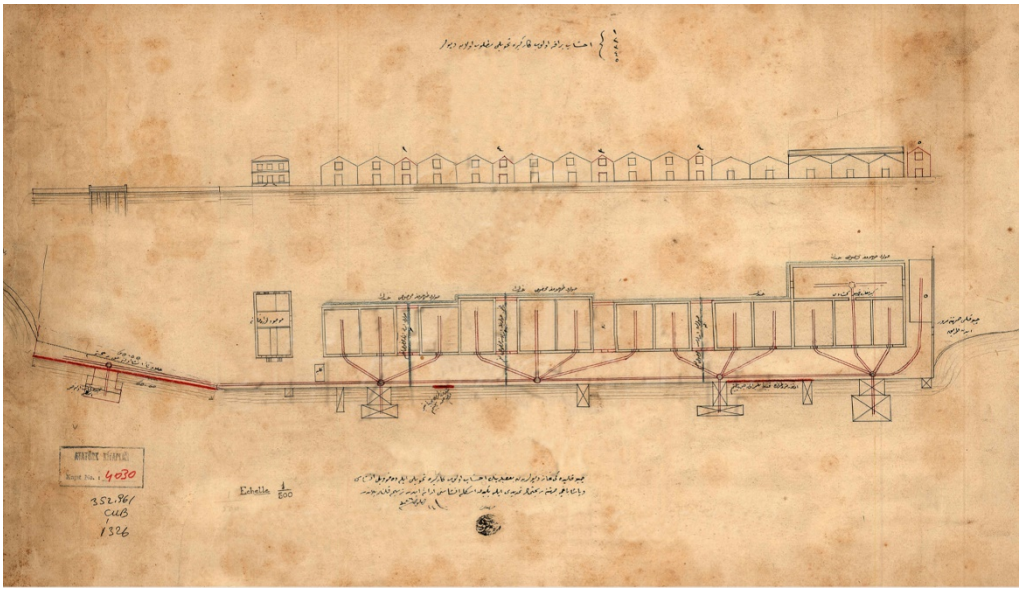

Resim 467. Çubuklu Gaz Depolarının ahşap olanların kâgire dönüştürülme plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4030, H.1326/M.1908.)

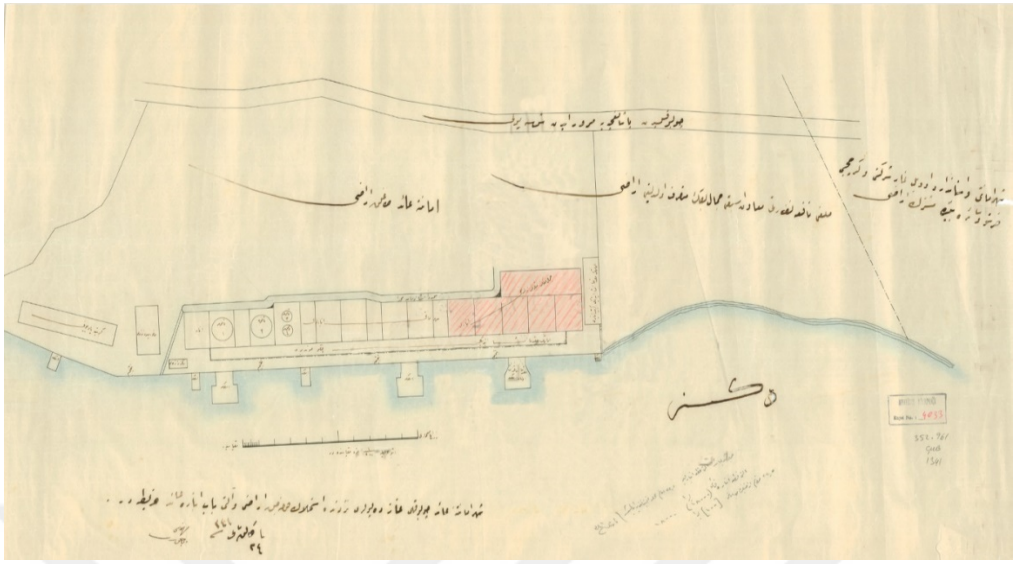

Resim 468. Çubuklu Gaz Depolarının plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 4033, H.1341/M.1923.)

Resim 469. Çubuklu Gaz Depolarının denizden görünüşü.
(İÜ.NEK., 90616/13,1900.)

Resim 470. Çubuklu Gaz Depolarının genel görünüşü.
(AK.Alb. 522.)

Resim 471. Çubuklu Gaz Depolarının denizden görünüşü.
(AK. Alb. 522.)

4.9.4. YEDİKULE GAZHANESİ

Resim 472. Yedikule Gazhanesinin göründüğü eski bir harita.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt. 5359, P. 9, Dersaadet, H.1324/M.1906.)

Resim 473.Yedikule Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Hrt.4825.)

Resim 474. Yedikule Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, P. M 3-4 ve N 3-4 birleştirilerek, AK.Hrt.3002 ve3019.)

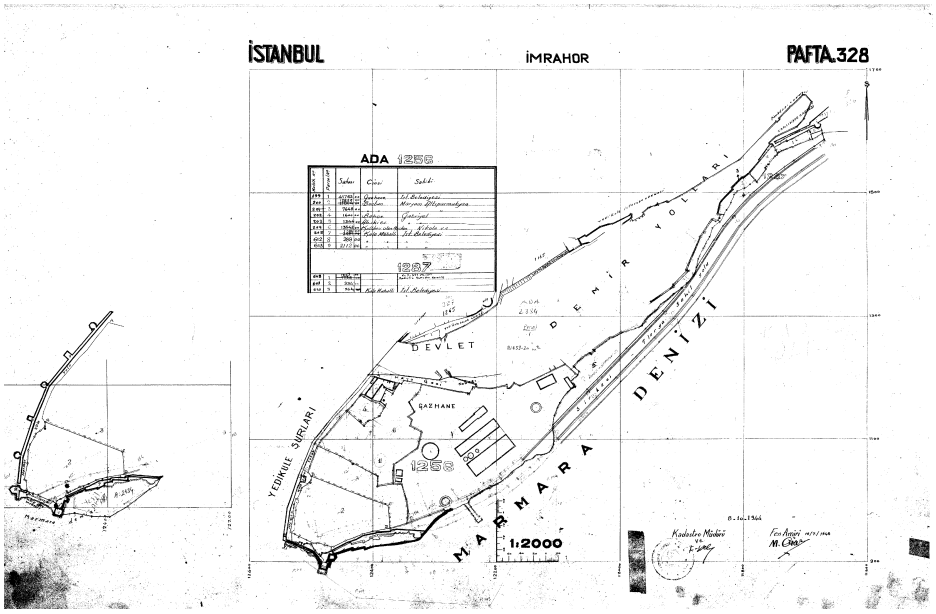

Resim 475. Yedikule Gazhanesinin kadastral paftası.
(İ.MP.Ö.1:2000, 8.10.1944.)

Resim 476. Yedikule Gazhanesinin inşaat anından bir görüntü.
(İÜ.NEK.,90830/13, Foto: Abdullah Freres.)

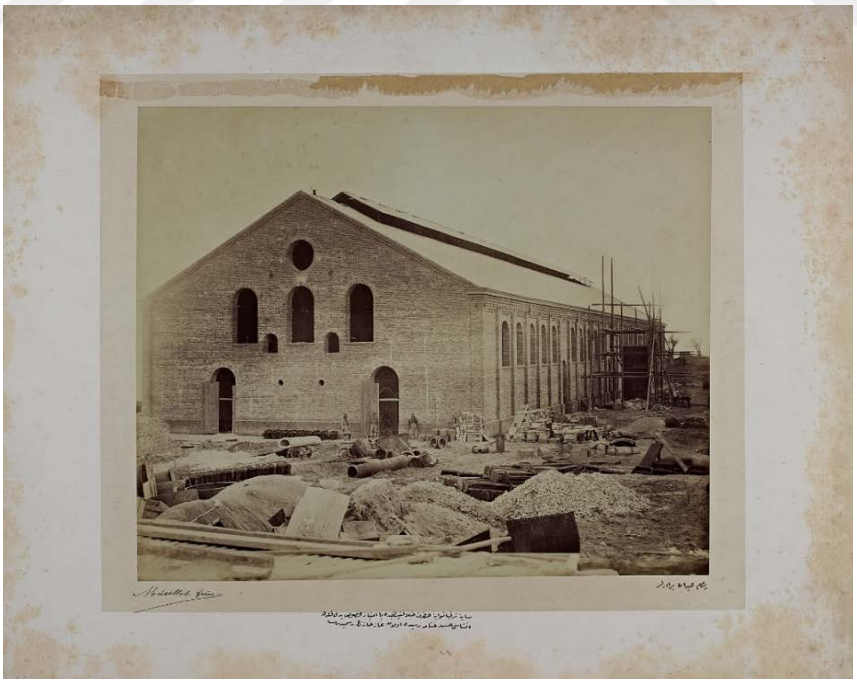

Resim 477. Yedikule Gazhanesinin inşaatı devam ederken görünüşü.
(İÜ.NEK.,90830/14, Foto: Abdullah Freres.)

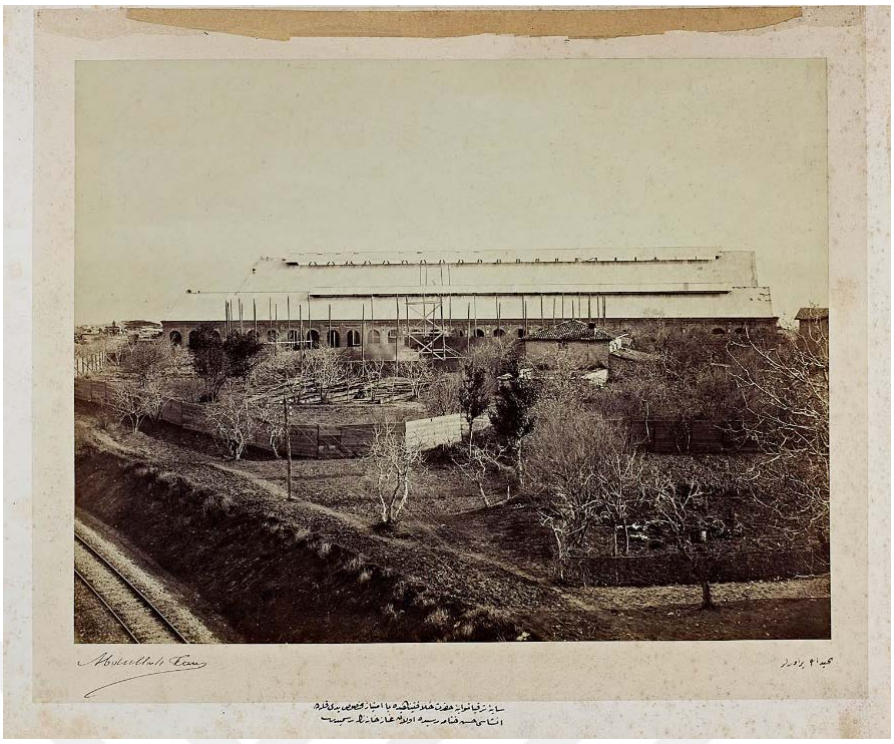

Resim 478. Yedikule Gazhanesinin genel görünüşü.
(İÜ.NEK.,90830/26, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 479. Yedikule Gazhanesinin açılış merasimi.
(İÜ.NEK.,90838/21, Foto: Abdullah Freres.)

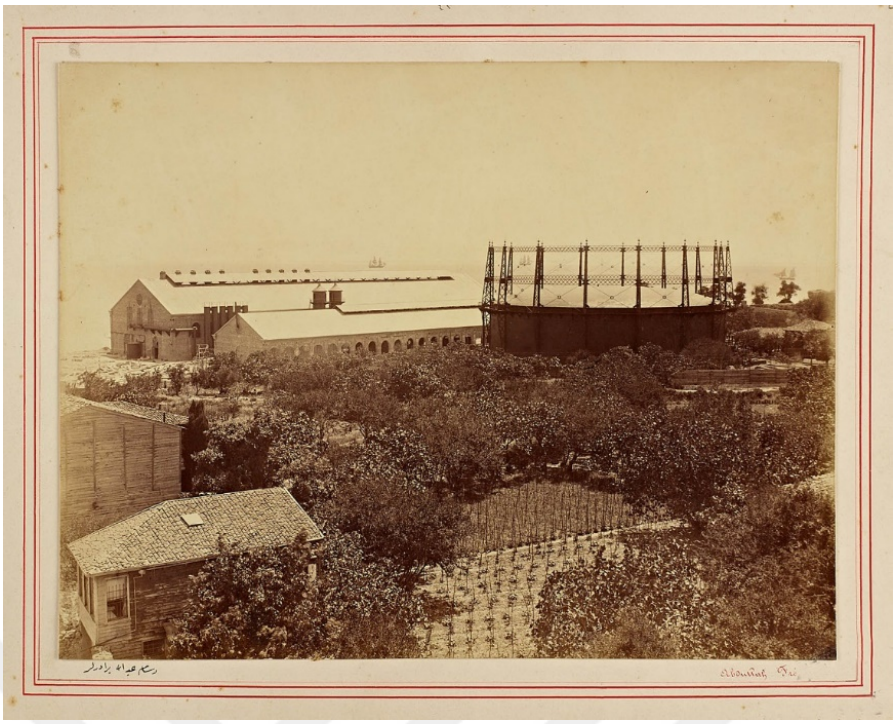

Resim 480. Yedikule Gazhanesi ve gazometrenin genel görünüşü.
(İÜ.NEK.,90838/29, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 481. Yedikule Gazhanesi gazometresi.
(İÜ. NEK., 90838/28, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 482. Yedikule Gazhanesi.
(İÜ. NEK., 90838/31, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 483. Yedikule Gazhanesinin içinden bir görünüş.
(İÜ.NEK., 90838/32, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 484. Yedikule Gazhanesinin açılış merasimi.
(İÜ.NEK., 90838/35, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 485. Yedikule Gazhanesinin havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı Arşivi, Yedi-Koule, 1952.)

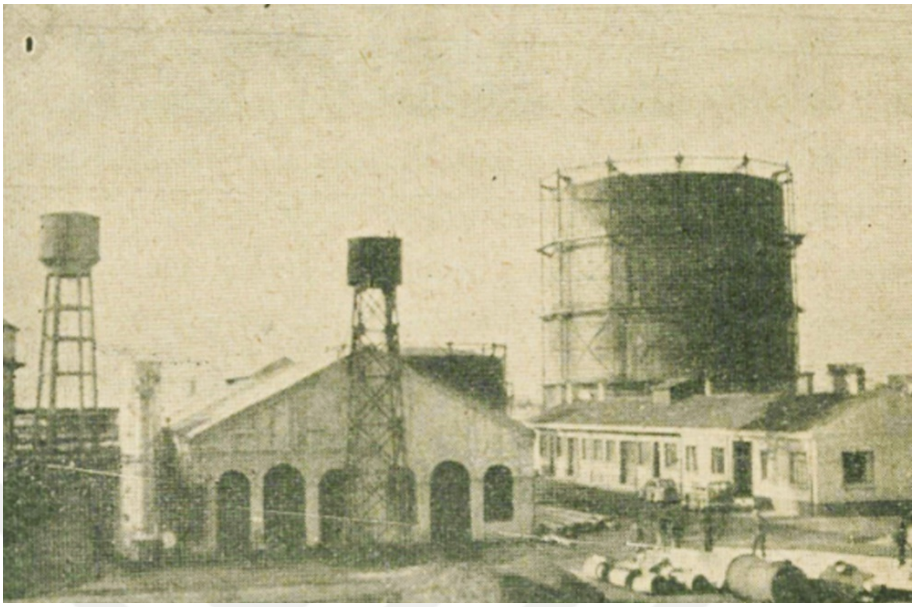

Resim 486. Yedikule Gazhanesi ve gazometresi.
(L'İllustration de L'Orient, İstanbul Özel Sayısı,1951, s.21.)

Resim 487. Yedikule Gazhanesinin havadan görünüşü.
(Fotoğraf: Hilmi Şahenk 1960.)

Resim 488. Yedikule Gazhanesinin denizden görünüşü.
(Kartpostal, Edit: Jacques Ludwigsohn.)

Resim 489. Yedikule Gazhanesinin son yıllarda alınan bir fotoğrafı.

4.9.5. KADIKÖY HASAN PAŞA GAZHANESİ

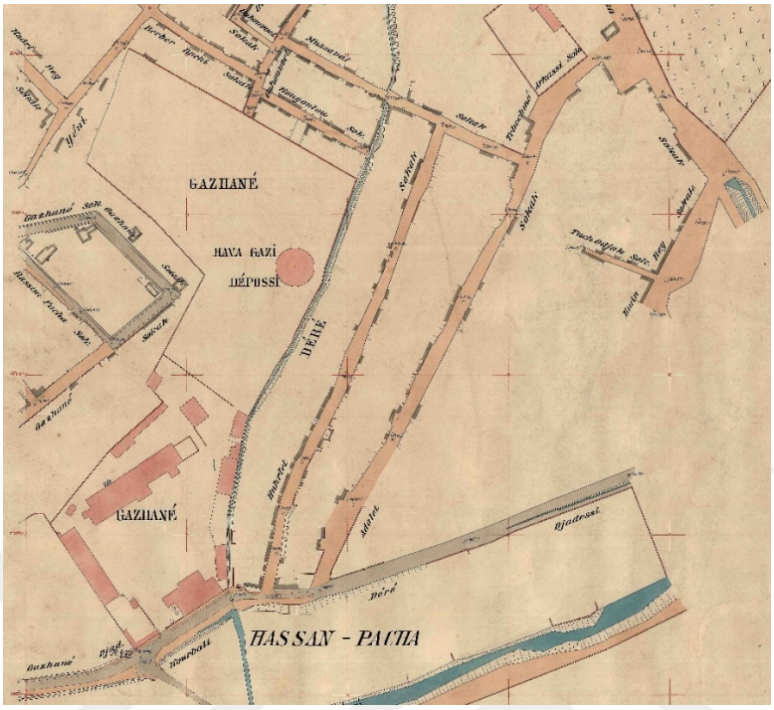

Resim 490. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, E.1:1000, P.A4, AK.Hrt.2585.)

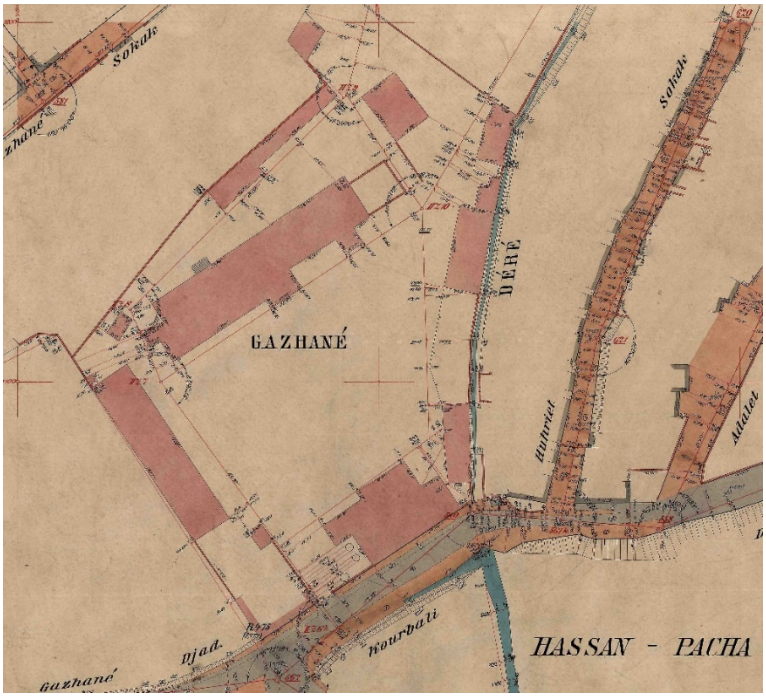

Resim 491. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi yapılarının sınırları.
(Alman Mavileri 1913, E.1:500, P.A4/3, AK.Hrt.2974.)

Resim 492. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Haydar Paşa, 1930, P.1.)

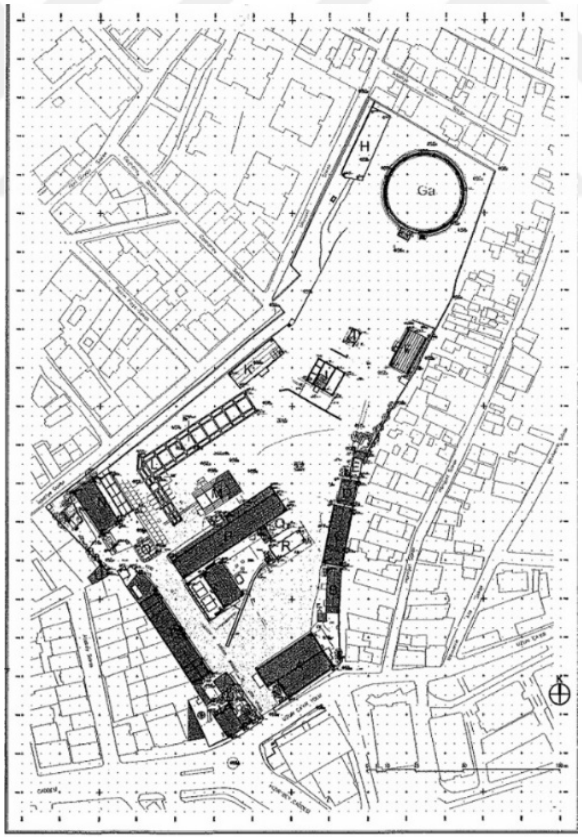

Resim 493. Kadköy Hasanpaşa Gazhanesinin mevcut vaziyet plânı.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

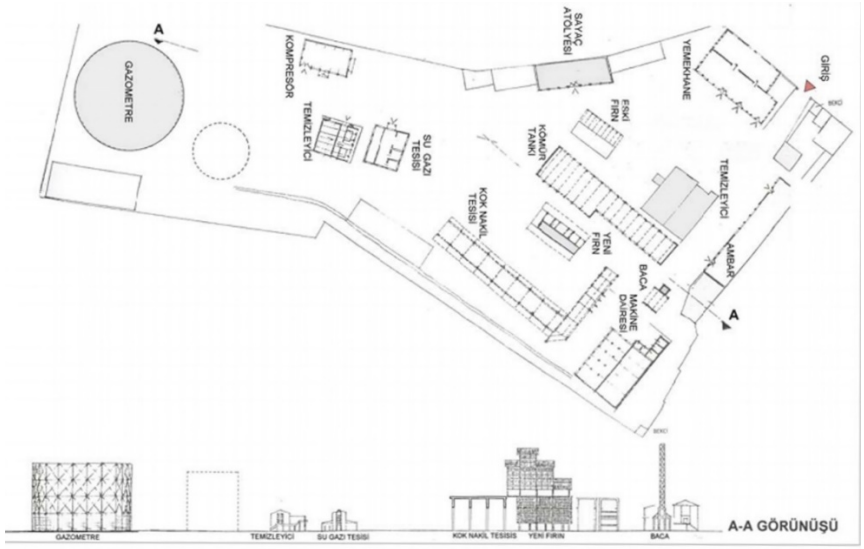

Resim 494. Kadıköy Hasanpaşa Gazhane yapılarının plân ve kesiti.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

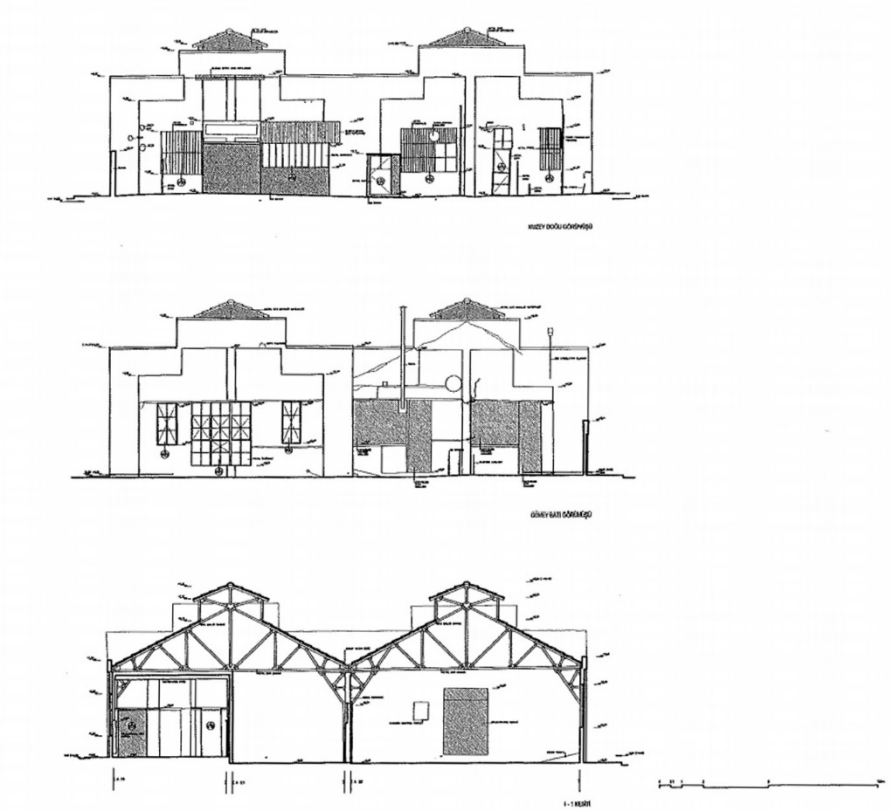

Resim 495. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi su gazı yapılarının kesit ve görünüşleri.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

Resim 496. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi Sayaç Atölyesi kesit ve görünüşleri.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

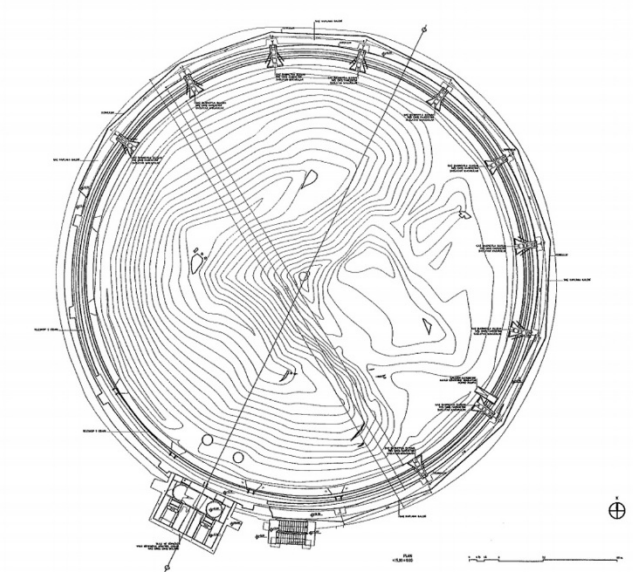

Resim 497. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin gazometresinin plânı.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

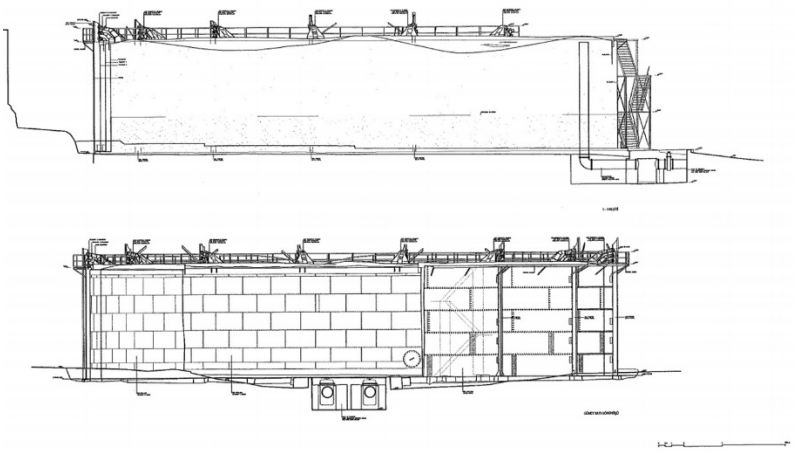

Resim 498. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin gazometresinin kesit ve görünüşü.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

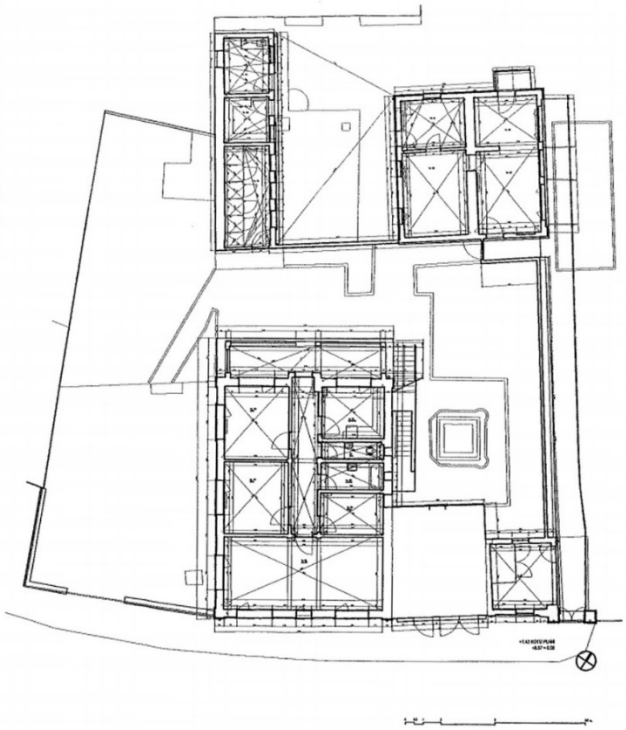

Resim 499. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin lojman ve trafo plânı.
(D.S. Mimarlık Restorasyon; İ.5 NKVKBKMA.)

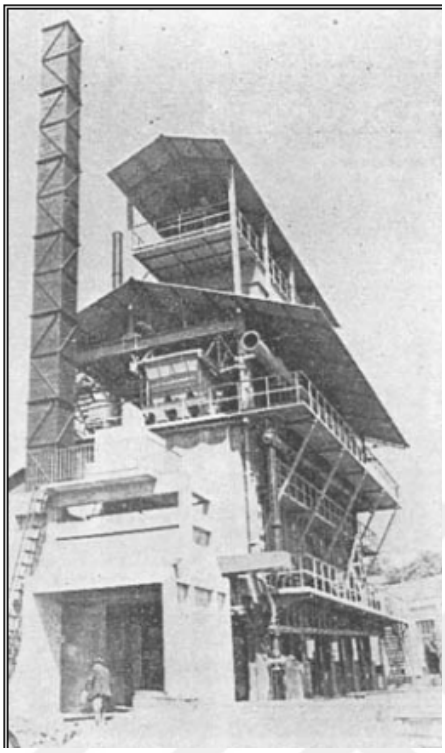

Resim 500. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi.
(İETT. Arşivi, 1956.)

Resim 501. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin onarım öncesi görünüşü.

Resim 502. Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesinin onarım sonrası görünüşü.
(Fotoğraf: Ezgi Hazar, 11 Temmuz 2021.)

4.9.6. HAYDARPAŞA ELEKTRİK FABRİKASI/RIHTIM ELEKTRİK FABRİKASI

Resim 503. Haydarpaşa Limanı etüt haritasında elektrik fabrikası.
(Ö.1:1000, AK. Hrt.973.)

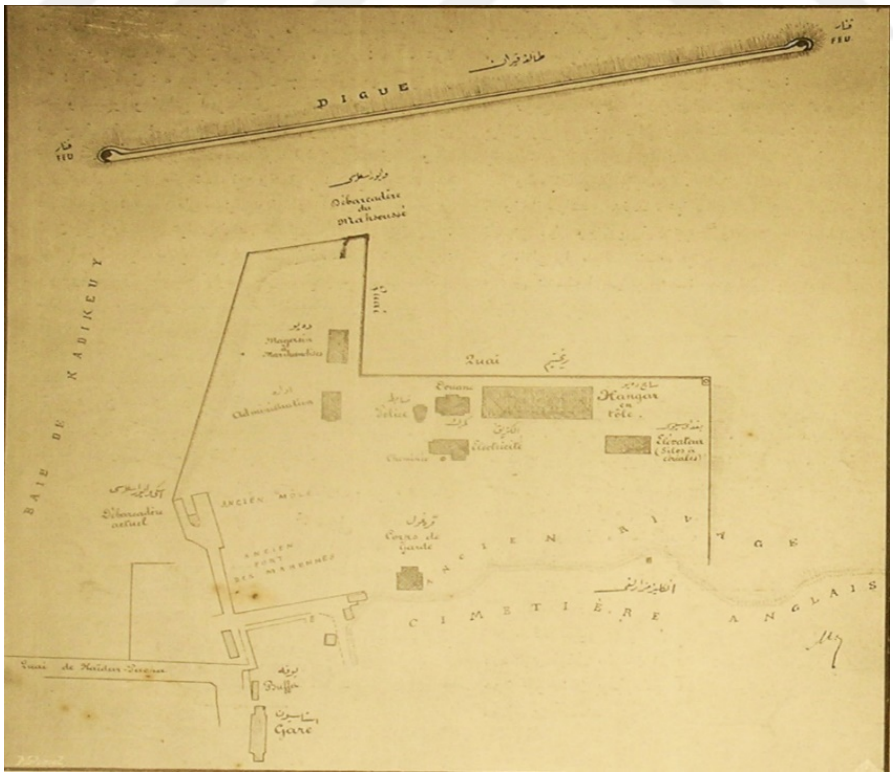

Resim 504. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı.
(Malumat, S.380, H.11.01.1321/. 09 Nisan 1903, s.3357.)

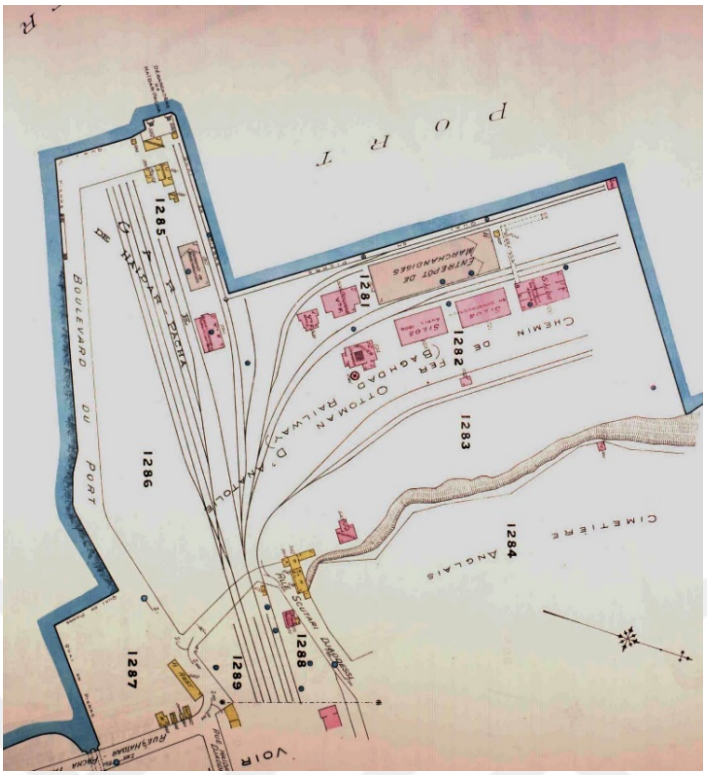

Resim 505. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının plânı.
(Charles Edward Goad, Constantinople Vol. III, Kadı-Keui, Avril 1906, P.59.)

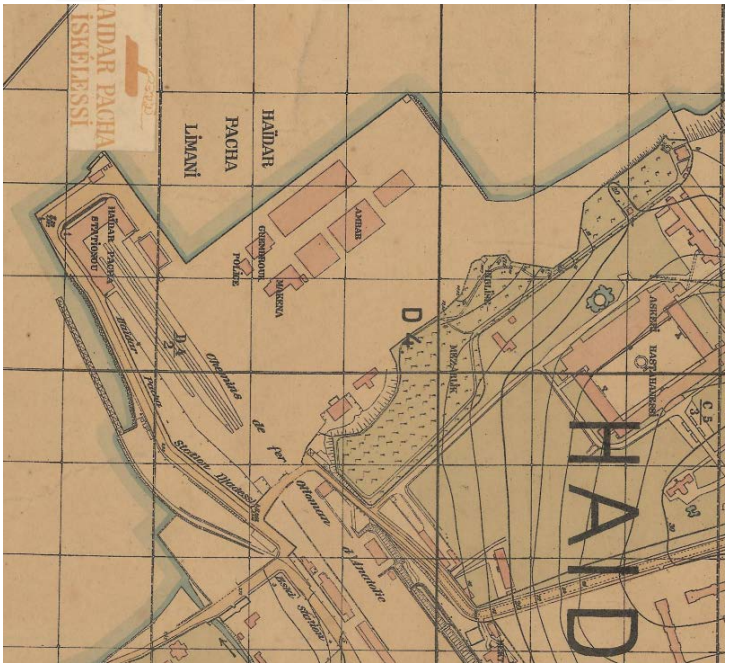

Resim 506. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının plânı.
(Plan Officiel de la ville de Constantinople Section 4, Scutari, E.1:4000.)

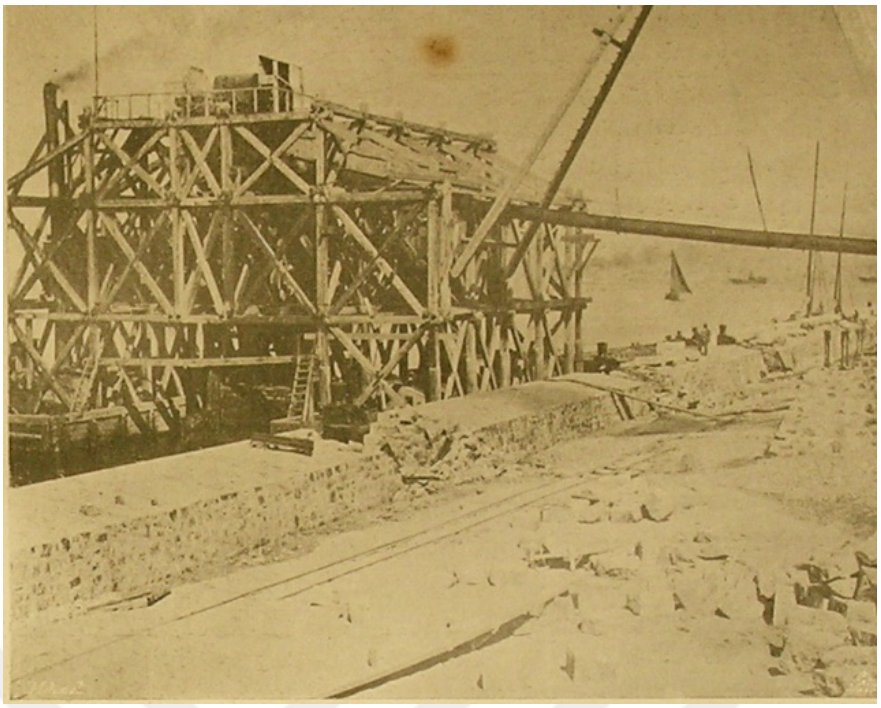

Resim 507. Haydarpaşa rıhtım binalarının inşaat sırasında alınmış bir görüntüsü. (Malumat, S.380, H.11.01.1321/M. 09 Nisan 1903, s.3360.)

Resim 508. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası (Kartpostal).

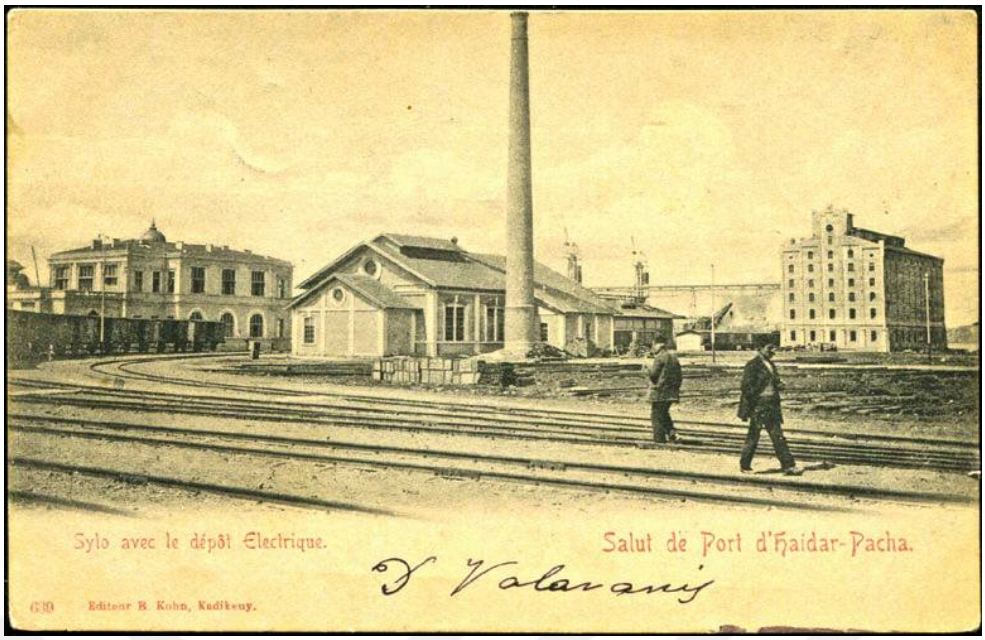

Resim 509. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasını genel görünüşü (Kartpostal).

Resim 510. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(İÜ. NEK., 90533/14, 1903, Foto: Ali Sami.)

Resim 511. Alman prenslerinden Frierich Wilhelm ve Eithel Friedrich'in Haydarpaşa Elektrik Fabrikasını ziyareti. (İÜ. NEK., 90533/12,1903, Foto: Ali Sami.)

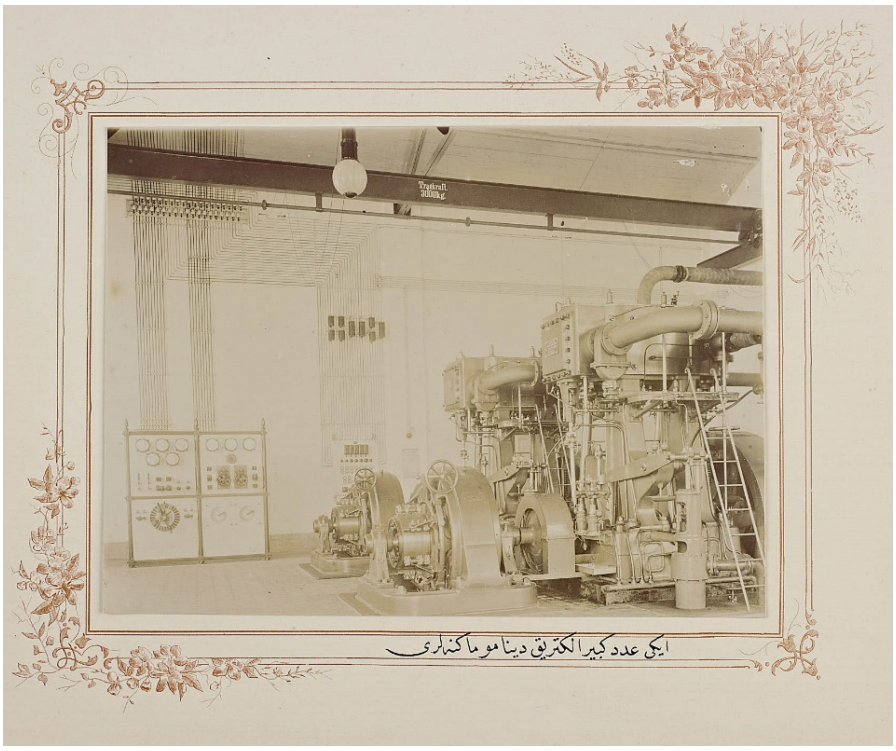

Resim 512. Haydarpaşa Elektrik Fabrikasının iki adet büyük elektrik dinamo makinesi. (İÜ. NEK., 90533/15,1903 Foto: Ali Sami.)

Resim 513. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası'nda lambaları ve vinçleri hareket ettiren akümülatörler. (İÜ. NEK., 90533/17,1903 Foto: Ali Sami.)

Resim 514. Haydarpaşa Elektrik Fabrikası.
(İÜ.NEK., 90533/13.)

4.9.7. ÜSKÜDAR BAĞLARBAŞI ELEKTRİK FABRİKASI

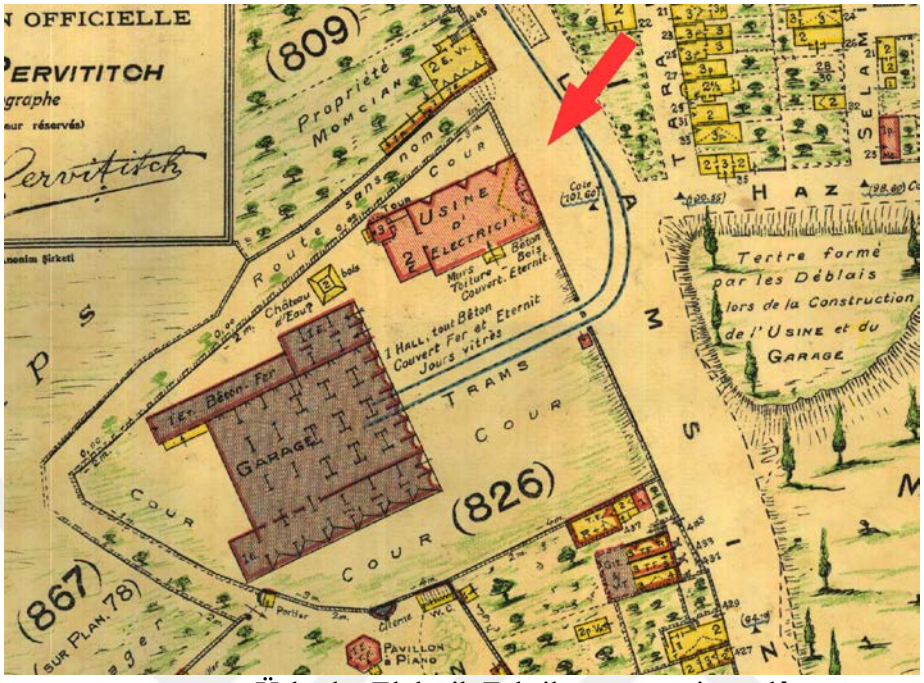

Resim 515. Üsküdar Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı.
(Jacques Pervititch, Üsküdar, Bağlarbaşı, Selamsız, Octobre 1930, P.76.)

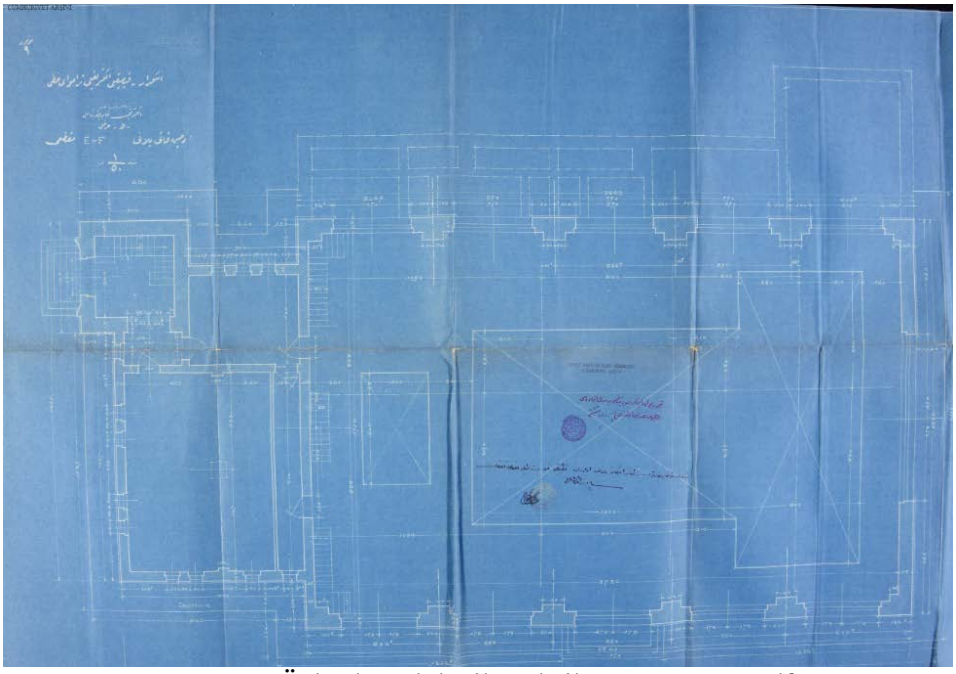
Resim 516. Üsküdar Elektrik Fabrikasının özgün plânı.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

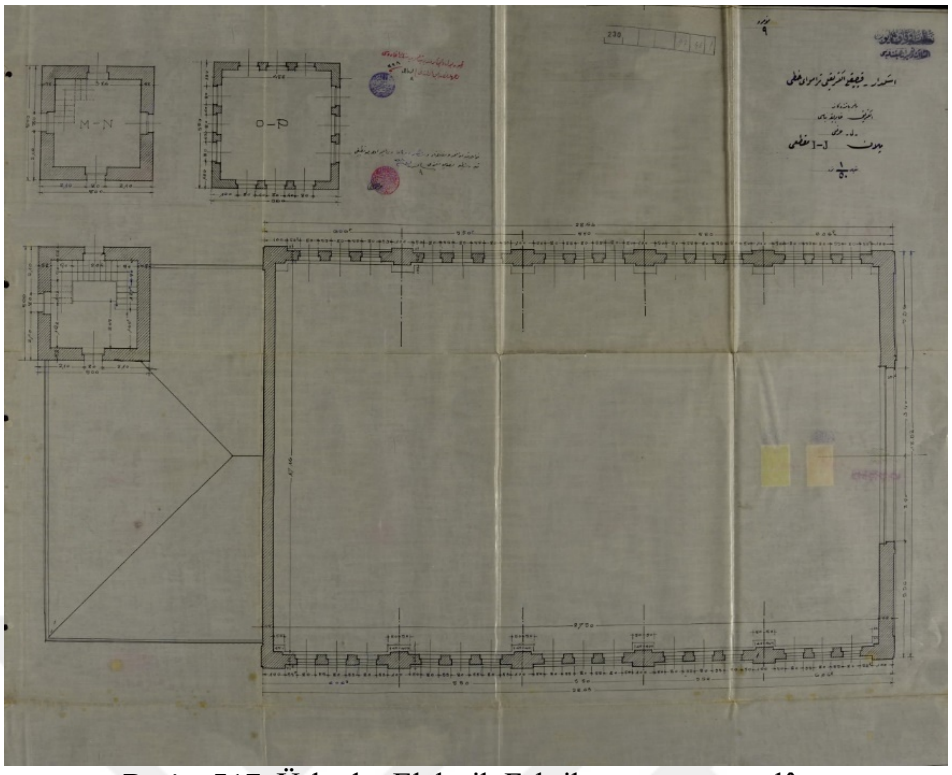

Resim 517. Üsküdar Elektrik Fabrikasının özgün plânı.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

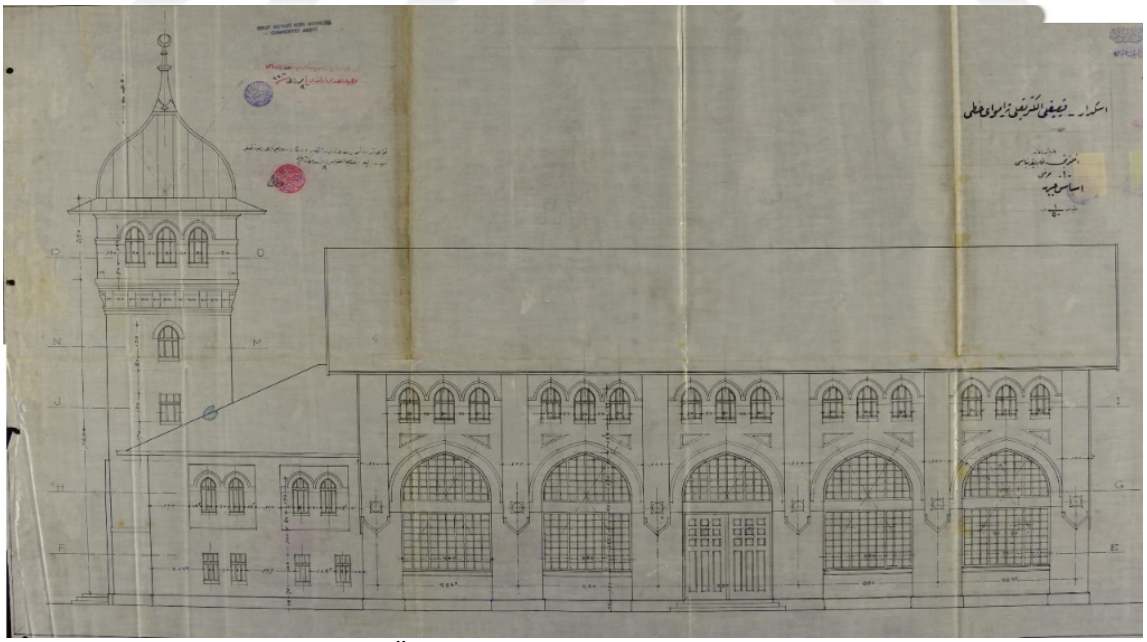
Resim 518. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

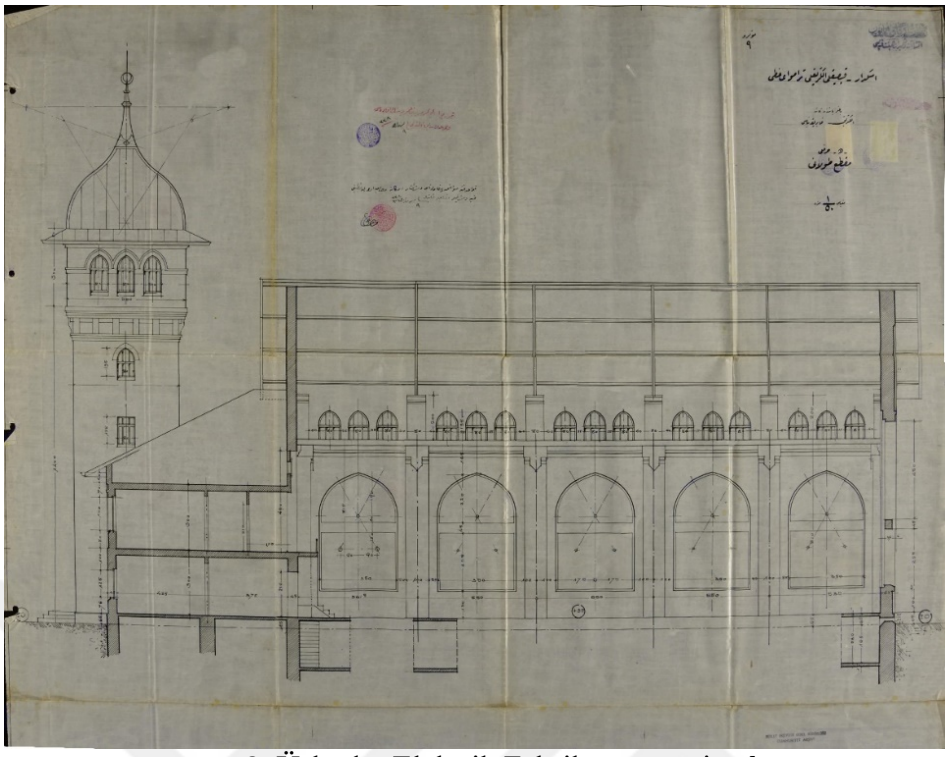

Resim 519. Üsküdar Elektrik Fabrikasının enine kesiti.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

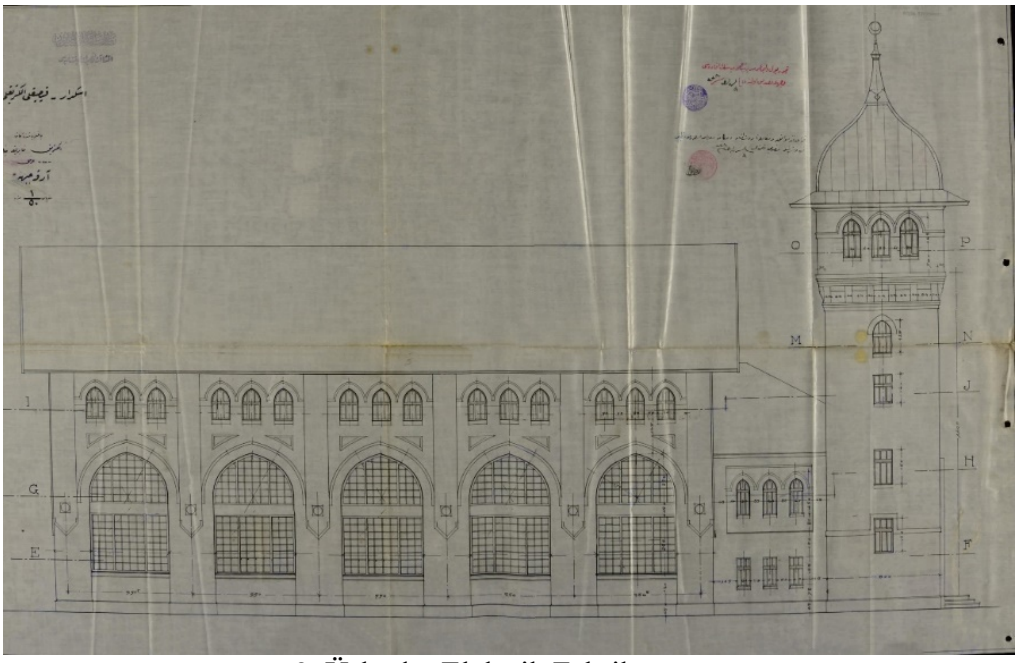

Resim 520. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

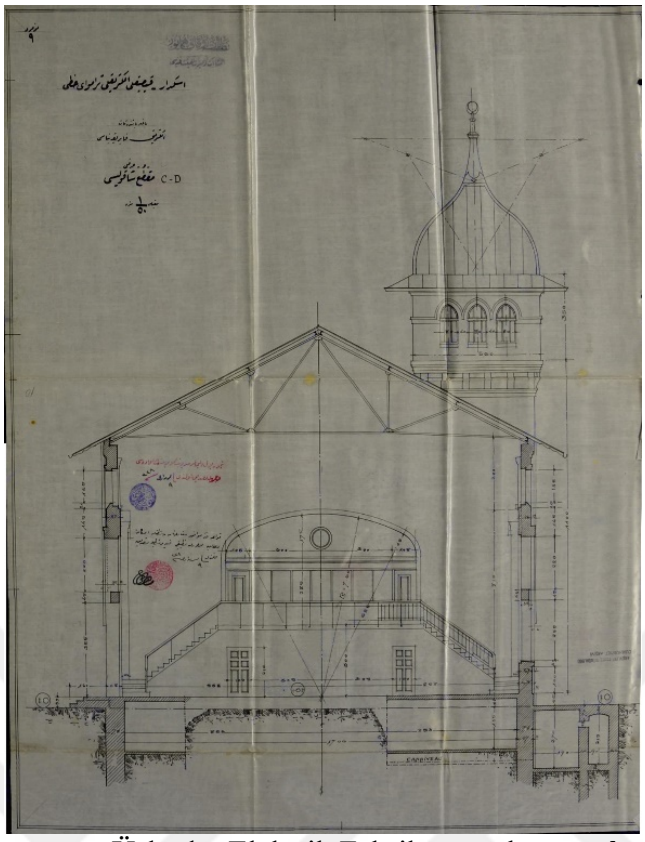

Resim 521. Üsküdar Elektrik Fabrikasının boyuna kesiti.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

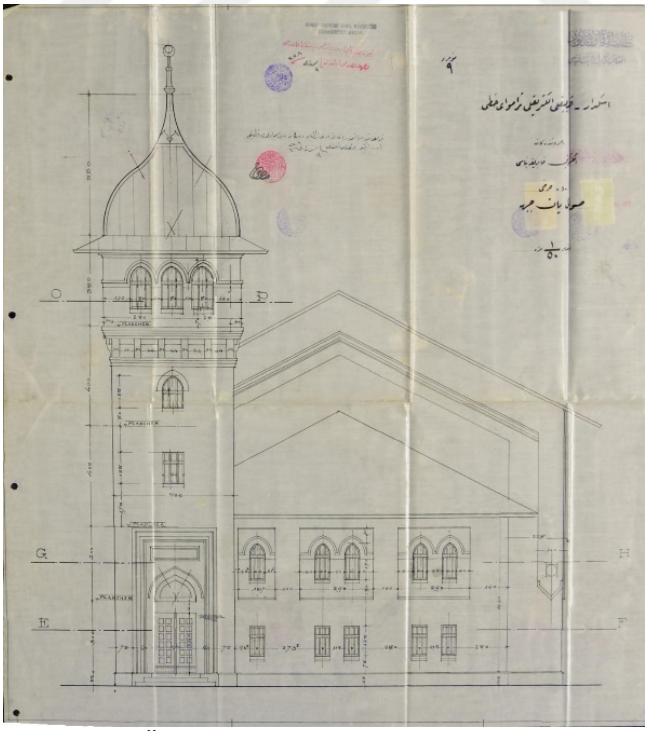

Resim 522. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

Resim 523. Üsküdar Elektrik Fabrikasının cephe görünüşü.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

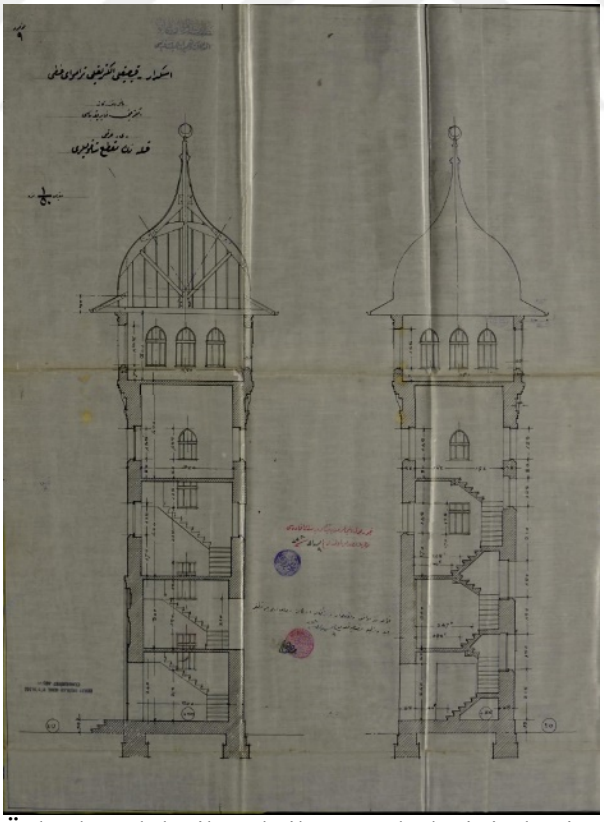

Resim 524. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kulesinin kesit ve görünüşü.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

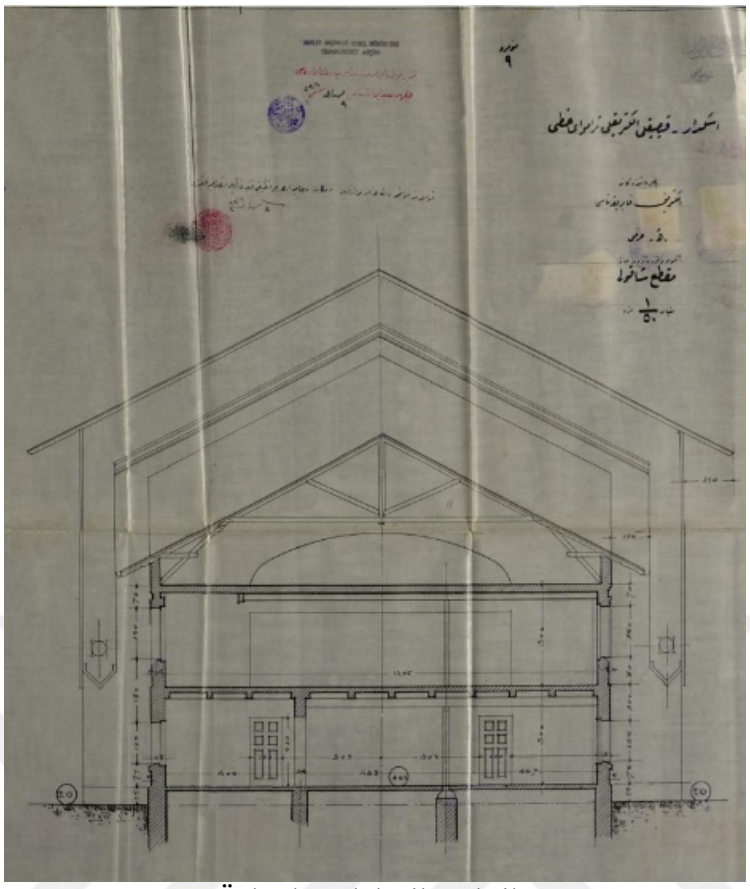

Resim 525. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kesiti.
(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

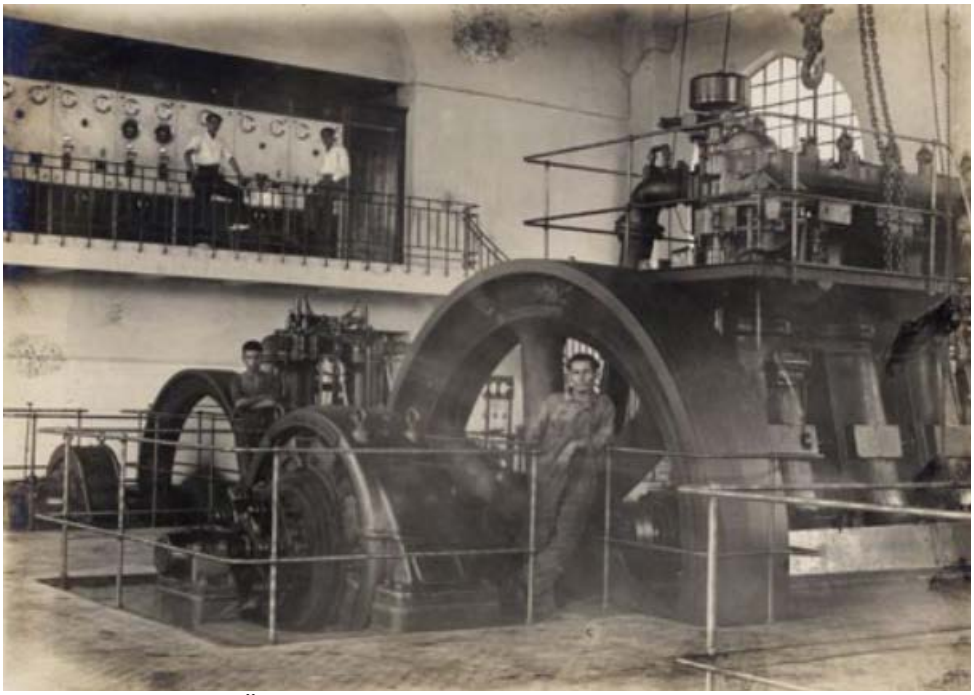

Resim 526. Üsküdar Elektrik Fabrikasının motor kablo dairesi.
(AK. Alb.522.)

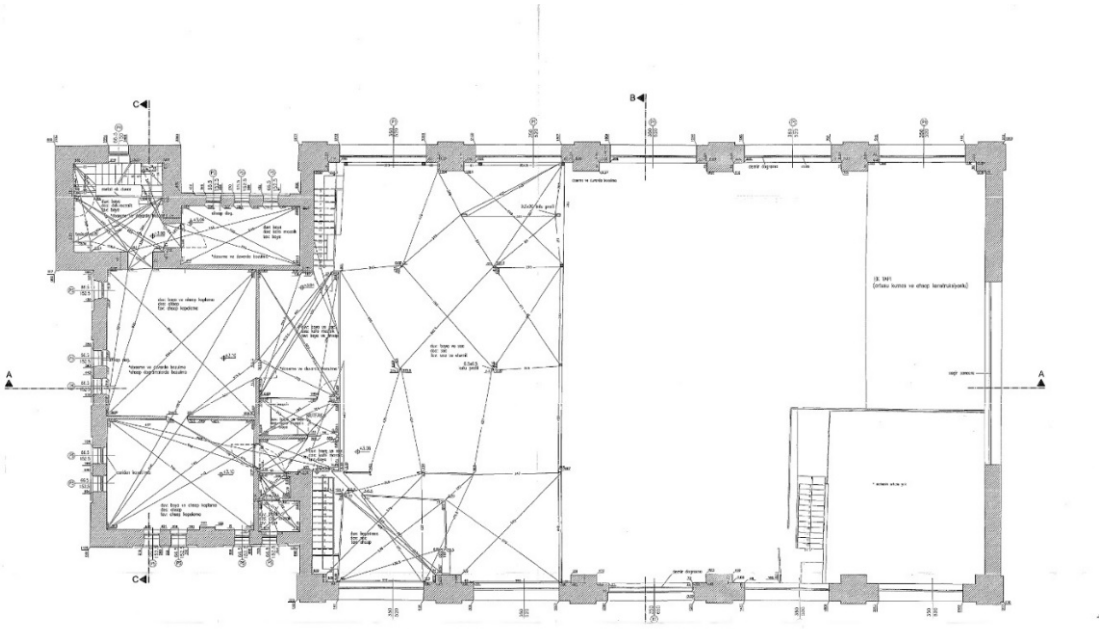

Resim 527. Üsküdar Elektrik Fabrikasının rölövesi.
(Çizim: Hassa Mimarlık; İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

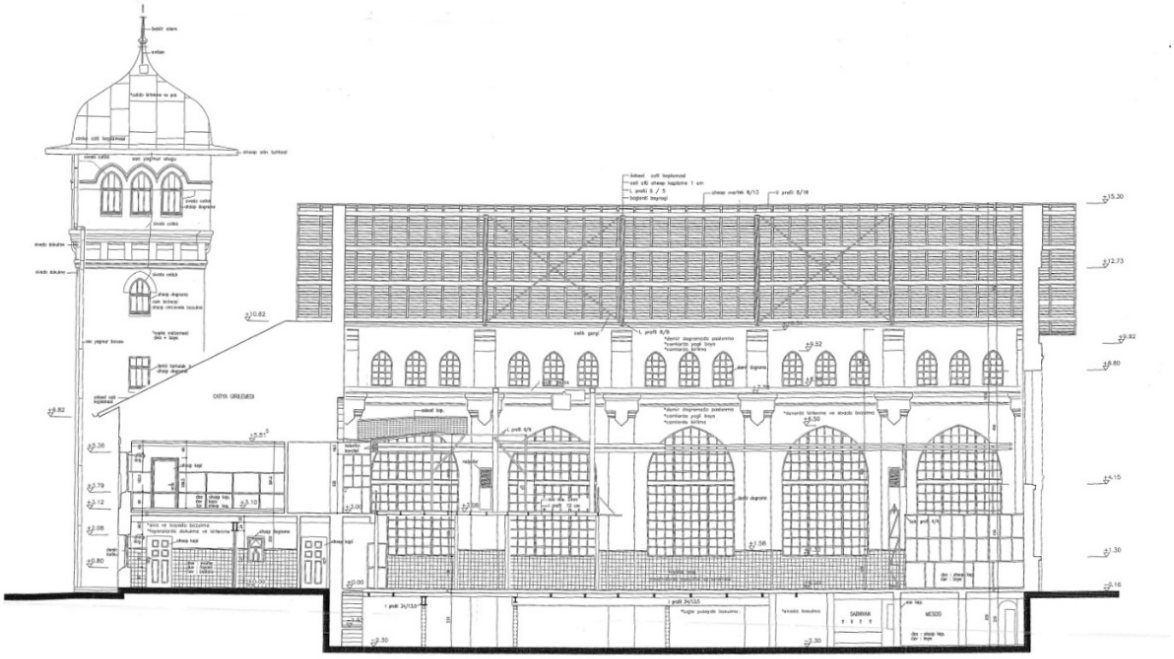

Resim 528. Üsküdar Elektrik Fabrikasının kesit rölövesi.
(Çizim: Hassa Mimarlık; İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

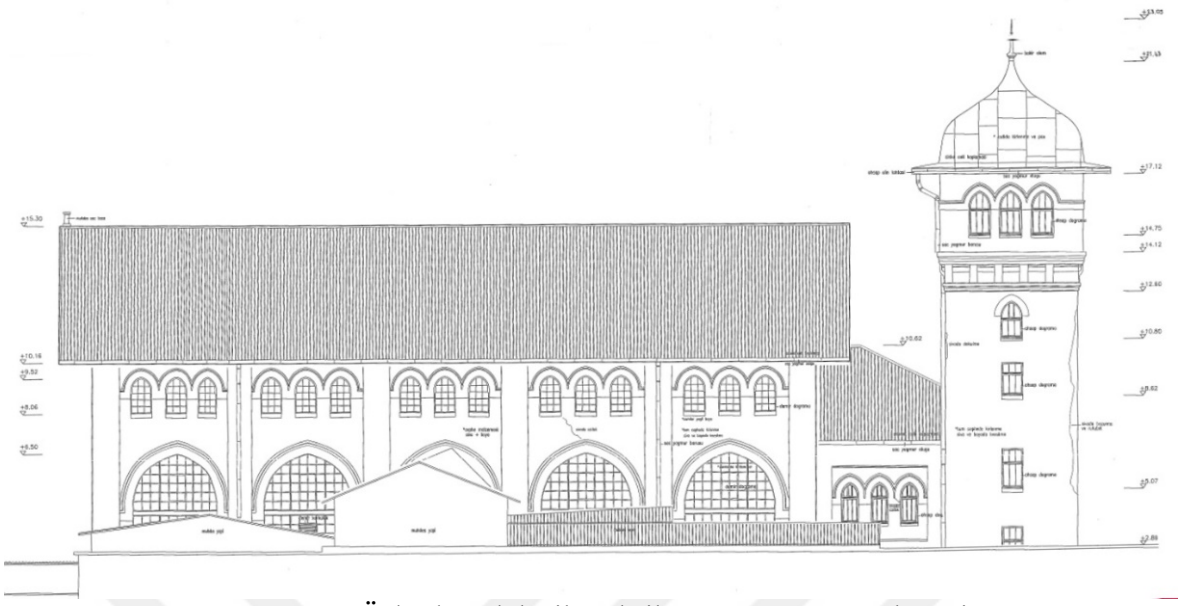

Resim 529. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüş rölövesi.
(Çizim: Hassa Mimarlık; İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

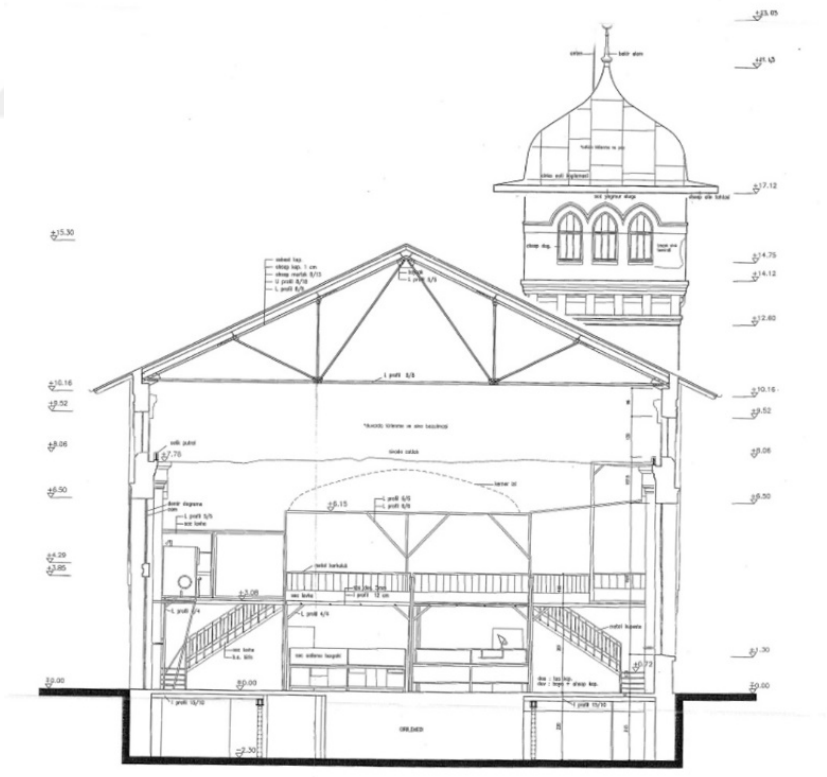

Resim 530. Üsküdar Elektrik Fabrikasının enine kesit rölövesi (Çizim: Hassa Mimarlık).
(İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

Resim 531. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

Resim 532. Üsküdar Elektrik Fabrikasının görünüşü.
(İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

Resim 533. Üsküdar Elektrik Fabrikasının içinin görünüşü.
(İ.6NKVKBKMA., D.2289.)

4.9.8. SİLAHTARAĞA ELEKTRİK FABRİKASI

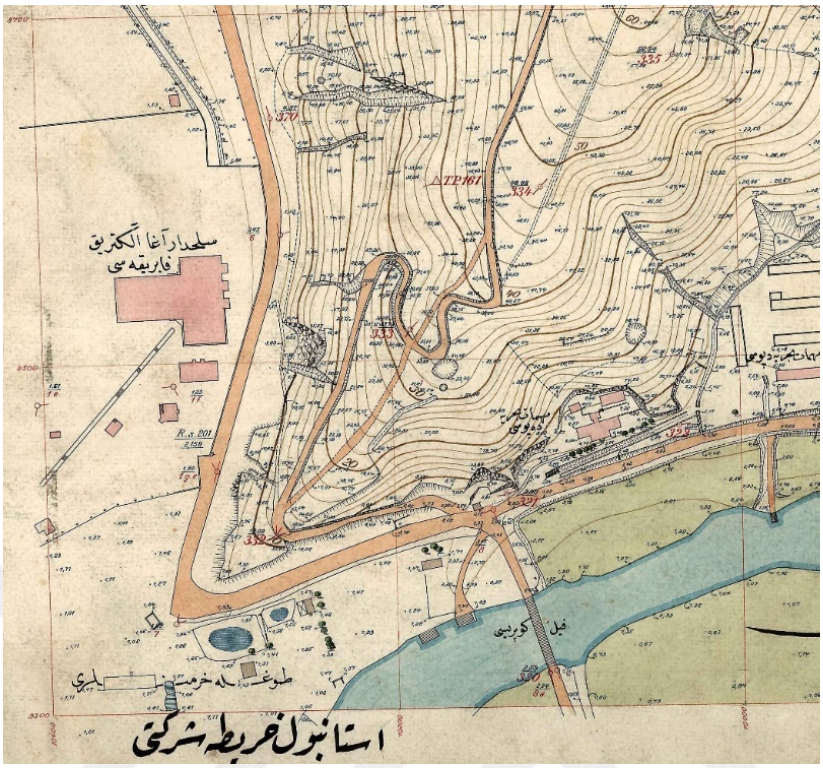

Resim 534. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, P.28, Ö.1:2000, 1926, AK.Hrt.2655.)

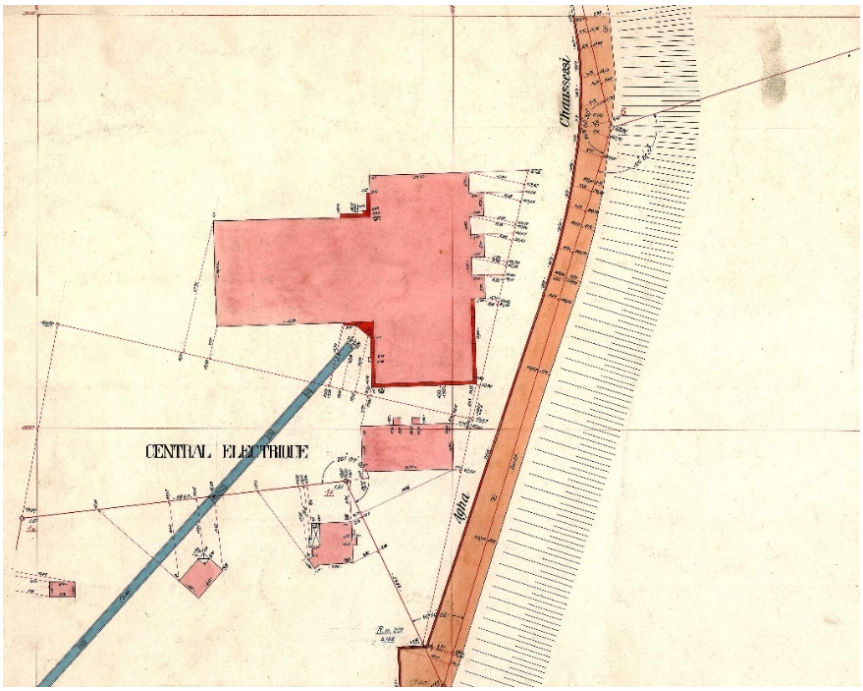

Resim 535. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının kontur ölçüleri.
(Alman Mavileri 1913-14, P.K-17/3, AK.Hrt.2768.)

Resim 536. Silahtarağa Elektrik Fabrikasına eklenecek olan trafonun yeri.
(DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921.)

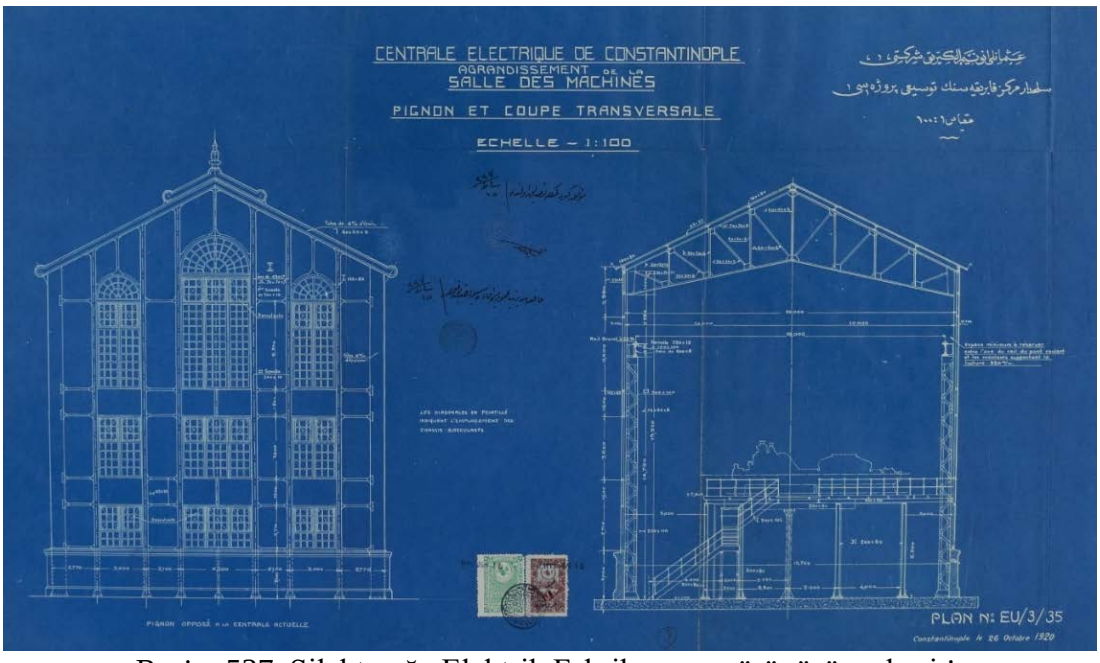

Resim 537. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının görünüşü ve kesiti.
(DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921.)

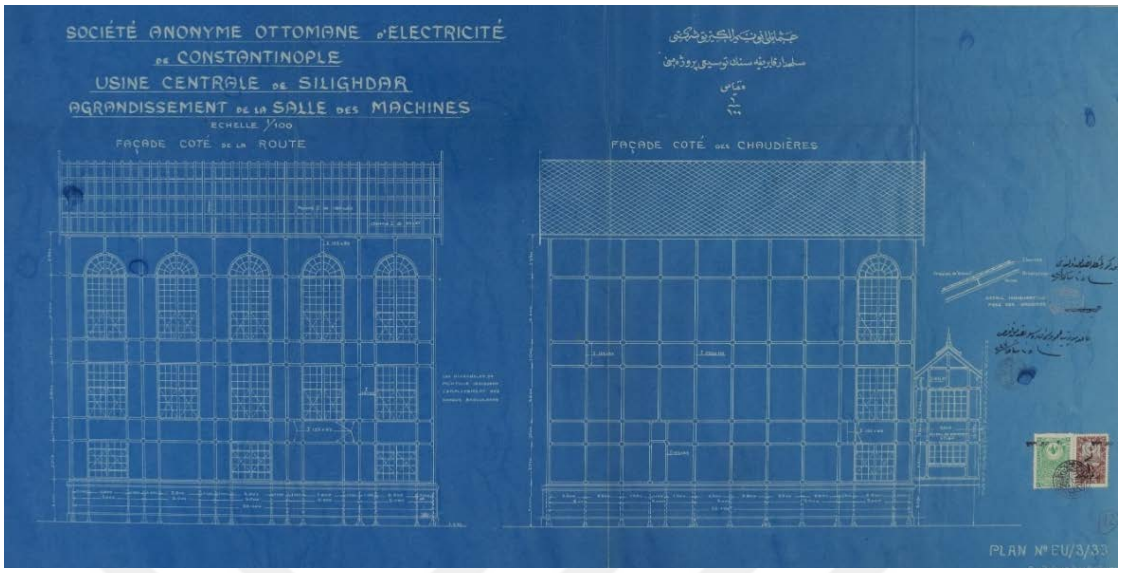

Resim 538. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının görünüşü ve kesiti.
(DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921.)

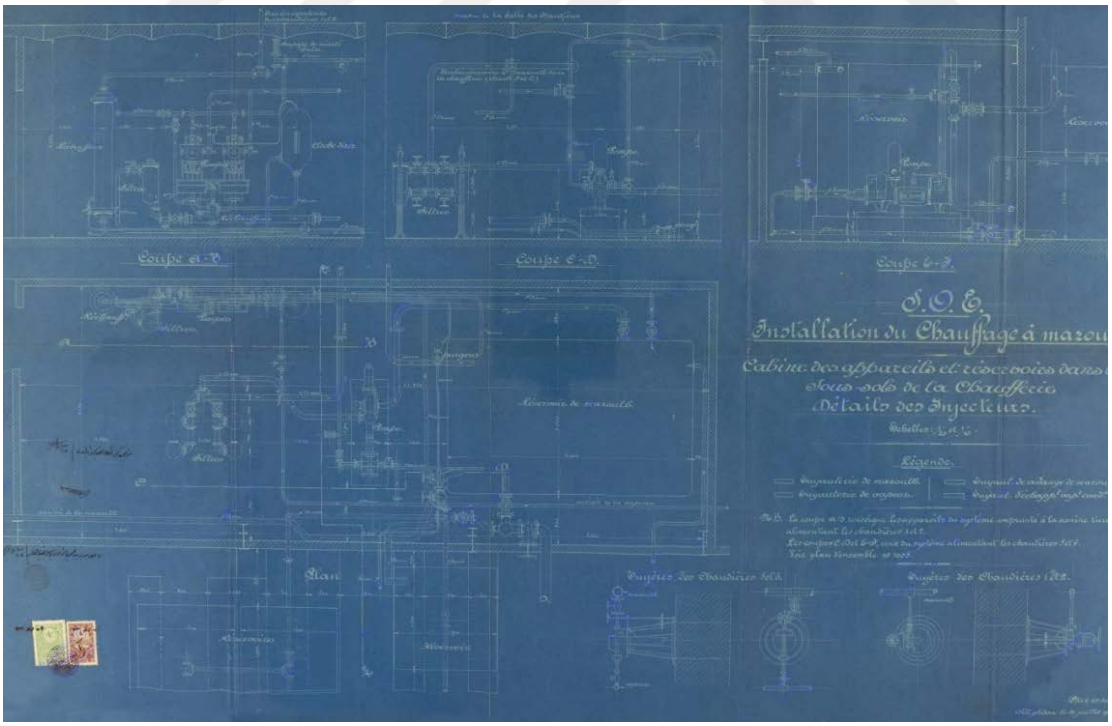

Resim 539. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının plânı.
(DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921.)

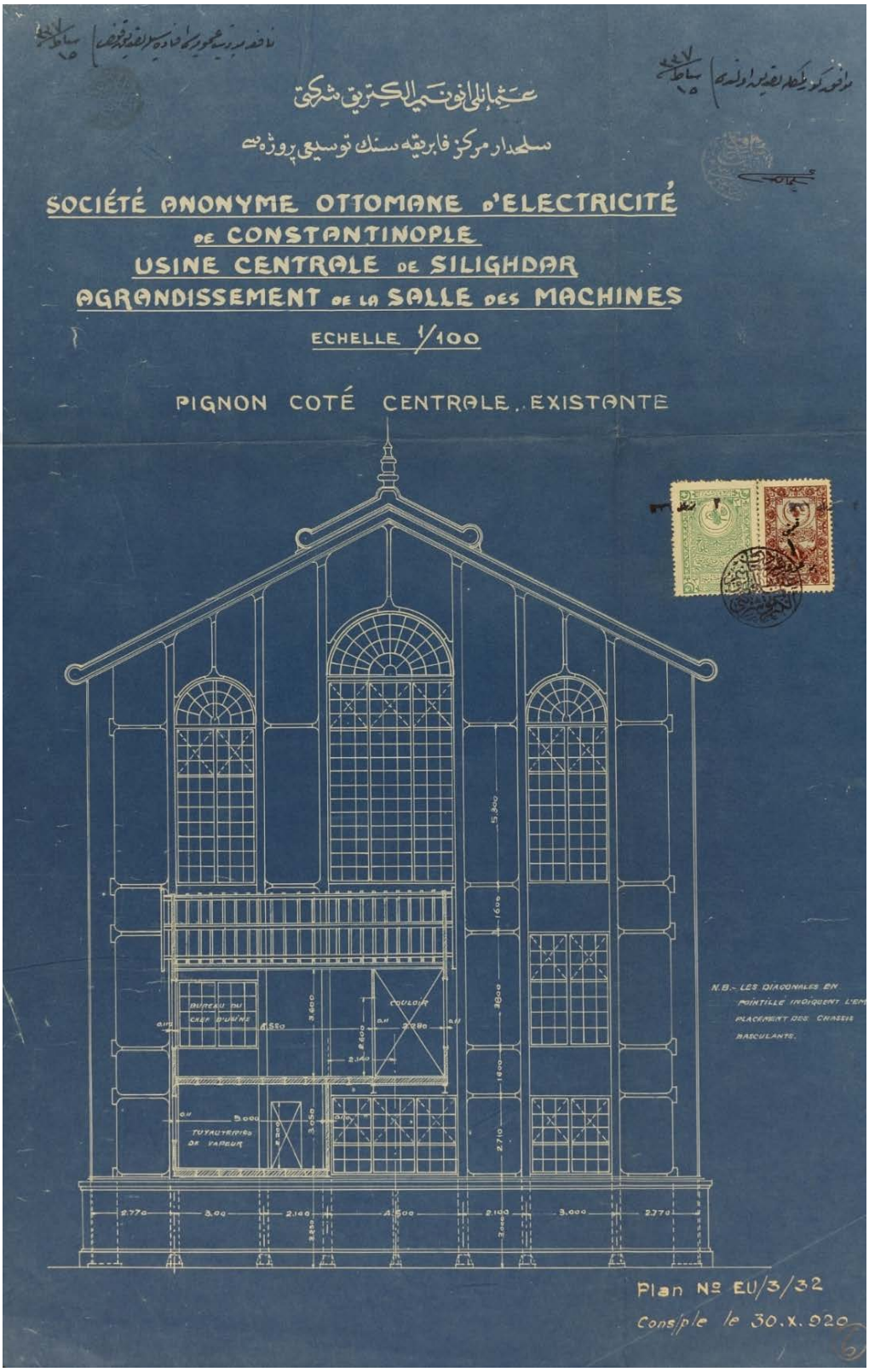

Resim 540. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının yan cephe görünüşü.
(DABCA., NV. 78/74-12, 31.01.1921.)

Resim 541. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaat anını gösteren bir fotoğraf.
(İÜ.NEK., 91542/14, Fotoğraf: Guillaume Berggren, 1895.)

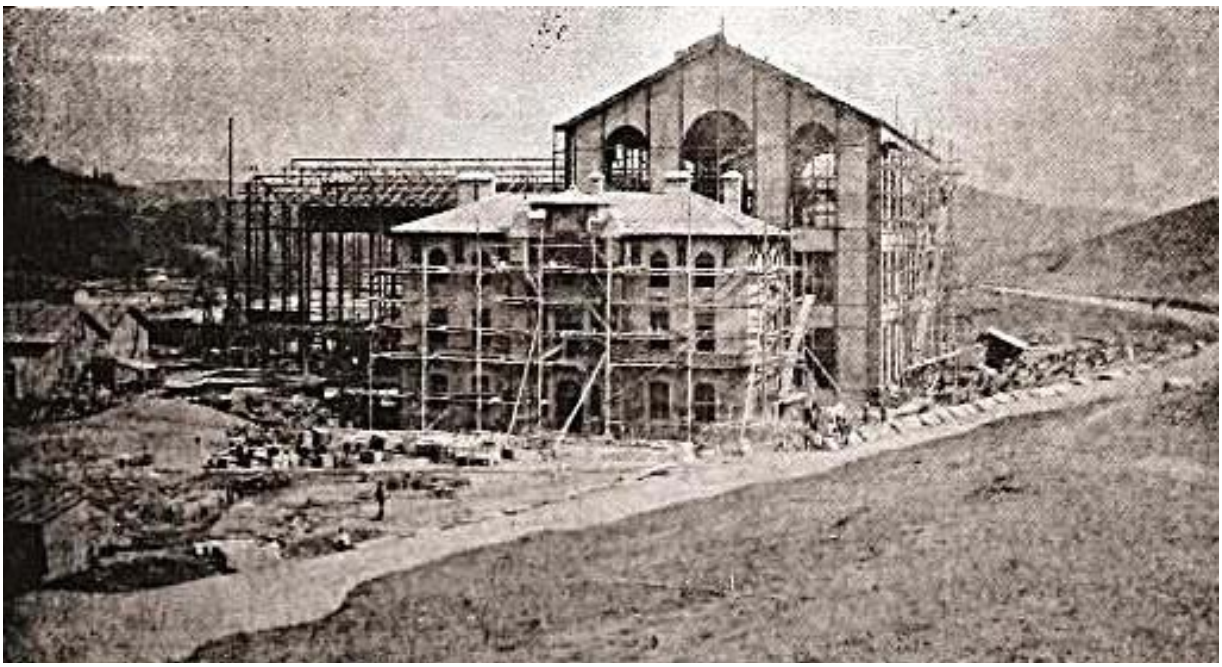

Resim 542. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaatının karkas hali.
(Servet-i Fünun, S.1165, H. 02.11.1331/M.03 Ekim 1913, s.483.)

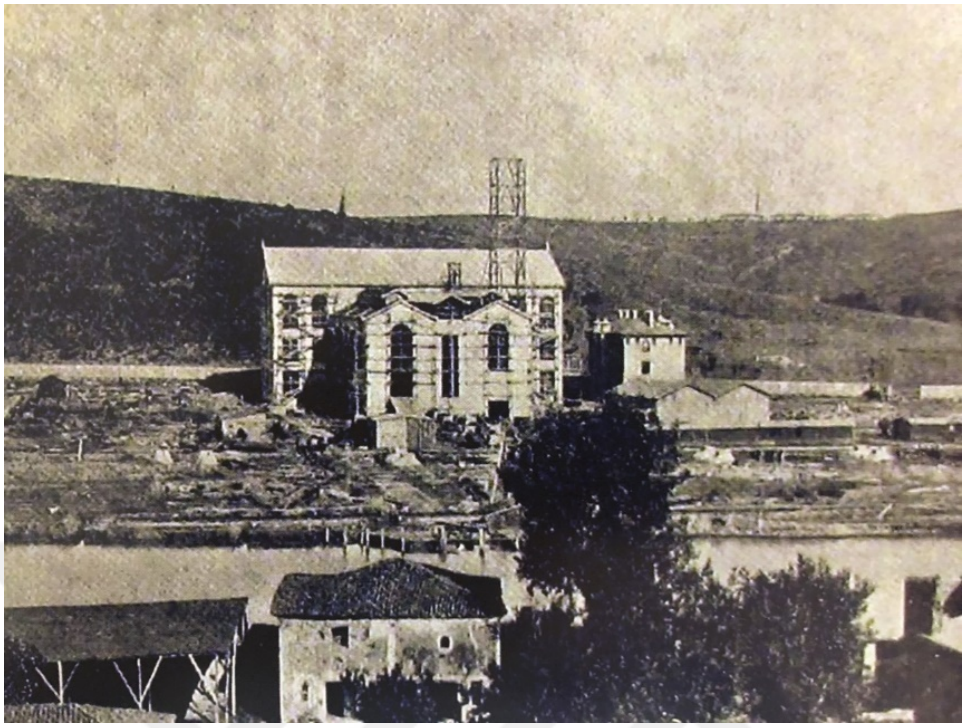

Resim 543. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının inşaat anından bir görünüş (1913).
(Servet-i Fünun, S.1165, H. 02.11.1331/M.03 Ekim 1913, s.484.)

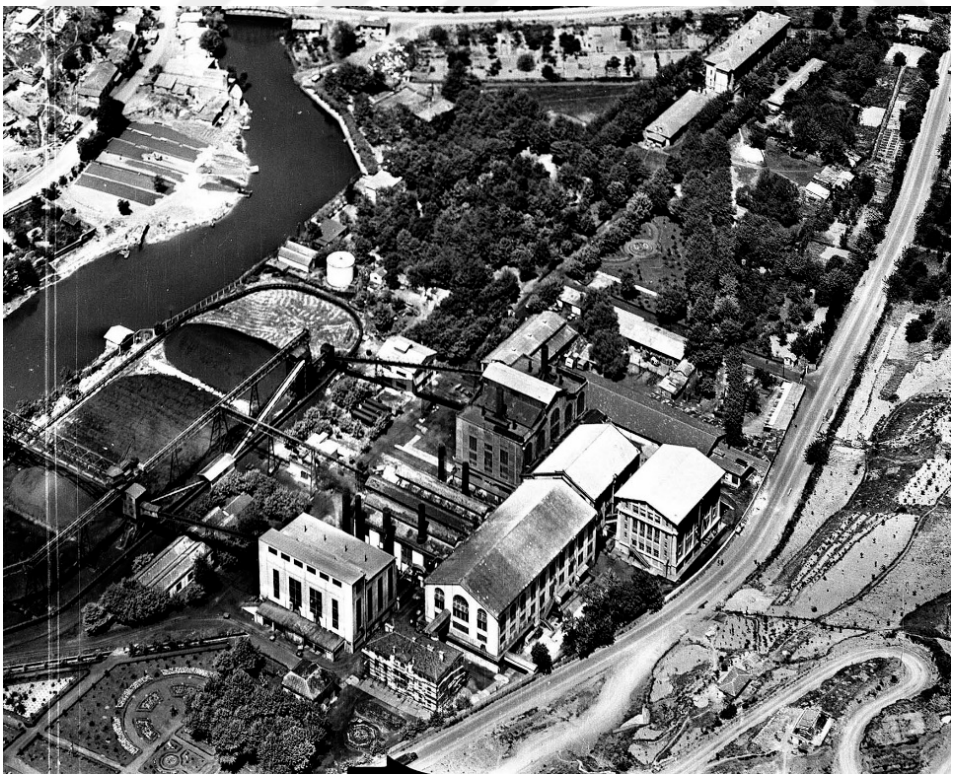

Resim 544. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı, İstanbul, 1952.)

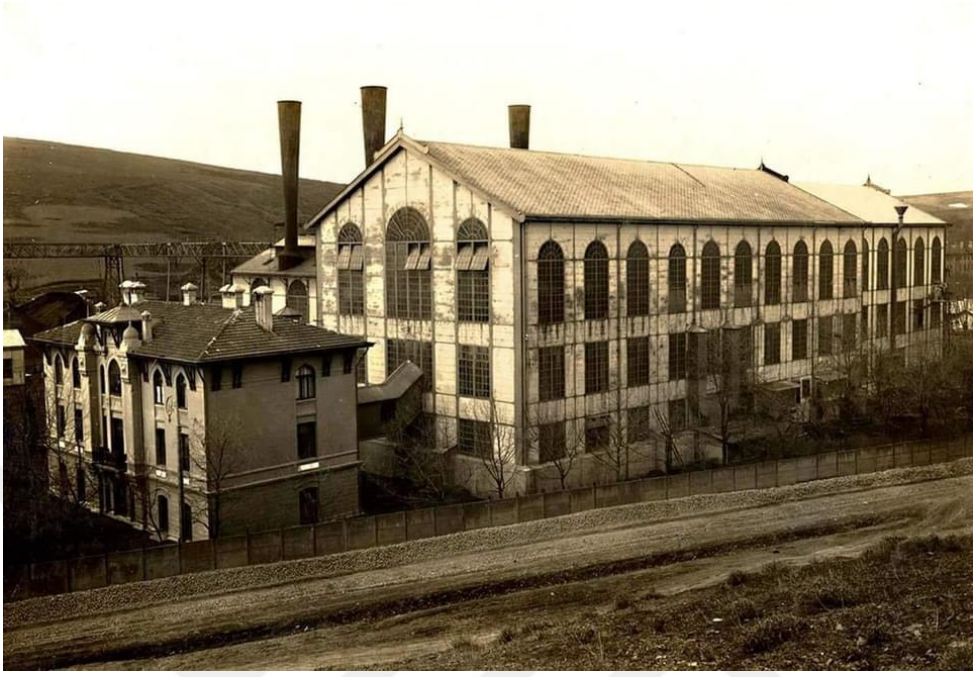

Resim 545. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının genel görünüşü.
(İETT. Arşivi.)

Resim 546. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının mevcut hali.
(Foto: Merve Akyazıcı, 2020.)

Resim 547. Silahtarağa Elektrik Fabrikasının plan ve görünüşleri.
(Silahtarağa Elektrik Envanter Defteri, 31 Decembre 1928.)

4.10.1. HASKÖY ŞİRKET-İ HAYRİYE FABRİKASI

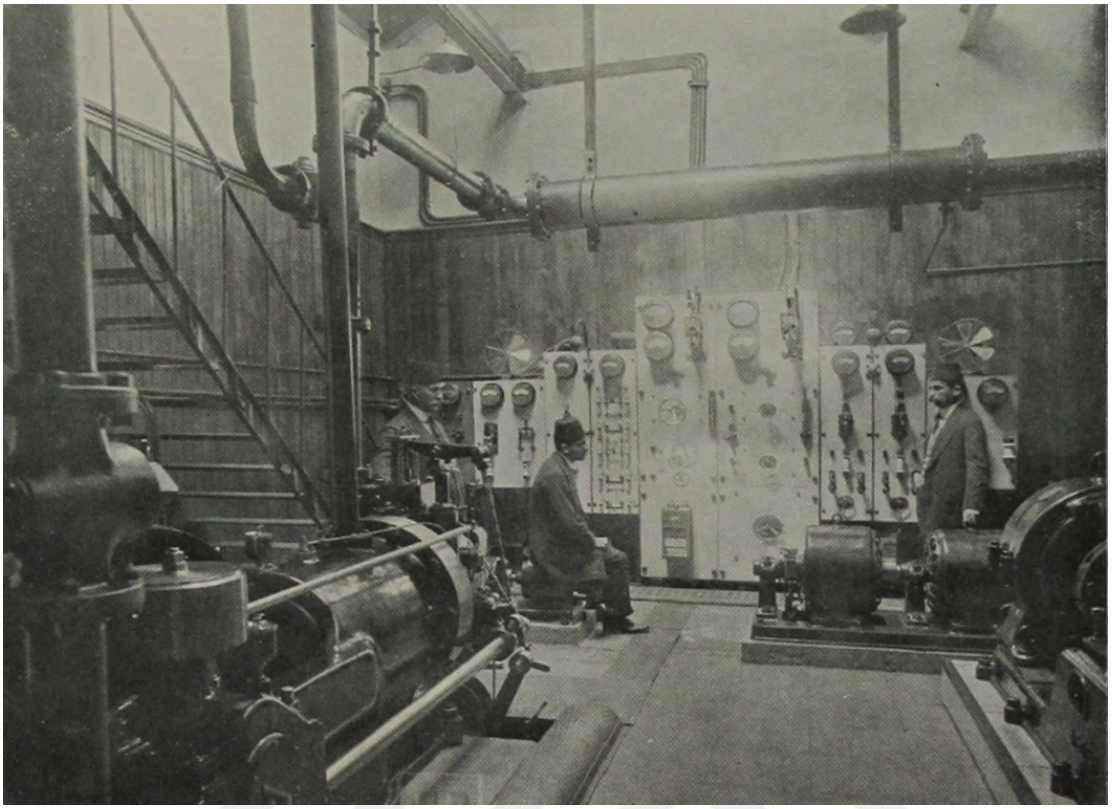

Resim 548. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının içi.
(Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.114.)

Resim 549. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının elektrikle çalışan tesviyehanesi.
(Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.124.)

Resim 550. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının Levazım Ambarları.
(Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.126.)

Resim 551. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikası.
(Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.108.)

Resim 552. Şirket-i Hayriye umum müdürü Hüseyin Ali Bey arka planda Hasköy Fabrikasının plânı. (Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe Salname, Ahmet İhsan Matbaa-i Osmaniye, 1330/1914, s.37.)

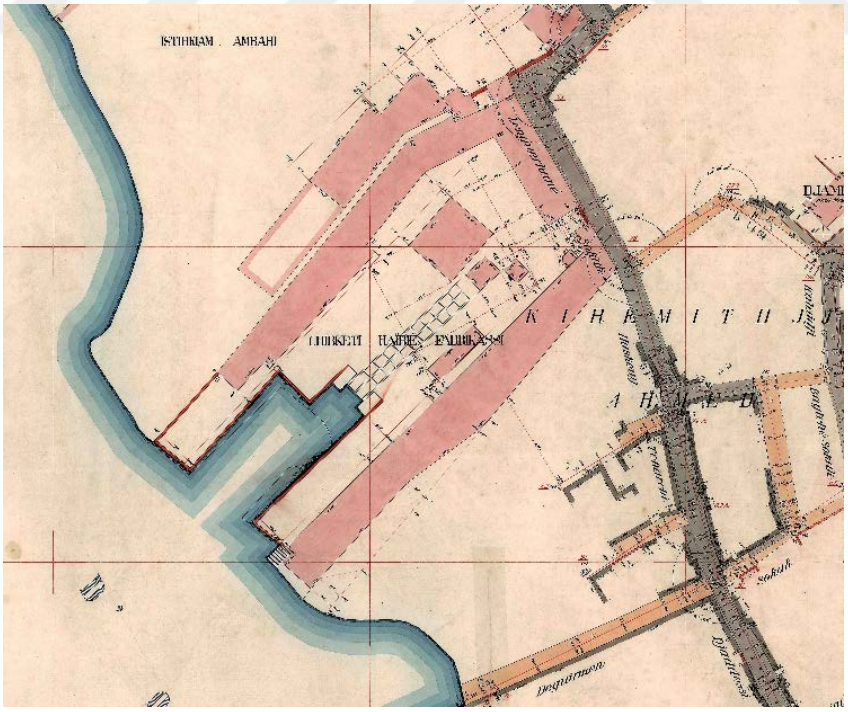

Resim 553. Hasköy Şirket-i Hayriye Fabrikasının plânı.
(Alman Mavileri 1913-14, Ö.1:5000, P. K.12/1.)

4.10.2 TERKOS SU FABRİKASI/TERKOS TERFİ İSTASYONU

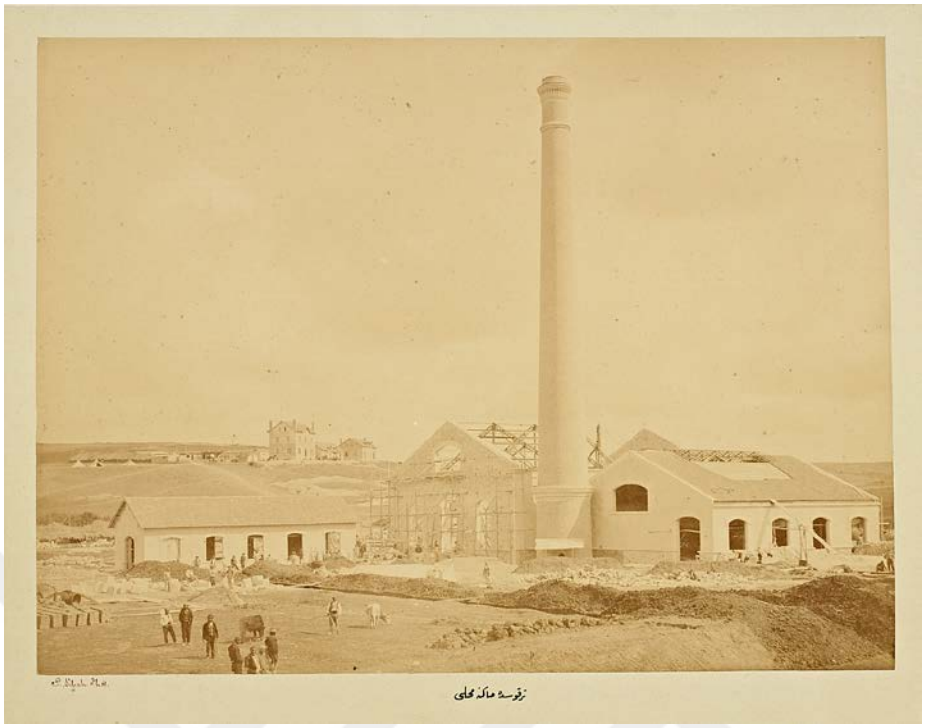

Resim 554. Terkos Su Fabrikasının inşaat halinden bir görünüş.
(İÜ.NEK., 91544/4.)

Resim 555. Terkos Su Fabrikasının plânı ve dönemsel analizi.
(Saltuk Akatay,2003.)

Resim 556. Terkos Su Fabrikasının mevcut hali.

4.10.3. GÖKSU TERFİ FABRİKASI/ ELMALI BARAJI TERFİ İSTASYONU

Resim 557. Göksu Terfi Fabrikasının bulunduğu alan.
(Osmanlı Bankası Arşivi, APLEH 38.)

Resim 558. Göksu Terfi Fabrikasının plânı.
(Anadolu Ciheti Haritaları, İHŞ., M.1:2000, P.32, AK.Hrt.1912.)

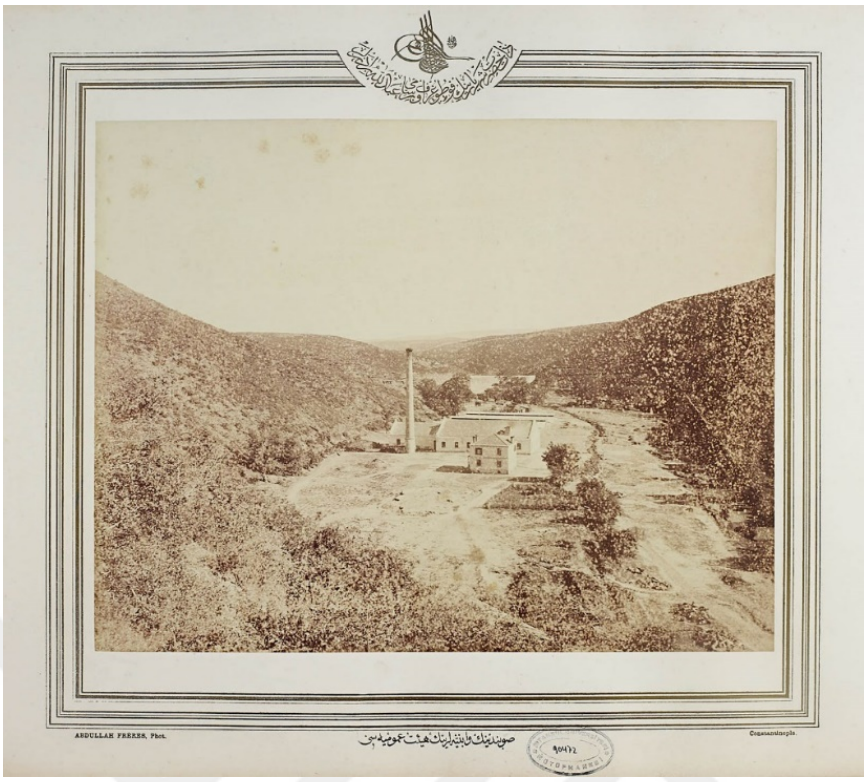

Resim 559. Göksu Terfi Fabrikasının genel görünüşü.
(İÜ. NEK., 90472/8, Foto: Abdullah Freres.)

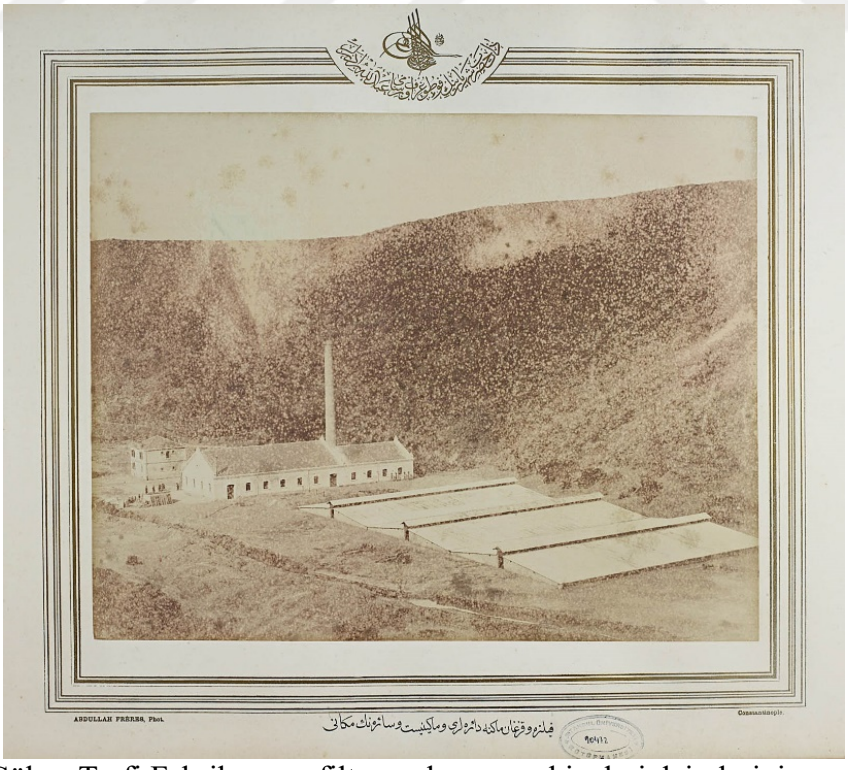

Resim 560. Göksu Terfi Fabrikasının filtre ve kazan makineleri dairelerinin genel görünüşü.
(İÜ. NEK., 90472/10, Foto: Abdullah Freres.)

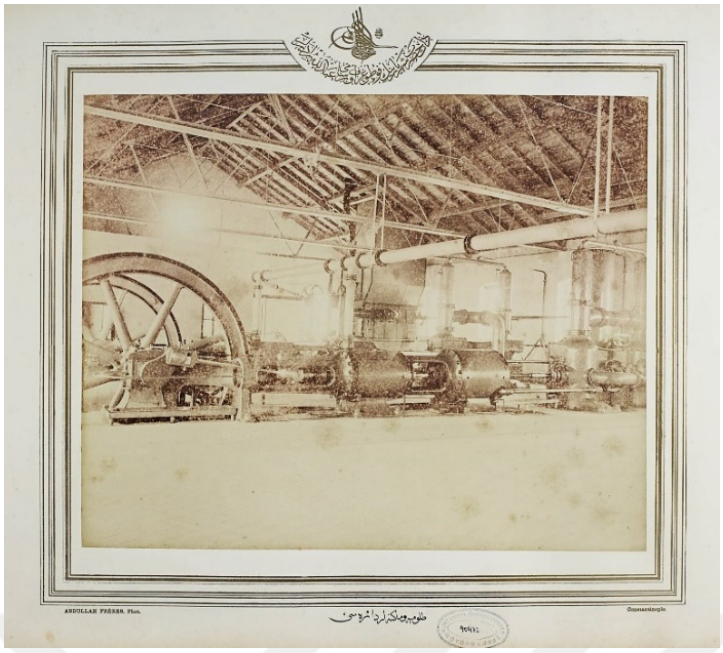

Resim 561. Göksu Terfi Fabrikasının tulumba ve makineler dairesi.
(İÜ. NEK., 90472/9, Foto: Abdullah Freres.)

Resim 562. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketine ait bir hisse senedi.
(Cengiz Aslantepe, Eski Tahviller ve Hisse Senetleri, Ankara 1993, s.54.)

4.10.4. CENDERE POMPA İSTASYONU/CENDERE POMPA İSTASYONU

Resim 563. Cendere Terfi Fabrikasının bulunduğu alan.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P. 9,1926, AK.Hrt.2645.)

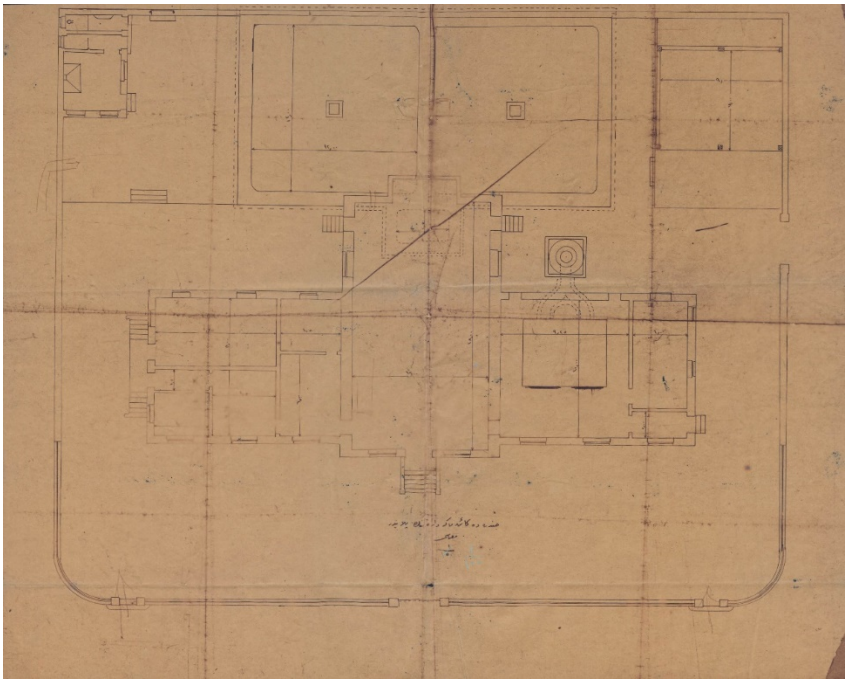

Resim 564. Cendere Terfi Fabrikasının özgün plânı.
(DABOA., PLK.p. 6387/1.)

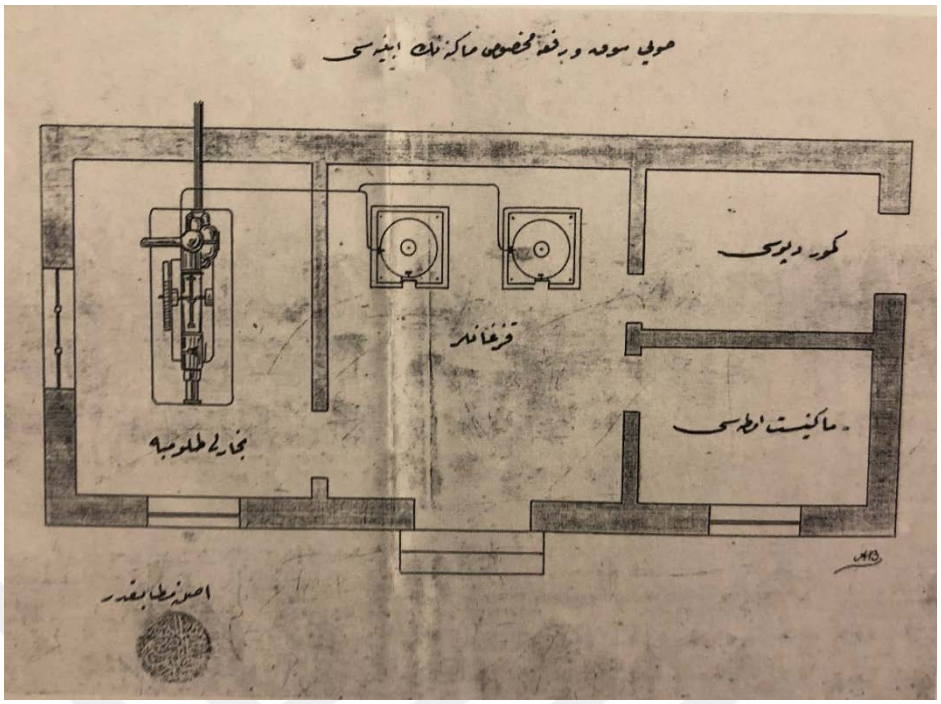

Resim 565. Cendere Terfi Fabrikasının plânı.

Resim 566. Cendere Terfi Fabrikasının makinelerine ve memurin-i idaresine mahsus dairenin caddeden görünüşü. (İÜ.NEK., 90545/1, 1902, Foto: Phebus.)

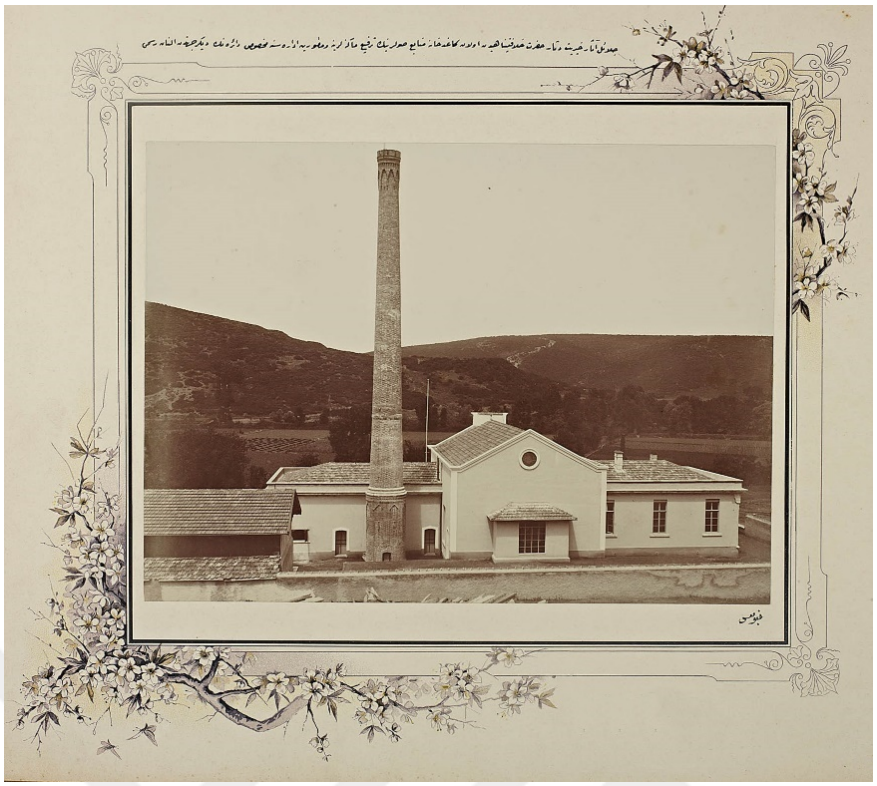

Resim 567. Cendere Terfi Fabrikasının arka cephesi.
(İÜ.NEK., 90545/3, 1902, Foto: Phebus.)

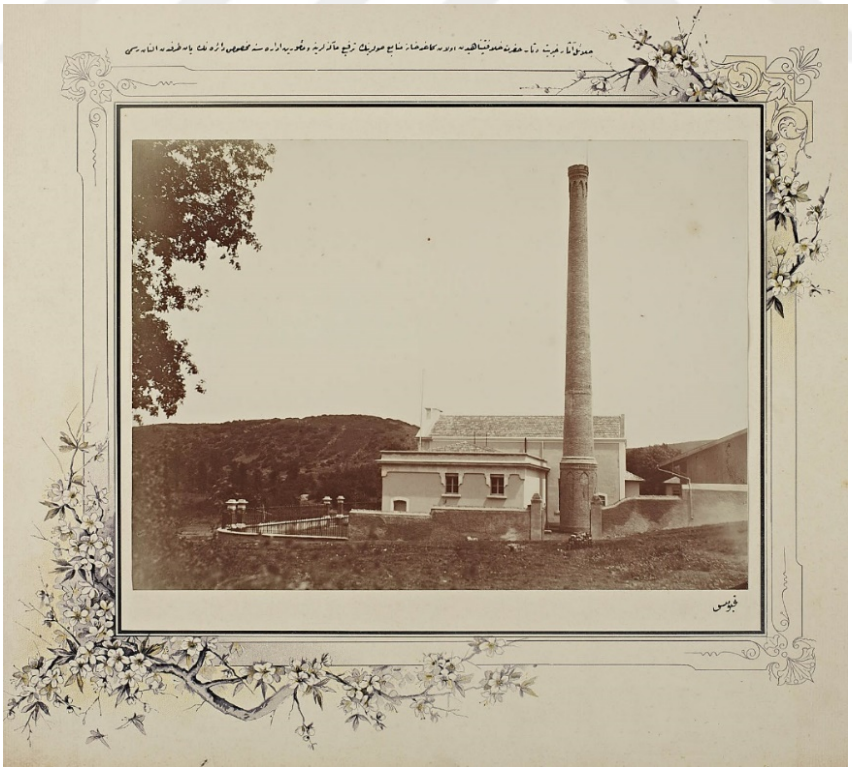

Resim 568. Cendere Terfi Fabrikasının bacası, makinelere ve memurin-i idaresine mahsus dairenim yandan görünüşü. (İÜ.NEK.,90545/2, 1902, Foto: Phebus.)

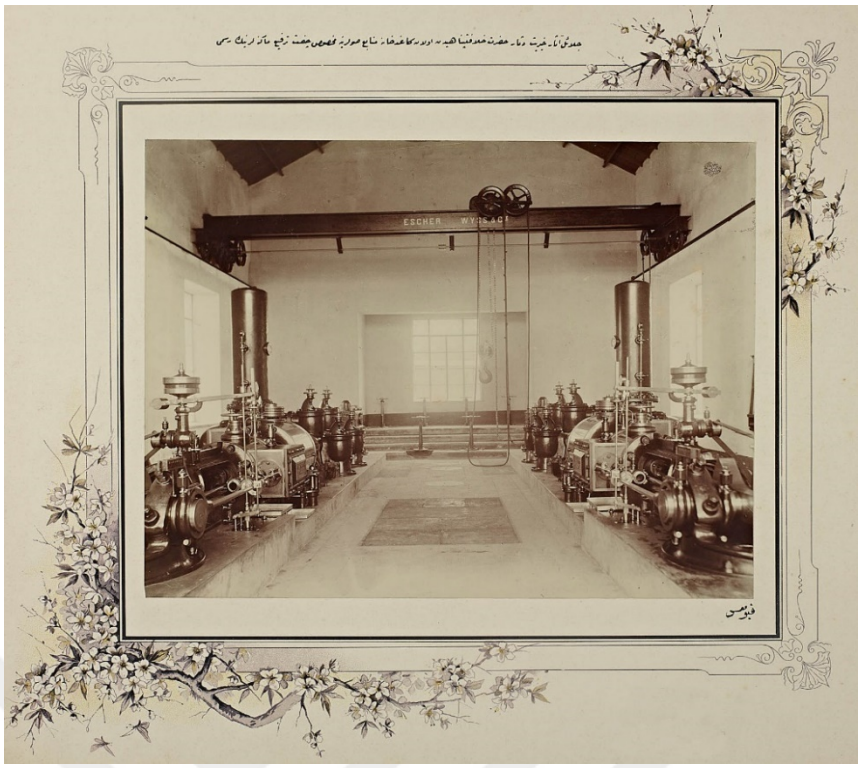

Resim 569. Cendere Terfi Fabrikasının çift terfi makineleri.
(İÜ.NEK., 90545/4, 1902, Foto: Phebus.)

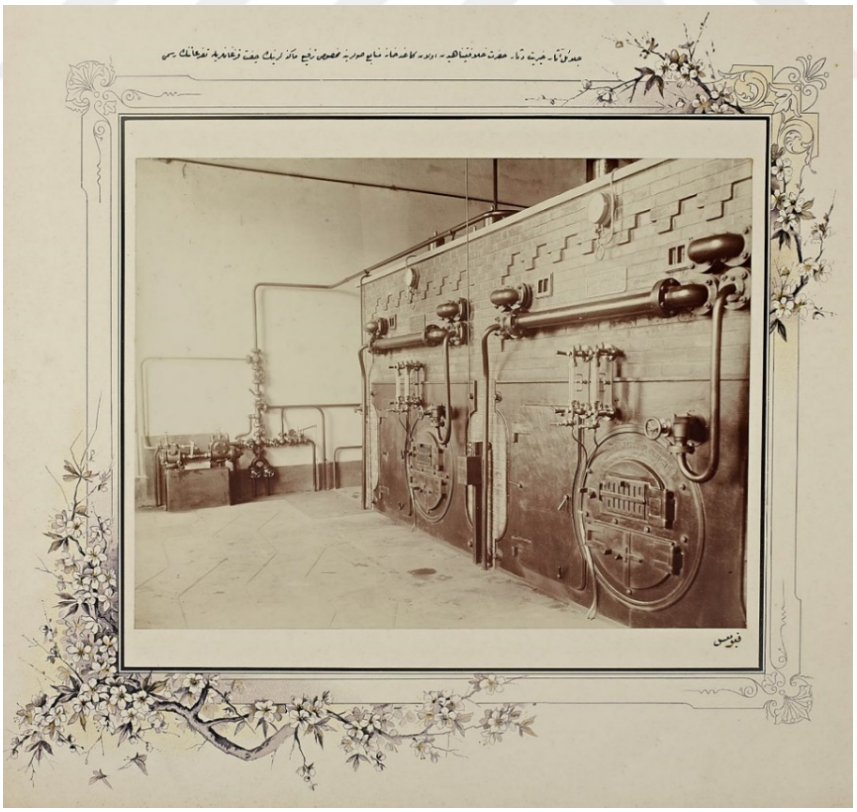

Resim 570. Cendere Terfi Fabrikasının terfi makineleri ve çift kazanlarının görünüşü.
(İÜ. NEK., 90545/5, 1902, Foto: Phebus.)

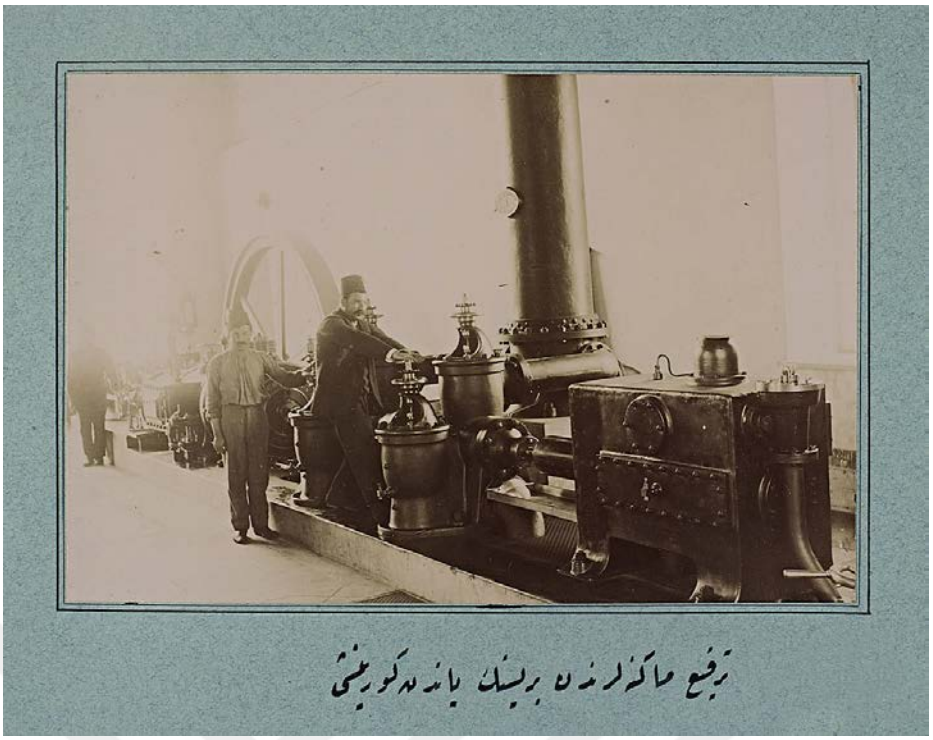

Resim 571. Cendere Terfi Fabrikasının terfi makinelerinden birinin yandan görünüşü.
(İÜ.NEK., 90547/26, Foto: Phebus.)

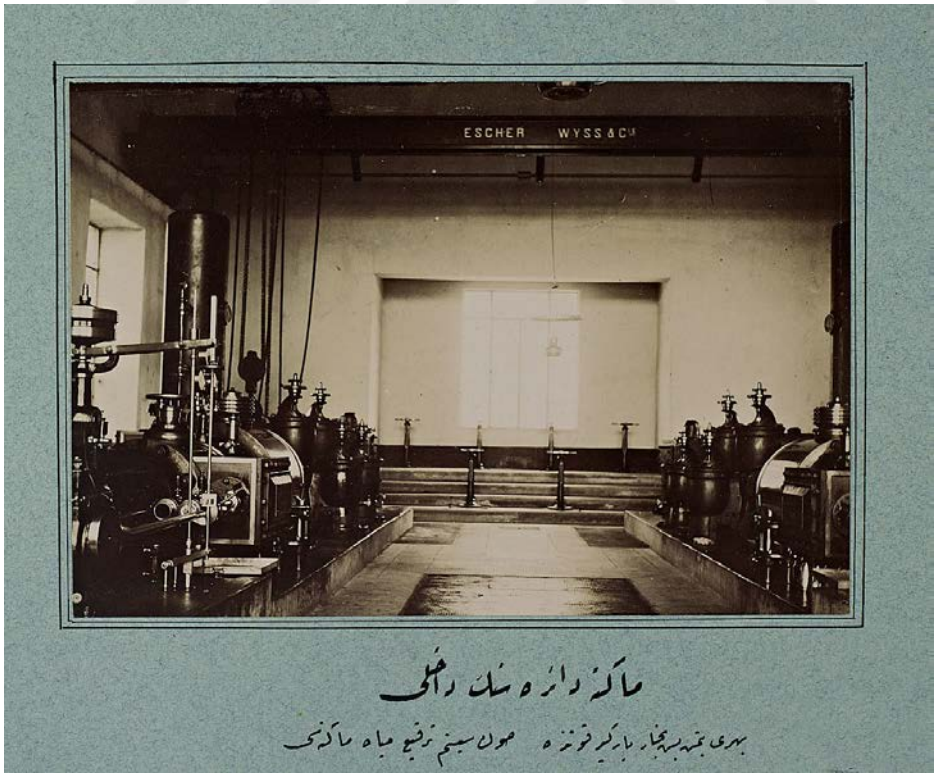

Resim 572. Cendere Terfi Fabrikasının makine dairesinin içinden görünüş.
(İÜ.NEK., 90547/27, Foto: Phebus.)

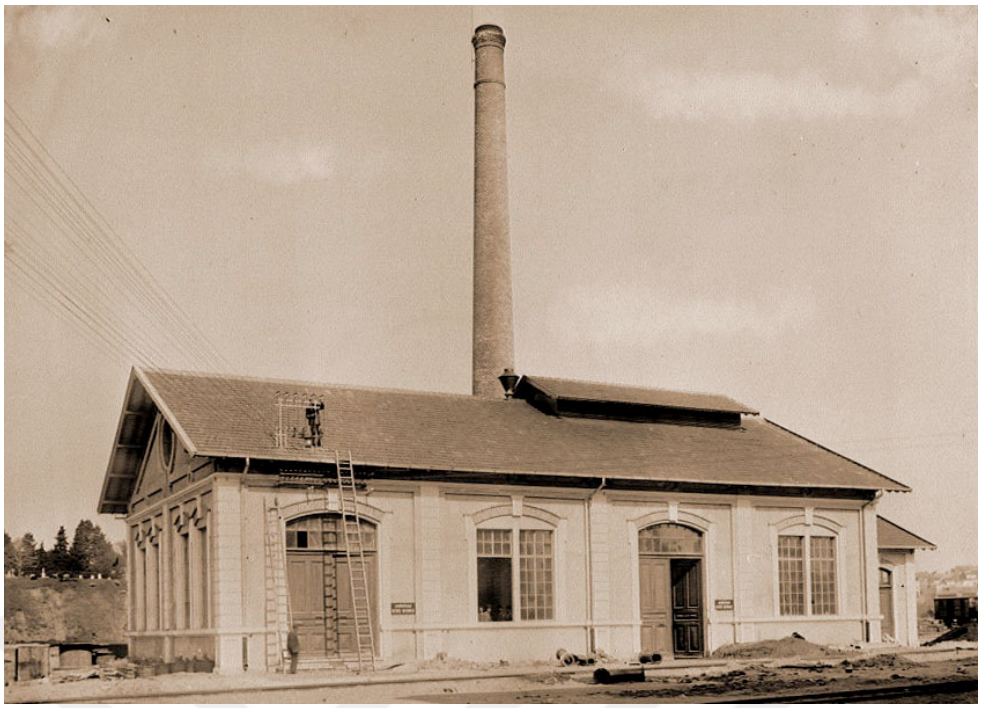

Resim 573. Cendere Terfi Fabrikasının cephelerinden.
(İÜ. NEK., 141838, Foto: Phebus.)

Resim 574. Cendere Terfi Fabrikasının makine dairesinden bir görünüş.
(İÜ. NEK., 141840, Foto: Phebus.)

4.10.5. TELGRAF FABRİKASI/TELGRAF ve POSTA NEZARETİ FABRİKASI

Resim 575. Telgraf Fabrikasının vaziyet plânı.
(Alman Mavileri, Berlin Wilmersdorf 1914, P.G7, AK.1119.)

Resim 576. Alay Köşkü ve hemen yanında bir dönem Telgraf Fabrikası olarak kullanılan yapı.
(Foto: Abdullah Freres.)

Resim 577. Günümüzde kütüphane olarak kullanılan Telgraf Fabrikasının mevcut hali.

4.11.1. BAKIRKÖY BARUTHANESİ /BAKIRKÖY DUMANSIZ BARUT FABRİKASI/ BAKIRKÖY İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARI

Resim 578. Bakırköy Baruthanesi olarak gösterilen Reşadiye Kışlası ve baruthane arazisi.
(Makriköy Haritası, Ö. 1:20.000, H.1331/M.1913, AK.Hrt.3185.)

Resim 579. Bakırköy Baruthanesinin arazisini gösterir harita.
(DABOA., İ.HUS 67/39.)

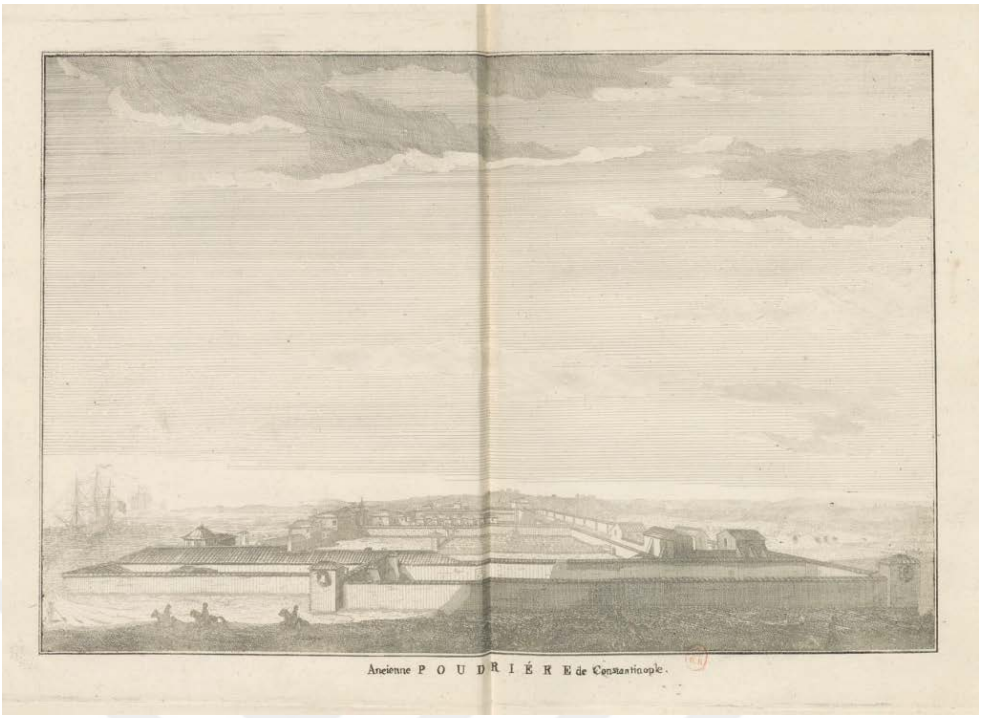

Resim 580. Bakırköy Baruthanesine ait bir gravür.
(Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798.)

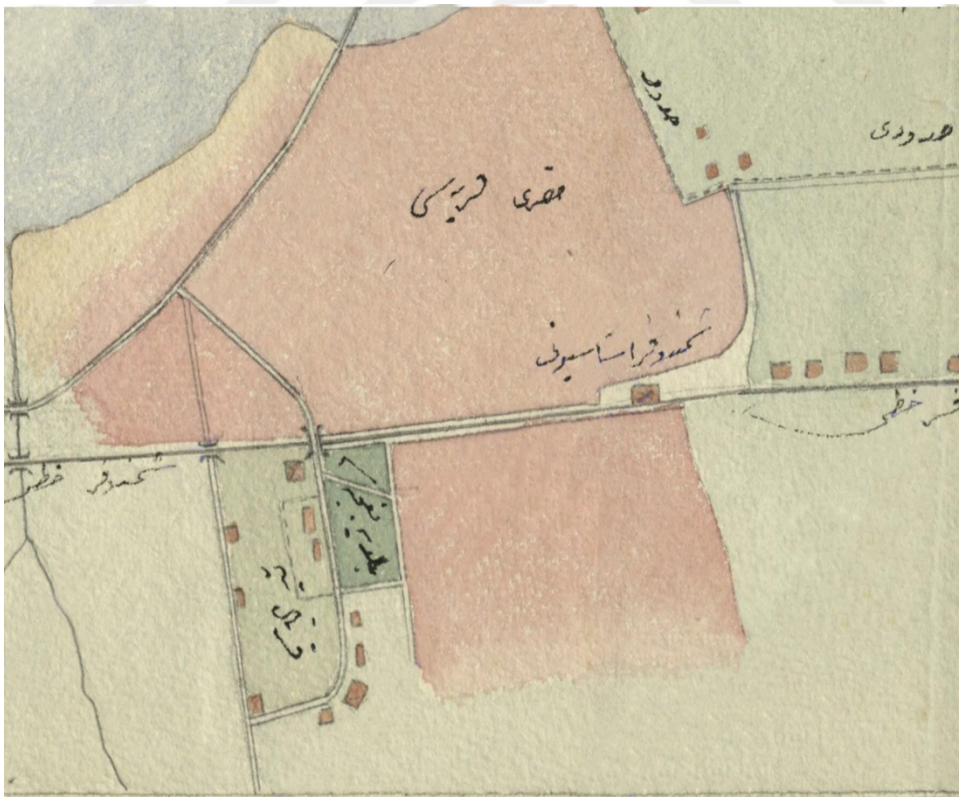

Resim 581. Bakırköy Baruthanesine ait araziyi gösterir harita.
(DABOA., YPRK. TNF. 1/49, H. 29.12.1300/M. 31 Ekim 1883.)

Resim 582. Bakırköy Baruthanesine ait alanın haritası.
(AK. Hrt.3931, Ö.1:500.)

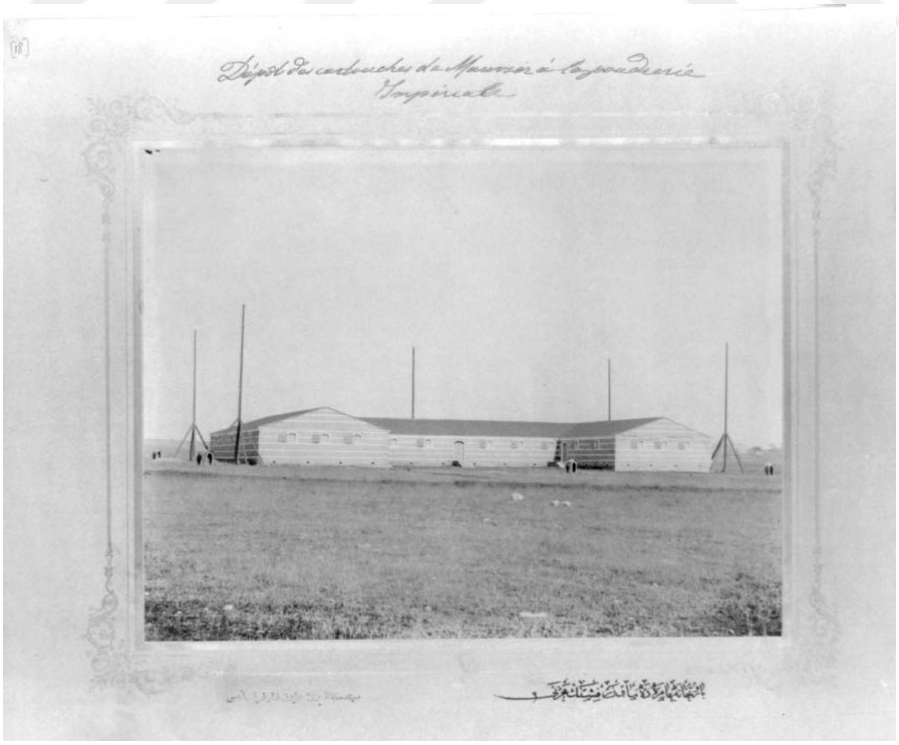

Resim 583. Bakırköy Baruthanesinin genel görünüşü.
(Library of Congress :httphdl.loc.govloc.pnpcph 3b47272u)

Resim 584. Bakırköy Baruthanesinin dıştan görünüşü.
(Library of Congress : httphdl.loc.govloc.pnpcph.3b47277)

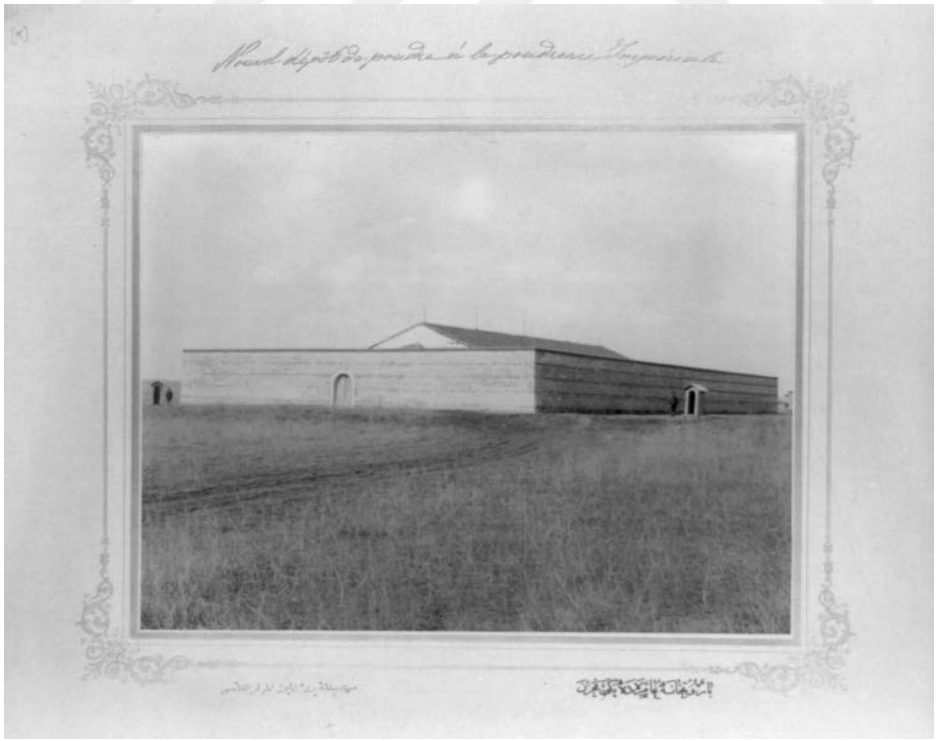

Resim 585. Bakırköy Baruthanesinin genel görünüşü.
(Library of Congress :httphdl.loc.govloc.pnpcph.3b47269)

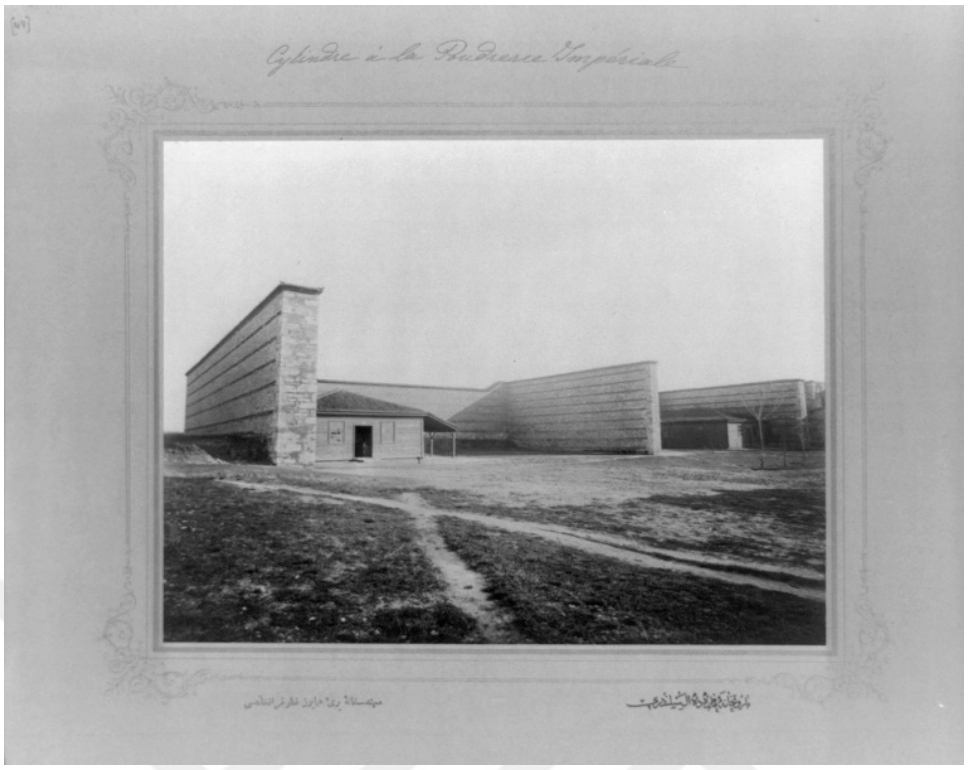

Resim 586. Bakırköy Baruthanesi.
(Library of Congress :httphdl.loc.govloc.pnpcph 3b47297u)

Resim 587. Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları vaziyet plânı.
(İst.Vak.1.Böl. Müd. Arşivi, Ö.1:2000.)

Resim 588. Bakırköy İmalat-ı Harbiye Fabrikaları vaziyet plânı.
(Necip Bey, İstanbul Şehir Rehberi,1920-21, Ö.1:5000.)

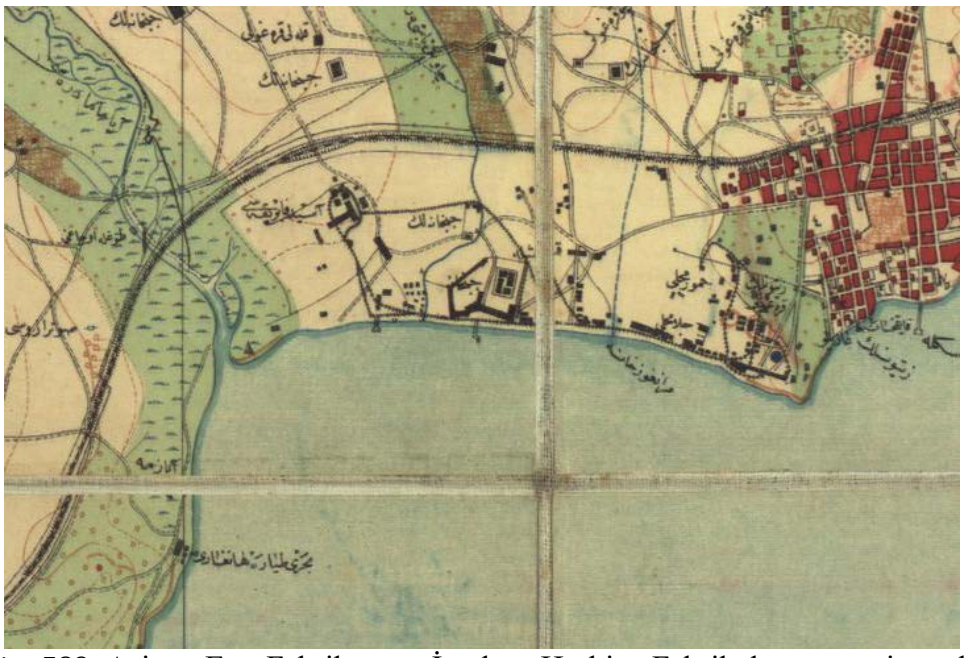

Resim 589. Asit ve Eter Fabrikası ve İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının vaziyet plânı.
(AK.Hrt.3185.)

Resim 590. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları) önünden baruthanenin genel görünüşü. (İÜ.NEK.,90972-1, Foto: Zekai Bey,1895[1])

Resim 591. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları)dış kapılarının fabrika dışından görünüşü. (İÜ.NEK.,90972-23, Foto: Zekai Bey,1895.)

[1] DABOA., Y.MTV., Kutu:133, Gömlek:30,05.07.1313/M. 22 Aralık 1895 tarihli bu belgede Asit Fabrikası ile Dumansız Barut Fabrikasının resimlerini çekmeye kaymakam Zekai Bey'in memur edildiği ve bu tarihte işe başladığı belirtilmektedir.

Resim 592. Dumansız Barut Fabrikasının (İmalat-ı Harbiye Fabrikaları) tavhanelere mahsus kazanhanesi. (İÜ.NEK.,90972-6, Foto: Zekai Bey,1895)

Resim 593. Asit ve Eter Fabrikasının kazanhanesi.
(İÜ.NEK.,90972-8, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 594. Dumansız Barut Fabrikasına gelen şimendifer yolu.
(İÜ.NEK., 90972-12, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 595. Dumansız Barut Fabrikası için inşa edilmekte olan kimyahane.
(İÜ.NEK., 90975-14, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 596. Dumansız Barut Fabrikasında pamuk asitlemeye mahsus daire.
(İÜ.NEK., 90972-19, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 597. Dumansız barut hazırlanmasına ait makineler.
(İÜ.NEK., 90972-29, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 598. Asit fabrikasında meydanlık.
(İÜ.NEK., 90972-32, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 599. Eter Fabrikasının içten görünüşü.
(İÜ.NEK., 90972-38, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 600. Baruthanede Asit ve Eter Fabrika-i Hümayunu.
(İÜ.NEK., 91117-2, Foto: Zekai[2],1895.)

Resim 601. Asit ve Eter Fabrika-i Hümayunun genel görünüşü.
(İÜ.NEK., 91117-3, Foto: Zekai Bey,1895.)

[2] DABOA., Y.MTV., Kutu:133, Gömlek:30,05.07.1313/M. 22 Aralık 1895 tarihli bu belgede Asit Fabrikası ile Dumansız Barut Fabrikasının resimlerini çekmeye kaymakam Zekai Bey'in memur edildiği ve bu tarihte işe başladığı belirtilmektedir.

Resim 602. Eter Fabrikasının içinin görünüşü.
(İÜ.NEK., 91117-5, Foto: Zekai Bey,1895.)

Resim 603. Eter Fabrika-i Hümayunu.
(İÜ.NEK., 91117-11, Foto: Zekai Bey,1895.)

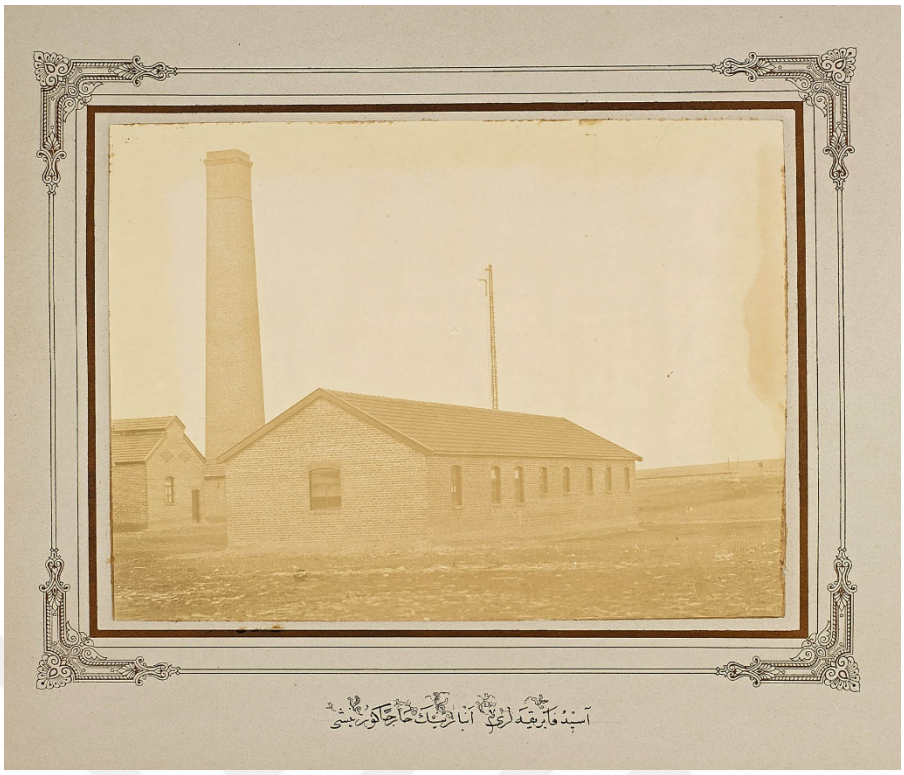

Resim 604. Asit ve Eter Fabrikası ambarlarının dıştan görünüşü.
(İÜ.NEK., 91117-14, Foto: Zekai Bey,1895.)

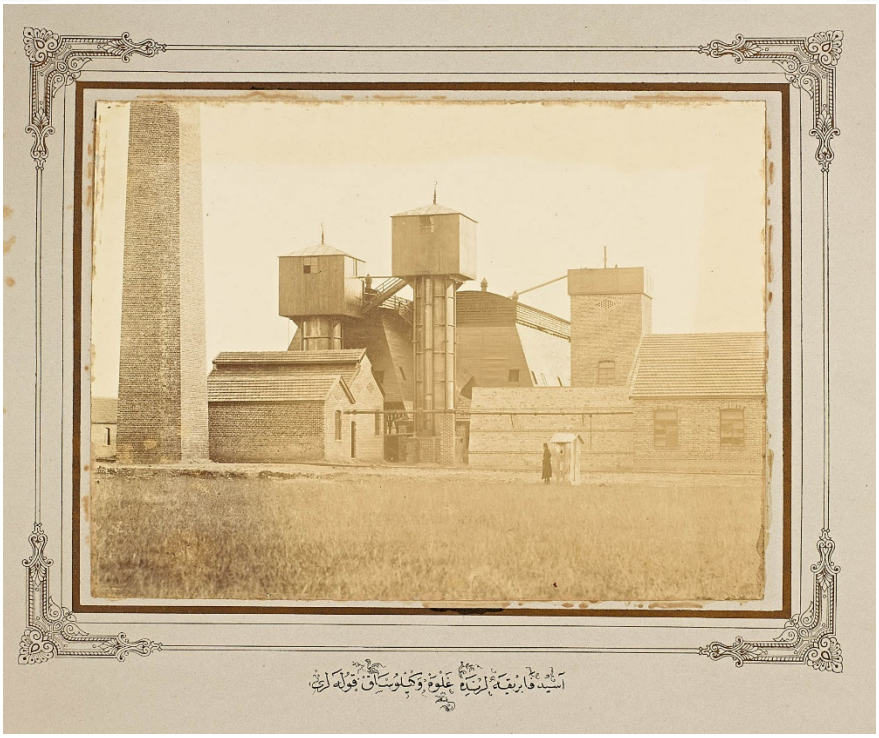

Resim 605. Asit ve Eter Fabrikasında galva ve klosak kolaları.
(İÜ.NEK., 91117-19, Foto: Zekai Bey,1895)

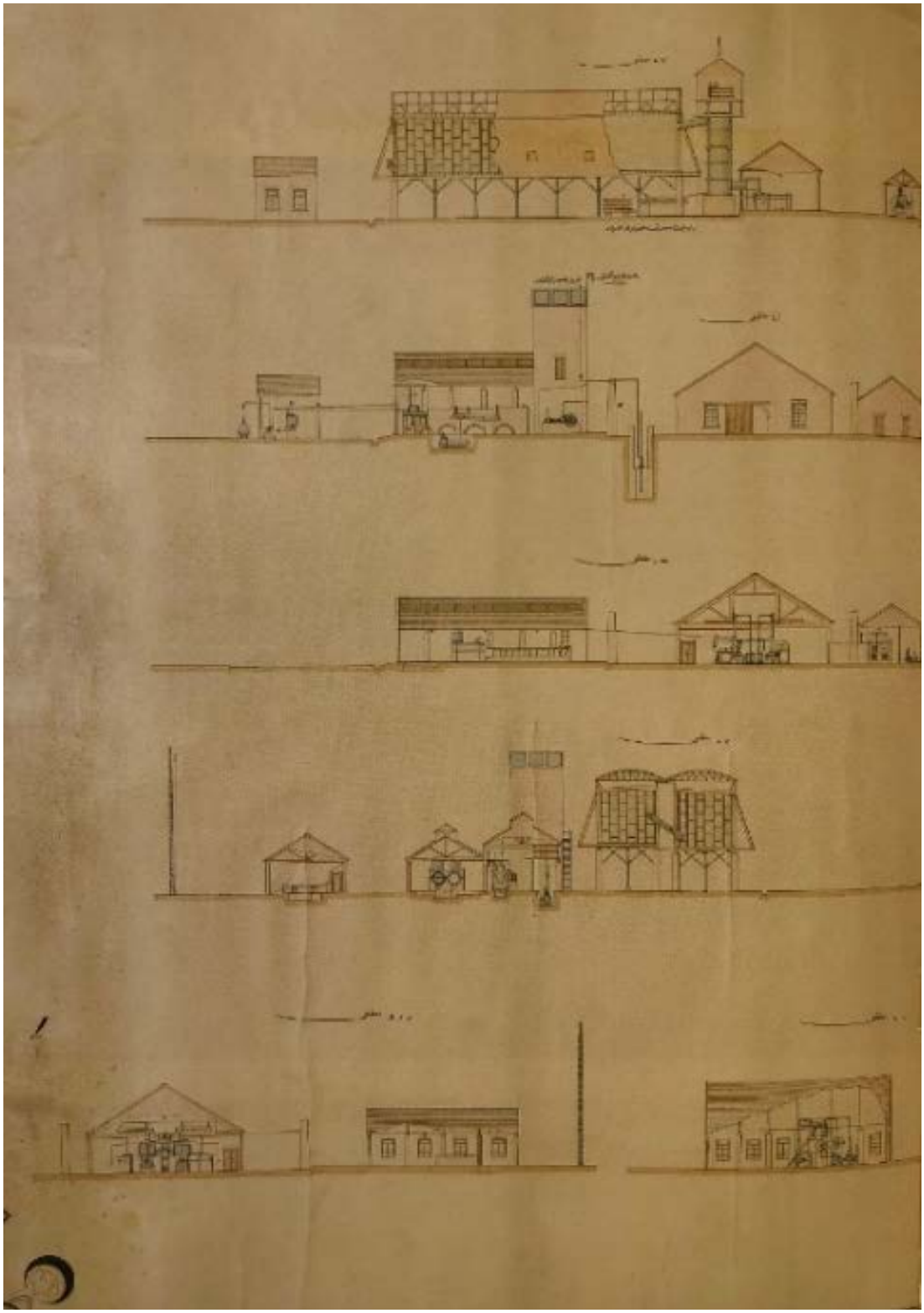

Resim 606. Asit ve Eter Fabrikasının kesit ve görünüşleri.
(İÜ.NEK, Hrt.93601, Ö.1.144.)

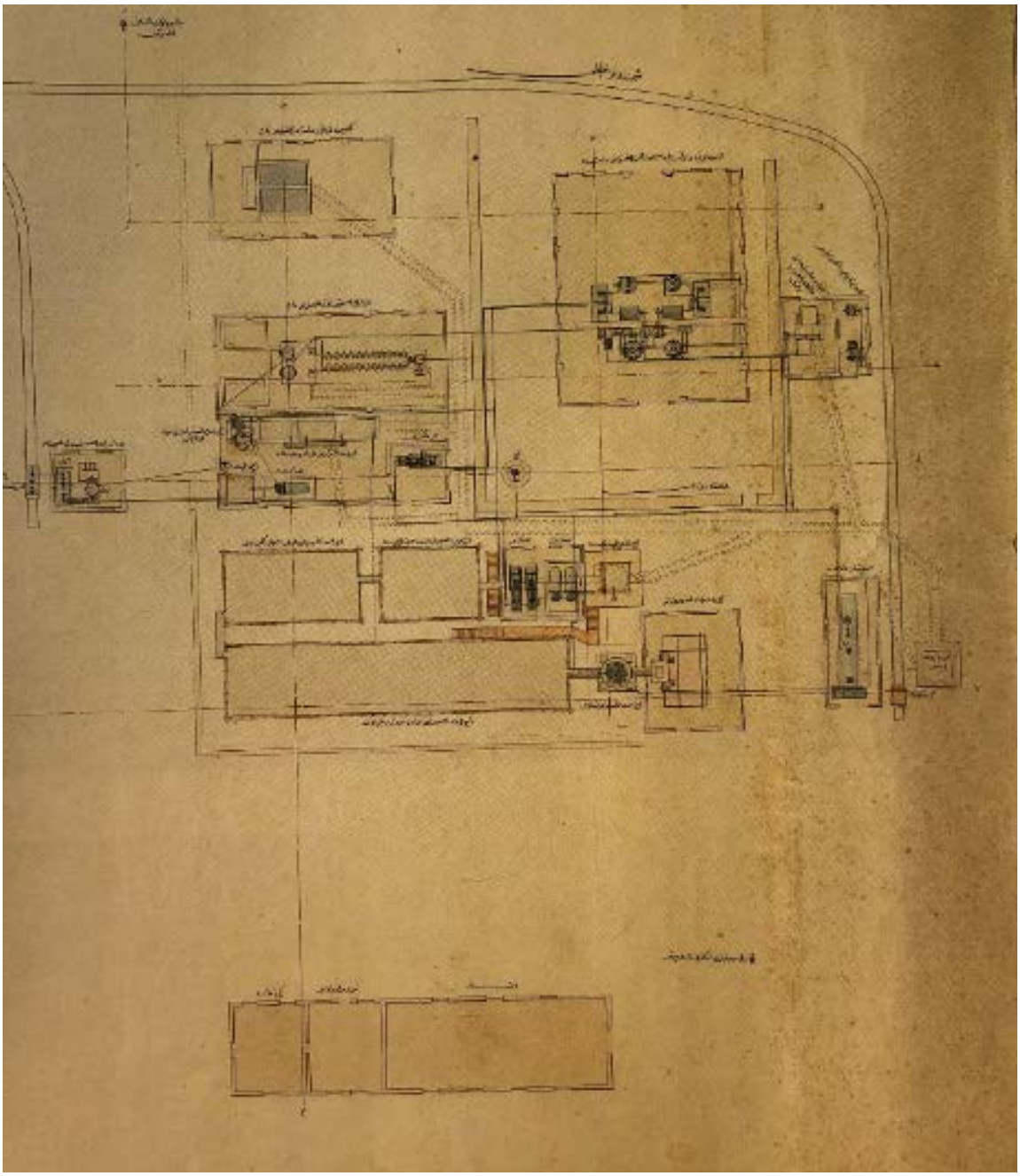

Resim 607. Asit ve Eter Fabrikasının ölçekli plânı ve görünüşleri.
(İÜ.NEK, Hrt.93601, Ö.1.144.)

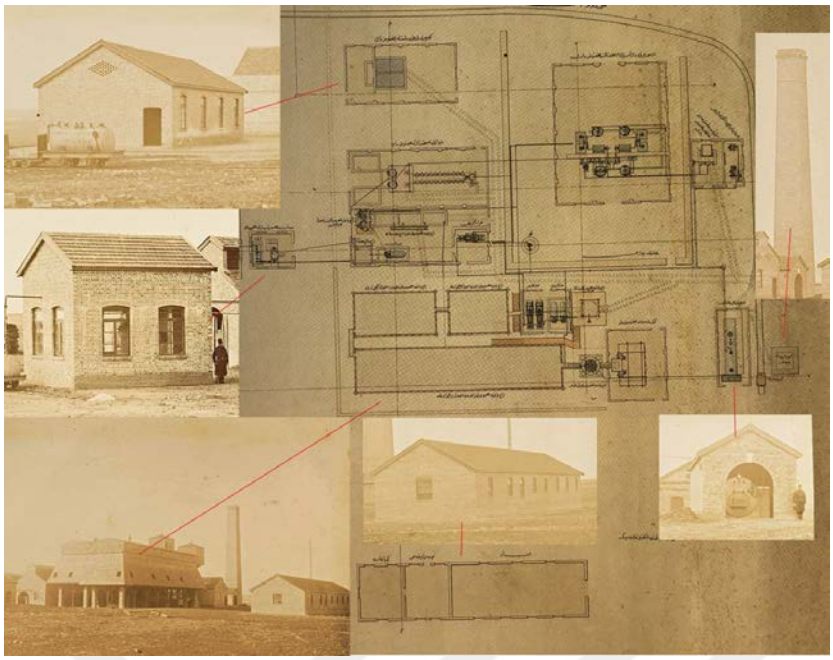

Resim 608. Asit ve Eter Fabrikasının kezzap, zaçyağı, asit, eter, kimyahane, mıknatıs daireleri ve bacanın fotoğraf ve plân karşılaştırması.

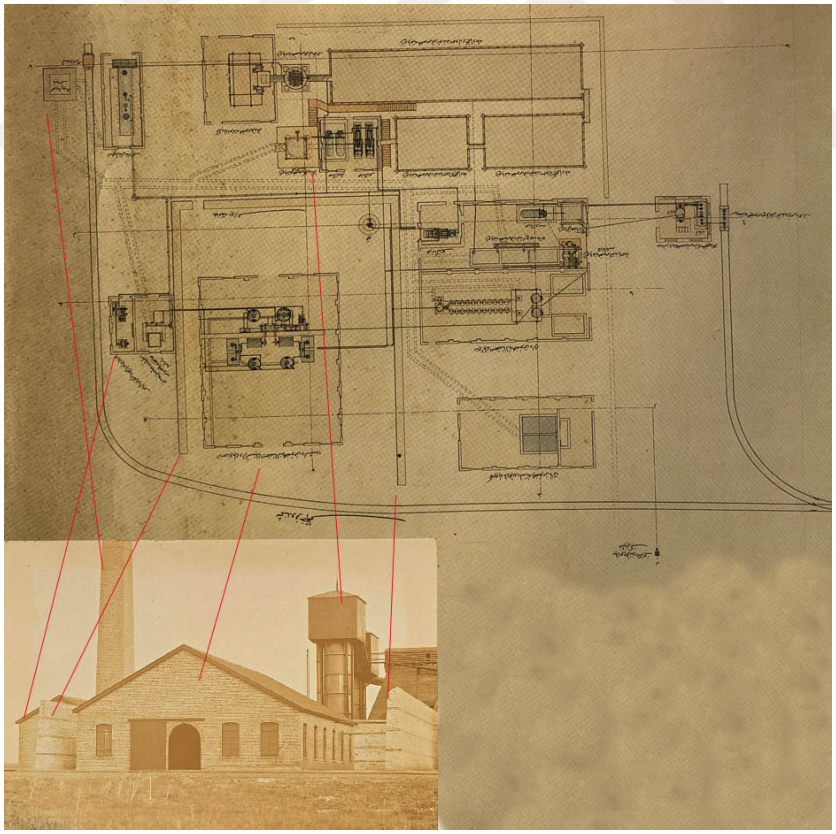

Resim 609. Asit ve Eter Fabrikasının etersülfürin dairesi fotoğraf ve plân karşılaştırması.

4.11.2. AZATLI BARUTHANESİ

Resim 610. Azatlı Baruthanesinin vaziyet plânı.
(DABOA, Ö.1:1000, C.1319(1901-1902.)

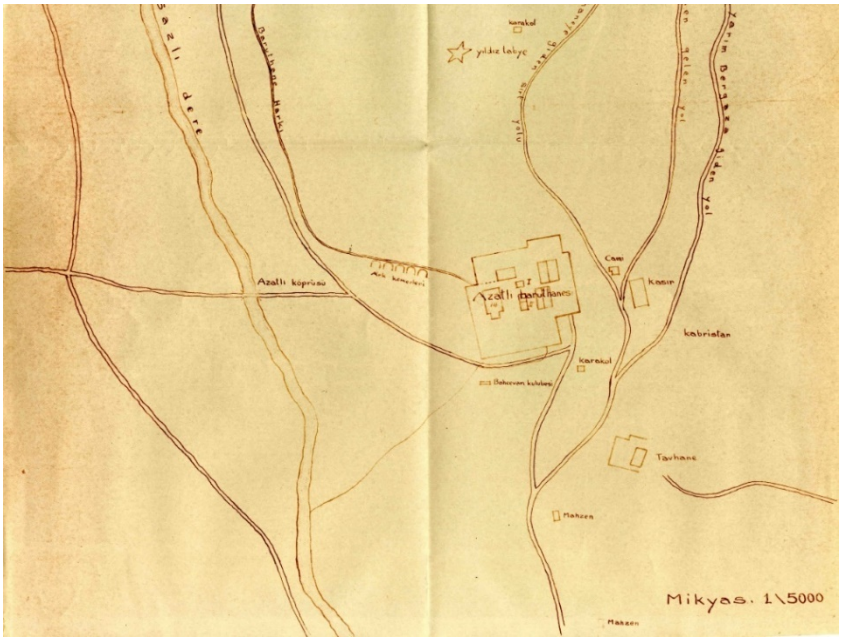

Resim 611. Azatlı Baruthanesinin krokisi.
(İAMEA.,19.10.1935, D.278, Ö.1:5000.)

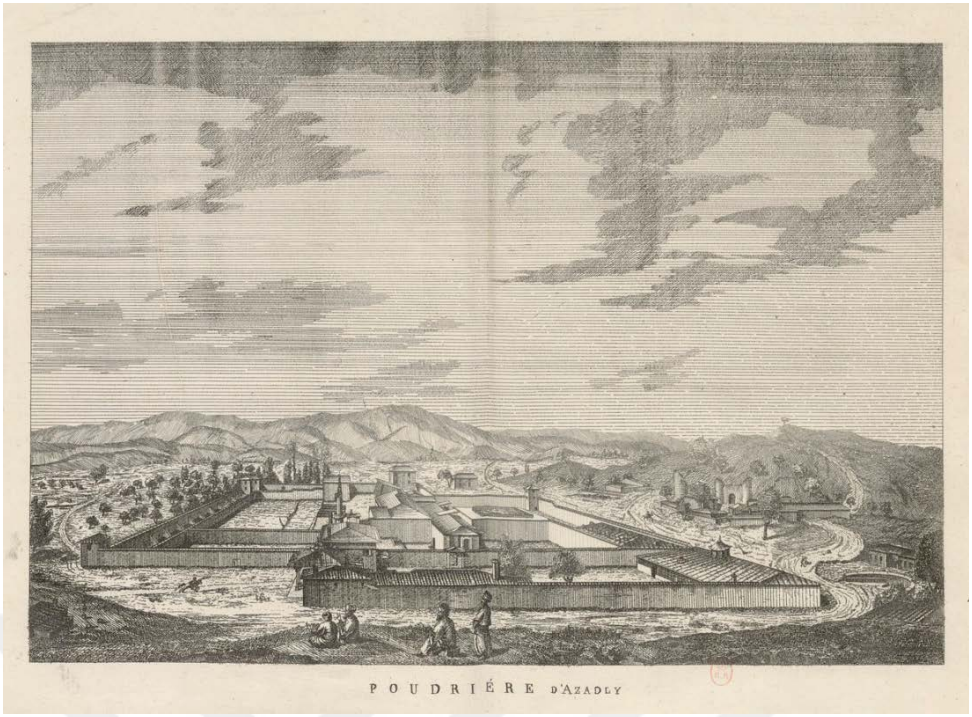

Resim 612. Azatlı Baruthanesine ait bir gravür.
(Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798.)

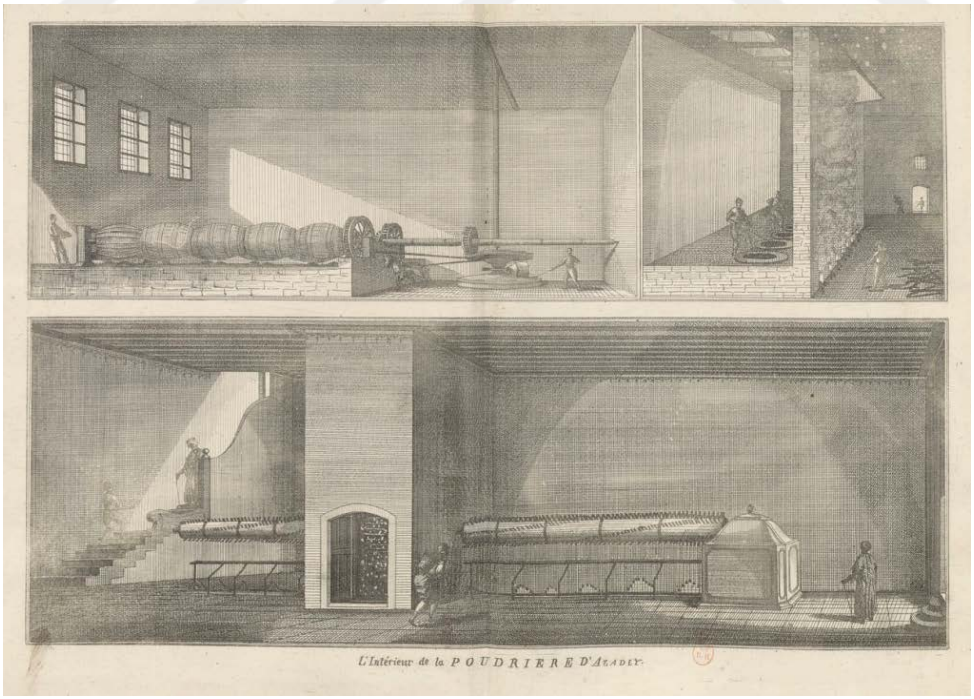

Resim 613. Azatlı Baruthanesinin perdah çarkı ve büyük çark mahallinin bir gravürü.
(Mahmud Raif Efendi Tableau Des Nouveaux Reglemens de L'empire Otooman, Constantinople 1798.)

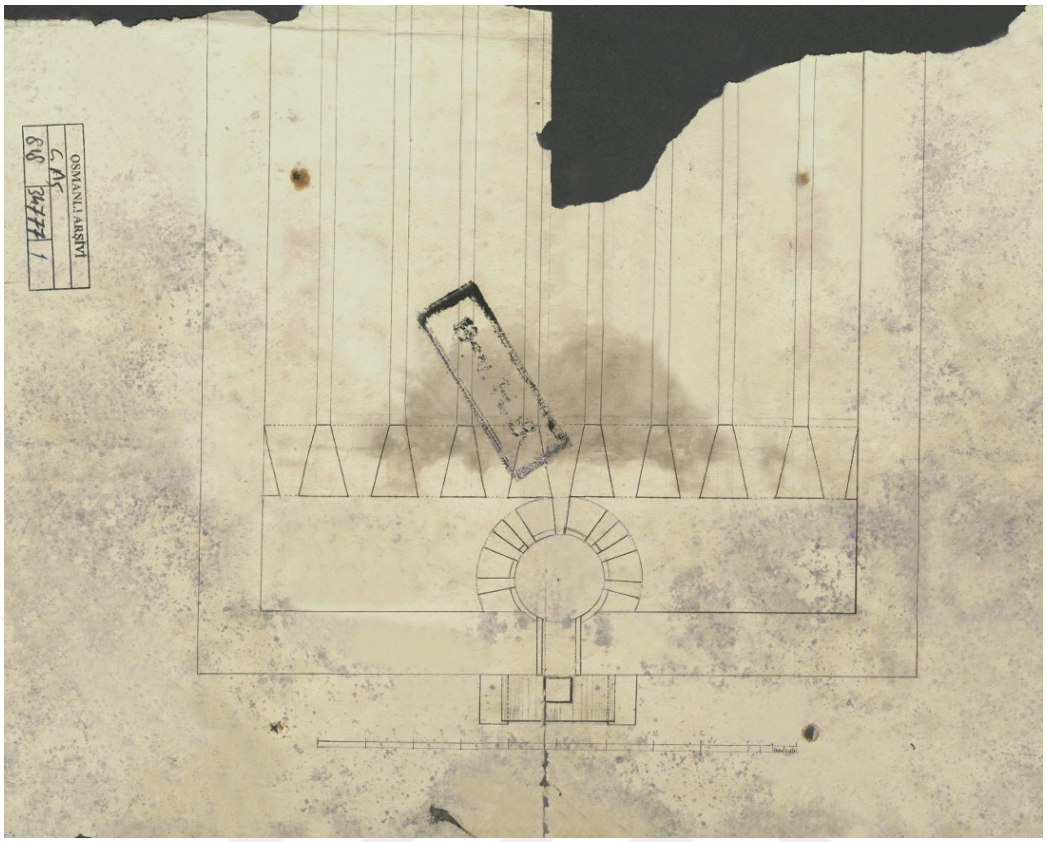

Resim 614. Azatlı Baruthanesi soba mahalinin çizimi.
(DABOA., C.AS., 818/34777, H.15.10.1249/M. 25 Şubat 1834.)

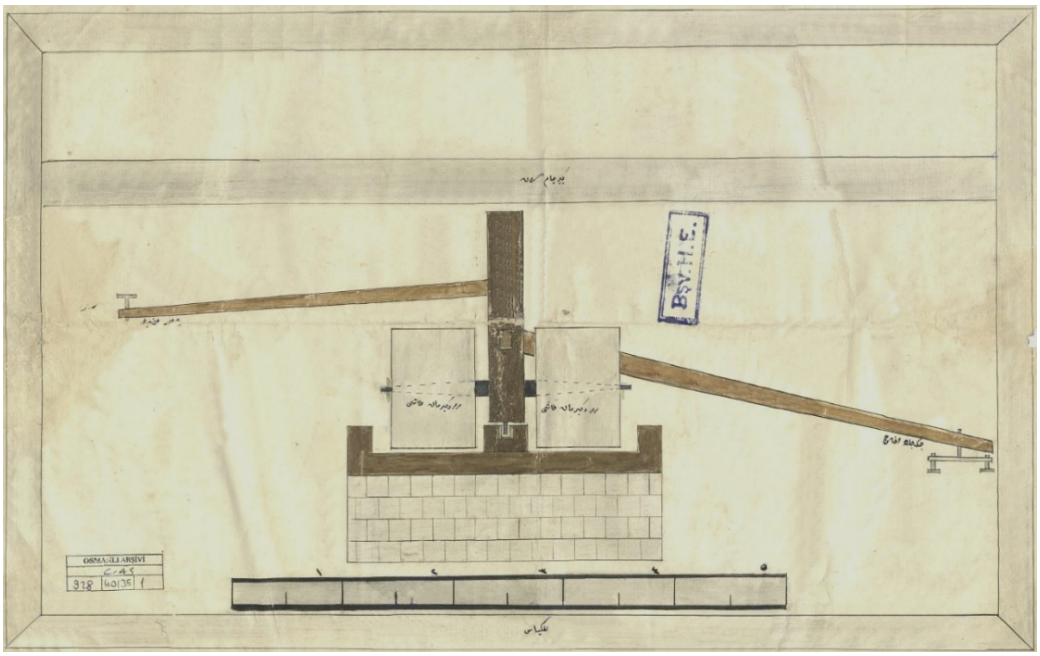

Resim 615. Azatlı Baruthanesine Simon Kalfa tarafından tasarlanan kükürt değirmeni
(DABOA. CAS 928/40135, H.29.12 1300/M. 31 Ekim 1883.)

Resim 616. Azatlı Baruthanesinin genel görünüşü.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

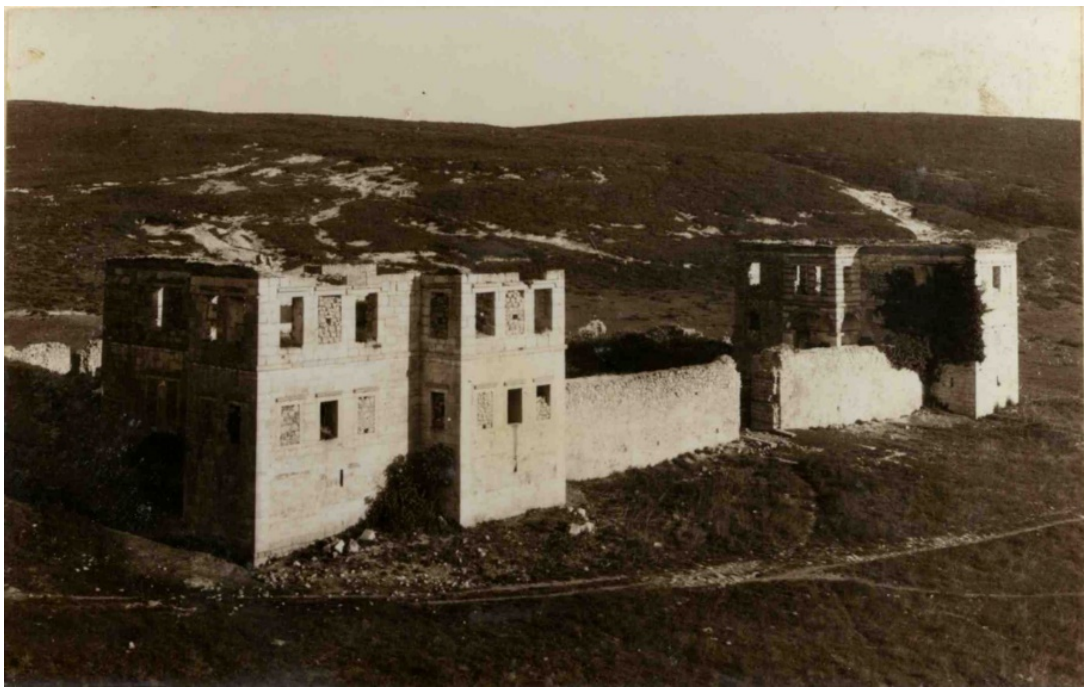

Resim 617. Azatlı Baruthanesinin nazır dairesi kalıntıları.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 618. Azatlı Baruthanesinin nazır dairesi kalıntıları.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 619. Azatlı Baruthanesi yapılarının 1935 yılındaki görünüşü.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 620. Azatlı Baruthanesine su getiren kemerler ve kapı.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 621. Azatlı Baruthanesi Camii'nin 1935 yılındaki kalıntıları.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

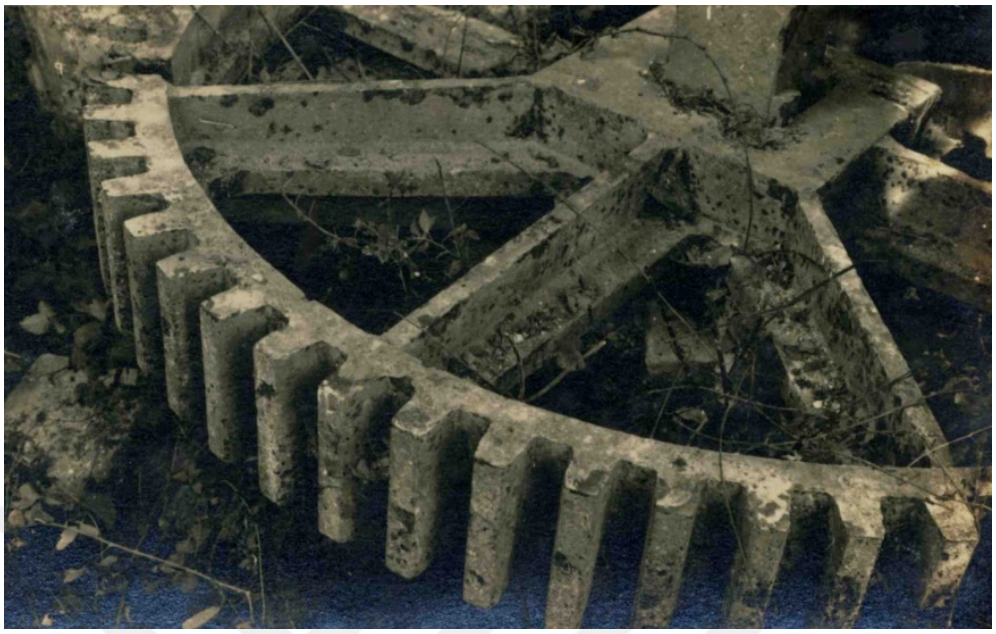

Resim 622. Azatlı Baruthanesinin çarklarından biri.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 623. Azatlı Baruthanesinin çarklarından biri.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 624. Azatlı Baruthanesinin kapılarından biri.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 625. Azatlı Baruthanesinin kalıntılarından.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 626. Azatlı Baruthanesinin yapılarından birinin görünüşü.
(İAMEA., 15.10.1935, D.278.)

Resim 627. Azatlı Baruthanesin mevcut halinin görünüşü (2020).

Resim 628. Azatlı Baruthanesin günümüze gelen kalıntıları (2020).

Resim 629. Azatlı Baruthanesin günümüze gelen kalıntıları (2020).

4.11.3. KÂĞITHANE BARUTHANESİ

Resim 630. Kasımpaşa Baruthane ve çevresini gösterir harita.
(DABOA., Hrt. H.2130, 29.12.1341/M. 12 Ağustos 1923.)

Resim 631. Baruthanenin vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P.18, 1926, AK. Hrt.2356.)

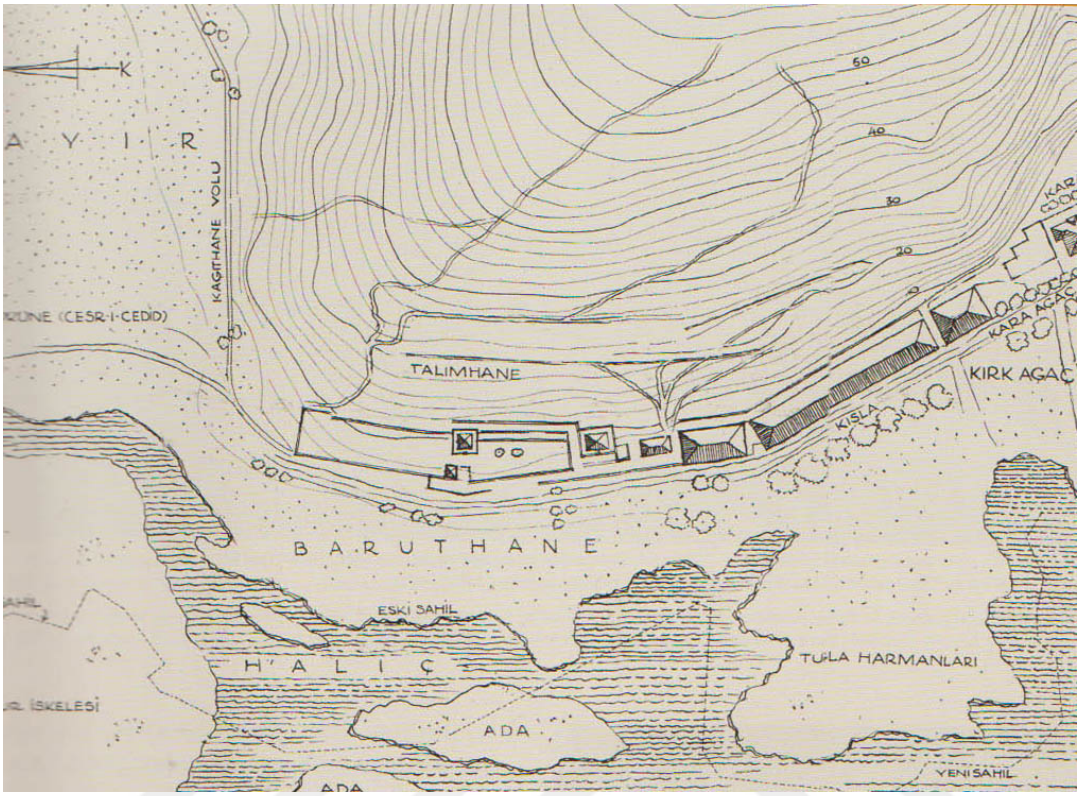

Resim 632. Baruthanenin vaziyet plânı.
(Sedat Hakkı Eldem, Sadabad, İstanbul 1977.)

Resim 633. Baruthanenin 1926 yılındaki görünüşü.
(Sedat Hakkı Eldem, Sadabad, İstanbul 1977.)

Resim 634. Baruthanenin bulunduğu alanın havadan görünüşü.
(Harita Genel Komutanlığı, İstanbul, 26 April 1952.)

Resim 635. Baruthaneden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003).
(Hüseyin Irmak, Kağıthane Tarih Envanteri, s.36.)

Resim 636. Baruthaneden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003).
(Hüseyin Irmak, Kağıthane Tarih Envanteri, s.36.)

Resim 637. Baruthaneden günümüze gelebilen yapılar (2003).
(Hüseyin Irmak, Kağıthane Tarih Envanteri, s.43)

Resim 638. Baruthaneden günümüze gelebilen yapılardan biri (2003).
(Hüseyin Irmak, Kağıthane Tarih Envanteri, s.43.)

4.11.4.ZEYTİNBURNU MÜHİMMAT FABRİKALARI

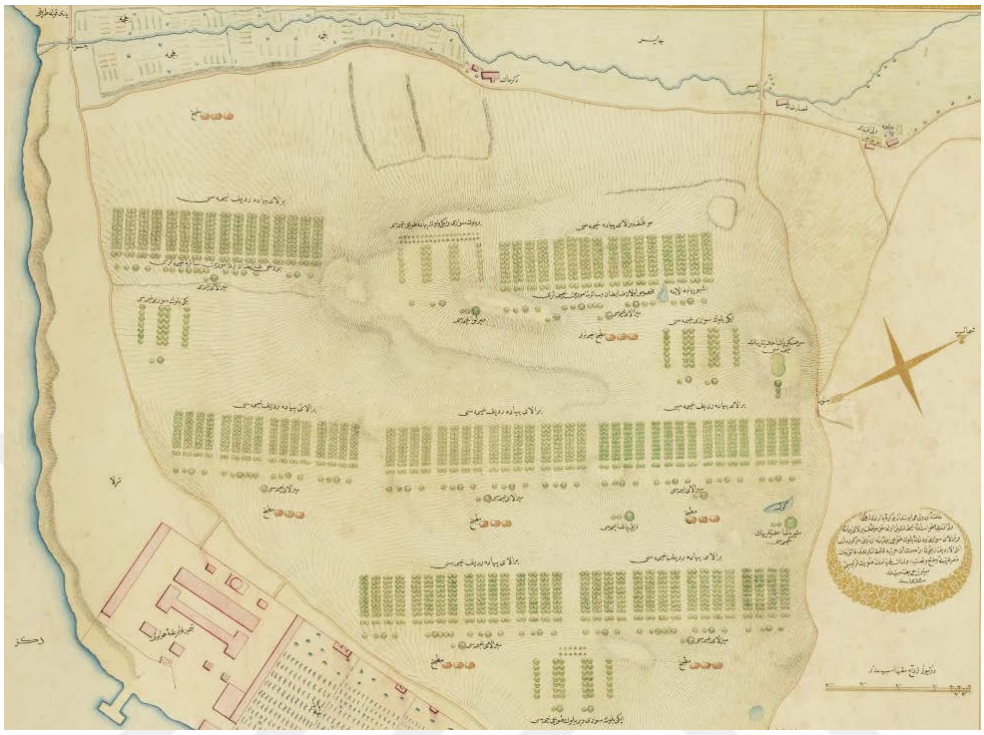

Resim 639. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikalarının vaziyet plânı.
(DABOA., PLK. p.61/1.)

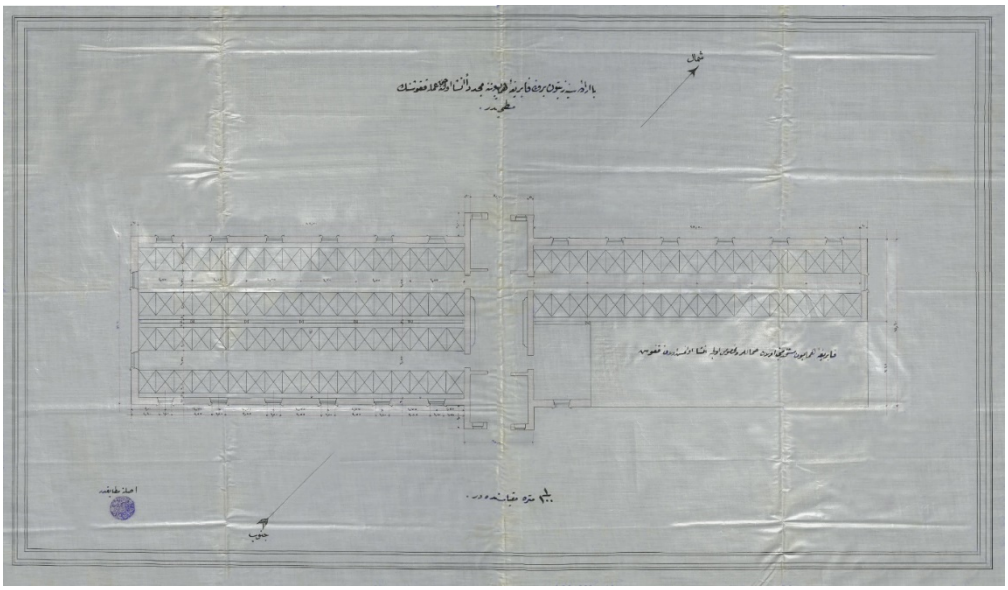

Resim 640. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu plânı.
(DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/M.07 Kasım 1901.)

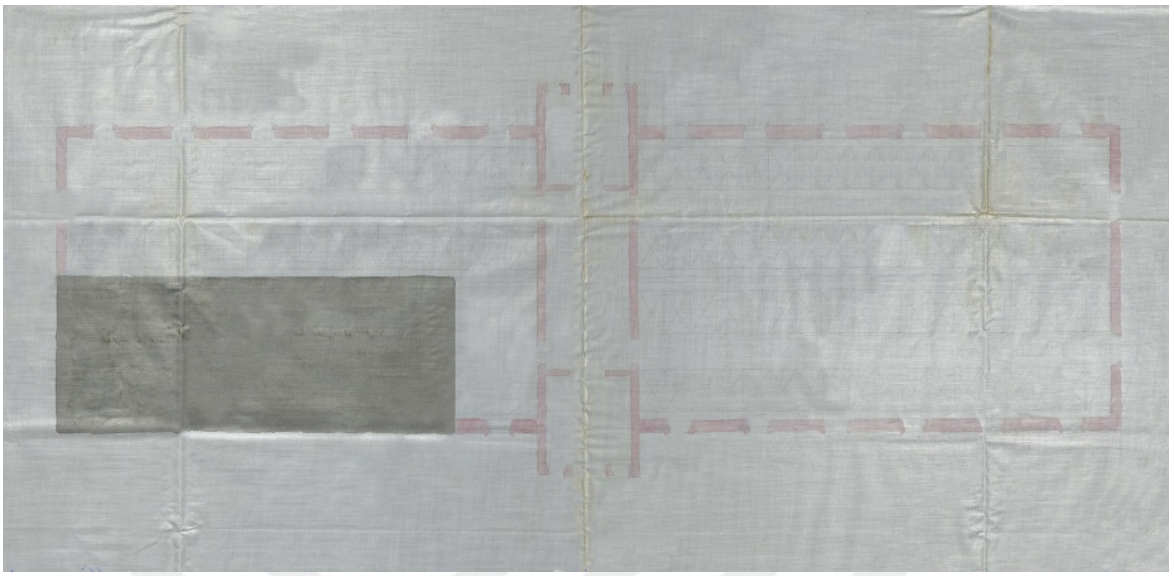

Resim 641. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu plânı.
(DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901.)

Resim 642. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu kesit ve görünüşü.
(DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901.)

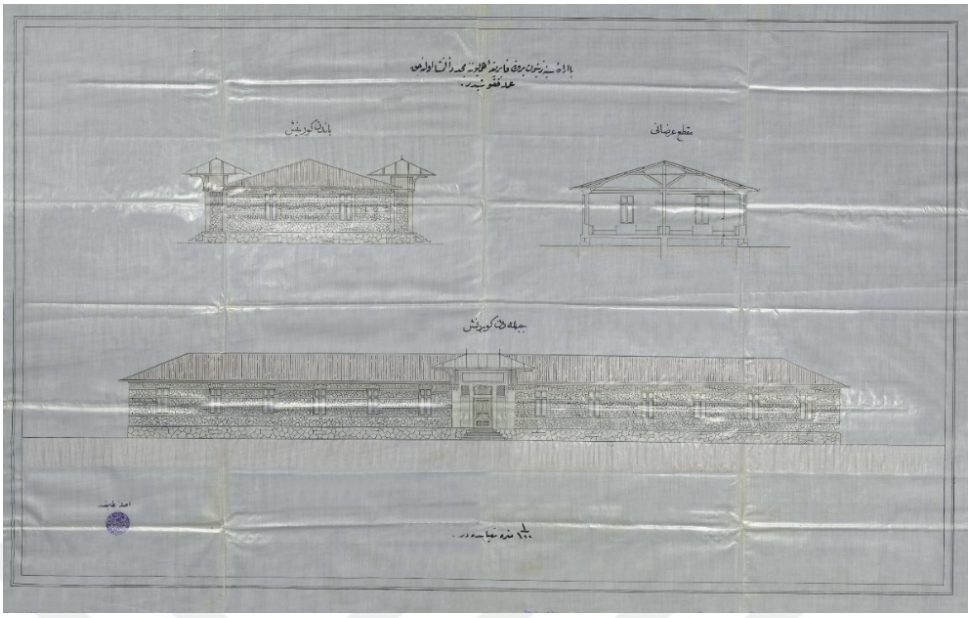

Resim 643. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşu kesit ve görünüşü.
(DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901.)

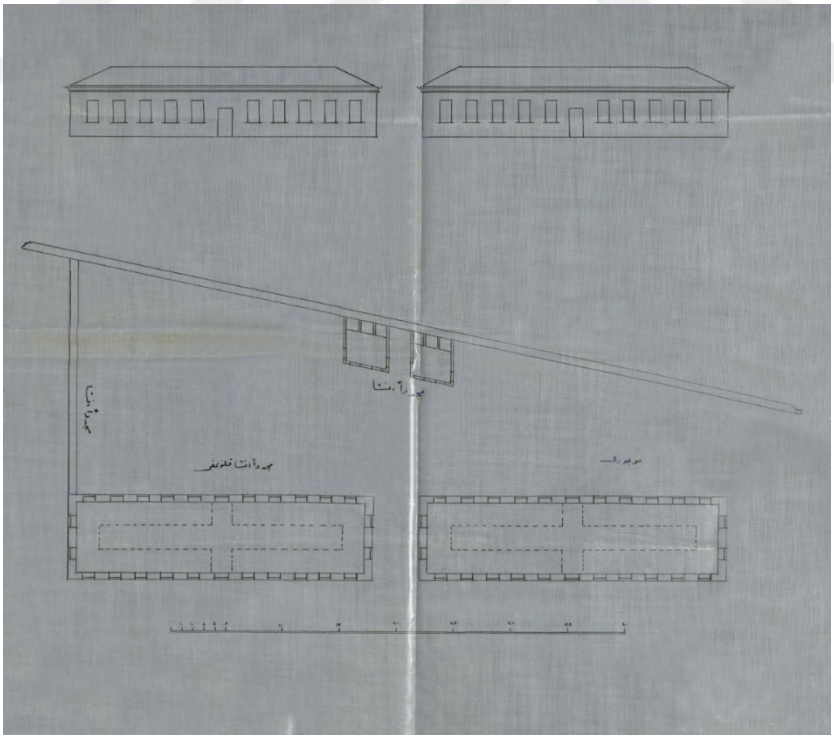

Resim 644. Zeytinburnu Fabrikasında geceleri istihdam edilmekte olan müstahdem ve amelelerin gece kalacakları koğuşların plânı.
(DABOA., YARES. 156/65, H.22.04.1326/M. 24 Mayıs 1908.)

Resim 645. Zeytinburnu Mavzer Fabrikasının cepheden görünüşü.
(İÜ.NEK.91092-03, Foto: Ali Sami:1902.)

Resim 646. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikası.
(İÜ.NEK.,91092-15, Foto: Ali Sami,1902.)

Resim 647. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının mavzer fişeklerine mahsus kapsülhane. (İÜ.NEK., 91092-12, Foto: Ali Sami,1902.)

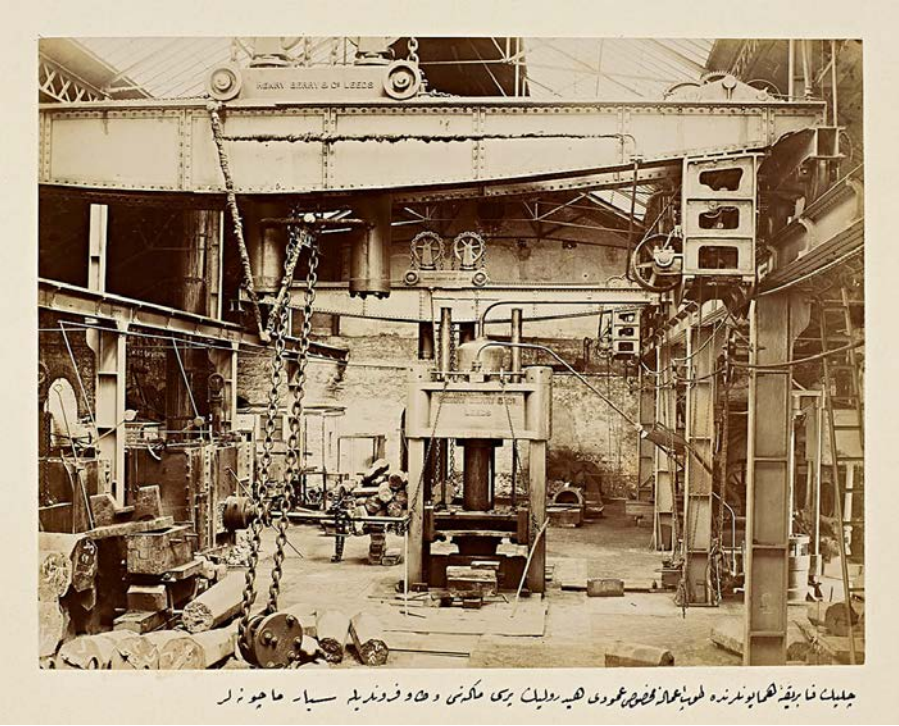

Resim 648. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının çelik fabrika-i Hümayunlarında top imaline mahsus amudi hidrolik pres makinesi ve tav fırınlarıyla seyyar maçunalar. (İÜ.NEK.,91092-18, Foto: Ali Sami,1902.)

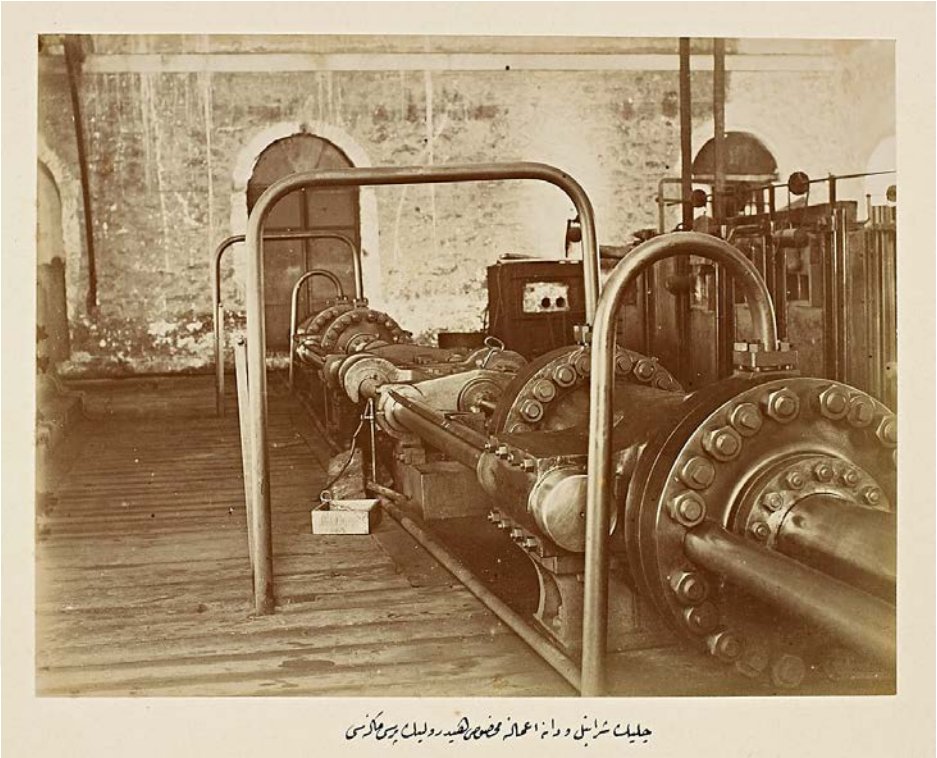

Resim 649. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikasının çelik şarapnel ve tane imaline mahsus. hidrolik pres makinesi (İÜ.NEK., 91092-19, Foto: Ali Sami,1902.)

Resim 650. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikası'nın mavzer fişek kovanları imalathanesinin. genel görünüşü (İÜ.NEK., 91092-4, Foto: Ali Sami, 1902.)

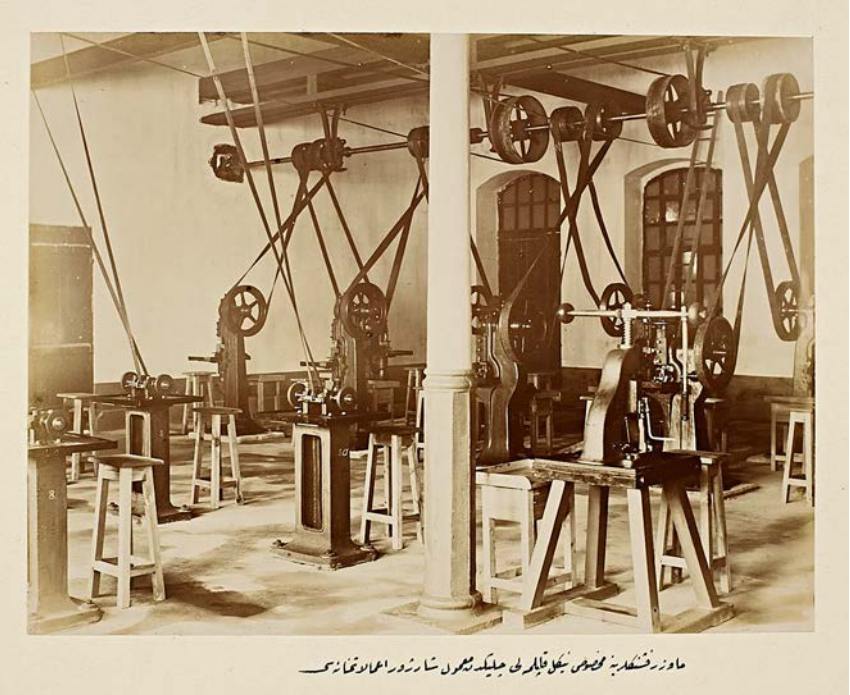

Resim 651. Zeytinburnu Mavzer-Fişek Fabrikası'nın mavzer fişeklerine mahsus nikel kaplamalı çelikten mamül şarjör imalathanesi. (İÜ.NEK., 91092-7, (Foto: Ali Sami, 1902.)

Resim 652. Bir dönem Su deposu olarak kullanılan tarihi baca kaidesi. (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

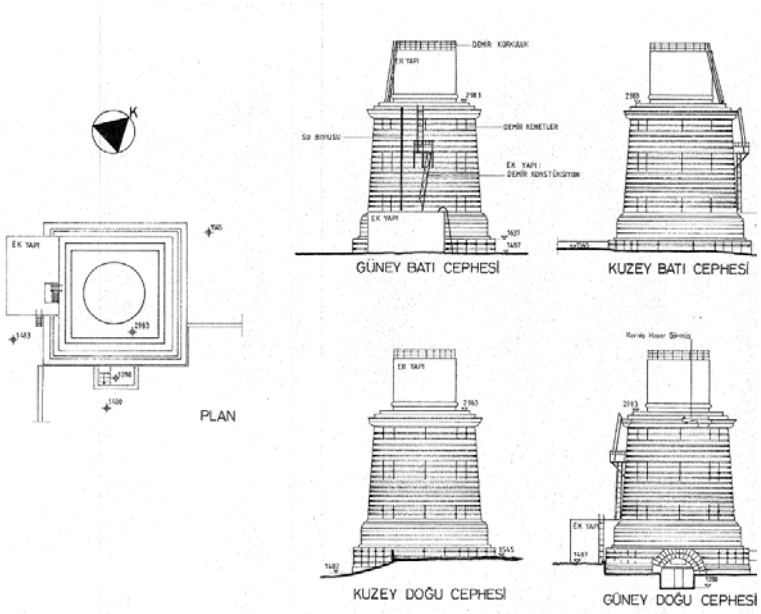

Resim 653. Tarihi bacanın kaide rölövesi.
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

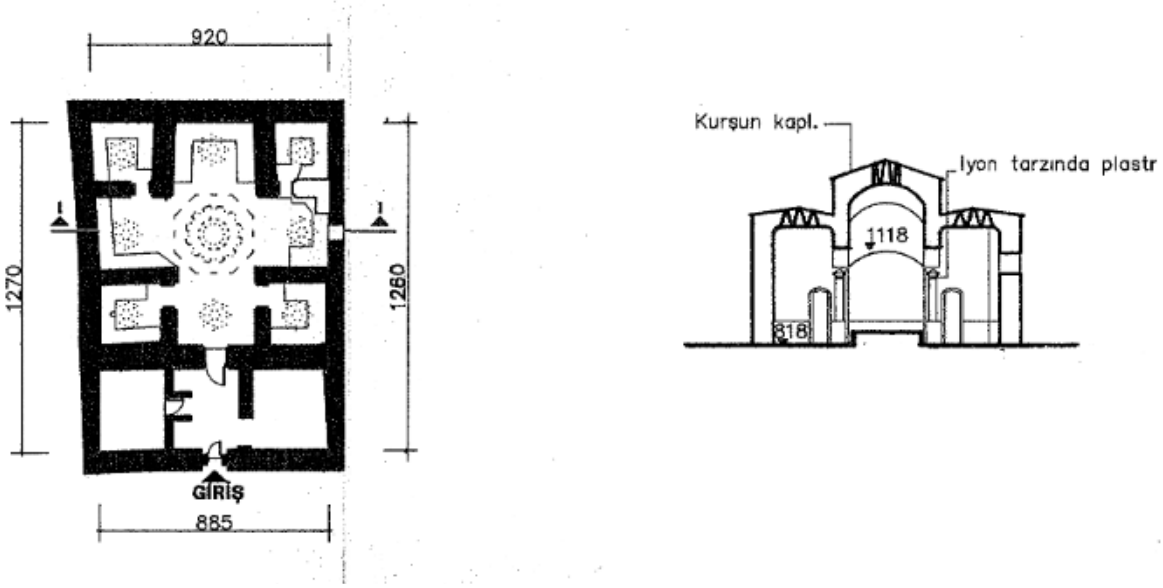

Resim 654. Fabrikanın hamam plânı.
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

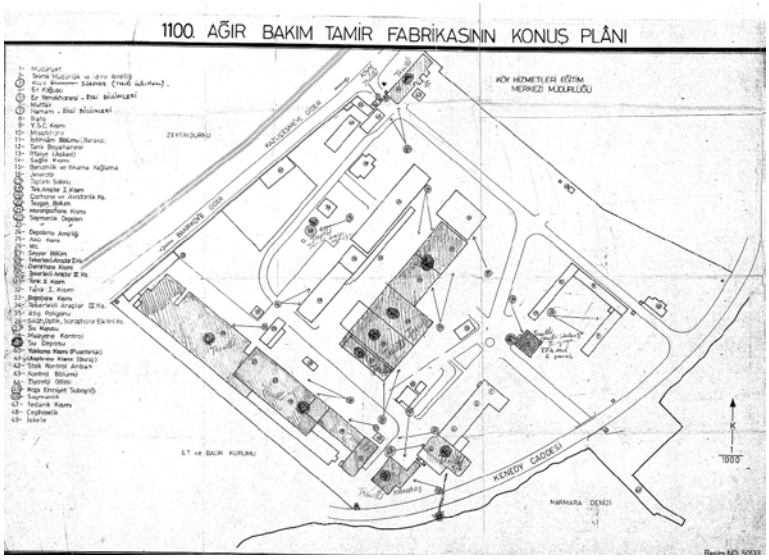

Resim 655. Bir dönem ağır bakım tamir fabrikası olarak kullanılan fabrikanın vaziyet plânı. (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

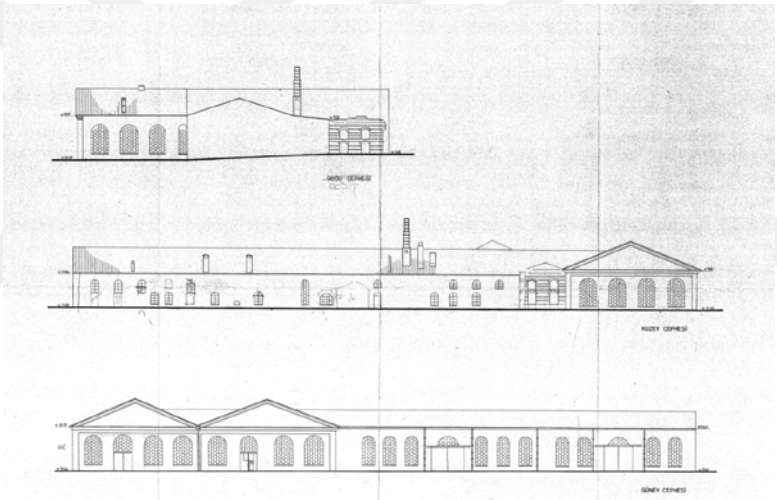

Resim 656. Vaktiyle demirhane ve dökümhane olarak kullanılan yapıların cephe görünüşleri. (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

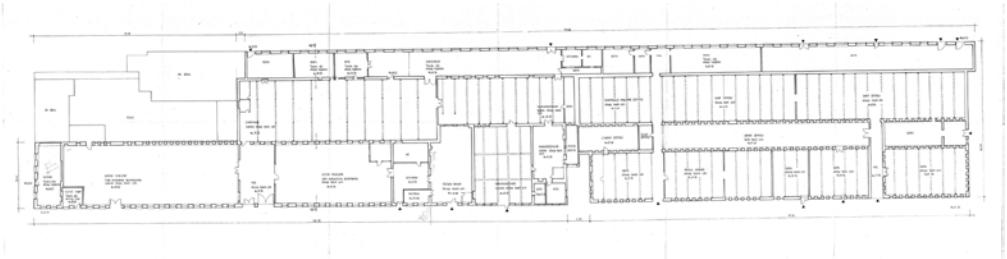

Resim 657. Vaktiyle marangozhane ve atölye olarak kullanılan yapıların plânı. (İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

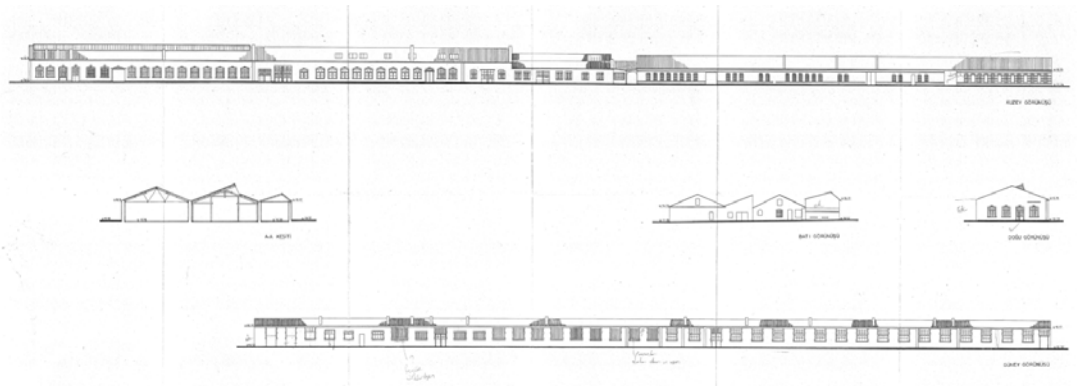

Resim 658. Vaktiyle marangozhane ve atölye olarak kullanılan yapıların cephe görünüşleri.
(İst.2 NYAKBKMA. D.K.5.)

Resim 659. Zeytinburnu Mühimmat Fabrikalarının vaziyet plânı.
(İstanbul Harita Şirketi, Bakırköy Ciheti, P. 1/1 ve P.2/3'ün birleştirilmiş hali, Ö.1:500.)

4.11.5. TERSANE-İ AMİRE FABRİKALARI

Resim 660. Tersane-i Amire Fabrikalarının vaziyet plânı.
(Necip Bey, İstanbul Rehberi, Rumeli Ciheti, Ahmed İhsan ve Matbaası, İstanbul 1340/M.1920.)

Resim 661. Elektrik, Çekiç ve Torpido fabrikalarının konumu.
(Necip Bey, İstanbul Rehberi, Rumeli Ciheti, Ahmed İhsan ve Matbaası, İstanbul 1340/M.1920.)

Resim 662. Tersane-i Amire vaziyet plânı.
(AK.Hrt.6646.)

Resim 663. Tersane-i Amire' de bir çalışma anı.
(AK. Krt.14572.)

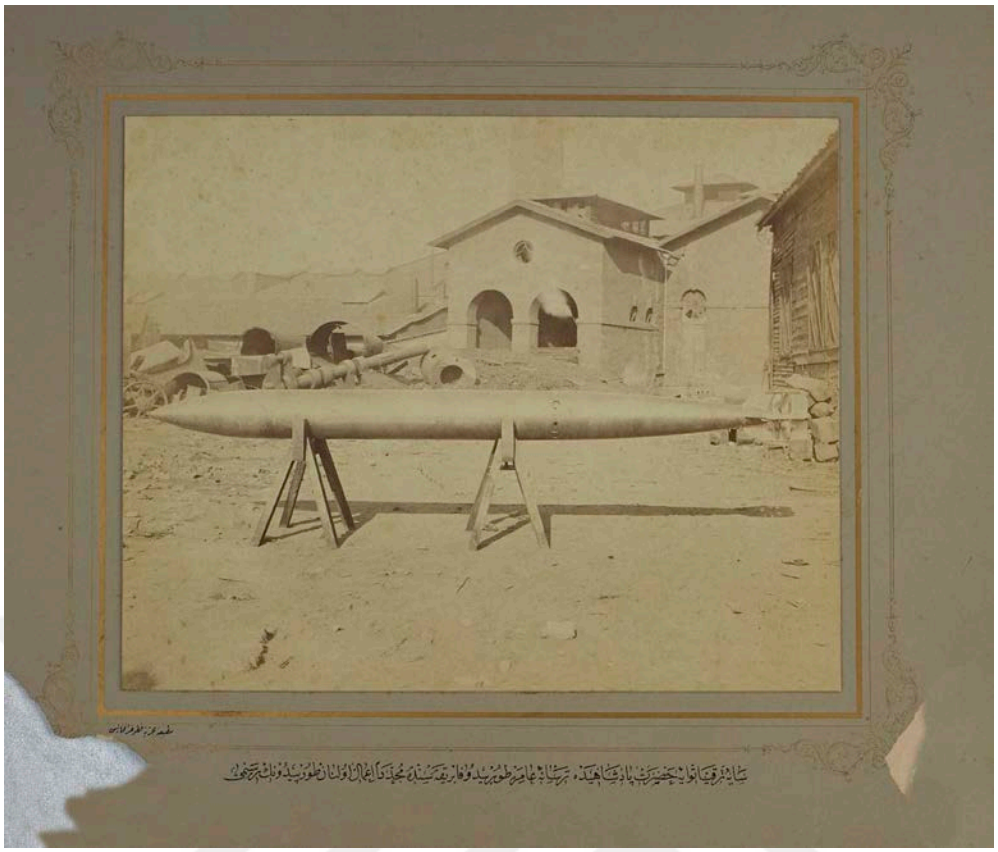

Resim 664. Tersane-i Amire Torpido Fabrikası.
(İÜ.NEK., 77954/31.)

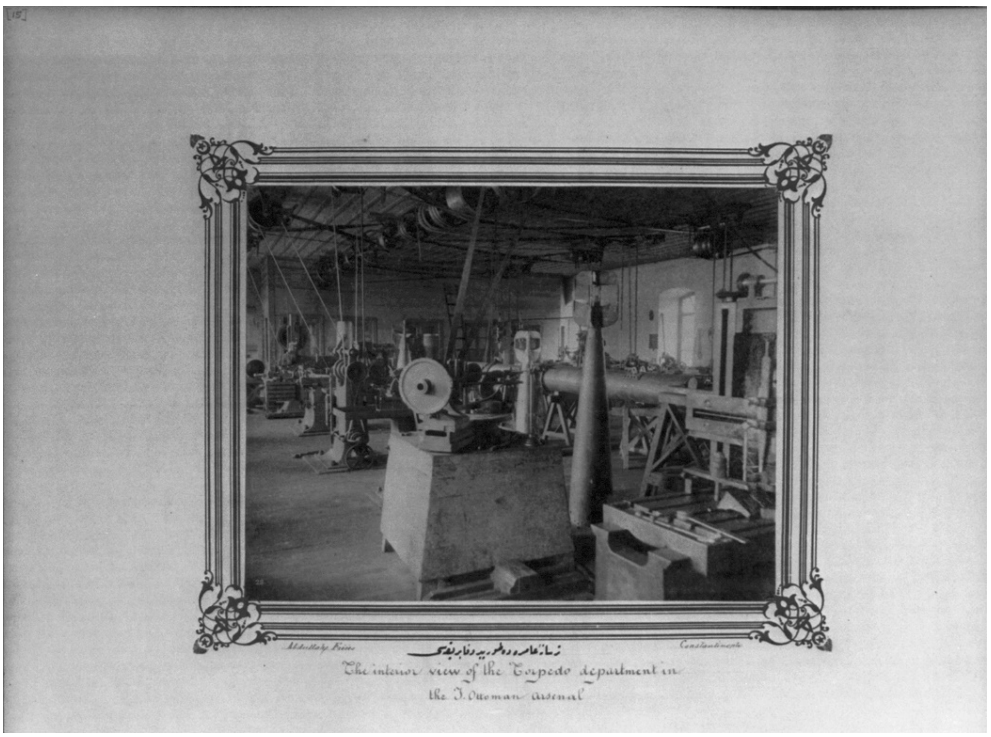

Resim 665. Tersane-i Amire Torpido Fabrikasının iç görünüşü (Fotoğraf: Abdullah Freres).
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28527)

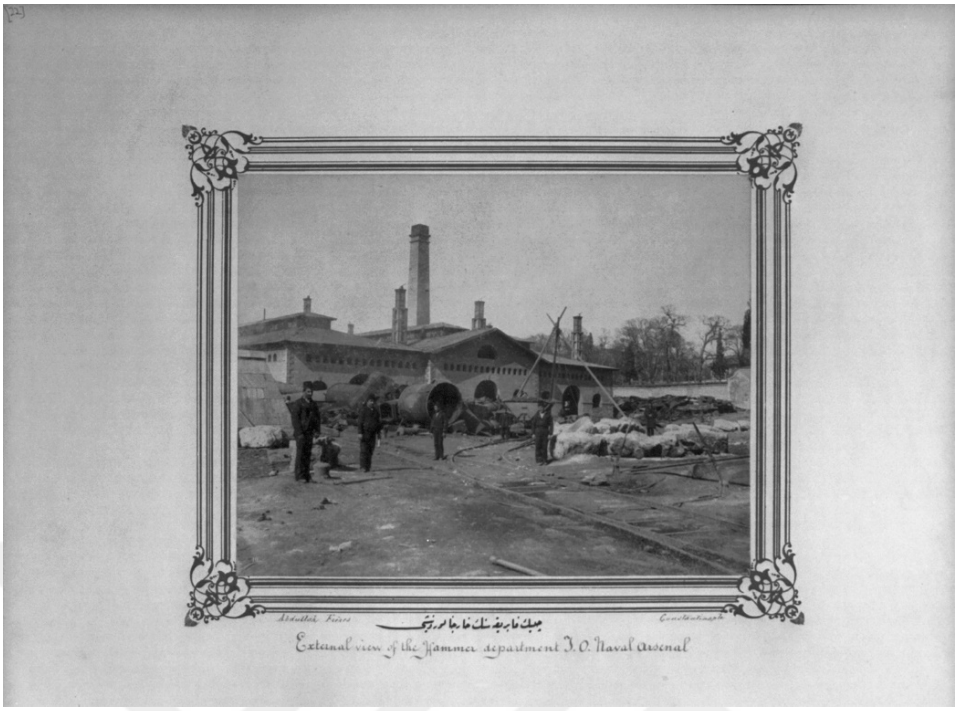

Resim 666. Tersane-i Amire Çekiç Fabrikasının genel görünüşü (Fotoğraf: Abdullah Freres).
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28553u)

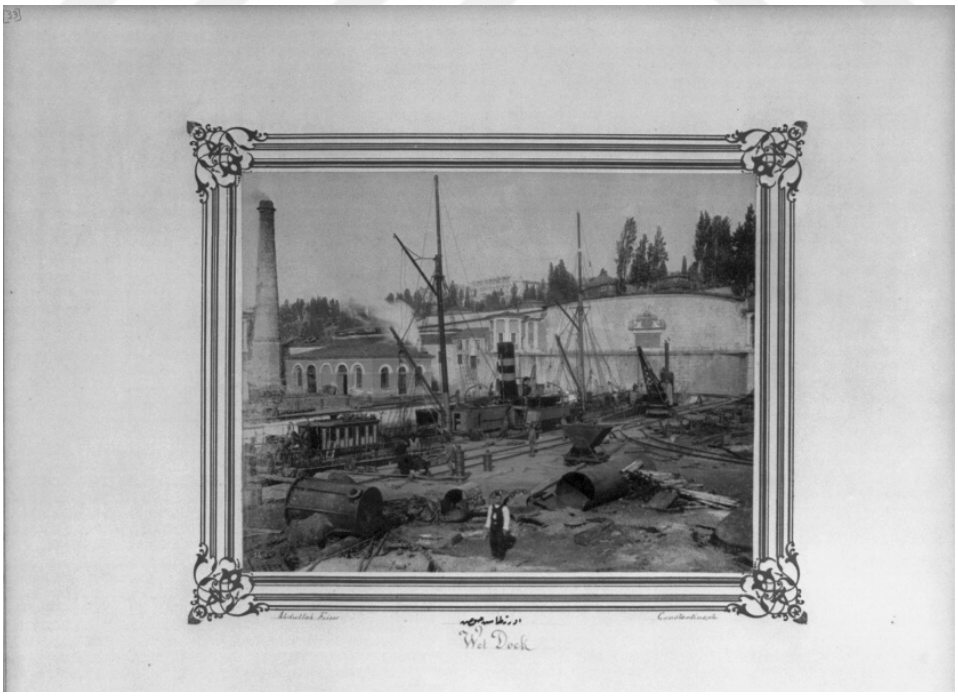

Resim 667. Tersane-i Amire'den bir görünüş (Fotoğraf: Abdullah Freres).
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b28545u)

Resim 668. Tersane-i Amire Kurşun Boru Fabrikası.
Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b29155u

Resim 669. Tersane-i Amire Elektrik Fabrikası.
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b29147u)

4.11.6. TOPHANE-İ AMİRE FABRİKALARI

Resim 670. Tophane Fabrikası.
(İ.NEK.,90509/12.)

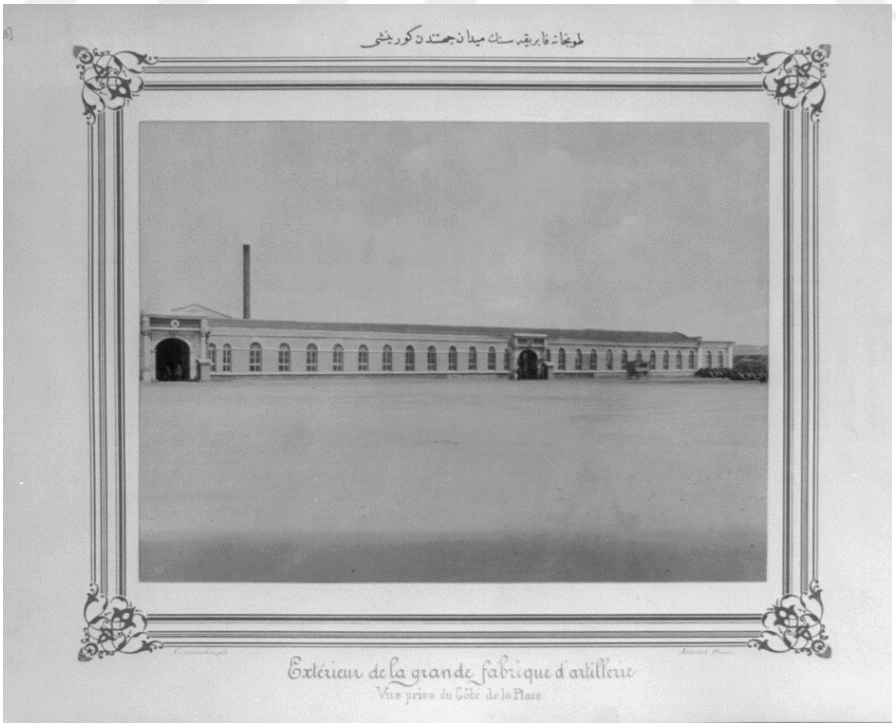

Resim 671. Tophane Fabrikasını genel görünüşü.
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46532)

Resim 672. Tophane Fabrikasının marangozhanesi.
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46532)

Resim 673. Tophane Fabrikası deposunun iç görünüşü
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46526)

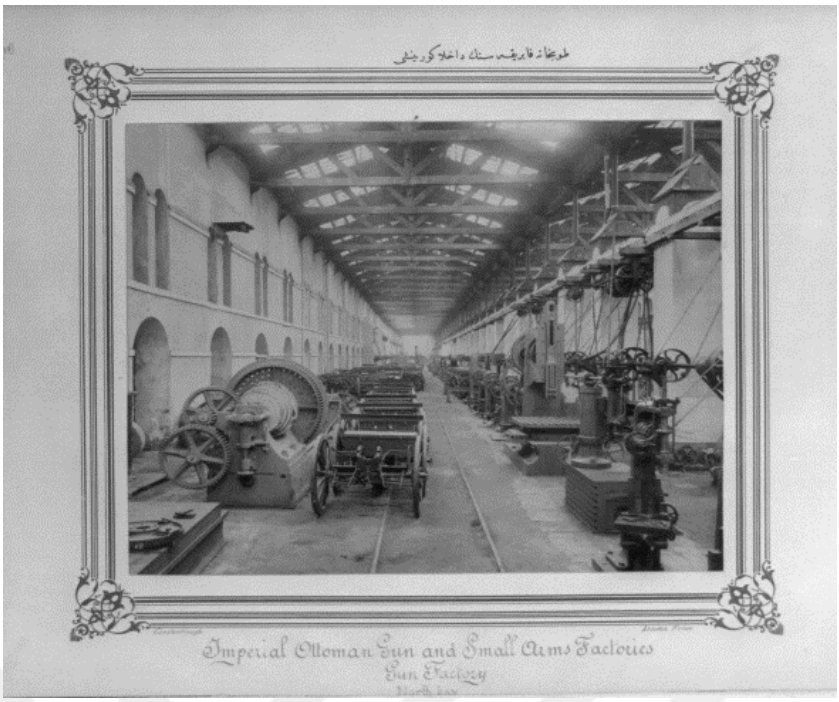

Resim 674. Tophane Fabrikasının iç görünüşü.
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46524u)

Resim 675. Tophane Fabrikasının iç görünüşü.
(Library of Congress : http://hdl.loc.gov/loc.pnp/cph.3b46522u)

4.11.7. KARAAĞAÇ TAPA FABRİKASI

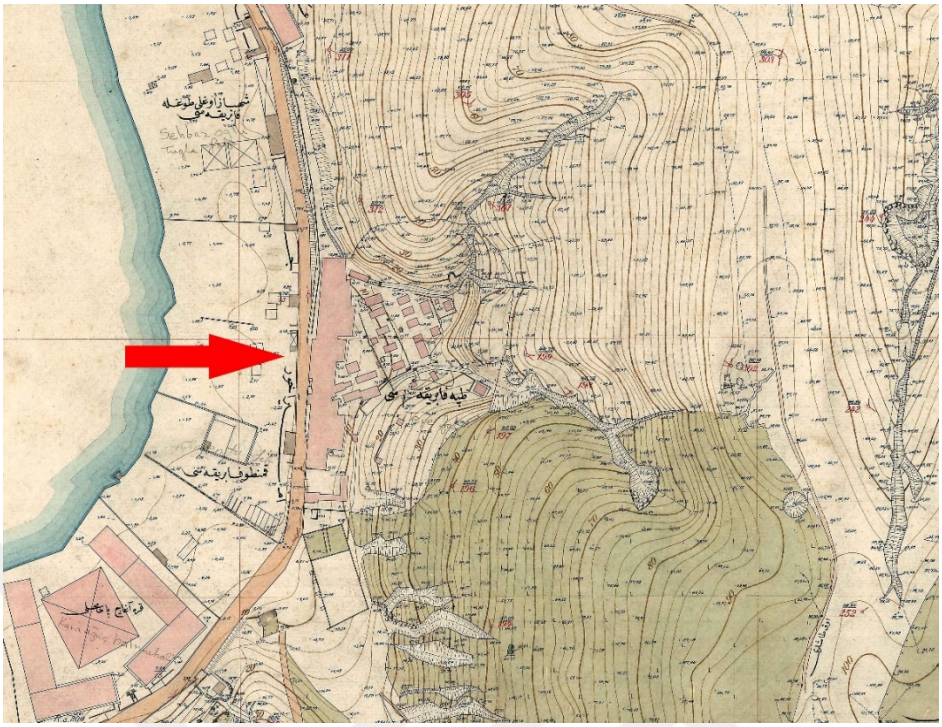

Resim 676. Karaağaç Tapa Fabrikasının vaziyet plânı.
(Rumeli Ciheti Haritaları, Keşfiyat ve İnşaat AŞ., P.18, 1926, AK. Hrt.2356.)

Resim 677. Karaağaç Tapa Fabrikasının görünüşü.
(AK. Alb. 577/1.)

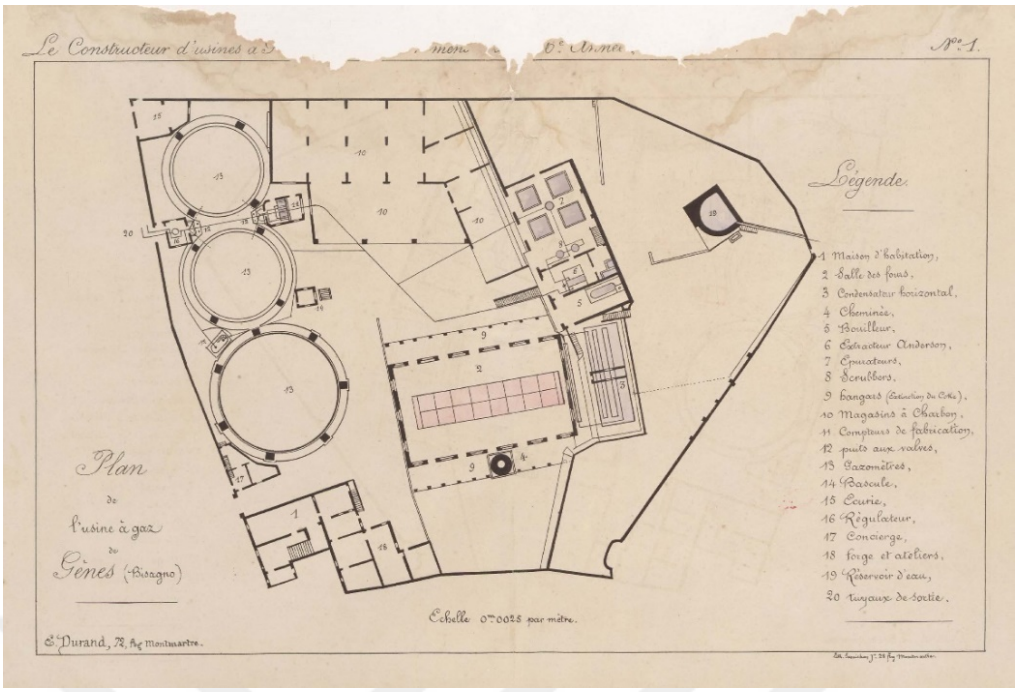

Resim 678. Cenova Bisagno Gaz Fabrikasının plânı.
(DABOA, Plk.p. 2200.[3])

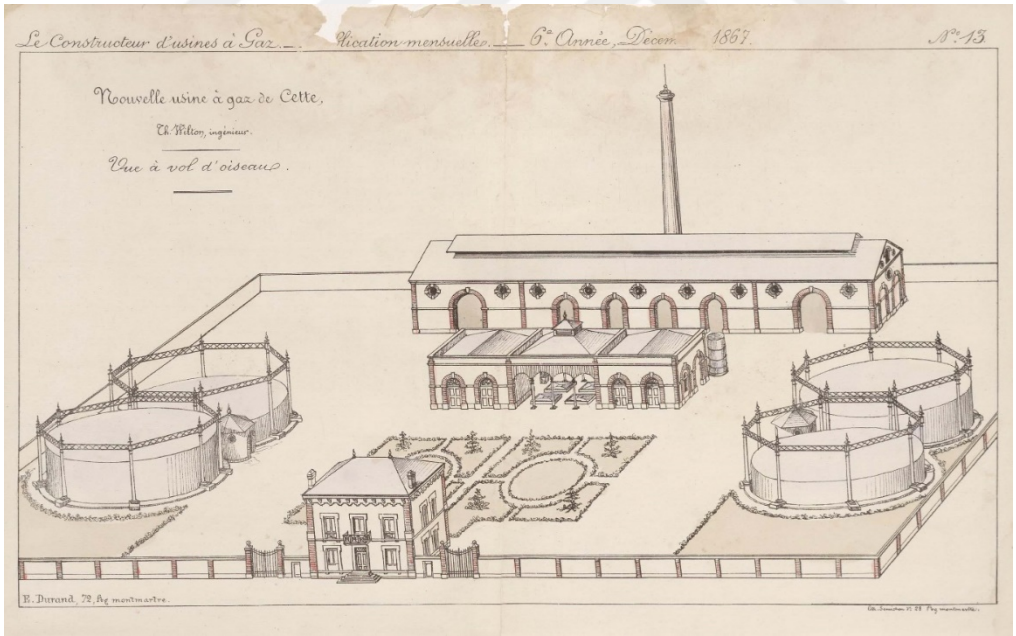

Resim 679. Bir gaz fabrikasının kuş bakışı görünüşü.
(DABOA, Plk.p. 2200.)

[3] Resim 678,679, Fransız Des Rotes D'Etats Dans L'Empire Ottoman (Osmanlı Devleti Yol Yapım ve Tamamlama Şirketi'nin Turqie d'Asie (Brusse) için hazırlamış olduğu ve içinde gaz fabrika planlarının bulunduğu fasiküldeki çizimler için bkz.Emile Durand, Qualite Du Gaz, 72, faubourg Montmortre, Paris 1866,Emile Durand, De L'abonne au Gaz D'ecleirage, Paris 1858.

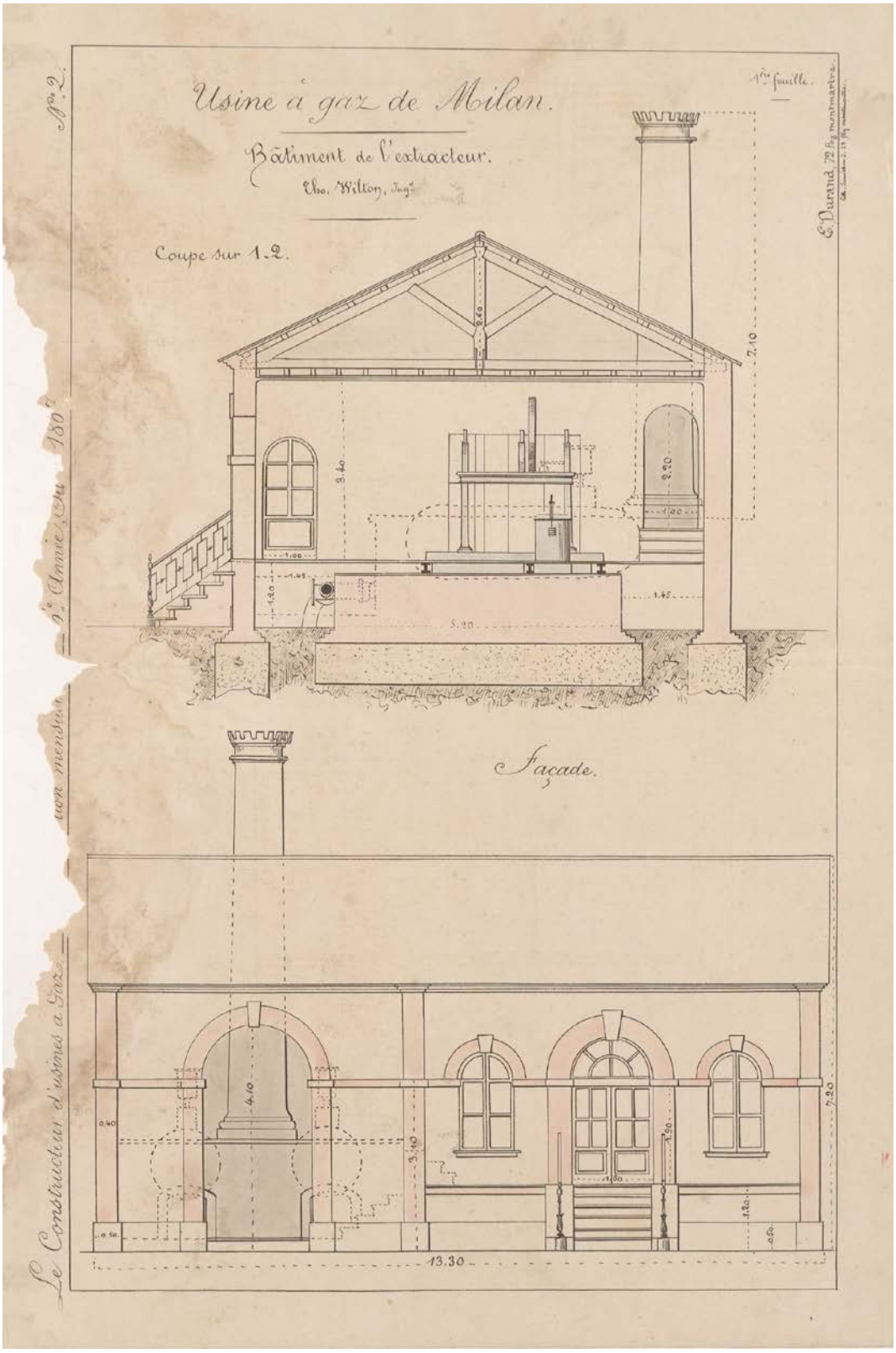

Resim 680. Milan Gaz Fabrikasının kesit ve görünüşü.
(DABOA, Plk.p. 2200.)

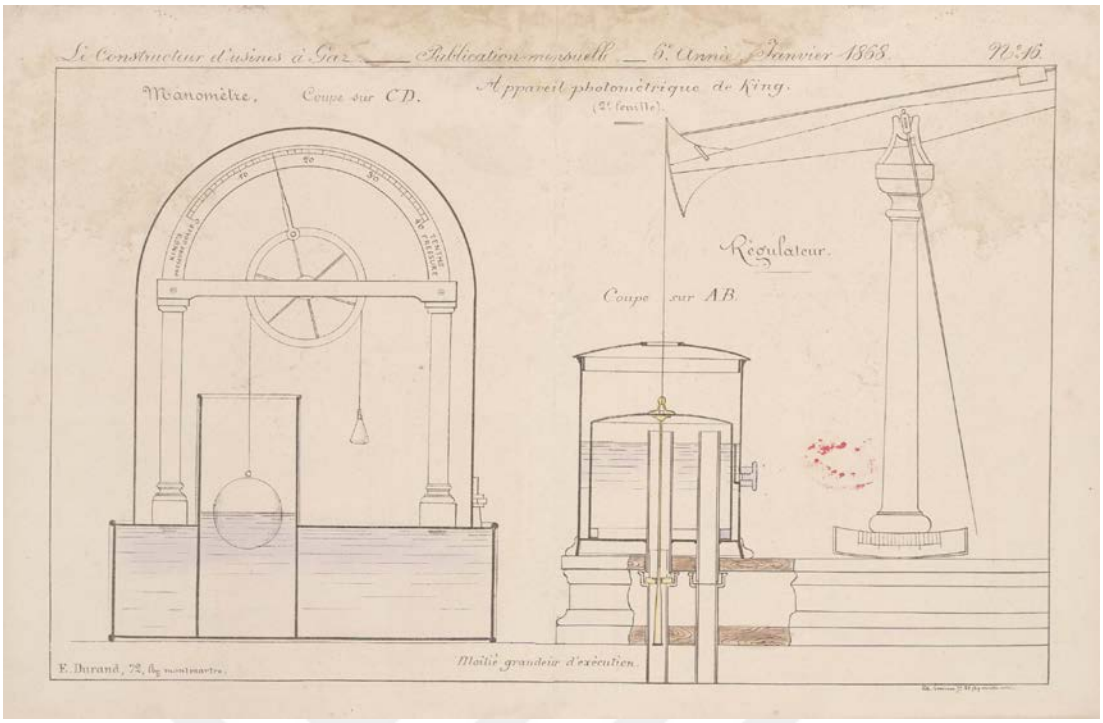

Resim 681. Gaz fabrikasının gazometre ve regülatör kesiti.
(DABOA, Plk.p. 2200.)

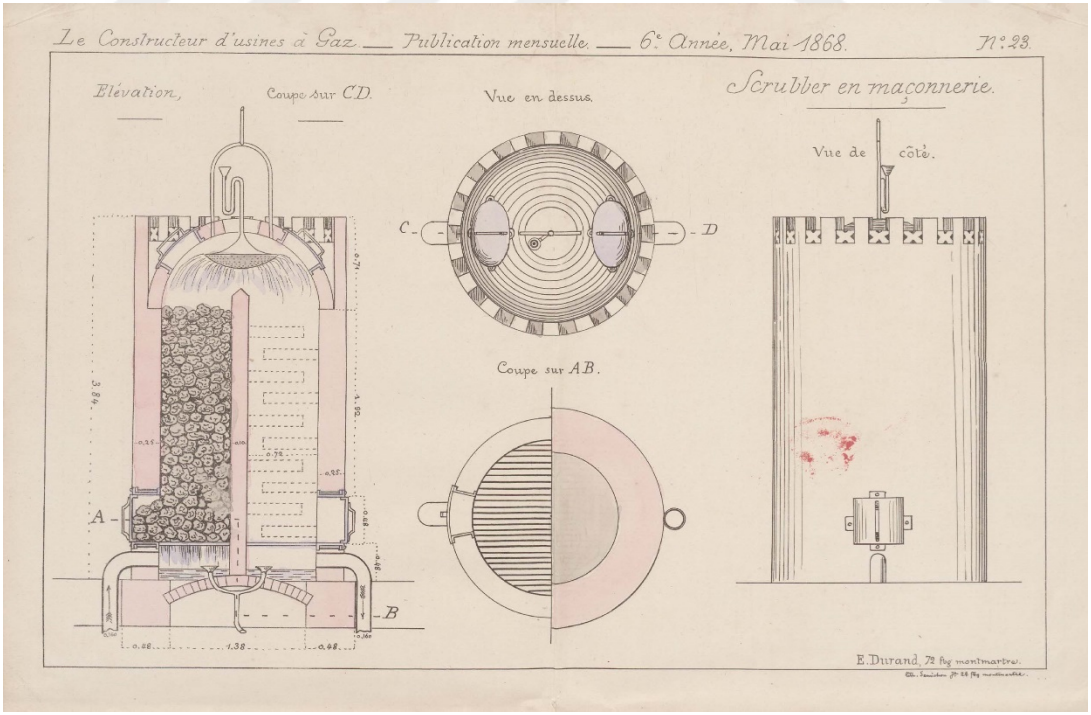

Resim 682. Gaz fabrikasının gaz arıtma ekipmanlarının kesit ve görünüşü.
(DABOA, Plk.p. 2200.)

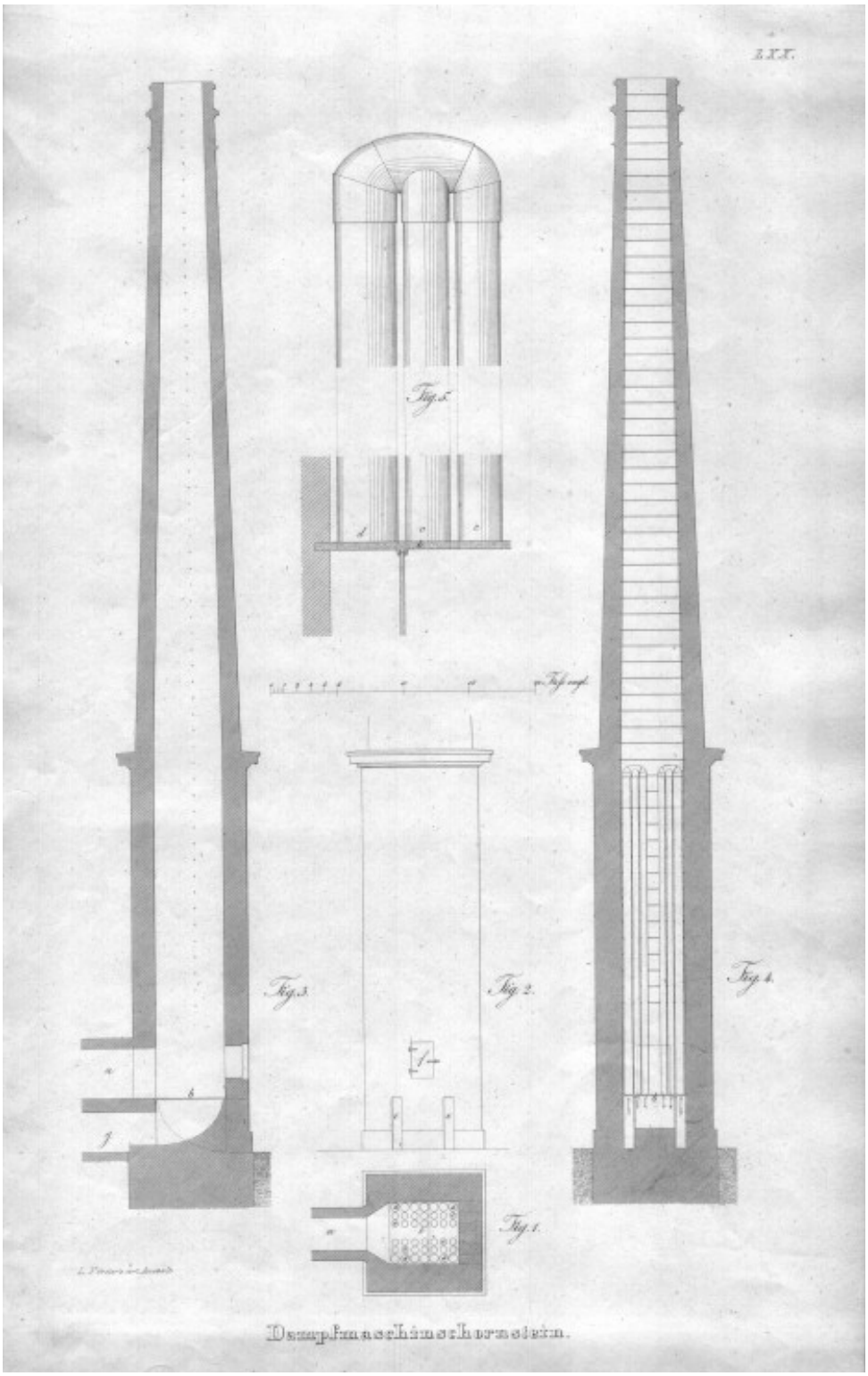

Resim 683. Buhar motoru bacası çizimi.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1836,Pl.LXX.)

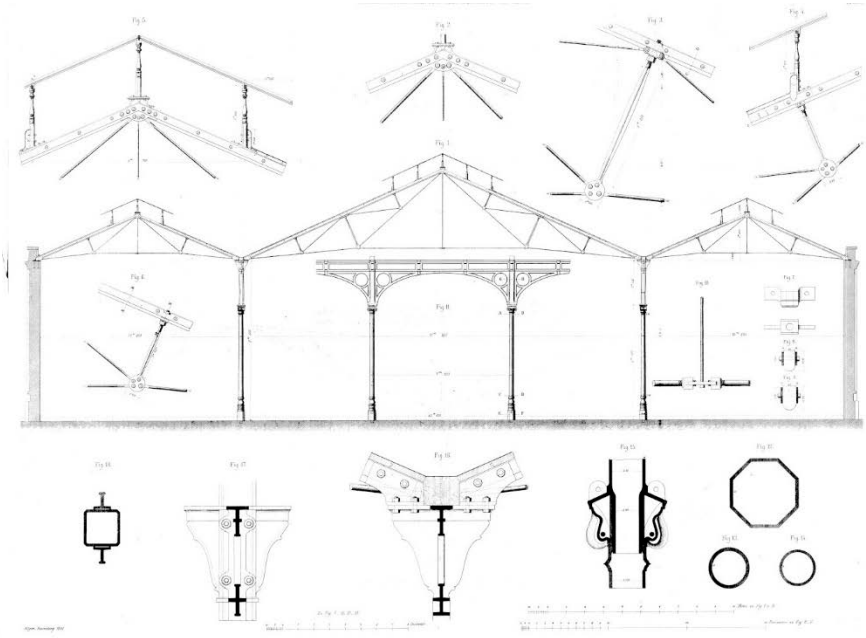

Resim 684. Metal çatı makası ve bağlantı elemanları çizimi.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1851, Pl.384.)

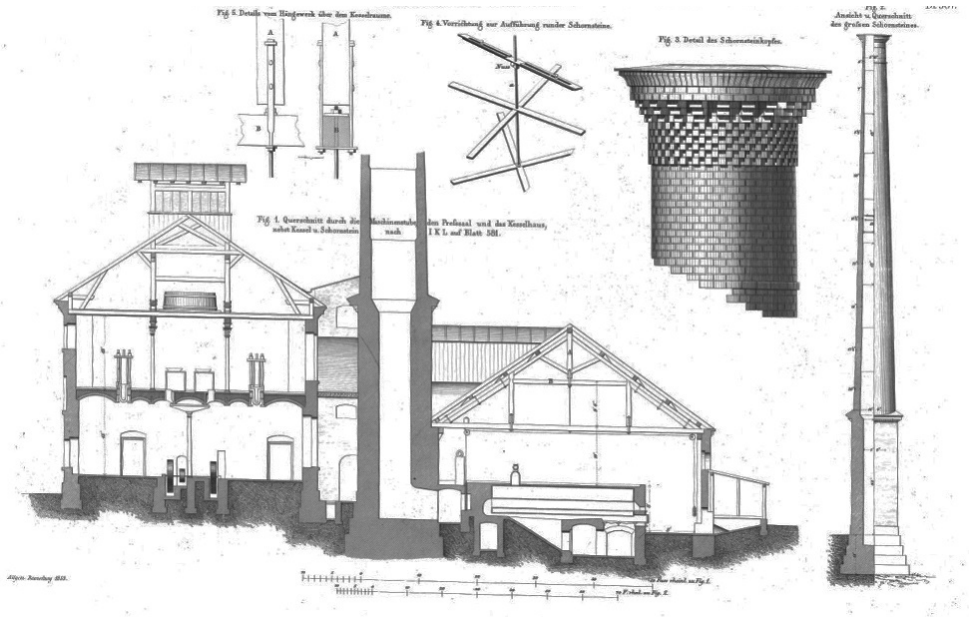

Resim 685. Almanya Nenersdorf Şeker Fabrikası kesiti.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1853,Pl.587.)

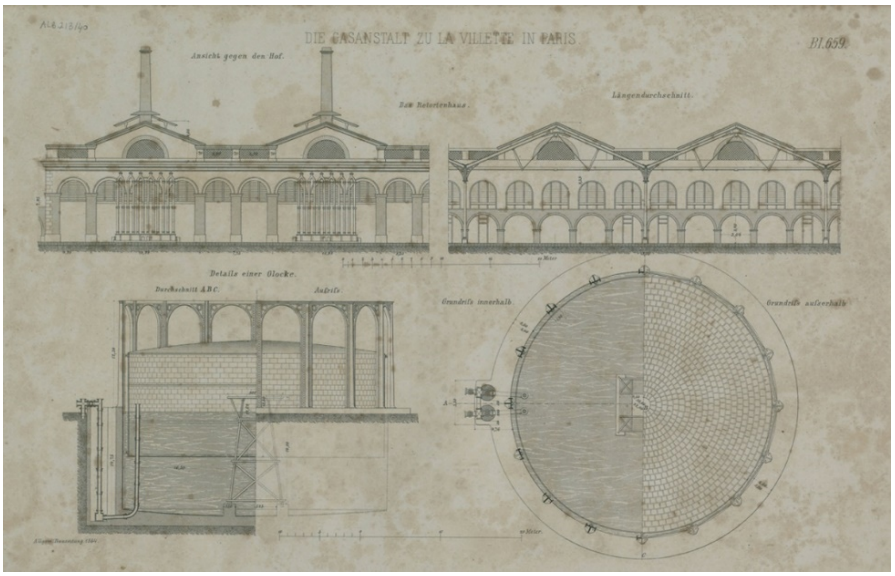

Resim 686. Gaz Fabrikasının görünüşü ve gazometre plân ve kesiti.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, pl. Pl.659.)[4]

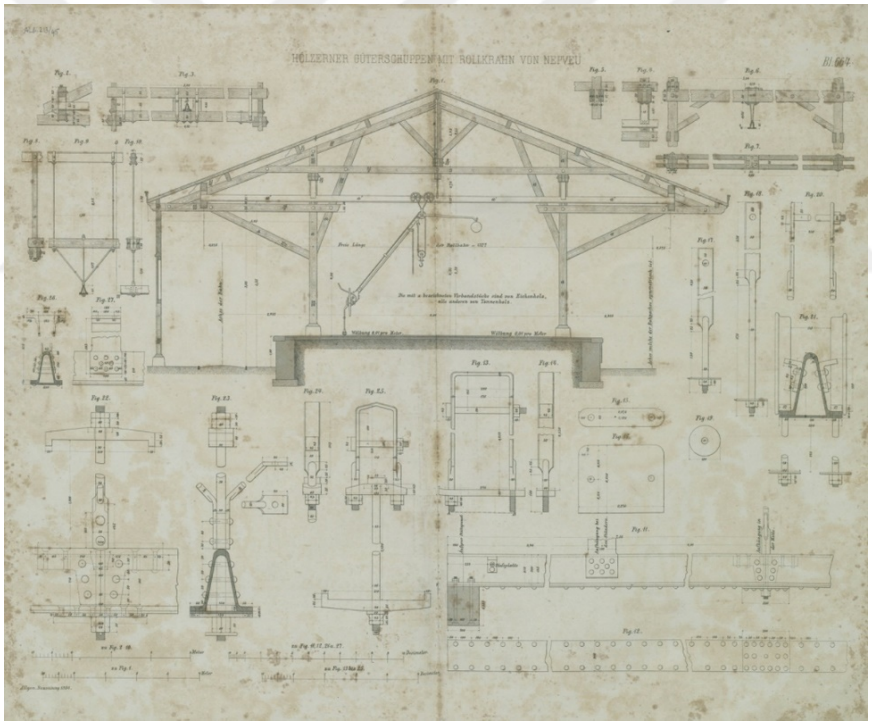

Resim 687. Ahşap ve döküm bağlantı askı elemanları
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.664)

[4] Alman asıllı Avusturyalı mimar, yayıncı ve girişimci Ludwig Ritter (Christian Friedrich) von Förster (1798-1863)'in 1836 yılında yayına giren ve 1918 yılında son sayısını çıkartan "Allgemeine Bauzeitung" adlı mimarlık ve mühendislik dergisi 19. Yüzyıl teknolojisi endüstriyel mimari planlar ve detayları hakkında oldukça nitelikli bir yayın organıydı. 1853 yılındaki sayısında İstanbul'daki birkaç yapı plan ve görünüşünü yayınlamış, 1913 yılında ise İstanbul selatin camilerinin fotoğraflarını yayınlamıştır. Buradaki çizimler için bkz. Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864,

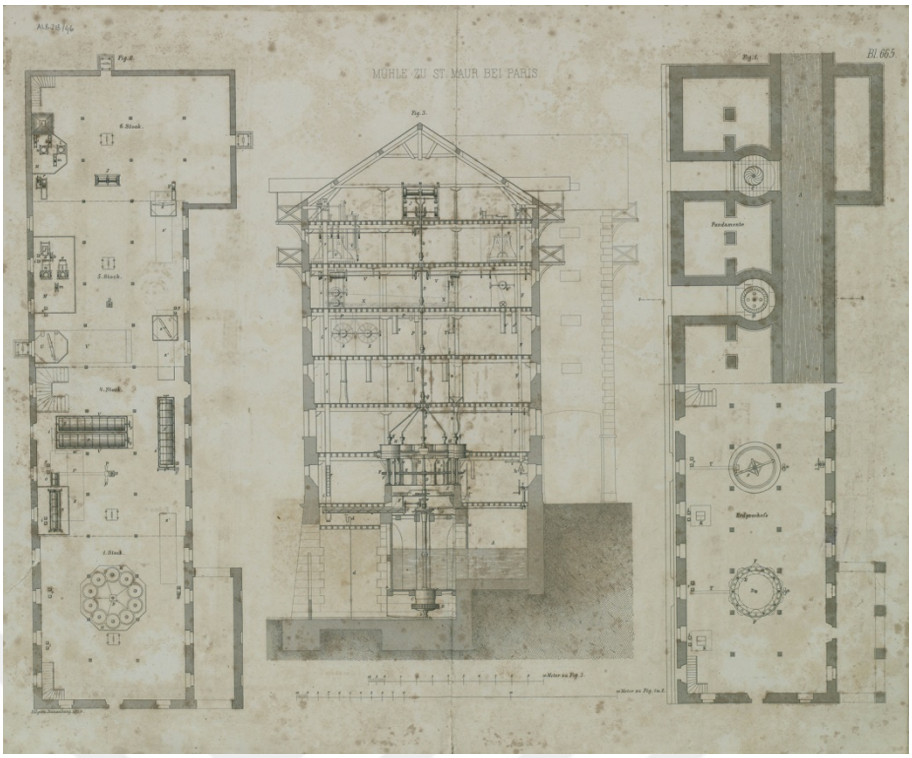

Resim 688. Paris Un Değirmeni plânı ve kesitleri.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.665.)

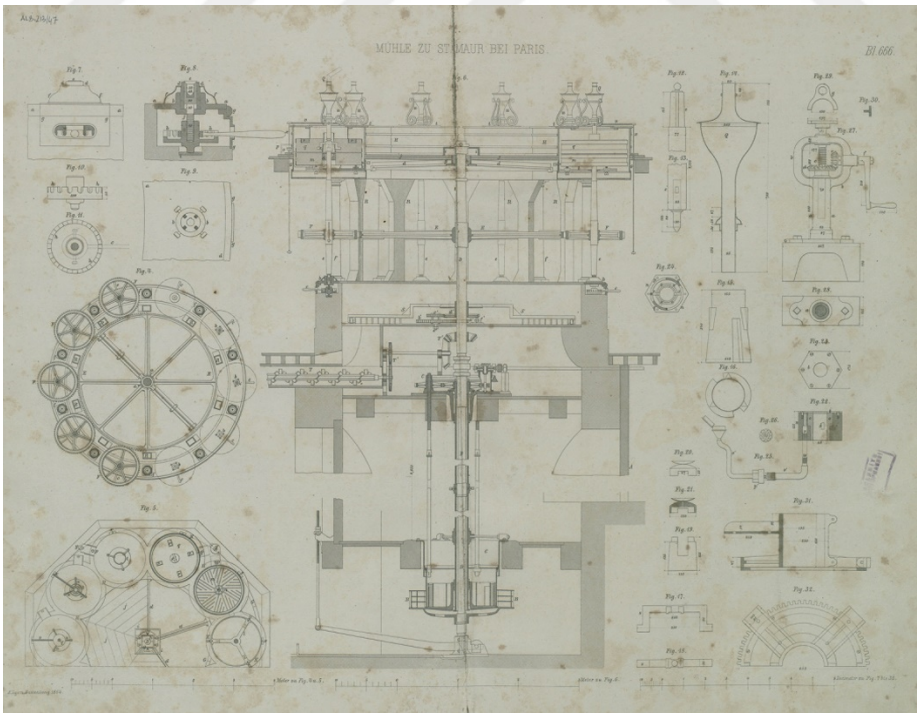

Resim 689. Paris Un Değirmeni çark, mil ve bağlantı elemanlarının çizimleri.
(Ludvig Ritter von Förster, Allgemeine Bauzeitung, Wien 1864, Pl.666.)

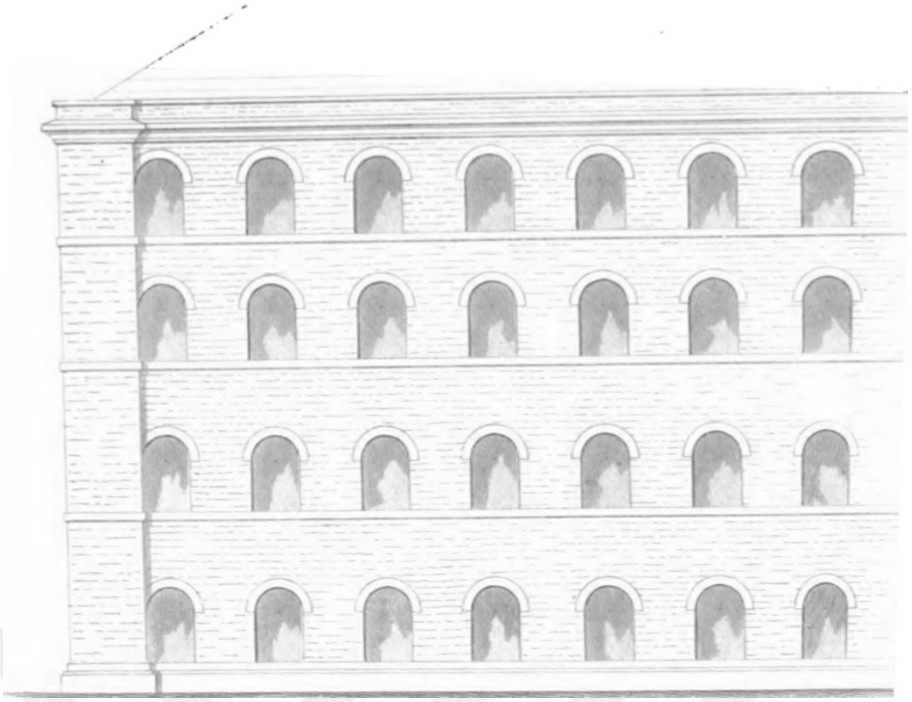

Resim 690. Un değirmeni cephe çizimi.
(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s.124.)

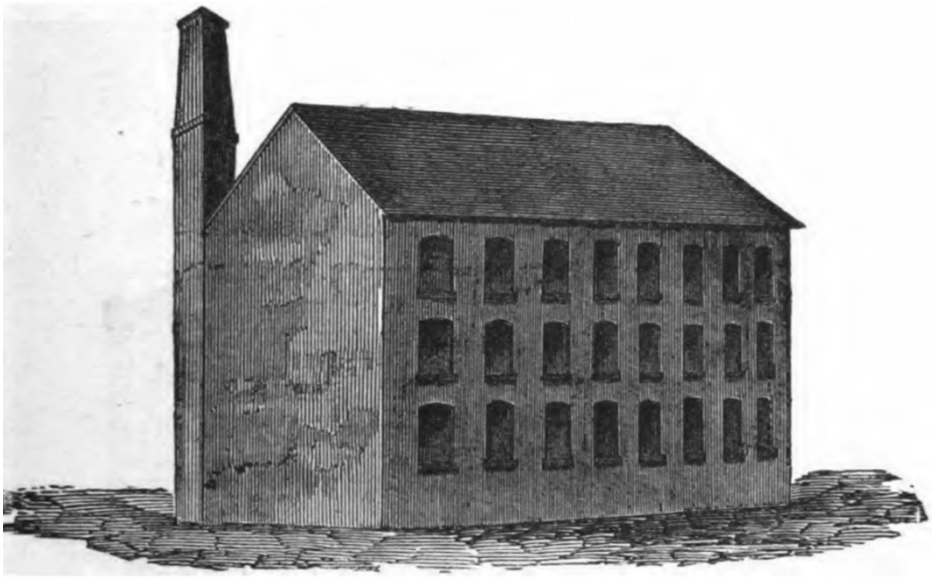

Resim 691. Un değirmeni ve baca çizimi
(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s.113)

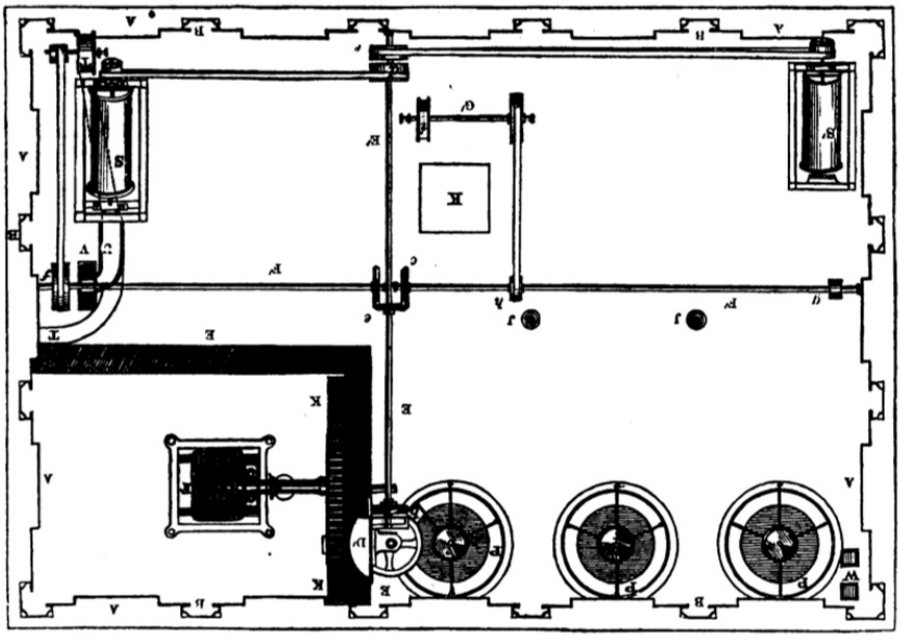

Resim 692. Un değirmeni plânı.
(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s. 122.)

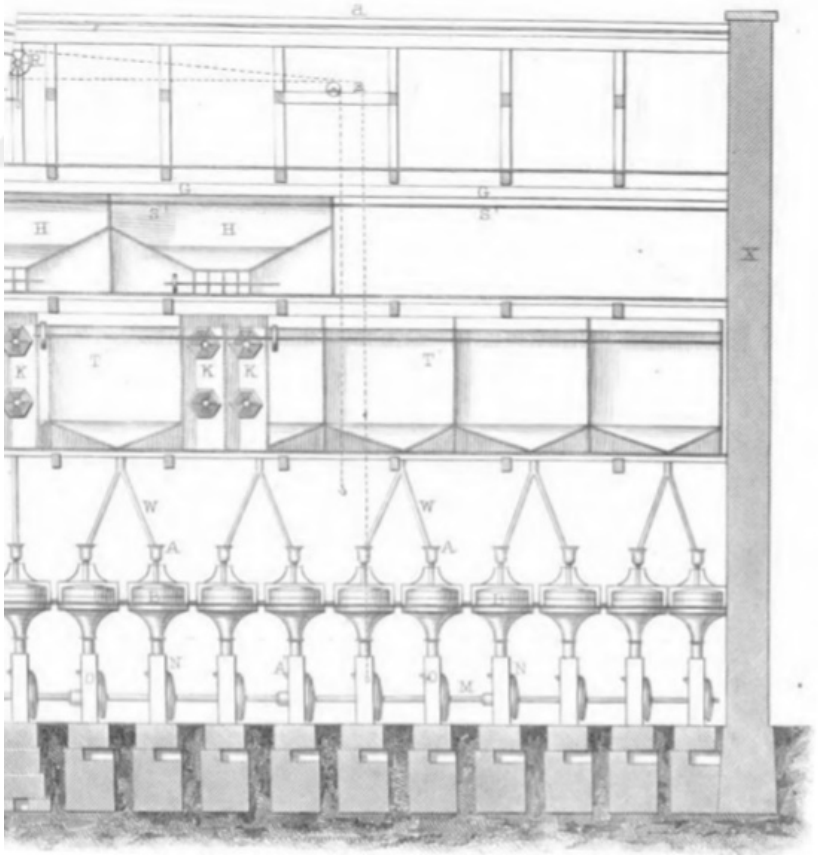

Resim 693. Un değirmeni kesiti.
(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865,s. 127.)

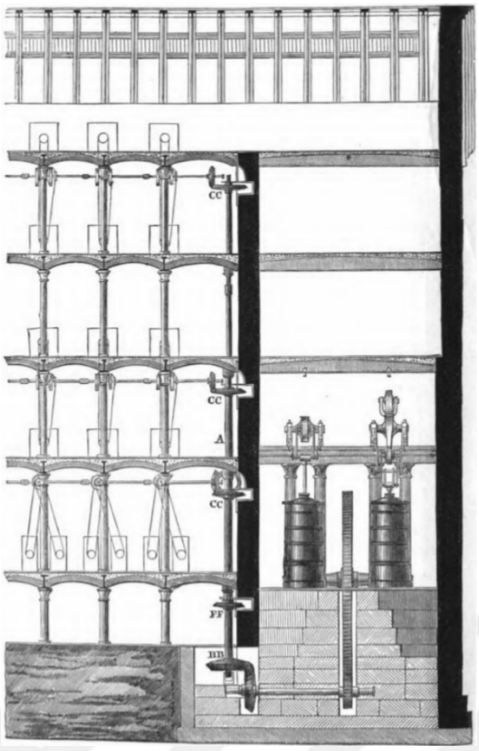

Resim 694. Un değirmeni kesiti.
(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865,s. 104.)

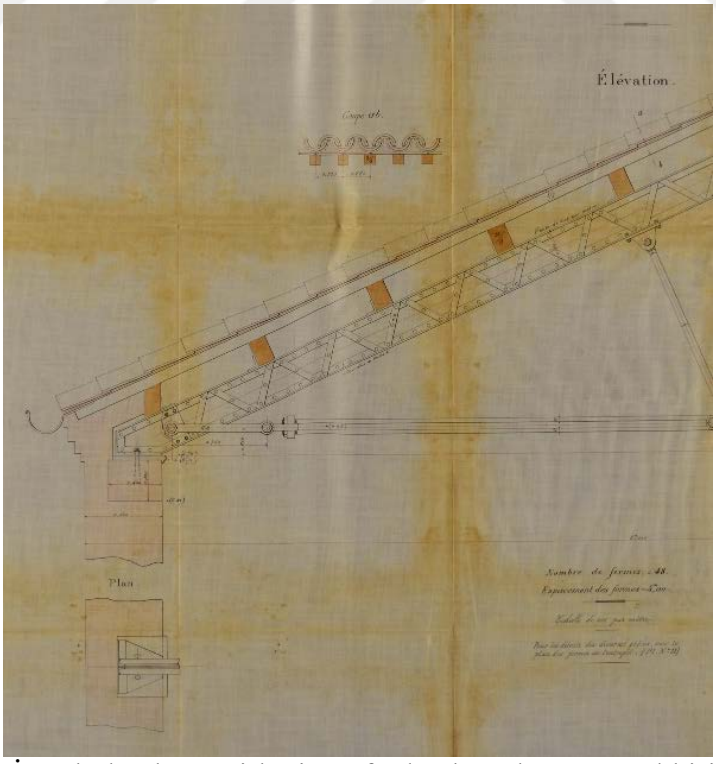

Resim 695. İstanbul Rıhtım Şirketi tarafından hazırlanan metal kiriş detayları.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

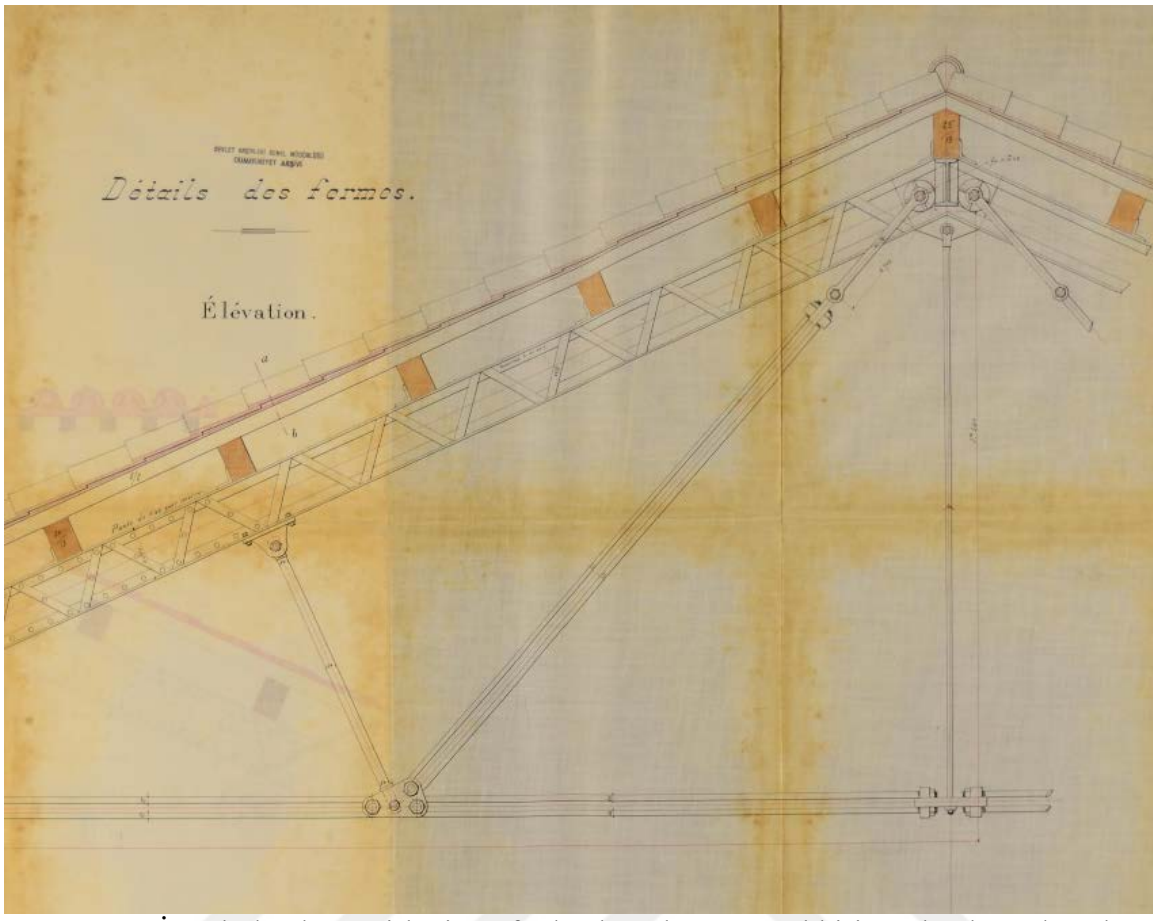

Resim 696. İstanbul Rıhtım Şirketi tarafından hazırlanan metal kiriş ve bağlantı detayları. (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

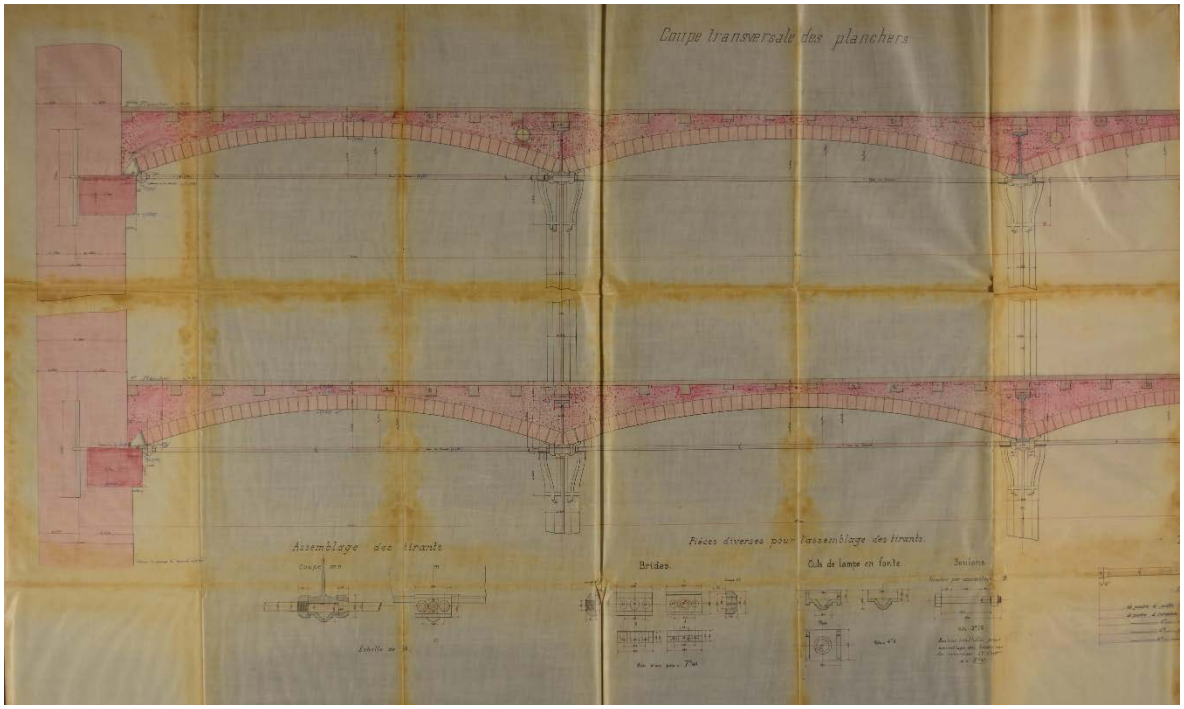

Resim 697. Kagir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve bağlantı detayları. (Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

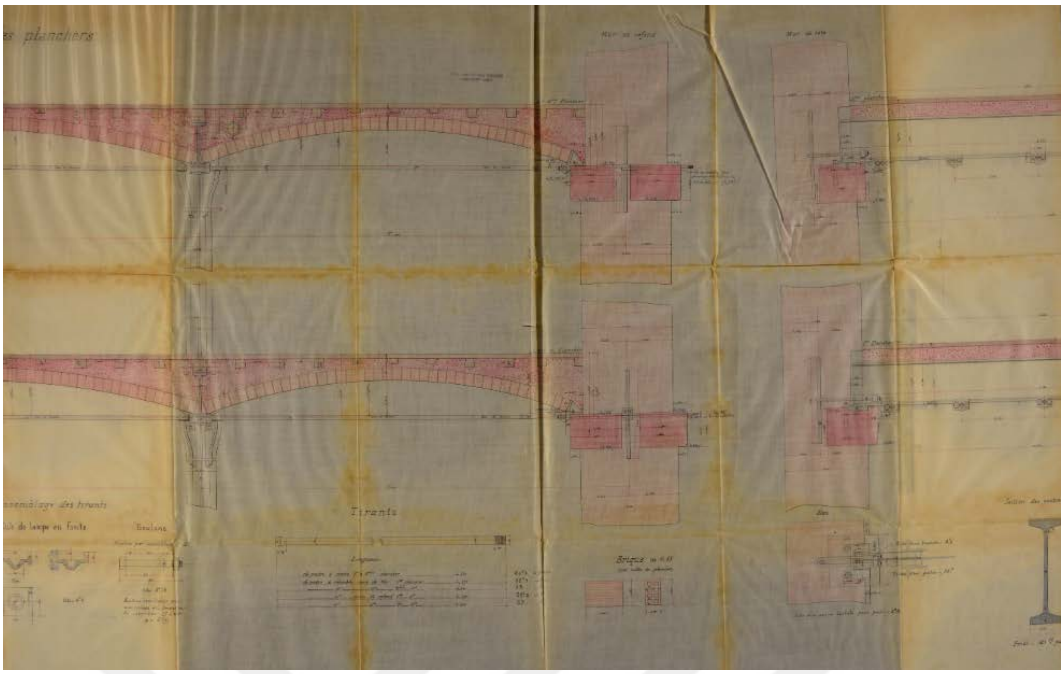

Resim 698. Kagir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve bağlantı detayları.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

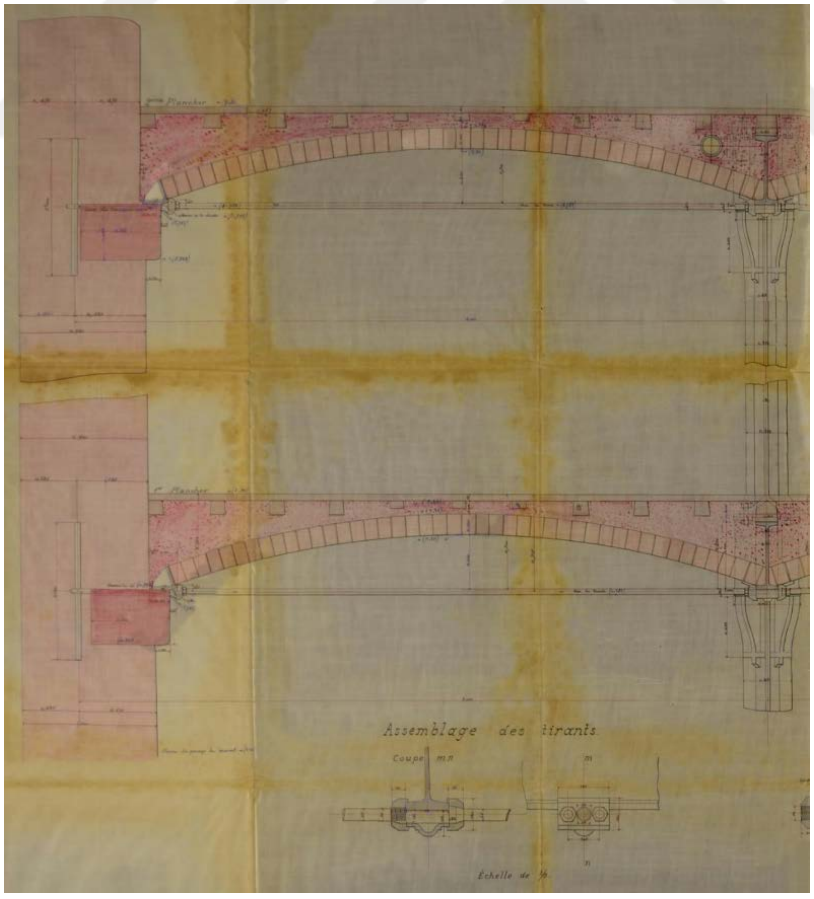

Resim 699. Kâgir yapıda döşeme duvar kesiti ile metal dikme ve gergi bağlantı çizimi.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

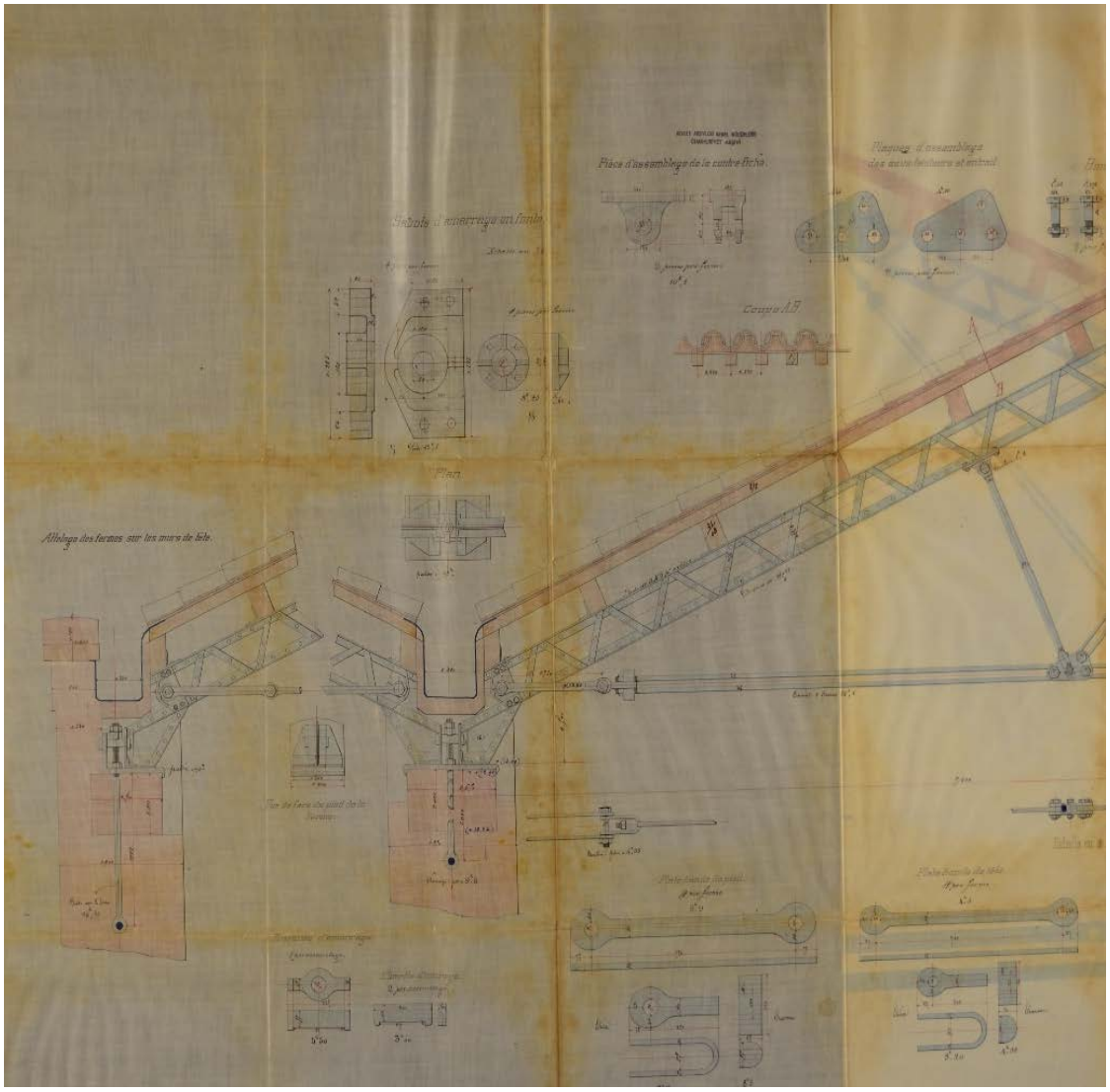

Resim 700. Çatı kirişi, oluk ve gergi bağlantı detayları.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

Resim 701. Kâgir endüstri yapı kesiti.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

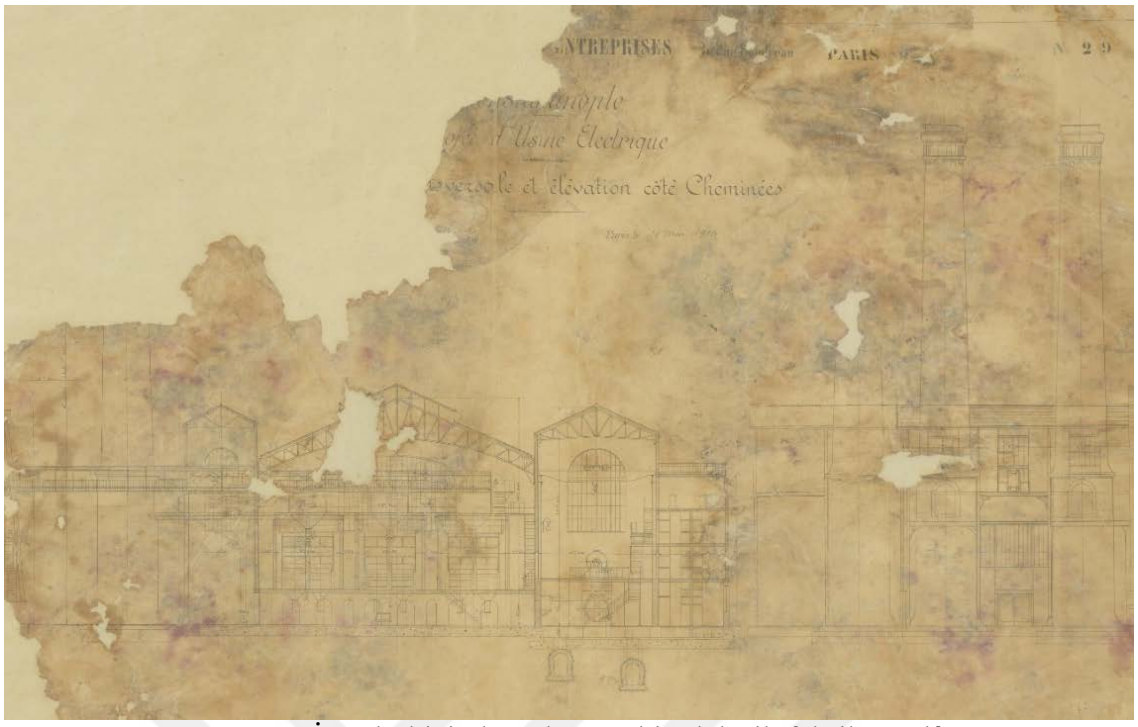

Resim 702. İstanbul için hazırlanmış bir elektrik fabrikası plânı.
(DABOA., Plk.p.6725-23.)

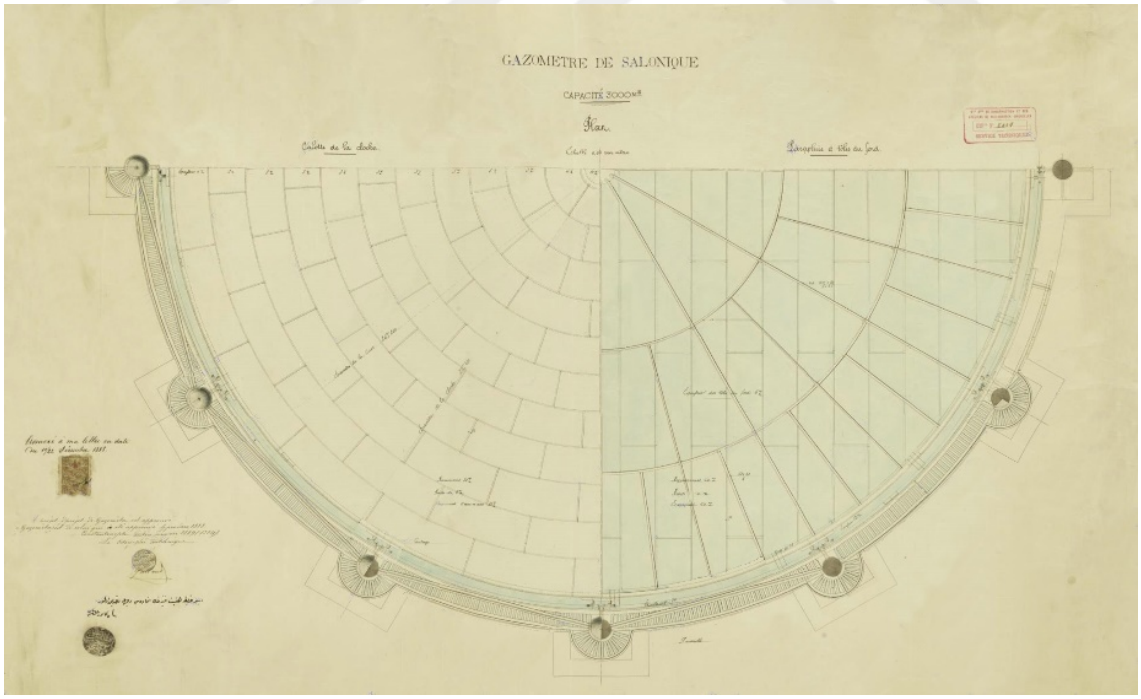

Resim 703. Selanik Gazometresi plânı.
(DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898.)

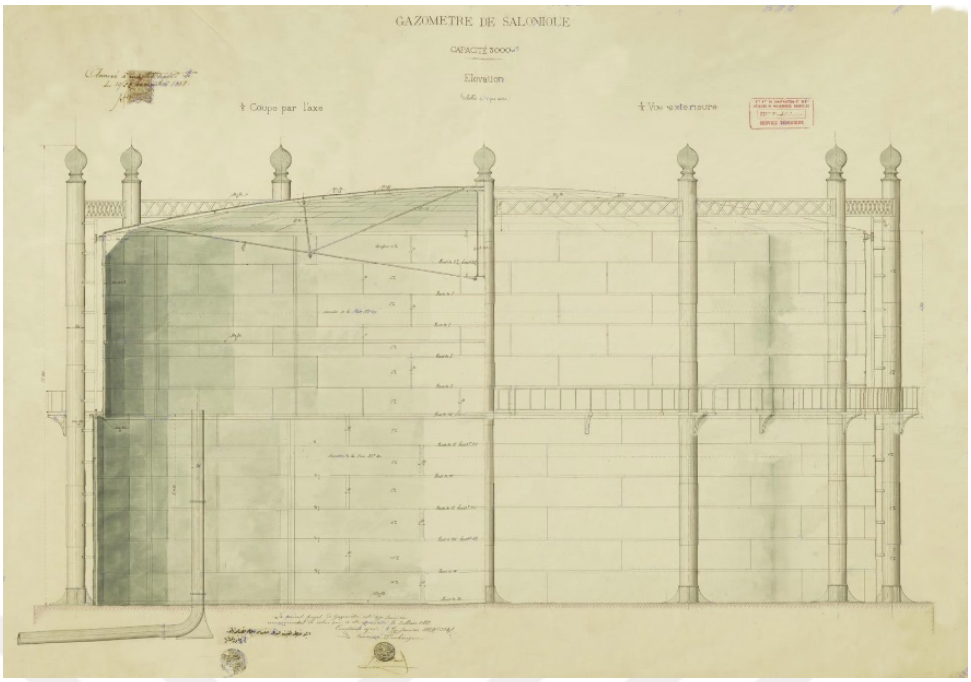

Resim 704. Selanik Gazometresi kesiti.
(DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898.)

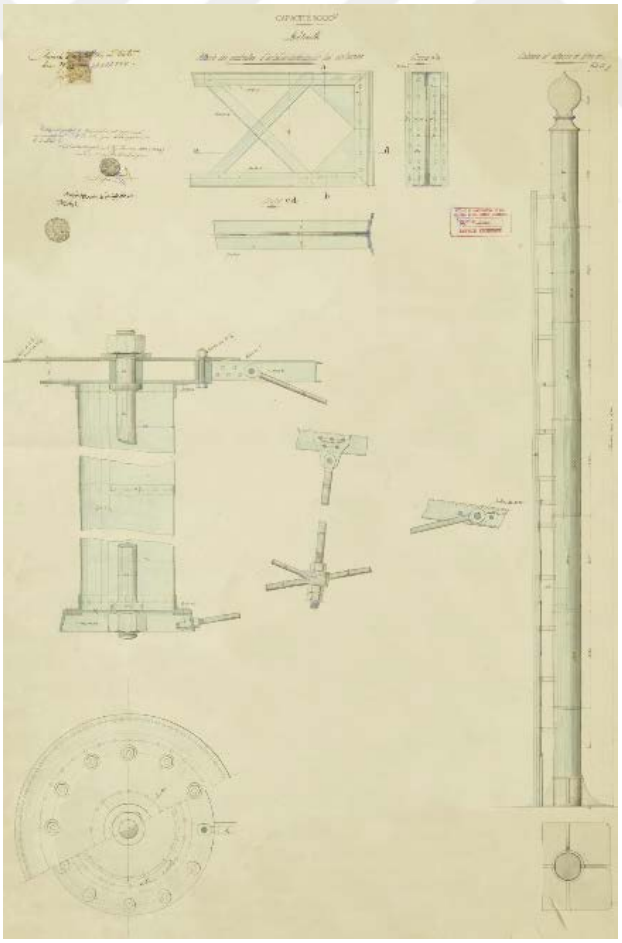

Resim 705. Selanik Gazometresi bağlantı elemanları detayları.
(DABOA., Plk.p. 798, H.14.05.1316/M.30 Eylül 1898.)

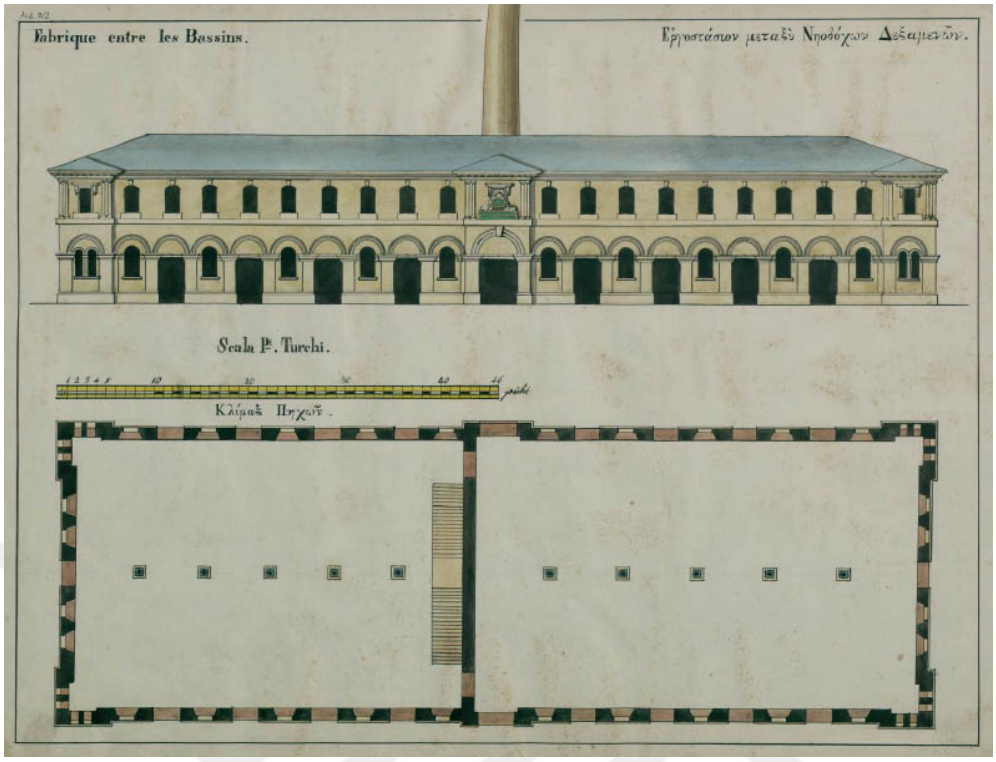

Resim 706. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrika plânı ve görünüşü
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

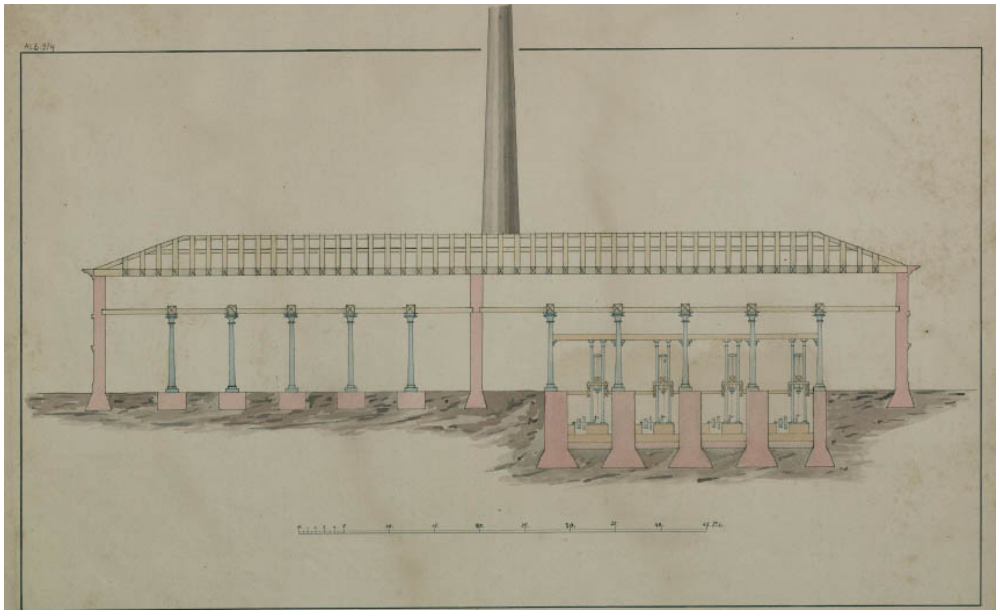
Resim 707. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrikanın kesiti.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

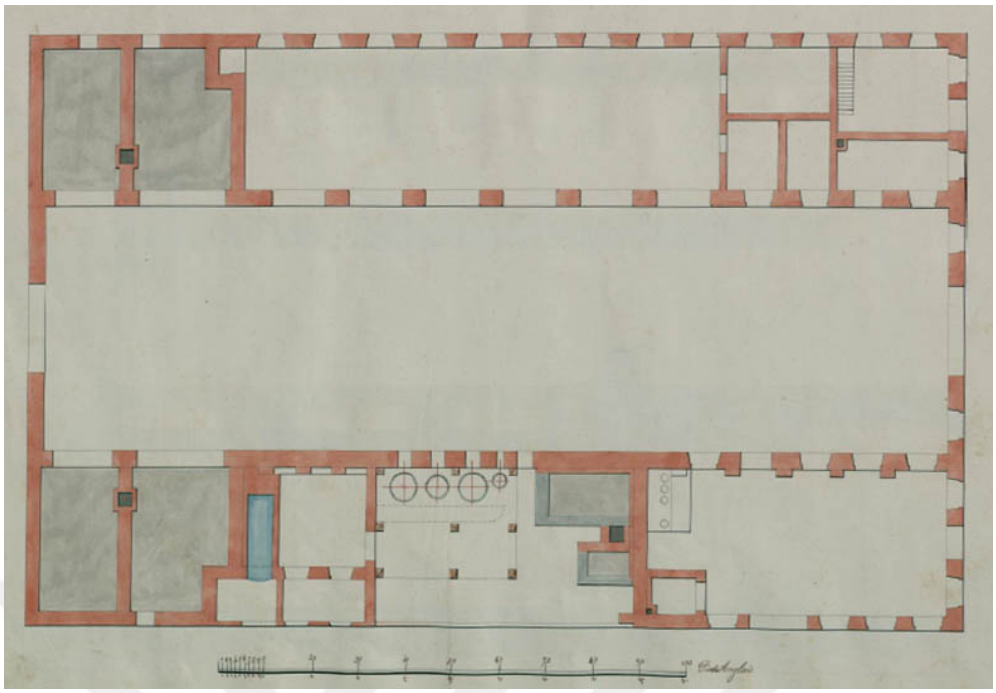

Resim 708. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika plânı.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

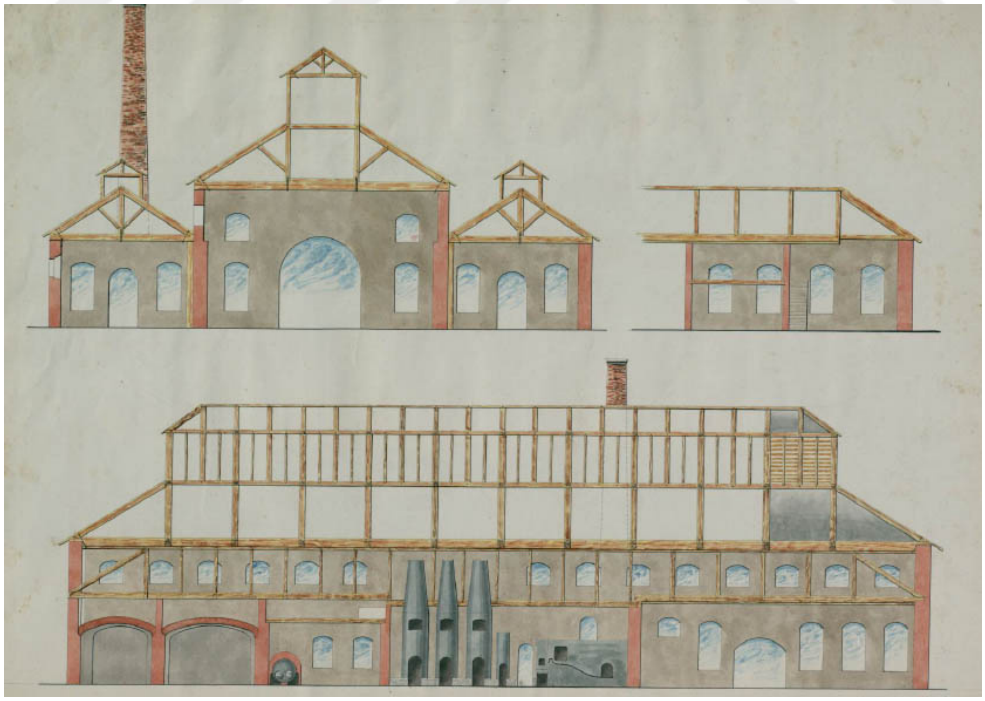

Resim 709. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrikanın kesitleri.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

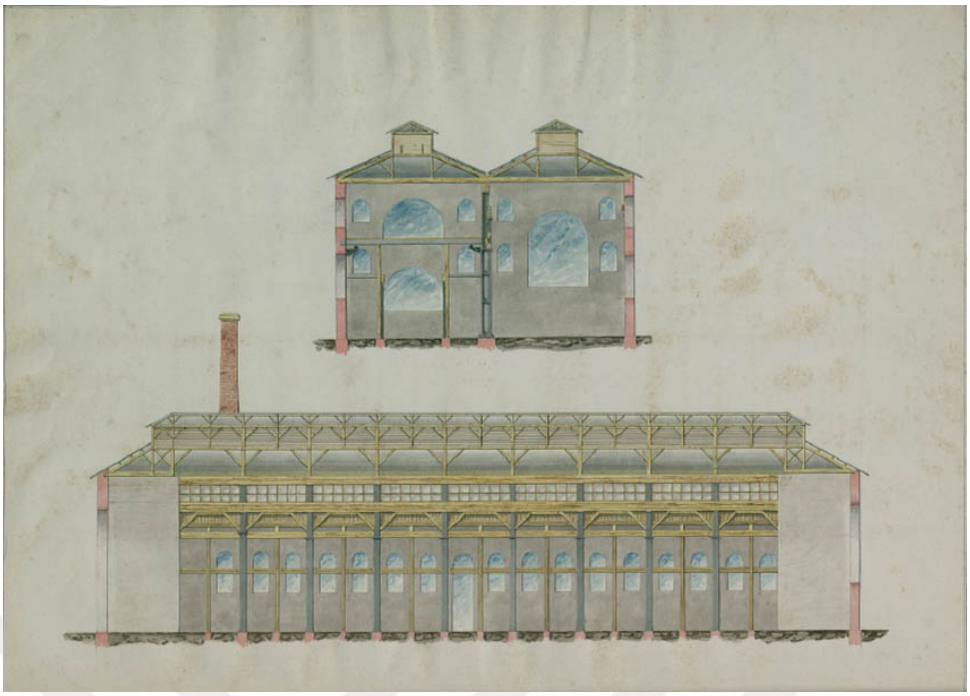

Resim 710. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika kesiti.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

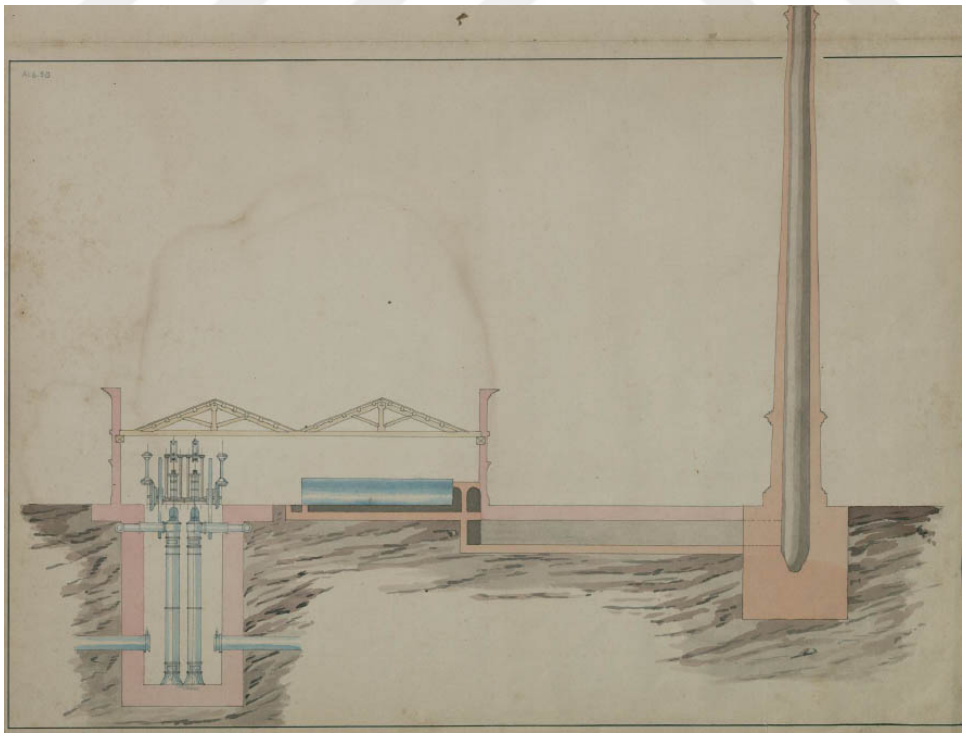

Resim 711. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika baca ve fabrika kesiti.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

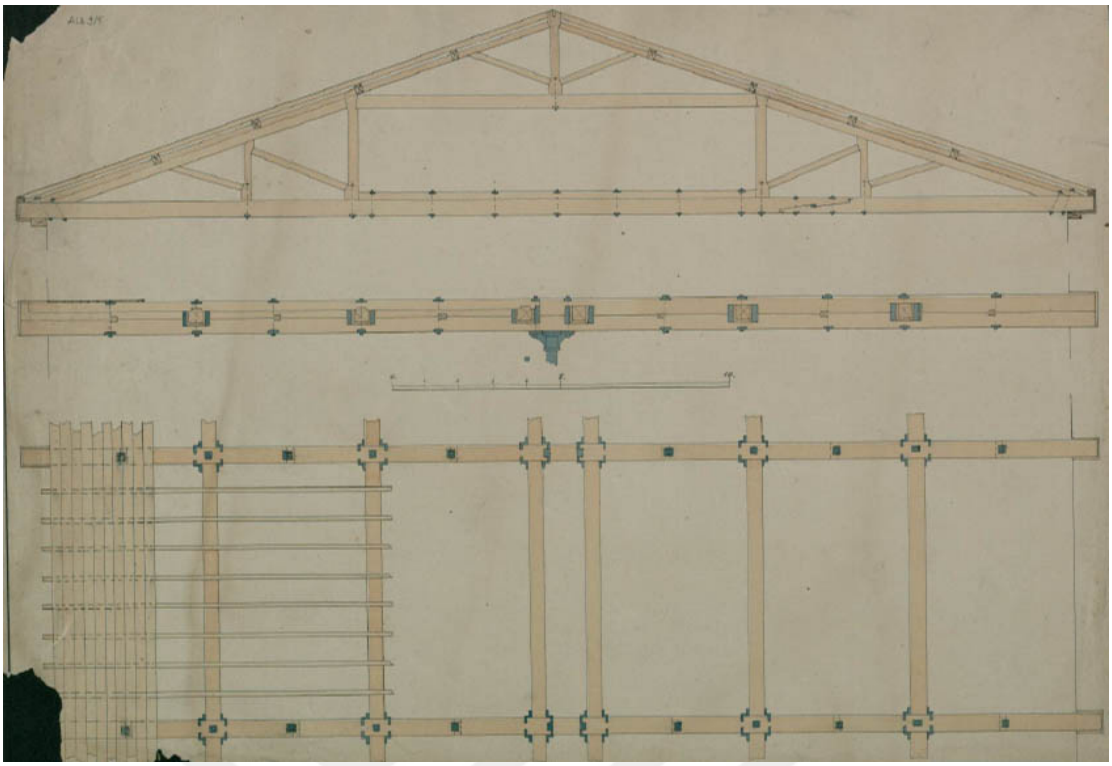

Resim 712. Bahriye Nezaretince hazırlanan fabrikanın çatı kuruluşu.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

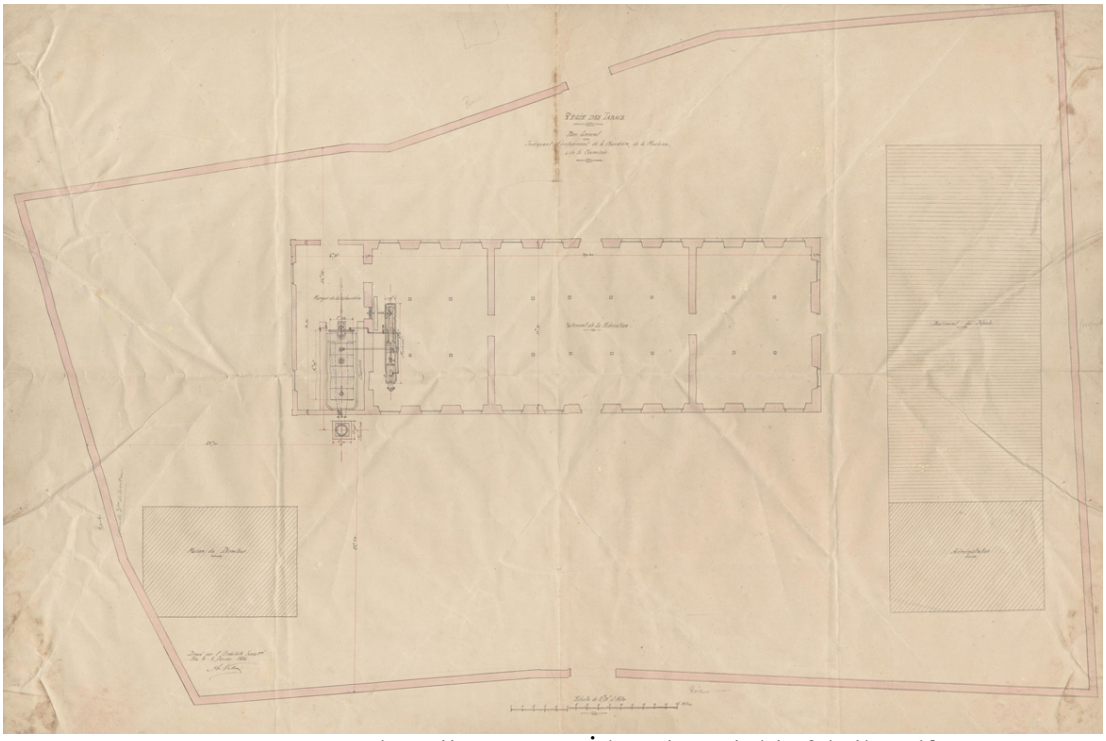

Resim 713. Osmanlı Reji ve Tütün İdaresi'ne ait bir fabrika plânı.
(DABOA., PLK.p., 3418.)

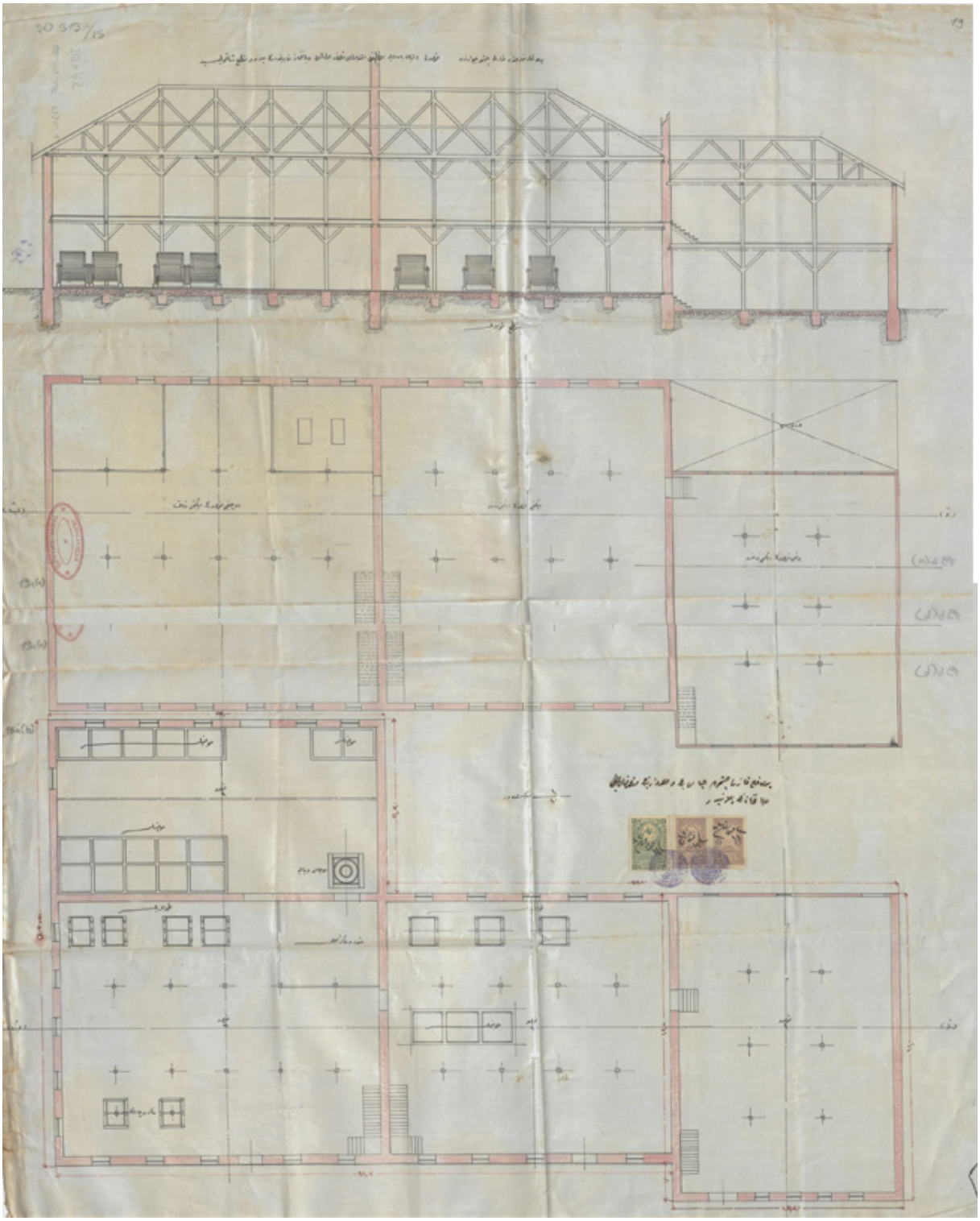

Resim 714.Yedikule Kazlıçeşme Kireçhane Caddesi'nde bulunan debbağ fabrikasının Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifadesine dair İlyas, Mustafa ve İsmail'in arzuhali ekinde yer alan fabrika planı kesiti. (DABOA.,ŞD., 3137/15.)

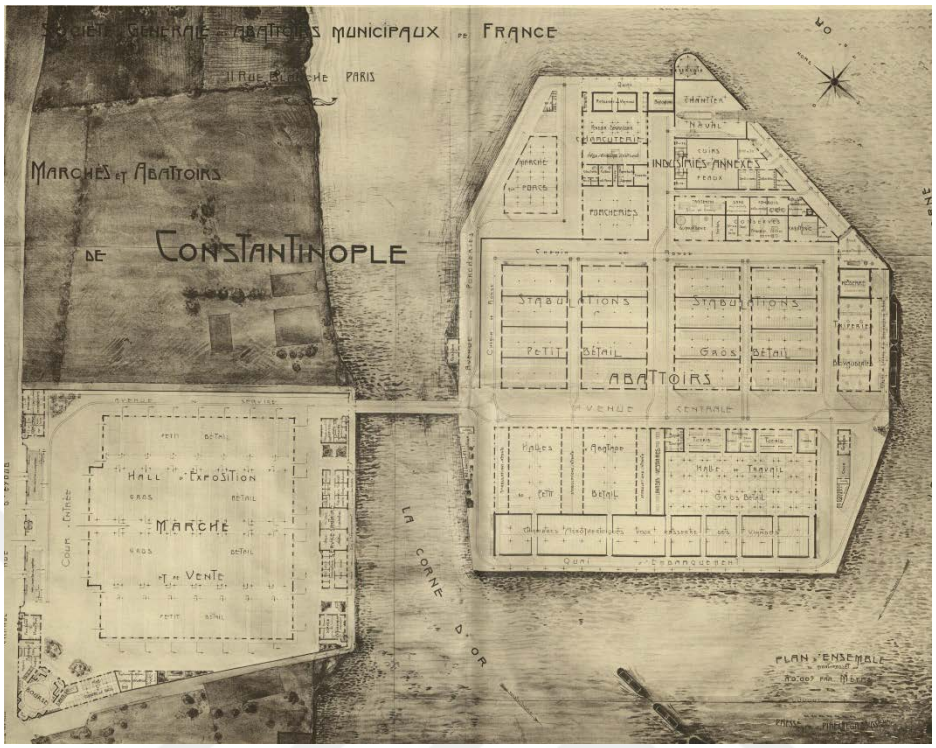

Resim 715. Dersaadet'te mezbahalar tesis ve inşası için Fransa Mezabih-i Belediyesi Şirket-i Umumiyesi tarafından hazırlanan plân. (DABOA., BEO., 4656/349195).

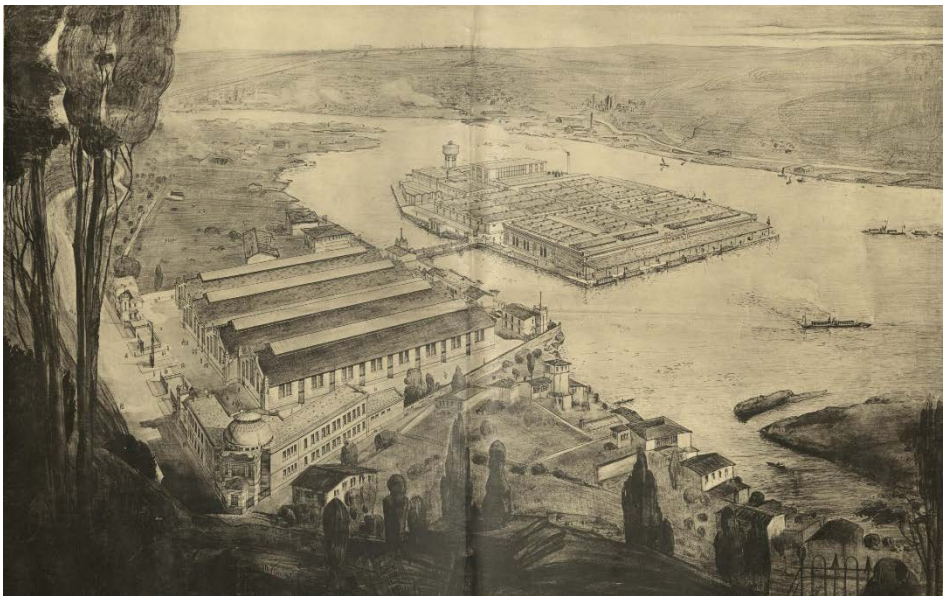

Resim 716. Dersaadet'te mezbahalar tesis ve inşası için Fransa Mezabih-i Belediyesi Şirket-i Umumiyesi tarafından hazırlanan aksonometrik çizim. (DABOA., BEO., 4656/349195.)

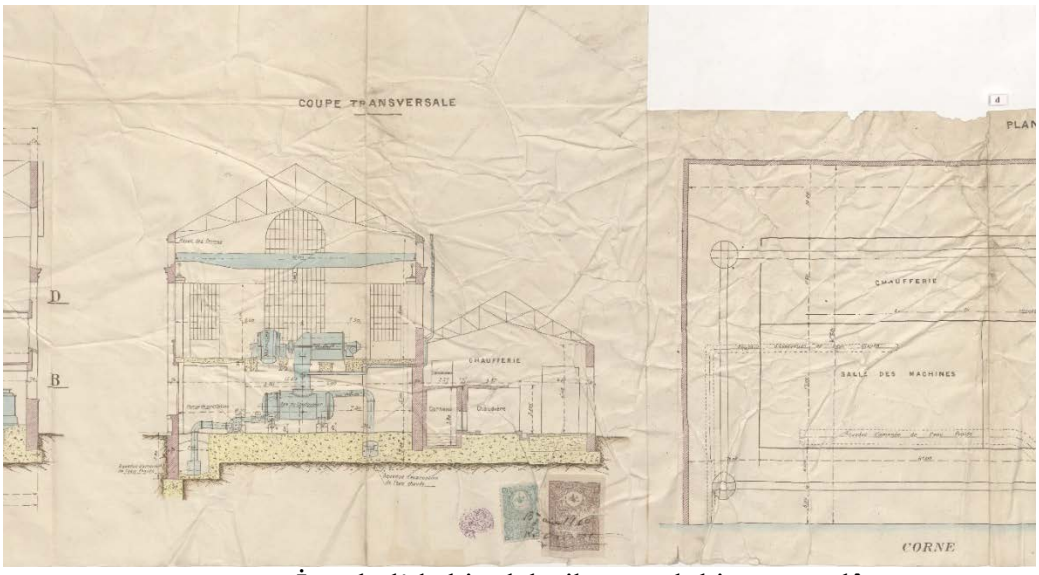

Resim 717. İstanbul'da bir elektrik santralı binasının plânı.
(DABOA., PLK.p., 5378/7.)

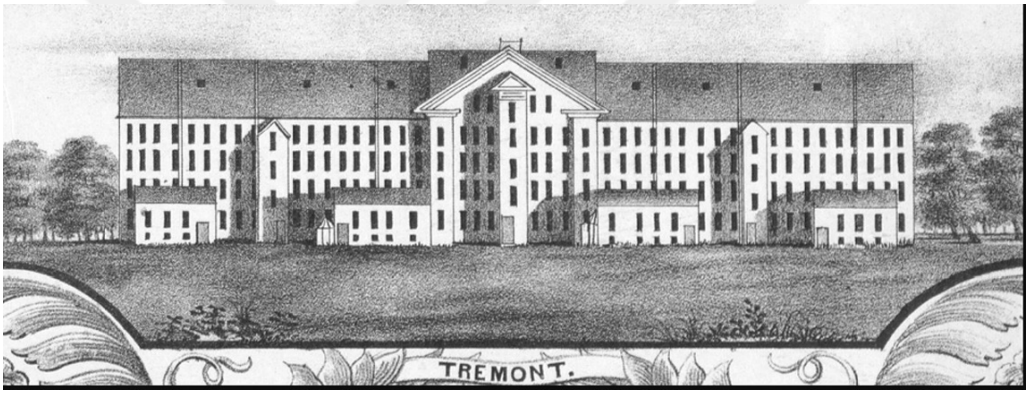

Resim 718. Massachusett Değirmeni gravürü.

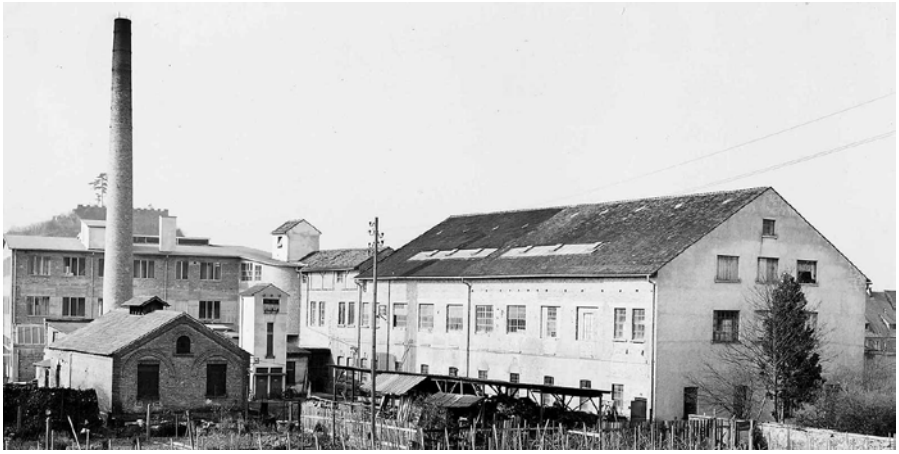
Resim 719. Almanya Breisach'ta Rudolf Erismann duvar kağıdı fabrikası elektrik.
fabrikası1858 (https://www.erismann.de/en/history)

Resim 720. Romanya Turda Bira Fabrikası.
(https://cristitomlo.wordpress.com/turda-1990-2015/)

Resim 721. Almanya, Rothenburg Aula Sabun Fabrikası (1840).
(https://www.mittermeiersalterego.de/en/history/)

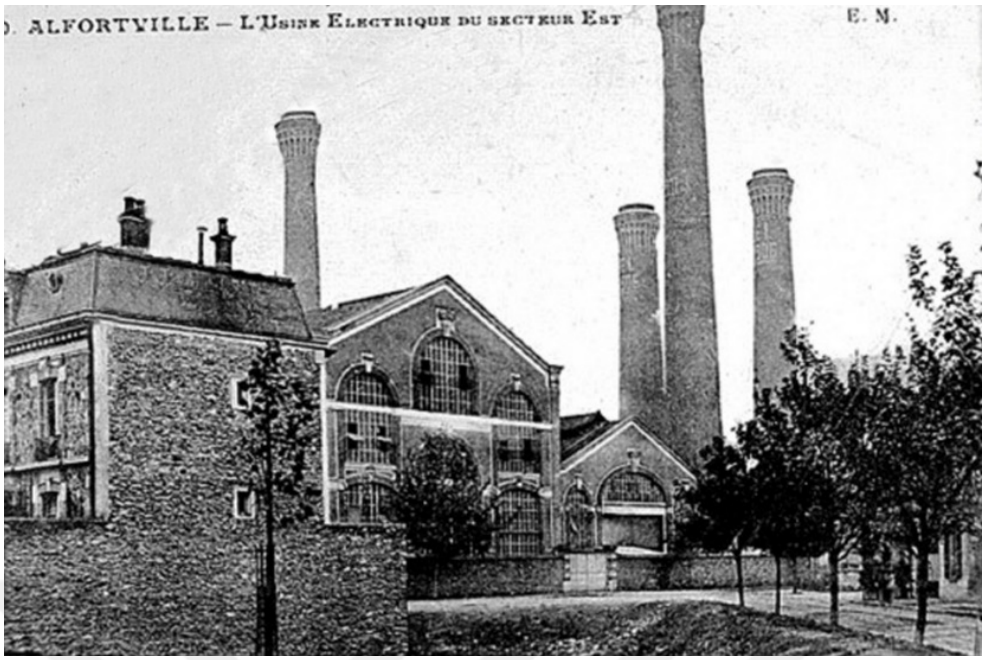

Resim 722. Paris Alfortville Elektrik Fabrikası.
(http://megedoudeau.jmbertho.odns.fr/index.php/electricite/histoire-de-la-distribution-a-paris/les-centrales-de-production)

Resim 723. Fransa Mont-Saint Martin Port-Sec Fabrikası.
(https://www.industrie.lu/usineportsec.html)

Resim 724. Avustralya, Sidney Kirravee Tuğla Fabrikası.
(Ron Ringer, The Brickmasters 1788-2008, Dry Press Publishing, Horsley Park 2008, p.281)

Resim 725. Fransa Vaugirard Gaz Fabrikası (1835).
(https://autour-de-paris.com/dossiers/passe-industriel-15e-arrondissement-photos-archives)

Resim 726. Serrieres Philip Morris Sigara Fabrikası.
(https://www.architectes.ch/fr/reportages/renovations/philip-morris-batiment-m-63807)

ÖZGEÇMİŞ

Mimar Sinan Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden 1999'da mezun oldu. 2001'de aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk-İslam Sanatları Bölümü'nde yüksek lisansını tamamladı.